

७१ श्रावणसंक्रान्ति २० (अं०)
पूर्वाह्णिकेन रात्रौ १२

सिद्धान्तकौमुदी

पूर्वार्द्धम् ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम् ।

राजकीयविद्यामन्दिरव्याकरणाध्यापकश्रीतारानाथ-
तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण संस्कृतितया सरत्नाख्यया

व्याख्यया समुद्धतम् ।

तेनैव संस्कृतम्

नूतनसंस्कृतयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHĀNTA KAUMUDĪ

BY

BHATTŌJĪ DĪKSHITA

IN TWO VOLS.—VOL. I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TA'RA'NĀTHA TARKA'VA'CHASPATI

Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Second Edition,

CALCUTTA :

AGENTS.

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

Bajaba Balajee Nene Esq. Poona

Messrs Trubner & Co. London.

1870.

TO

W. S. ATKINSON ESQ. M.A.

THIS BOOK IS DEDICATED

IN ACKNOWLEDGEMENT OF THE INTEREST

SHEWN BY HIM IN THE ADVANCE-

MENT OF BOTH ANCIENT AND

MODERN LEARNING IN BENGAL,

AND IN TOKEN OF THE

ESTEEM, ADMIRATION

AND AFFECTION,

OF HIS FRIEND

TARANATHA TARKAVACHASPATI

**Printed by Harimohan Mookerjee. 12, Fukeer
Chand Mitter's Street, Calcutta.**

द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्वं १८२० मितवर्षसरे मल्लकृतसरसाया सहस्रासितायाः
सिद्धान्तकौमुद्याः ७५० सार्धसप्ततसङ्ख्यकपुस्तकानि संकृत्य मया सुदृष्टानि
तानि च समादरपूर्वकं पाठकमन्यैर्घृष्टात् निवर्षकावस्थामध्ये निःशेषितानि
संवभूवुः । तत्र पाठकाणां विद्योत्साहिनामोदक् समादरो बविष्यतीति नम
मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तु विद्योत्साहिनां तां जिह्वूषाम-
सुखमतया व्यपतातिशयमाकलय्य द्वितीयवारसुदृष्टायै मया प्रावर्त्ति ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्वसुदृष्टपुस्तके यत् किञ्चित् सूत्रितम् तत्
संशोध्य सरसायाश्च सुगमतायै कचित् कचित् परिवर्त्तनेन कचिद्वाव्याख्या-
तांशव्याख्यवा बहुलकसेवरताविधानेन द्वितीयवारमेवा सुदृष्टा । पठन-
पाठनासौकर्याय चात्र कौमुद्यां सरसायाश्च कार्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं
यद्यत् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषा-
धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०)
इत्यनेन विज्ञप्तेन सूचना च कृता ।

पाणिनेरुत्पत्तिकालविषये पूर्वसुदृष्टपुस्तके एव उपक्रमे प्रावेण सर्वमुक्तं
तदतिरेकेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकमत्राभिधीयते
शरद्वष्णुकदर्भाङ्गुवत्साययणेषु ४, १, १०१ सूत्रे शतद्वतोनाम्नः, द्रोणपर्वत-
जीवन्तादित्यादिसूत्रे ४, १, १०४ द्रोणनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः
४, २, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कला-
पिनः नाम्नः, कलापिनोऽण् ४, २, १०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनाम्नः,
पाराशर्यशिलाहभ्यां भिक्षुनठसूत्रयोरिति ४, २, ११० सूत्रे पाराशर्यस्य
व्यासस्य नाम्नश्च कीर्त्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते ।
न च द्रोणपर्वतेत्यादिसूत्रवृत्तौ ५०१ पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्त-
त्वात् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्यद्रोणपरतेति शङ्काम् बहुषु सूत्रेषु तत्त-
च्छब्दार्थानामनादित्वकल्पने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्येत्यादिसूत्रे पारा-
शर्येण व्यासेन प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्यैवाध्येतरि णिनिप्रत्ययविधानात् अन्य-
व्यासेन कृतस्य भिक्षुसूत्रस्याभावात् वादरायणपरताया एव तस्यौचित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मनिष्ठासिद्धादीनि वेदान्तसूत्राणां
निष्ठासिद्धादि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तथानुपपन्नात् । तत्सूत्राध्ययन-
कथनेनैव ततोऽस्य ब्रह्मकाशादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव । एवं सूत्रपाठा-
नुसारेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः । गणपाठे च ब्रह्मनामर्वाचीनानां
सात्वत्प्रभृतीनां नामकीर्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव तानि च गण-
पाठशक्त्यानि विस्तरभयात् नामोक्तानि सरलामध्ये एव विस्तरेण प्रदर्शितानि
तेषु तेषु ब्रह्मनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् पाणिनेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव ।

श्रीयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रष्टोऽप्यगमिनीति सूत्रेण त्वयश्च ब्रह्मं ससद्भाव्य
स्वप्ने अस्मद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाभिप्रां तस्य समाधानमितः पूर्वं
मत्सङ्कलिताशुभोधव्याकरणसुखबन्ध एव कृतं तत एव तदुपगम्यमित्यतो-
ऽत्र किञ्चिदुक्तम् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्य सूत्राणि उदाहरणानुसारेण
निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनि न पठितानि तत्क्रमेणैव
तात्पर्यान्ते विवेचीयानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अनुवृत्त्यनुकर्ष-
योग्यतावधारणश्चानायाससाध्यं भविष्यति । तानि सूत्राणि च कौमुद्यां यत्र
यत्र पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्गद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च सूचयितव्या इत्यलं
विस्तरेण ।

संवत् १९२७ ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतेः ।

कलिकाता गवर्णमेष्टसंस्कृतपाठशास्त्रस्य ।

पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः ।

पुरा किञ्च कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं वृहत्कथाभिधानं यन्त्रं निर्माय काण्वभूतये आब्रवीत् । सोमदेवमनुनेन तत एव सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागराख्यो यन्त्रो निरमायि । तत्रैवाख्यायिका समधिगच्छते । यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्षप्रसिद्धस्य कात्यायनापरपञ्चायो वर-
रुचिर्व्याडिः पाणिनिश्चेति त्वयो सुखोऽश्नात्वा बभूवुः । तेषु पाणिनि-
रत्यबुद्धितया सत्रह्यचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवमाराध्य
तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठधातुपाठ-
लिङ्गाहुशसनात्मकं चतुर्थं विभक्तं व्याकरणागमं निर्माय उपवर्षादि-
समीपे प्रकाशयामास ॥ अथ तद्गन्धकौशलसुपलभ्य वररुचिना तद-
वशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे । व्याडिना च
तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षश्लोकात्मकः संह्याभिधो यन्त्रो निर-
मायि । अथ समुदितेषु तेषुत्कृत्यन्त्रेषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकर-
णानामनाडततया क्रमेण लोपो बभूव । तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव
पठनपाठनप्रचारः प्रवृत्तते ।

तेषु शालातुरयामाभिजनः पाणिनिर्दाक्षीगर्भसमुद्भवः प्रागुक्तयन्त्रचतु-
ष्टयात्मकं व्याकरणं शिक्षायन्त्रं च चकार । वररुचिः कौशाम्बीनगरवासिनः
सोमदत्ताभिधाद्विप्रात् वसुदत्तायासुत्पद्य उपवर्षाद्विस्तृतविद्यामभ्यस्य
वृहत्कथादीन् बहून् यन्त्रान् कृत्वा नन्दराजस्य धीमदिवतामाप्रेदे ।
व्याडिस्तु वेतसाख्यपुरे करन्नाविप्रादुत्पन्नः संह्याख्यादीन् यन्त्रान् निर्ममे ।

विक्रमादित्यज्येष्ठभाद्रपदमर्जुनहरिप्रसीतवाक्यपदीययन्त्रे चाख्यायिका-
नरसुपलभ्यते । यथा

कालवशेन शोकानामालस्यदोषसमुद्भासात् बहुविस्तारे व्याचिन्धीते
संपद्व्यब्धेऽनादरसुपलब्ध, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण सुप्रमायतासुपलब्ध च
भगवता पतञ्जलिना संपद्व्यनिबन्धसारांशसङ्ग्रहमेव सूत्रपार्श्विकव्याख्यासुखेन
संपहोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि । अथ
क्रमेण पुनरपि शोकानामालस्यदोषसमुद्भासात् पाणिनीयदर्शनं सुप्रमाय-
जभूत् । सूत्रव्याकरणमस्तु दाक्षिणात्येषु पुस्तकभावे स्थितः चित्तकूटस्य
निरेरेकदेशे रात्रयनान्ता केनचिद्विदुषा विविक्ष्य स्थापितश्चासीत् तत एव
समानोय केनचित् विमर्शमेव रक्षसा वसुरातचन्द्राचार्यादिभ्यो ददे
वसुरातादिभिरपि भर्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशाच्च भर्तृह-
रिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय ब्रह्म-
वाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वाक्यपदीयं निब-
धत्ते । तत्रैव वाक्यकाण्डशेषात् कतिचित् पद्यान्यत्र समुद्ध्रियन्ते । यथा

प्रायेण संक्षेपरचोक्तविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्तं वैयाकरणान् संपद्वेऽस्तसुपागते ।

कतेऽथ पातञ्जलिना सुरक्षा तोर्यदर्शना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ।

अलङ्काराधे नाम्नीर्याहुत्तान इव सौष्ठवात् ।

तस्मिन्कृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो गृह्यो व्याकरणागमः ।

कावेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थभावे व्यवस्थितः ।

तदेवसुतस्रकल्पो जातो व्याकरणमगमः ।

पर्वतादागमं खट्वा भाष्यबीजासुचारिभिः ।

स नीतो बहुशास्त्रं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।

न्यायप्रमाणमार्गज्ञानभ्यस्तु कश्च दर्शनम् ।

प्रणीतोऽसुरक्षाकाकमयमानमसंपद्वः ।

भट्टस्वाम्यायचारस्तु वैयाकरणगात्रिनः ।

मूलमतमवाप्ताय पर्वतादागमं स्वयम् ।

त्रिकूटस्य ।

आचार्यसुरातेन व्यावसायिणो विचिन्त्य च ।

प्रणीतो विधिवद्वाचं मन व्याकरणमगमः ।

अथापि सुनिर्देशाद् भाष्यान्वायाविसुप्तये ।

काण्वव्यक्रमेणार्थं निबन्धः परिकीर्तितः ॥

अथ स्वातन्त्र्येन वाक्यपदीयं पुण्यराजशेखाराजपण्डिताभ्याम् । तद्व्याख्या-

न देव पूर्ववर्षिणः पूर्वताधिगमवृत्तान्तः संसृजतः ।

स च भाष्यकारचन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्तृहरिकाणां पूर्वकाले प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति सभा राजानमुप्यपूर्वेति सूत्रव्याख्यायां भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तसमेतिप्रत्युदाहरणदानात् भर्तृहरिकाणां प्राचीन-
तायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च सुनिर्गोर्नर्दतीरे तपस्यतः कस्यचिन्मनेरञ्जलेः पतित इत्याख्या-
यिका शकम्नादिष्विति सूत्रव्याख्यायां शेषरादावुपलभ्यते । अथ च पतञ्ज-
लिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलितो भिन्न इति प्रतीयते तन्मतस्य 'एतेन योगः
प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिस्तत्रोपरि तेनैव
भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामोद्धे-
खाङ्गाव्यकर्तृस्ततोऽर्वाचीनताप्रतीतेश्च नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां सुत्युक्तिं प्रचारञ्च प्रदर्श्याधुना तदुत्पत्तिकाला-
न्तर्वर्तिनीयते ।

आरभ्य भवतोजन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रञ्च शतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति युक्तेनोक्तत्वात् परीक्षितो
जन्मानन्तरं १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्चपद-
सामानाधिकरण्यानुरोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः एकत्वं स्कान्दसमेतञ्च
स्कान्दैकवाक्यत्वात्तद्वत् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्वद्व्यशतं ऋषामिति'
सप्तर्षीणां प्रतिनक्षत्रं शतवर्षात्मकभोगकालमुक्त्वा 'ते त्वरीये द्विजाः' काले
अधुना चाश्रिता मया इति 'यदा देवर्षयः सप्त मयासु विचरन्ति हि तदा
प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये सप्तर्षीणां मयास्थिति
काले कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितेरुक्तत्वात् कालेः शतवर्ष-

कालमध्ये परोक्षितो जन्मोति निश्चीयते । ततश्च कलेः प्रावेष्टाशीतिप्रपञ्चु मतेषु
परोक्षितो जन्म ततः १५१० मितवर्षेषु मतेषु नन्दाभिषेचनम् । इत्यसहित
नवनन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६६० मितवर्षपर्यन्तो
नन्दराज्यपरमावधिरित्यनुमीयते स एव कालः स्वान्दे विशिष्योक्तः । यथा
ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये ।

भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्यो यान् हनिष्यतीति ।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्धारणसप्तमी दशाधिकश-
तत्वये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवत्यधिकषोडशशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्य-
र्थलाभः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति
वस्तुवचननिर्देशात् एतच्च प्रागुक्तवक्ष्यमाणभागवतैकवाक्यत्वाद्भव्यते ।

शाकेषु नवशैलेन्दुराम ३१७८ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा अधुनातीत
१७८५ शाकवर्षेषु ३१७८ मितवर्षयोगे ४८६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्य-
नुमीयते तत्र प्रागुक्त १६६० मितवर्षवियोगे ३२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं
नन्दराज्यपरमावधिकात्तादतीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते
शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्वं प्रागुक्त ३२७४ वर्षावधि ३२७४ वर्ष-
पर्यन्तं नन्दराज्यमासीत्ततश्चन्द्रगुप्तराज्यम् ।

अन्ये तु ततोपि त्रिसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये इति स्वान्दे पाठं प्रक-
ल्प्य त्रिसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्वये स्थिते सतीति व्याख्याय २६६०
मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति
तथाच प्रागुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते । एतच्च
यद्यपि इंसङ्ख्यीयभाषेतिहासपञ्चानुसारि तथापि भागवतविरोधभिया
प्रमाद्यपरतन्त्रैर्नाद्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव पाणिनिवररुचिब्याङ्गिभिः प्रागुक्ता यन्या निर्मिताः । एतेषां
प्राक् एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विज्ञानेश्वरयोगिकतायां
मिताक्षरायां शेषे पावादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः इ-
त्युक्त्वा तद्वन्वत् १८२१ वर्षीयसंबर्दभिधयकप्रवर्त्तकविक्रमादित्यकालिकताव-
सीयते तस्याञ्च याज्ञवल्क्याविष्टौ “व्यवहाराध्याये व्यवहाराद्युपः पश्येद्विद्व-
द्विर्भाष्यैः सह,, इति वचनव्याख्यायां सहेति ततोयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं

सङ्गुतोऽप्राधाने इति २११८ अरण्यादित्वेन पश्चिनिस्तत्त्वस्य प्रमाणत्वेनो-
 ज्ञेयत्वात् ततः प्राचीनता । ततोऽपि प्राचीनेषु मेधातिथिप्रणीत-
 महाभाष्ये यथावदिति पदव्याख्यानं तदर्हमिति ५११७ वतिप्रत्ययइति लिख-
 नादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य । मितारावाद्यासहायमेधा-
 तिथिप्रणीतानां व्याख्यानमेव चतुरस्रमित्युक्त्वा मेधातिथेस्ततः प्राची-
 नतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः स्वरूपज्ञा । तथा भर्तृहरि-
 प्रणीतशक्यपदीयोद्धृतश्लोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभाष्यस्य
 विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते । भाष्यकारस्य चन्द्र-
 गुप्तराज्यार्वाचीनकालतायाः प्राग्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता ताद्या-
 ख्यातसूत्रवार्त्तिककारादेरिति फलितम् ।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२ स्कन्धे १ अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भसमुद्भवः ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमान्यप्रसूताः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपद्यानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामाद्विजो नन्दान्
 निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यतीत्युक्तम् । तेषाञ्च राज्य-
 कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविस्तारानभिधाय तत्रैवोक्तः
 'मौर्यास्त्वेते दश वृषाः सप्तत्रिंशच्छतं समा इति, एवञ्च नन्दराज्य
 कालात् सप्तत्रिंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणि-
 निप्रभृतिसमुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे
 २१७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं कियत्कालानन्तरं वा
 पतञ्जलिकृतभाष्यसमुद्भवः भाष्ये प्रागुक्तप्रत्युदाहरणात्तथा निश्चीयते ।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामुत्पत्तिकाशेषवदृष्टेषु तद्व्याख्यानप्रकरणादि

अन्त्यानासत्यजिज्ञासावधारणमनादित्यैव चन्द्रप्रत्यक्षकर्मणामविषयादिकं कि-
ञ्चित् प्रदर्शते ।

महाभाष्यव्याख्या

भर्तृहरिकता

वाक्यपदीयम्

भर्तृहरिकतम् { न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्य-
वर्धनम्

वाक्यपदीयव्याख्या

हेलाराजकता

पञ्जराजकता च

काशिका वृत्तिः

{ वामनापरनाम { पाणिनीयसूत्रक्रमानुसा-
जयादित्यकता { रेण सोदाहरणव्याख्या

न्यासापरनामापदमञ्जरी, हरदत्तमिश्रकता

{ इष्टुपसंख्यानव्यतिरेकेण सू-
त्राक्षरेणैव सकलशब्दसाधनम्

मध्यमभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु माधकाव्यपद्यानां हततया माघस्य
ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'अनुसूतपदव्यासा सद्वृत्तिः
सन्निवन्धना शब्दविद्येव' इत्युक्तत्वात् ततोऽपि प्राचीनता वृत्तिन्यासयोरि-
त्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इतिवृत्तिपत्रम्' इत्युक्तमतस्ततोऽपि
प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका

जिनेन्द्रकता

काशिकावृत्तिव्याख्या

भाष्यप्रदीपः

कैयटकृतः

महाभाष्यव्याख्या

भाष्यप्रदीपोद्यतः

नागेशभट्टकृतः

भाष्यप्रदीपविवरणम्

भाष्यप्रदीपविवरणम्

ईश्वरानन्दकृतम्

भाष्यप्रदीपव्याख्या

प्रक्रियाकौस्तुभे

रामचन्द्राचार्यकता

{ प्रक्रियासुसारेण पाणिनि-
सूत्राणि यथास्थानमुद्धृत्य
सोदाहरणं व्याख्यातानि

टीकाप्रक्रियाकौस्तुभे

श्रीकृष्णकता

प्रसादः

विदुषकृतः

सूत्रव्याख्या

तत्त्वचन्द्रः

जयन्तकृतः

प्रसादव्याख्या सोदाहरणम्

माधवीयवृत्तिः

माधवाचार्यकता

अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या

सिद्धान्तकौस्तुभे

भट्टोजिदीक्षितकता

{ प्रक्रियासुसारिसूत्रलोचनम्
वर्जिका सोदाहरणसूत्रवृत्तिः

प्रौढमनोरमा	भट्टोजिदीक्षितकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
चिदम्बिका	वैद्यनाथकृता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः-	भट्टोजिदीक्षितकृतः	{ सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तायेषु युक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम् शब्दकौस्तुभव्याख्या
प्रभा	वैद्यनाथकृता	
गूढार्थदोषिणी	सदाशिवपण्डितकृता	सूत्रक्रमानुसारिसूत्रव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकृता	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
सुषुप्तकौमुदी	वरदराजकृता	ततोऽपि सारांशः
वैयाकरणसर्वस्वम्	धरणीधरकाशीनाथकृतम्	{ सोदाहरणा सूत्रानुसारिव्या- ख्या कारिकादिसहिता भाष्य- वार्त्तिकपेक्षितांशसहिता च सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
एषा सरसा	भट्टकृता	

प्रकरणग्रन्थनामादि ।

वैयाकरणभूषणम्	कोण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकृतः	वैयाकरणभूषणटीका
मञ्जूषा	नागेशभट्टकृता	शब्दशक्तिनिरूपणम्
कला	वैद्यनाथकृता	मञ्जूषाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	मीरदेवकृता	परिभाषाव्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषाकारिका	वैद्यनाथकृता	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठप्रदीपः मैत्रेयरचितकृतः धातुपाठव्याख्या
शब्दार्थसूत्रम् मत्कृतम् (संश्रितम्) व्याकरणसिद्धान्तदर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्पाठावध्यायाः द्वाविंश-
त्पादाः १८६५ मितानि सूत्राणि । तत्र च वैदिकसौमिकसाधुशब्दव्युत्पा-
दनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च । किन्तु एकैकस्मिन् प्रकरणे
एकजातीयकार्याव्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशद्वृत्ततासुपसभ्य
प्रक्रियाकौस्तुभसिद्धान्तकौस्तुभ्यादिषु प्रक्रियासुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्रा-
व्युत्पत्त्य व्याख्याय चोदाहरणादिना विशदीकृतानि ।

आदिदशगणीयधातवोऽर्थसहिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना
पठिताः सिद्धान्तकौस्तुभां सर्व्व एव तत्रत्या धातवोऽर्थसहिता उद्धृताः ।

अष्टाध्यायीसूत्रोद्धिखितस्वरादिगणानां ज्ञापनाय भगवता पाणिनि-
नैव गणपाठो यन्वोरचितकृतञ्च च अष्टाध्यायीसूत्राव्युपदिष्टकार्यविशेषार्थं
कचित्कचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा ।

शब्दानां पुं स्त्रादिलिङ्गबोधनार्थं लिङ्गाव्युत्पत्त्यस्य भगवता कृतं तत्रत्य
सूत्राणि च सिद्धान्तकौस्तुभमन्त्रेऽभिनिवेशितानि । तत्कृतः वर्णोच्चारण-
शिक्षाभिधोषपरो यन्वोऽस्ति ।

वार्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्राव्युपदिष्टाधिकांशपरिपूरणेन सूत्रतात्पर्य्य
व्याख्यानम् ।

शाकटायनेनोपादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि ।
एतदुपसंन्या अपि गोवर्द्धनचपलकादिकृता हत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तोपा-
दवगम्यम् ।

महाभाष्ये सूत्रवार्तिकव्याख्यानपूर्व्वकं शब्दशक्तिनिरूपणेन युक्ति
प्रदर्शनम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवार्थकानि तत्रैवाध्याये शब्दाव्युत्पा-
दनस्य विषयप्रयोजनादीन्युक्तानि च एवाध्यायः प्रथमाध्यायसंज्ञाभाक् ।

अथ टीकोपक्रमणिका ।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् ।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्याख्यात्लग्नांस्तथा ॥
वात्स्यवंशबुधोत्तंसकालिदासाङ्गसंभवा ।
द्वयं विरच्यते यत्नात् श्रीतारानाथशर्माणा ॥ २ ॥ युग्मम् ।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम् ।
गूढार्थान् विशदीकुर्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमप्रदबोधाय विवृतिम् ।
तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जनानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्खलनमिह यन्मे निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत् ।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंहता ।
कौमुदी सरलावात्प्रासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

२ मुद्रितपुस्तकीयसङ्केतज्ञापनम् ।

एकैककाण्डेष्वेकैककार्यसिद्धिविधायकैः ।

पाणिनिः सङ्गतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्णयते ॥ १ ॥

पदादिसिद्धेयं यद् यत्र कार्यं तेषामपेक्षितम् ।

तत्तत्तैवोद्भूतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥

सूत्राक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम् ।

अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥

अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः, ।

तृतीयाद्, अङ्कतो प्राच्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥

मट्टोजिदीक्षितकृता सूत्राधो वृत्तिरूपिणी ।

मध्यमाक्षरसंख्याना कौमुदी सरलोपरि ॥

भाष्येष्टिवार्त्तिकमुखप्रमाणादिसमन्विता ।

उपपत्तिश्रुता मध्ये स्थाप्योदाहरणान्विता ॥ ५ ॥ युग्मम् ।

कात्यायनमुनिवृतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।

पुष्पाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्जितम् ॥ ६ ॥

भाष्यस्येष्टरूपसंख्यानादिकं यद्यत् समुद्भूतम् ।

वृत्तौ तत्तत्पदोक्तेष्वन्तस्याविहेन मुद्रणम् ॥ ७ ॥

रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः ।

सूत्राक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्कैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥

व्याख्याव्याख्येवयोरेकसंख्याङ्कान्तत्वं निश्चयः ।

आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः ॥ ९ ॥

यथा ऋ० इतिचिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्यताम् ।

एवमुक्तेनैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

मुनितयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३) ॥

अ इ उ ण् । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ्
। ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ ।
ज म ङ ण न म् । ७ । भ भ ञ् । ८ । घ ठ ध
प् । ९ । ज व ग ङ द श् । १० । ख फ छ ठ थ च
ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।
ह ल् । १४ ।

(१) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्वम्
उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वलवत्ताद्वितीया न तु नमःशब्दोक्ते
चतुर्थी ।

(२) परिभाष्य परिचिन्त्य चौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्थकस्य रूपि रूपम् ।

(३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तस्य कौमुदीव प्रकाशिका ।

प्रकाशकत्वेन, दुरुहपन्थान्तरेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य क्लेशसमापस्य
निवारकत्वेन च कौमुदीसाम्यम् । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्याः

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणा^१दिसंज्ञार्थानि (५) ।

बुद्ध्या सन्निधापिततया इयमितोदमा निर्देशः । विरच्यते इति भवि-
ष्यत्सामोष्ये वर्त्तमानप्रयोगः । शब्देन्दुशेखरः ।

- (४) माहेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य माहे-
श्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'नृत्या-
वसाने नटराजराजो ननाद ठकां नव पञ्च वारान् । उद्धर्त्तुकामः
सनकादिसिद्धान्तेताद्विमर्शे शिवस्तुलजालम्' । 'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा
अन्याश्चतुर्दश । धात्वर्थं समुपादिष्टाः पाणिन्यादीष्टसिद्धये' इति
चोक्तेः । धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवानुबन्धकरणाय
चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति । शब्देन्दु० ।

- (५) चतुर्दशसूत्र्या अणा^१दय एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्यायां व्यव-
हृताः । यथा—

एकस्मात् षड्जवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्भ्योरः पञ्चभ्यः षलौ षड्भ्यः इति काशिका ।

अस्यार्थः । अण^१ एङ् यञ् क्व् अट् । इत्येकादिकाः पञ्चः ५ । भष्
भष् इति षान्तौ २ । अक् इक् उक् । इति कान्ताः ३ । अण् इण्
यण् इति परणान्ताः ३ । अम् यम् उम् । इतिमान्ताः ३ । इति
नव ९ । अच् इच् एच् ऐच् । इति चान्ताः ४ । यय् मय् भय्य
ख्य इति यान्ताः ४ । इत्यष्टौ ८ । यर् भर् खर् चर् शर् ।
रान्ताः ५ । अश् हश् वश् भश् जश् बश् । शान्ताः ६ । अल्
हल् वल् रल् भल् शल् । लान्ताः ६ । इति द्वादश १२ मिलिता
एकचत्वारिंशत् ॥ कैयटमतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चयप्रत्याहारस्य
च 'चयोद्वितीया' इति वार्तिकपाठे सन्त्वात् त्रिचत्वारिंशत् ।

एषु सूत्रेषु संहिताया अविवक्षिततया न संहिताकार्यम् अतु-
करण-त्वात् सौत्वात्वाद्वा न वर्णैभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न
वाञ्छसकात् ।

एषामन्त्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७)
उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।

हलिति (८) सूत्रेऽन्यमित्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्न्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथगुक्तिः । लण्
सूत्रस्यमकारमादाय उरण् रपर इति (१ । १ । ५१) सूत्रे रप्रत्या-
हारग्रहणम् ऋलृवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहार-
परस्तेन ऋस्थाने अर् आर् इर् उर् इत्यादि, लृस्थाने अल् आल्
इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्महणस्य कैयटमतेनापे वक्ष्यमा-
णत्वम् । शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्यास्थानेनान्यरीतिराड-
तेत्याकरे स्पष्टम् ।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्यनेन तस्येतंज्ञा ।

(८) हल्प्रत्याहारासिद्धौ अन्यहल इत्करणसंभवेन आदिरन्त्येन सहे-
तेति सूत्रेण इत्तंज्ञायुक्तान्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां
स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्यलकारस्य चाद्यापि इत्करणा-
प्रसक्तेरन्योन्याश्रयदोषभया सूत्राक्षरमावृत्त्या पठित्वा वाक्यभेदेन
योजयन्नाह हलितीति अत्र उपदेशे इत्यतश्चात्रानुवर्तते । एवं च
हयवरडादिदशसूत्रा पठितानां वर्णानां समुदायस्य हल्सूत्रस्या-
न्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा ततस्तन्मध्यवर्त्तिताद्यनुब-
न्धानामित्तिसिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेशे इति इदिति चानुवर्त्त्यापे
व्याख्यास्यते ।

(९) सुट्प्रत्याहारेण सौजसमौटामिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शसुपर्य-
न्तस्य महणनिवारणायान्त्येनेति , विशेषणम् । तत्त्वबोधिनी ।

स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । हलन्त्यम् । (१०) उपदेशेऽन्त्यं
हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण् अजित्यादि
संज्ञासिद्धौ ॥

उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिकदाः
पाणिनीयाः (११) । लण्स्त्वस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो
रेफो रलयोः संज्ञा (१२) । प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम्
अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४) । नञ्छत्व ककारे परेऽच्-

आद्यन्तयोरनिर्देशे तदुघटितसमुदायालाभान्तर्दर्थमेवान्वयग्रहणं तथा च
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वर्घटितः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञीति ।
शब्देन्दु० ।

- (१०) हलित्यस्योक्तार्थस्य करणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा इत्यपवाददर्शनेन हल-
न्त्यमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यमुखेनारम्भः ।
- (११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णा प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।
- (१२) रप्रत्याहारसिद्धये लण्स्त्वस्थाकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अन-
न्त्येनापि इता अकारेण सहितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक् ।
- (१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्याह प्रत्याहारेष्वि-
तामिति ।
- (१४) उपदेशेऽनुनासिक इत्यादिस्त्वत्वे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे
इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याञ्मध्यपतितत्वेन तस्मिन्
परे पूर्वस्येकोऽनुनासीतीकारस्य यण्प्रसङ्गः स्यात् न च तथा
सूत्रे निरदिशत् । अतस्तत्सूत्रे यणोऽकरणसुक्तार्थज्ञापकमिति भावः ।

कार्यं (१५) दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः
प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवहियन्ते ॥

उकालो (१७) ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २
। २७ ।

उश्च ऊश्च उ(३)श्च वः वाङ्माल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात्
ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादि-
भेदेन त्रिधा ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २६ ।

ताल्वादिषु (१९) सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्त-
संज्ञः स्यात् । आ ये (२०) ॥

(१५) इकोयणचीति सूत्रेण कृतम् अचि कार्यमचकार्यं यण् रूपम् ।

(१६) प्रत्याहियन्ते संचिष्य गृह्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योग-
रूढः । तत्त्व० ।

(१७) उकाले च कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेराकालादयो
नोक्ताः । शब्देन्दु० ।

(१८) स च अञ्च अकारादिस्वरूपो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुन-
स्त्रिधा अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते ।

(१९) श्रुतिवृत्तमुदात्तमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थान
कृतं तदिति, ऊच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं
प्रति, तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह ताल्वादीति ।
प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः,
एवमधोभागेऽनुदात्त इति । शब्देन्दु० ।

(२०) आ ये तन्वन्ति रश्मिभित्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आगहि ।

ऋ० अ० १ । व० ३७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः ।

यञ्शब्दस्य प्रातिपदिकतया फिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (फिट्

६

सिद्धान्तकौमुदी ।

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मे समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरित-
संज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ह्रस्वग्रहणमतन्द्रम् (२२) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तस्योध्यम्
उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरित-
परत्वे (२३) श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र (२४) तूदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम्) तस्यानोदात्तत्वविधानेनानोदात्तता ततः परस्य
जसः सुप्रया' अनुदात्तौ सुप्पिताविति (३ । १ । ४) अनुदात्तत्वे
त्वदाद्यत्वे शीभावे आदुगुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति
(८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

(२१) अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यात् सुष्ठुतः ।
विवन्धुरो मधवा विश्वसोभगः सन आवङ्गद द्विपदे चतुष्पदे ऋ० ।
अ० २ । अ० व० २७ । अर्बन्तमञ्चतोत्यर्वाङ् अञ्चतः सुप्युपपदे
क्लिप् ऋ गतावित्यस्मात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्बन्शब्दः धातो-
रिति (६ । १ । १६२) सूत्रेणानोदात्तः वनिपः पित्त्वेन अनुदात्तौ
सुप्पिताविति (३ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्चतेरकारोऽपि
धातोरिति सूत्रेणानोदात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते
समासस्येति (६ । १ । २२३) समासस्वरेण निघातात् अनुदात्तं पदमे-
कवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

(२२) अतन्त्रमविवक्षितं स्वशास्त्रसंकेतितत्वरूपेणाबोधकत्वात् किं त्वर्द्धमात्ररू-
पाद्यबोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्
सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्पष्टं श्रवणम् ।

(२४) अन्यत्र उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क वोऽश्वा रथानां न, येऽराः
शतचक्रं योऽक्ष इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीले

२५) वैदिकमात्रशब्दानुशासनरूपं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तत्र । यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्तार्द्धमात्रार्द्धमेव वा ।

• अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

• उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाच्यं परमिति । मनोरमा
पूर्वयोर्दत्तानुदात्तयोः एकवाच्यरे समावेशे सति स्वरितो भवति ।
तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वतन्त्रोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः
अर्द्धमात्रा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्द्ध
मेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घाभ्याभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः
श्रवितः । पर उत्तरार्द्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्द्धरूपोऽ
नुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते
तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं
भावः । स्वरितोत्तरार्द्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णा-न्तरस्य
उदात्तपूर्वार्द्धकस्वरितवर्णान्तरस्य वा अक्षरे अनुदात्तात्परमुदात्त-
स्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे
किञ्चिदनुत्तरत्वे चानुदात्तस्याप्युदात्तवत् अक्षरमिति ।

(२६) उदात्तपरह्रस्वस्वरितोदाहरणमाह केति किमोच्यते तित् स्वरित-
मिति (६।१।१८५) सूत्रेण स्वरितं व इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादा-
विति सूत्रेणानुदात्तम् अथा इति अशेः कर्मणि नित्स्वरेणाद्युदात्तं
ततश्च वः अथा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादश उदात्तेनोदात्त' इति
सूत्रेण ओकार उदात्तः । ततश्च (केति स्वरितोत्तरार्द्धानुदात्तस्य
ह्रस्वार्द्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टश्रवणं । अनुदात्तपरदीर्घ-
स्वरितोदाहरणमाह येऽरा इति अत्र ये अरा इत्यनयोर्द्वि-
योरपि प्रातिपदिकत्वेन 'फिषोन् उदात्त' इति फिट्सूत्रेणानुदा-
त्तता ततश्च अरा इत्याद्यस्याकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च
ये इत्यस्य अरा इत्याद्येनाटकारेणैकादेशे "स्वरितो वा अनुदात्ते
पदादावि"ति (८।२।६) सूत्रेण पक्षे स्वरितता ततश्च ये इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७) । स नवविधोऽपि प्रत्येक-
मन्नासिकानमनासिकत्वाभ्यान्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्पष्टश्रवणम् । एवमुदात्तपरयो-
र्ह्रस्व-दीर्घस्वरितयोर्ददाहरणमुक्त्वा स्वरितपरं स्वरितमुदाहरति
योऽह्यइति । य इति प्रातिपदिकस्य 'फिषोऽन्त उदात्त' इति फिट्
सूत्रेणानुदात्तता अह्य इति अह व्याप्रावित्यस्मात् कर्त्तृणि गत्यति
'तित् स्वरित'मिति सूत्रेण स्वरितम् । ततो य इवि सकारस्य अह्य
इत्यकारे परे ह्रस्वे उपवे आद्गुणे च कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश
उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अह्य इत्यत्र ह्यइतिभागस्य
तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता
'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओका-
रेण सह अह्य इत्याद्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदा-
दावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एवञ्च यो
इति स्वरितपरः ह्य इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(२७) अग्निमीले पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा ऋक् ।

ईले इत्येतत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङितिङ्' इति (८।१।२८)
सूत्रेण अतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईलइति तिङन्तस्य निघातस्य
विधानात् । अग्निम् ईल इतिपदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईका-
रस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८।४।६६) सूत्रेण
उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थेनानुदात्तस्य
ईकारस्यस्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यत्रैकारस्य तिङ्प्रत्यय
रूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्ताना'मिति (१।२।१६) सूत्रेण
एकश्रुत्यं प्रचयनामकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव
एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति
नोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरइत्याद्याचरोकाररूपानु-
दात्तपरतवोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट्सूत्रेणानुदात्तत्वस्य विधानेन
शेषनिघातादाद्याचरस्यानुदात्तत्वात् ।

मुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः । १ ।

१। ८।

मुखसहितनासिकयोश्चार्थ्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदि-
त्यम् अदुच्छ्र एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ।
लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश, तेषां
ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं (२९) सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यन्त-
न्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुञ्चविसर्जनीयानाङ्कण्डः ।
इचयशानान्तालु । ऋटुरषाणाम्मूर्धा । लृतुलसानान्दन्ताः ।
उपूपाधमानीयानामोष्ठौ । जमङ्गणनानाम्नासिका च (३०) ।
एदैतोः (३१) कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य
दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-

(२८) मुखसहिता नासिका मुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका
वचनमस्येति विग्रहः ।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः ओष्ठात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वा-
दि आस्यमित्यर्थः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्न आभ्यन्तर एव, न बाह्यः ।
आस्यतुल्यत्वानुक्तौ तर्पेत्यत्र 'भरो भरि सवर्ण' इति पकारलोपः
स्यात् पकारतकारयोः उभयोरपि अल्पप्राणत्वादिना वज्रसमानप्रय-
त्नत्वेन सास्यात् । तुल्यप्रयत्नत्वानुक्तौ वाक्श्रोततीत्यत्र भरोभरोति
स्त्रुत्वेण शकारलोपः स्यात् शकारचकारयकारणां तालुरुपतुल्यस्या-
नेन सास्यात् अतउभयोपादनम् ।

(३०) नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गोच्चारणानुकूलं ताल्वादि संशुद्धीयते ।

(३१) एदैतोरित्यत्र तत्परकरणमसन्देहार्थं न तु तत्कालस्य ग्रहणार्थं तेन
मुनस्यपि संग्रहः ।

रस्य । इति स्थानानि (३२) । प्रयत्नो (३३) द्विधा आभ्य-
न्तरो वाच्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविटसंवृतभेदात्
(३४) । तत्र स्पृष्टमयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-
स्थानाम्, विटतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठप्रावहाविबुधशास्तालव्या ओष्ठजावुप् ।

सुर्मूर्धन्या षट्पुरुषा दन्त्या ललसलसाः सृताः ।

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः सृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ सृतौ ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठप्रावहासंयुतम् ॥ शब्देन्दु ० ।

(३३) तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति कचित्प्रयत्नो
द्विधेत्येव पाठः । शब्देन्दु ० ।

(३४) एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदे-
शात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि
स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वात्पत्तिः ततोत्पत्तेः
प्राक् जिह्वाग्रोपापमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा
सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टतादि, ईषत्स्पर्श ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने
संवृतता, दूरावस्थाने विटतता । अतएव रचुयशानां तालव्य-
त्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालस्थानेन सम्य-
क्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-रवर्णे तु दूरेऽवस्थानम् ।

(३५) स्पृष्टं प्रयतनमिति प्रपूर्वकात् यतेर्नपुंसके भावे ल्युट् अत्र प्रयत्नमि-
त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंस्त्वस्य शास्त्रसम्मतत्वात् ।

संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण
ज्ञापितम् । तथा हि ।

अ अ (३७) । ८ । ४ । ई ८ ।

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं
सम्पूर्णास्मृतसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्यैव । तथाच
सूत्रम्

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतमित्यनन्तरं शिक्षायाम् ।

अचोऽसृष्टाः यणस्वीषत्, नेमस्सृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता इत्यादि ।

अत्र अचः असृष्टाः स्वर्गभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्वीषत्
असृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदसृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः । नेम-
इत्यर्हे तेन शलः ईषद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः ।
शब्देन्दुः ।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संवृतस्य
संस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घ'
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । शब्देन्दुः ।

(३७) तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संवृतत्वविवृतत्व-
रूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावात् दीर्घः । अत्रोद्देश्ये विवृते अकारे
सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यानात् । शब्देन्दुः ।
तत्राद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः 'अनुवाद्यमनुक्तौ न विधेयमुदी-
रयेदित्युक्तेस्तथा च विवृतस्थाने संवृतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ
इति सुप्तामिति विभक्तौ लुक् ।

(३८) अस्येति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः । एत-
त्सूत्रस्याष्टाध्याय्या अन्तिमसूत्रतया पूर्व्वत्वासिद्धमित्यस्याधिका रार्थक-
तया तत्राप्यन्वयेन च उपान्तिमसूत्रपर्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात्
शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः ।

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं (३६) तेन सपादसप्ताध्यायीभ्यति त्रिपादी
असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वभ्यति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

(३६) यद्ययं पूर्वत्रासिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रुत्य-
सिद्धेत्येव लभ्येत न तु त्रिपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत
तथाच महानिष्टमित्यत आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति शास्त्रेण पुर्वापर-
सूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन
पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्यं भवतीति प्रतिपादनेन
अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्ट-
माध्यायशेषत्रिपाद्यपेक्षया पूर्वतया बाध्यत्वप्रसक्तौ 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति
सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्वत्र अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादा-
वधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं
प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थक-
षष्ठप्रज्ञात् त्वत्प्रत्ययेन तथाबोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं
भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथाच
अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य
त्रिपादीभिर्द्विविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धे' नास्ति विप्रति-
षेधोऽभावादुत्तरस्येति न्यायान्तरेण ज्ञापितम् । ततश्च मनोरथ
इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससजुषोरुरि'ति
(८ । २ । ६६) सूत्रेण सकारस्य कृत्वे कृते 'अतो रोरभुतादभुते' इति
(६ । १ । ११२) 'हृषि चे'ति (६ । १ । ११४) सूत्राभ्यामभुताकारात् परस्य
रोः स्थाने उत्त्वस्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रतया पूर्व-
त्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायीयस्य रोरीति (८ । २ । १४) सूत्रस्य
परत्वेन बाधकतया रथ इति रकारे परे ह्रलोपः स्यात् । एवमन्य-
त्राप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः । पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

वाह्य (४०) प्रयत्नस्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासो
नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः
स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः + क = पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३) ।

उर्णोत्पत्तौ बाधकमपि रोरीति परं शास्त्रमसिद्धतया न प्रति-
बन्धकम् । परशास्त्रे असिद्धत्वरूपाभारोपेण च तद्विमित्तबुद्धे
रभाव आदेशबुद्धभावो लब्धे जातत्वबुद्धभावश्च जायमान,
कार्यत्वादेश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्तते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्त-
रीत्यावातिप्रसङ्गादिकं वारणीयम् । इदञ्च सूत्रमविकारार्थकं तेन
यथा त्रिपादो पूर्व प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि
तत्तत्सूत्रेषु पूर्वत्वासिद्धमित्याधिकारेणानुवृत्तेरन्वयेन सर्वाण्येव
उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपञ्चशास्त्रविहितकार्योत्पत्तौ असिद्धानि
अप्रतिबन्धकानीति समुदितार्थः । तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्येति' (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेण
'मो नो धातोरिति' (८ । २ । ६४) सूत्रेण धातोर्नकारस्थाने नकार-
विधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्वं प्रति असिद्धत्वात् तद्विहितकार्येऽपि
स्थानिबुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्धभावारोपादिति दिक् ।

(४०) वर्णोत्पत्तिपञ्चाङ्गावित्तेन तेषां वाह्यप्रत्ययत्वम् । एकादशविधत्वं तु
कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्या-
नादपिधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गलविलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः तौ, च संवृत-
विवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्था
नात्मकत्वादिति । तत्त्व० ।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं वाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा ।

(४३) विवृण्वते कण्ठमित्यपेणान्वयस्तेन विवृतत्वप्रयत्नवन्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणश्चाल्पासवः (४५) स्मृताः
वर्गेष्वद्यानाञ्चतुर्णाम्ब्रमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो
वर्गः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्की । चत्वरुतुः ।
अग्निः । घृन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा
एव यमाः । तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः स्वयस्तथा तेषामेव
यमाः जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चैत्येतेषां
विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च ।
वर्गाणाम्प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चा-
ल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणा इत्यर्थः (४७) । वाह्यप्रय-
त्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८)
परीक्षायामुपयोच्यन्त इति बोध्यम् ।

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमतृती-

(४५) यपञ्चमाः प्रथमतृतीयाश्च । अल्पासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चार-
णोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवतीति । शब्देन्दु ० ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्येषामचामनुक्तानां हलां च
महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति ।

(४७) तेषु च वाह्यप्रयत्नेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनि-
विशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियाल्पत्वकारकः, अल्पप्राणः
तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने ताड-
शएव यकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने
ताडशएव घादायी भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथाप्रति-
पादनात् । तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र प्रशब्देन विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४६) स्पर्शा । यरलवा अन्तःस्थाः ।
शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः+क=पइति कपाभ्यां
(५०) प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाभ्यानीयो ।
अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्न-
विवेकः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * । अकार-
हकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसका-
रयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ।

णामेव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकाररुकारयोरपि वाह्य-
प्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४६) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षं चतुर्दशसूत्राणां कादिमावसाम-
त्वाभावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्यामिति खफाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यसंज्ञारणे लेखने
चेति द्रष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाभ्यानीयानां स्थानवाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णया-
यैव न तु सावर्ण्यतारतम्यपरीक्षोपयोगीति ध्येयम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वापादिभिः ताल्वादिस्थानस्य
सम्यक्स्पर्शेनोच्चारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते । स्पर्शोष्णोरन्तर्मध्ये तिष्ठ-
न्तीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थशब्दश्च कचिदादन्तोऽपि “अन्तःस्था-
भिश्च संयुत”मिति शिञ्जाकडक्तेः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतयोच्चारणात्
ऊष्माणः । उदात्तादिस्वरवत्त्वेन, स्वेनेव, राजमानत्वेन च स्वराः ।
जिह्वामूलीयो कण्ठभवो कश्च वर्णाराश्रित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः
‘जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त’ इति पूर्वोक्तेः ‘अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय-
स्थानभागिनः’ इत्युक्तेषु नास्ति योनः अक्षरसमानायास्तत्त्वेषु येषां
ते अयोगास्तथापि बाह्यन्ति यत्त्वपत्वकार्यं निर्वहन्तीति
वाहाः अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति अयोगवाहा अनुस्वारविसर्ग-

7 नाज्भलौ । १ । १ । १० ।

आकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येतौ मिथस्स-
वर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-
तेषु यणादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि
ग्रहणक- (५४) शास्त्रबलादत्वं (५५) स्यात् । तथाहि ।

जिह्वाभूलीयोपाध्यानीया इत्यर्थः उः उवर्णः पः पकार एतौ आध्या-
येते उच्चार्येते अनेनेति उपाध्यानओष्ठः तदुद्भवपफाश्रयेणोच्चार-
णात् उपाध्यानीयः ।

(५३) चतुर्दशस्वरगा पठितवर्णानां मध्ये अचां हल्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते
नाज्भलावितिस्त्वं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽच् आजित्युक्तं तत्राय-
मभिसन्धिः अक्षरसमान्नायमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अणुदित्
सवर्णस्येत्यनेन अच्पदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विश्वपाभि-
रित्यत्र होठ इति ढत्वप्रसङ्गः ग्राहकशास्त्रेण अणुदित् सवर्णस्येति
स्त्वत्वेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्भलाविति निषेधस्य अक्ष-
रसमान्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन निषेधा-
विषयत्वात् आकारप्रक्षेपे तु आकारेण सह हलः सावर्ण्यनिषेधेन
होठइति हकारेण सावर्ण्यान् आकारस्यग्रहणं प्रक्षेपज्ञापकस्तु
कालसमयवेलाध्विति स्त्वत्वे वेलास्थितिनिर्देशः अन्यथा इण्मध्यवर्त्तिह-
कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्थिति सकारस्य इणः परतया
ढत्वप्रसङ्गेन तथा निरदिक्षत् । आ च अच्चेति समाहारे चवर्गान्तत्वात्
टच्प्रसङ्गः । अच् हल् चेति समाहारानन्तरम् आचेति पुनः समा-
हारे आकारेण सहाचामपि सावर्ण्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्य-
पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः । शब्देन्दु ० ।

५४) शब्देन्दुशेखरे ग्राहकमिति पाठः अथवा तु ग्रहणकमिति पाठः ।

(५५) अच्त्वमच्पदवाच्यत्वं स्यादिदञ्च प्रत्याहारषट्कोष्पि ग्राहकशास्त्रप्रवृ-
त्तिरिति मते इति बोध्यम् । शब्देन्दु ० ।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः । १।१।

६६ ।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च (५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्, परेण (५८) णकारेण । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतएवम् लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐश्चौजिति-सूतारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आक्षरसामान्यायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनामवर्णादिकाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽचत्वं स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्वीकारादिति ।

तत्त्व० ।

(५६) अणुदित्यस्य सवर्णबोधकतात्वेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक इति शेषः । आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति ।

शब्देन्दु ० ।

(५७) उदिच्चेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते सुना शु, शुःकुहोरित्यादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽच उदिच्च विधीयमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः । तत्त्व० ।

(५८) अत्र ग्राहकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्त्यणकारेण अणुसंज्ञा गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिणपीति बोध्यम् ।

(५९) यद्येपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्यज्ञा, तदुत्तरकाला आदिरन्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदित्ति-सवर्णसंज्ञेति भाष्योक्तरीत्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णग्रहणं भवति नचात्र शकारमिकारः सावर्ण्येन षट्कृति नाज्झलाविति मत्वभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात् । अयं भावः । आदिरन्येनेति

तत्राऽऽकारस्य प्रसिष्टत्वात् तेन विश्वप्राभिरित्यत्र होढ इति
ढत्वन्न (६०) भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला
द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्बयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।

तः परो यस्मात्सः, तात्परश्च (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षष्ठां षष्ठां
संज्ञा । ऋदिति (६३) द्वादशानाम् ।

प्रत्याहारसिद्धौ नाज्भलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्वि-
षयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां ग्रहण-
मापादनीयम् अन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्येति सूत्रजशक्तियहे-
प्रामाण्यसन्देहादणुदिदिति सूत्रजशक्तियहासम्भवः नचैतद्वाक्यार्थ-
बोधात् प्राक् तन्निश्चय इति । शब्देन्दु ० ।

(६०) होढइति । हकारेणाऽऽकारग्रहणे यद्यदनिष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युप-
लक्षणम् तेन वेलास्त्वित्यत्र षत्वं पृथगायुरित्यत्र षत्वं च न भवति
अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६१) अमोऽनुनासिका नऽह्ताविति शिञोक्तेर्यवलानामनुनासिकत्वादिति
बोध्यम् ।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सहिवहीरोदवर्णस्येत्यत्र तात्पर-
करणात् भाष्ये तथाव्याख्यानञ्च तपरपदे बह्व्रीहिपञ्चमीतत्-
पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्परश्चेति तत्र अतोभिस इत्यादौदा-
हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् लक्ष्णै-
कत्वं गङ्गौषडात्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, नतु कदाचित् त्रिमात्र इति
मनोरमाद्यनुसारिणः ।

(६३) ऋदिति ऋलृवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यविधानेन तपरत्वेऽपि लृकारग्रह-
णादिति भावः ।

टद्धिरादैच् (६४) । १ । १ । १ ।

आत्, ऐच् टद्धिसंज्ञः स्यात् ।

अदेङ्गुणः (६५) । १ । १ । २ ।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

भूवादयो (६६) धातवः । १ । ३ । १ ।

क्रियावाचिनो ६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः (६८) । १ । ४ । ५ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६४) टद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारद्वन्द्वे न टच्प्रसङ्गः
आत् ऐच् टद्धिः टद्धिपदवाच्य इत्यर्थः । टद्धिशब्दस्य विधेयत्वेऽपि
प्रथमपाठो मङ्गलार्थः । आदित्यकृत्वा आदिति तपरकरणमस-
न्देहायं कृष्णैकत्वं गङ्गौष इत्यादौ विमात्रव्यावृत्त्यर्थञ्चैवस्तात्पर-
करणादिति सत्तत्त्वम् ।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थसुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्वदा
अकार एव नतु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजते
परोक्षतीत्यादौ सर्वदा विमात्र एव एङ् नतु कचित् विमात्रोऽपि ।

(६६) भूश्च वाञ्छेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदी
तौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो क्रियाचित्त्वेन वासुदशा
धातव इत्यर्थः । मनो० ।

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं?
याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोरि-
त्यालोपः स्यात् । भ्वादयः किं हिरक् पृथगित्याद्यवयवानां शिष्ये
इति भावार्थतिङन्तानाञ्च मा भूत् । सौत्राणां सन्भ्वादीनामुदित्कर-
णेन धातुत्वं ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । मनो० ।

(६८) अधिरीश्वरे (१ । ४ । ६७) रीश्वरपदयुक्तसूत्रवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्वे । १।४।५७।

अद्रव्यार्था (६६) आदयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १।४।५८।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १।४।५९।

गतिश्च (७१) । १।४।६०।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्च स्युः ।

- समिव्याप्येत्यर्थः रीति सन्ध्यन्तरग्रहणं तु ईश्वरे तोमुन्कसुनावित्
 (३।४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तः पश्चाद्-
 गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।
 (६६) असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया
 द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि-
 घटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । लोभं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यादौ पशु
 सम्यगर्थकं गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुमन्यमाना इत्येव
 स्यात् । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । चादयः किम् । स्वरादिपठितानाम-
 सत्ववृत्तित्वे व्याद्युदात्तत्वं सा भूदिति ।
 (७०) यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगग्रहणम् तेन
 निर्गतः सेचको यस्मादिति निःसेचका इत्यादौ न घत्वम् । शब्देन्दु० ।
 (७१) गतिश्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थस्तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ
 गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रेतिगतिपरे प्रतीति-
 गतेरनुदात्तत्वं प्रेत्यस्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्धयति । प्रादय इति
 गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एत-
 त्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रेणेति द्रव्य-
 मिति ।

पन्देब्द० ।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् (७३)
वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप
एते प्रादयः ।

नवेति (७४) विभाषा । १ । १ । ४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

- (७२) प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया न सुबुत्पत्तिः ।
- (७३) निस् दुस् इति सान्तौ निसस्तपतावनासेवने इति (८ । ३) १०२)
सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपस्य
सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेश्च । निरःकुष इति
(७।२।४६।) सुदुरोरधिकरणे इति च निर्देशात् सान्तावपि । मनो० ।
- (७४) नवेति । इतिशब्दः काकाक्षित्यायेनोभाष्यां सम्बध्यते नेति निषेधो
वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः । अत्र इतिशब्दानभिधाने खं
रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दमात्रं नवाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि
स्यात् तथा च विभाषा श्वेरिति सूत्रे श्विधातुस्थाने विभाषा-
पदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः । सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपर-
स्यापि नवाशब्दस्यार्थपरत्वलाभः । इतिशब्दस्य स्वाभाव्यं हि शब्द-
परस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव
तस्यार्थविपर्ययासकारित्वमतएव गवित्ययमाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्द-
परत्वकारित्वमनुकरणादिषु दृश्यते । तथा च विभाषापदेन निषेधः
विकल्पश्चाभिधीयते । विकल्पशास्त्रस्य च विविधा प्रवृत्तिः कचिदप्राप्ते
विकल्पविधानं कचिच्च प्राप्ताप्यभावांशमात्रविधानं कचिच्च प्राप्तिविषय-
कनिषेधपुरःसरं सामान्यसुखेन प्राप्ताप्राप्तेभ्यविषये पाल्त्रिकप्राप्ति-
विधानम् । तत्र विभाषापदघटितसूत्रे सामान्यप्राप्तिनिषेधपूर्वकमेव
प्राप्ताप्राप्तिविषये सामान्यसुखेन पाल्त्रिकविधानमित्येतदर्थं नवेति

७७७०५

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ।

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य । (७६)

विभाषेति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथाच विभाषा श्वेरिति सूत्रे विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वपि-
वचीत्यादिना कित्त्वं नित्यप्राप्तं संप्रसारणं प्रथमं निषेधोविशयी-
करोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकित्साधारणरूपेण उपस्थितं
संप्रसारणं विकल्पो विषयीकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-
वत्सूत्रेष्वेव एवरूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं
प्रवृत्तम् ।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य
नृपतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-
भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारणेऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्रत्यय-
निरासार्थमाह स्वं रूपमिति । उपसर्गे घोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-
वारणाय अशब्दसंज्ञेति । कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन शब्दसंज्ञात्वा-
भावात् कर्मण्यणिति सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशास्त्रे
या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः । तथा च शब्दशास्त्रेणैव
कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वान्न तत्र स्वरूपग्रहणमिति ।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विधिर्विधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य
संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्य स्वं रूपमित्यनुवृत्त्यै षष्ठ्यन्तविपरिणामे-
नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः । तेन एरजिति (३ । ३ । ५६)
सूत्रेण इवर्णान्तस्य विप्रभृतेरिव इप्रभृतेः ग्रहणात् चयः जय
इत्यादिवत् प्रत्यय इत्यादेरपि सिद्धिः ।

*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः * । *उगिद्वर्णग्रहण-
वर्जम् * (७८) ॥

विप्रामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।

वर्णाना-(७६) मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

परस्मृन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तम्पदम् । १ । ४ । १४ ।

सुबन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञं स्यात् ।

(७७) तेन द्वितीया श्रितादोतिस्त्वत्वे श्रितादिना समुपान्श्रितादेर्न ग्रहणं
तथा च कृष्णं श्रित इति वाक्ये कृष्णश्रितइतिवत् कृष्णं समुपान्श्रित
इति विग्रहे न समासः ।

(७८) तदन्तग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगिद्वर्णग्रहणवर्जमितिप्रतिप्रसवात्
अतिभवतीत्यादौ उगितस्येति सूत्रेण ङीप् भवत्येव ।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स
च व्याख्यानात् किञ्चिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते
वर्णवत् अभावस्यापि बुद्धिकृतं प्रौढार्थमस्त्येव । शब्देन्दु ० ।

(८०) परशब्दो नान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति
स्वभावसिद्धार्जमात्वातिरिक्तकालव्यवधानेन रहितस्तदर्थस्तेन तद्व्यवधा-
नेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्तते इति भावः । सन्निकर्षश्च प्रायः
परेण क्वचित् पूर्वेषामपि अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे
पाठः सन्निकर्षश्च सामीप्यम् । शब्देन्दु ० ।

(८१) सुपः प्रकारेण मङ्गिङो ङकारेण च सुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्या-
नात् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणत्युक्तिः शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता ह्रलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे

तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्तर्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनेत्याशयेनाह अज्भिरिति । भाष्ये अक्षु इत्यादौ कुत्वदर्शनेन अग्भिरिति कुत्वसम्भावनायामपि असन्देहार्थं तदकरणमिति बोध्यम् । ह्रल इति बहुवचनं सौत्वं यद्वा ह्रलौ च ह्रलश्चेत्येकशेषः तेन द्वयोरपीति शिञ्चेत्यत्र गुरोश्च ह्रलइत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति समाप्तमित्यर्थः तेनाम्नेऽङितप्रत्ययसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । अ अइत्याद्युपन्यासस्य प्रासङ्गिकइति । शब्देन्दुः ।

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत् गुणवृद्धी विधीयेते (१) तत् इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

अचञ्च । १ । २ । २८ ।

ह्रस्वदीर्घसुतशब्दैः-यत् अज्जविधीयते तत् अच (२) इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

(१) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति तेन अतो गुणे इति (६ । १ । ८७) सूत्रे वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति (१ । १ । ७३) सूत्रे च गुणवृद्धोरनुवाद्यत्वान्न तत् इकइत्यस्योपस्थितिः । इकइत्यनुकरणं सान्तं नपुंसकं, पदमित्यस्यापक्षस्य विशेषणम् ॥ यत् च गुणवृद्धोः स्थानिविशेषनिर्देशस्तत्वापीयं न प्रवर्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत् च साकाङ्क्षत्वाभावात् । सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकरण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धी भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति मिर्देगुण इति मृजेर्वृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यासम्भवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सम्बन्ध इति बोध्यम् ।

(२) अचइति सान्तं नपुंसकमनुकरणञ्च । अत्रापि पूर्ववत् सति सम्भवे सामानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन ह्रस्वो नपुंसकेइति (१ । २ । ४७) सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तृपधायास्तथाच श्रीपमित्यादिसिद्धिः असिद्धिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाचउपधाह्रस्वस्य । शमामटानां दीर्घः श्यनीति (७ । १ । ७४) सूत्रे तु सामानाधिकरण्यासम्भवात् शमानामच इति वैयधिकरण्येनान्वयः ॥ अत्र च ह्रस्वादिशब्दैरज्जविधीयते इत्यभिधानात् अज्मात्वविधाने नेयं प्रवर्तते तेन त्यादादीनाम इति दिव उदिति अष्टन आ विभक्तावित्यादौ अज्

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ।

टित्कितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ।

अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचाम्मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्पर-
स्तस्यैवान्तावयवो (४) मित्यात् ।

विधानेऽपि न अचइतिषष्ठ्यन्तपदस्योपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधा-
नाभावादिति बोध्यम् ।

- (३) द्वन्द्वात्परश्रूयमाणस्येच्छव्यस्य प्रत्येकसम्बन्धात् टित्कितावित्युक्तम्
आर्द्धधातुकस्योङ्वलादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् वलादेराद्यावय-
वत्वं शास्त्रासाह्याव्यावेपां युगिति युक्तः कित्करणाच्च धातोरन्तावयव-
त्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य पुरस्तादपवादकम् । चरेट इत्यादयः
टितस्तु प्रत्ययाः पराएव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्ययानां परत्व-
प्रतिपादानात् तथाच एतदपेक्षया तत्सूत्रस्य परवर्तित्वात् तस्य
बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अतएव यत्तदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना
तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह यस्योक्ताविति आद्यन्ताक्षिप्तो यच्छब्दार्थो-
ऽवयवोति भावः ॥

- (४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्वप्र-
त्ययपरत्वयोरपवादिका अमनुमोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'लृणह इडिति-
निर्देशाच्च । यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्या-
न्तावयवइत्यर्थः । यशांसि भिनत्तीत्यादौ तुमश्मोर्मित्करणादन्याचः
परत्वेन तदन्तावयवत्वम् । निर्धारणषष्ठ्या वङ्गत्वस्यौत्सौर्गिकत्वेऽपि
अच इति सौत्वमेकवचनम् । आद्यन्तौ टकितौ इति पूर्वसूत्रे समस्त-
स्याप्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च
स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भवेनानुवृत्तिरित्याशयेनाह
अन्तावयव इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या ।

स्थानञ्च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ।

प्रसङ्गे सति सट्शतमः (६) आदेशः स्यात् । यत्तानेकविध-

(७) मान्तर्यन्तत्वं स्थानत आन्तर्यम्बलीयः ।

(५) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेत्वम् इति भाष्यानुयायिनः । तेन इगुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणचोतिसूत्रस्यार्थः सम्पद्यते । अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो ययेति सा तथा । तथाविशेषणाञ्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थानेयोगा अतएव 'शास इदङ्लोरिति (६ । ४ । ३४) सूत्रे शासइत्यवयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषष्ठी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(६) साट्शतञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च संभवति । तत्र स्थानतः सट्शो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सट्शः । अर्थतो यथा ढञ्चत् क्रोष्टुरिति ७।१।६५। सूत्रे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः आदेशः अर्थतः समः । गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सट्शस्ताट्श एव घकारादिः । प्रमाणतो यथा अदसोऽसेर्दीडुर्दीम इतिसूत्रे अदःशब्दात् परस्य ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः कालरूपप्रमाणसाम्यादिति अमम्, अम् इत्यादिरूपभेदसिद्धिः । सट्शतम इति तमपा विशेषणाञ्च 'भयो ह्योऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने क्रियमाणे सवर्णे महाप्राणत्वमात्रसाम्येन न वर्गद्वितीयस्वकारादिवर्णः न वा नादवत्त्वमात्रसाम्येन वर्गद्वितीयो गकारादिर्भवति किन्तु भयधर्मावत्त्वेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम् ॥

(७) यत्तानेकविधमिति ॥ तेन 'अदेङ्गुणइत्यभिधानेन अकारस्य गुणसंज्ञि-

तस्मिन्निति (८)निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१। ६६ ।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानां कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य (९) । १।१। ६७ ।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

त्वात् तस्यत्वरूपप्रमाणसाम्येन चेता तोतेत्यादौ इदतोः स्थामे न अकारः किन्तु स्थानिसाम्यादेकारौकाराविति बोध्यम् ।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्वं सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकरणम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्वनामनिर्देशस्तथासति 'तस्मिन्निति च युष्माकाम्माकाविति (४। ३। २) तस्माच्छसो नः पुंसोति (६। १। १०३) सूत्रयोरेव प्रवर्त्तयातां, तयोरेव तच्छब्दघाटितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नान्यत्वं तथा च सर्वत्र विज्ञवापत्तिः । सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तमात्राणां तच्छब्दार्थत्वमिति द्योतनाय ॥ तद्वोध्यस्य चार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं दूढयति निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशि रुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपस्तिष्ठस्य पूर्वस्य कार्यं भवतीति वाक्यार्थः ।

(९) तस्मादिति पूर्वसूत्रात् निर्दिष्टइत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन निर्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत्र तत्र सूत्रेऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्दिष्टात् अव्यवहितोच्चारितात् परस्येत्यर्थः फलितइत्याह पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादि ।

अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात् ।

डिञ्च (११) । १ । १ । ५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १ । १ । ५४ ।

परस्य यदिहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य (१३) । १ । १ । ५५ ।

स्यष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ
आदेः परस्येत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते ।

(१०) षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवतीत्यर्थः
यथा त्यदादीनामइत्यादौअन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति ।
अलइति प्रत्याहारग्रहणं किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्यमन्त्य-
मात्रस्थाने मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'पवादिका तेन गवायमित्यादौ न सर्वा-
देशः 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङ्गे डिञ्चेनान्त्यस्यालः स्थाने
जायमानत्वात् ।

(१२) परस्येति आह्वय्या पाठ्यम् । तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं
कार्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवतीत्यर्थः यथा उदःस्यास्तम्भोः
पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्यास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने
पूर्वसवर्णतया यकारादेशः ।

(१३) अतोभिसंज्ञित्यादौ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे रामैरिति इदमद्रशि
त्यादौ शित्त्वात् सर्वादेशे इह इतइत्यादि च सिद्ध्यति ।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परमित्यान्तरङ्गापवादानामन्तरोत्तरस्वलीयः (१५) । असिद्धं

(१४) स्वरितेनेति । इत्यन्भावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारइत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्झलसाधारणाश्रयम्, 'अधिक्रियमाण-पदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम् तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते अधिकारश्च कियद्दूरमित्यत्रासति बाधके व्याख्यानमेव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परमित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्वबाधकात् परशास्त्रात् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तत्राकृताभावकल्पनापेक्षया कृताभावक-स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे वीजं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य कृताभावकतया कृताकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावादुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवहिरङ्गात् परात् नित्याञ्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे वीजं वहिरङ्गमिद्व-त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परमित्यान्तरङ्गेभ्यो बलीयान् वचनप्राबल्यादिति विवेकः ।

परावित्यं बलीयो यथा । तदादिभ्य इत्यादिना विहितः शकारः तद-तीत्यादौ परमपि लघूपधगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभये देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमवरमेत्यादिना जसि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति प्रवर्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्येनैव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु वहिरङ्गजस्विभक्तिरपेक्ष्यैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकालशि-दिति सव्योदेशं बाधित्वा ङिञ्चेत्यन्तादेशः । यथा अस्विदधीत्यादिना-जातोऽबङ् ङिञ्चात् दध् इत्यादावन्तादेशः ।

१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः ।
नेमित्तं विनाशोन्मुखन्दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तकार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

मित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ । नित्यमपि इको-
चोति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कते तु नुमि
अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः
ओश इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे,
इको यणचोति च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । तथा नित्ये
इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्याद्यप-
वादबलात् यण । इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ
स्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते । तथाहि ङिञ्चेति अनन्यार्थ
ङकारयुक्तेष्वनङ्गादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्तते किन्तु
परेणानेकाल्पिदित्यनेनैव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्व-
देशः । तथा सर्वे इह ग्रामे इत्यमित्यादौ सर्व-इ-इह, ग्राम-इ-इत्य-
मिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सवर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते
तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः ओश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

१६) असिद्धमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्काल-
प्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । पट्टा मृद्या इत्यादौ पटु ई-आ
मृदु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणा-
देशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वाच्च ईकारस्याचत्वव्याघातः ।

१७) न कृतो विशिष्टः अकृतको निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैस्ते
अकृतव्यूहाः अकृतकार्या इति फलितार्थः । निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं
जातमपि कार्यं न कुर्वन्ति मोक्षारयन्तीत्यर्थः । यथा निषेडुषीत्यादौ
अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि कसोरिटं भाविना संप्रसारणेन बलादित्यं
नश्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीति । शब्देन्दुः ।

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । सुधी
उपास्यइति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः ।
सुध्युउपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचःपरस्य (३) यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
द्वित्वम् ।

(१) कार्यनिमित्तयो रतिशयितः सन्निधिर्यदा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः ।

तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशावसेयः । अत्र एकपदइत्यने नैवेष्टिसिद्धौ समासग्रहणमलुक्-
समाससंघर्षार्थम् । धातूपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणा कथमन्यथा यू स्यात्स्वाविति
स्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकबलात् इक्-
पदेन (इ १८ उ १८ । ऋ १२ । ख १२) षट्षष्टिर्दृष्ट्युते यणपदेन
च (य २ व २ ल २ र १) सप्त गृह्यन्ते एवञ्चैतेषां विषमत्वात् यथा-
संख्यसुपदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यग्रहणासम्भवेन स्थानत
एवान्तर्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति । मनो० ।

(३) अचो रहाभ्यां द्वे इति (दा४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्य
यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति माहात्म्यमित्यादौ द्वित्वनिरासाय
अचः परस्येत्युक्तम् । अनचीत्वस्य अज्भिसार्थकत्वपरत्वे लाघवात्
हलीत्येवाभिदध्यात् तथा च नञः प्रसङ्गाप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि
वाक् वाक् इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ (५) । अने-
नेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्व-
निषेधो न शङ्कोऽनलिवधाविति तन्निषेधात् ।

- (४) आदेशे, स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तौ विधिनिषेधरूप-
तत्तत्कार्यनिर्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उत्पद्य-
मानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।
- (५) न तु स्थान्यलाश्रयेति । स्थान्यवयवीभूतोऽयौ चतुर्दशसूत्रीस्थाका-
रादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिस्तस्मिन् कर्त्तव्ये न स्थानिव-
दित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्,
इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं
विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः । भाष्ये तु प्राति-
पदिकार्थे निर्दिष्टे मां यां विभक्तिमाश्रयितुं वृद्धिरूपजायते सा सा
आश्रयितव्येत्यभिधाय अलमाश्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिरल्-
विधिरित्युक्तम् । तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा
व्यूढोरस्केनेत्यादौ अङ्घ्रिवायेऽपि णत्वविधानेन सकारस्य रुस्था-
निकविसर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता न णत्वम् ।
तस्मात् यथा । द्यौरित्यादौ औकारस्य वकारस्थानिकतया हल्-
त्वमाश्रित्य हल्ङादिभ्य इति न सुलोपः । तस्य यथा । दुभ्यामि-
त्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थानिवत्त्वेन हल्त्वमाश्रित्य व्योर्लो-
पो वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । क इष्टइत्यादौ
यजेः संप्रसारणे इष्टेतिर्पदसिद्धेरिकारस्य यस्थानिकतया यरूप
हल्त्वमाश्रित्य हृशि चेति उत्वं न । अकृते च तथाव्याख्याने तत्तत्
कार्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशे-
षणात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यजीति
(७ । ३ । १०१) सत्वात् यजीति प्रदमनुवर्त्य दीर्घे कर्त्तव्ये यजा-

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।

अलिध्यर्थमिदम् । परनिमित्ताजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात्
स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः
स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्वमाश्रितं शास्त्रकारैः यकारश्च इहादेशावयवएव न स्थान्यवयवः
उच्ये इति सूत्रेण उस्थाने यादेशात् ।

(६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति षष्ठ्यन्तपदस्य पूर्वसूत्रा-
दादेशपदमनुवर्त्यन्वयः कार्यः । पूर्वपरयोरवधिसाकाङ्क्षत्वेन श्रुत-
त्वात् अचइत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः
पूर्वत्वेनेति । अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनि-
मित्तकस्य वा त्यपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वह्रस्वस्य तुकि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्वितिकरणाञ्च
दीध्ये इत्यादौ इट एत्वे कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्यं प्रति स्थानि-
वत्त्वेन दीवर्णयोर्दीधीवेभ्योरिति न इवर्णपरे अन्तलोपः एत्वरूपा-
जादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधाविति
विशेषणाच्च नैधेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाजः किप्रत्यये
आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्व्यच्कत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलो-
पस्य स्थानिवत्तया त्व्यच्कत्वप्रसङ्गेन द्व्यच इति इतश्चानिज इति
(४।१।१२१, १२२) सूत्राभ्यां द्व्यच्कादिदन्तादिहितस्य ढक्प्रत्ययस्य
तत्राप्रवृत्तिस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्राजादेशस्थानिवत्त्वमिति
द्रष्टव्यम् । अत्र स्थानिनि सति यङ्भवति यञ् भवति वा तदादेशेऽपि
तङ्भवति न भवति वेति भाषाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो लक्ष्यानुरो-
धात् । पठयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अतउपाधाया इति
वृद्धिरूपकार्ये कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानि-
वत्त्वान्न ततः पूर्वकार्यमित्युदाहार्यम् ।

(७) स्थानिवद्भावे इति सुद्युपास्य इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार दीर्घजञ्चविधिषु (८) । १ । १ । ५८ ।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजा-
देशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनचीतिनिषेध
प्रसङ्गे इत्यर्थः ।

- (८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अस्तेरलोपस्य परनिमित्त-
तया पूर्वयणावादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्या-
दिना निषेधः । एवमुत्तरत्रापि । द्विर्वचने सुझापास्य इत्यादि । अत्र
द्वित्वे कर्त्तव्येयणो न स्थानिवत्त्वम् । वरे यायावरइति यातेर्यङन्ताद्व-
रच् अलोपयलोपो आलोपे कर्त्तव्ये अलोपो न स्थानिवत् । यलोपे
यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिन् अलोपयलोपो अलोपस्य स्थानिव-
त्त्वादातो लोपः स चालोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः ।
स्वरे चिकीर्षकः । करोतेः सनन्तात् एवल् अतोलोपः स च ळीतीति
स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत् । सवर्णे शिण्ठ । शिधःश्च धातोः प्रकार-
स्थाने उकारे कृते तस्मिन् परे लुप्ताकारस्य अमो नकारस्थाने सवर्ण-
विधाने कर्त्तव्ये अमोऽलोपः न स्थानिवत् । अनुस्वारे शिषन्ति । अमो
ऽलोपः न स्थानिवत् । दीर्घे प्रतिदीवः अलोपो न स्थानिवत्
जशि ग्धिः । अदेःक्तिनि छन्दसि षस्त्वादेश उपधालोपः स च
जश्त्वे न स्थानिवत् । चरि जक्षतः । उपधालोपश्चरि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत् । अत्र च प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशएव न
स्थानिवदित्युक्ता योह्यन्यआदेश स्थानिवदेवासावित्युक्तं भाष्ये । तेन
किर्योः गिर्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिव-
त्त्वात् न दीर्घः । वायोः अध्वर्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादे-
शस्यस्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो वलीति न यलोपइति । सौत्वतात् वरे
इत्यस्यालुक् ।

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शनं (६) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः (११) । यणो मयो वै वाच्ये । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

(६) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतमइत्यतः स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसक्ते सति तदर्शस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दृष्टिर्ज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनीयतया तत्सामपान्तर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपातुत्यन्तरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(१०) नञ्वापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्तावित्यादौ तन्नोपालोपो द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधोवाच्यो व्याख्येयः भलो भलीत्यतोऽपिमसूत्रात् भलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य भलएव लोपोनान्यस्येति व्याख्येयम् यस् यदा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया असिद्धेर्न लोपइति व्याख्यानाभावः ।

(१२) इति पक्षेइति यणः परस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वेवा स्त इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च
त्वारि(१३)रूपाणि । एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध
मेकयम् । सुद्धुपास्यः । मध्वरिः । धातंशः (१४) । लाकृतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।
पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं
भवत्येव । तत्परे च (१५) पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे !
“वा हतजग्धयोः” (१६) । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी ।
पुत्रजग्धी ।

त्रिप्रभृतिषु(१७) शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारोति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते
इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा
द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च भरो भरीतिहलौ यमामिति च लोपेन
निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यशङ्का । एतच्च धकारयकारव-
टितमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धातंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रहाभ्यां द्वे
इति साक्षाच्छ्रुतेन रहोर्निसित्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-
शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्वस्येति नियमार्थमिदं
वार्त्तिकम् ।

(१७) त्रिप्रभृतिष्विति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः ।
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वम् । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वम् । दातम् । पातम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
हृथ्यनभवः । नह्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१६) । इति लोपपक्षे

र्यात् न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यतः संयुक्तेष्वित्याक्तम् सप्तमी
निर्धारणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यतोऽचइत्यनुवर्तते विप्रभृतिवर्ण-
मध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र
नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दु० ।

(१८) अच इति श्रुतत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तर-
स्येत्येतत्त्वम्यमाहाचः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकोऽनुनासिको वेत्य-
तः यरइत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं
किं कृते इत्यत्र मय भूदित्ये तदर्थकम् ।

(१६) वा यमीति । भयो हो ऽन्यतरस्यानित्यतः (८ । ४ । ६२) वेत्यनु-
वृत्तेस्तथार्थः कृत् इति किं शब्दा इत्यत्रापि परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो
देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञा
नान्नेह । माहात्म्यम् ।

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-
सामर्थ्यात् । एवञ्च, इत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः ।
गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् ।
नौवयोधर्म्यादिना यत् । * गोर्यूतौ कन्दस्युपसंख्यानम् * ।

मिति किं तर्क्यत्यत्र ककारस्य मा भूत् यमीति किं रामाभ्यामित्यत्र
यकारस्य मा भूत् । आदित्यशब्दात् शेषार्थग्यान्ताद्देवतार्थं गयः
यस्येति चेति (६।४।१४८) अङ्गोमे अनेन यलोप इति । शब्देन्दु० ।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुमासिक इति (१।१।२) सूत्रादिदित्यस्य षष्ण-
न्ततदा परामर्शादाह तस्य इतइति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण
अयादीनां यकारादिलोपप्रसङ्गावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति ।

(२१) येन विधिरित्यस्याऽपवादभूतया तस्मादुद्धर्षित (६।१।७४) सूत्रादौ
आवश्यक्या यस्मिन् विधिसिद्धादावल्ग्रहण इति वार्त्तिकेण लङुक्तपरि-
भाषया लभ्यमर्थमाह यकारादाविति । शब्देन्दु० ।

* । अध्वपरिमाणे च * । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्तइत्यत्र (२२) वकारात् गोर्यूता-वित्यत्र वृकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्र-
क्षिप्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव (२३) नान्यस्य । लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति (२५) किम् । ओयते (२६) । औयत ।

(२२) हलि सर्वपामित्यनेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति वान्तइति वृकन्दसीति स्थिते उक्त-
स्त्वाम्यां वकारलोपात् स्त्ववार्त्तिकयोस्तथाक्षरसन्निवेशेऽपि लुप्त-
वकारस्मरणात् वाक्यार्थबोध इत्याह श्रूयमाणेति ।

(२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-
मित्यत्र न स्यात् औयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निय-
मापादनन्त एववारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे
तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

(२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणवृद्धोर्यदृश्यन्निमित्ततया यादिप्रत्ययनि-
मित्तकत्वम् ।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । वान्तो यिप्रत्यये इत्यनेनैवेदसिद्धौ एतत्
स्त्वमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२६) औयतेइति आङ्पूर्वकात् वेजः कर्माणि लटि यकि यजादित्वात्
संप्रसारणे दीर्घे च कृते आङा सह आङुणे औयत इति सिद्धम् तत्र
ओकारस्य यन्निमित्तकत्वाभावात् न आदेशः । धातूपसर्गयोः कार्यस्य

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे(२७) । ई । १ । ८१ ।

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । चेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यम् जय्यम् । शक्यार्थे किम् । चेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापञ्जयेयम् ।

क्रय्यस्तुदर्थे (२८) । ई । १ । ८२ ।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रयेमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ।

अवर्णपूर्वयोः (२६) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

वहिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्धइत्यनुशयेनाह औयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अङागमे आटञेति वृद्धौ अटा सह आङुण इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तोयीत्यादित्वा स्यादिति सूत्रारम्भ इति भावः । अवावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये ।

२७) क्षय्यजय्याविति चि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात् ।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्यइति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात् । तदर्थ इति प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः । अर्थेन सह नित्यसमामो विशेष्यलिङ्गता चेत्युक्तेराह प्रकृत्यर्थायेति । स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रय्यं यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रय्यं नापि क्रयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽपीति शब्देन्दुः ।

(२६) अत्र भोभगोअघोपूर्वयोरप्यनुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतो गार्ग्यस्येति

पूर्वतासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर-
एहि-हरयेहि । विष्णा इह-विष्णाविह । श्रियाउद्यतः-
श्रियायुद्यतः । गुराउक्तः-गुरावुक्तः । कानि सन्ति कौ स्त
इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदा-
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ।

इत्यधिकृत्य ।

आङ्गुणः । ६ । १ । ८७ ।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहितायाम् ।
उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उरण्(३०) रपरः । १ । १ । ५१ ।

ऋ इति त्रिंशतः सञ्ज्ञेत्युक्तन्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव
प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात्(३१) कृष्णर्ष्टिरित्यत्रार्, तव-
ल्कार इत्यत्राल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम्(३२) ।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपरूपविशेषविधानादाह अवर्ण-
पूर्वयोरिति । व्योरित्यस्यैवानुवृत्तावपि अक्षरसमान्त्राये यकारस्यैव
प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णोति किम् गौर्यत्र पदान्तयो-
रिति किं हरये ।

(३०) उरितिपदं षष्ठ्यन्तेन ऋशब्देन सिद्धम् । अण् किं रीङ् ऋतइति रीङि-
कृते मात्वोयतीत्यादौ रपरत्वं मा भूत् ।

(३१) आन्तरतम्यादिति अरित्वस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अरित्वस्य लकारेण
लकारद्वारा च स्थानिसाम्यादित्यर्थः ।

(३२) पक्षे द्वित्वमिति दस्यानिनः ऋधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ।

हलः परस्य (३३) भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि । द्वित्वा-
भावे लोपे सत्येकधम् । असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा
द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् (३५) । कृणार्धिः-
कृणार्धिः-कृणादूर्धिः । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पच्चे
ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र
रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (३६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृष्णै-
कत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठम् ।

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ।

(३३) हलो यमां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च भयो होऽन्यतर-
स्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदमनुवर्त्य योजयन्नाह हलः परस्येति ।
अत्र हल इत्यनेन प्रत्तमित्यादौ तस्य, भर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ ङस्य,
भरोत्यनेन प्रियपञ्चजामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तप्तेत्यादौ पस्य
न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यप्यनुषज्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ।

(३५) त्रिधमिति यणो मयइति सूत्रान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्धमिति
बोध्यम् ।

(३६) आद्गुण इत्यत आदिति पदमनुवर्त्तन्नाह आदेचोति ।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः ।
 एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्ता-
 (३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एडि पररूपस्यैव बाधिका
 नत्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । * अक्षा-
 दूहिन्यामुपसंख्यानम् * । अक्षौहिणी (३९) सेना । *
 स्वादीरेरिणोः * । स्वैरम् । स्वेनेरितुं (४०) शीलंमस्येति
 स्वैरी । स्वैरिणी । * प्रादूहोढोद्यैष्येषु (४१) * ।

(३७) आद्गुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यत एचीतिपदयोरनुवर्तनेऽपि
 योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्योरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्याशयेनाह
 एजाद्योरिति ।

(३८) पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा-
 निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकृष्टतया प्रथमं बुद्ध्या-
 कृत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकृष्टानेव बाधन्ते न तु ततो विप्रकृष्टानि-
 त्यर्थः । ओमाङोश्चेत्यस्य एडि पररूपापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिति भावः ।

(३९) ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षणया
 रथानामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां कृद-
 त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति शत्वम् । अक्षाणामूहस्तदुत्तरमिनौ
 कृते तु अक्षौहिनी(णी)त्येव स्यात् तत्त्वान्नरक्तत्वेन शुष्येन वृद्धिबाधा-
 दिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ईरिन्मृहणस्य फलमाह । ईरितुं शीलं यस्येति सुष्यजाताविति
 णिनिः उपपदसमासे स्वैरीति स्त्रियां ङीपि तु पूर्वभागमीरिन्-
 शब्दमादाय वृद्धिः ।

(४१) एषसहचर्यादेष्योष्यनव्ययएव याह्यस्तेन प्रेष्य गतइत्यादौ एषेण्यन्तात्
 त्यपि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

प्रौढः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं व्रजेति-
सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव
गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ।
इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष् आभीक्ष्णे
क्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र
पररूपे* (४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु
ईष ऊच्छे । यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्हीर्घोपध-
त्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्ताडुणे । प्रेषः । प्रेष्यः । * ऋते
च तृतीयासमासे * । सुखेन ऋतः सुखार्त्तः । तृतीयेति
किम् । परमर्त्तः । * प्रवत्सतरकस्त्रलवसनार्णदशानामृणे * ।
प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृण-
ङ्क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णोदेशः । नदी च दशार्णा ।
ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ।

उपसर्गादिति (४४) धातौ । ई । १ । ६१ ।

(४२) अनर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भावे त्यागायो-
गादिति भावः ।

(४३) पररूपे प्राप्ते पूर्व्वं धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति भाष्योक्त-
सिद्धान्तादिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव उपसर्गकार्यात् पूर्व्वमेव प्रत्यया-
दिषाधनकार्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तपरकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा
सपीति परसूत्रे एतस्याहुवृत्तौ उप ऋकारीयतीत्यादौ वृद्धिवारणार्थ-
तया सार्थकम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । उपार्हति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय- (४६) मेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् ।
इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति
विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः
उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षि देवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गे-
णैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धि-
विधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र
न भवति ।

वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ८२ ।

(४५) यस्मिन् विधित्तदादेरिति परिभाषासत्त्वादाह ऋकारादेरिति ।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रममन्व-
यात् पूर्वस्य परस्य च तद्वृत्तिसमुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्राति-
पदिकत्वसुबन्तत्वादिव्यवहाराः कर्तृकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्र-
वृत्तय इत्यर्थः फलितस्तदाह योऽयमिति । तेन रामावित्यादौ औका-
रस्य परादित्वेन पदत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(४७) पदान्तत्वेति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयथर्क्षित्यादि
सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकबलात् विसर्ग इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुधातौ(४८)परे वृद्धिर्वा स्यात् ।
आपिश्लिग्रहणं पूजार्थम् । प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति ।
सावर्ण्याल्लुवर्णस्य ग्रहणं प्रत्कारीयति—प्राल्कारीयति । तप-
रत्वादीर्घे न । उप ऋकारीयति—उपर्कारीयति ।

एङि पररूपम् । ई । १ । ६४ ।

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते
उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन
एङादौ सुधातौ वा । उपेङकीयति—उपैङकीयति । प्रौघी-
यति—प्रौघीयति । * एवे (४६) चानियोगे * । नियोगो
ऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवक्तृप्तावेवशब्दः । अनि-
योगे किम् । तवैव ।

अचोऽन्त्यादि टिः । १ । १ । ६४ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । * शकन्धू-
दिषु (५०) पररूपं वाच्यम् * । तच्च टेः । शकन्धुः कर्कन्धुः ।
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्यः । मनीषा ।

(४८) सुधाताविति सुप्रत्ययप्रकृतिके धातावित्यर्थः । अत्रापि धातावित्य-
नुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्यक इति न
प्रकृतिभाव उपसर्गादिति ग्रहणस्वरसादिति मूलएवाग्रे स्पष्टं वक्ष्यते ।

(४९) नावक्तृप्रौ यदा वृद्धः पररूपस्य गोचरः ।

एवमु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति । मनो० ।

(५०) शकन्धूदिष्विति तत्सिद्धप्रत्ययं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह
तच्च टेरिति शकानां देशानामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां
राशामन्धुः कर्कन्धुः । बदरीशापी तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तकूपप्रत्य-
यसाध्यः । अटतीत्यटा कुलादटा कुलटा । ईष उञ्जे ईष गत्वा-

लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । सारा-
ङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोयम् । मार्त्तण्डः । * ओत्वोष्ठयोः
(५१) समासे वा * । स्थूलोतुः—स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः—
बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ।

ओमाङोश्च । ई । १ । ६५ ।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिंवायोन्नमः ।
शिव-एहि—शिवेहि ।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ई । १ । ६८ ।

ध्वने (५२) अनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । पटत् इति—पटिति । * एकाचो न * ।
अदिति ।

नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा । ई । १ । ६९ ।

दिषु आभ्यां गुरोश्च हलप्रत्ययप्रत्यये स्त्रीत्वादाप् ईषा मनस ईषा मनीषा
हलस्य, ईषा हलीषा लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदण्डः ।
पतञ्जलिर्यस्मिन् नमस्तार्क्यत्वादसौ पतञ्जलिरिति । तत्त्व ० ।
अञ्जलेः पतितः इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् समासे तत्रोत्तर-
निपातनात् साधुः स च ऋषिः गोनर्द्देशे सम्भ्राकरणसमये
कस्यचिद्वेषेरञ्जलेः पतित इत्येतिह्यम् । ऋताण्डादागतइत्यपि
मार्त्तण्डः । शब्देन्दु० ।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदम् प्रवर्त्तते तौ
दृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इत्यादौ न विकल्पः अत्र दृषलसुत इति ओष्ठ
व्रण इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य

आम्नेडितस्य प्रागुक्तम् स्यात् । अम्बस्य तु तकारमात्रस्य
वा स्यात् । * डाचि वज्रलं द्वे भवत * इति बह्वलवचनादु-
दित्वम् ।

तस्य परमाम्नेडितम् । ८ । १ । २ ।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्नेडितसंज्ञं स्यात् । पठत्यटेति ।

भलान्जशोऽन्ते । ८ । २ । ३६ ।

पदान्ते भलान्जशः स्युः । पठत्यटदिति ।

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घएकादेशः स्यात् । दैत्यारिः ।
श्रीशः । विष्णूदयः । अचि (५३) किम् । कुमारी शेते ।
नाज्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशा-
स्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् ।
हरये । अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम् । ऋति सवर्णे ऋ वा * ।
होत्ऋकारः—होतृकारः । लृति सवर्णे (५४) लृ वा * ।
होल्ऌकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतृकारः ।
ऋति ऋवा लृति लृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् ।

(५३) इकोयणचीति दूरस्यसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयो-
जनमाह अचीत्यादिना ।

(५४) ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्याकारके वार्तिकपाठे स्थिते अकः सवर्णे
दीर्घइति सूत्रस्यसवर्णपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि ।
दधि ऋकारइत्यादौ तद्वारणाव सवर्णे इति विशेषणम् ।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका माता अभितोऽङ्गक्तेर-
परा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ।
इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ६ । १ । १०६ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्
पदान्ते । गोअग्रम्—गोग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्त्वग्रम् ।
पदान्ते किम् । गोः ।

† अभितः उभयतः अङ्गक्तेः अङ्गभागस्यापरामात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्चेति पृथक्स्वरारम्भसामर्थ्यादस्य
पदान्तत्वे लङ्घेऽपि पुनस्तदग्रहणं सर्वत्र विभाषा गोरित्वाद्युत्त-
रार्थमिह तु स्वरार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(५६) यजुष्युरित्यादिप्रक्रमात् ऋन्द्स्वेवेदं संभाव्येत अत उक्तं सर्वत्रेति
तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६।१।११५)
स्वरत्वात् प्रकृत्येति पदमनुवक्त्याह प्रकृतिभावइति प्रकृता स्वभावेन
अविज्ञतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्व्वरूपं
नापि अत्रादय इति भावः । एङः पदान्तादतीत्यतः एङइत्यनुवक्त्य'
तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्रमित्यत्र नेति स्वयं
वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन हे
चित्त्वगोऽन्वागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनमात्रे लक्षणसाध्यत्वेऽपि
प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवक्त्या विपरिणामेनान्वयः ।

अवङ् स्फोटायनस्य (५७) । ई । १ । १२३ ।

अतीति निवृत्तम् । अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा
स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया
(५९) गवाक्षः ।

इन्द्रे च [नित्यम्] । ई । १ । १२४ ।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः । अथ प्रकृतिभावः ।

सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६०) । ई । १ । १२५ ।

सुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यम्प्रकृत्याऽस्युः । एहि
कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति (६१) । हरी एतौ । नित्यमिति

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनग्रहणं पू-
जार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादकोवैयाकरण-
विशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्वपमित्त्वत्
नेति बोध्यम् ।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽचीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं
तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिद्ध्यति ।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभावविषयकतया क्वचिद्विषयविशेषे
भावमात्रविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते क्वचिच्च तदव्यव-
स्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावमात्र-
विषयत्वम् । गवां किरणानामस्त्रीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्प्रत्यये गवाक्ष
इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रूढः पुंस्त्वं लोकात् ।

(६०) नित्यमिति । इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वसाभादिह तदनु-
वृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तदग्रहणम् बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थताद्युतनाय ।

(६१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमादायोदाहरणन्त उदाहृते च

किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्
इकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६।१।१२७।

पदान्ता (६२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ।
अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-
श्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि-अत्र-चक्री-
अत्र-चक्यत्र । पदान्ता इति किं गौर्यौ । न समासे * ।
वायश्वः । * सिति च * । पार्श्वम् (६३) ।

ऋत्यकः (६४) । ६।१।१२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।
पदान्ता इत्येव आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-
ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य ढेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य ढेरेव ऋतस्य (संबो-
ध्यस्य) स्तुतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः
केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव
कृष्णेत्यस्य दुराबूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात् ।

(६२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरि-
णामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते यणश्चरितार्थतया पुनर्त्तुस्वयणो-
र्विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(६३) पार्श्वमिति पश्चां णस् वक्तव्य इति णसि सिक्त्वात् प्रकृतिभावाभावात्
पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(६४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं सूत्रं तेन होतृकारः ब्रह्माह-
विरित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आर्च्छदिति आटो भात्ववयव-

वाक्यस्य(६५) टेः स्तुतउदात्तः । ८ । २ । ८२ ।

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादे(६६)ऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अशूद्रेविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः स्तुतः स्यात् । अभि-
वादये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।
“स्त्रियान्न” । अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि ! ।
नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव स्तुत
दृश्यते नेह आयुष्मानेधि । “भोराजन्यविशाञ्चेति वाच्यम्
(६८) ” । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा ३ न् ।
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

त्वेन पदान्ताभावात् प्रसङ्गः । समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः ।

सप्तर्षीणामित्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ।

(६५) स्तुतप्रगट्ट्याणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे स्तुतत्वात् प्रकृतिभावविधायकं स्तुत-
द्वयमुपन्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् स्तुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति ।

(६६) प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो शुर्वादिष्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभि-
वादः न त्वाशीर्वचनमात्रं शूद्रे आशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अशूद्रे
इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अशूद्रे इति किं कुशस्यसि वृष-
लकेत्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे ।

(६७) अभिवादये प्रणामेन आशीर्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य
विधेयतया न सम्बोधनान्तता एधीति भवेत्यादेरुपलक्षणम् ।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाञ्च टेः स्तुततेत्यर्थः तत्र भोःशब्द-
स्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वेन प्राप्ते नियमार्थमिति बोध्यम् ।

दूराद्धूते (ई६) च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सन्निधनं यद्वाक्यन्तस्य टेः श्रुतः स्यात् । सक्तून् पितृ
देवदत्त ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ।

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव श्रुतः स्यात् ।
हे ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ ।
२ । ८६ ।

दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्धिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा श्रुतः
स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः
किम् । वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् । अन्तः किम् ।
कृष्ण ३ ॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो
विभज्यते । तेन सर्वः श्रुतो विकल्पप्रते ।

अश्रुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२६ ।

उपस्थितोऽनार्घ इतिशब्दस्तस्मिन्परे श्रुतोऽश्रुतवद्भवति ।
अश्रुतकार्यं यणादिकङ्करोति । सुस्लोकइति । सुस्लोकेति ।
वत् किम् अश्रुत इत्युक्ते श्रुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्या-
अये प्रकृतिभावे श्रुतस्य अवगन्त स्यात् । अग्नी ३ इति ।

(६६) यावति दूरे स्वाभाविकप्रयत्नोच्चारितं वर्णं सम्बोध्यमानो न शृणोति
किन्तु अधिकप्रयत्नमेवते तावद् दूरं दूरादाह्वानञ्च दूरबोधनस्या-

इ ३ चाक्रवर्माणस्य । ई । १ । १३० ।

इ३ःश्रुतोऽचि परेऽश्रुतवद्वा स्यात् । चिनु हीति-(७०) चिनु
हि ३ इति । चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम् । उभयत्र (७१)
विभाषेयम् ।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ विष्णू
इमौ । गङ्गे अमू । पचेते (७२) इमौ । मणी(७३)वोद्गस्येति
तु इवार्थे वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः ।

पुपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्तः इत्येवं
प्रथमान्तपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दु ० ।

(७०) चिनु हीति । मया किं कर्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम्
विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःश्रुतः अत्र इतीति इद-
मिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितोकारस्य वाक्यद्वित्वात् श्रुतत्वम् ।

(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन
तदाह । प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति ।

(७२) एदन्त्यहणस्य फलान्तरमाह पचेते इति । भञ्जाविधौ प्रत्ययग्र-
हणे तदन्त्यहणं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्त-
ग्रहणं तेन गौर्योर्ज्ञेति विग्रहे गौर्यर्ज्ञेत्यत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि न
प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः ।

(७३) मणी इति 'मणी वोद्गस्य लम्बते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति महाभारत-
वाक्यम् । वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च सप्तम्ये'
इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-
मिति मेदिन्युक्तेः ।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी दशाः । रामकृष्णा-
वम् आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति मादृग्रहणे
एकारोप्यनुवर्त्तते ‡ ।

शे । १ । १ । १३ ।

अयस्प्रगृह्यः स्यात् ! अस्मै (७४) इन्द्राष्टहस्यती ।

निपात (७५) एकाजनाड् । १ । १ । १४ ।

एकोऽज् निपात आड्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ अवद्यम् इ-
विस्मये । इ इन्द्रः उ उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः
प्रगृह्य एव । आ एवम् मन्त्रसे । आ एवङ्किल (७६) तत् ।
ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर-
ङित् । अन्यत्र ङिदिति विवेकः ।

‡ एतोऽष्टदशौ अमुके इत्यस्य प्रगृह्यता स्यात् तद्वारणाय मादिति ।

(७४) अस्मै अस्माम्यमित्यर्थः भ्यमःशे आदेशः शित्त्वात् सर्वादेशः ।

(७५) कनाडिति पर्युदासादेव लब्धे निपाते पुनर्निपातग्रहणसुत्तरार्थ-
मिह तु स्पष्टार्थं कृतम् । आ एवमिति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-
त्वद्योतकोयमाकारः । पूर्वमित्यं नामंस्या इदानीमेवं मन्त्रसे
इत्यर्थः । मनो ० ।

(७६) आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोटयमाकारः । तथाच भाष्यम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमात्रं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अत्राङित्त्वक्षणएव तात्पर्यं लाभवात् प्रकृतोपयोगाच्च । अन्यस्य

ङित्त्वमर्थसिद्धिमित्याशयेन तदेतदाह वाक्येति । मनो ० ।

ओत् । १ । १ । १५ ।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनार्धे । १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तकघोकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७६) इतौ परे ! विष्णो इति । विष्णुइति-विष्णुविति । अनार्धइति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उजः । १ । १ । १७ ।

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उइति-विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ।

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँइति ।

मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ।

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु-उक्तम्-किमुवक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः (८०) ।

(७७) निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यतइत्याह ओदन्तो निपातइति ।

(७८) सम्बुद्धौ किम् अहो इतीत्यत्र मा भूत् । अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-
बाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

(७६) ऋषिर्वैदिकलोक्त आर्षस्तद्धिन्नोऽनार्धोऽवैदिकइत्याशयेनाहवैदिकइति ।

(८०) मोऽनुस्वार इति सूत्रस्य (८ । ३ । २३) विपादान्तर्गतत्वेऽपि
तदपेक्षया वविधायकैतत्सूत्रस्य विपाद्यां परवर्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति
चोत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वानुस्वारः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १।१।१६ ।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तम्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी
(८१) अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणङ्किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते
मा भूत् । वाष्यामश्वो वाष्यश्वः ।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः । ८।४।५७ ।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिं दधि ।
अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यच्सन्धिः । (८२) ।

(८१) लौकिकोदाहरणासङ्गावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोमइत्यादि
गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्
अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोद्ध्याधिकरणत्वान्वयः गौय्यधिकरणं
लक्षणायां मानाभावः । वाष्यश्च इत्यादौ तु सु षु मेति समासरूप
वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लाक्षणिकत्वमित्यमयोर्भेदः ।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र कुत्वं श्रुत्वं वा न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमे-
वानुस्वारस्याच्त्वादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम् ।

स्तोः(१) शुना शुः । ८ । ४ । ४० ।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।
हरिश् शेते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जयः ।

शात् । ८ । ४ । ४४ ।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विन्नः । प्रन्नः ।

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ।

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते ।
पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण् ढौकसे ।

न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तषष्ठीकम्पदम् । पदान्ताद्ववर्गात्परस्याऽनामः

(१) स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे सौत्वं पुंस्त्वं शुना शुरित्यपि तथा । एवं परत्वं
ष्टुनेत्यादौ सर्वत्र । सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यादिस्त्वत्वे सहयोगं विनापि
तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् शुनेति तृतीया नासङ्गता । वृत्तौ योगइति
एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्व्योतिका तु तृतीयैव । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्य-
नियमेऽपि निमित्तकार्थिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे
शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्गइत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति
स्त्वत्स्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वय-
र्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्वं परत्वं वा स्थितौ भवति तत्र
पूर्वस्थिते यज्ञः याच्ञेत्यादि परस्थिते हरिश् शेते इत्यादि ।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोःपीत्यतश्च तोरिनुवन्त्याह शात्
परस्य तवर्गस्येति । जश्त्वमित्यादेरसंदिग्धत्यार्थकतयोदाहरणत्वासम्भ-
वेनान्यवर्गे नकारे परे उदाहरणमाह विन्नइति ।

स्तोः षुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईद्रे ।
टोः किम् । सर्पिष्टमम्(३) । * अनान्नवतिनगरीणामिति
वाच्यम् * । षष्ठां । षस्त्वतिः । षस्त्वर्ग्यः ।

तोः षि । ट । ४ । ४३ ।

तवर्गस्य प्रकारे परे न षुत्वम् । सन् षष्ठः । भलाञ्जशोऽन्ते
४ट्ट० । वागीशः । चिट्ठपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ट । ४ । ४५ ।

यरः पदान्त (४) स्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे
स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते । चतुर्मुखः ।
प्रत्यये भाषायां नित्यम् । * तन्मयं चिन्मयम् (६) । कथं तर्हि
मदोदग्राः ककुद्भान्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात्(७)।

(३) सर्पिष्टममित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धिते इति षत्वम् ।

(४) पदान्तस्येति किं वेद्मि चुभ्रातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात् ।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण, -कमल्-मुरारिः वृत्तव् नेते-
त्यादौ लवयोः यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्त्तते इति
तेन लवयोरपि क्वचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम् । प्राञ्चस्तु स्पर्शस्यैवेति
नियमेन स्पर्शभिन्नेषु नानुनासिकविधिस्तेन रेफ इत्यस्योपलक्षणत्वान्न
लवयोरपि ग्रहणम् ।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतिवचने इति मयट् चिन्मात्वमिति
क्वचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य मात्रच्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात्
तन्निर्वाहस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् समासेनैव । शब्देन्दु० ।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुद्भानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पश्यत
इतिमतेनेदम् ।

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः विद्वान्निखति ।
नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ।

उदः परयोः (८) स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य
(२६४०) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राऽघोषस्य (६) महा-
प्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य भरौ भरीति (४३४०)
पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव अवणन्न तु
खरि चेति (६२४०) चत्वं, चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् (१०) ।
उत्थानम् । उत्थतम्भनम् ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ।

भयः परस्य (११) हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो (१२)

(८) तस्मादित्युत्तरस्येति (२८४०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति ।

(६) अघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे सर्वस्यैव प्राप्ततया आसन्निवा-
रयोस्त्यागेऽपि न न्यूनता ।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२४०) पूर्वं
प्रत्यसिद्धतया तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भावइति प्राञ्चः । भाष्यमते
त्वत्वापि चत्वंमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) भयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह भयः परस्येति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्येति
पदमनुवर्त्याह पूर्वसवर्ण इति ।

(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थं लभ्यत्वेऽपि स्वरूपपतिपादनाय घोष-
नादसंवारत्वय ग्रहणम् न दोषावहम् ।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ-
एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

भयःपरस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि भलाच्चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्शिवः ।
तच्छिवः । * कृत्वममीति वाच्यम् * । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लो-
केन । अमि किम् वाक्श्वरोतति ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।
हरिवन्दे । पदस्येति किं गम्यते ।

नश्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) भल्यऽनुस्वारः । यशांसि ।
आक्रंस्यते । भलि किं मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ।

(१३) उजि च पदइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य विपरिणमय्य हलि सर्वेषामित्यतः

हलीत्यनुवर्त्याह पदस्येति हलीति च हलि किं त्वमत किमत ।

(१४) नश्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि ।

स्यष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः ।
गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५६ ।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णे वा स्यात् । त्वङ्क-
रोषि—त्वं करोषि । संयन्ता—संयन्ता । संवत्सरः—संव-
त्सरः । यँल्लोकम्—यँल्लोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनु-
नासिका यवलाः ।

मो राजि समः क्वौ (१५) । ८ । ३ । २५ ।

क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात् । सम्नाट् ।

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा । हल हल सञ्चलने ।
किम्हललयति—किं हललयति । * यवलपरे (१७) यवला
वेति वक्तव्यम्* ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।

(१५) समइति । राजीति किं संयत् । समइति किम् इदं राट् क्वाविति
किं सं रेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः ।

(१६) मपरे इति बङ्गब्रीहिः । उदाहरणेन तदेवाह किम्हललयतीति ।

(१७) यवलाः परे यस्मात् स यवलपरस्तस्मिन् हकारे मस्य यवलाभवन्तीत्यर्थः ।

समसम्बन्धी(१८)विधि र्यथासंख्यं (१९) स्यात् । किञ्चः—कि
यञ्चः । किञ्चलयति किञ्चलयति । किञ्चलादयति, किञ्च-
लादयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किञ्चते । किञ्चते ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरि । ८ । ३ । २८ ।

ङ्कारणकारयोः कुक्कुक्वागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुको-
रसिद्धत्वाज्जश्वन्न । *चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्कर-
सादेरिति वाच्यम्* । प्राङ्-षष्ठः प्राङ्ख्—षष्ठः—प्राङ्चष्ठः ।
सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः ।

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ।

(१८) समसंबन्धीति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथासति यत्रो-
द्दिष्टसमेषु समानं विधानं पाश्चादिषु पिवादीनां प्रियस्थिरादिषु
च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु अनुवादयो
रपि यथासंख्यता समूलकतज्जीवेषु हनकप्रहृत्यादिषु । समाना-
मिति किं लक्षणेत्यंभूतेत्यत्र सूत्रे चत्वारोलक्षणादयोऽर्थाः प्रत्याद-
दयस्तु त्वयएव तत्र सर्वे षां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यथेति येनैव क्रमेण पदानां ज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण
वाक्यार्थबोधसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः ।

(२०) चयइति शरि परे चयप्रत्याहारस्थाने स्वस्ववर्गद्वितीया भवन्ति
पौष्करसादेराचार्यस्य मते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे सीद-
तीति पुष्करसद् तस्यापत्यमितीणि द्विपदद्वौ पौष्करसादि
स्तस्येत्यर्थः ।

डात्परस्य सस्य(२१) धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः षट्सन्तः ।

नञ्च । ८ । ३ । ३० ।

नकारान्तात्स्य (२२) धुट् वा स्यात् । सन्त्सः । सन्सः ।

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शङ्खोऽपीति (६२४०)
कृत्वविकल्पः । पक्षे ऋरो ऋरीति (४३४०) च लोपः । सञ्छम्भुः-
सञ्छम्भुः-सञ्छम्भुः-सञ्छम्भुः ।

अक्षौ अचक्षा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्कृत्वचलोपानां विकल्पनात् ।

डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ।

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो
नित्यं डमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगुप्तीशः ।
सन्नच्युतः ।

(२१) डः सीति । सीति सप्तमी षट्त्रये तदाह सस्येति पदइत्यनुवर्त्त-
मानस्य सम्बन्धितया डकारेणान्वयः ।

(२२) नकारान्तादिति उजि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरि-
णम्यते अपदान्तनकारस्याऽनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थलभ्यं वा ।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधेन पञ्चम्या विपरिणमय्याह
तस्मादिति तथाच डम् इति पदं डमन्तपरं सौत्वत्वात्
पदार्थैकदेशे डमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः । ततश्च डम् इति प्रथमं
ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणत्वेनान्वेति

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ।

समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा । ८ । ३ । २ ।

अत्र रूपकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६४०) ।

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (७२४०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । "सम्पुङ्गानां सो वक्तव्यः (२७)" । संस्कर्त्ता-संस्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

ङमइति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह अचइति ङमन्तं पदमिति किम् अनितीत्यादौ मा भूत् ।

(२४) अत्र रूपकरणएवास्य सम्बन्धो नत्वमे ढ्रलोपेइत्यादाविति सूचनार्थं, परस्य नित्यं रुत्वम् पूर्वस्य तु वातुनासिकइतिद्योतनार्थं च इह तुशब्दः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) मण्डूकप्रत्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुर्वक्त्याह खरीति अवसानस्यानष्टत्तौ विसर्गविधेर्निर्विषयत्वापत्तेस्तत्परित्यागः ।

(२७) सो वक्तव्य इति समः सुटोति, पुमः स्वयम्परे इति, नम्बव्यप्रशा-

रूपद्वयं द्विसकारन्तूक्तमेव । तत्रानचि चेति (३२४०) सकारस्य
द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वा-
मूलीयोपाभानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योप-
संख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) चत्वात् । अनुनासिकवतां
त्रयाणां* शरः खयः* इति† कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनु-
स्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे
वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतु-
ष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम् ।

पुमः (३१) खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ।

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे(३२)ऽप्रत्यय

- निति च सूत्रत्रये सकारः प्रस्लिष्यते तथाच तैः सूत्रैः सएव विधीयते
नतु रुस्तेन सकारस्यासिद्धतया कृत्वाभावेन विसर्गोपवृत्तिरिति भावः ।
(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु पयःसुः यशःस्त्रित्वादौ इण्-
परत्वेन पत्वप्रसङ्ग इति भावः ।
(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संग्रहः नचैषामध्वे हरिं
नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः त्रिपादीस्थत्वेन यणादिकं
प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः ।
‡ शरः परस्य खयोद्वे स्तः इति ८।४।४७ सूत्रस्यवार्तिकार्थः ।
(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचना-
न्तरेणेति तेन अचो रहाभ्यामिति (३८४०) द्वित्वे कृतेऽपि यणोभय
इति (३६४०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः ।
(३१) पुमइति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति
बहुव्रीहिः ।
(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वं व्युत्पन्नत्वञ्चेत्युभयमप्याकरे स्थितं

स्येति षत्वपर्युदासात्+क॒पयोः प्राप्नौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु
षत्वप्राप्नौ । *संपुङ्गानामिति सः(६६८०) । पुंस्कोकिलः । पुंस्सुतः-
पुंस्सुतः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ।
*ख्याजादेशे न * । पुंख्यानम् ।

नञ्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ।

अम्परे क्वि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न'तु प्रशान्-
शब्दस्य । विसर्गः सत्वं श्रुत्वम् । शाङ्गिंश्चिन्धि शाङ्गिं-
श्चिन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति ।
अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम्
प्रशान्तनोति ।

नृन् (३३) पे । ८ । ३ । १० ।

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।

कुपोः +क॒पौ च । ८ । ३ । ३७ ।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसङ्गावेन पूजो डुम्सुनिति डुम्-
सुनि कृते सिद्धस्य पुंस् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया इडुपधस्य
चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने षत्वविधानेनात्र
तस्याप्रवृत्तेः कुपोः+क॒पाविति सूत्रेण विधेययोः +क॒पयोः
प्रसङ्ग इति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गाभावादिति भावः षत्वेति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुपो-
रित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उडुपधत्वाभावात् ।

(३३) नृनिति द्वितीयान्तानुकरणं सौत्रत्वात् षष्ठ्या लुक्, सौत्रत्वादेव न-
लोपो न । एवं कानित्यत्रापि । पदस्यत्वाकार उच्चारणार्थः ।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपाध्मा
नीयौ स्तः चाद्विसर्गः (३४) । येन (३५) नाप्राप्तइति न्यायेन
विसर्जनीयस्य सद्व्यस्यापवादोऽयम् नतु शर्परे विसर्जनीय-
इत्यस्य (७२४०) । तेन वासःचौममित्यादौ विसर्ग एव ।
नृ—पाहि । नृ—पाहि—नृःपाहि—नृःपाहि—नृन् पाहि ।

कान् (३६) आम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ।

कान्नकारस्य रुः स्यादाप्नेडिते परे । संपुङ्गानामिति सः ।
(६६४०) यद्वा (३७) ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ।

एष्विण(३८)उत्तरस्य विसर्गस्य षःस्यादन्यस्य तु+क—पयो

(३४) चाद्विसर्ग इति शर्परेइति ८।३।३५ सूत्रात्तदनुकर्षश्चकारेणेति भावः ।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकइति न्यायेने-
त्यर्थः । येनेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यप्राप्ते यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्-
द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्तेइति भावे क्तः । तदप्राप्तियोग्य-
विषयेऽचारिताय्यादि हि बाधकत्वे बीजम् । शब्देन्दु० ।

(३६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्नेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन
कान् ? कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वात्
द्वितीयस्य कुत्सितार्थकत्वाच्च कान् ? कुत्सितान् पश्यसीति तदर्थस्ते
नानयोर्न द्वित्वरूपता ।

(३७) संपुङ्गानामिति, वार्तिके संकान्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यदे-
ति पुंग्रहणत्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे इण्परत्वेन षत्वापत्तिः

(३८) एष्विणइति गणे कृतसत्त्वपत्नानामेव पाठादिति भावः । कस्काः कौत

रपवादइति सः । कांस्कान् कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कृतः ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोयऽम् ।

संहितायाम् (३६) । ई । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

के च । ई । १ । ७३ ।

ह्रस्वस्य (४०) के परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्या-
सिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चत्वं स्यात्सिद्धत्वात्पूर्वञ्चत्वेन जः ।
तस्य चत्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (१६५ प्र०) कुत्वं न ।
शिवच्छाया स्वच्छा (४१) ।

आङ्माङोश्च । ई । १ । ७४ ।

एतयोश्चे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति (७१ प्र०) विकल्पा-
ववादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ।

दीर्घात् । ई । १ । ७५ ।

स्कृतः भ्रातृष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्त्रीः साद्यस्कः कांस्कान्
सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वर्हिष्पलम् यजुष्पत्रम् अयस्कान्तः तम-
स्काण्डः मेदस्त्रिण्डः भास्करः अहस्करः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३६) संहितायामिति स्वारसिकाङ्गमात्राविलम्बेनोच्चारणं संहिता तत
आधिक्ये नैवेतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ह्रस्वस्य प्रिति कृति तुगित्यतः ह्रस्वस्येति पदं तुक्पदं चानुवर्त्याह
ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ।

(४१) स्वशब्दे उपपदे ऋवतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः ।

दीर्घाच्चे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु
क्कस्य सेनासुराच्छायेति (३६८८) ज्ञापकात् । चेच्छ्रियते ।

पदान्ताद्वा । ई । १ । ७६ ।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् केपरे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीक्षाया-
लक्ष्मीच्छाया ।

हल्सन्धिप्रकरणम् ।

(४२) दीर्घादिति पञ्चम्ये पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्ता-
र्थकत्वे तुक्ः कित्त्वेन ककारोत्तरत्वमेव स्यात् तथाच सुराच्छायेति
निर्देशो न स्यादिति भावः ।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्येत्यर्थः ।

विसर्जनीयस्य (१) (६६ष्ट०) सः । विष्णुस्त्राता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् (३) ।
कःत्वरुः । घनाघनः शोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वा-
मूलीयश्च न ।

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
शेते-हरिश्शेते । *शर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः * ।
रामः-स्याता—राम-स्याता । हरिः-स्फुरति—हरिस्फुरति ।
पक्षे विसर्गे सत्वे च त्वैरूप्यम् । कुघोः+क=पौ च (६८ष्ट०) ।
क+करेति—कः करोति । क+खनति—कः खनति । क=
पचति—कः पचति ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ।

विसर्जनीयस्य सः स्यादपाद्योः (४) कुघोः परयोः । *पाश-

(१) विसर्जनीयस्येति प्राग्व्यख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय
स्मारितम् ।

(२) शर्परेइति बहुव्रीहिः विशेष्यश्च अवध्यवधिमतोः साजात्यात् विस-
र्जनीयाक्षिप्तः खरेवेत्याह खरीति ।

(३) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विवृणोति-
इहेत्यादि ।

(४) अपदादाविति । सौत्वत्वादेकवचनान्तत्वेऽप्यनुवृत्तयोः कुघोर्विशेषण-
त्वादाहपराद्योरिति ।

कल्पककाम्येष्विति(५) वाच्यम् * । पयस्याशम् । यशस्कल्पम् ।
यशस्कम् । यशस्कायति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम् ।
प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरेवेति वाच्यम् । नेह । गीः-
कायति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३६ ।

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्याशम् ।
सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्कायति ।

नम (८) स्फुरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्व्विसर्गस्य सः कुप्पोः पदयोः । नमस्क-
रोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् (३७४४०) कृजो योगे विभाषया
गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोरि । पुरोऽव्ययमिति(३७३४०) नित्यं

(५) पाशकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं नतु परिगणनार्थमचस्यासम्भवा-
दिति बोध्यम् ।

(६) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थेऽसौ न उपपद्य-
स्कायतीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु ० ।

(७) इण इति । सर्पिष्याशमित्यादौ इडुदुपधस्येत्यनेन(७४४०)प्रत्ययस्यतया
षत्वाप्राप्तौ तद्वाधनाय गीष्वाशं दोष्वाशमित्यादौ षत्वार्थञ्चेदं सूत्रं
प्रवृत्तम् । अत्रानव्ययस्येति अपदादाविति काम्ये रोरिति च संबध्यते ।

नेन उच्चैःकल्पम्, दोः पश्य, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र
प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इणउत्तरत्वे विसर्गस्थानिकस्या-
नेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

(८) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् तेन
नमस्करोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः
प्रवेष्टव्याः ।

इदुदुपधस्य (६) चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कृषोः ।
निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ।
अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्त-
कस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (६६४) मातुष्पुत्रशब्दस्य
पाटात् । तेनेह न मातुःकृपा । " मुञ्जसः प्रतिषेधः " ।
मुञ्जःकामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११)सो वा स्यात् कुष्वोः । तिरस्कृत्ता । तिरःकर्त्ता ।

द्विस्त्रिञ्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४३ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेपां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुष्वोः ।

(६) इदुदुपधस्येति इदुदौ उपधे यस्य ससुदायस्य तस्यावयवीभूतस्य
विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदञ्च
प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् ।
तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धि-
त्वात् न षत्वं सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रसिद्धोतः (११२४) परस्मैयानिकत्वेन विसर्ज-
नीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इदुदिति तपरकरणं किं
गीःकाम्यति पूःकाम्यतीत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत् ।

(११) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न ग्रहणं तेन अन्तर्द्वावेव तिरसो
गतित्वेन (३७४) पराभवार्थकतिरस्कारपयोगेऽपि भवत्येव ।

द्विष्करोति—द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोऽर्थे (७२२४०) किम् ।
चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्पोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः
करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह
व्यपेक्षा (१४) । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमु-
दकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्पोः

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इदुदुपध-
स्येति नित्यं षत्वम् ।

(१३) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ गृह्येते तेन पेचुः काष्ठैः,
सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्यादौ न प्रसङ्गः तत्तत्स्थाने इसुसोः
प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः
'अधात्वभिहितं समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपवित्
मित्यादौ न षत्वं तयोः समानाधिकरणेन सामर्थ्येऽपि असमर्थ
तुल्यत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु षत्वं स्यादेव तयोः सामाना-
धिकरण्येऽपि घातसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यात्
अधात्वभिहितमित्यनेन तत्पर्युदासात् । सर्पिर्धनुःशब्दाव्युत्पन्नानावेव 'उ-
णादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादोगर्भिण्येति
(३६६४) सूत्रनिर्देशपरूपज्ञापकादपि उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षः पाणि-
नेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया तदुत्तरविसर्गस्य
प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकारप्रवृत्तेरेवामन्त्रवे कुतस्तराम् सूत्रे षत्वनिर्देश
सम्भावनेति द्रष्टव्यम् ।

परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परम-
सर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु (६६४०) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः (१५) ऋकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी
ष्यनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ।

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारा-
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्यस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् ।
अयः सहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कणी । अतः किम्
गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् ।
यशःकरोति । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधः शिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् ।
शिरस्पदम् । समासद्वयेव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । कस्कादिषु (६६४०)
च । भास्करः (१६) । इति विसर्गसन्धिः ।

(१५) अतइति ऋशब्देन तदादिग्रहणम् तेन ऋधातुनिष्पन्नकदन्तशब्द-
मात्रस्य ग्रहणम् समासे तस्यैव घटकत्वसम्भवात् अतइति तपर-
करणं किं माः कर इत्यादौ मा भूत् ।

(१६) तपरकरणे भास्करस्य कथं स इत्याशङ्क्य कस्कादित्वात्सत्वमित्याह
भास्कर इति ।

स्वौजसमौडिति (८६४०) सुप्रत्यये शिवस् अर्थ इति स्थिते ।

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ।

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् (४६४०) जश्त्वापवादः ।

अतो रोरल्लुतादल्लुते । ६ । १ । ११३ ।

अल्लुतादतः परस्य रोरुत् स्यादल्लुतेऽति । भोभगो अघो इति (७८४०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्ध-
त्वन्तु न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः
स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि । ६ । १ । १०४ ।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आङ्गुणः (४२४०) (२) । एङः
पदान्तादति (५०४०) । शिवोऽर्थः । अत इति तपरः किम् । देवा

(१) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु
समुदायापेक्षया । इकोयणचीति सूत्रात् (३२४०) अचीति' अकः सवर्णं
दीर्घ इत्यतः (४६४०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति
(४२४०) सूत्रञ्चानुवर्त्य योजयन्नाह अकइत्यादि । अचीति किं हरिः
कविः । अकइति किम् गावौ नावौ । हरी इत्यादाविव हर्थोरि-
त्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमयोरित्युक्तम् ।

(२) अपवादे निषिद्धे पुमरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचीति दीर्घरू-
पापवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य आङ्गुणइत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आङ्गुणइति

अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अल्लुतात्किम् ।
एहि सुश्रोतः (३) अत्र स्नाहि । लुतस्यासिद्धत्वादतः
परोऽयम् । अल्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्ध-
त्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यन्दीर्घनिवृत्त्या चरिता-
र्थत्वात् । अल्लुते किम् । तिष्ठतु पय अग्निदत्त । गुरो-
रन्त इति (५४४०) लुतः ।

हशि च । ई । १ । ११४ ।

अल्लुतादतः परस्य रोरुत् स्याद्वशि । शिवो वन्द्यः । रोरि-
(७६४०)त्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत् । धातर्गच्छ ।
देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ।

भोमगो अघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्वः (४) ।
लोपः शाकल्यस्य (४१४०) । देवा इह । देवायिह । अशि किम् ।
देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वादिसर्गो लभ्यते
तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वादयत्वं स्यात् । न ह्यय-
मल्लिधिः (३३४०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् । भोस्
भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते

(३) सुश्रोतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बुद्धौ दूराद्भूते चेति (५४४०) लुतः ।

(४) सूत्रे कृतः सौत्वः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरुकारान्ततामतेन सति तु
सान्तत्वमते असन्धिरेव न्याय्य इति बोध्यम् ।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफमात्रविधानेन तदेव विसर्गस्थानि,
तथा चानल्लिधिरिति निषेधान्न स्थानिवदित्याशङ्क्याह न ह्ययमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे ।
यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघू-
च्चारणः ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं
लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । अलघु-
प्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् तोयम् ।

उजि च पदे । ८ । ३ । २१ ।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उजि परे । स उ
एकाग्निः । पदे किम् । तन्वयुतम् (७) । वेजः संप्रसारणे
रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उजिति गृह्यते ।
तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम् ।

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ।

-
- तथाच अग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इटिरेटीति
यथा प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वेन यत्वं प्रवर्त्तते इति भावः ।
(६) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि
ओतःपरस्य वकारस्यासङ्गावाद्यकारमात्रस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याश-
येनाह यकारस्येति ।
(७) तन्वे उतमिति श्लेढः वेजः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व-
जकारमादाय उजयमिति बोध्यम् ।
(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि उभो ह्रस्वादित्यत्र (६५४०) अनुवृत्त्यर्थं तत् ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वलि
सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्गुन्द ।
भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति ।
हलि किम् । देवायिह ।

रोऽसुपि (६) । ८ । २ । ६६ ।

अहो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।
अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अताहन्निति (१६३४०)
रुत्वम् । *रूपराविरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्* । अहो रूपम् ।
गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः ।
अहो रथन्तरम् । *अहरादीनाम्पत्यादिषु वा रेफः* । विस-
र्गापवादः (१०) । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे
विसर्गोपाध्मानीयौ ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः* । ६ । ३ । १११ ।

ढरेफौ लोपयतीति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाङ्ठकाररेफात्मके

(६) रोऽसुपीति यदि पर्युदासस्तदा सुबभिसस्य तत्सदृशस्य प्रत्यय-
स्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर-
तेत्याह नतु सुपीति ।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यानुवाद्यतया तस्यैव तद्भावविधानं विसर्ग-
निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(११) द्रलोप इति तत्पुरुषे चकारेत्यादावभ्यसे द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घ-

परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः ।
शम्भूराजते । अणः किम् । लठः । वठः । लृङ् हिंसायाम् ।
लृङ् उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमातस्यैव
दीर्घार्थम् । अजर्घाः (१२) । लीढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे
कृते ह्रिश्चेत्युत्वे (७८४) रो रीति (८०४) लोपे च प्राप्तौ ।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्यम् । १ । ४ । २ ।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्तौ पूर्वता-
सिद्धमिति (१२४) रोरित्यस्य सिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ।

पत्तिर्बहुव्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोप-
यतीति । कर्मण्यणि उपपदसमामः । द्रुत्यकार उच्चारणार्थः ॥
अत्राण् पूर्वण णकारेण व्याख्यानात् ।

(१२) अजर्घा इति गृधोयङ्लुकि लङः सिपि श्वलुकि द्वित्वे सिपरङ्भा
वपक्षे लघूपधगुणे अटि इतश्चेतीकारलोपे (३१५४) हलङ्गादिलोपे
(१११४) च भष्भावः जश्त्वम् । दश्चेति (३०१२१४) दकारस्थाने
रुत्वपक्षे रो रीति (८०४) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः ।

(१३) विप्रतिपूर्वात् कर्मव्यतिहारे वर्तमानात् सेधो षजि परस्परविरो-
धार्थको विप्रतिषेधः । तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य ज्ञाप-
कादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्रामाण्यात्, तेषामेव परशास्त्रं
प्रति बाधकतया तद्विन्न एवास्य विषयइति ध्वनयन्नाह तुल्यबलेति
'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' (३०४) इत्युक्तेर्नित्यादीनामेव
बलवत्त्वाच्च तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । पर-
स्मिन् कार्ये कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा कश्चित् तदपि
भवति कश्चिच्च न भवतीत्यत्र लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था । तत्र भिन्न—

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि
। ६ । १ । १३२ ।

अककारयोरेतत्तदोर्यः (१४) सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि नतु नञ्
समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको
रुद्रः । अनञ्समासे किम् असृग्शिवः । हलि किम् ।
एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

कीत्यत्र परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पश्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः
पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुहुतादित्यत्र तु परत्वात्
पूर्वं तातडि कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पश्चात् ऊभलभ्य (उ१०६४) इति
धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोर्यगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसद्व्याद्यु-
त्तरपदेऽपि तद्गतसंख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा
पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति समुदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प्र-
कृतित्वाभावान्न सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ्च अनञ्समास इति
स्त्वैव नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं साकचकयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अको-
रिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषां
ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्महणेनैव साकचकयोर्महणात् सुलोपप्रसङ्गो
अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) ■ इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

सेमामविङ्ठि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यतइति
वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी-
रामः । लोपे चेदिति किम् । स ईक्षते । स एवमुक्ता ।
सत्येवेत्यवधारणान्तु स्यम्बुन्दसि बज्जलमिति पूर्वसूत्राबज्जल-
ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽह(३०५११४०)माजन्म-
शुद्धानाम् । .

इति खादिसन्धिः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २
। ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिप-
दिकसंज्ञं स्यात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ।

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
सिद्धे (२) समासग्रहणन्नियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारान्तत्वं ज्ञामेव प्रथममाह अर्थवदिति
अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय
इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवर्त्तिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः (३६०ष्ट०) ।
एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्या-
हारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्युदा-
सेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कदादी
नामनर्थकानामसिद्धेश्चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ,
अकाण्डेइत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरा-
नपेक्षत्वमस्त्येवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः एकदेशवर्णो
ऽर्थबोधजनकत्वाभावाद्प्रातिपदिकः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्यया-
न्तपरं तन्वावृत्त्यैवोभयग्रहणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तश्चेति । अत-
एव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केने'त्युक्तम् । हरिणाप्युक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न
विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तद-
न्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणि-
त्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति
वेदितव्यम् ।

(२) 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (४)ऽयम् ।

परञ्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव स्युर्निरर्थका' इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्राति-
पदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तद्विवारणायेदं नियम-
सूत्रमित्याह पूर्वसूत्रेणेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीना-
मपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः ।

(३) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानिति-
परस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्यय-
माहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतत्वात् ।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्
विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृ-
त्यन्वितार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोषादौ
तत्सुञ्चार्यं बोधितत्वम् । अतएव गच्छबधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां
स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोषादौ तदर्थक्य-
नम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे स्वी-
यपदोपादानम् ।

(५) परञ्चेति दिग्योगलक्षणे पञ्चम्याः परः पूर्वोयेत्यनियमेनाध्याहारे
प्रसक्ते परएवेतिनियमार्थमिदं सूत्रम् तथा प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षया

उग्रन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिका-
रः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे
उग्राब्ग्रहणं उग्रावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । उग्राब्-
भ्याम्प्राज्ञा भूदित्येवमर्थम् ।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्यां
भ्यस्ङसोसाम्ङोस्सुप् । ४ । १ । २ ।

उग्रन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ।
सुङस्योरुकारेकारौ जशटङ्पाश्चेतः ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सुञ्जसित्यादीनां सप्ता-
नान्विकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरि-
हापि व्यवहारः ।

सुपः । १ । ४ । १०३ ।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश एकवचनद्विवचन-
बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो
भवत्येवेति नियमार्थं च । तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य
इति सिद्धम् ।

(६) तिङस्त्रीणिवीणीत्यतः त्रीणिवीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचन-
बहुवचनान्येकश इति सूत्रञ्च तानीतिपदं विहायानुवर्त्याह त्रीणी-
त्यादि । सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी । एकश एकैकमित्यर्थः ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

बहुषु (८) बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुत्वे एतत्स्यात् । रत्नविसर्गैः । रामः ।

सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (९) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

(७) द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ संख्यापरो न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वादशतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तेः संख्येयपरत्व एव साधुत्वम् । कचिदेकत्वाबोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन प्रवृत्तिकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कृत्तद्वितेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दु० ।

(८) बहुष्विति । त्रित्वादिपराङ्मनसंख्याव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वं तत्परो बहुशब्दो । बहुवचनं तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव बहुत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः वृद्धकोपव्यवहारानुसारादेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृदारयोरप्रेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्व्येकयोरिति निर्द्देशाच्च । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । शब्देन्दु० ।

(९) सरूपाण्येवेति वृद्धोयूना तल्लक्षणाश्च देव विशेष इत्यतः (४४४ष्ट०) एवकारोऽपकथ्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीपरिच्छेदवाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः भ्याम्भ्यसादावैकस्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषश्चायमनैमित्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये न द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । एकशेषशब्दार्थश्च इतरनिवृत्तिपूर्व-

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७४०) । नादिचि (७७४०) ।
वृद्धिरेचि (४१४०) । रामौ ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतौ स्तः । इति जस्य इत्संज्ञा ।

न विभक्तौ (१२) तुस्माः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्त्यास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सका-
रस्य नेत्त्वम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ८७ ।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति शेषोऽव-
स्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं
लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन श्रूयमाणपदावृत्त्यैव बोधः । धातुषु तु
नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषा-
मेकधातुतो बोधने बाधकाभावात् एकादिदशान्तसंख्यावाविना-
मेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विष्टएवैकशेष इति ।
शब्देन्दुः ।

(११) आदिर्जिटुडवृत्त्यत आदिरिति (उ४२४०) षः प्रत्ययस्येत्यतः (२१८४०)
प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्यं योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटेइत्यत्र
आटच्चः नेत्त्वम् । तस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ मा भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति हलन्त्यमित्यस्य (४४०) निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं तेन
किमोऽदिति अतस्तकारेत्त्वात् केति सिद्धम् । एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन वि-
भक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्य मोर्मकाररक्षणार्थसदित्करणत्वात् ज्ञाप्यते इति
विबेध्यम् । तत्र रामात् पचेरनित्यादौ तोः, राममपश्यनित्यादौ
अस्य नेत्त्वम् ।

अपदान्ताद् (१३) काराङ्गणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुर-
स्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (१४)
न्यायेनाकः सवर्णदीर्घ (४६४०) इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथम-
योरित्यस्यापि (७७४०) । रामाः ।

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४६ ।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ् (१५) ह्रस्वात्मबुद्धेः । ६ । १ । ६६ ।

एङन्ताङ्खान्ताच्चङ्गाङ्गल्लुप्यते सम्बुद्धेः । सम्बुद्ध्यान्नि-
प्रस्याङ्गस्यै (१६) ङ्गस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् (१७)
कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं

(१३) उखपदान्तादित्यतः (उ० १७४०) अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः
(४७४०) पररूपञ्चानुवक्त्याहापदान्तादित्यादि ।

(१४) नोत्तरानिति अनन्तरापेक्षया उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्या
तच्चैतत् प्राक् (४४४०) ।

(१५) एङित्यादि । ह्रङ्ङादिभ्य इत्यतः (१११४०) हलिति लोपो व्योरित्यतो
(४२१४०) लोप इति चानुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेनाम्बयः कार्यः ।

(१६) संबुद्ध्यान्निप्रस्येति । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादे'रिति
परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स
विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः ।

(१७) कतरदिति अत्र न ह्रस्वोपः प्रकृत्यकारस्याङ्ङि परे लोपेनाप्रहा-
राङ्गस्यपरत्वाभावादिति भावः

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च
सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽय्यचि (१६) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।
रामौ ।

लशकतद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्ये-
त्संज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः किञ्च
लक्ष्मीसहितवाचकशेषशब्दसम्बोधने ह्रस्वोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकम् ।
अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषीइति नैषधीयप्रयोगे से इति
पृथक् पदं सम्बोधनान्तं हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-
रणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायामभिहितम् ।

(१६) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते ह्रस्वरूपपूर्वरूपार्थोऽयमा-
रम्भः । अतएव पूर्वसवर्णइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं दीर्घरूपवा-
रणाय । अकः सवर्णे (४६४०) इत्यतोऽक इति इको यणचोत्यतः
(४२४०) अचोति पदञ्चानुवर्त्याहाकोऽय्यचोत्यादि । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थः
तेन न मकारसहिरस्य पूर्वरूपम् ।

(२०) अतद्धिते किं प्राणिस्थादात इति लच् (६८०४०) चूडालः । लोमादिभ्यः
शः (६८१४०) लोमशइत्यादौ लादीनामित्त्वं न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घ एव परामृश्यते
न तु दीर्घमात्रं तेन गाः पश्येत्यादौ न नत्वम् ।

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति (४८२४०) निषेधस्वाधितुम् आङ्ग्रहणम् । नुम्-ग्रहणमनुवारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् अयोग (२३) वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् (६७४०) । इति णत्वे प्राप्ते ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ।

पदान्तस्य नस्य णत्वन् (२४) स्यात् । रामान् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४

। १३ ।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम्

(२२) एषाभ्यां णो न इति (१०६४०) सूत्रमनुवर्त्याह रषाभ्यामिति ।

बाधितमिति तेन पर्याणद्धमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम् ।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्यानीयाः अट्सिति

अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन बृंहणं तंहणमित्यादौ णत्वम् ।

(२४) न भाष्यकमिगमीत्यादितः (३०३००४०) नेत्यनुवर्त्याह णत्वं नेति ।

स्त्री इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य (२६) ततो-
ऽप्यधिकस्य वा मा भूत् !

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाङ्सि (२७) डसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ।

अकारान्तादङ्गाद्यादीनाङ्गमादिनादय आदेशाः' स्युः ।
णत्वम् । रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

(२५) इयतीति इदंशब्दात् वतुपि किमिदम्भ्यां वो व इति (६६८८) घादेशे
आयेनेयीनीयियः फटखकृषां प्रत्ययादीनामिति (२१८८) धस्येयादेशे इदं
किमोरीशकी (४७३८) इतीति यस्येति चेति (१३८८) ईकारलोपे
ङीपीयतीति सिद्धम् तत्र इयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः
विधियहणे तु नैष दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वप्रत्येत्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (उ०२५८८)
परनिमित्तत्वाभावेन अचः परस्मिन्निति (३४८८) स्थानिपत्त्वाप्रवृत्त्या
न संप्रसारणारणे संप्रसारणमिति (१६१८८) निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुन-
रपि संप्रसारणं स्यात् । अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ
देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लङ् पर्थन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्-
परत्वेन देवेत्यस्मात् पूर्वमङ्गापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वा-
भावेन लङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाङ्सितीति । अतोभि स इत्यतः (६३८८) अत इत्यनुवर्तते ।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घा यजीत्यनुवर्तते (उ०८८८) यजीति चास्तृत्वान्त-
दादिविधिरित्याह यजादाविति ।

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ६ ।

अकारान्तादङ्गाङ्गिस ऐस् स्यात् । (२६४०) अनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशः । रामैः ।

ङेर्यः । ७ । १ । १३ ।

अतोऽङ्गात्परेस्य ङेरित्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह
स्थानिवङ्गावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपा-
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२६) परिभाषा तु
नेह प्रवर्तते कष्टाय क्रमणे (३०२२६४०) इतिनिर्देशेन तस्या-
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

बहुवचने भल्येत् । ७ । ३ । १०३ ।

भलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । भलि
किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ।

अवसाने भलां चरो (३०) वा सुः । रामात्—रामाद् ।
द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

(२६) सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स
तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तमुपजीयबाधायोगा-
दित्यर्थः ।

(३०) भलां जश्त्वतो (३६४०) भलामिति अभ्यासे चर् चेत्यतश्चरिति
(३०११४०) चागुवन्त्याह भलां चरो वा स्युरिति ।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (६२४०) चत्वेऽप्यान्तरतस्यात्स एव न
तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति
(३०७६४०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (३१) नुडागमः
स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि
चेति (६२४०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते सन्नि-
पातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्
परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

(३१) आमि सर्वनाम्नइत्यतः (६७४०) आमीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरि-
णमय्याह आस इति ।

(३२) द्रुलोपे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्य अचञ्चेति (२५४०)
परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं
चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ मा भूत् ।

(३३) सूत्रे अपदान्तस्य ष इत्यनेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणम् इणः सीध्वमित्यत्र
(३०२६४०) धकारस्थाने ढरूपमूर्द्धन्यविधानार्थम् ।

अपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५६ ।

सहेः साङः सद्गति (१४६८०) सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तम्पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य (३४) च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशः स्यात् । विष्टताघोषस्य (३५)सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिमौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

(२४) प्रत्ययशब्द एव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७३०८०) षत्वनिषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति । यदि चोभयावयवौ गृह्येते तदा तिसृणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्वित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इति भावः ।

(३५) विष्टताघोषस्येति विष्टतत्वमाभ्यन्तरः प्रयत्नः अघोपो वाह्यस्तदुभयव तद्व्यर्थस्तत्वाद्यं ढकारवारणाय ऋकारवारणायान्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो बह्व्रीहिः हलि सर्वेषामिति लिङ्गात् सर्वत्रादिरवयवो येषां तानीति विग्रहः उद्भूतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपल्लब्धे प्रयोगाभावात् तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्तते इति बोध्यम् । सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५८०) न णत्वं निपातनादिति भाष्ये स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्या-
पीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२४०) (३७) ज्ञापकात् । तेन परम-
सर्वत्वेति तल्, परमभवकानित्यत्राकञ्च (३८) सिद्धयति ।

जसः शी (३६) । ७ । १ । १७ ।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसःशी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वा-
देशः (२६४०) (४०) । न चाऽऽर्वणस्त्रित्यादाविव (१६१४०) नानु-
बन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया
(४१) एवाभावात् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ।

अतः सर्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ।

(३७) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्वद्वयस्य द्वन्द्वे इति प्रध-
मार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः न हि तदन्त-
विधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्यतेति भावः ।

(३८) अकञ्चेति । कुत्सित इति (७०६४०) सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां
पूर्णार्थस्येतरान्वयसम्भवेन सुबन्तादेव तद्वितोत्पत्तेर्नियमात् सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवे प्रागकजिति
सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । शब्देन्दु ० ।

(३६) जसःशीति दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यादिसिद्धिः ।

(४०) अनेकाल्त्वादिति न तु शिच्चात्, प्रत्ययादित्वज्ञानादेव लशक्तद्विते
इति (६०४०) शिच्यसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः ।

(४१) इत्संज्ञाया इति । त इत्यलोपदेशकालएवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वा-
देशत्वानन्तरं स्थानिवच्चेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशक्तद्वित इति प्रत्यया-
द्यादेशस्येत् संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यमिति भावः ।

डसिङोः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ।

अतः सर्वनाम्नो डसिङोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ।

अवर्णान्ता (४२) त्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् ।
एत्त्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं
विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्वं
उभ उभय उतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् (त्व) त्व नेम
सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया-
मसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं वहिर्यो-
गोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एदद् इदम् अदस् एक
द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति । उभशब्दो द्वित्व-
विशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह
(४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः
द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्वेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्
(४४) । तदुक्तमुभयोऽन्यत्वेति अन्यत्वेति द्विवचनपरत्वाभावे ।

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादा
वामोऽवर्णान्तसर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः ।

(४३) सर्वादिषूभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां शीघ्रभूतीनां द्विवचने
ऽसम्भवादित्याशङ्काह तस्येहेति ।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति(६६८४)
योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवित्यर्थेऽयच्
स्यात् । उभयो मणिः । उभशब्दादुक्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे ।

उभयशब्दस्य द्विवचनन्नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः ।
 तस्मात् (४५) जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्त-
 तथा प्रथमचरसेति (१०२४०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्ष-
 त्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । उतरउतमौ
 प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नास्ति
 सुप्तिङन्तमिति (२३४०) ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं
 केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा (४६) न्यतम-
 शब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विवचनविषये निर्धारणे वर्त्तेते ।
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्त्वेतिद्वावप्य-
 दन्तावन्यपर्यायौ । एक (४७) उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एक
 स्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु
 नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६३४०) ज्ञाप-
 कात् । अन्तरं वहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम् ।
 अन्तरायाम्पुरि ।

तेन उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ यथा नित्योऽयच् एवं कप्रत्ययेऽपि
 स्यादिति भावः । अर्काच कृते तु अयचो न प्रसङ्गः यत्र द्विवचनं
 न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात् । मनो० ।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात् । जसीति अवयवद्वयारम्भसमुदाये बद्धत्व-
 विवक्षायां जसः प्राप्तिरित्यर्थः ।

(४६) उतरग्रहणेनैव सिद्धे गणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति
 किंयत्तद्वा एव (७११४०) उतरउतमयोर्विधानान्नान्यशब्दात्तत्प्रसङ्ग-
 इति भावः ।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वम ये इत्युदात्तस्य, उत त्वः पश्यन्नित्यनुदा-
 त्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति । मनो० ।

(४८) अपुरीति पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति
 अन्तरायामिति प्राकाराद्वाह्यायामित्यर्थः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्र या
प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षो-
ऽवधिनियमो (४६) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
गायकाः (५०) कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् उत्तराः
कुरवः (५१) ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा ।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ।

(४६) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दिशः सप्तमी
भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थारूपेण प्रसिद्धत्वात् नावधिवाची
शब्दः प्रयुज्यते । आधुनिकसंज्ञेतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण
असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगणविशेषे
विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः । अत्र
सूत्रे विभाषा जसीति (१०२४०) सूत्रमनुवर्तते ।

(५०) दक्षिणा गायका इति इहामुक्तत्वात् कुशला इत्यवध्यन्वयसम्भवेऽपि
तन्नियमो नास्तीति भावः ।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूतदशब्दो वर्तते इत्यस्तीह
व्यवस्था किन्वाधुनिकसंज्ञेतोऽयमिति निषेधः । एवमधरे ताम्बूलरागः ।
उत्तरे शक्तः उत्तरान्निरस्तः इत्यादि डिङ्स्योः प्रत्युदाहर्तव्यम् ।
अत्रेदं बोध्यं परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वमेव शक्यार्थस्तस्य च शतौ

अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः । १ । १ । ३६ ।

वाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा साजसि
ना स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे
अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ।
एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न बद्धब्रीहौ (५३) । १ । १ । २६ ।

बद्धब्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता
यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकम्पिता यस्य य मत्कपितृकः ।
इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा
निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्ताप्यकश्च प्रव-

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्यादि, अथापरे
प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिश्च प्रयोगः सङ्गच्छते न च लक्षणिकत्वे उपसर्ज-
नत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि
वृत्तावेव सम्भवात् !

(५२) 'एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे लेवले तथा । साधारणे समानेऽपि संख्या-
याञ्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्तत्र संख्यायामेवैकवच-
नान्ततान्यत्र तु यथेष्टता तेन एके एकेषामित्यादि ।

(५३) न बद्धब्रीहाविति । कृते तु बद्धब्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च
न सर्वोदय इति (१०१४०)वार्तिके वक्ष्यमाणत्वा इत आह चिकीर्षिते
इति विषयमप्रम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः ।

र्त्तत स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभव-
कानिति वत् । भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पितृको सकत्पितृक
इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रमप्याचख्यौ । यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यम् (५५) । "संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-
दयः" (५६) । महासंज्ञाकरणेण तदनुगुणानामेव गणे सन्नि-
वेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च (५७) तेषान्न भवति ।
सर्वो नामं कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ।

तृतीयासमासे (५८) । १ । १ । ३० ।

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ।

(५४) अज्ञाते कुलिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि (७०६ पृ०)
त्वकत्पितृक इति । तद्वितार्थे के तु त्वत्कपितृक इति, तत्र न बद्धव्री-
होविति निषेधात् त्वत्कपितृक इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु
त्वकत्पितृक इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्याचख्ये इत्याह
भाष्यकारस्त्विति ।

(५५) स्मृतिद्वयप्रमाण्यादिकल्पोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्य-
कारस्य सर्वोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव ग्राह्येति भावः ।

(५६) उपसर्जनीभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् ।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अदुडुडतरादिभ्यः इति (१४० पृ०) त्यटादीनाम इत्यादि
च (११५ पृ०) कार्यम् । तत्रातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्यं, अति-
कतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमदुडाकारादेशौ नेति विवेकः ।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वसङ्क्षेपेति (३३६ पृ०) सूत्रविहितः समासो गृह्यते

द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ।

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं
निषेधो न त्ववयवानाम् । पूर्वपरावराणाम् । नचैवन्तदन्त-
विधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्या-
ख्यातत्वात् (६७४) ।

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा
वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । शीभावस्मृत्येव
विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णा-
श्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च । १ । १
। ३३ ।

एते जसः कार्य(५६) स्मृत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः ।
इत्यादि । शेषं रामवत् । तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताः † ग्राह्याः ।
द्वितये द्वितयाः । नेसे नेमाः । शेषं सर्ववत् । " विभाषा-
प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् " । द्वितीयस्मै-

प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः कृतीति तेन त्वयका कृतमित्यादौ
न निषेधस्तत्र त्वकत्कृतमित्येव प्रयोगः ।

(५६) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात्
जसीत्यनुवृत्तेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जस्कार्यं प्रतीति-
† संख्याया अवयवे तयबिति (६६८४) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति ।

द्वितीयायेत्यादि । एवन्तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटु-
जातीयाय (६०) ।

जरायाजरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ । पदाङ्गाधि-
कारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्य-
मानस्यादेशां (६२) भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्
वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्ज-
रसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन
इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य
जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति

(६०) द्वेस्त्रीय इति (६७० पृ०) संप्रसारणञ्चेति (६७१ पृ०) तीयः तस्यार्थवत्त्वाद्-
नर्थकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह पटुजातीयायेति प्रकारणवचने
जातीयरिति (७०५ पृ०) जातीयप्रत्ययैकदेशेन प्रसङ्गः इति भावः ।

(६१) जराया इति अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३ पृ०) विभक्ताविति अचि
रकृत इत्यतो (१३२ पृ०) ऽचीत्यनुवर्त्य यस्मिन् विधिसिदादावल्ग्रहणे
इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं
जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न ।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेश इत्या-
शङ्क्याह निर्दिश्यमानस्येति । ननु तदन्तविधिनापि जरान्तं यदङ्गं तत्रैव
निर्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नात्रेत्यत आह
एकदेशेति ।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जर-
स्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पहन्तोमास्हृन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्छकन्युद
नामञ्छसप्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा अस्ज्, यूप,
दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः
स्यः शसादौ वा (६५) । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश
इति काशिकायामुक्तन्तत्प्रामादिकम् (६६) । पादः । पादौ ।
पादाः । पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

मुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाडसीति सूत्रे इमातौ प्रत्याख्याय
नादेशमदादेशञ्च विधाय नादेशे परे आङि चाप इत्यवाङोति
योगं विभज्य एत्त्वमुक्त्वा साधितं तथाच निर्जरमिन निर्जरसादित्यत्र कुत-
स्तरामिनस्य आतश्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव सूत्रे
भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) शसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा
नाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पाददन्तेति ।

(६५) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ० १०३४०) अन्यतर-
रस्यामित्यनुवर्त्याह शसादौ वेति ।

(६६) प्रामादिकमिति आसो वृकस्य वर्त्तिकामभीके इति मन्त्रे सुखादि-
त्यर्थ औचित्यात् वृकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तर-
संवादाच्च वाख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति । मनो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिषञ्चकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्युरक्लीवस्य ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं
स्यात् ।

यचि भम् । १ । ४ । १८ ।

प्रकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्था-
नेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १९ ।

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५४०) प्रागेकस्यैकेव
संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा (६८) च । तेन शसादावचि
भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्वन्न । दतः । दता । जश्वत्त्वम्
इदमित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च

१०५ पृष्ठस्य १४ पङ्क्तेरधस्तात् त्रुटितमिदम् ।

भस्य । ६ । ४ । २६—

अधिकारोऽयम्—

कयटः ।

(६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे
सैव ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो(६६)योऽन् तस्या
कारस्य लोपः स्यात् ।

रषाभ्यां नोणः समानपदे (७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य णः स्यात् । यूष्णः ।
यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४४) पक्षे तु
अङ् व्यवाय (६१४) इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्वासिद्धे (७१) न
स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
त्वणत्वेष्विति निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं
यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा
द्दीर्घमेत्त्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्यइत्यादि ।

(६६) भक्षेत्यधिकारादाह यजादिस्वादिपरइति यकाराजादिप्रत्ययपरो-
ऽजादिस्वादिपरश्चेत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानग्रहणं ज्ञापयति समासे नायं
विधिरसति विशेषे प्रवर्तते इति ।

(७१) पूर्वत्वासिद्धे इति एतच्च न्यायसिद्धम् विपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये
अचः परस्मिन्(३४४)इतिप्रति प्रसवा प्रवृत्तेः । तस्य दोष इति तस्य
पूर्वत्वासिद्धे नेत्यादिकस्य दोषस्तथाच स्थलत्रये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो
वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिलोपे । चक्रप्रव इहाचः परस्मिन्निति
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्तोः संयोगाद्योरिति (१६६) न कलोपः ।
लत्वे निगाल्यते । अत्र परनिमित्तकस्य णिजलोपस्य स्थानिवत्त्वेन
अच विभाषेति (३१५५) गिरोरोलः । णत्वे माषवपनीत्यत्र

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ।

अङ्गाववोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्यलोपो वा
स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि यूष्णि । पक्षे रामवत्
पददिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थम् । तथा च । औङः
श्यामपि दोषनादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतम् । तेन
पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हन्मानसम्मान इति सङ्गच्छते ।
आसन्त्यम्प्राणमुचुरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोष्-
शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात् । तेन दक्षिणन्दोर्निशाचर
इति सङ्गच्छते । भुजवाह प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्व
मपि । दोपन्तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहोर्भवो
द्वयहः ।

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ।

६ । ३ । ११० ।

संख्यादिपूर्वस्याहस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्यह्नि-द्यहनि
द्यह्ने । विगतमहः व्यह्ने । व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने ।
अह्ने सायः । सायाह्ने । सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने ।
इत्यदन्ताः । विश्वपाः ।

दीर्घाज्जसि ६ । १ । १०५ ।

यस्येति (१३८४०) चेत्यङ्गोपस्य स्थानिवच्चेन नकारस्य प्रातिपादिकान्त-
त्वाभावात् न णत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्त्यस्येवेति णत्वविषये
नियमात् ।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न
स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्य-
पीह औडि नादिचीत्येव (७७ष्ट०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व-
सवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं
सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ई । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ।
अलोऽन्त्यस्य (२६ष्ट०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं
शङ्खधमादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः ।
हाहा । ऊँ वृद्धिः । हाहे । डसिङ्सोर्दीर्घः । हाहाः२ ।
ओसि वृद्धिः हाहौः । डौ आङ्गुणः (४२ष्ट०) । हाहे । शेषं
विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरेषाकार-
लोपः क्वचित् । अः । क्तः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोर्पूर्व
सवर्णः (७७ष्ट०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०६ ।

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे ! हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

(७२) चकारात् नादिचीत्यतो (७७ष्ट०) नेतीति इचोति च प्रथमयोरिति

(७७ष्ट०) सूत्रञ्चानुवर्त्याह इचीत्यादि ।

(७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुणइत्यनुवर्त्याह ह्रस्वान्तस्येत्यादि ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ (७४) । एङ्ह्रस्वादिति (८६४) सम्बुद्धि-
लोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

शेषो घ्यसखि । १ । ४ । ७ ।

अनदीसंज्ञौ (७५) ह्रस्वौ याविवर्णौवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं
घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्तै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे
शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६) । ह्रस्वौ किम् । वातप्रभ्ये । यू
किम् । मात्रे ।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७) । ७ । ३ । १२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा
प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाङ्किम् । मत्या ।

घेर्ङिति (७८) । ७ । ३ । १११ ।

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् ।
सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्ठी ।
घेर्ङितीति गुणे कृते ।

(७४) ह्रस्वस्येति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७४) संबुद्धावित्यनुवर्त्याह संबुद्धाविति ।

(७५) यू स्याख्यावित्यतो (११६४) यू इत्यनुवर्त्य शेषपदार्थमाहानदीसंज्ञाविति ।

(७६) स्पष्टार्थमिति कङाराः कर्मधारये (३६५) इत्येतत्पर्यन्तस्य दुर्द्धिस्थत्वात्
स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्यर्थः ।

(७७) आङो नेति । अञ्च घेरित्यतो (११०४) घेरित्यनुवर्त्तते ना पुंसीति तु
नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र उत्पत्त्यासिद्धतया इकोऽऽचीति (१४२४) ।

नुमोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम् ।

(७८) घेर्ङितीति । सुपि चेत्यतः (६२४) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन
पट्ठीत्यादौ ङीवादीणां ङित्वेऽपि सुत्वाभावान्न प्रसङ्गः ।

११० सिद्धान्तकौमुदी ।

डसिडसोश्च । ६ । १ । ११० ।

एडो (७६) डसिडसोरतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ।
हरेः । हरेः । हर्योः हरीणाम् ।

अच्च घेः (८०) । ७ । ३ । ११६ ।

इडुङ्गामुत्तरस्य डेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ ।
हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ।

अनङ् सौ (७१) । ७ । १ । ६३ ।

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । डिञ्चेत्य-
न्तादेशः (२६४) ।

अलो न्यात् पूर्व उपधा । १ । १ । ६५ ।

अन्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ।

(७६) डसोति एडः पदान्तादतीति (५०४) सूत्रम् अमिपूर्वः (६०४) इत्यतः

पूर्व इति चानुवर्त्याह एड इत्यादि ।

(८०) अच्च घेरिति । इडुङ्गामिति (१३०४) औदिति च (११२४) सूत्र-
द्वयमनुवर्त्य योजयन्नाह इडुङ्गामित्यादि ।

(८१) अनङ् साविति सख्युरसंबुद्धाविति (१११४) सूत्रमनुवृत्तं तेन चासम्बु-
द्धाविति पर्युदासात् सूत्रे साविति प्रथमैकवचनपरम् नतु सप्तमीवृद्ध-
वचनपरम् । अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्यानुनासिकत्व-
प्रतिज्ञानादित्त्वम् ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।

अष्टक एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ।

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ।

हल्ङ्गाबभ्यो दीर्घात् सुतिस्यष्टकं हल् ।
६ । १ । ६८ ।

हलन्तात्परन्दीर्घौ यौ ङ्गापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदष्ट-
कं हल् लुप्यते । हल्ङ्गाबभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्
किम् । निष्कौशम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ।
अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्सिचोग्रहणनास्ति ।
अष्टकमिति किम् । विभर्त्ति । हल्किम् । विभेद । प्रथम-
हल्किम् । राजा । नलोपो न स्यात् ‡ संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ।

सख्युरसम्बुद्धौ । ७ । १ । ६२ ।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिर्वजं सर्वनामस्थानं णिद्वत्(८३)स्यात् ।

अचो जिणति । ७ । २ । ११५ ।

जिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य वृद्धिः(८४)स्यात् । सखायौ ।

(८२) सर्वनामेति । ढ्रलोपे इत्यतो (८०५) दीर्घ इति नोपधाया इति
(१६२५) सूत्रानुवर्त्याह नान्तस्येत्यादि ।

‡ संयोगान्तलोपेन सुनोपमाशङ्क्य तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह
नलोपोनेति ।

(८३) गोतो णिदित्यतो (१२५५) णिदित्यनुवर्त्याह णिद्वदिति ।

(८४) ऋजेर्द्विरित्यतो (३०१२२५) वृद्धिरित्यनुवर्त्याह वृद्धिरिति ।

सखायः । सखायम् । सखायौ । (१०६४०) घिसंज्ञाऽभावान्न
तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ६ । १ । ११२ ।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसि-
ङ्सोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुङ्गां (८६) परस्य ङेरीत् स्यात् । उकाराऽनुवृत्तिरुत्त-
रार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा
सुसखायौ सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि
प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७) निषे-
धाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङ्सोर्गुणे
कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः ।
सुसखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा ।
परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्यकारपर उच्चारणार्थः ऋत उदित्यतः (१२२४०) उदिति
एङः पदान्तादतीत्यतः (५०४) अतीति ङसिङ्सोश्चेति (११०४०)
स्त्वञ्चानुवर्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्याह ङसिङ्सोरतउदिति ।
(८६) इदुङ्गामिति (१२२४०) अनुवर्त्याह इदुङ्गामिति उद्ग्रहणस्य
व्यर्थत्वाद्वाङ्माहोत्तरार्थेति औतो विभक्तित्वेऽपि न विभक्तौ तस्मा
(८८४०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रागुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाच्च
तकारस्येत्वम् ।

(८७) असखीति निषेधाप्रवृत्तेरिति शेषोध्यसखीति (१०६४०) स्त्वस्यस्य
सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः ।

यावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्त्तते । सखीमति-
क्रान्तेऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
(३८२४०) टच् । हरिवत् इहानङ्गित्वे न भवतः गोस्त्रियो-
रिति (३२२४०) ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।

पतिः समास एव (८८) । १ । ४ । ८ ।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना ।
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः (८९) ।

वङ्गगणवतुडति (९०) संख्या । १ । १ । २३ ।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।

(८८) पतिः समास एवेति । शेषो घिसखीति सूत्रात् (१०६४०) घीत्यनुवर्त्याह
घिसंज्ञइति । एवकारः साधुत्वावधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखि-
नेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि विशङ्काद्ययाज्ययाजनादाविव तत्तत्प्र-
योक्तृणां माहात्म्येनैव दोषाभावस्तेषामेव तपोबलात्तदध्ययनकालेऽ-
स्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनासञ्चारणेऽस्माकं दोष इति नदी-
मंत्रास्त्वभाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिमाणो इत्यत्र (६६८४०) वङ्गत्वसंख्याव-
च्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्ने एव उतिप्रत्ययइतिभाष्ये उक्तत्वादिति भावः ।

(९०) वङ्गगणयोर्नियतविषयगतपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वादतिदेशार्थं
वङ्गगणेति सूत्रं त्रित्वादिव्यापकधर्माविशेषो वङ्गत्वादि तस्मिन्नेवा-
र्थेऽतिदेशो न संघवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत्र वतुसाहचर्यात्
तद्वित एव उतिर्नतु पातर्हतिरित्युणादिकोऽपीति बोध्यम् ।

डति च (६१) । १ । १ । २५ ।

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (६२) लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।

लुक्, श्लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (६३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोज्ज्शसोलुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (६४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८४०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

(६१) डति चेति षणान्ताः षडित्यतः (१६२४०) षडिति बद्धगणेत्यतः

(११३४०) संख्येति चानुवर्त्याह संख्येति ।

(६२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६४०) इत्यतोऽदर्शनमनुवर्त्याह प्रत्यय-
स्यादर्शनमिति लोपात् पृथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(६३) षड्भ्य इति । जश्शसोः शिरित्यतो (१३६४०) जश्शसोरित्यनुवर्त्तते ।
इदञ्च गौणे न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(६४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्थानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्ग्रहणं तदवयवे यथा
न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं
न तु प्रत्ययस्थानिकमिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।

ङ्कार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कती-
नाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (६५) ।
त्रिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः । तयः । तीन् । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः २ ।

त्रेस्त्रयः । ७ । १ । ५३ ।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रया-
णाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु
प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः (६६) । ७ । २ । १०२ ।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । (६७४) द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
(६७) । द्वौ२ । द्वाभ्यां३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानामिति किम् ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायाम्, उपसर्जनत्वे च
नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । ;द्विर्नाम कश्चित् । द्विः ।
द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये
तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडु-
लोमाः) । लोम्नोऽपत्येषु वङ्गष्वकारो वक्तव्यः* । बाह्यादीजो
(४६८४)ऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ।

(६५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा । पदान्तर-
सन्निधानं विनास्मदादे लिङ्गविशेषाबोधकत्वसिद्धान्तात् ।

(६६) त्यदादीनाम इति । अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३४) विभक्ता-
वित्यनुवर्तते आदेशे सवर्णग्रहणाभावादाहाकार इति ।

(६७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा ।

इतीदन्ताः । वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण (उ०४१२ष्ट०) माङ्ङि-
प्रत्ययः कित् (६८) । वातप्रमिमीते इति वातप्रमीः । दीर्घा-
ज्जसि च (१०७ष्ट०) । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि-
पूर्वः (६०ष्ट०) । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वात-
प्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वात-
प्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ऊौ तु सवर्णदीर्घः ।
वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपद्यादयः । यान्त्यनेनेति
ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्द्वे
चेति (उ०४१२ष्ट०) ईप्रत्ययः । क्तिबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि
शसि ऊौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि ।
एरनेकाच इति (११८ष्ट०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्व्यः
श्रेयस्यो यस्य स बह्वश्रेयसी (६६) । दीर्घङग्रन्तत्वाद्बलङ्ग्राविति
(१११ष्ट०) सुलोपः ।

यू स्त्रगाख्यौ (१००) नदी । १ । ४ । ३ ।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रह-
णञ्च । * । पूर्वस्त्रगाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य-
मित्यर्थः ।

(६८) किदिति । तेन आतो लोप इटि चेति (उ०६४ष्ट०) आलोपः ।

६(६) बह्वश्रेयसीति ईयस्येति (४२६ष्ट०) न कप् ईयसोबहुव्रीहेनेति
वाच्यमिति (४२७ष्ट०) नोपसर्जनह्रस्व इति द्रष्टव्यम् ।

(१००) यू स्त्रगाख्याविति । ईश्च ऊश्च अविभक्तिकत्वेन निर्देशात् यूइति ।

स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्रगाख्यावियुक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम् ।

अम्बार्थ (१०१) नद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे वज्र-
श्रेयसि । शसि वज्रश्रेयसीन् ।

आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा (१०२) गमः स्यात् ।

आटश्च (१०३) । ६ । १ । ६० ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । वज्रश्रेयस्यै । वज्रश्रे-
यस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । वज्रश्रेयसीनाम् ।

ङे (१०४) राम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा
नुट् बाध्यते (१०५) । वज्रश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्त-
वातप्रमीवत् । अङ्ग्रन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७ पृ०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते । इह ह्रस्व-
ग्रहणसामर्थ्यात् गुणो न प्रवर्त्तते अन्यथा गुण इत्येवोच्येत ।

(१०२) घेर्ङितोऽतीत्यतो (१०६ पृ०) ङितोऽतीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणामय्याह
ङितामिति ।

(१०३) आटश्चेति । इकोऽयणचोऽतीत्यतोऽचीति (३२ पृ०) वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति
(४३ पृ०) चानुवर्त्याहाचि परे इत्यादि ।

(१०४) ङेरिति सप्तम्येकवचनं मतु ङेर्य (६३ पृ०) इतिवच्चतुर्थेकवचनं
त्रिचतुरोः, स्त्रियामिति (१३२ पृ०) निर्देशात् ।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कृते तु आटि पश्चात् न प्रवर्त्तते सकृद्वृत्ति-
न्यायादिति बोध्यम् ।

शेषस्वङ्गश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा
ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा
कर्त्तरि क्तिप् । हल्ङ्ग्राबिति (१११४०) सुलोपः ।

अचि (१०७) शुधातुभ्रुवां योरियङुवङौ ।
ई । ४ । ७७ ।

शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भूदत्यस्य चाऽङ्गस्येयङुवङौ
स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिच्चेति (२६४०) अन्तादेशः । आन्तर-
तम्यात् (२७४०) एरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ।

एर (१०८) नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ई । ४ । ८२ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यद्वर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति
यण् । कुमार्यै । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च ।
कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारी-

(१०६) कुमारोति क्विवन्तं प्रति ङग्रन्तस्योपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियो
रूपसर्जनस्येति (३२२४०) सूत्रे क्विमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्या-
प्रधानत्वमात्रं न ह्रस्वसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः तेन
हरितक्याः फलेति वाच्ये तद्धितलुपि हरितक्या अप्रधानत्वेऽपि
न ह्रस्वः ।

(१०७) अचीति । योरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्नतु शुभ्रुवोरित्याश-
येनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ।

(१०८) एरिति इको यणित्यतो (३२४०) यणिति अचि शु धात्वित्यतोऽचीति
धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्तते इत्याह धात्ववयवइति ।

णाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः (१०६) । प्रध्यौ । प्रध्यः ।
प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नतयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेष-
णणादिह स्यादेव यण् । उन्नगौ उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्नग्रम् ।
डेराम् । उन्नग्राम् । एवं ग्रामणीः (११०) । अनेकाचः
किम् । नोः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् ।
नियम् । नियः । डेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य क्रिम् ।
सुश्रियौ । यवक्रियौ । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य
यण् नेष्यते* । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं (११२) तर्हि
दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता (११३) धीर्ये-
षामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दमिति गतित्वमेव नास्ति ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तम्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिक-

(१०६) प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायतीति कर्त्तरि क्तिप् प्रधीरिति प्रकृष्टा धीर्यस्येति
विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति (११६४०)
तस्या नदीत्यमादाय यथासम्भवं कार्यमिति विवेकः ।

(११०) अयमग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्वपदकभिन्नस्य न भवतीति नियम्यते इत्याह
शुद्धधियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावक्रिवन्तधीशब्दस्य
सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य असत्त्वभूतार्थक्रियाविशेषण-
त्वाभावेनाकारकत्वात् न यण् । शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-
विवेकः । प्रकृष्टं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः ध्यानक्रियाया एवेति
यणिति बोध्यम् ।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकादिभेतीति विग्रहाभिप्रायेण शङ्का ।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वं स्थितावेव विशेषणं न तु धीशब्दार्थे
इति तत्क्रियाया अगतित्वमिति भावः ।

शब्दस्य वृद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृश्चिक-
सम्बन्धिनी (११५) भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ई । ४ । ८५ ।

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ।
सखायमिच्छति सखीयति ततः क्तिप् । अल्लोपयलोपो ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।
एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्गिच्चे । सखा । सखायौ ।
सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात् (६०४) परत्वाद्यणि प्राप्ते ।
ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बद्धाविति (१११४) प्रवर्तते । सखा-
यम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्त्तत इति
सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः ।
सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या-
दिति (११२४) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः ।
सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः ।
प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यण् । नत्व-
मत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात् (११२४) इत्युत्त्वम् । लूत्युः । क्षाम्युः ।

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धसामान्यपञ्चैव समासः ।

(११५) वृश्चिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवादित्वादिति
भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच्च इति
(११८४) ओः सुपीति (१२३४) एतावेवेदं बाधते ।

प्रस्तीम्यः । शुष्कीयते । शुष्कीः (११७) । पक्वीः । इयङ् ।
शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङ्सोः शुष्किय इत्यादि । इति
ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

तज्ज्वत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ६५ ।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः (११६) स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

ऋदुशनस्यरुदंशोऽनेहसाञ्च । ७ । १ । ६४ ।

(११७) शुष्कीरिति शुष्कः पचो व इति निष्ठातस्य कत्ववत्ये । धातोः सं-
योगपूर्वकान्न यणिति (११८४) त्याप्तरत्वाभावेन न उदिति बोध्यम् ।

(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् सितनिगमीत्यादिना (उ० ३८७४)
औणादिके तुनि क्रोष्टुशब्दः तच्च त्वक्रोष्टुशब्दः हावपि शृगालवाचकौ
द्वयोरप्यविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बुद्धिसर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च
तज्जन्त एव तृतीयाद्यचि त्व उभयमन्यत्र भ्यामादौ त्वन्त एवेति
प्रयोगनियमार्थं विस्मृतौ प्रवर्तते । क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम् । प्राधा-
न्यात् व्याख्यानाच्च रूपातिदेशार्थं वत्करणमिति बोध्यम् । सर्व-
नामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०४) दूरस्थमेवान्वेति व्याख्यानात् ।

(११६) ऋत इति ह्रस्वस्य गुण इत्यतो (१०८४) गुणइत्यनुवर्तते तपरकर-
णमनुकरणदीर्घकृकार्स्वराण्यस्य

ऋदन्तानामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ।

अप्रुन्तृचस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोत्पोत्प्रशा
स्त्रुणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
(१२१) नम्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृ-
भ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य भवत्येव । समर्थसूत्रे
उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ।

ऋत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

ऋदन्ताड्सिङ्सोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात् ।
रपरत्वम् ।

रात्स्य । (१२३) ८ । २ । २४ ।

(१२०) अनङ् साविति सूत्रं (११०ष्ट०) सख्युरसम्बुद्धौ (११२ष्ट०) इत्यतोऽसं-
बुद्धाविति चानुवर्त्य व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) ढलोपे दीर्घइत्यतो (८०ष्ट०) दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः (१६२ष्ट०)

उपधाया इति सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (१११ष्ट०) सूत्रश्चानुवर्तते ।

(१२२) ऋत उदिति । ङ्सिङ्सोश्चेति (११०ष्ट०) सूत्रम्, एङः पदान्तादतीत्यतः
(५०ष्ट०) अतीतिचानुवर्तते ।

(१२३) रादिति । सूत्रं संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे रात्स्यैवेति नियमार्थं पुमान्
स्त्रियेति (४४५ष्ट०) निर्देशात् रादेव स्येति विपरीतनियमो न ।

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः ।
क्रोष्टुः । आभि परत्वात्तृज्जङ्गावे प्राप्ते* नुमचिरत्ज्जङ्गावेभ्यो
नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)* । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि ।
क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः । ऋऋः ।
ह्रह्रौ । ह्रह्रः । ऋऋम् । ह्रह्रौ । ह्रह्रनित्यादि । अति-
चमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । शेषन्तु क्विबन्तवातप्रमी-
वत् । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् ।
अतिचम्भाम् । खलपूः ।

ओः सुपि (१२५) । ६ । ४ । ८३ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तोयो धातुस्तद-
न्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतर
पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलपू । खलपूइत्यादि । एवं
सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववय-
वेति किम् । उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य
किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ ।
सुपि किम् । लुलुवतुः । सुभूः । न भूसुधियोः (१२०ष्ट) । सुभुवौ ।
सुभुवः ।

(१२४) नुमचिरेति । इकोचीति (१४२ष्ट०) नुम्, अचिर ऋत इति (१३२ष्ट०)

रः तृज्जङ्गावश्चेति (१२१ष्ट०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्व-
विप्रतिषेधेन पूर्वैणव नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं कृत्वा
नुटा भवितव्यमित्यर्थः ।

(१२५) ओः सुपीति । एरनेकाच इति (१८८ष्ट०) सूत्रमेरिति पदं विहाय

सानुष्टुतिकमनुवर्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि ।

वर्षाभ्वश्च(१२६) । ई । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । हम्भ-
तीति हम्भः(१२७) । अन्द्हम्भ् जम्भ् कफेलककन्धूदिधिषूरित्यु-
णादिसूत्रेण (उ०३८६४०) व्युत्पादितः । हम्भौ । हम्भुः । हम्भूम् ।
हम्भौ । हम्भून् । शेषं ऋक्वत् । हन्ति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये
भुवः क्तिप् । हन्भूः । हन्करपुनःपूर्वस्य भवो यण् वक्तव्यः* ।
हन्भ्वौ । हन्भ्व इत्यादि । खलपूर्वत् । करभ्वौ । करभ्वः ।
दीर्घपाटे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ ।
कारभ्वः । पुनर्भूयैगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । हण्भू-
काराभूशब्दौ स्वयंभूवत् । इत्युदन्ताः । धाता । हे धातः ।
धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* । धातृणा-
मित्यादि । एवं नप्तादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्ति-
पक्षेऽपि नप्तादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ ।
पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धात्वत् । एवञ्जामात्व-
भ्रातादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ई । ४ । ई ।

नृद्वत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् । इति

(१२६) वर्षाभ्वश्चेति । न भृसुधितेरिति(१२०४०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्थं

मानुष्टत्तिकं सकलं पदमनुवर्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः

तेन हन्करपुनःपूर्वस्येति वार्तिकोक्ततत्तत्पूर्वोऽपि भूशब्दोपाह्यः ।

(१२७) हम्भूरिति अस्यौणादिकतया धातुत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्रपञ्चीकं नामीति सूत्रं(६४४०)मानुष्टत्तिकं कन्द-

सुभयथेत्यतः उभयथेति(६।४।५ सू०)मानुवर्त्याह नृद्वत्यस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः । कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैक-
ल्पिकाऽतिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः ।
तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वात् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति
(१२१ष्ट०) ऋतो ङीति (१२१ष्ट०) च तपरकरणादनङ्गणौ न । कूः ।
क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रे । इत्यादि । इति
ऋदन्ताः । गम्भृशक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका ।
गुणविषये तु लपरत्वं गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
गमृन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङ्सोस्तु । ऋत उदिति (१२२ष्ट०)
उत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (१६१ष्ट०) लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति लृदन्ताः । सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः ।
स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ।

गोतो णित् । ७ । १ । ६० ।

गोशब्दात्परं सर्व्वनामस्थानं (१२६) णित्त्वयात् । गौः ।
गावौ । गावः ।

अौतोऽम्शसोः । ६ । १ । ६३ ।

आ ओत इति क्तेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार
एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात् सुबेव अम् गृह्यते नेह ।

(१२६) इतोऽसर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६१ष्ट०) सर्व्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्य
विभक्तिं विपरिणमय्याह सर्व्वनामस्थानमिति ।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा ।
गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्* । विहित
विशेषणञ्च* । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्विहितं
सर्व्यनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः ।
उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ स्मृतावः ।
स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) । ७ । २ । ट्पू ।

रैशब्दस्याऽऽकारोन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । राः । अचि
(४०) आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः ।
राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ ।
ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-
शसोरिति (१२५४) इह न प्रवर्तते । ऐऔ (१४०) च सूत्रेण
ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ।

(१३०) अचिनवमिति विनोतेः नोर्गुणे ओकारान्ततया तत्परस्य लङोऽमो-
ऽचि परे मा भूदिति ।

(१३१) रायो हलीति । अष्टन आ विभक्तावित्यतः (१६३४) विभक्ता-
वित्यनुवर्त्याह हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा ।

औड आपः । ७ । १ । १८ ।

आबन्ताद्ङात्परस्यौडः शी (१) स्यात् । औडित्यौकार-
विभक्तेः संज्ञा प्राचाम् । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्त्वादि (८६४) ।
सम्बुद्धि नोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे ।
रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

आडि चापः (३) । ७ । ३ । १०५ ।

आडि ओसि च परे आबन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडायः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य द्विवचनस्य (४) याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि
(४३४) । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः रमा-
णाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

(१) औडआप इति । जशः शीत्यतः (६४४) शीतिपदमनुवर्त्याह शीति ।

(२) बद्धवचने भल्येदित्यतः (६३४) एदिति आडि चाप इत्यतः, आप
इति चानुवर्त्याह आप एकार इति ।

(३) आडि चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसीति (६४४) बद्धवचने
भल्येदित्यतः, (६३४) एदिति चानुवर्त्याह ओसि चेत्यादि ।

(४) वेङ्ङितीत्यतो (१०६४) ङितीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह
ङिद्वचनस्येति ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ।

आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् (५) स्यादापञ्च ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य (६) पूर्वाऽन्त-
त्वेन ग्रहणात् आमि सर्वनाम्न इति (६७४) सुट् । सर्वासाम् ।
सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वाद्य आवन्ताः ।

विभाषा (७) दिक्समासे बज्जब्रीहौ । १ । १ । २८

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्ना-
मान्यन्तराले इति (४११४०) (८) प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य
ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्त-
रपूर्वायै इत्यर्थः । अपूरीतुक्तेः (६८४) नेह अन्तरायै नगर्थे ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ।

(५) याडापइत्यत आप तस्य तत्सूत्रेऽनुवृत्तङितश्चानुकर्षणादाह आवन्ता-
दिति ङित इति च ।

(६) आवन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एका-
देशस्येति टापा सहादन्तसर्वनामैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्व-
नामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वमित्येव तु
ज्यायः ।

(७) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानित्यतः (६५४) सर्वनामानित्यनुवर्त्य
योग्यतया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।

(८) दिक्समास इति दिक्शब्दसञ्चार्य विहितः समासो दिक्समासो न
त्वन्यविध इति दर्शयितुमाह दिङ्नामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां ङितः (६) स्याडापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्
 तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् (१०२४०) । द्वितीयस्यै-द्वितीयायै
 द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम् ।
 शेषं रमावत् । एवन्तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः (११७४०) । हे
 अम्ब । हे अक्कु । हे अल्ल । असंयुक्ता(१०) ये डलकास्तद्वतान्न
 ह्रस्वः । हे अम्बाले । हे अम्बाडे । हे अम्बिके । जरा । जर
 सौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् ।
 जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषे
 धेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताच्चाश्रित्य
 जरसौ इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्या-
 निवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ आपः (१२७४०) आङि चापः
 (१२७४०) याङापः (१२७) ह्रस्वनद्यापः (६४४०) डेराम् इति (११७४०) च
 पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निश्च्युत्सु, तथाऽप्यनल्लिधावि
 त्युक्तेः (१३४०) भवन्ति आ आबिति प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवापः
 सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङादि(१११४०) सूत्रेऽपि आ आप् डी
 ई इति प्रक्षेपादतिखटुः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं
 (११) प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत स्वाश्रयमाकारत्वं

(६) घेङितोत्यतो (१०६४०) ङितोत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणमय्य च याङाप
 इत्यतः (१२७४०) आप इति, सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्चेत्यतः (१२८४०)
 स्याङिति ह्रस्वइति चानुवर्त्याह ङितइत्यादि ।

(१०) अम्बार्थे ह्यक्षरं यदीति माष्योक्तेर्ह्यक्षरस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणं नान्येषा-
 मित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति ।

(११) दीर्घग्रहणं ङ्याप्स्यानिकोदीर्घभिन्न आदेशो 'न स्यानिवदित्यर्थके
 ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति १।१।५६ सूत्रस्ये । वार्त्तिके इति बोध्यम् ।

स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आवन्तं
यदङ्गन्ततः परस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२)
तदादिनियमात् । पट्टदिति (१०४८०) नासिकाया नस् । नसः ।
नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशायाः
निष् । निशः । निशा ।

ब्रश्चभस्जसृजमृजयजराजभाजकृशां षः । ८

। २ । ३६ ।

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्भलि
पदान्ते (१३) च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् ।
निड्भिः । सुपि डःसीति (६४८०) पक्षे धुट् चर्त्वम् चर्त्वस्याऽसिद्ध-
त्वात् (६४८०) च यो द्वितीया इति (६४८०) टतयोष्ठथौ (१४) न, न
पदान्ताद्वोरिति (५६८०) न ण्वत्वम् । निट्सु । निट्सु ।

(१२) उपसर्जनेति । अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेशदन्तस्य
ग्रहणमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिखङ्क-
शब्दस्यावन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकमुक्तं तथा च
स्त्रीप्रत्यये चानुसर्जने न इति अनुसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदा-
दिनियमप्रतिषेधो न तूपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति भावः ।

(१३) ब्रश्चेति भलो भलीत्यतो (उ४०८०) भलीति स्कोःसंयोगाद्योरन्ते चेत्यतः
(१६३८०) अन्त इति चानुवर्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याह भली-
त्यादि । अत्र राजग्रहणेनैव भ्राजलाभेऽपि भ्राजग्रहणमर्थवद्ग्रहणे
नानर्थक्येति परिभाषाद्योतनाय । तथाच भ्राजधटकराजभागस्या-
नर्थकत्वात् राजग्रहणेन तल्लामः सार्थकराजशब्दस्यैव ग्रहणादिति
बोध्यम् ।

(१४) टतयोष्ठथाविति धुङ्भावपक्षे टकारस्य ठकारः धुट्प्रक्षे तु तकारस्य
थकार इति विवेकः ।

षटोः कः सि । ८ । २ । ४१ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति (१५)
जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु (१६) वश्चादिमूले दादेर्धातो-
रिति (१४६५) सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन
जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं श्वत्वं चर्त्तम् ।
निच्शु । चोःकुरिति (१६५५) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्या-
सिद्धत्वात् । मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्त्वयो वाच्याः * ।
शसादौ वा । पृतः । पृता । पृङ्ग्याम् । पत्ते सुटि च रमावत् ।
गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वा-
भावः । मतीः । नात्वन्न । मत्या ।

डिति (१७) ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ
च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तौ डिति परे । आण्-
नद्याः (११७५) । मयै-मतये । मत्याः मतेः २ । नदीत्वपक्षे
औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ।

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् पकारस्य स्थाने इत्यर्थः कृते तु जणि
प्राप्तिरेव नास्ति अनल्विधौ (३३५) इत्युक्तेरितिभावः ।

(१६) केचित्त्विति । दादेर्धातोरिति (१४५०) धातुपदस्य एकाचो वजोर्भाषत्यत्र
(१४६०) अनवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः ।

(१७) डिति अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यू स्यात् स्याविति (११६५) अस्तीति,
इयङुवङ्स्थानाविति, वेति च (१३५५) तत्तत्त्वादनुवर्त्तते अन्ये तु
यू इति, स्यात्स्याविति, वेति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इयङित्यादि ।

इदुङ्ग्राम् (१८) । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्ग्रां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अ-
च्च घेः (११०४०) । मत्याम् मतौ । एवं अतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोःस्त्रियान्तिस्चतसृ । ७ । २ । ६६ ।

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो (१६) विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ।

तिस्चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घो
त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ ।
आमि नुमचिरेति (१२३४०) नुट् ।

न तिसृचतसृ (२०) । ६ । ४ । ४ ।

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रिया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः
सा प्रियतिः । इत्यादि मतिवत् । आमि प्रियत्रयाणामिति

(१८) इदुङ्ग्रामोदञ्च घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्र-
त्वयं कल्पितम् तेन डेरामित्यतो (११७४०) नदीति, डेरिति,
आमिति च, पदत्वयमनुवर्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि ।

(१६) त्रिचतुरोरित्यत्र अटन आ विभक्तारित्यतो (१६३४०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते
स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः
तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीबोक्तत्वेनाऽङ्गतया
नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम् ।

(२०) तिसृचतसृ इति लुप्रषष्ठी द्विवचनं पदं नामीति (६४४०) सानुवृत्तिक-
मनुवर्त्तते तदाह नामि दीर्घ इति ।

विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रिय-
तिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य
तत्कुलम् । प्रियति । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन (११४४०) प्रत्ययलक्षणा-
भावान्न तिस्रादेशः । न लुप्ततेति (११४४०) निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे
प्रियतिस्र । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिस्रणी ।
प्रियतिस्रृणि । तृतीयादिषु (१४३४०) वक्ष्यमाणपुं वद्भावविक-
ल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा प्रियतिस्रणा इत्यादि ।
द्वे रत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी ।
गौर्योः गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यै । इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि
ग्रहणादनङि (११०४०) णिद्वद्भावे (१११४०) च प्राप्ते । विभक्तौ (२१)
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्यः इत्यादि
गौरीवत् । अजन्तत्वान्न ऋसुलोपः । लक्ष्मीः । शेषङ्गौरीवत् ।
एवन्तरीतन्त्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ।

स्त्रियाः । ई । ४ । ७६ ।

स्त्रीशब्दस्य इयङ् (२२) स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

वाम्शसोः । ई । ४ । ८० ।

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम् । स्त्रीम् ।

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्रहणम् एतच्च

युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम् ।

ऋ लक्ष्मेर्मुट् चेति (३४१२४०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीबन्तता ।

(२२) अचि अधात्वित्यादिसूत्रात् (११८४०) इयङ्देवानुवर्तते स्त्रीशब्द-
स्येकारान्तत्वादचीत्यनुवर्तते एवेत्याहेयङिति ।

स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
 स्त्रियोः परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः ।
 स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः । अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ ।

गुणाना (२३) भावौत्वनुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।

क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ १

जसि च (१०८४) । अतिस्त्रियः हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियौ । अति-
 स्त्रियः । वाम्गसोः (१३३४) । अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम् । अति-
 स्त्रियौ । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रिन् । अतिस्त्रिणा । घेङिति
 (१०८४) । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अति-
 स्त्रीणाम् । अञ्च घेः (११०४) । अतिस्त्रौ ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभापया ।

इयादेशोऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ २

अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अति-
 स्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । डेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुं वङ्गावात्
 (१४३४) पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रिये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २
 अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि ।

(२३) गुणनेत्यादि । जसि चेति (१०८४) घेङितीति च (१०८४) गुणः आङो
 नेति (१०८४) नाभावः अञ्च घेरित्यौत्वं (११०४) ह्रस्वनद्यापोनुङिति
 (८४४) नुट्चैतैः कार्यैः परशास्तीयत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते
 इत्यन्वयः । इकोट्योति (१४३४) नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः ।

(२४) पूर्वकारिकोक्तबाधविषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओस्याविति
 अजादौ यइयादेशोविहितः स उपसर्जने उपसर्जनतया पुंसि
 विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव भवति मान्यत्र गुणादि-
 भिस्तेषु इयङो बाधनादिति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ।
 डिति ह्रस्वश्चेति (१३१८०) ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति
 तु (२५) इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव
 चानुवृत्तेः । दोर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै-
 अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् ।
 अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङुवङ्स्थानावास्त्री । १ । ४ । ४ ।

इयङुवङोः (२६) स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु
 स्त्री । हे श्रीः । श्रियौ । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः ।

वामि । १ । ४ । ५ ।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रयाख्यौ यू वामि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु

(२५) डिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वेवर्णविषयेऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धात् स्त्रीश-
 द्वावयवभिन्नेवर्णान्तादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्क्याह
 अस्त्रीति त्विति । तत्र बीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति ।

(२६) नेयङिति अत्र स्थितिरूपलक्षणरूपा तेन हे श्रीरित्यादौ निषे-
 धान्न ह्रस्वः अत्रेयङोऽस्थितावपि अजादौ तत्सत्त्वात् । सा च बाध-
 काविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यादौ एरनेकाच
 इत्यपवादेन (११८८०) बाधकेन इयङो बाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इय-
 ङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य
 क्विदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृ-
 ष्टा धीः प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इय-
 ङादिप्रतिषेधे यणस्यानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अवयवस्येयङादि-
 स्थानत्वादिति आधौ प्रधौ इति सिद्धान्त अङ्गरूपग्रहणाद् यस्या-
 ङ्गस्येयवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चेदमङ्गस्येयुवाविति ।

स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियि-श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु (२७)
 वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि
 स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गा-
 न्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८) ।
 प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत् । अमि शसि
 च । प्रध्यम् । प्रध्यः इति विशेषः । सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायति
 वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

(२७) प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतोत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्य-
 स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ
 यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविष-
 यावित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूपा-
 मणीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त-
 त्वाद्भयरहितत्वाच्च तद्धर्मत्वौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्री-
 बोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि
 तथात्वमिति विवेकः ।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्त्रीनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रिया-
 मपि नदीत्वाभावादिति भावः ।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदघटितविग्रह इत्यर्थस्तेन प्रकृ-
 ष्टा धीर्यस्या इति बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तस्यापि तत्पदघटितत्वात् उ-
 भयसमासस्थले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमलिङ्गग्रह-
 णञ्च (११६४०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरी-
 त्याट्वाप्रकृतेरिति भावः

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः । विशिष्टस्येयङ्स्थानत्वेन ङिदामो
 त्रिकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः । पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहौ न नदीत्वं
 नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः ।

पुंवत् (३१) । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रीवदेव ।
ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्धर्मतया पदा-
न्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवंखलपादेरपि पुन्धर्मत्व-
मौत्सर्गिकस्वोध्यम् । घेनुर्मतिवत् ।

स्त्रियाञ्च(३३) । ७ । १ । ६६ ।

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दसृजन्तवद्द्रुपं लभते ।

ऋदन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्टी ।
क्रोष्ट्रौ । क्रोष्ट्राः । वधूर्गौरीवत् । म्रूः श्रीवत् । हे सुम्रूः ।
कथन्तर्हि (३४) हा पितः कासि हे सुम्रु इति भट्टिः । प्रमाद
(३५) एवायमिति बडवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्-

(३१) मतान्तरे पुवदिति सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य
लिङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वं
नास्तीति भावः ।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रह इति इदंशपदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्ववत्
बडवोहेरपि संग्रहस्तथा च बडवोहावयवस्य, कर्मधारये समुदायस्य,
नेयङिति निषेधस्य डिदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः ।

(३३) अत्र तज्ज्वत् क्रोष्टुरिति(१२१ष्ट०)स्त्वमेवानुवर्तते न तु सर्वनामस्थान
इत्यपि तथात्वे स्त्ववैयर्थ्यापत्तेः ।

(३४) कथमिति नेयङित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात् प्रश्नः ।

(३५) प्रमाद इति विरहपीडितस्वरामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु
कवेः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति
विभावनीयम् ।

करेति (१२४४) यण् । उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो
न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यान्निमित्ता-
त्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य (३६) नस्य नित्यं णत्वम्
स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेक-
जातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । कैयठमते ।
मतान्तरे तु हे वर्षाभू । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभू । भेक्या-
मुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दृढरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वश्च
(१२४४) । वर्षाभौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् ।

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति (३७) सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ १

अमृन्निति (१२२४) दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।
माता पिंढवत् । शसि । मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।
नौग्लोवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३६) प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेत्यतः (४८२४) प्रातिपदिकान्तादेरनु-
वर्तनेन विभक्तिविपरिणामेन चाह प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(३७) स्वस्त्रादिगणे मातृशब्दो ननन्दादिमाहचर्यात् स्वसम्बन्धिकाथपरतया
स्वजननीवाचको माह्याः नतु परिच्छेत्तृवाचकः ।

अतोऽ (१)ऽम् । ७ । १ । २४ ।

अतोऽङ्गात् क्लीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः (६०४०) ।
ज्ञानम् । एङ्हस्वादिति (८६४०) हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ।

क्लीवात्परस्यौङः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकार-
लोपे प्राप्ते । औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ज्ञाने ।

जश्शसोः शि । ७ । १ । २० ।

क्लीवादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्व्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य भलचः । ७ । १ । ७२ ।

(१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२४०) चानु-
वर्त्तते अयञ्चाम् लुको, बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात् ।

(२) जसः शीति (६६४०) सूत्रात् शीति औङः आप इत्यत (१२७४०) औङिति
चानुवर्त्त्याह औङः शीति ।

(३) यस्येतीति इच्च अच्च यं तस्य ईत् ईकार तस्मिन् भस्येत्यधिकारः
(६ । ४ । १२६४०) तेन नस्तद्धित इत्यतः (३३४४०) तद्धितोऽनुकष्यते
इत्याह भस्येत्यादि ।

भलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमः (४) स्यात्सर्व्वनामस्थाने
परे । उपधादीर्घः (११०८) । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं
रामवत् । एवन्धनवनफलादयः ।

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चम्यः । ७ । १ । २५ ।

एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरद् डादेशः (५) स्यात् ।

टेः (६) । ६ । ४ । १४३ ।

डिति परे भस्य टेलौपः स्यात् । वावसाने (६३८) । कतरत् कत-
रद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः (७) । टेलुप्त-
त्वात् (८) प्रथमयोरिति (७७८) पूर्व्वसवर्णदीर्घः, एङ्हस्वादिति
(८६८) । सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् ।
शेषस्युवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतम
शब्दस्य तु अन्यतममित्येव । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
एकतरम् । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् ।

- (४) इदितो नुमित्यतो (उ३३८) नुमिति उगिद्वां सर्व्वनास्थाने इत्यतः
(१५६८) सर्व्वनामस्थान इति चानुवर्त्त्याह नुमागम इत्यादि ।
- (५) अद्भेति सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२८) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य
टुत्वं संयोगान्तलोपश्च स्वरूपभेदभिया न कृतम् ।
- (६) टेरिति अक्लोपोऽन इत्यतो (१०५८) लोप इति त्रि विंशतेर्द्वितीत्यतो
(४१०८) डिति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६।४।१२६ ।
- (७) पञ्चम इत्यत्र डटि सुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावान्न टि-
लोपः किन्तु पदत्वान्नलोप एवेति भावः ।
- (८) अद्भो डित्करणफलमाह टेरिति दादेशमात्रे कृते पूर्व्वसवर्णदीर्घा-
भावेन एङ्हस्वादिति (१०६८) संबुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते भलन्त-
त्वान्नुम् ।

सान्त (६) महतः संयोगस्य । ई । ४ । १० ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद-
सम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि
लुकोऽपवादममम्भावस्वाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपात-
परिभाषया न लुक् ‡ । अजरसम् । अजरम् । अजरसी ।
अजरे । अजरांसि, अजराणि । शेषम्बुवत् । पृददिति (१०५ पृ०)
हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांसं हृन्दि । हृदा ।
हृङ्गामित्यादि । उदानि । उद्गा । उदभ्यामित्यादि । आसानि ।
आस्ता । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांभ्या-
मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् (१०७ पृ०)
अतएव भाष्ये मांस्यचन्या (१०) उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मया-
दित्वेन (११४।२० पृ०) भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पृददित्यत्र हि
कृन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र (१६२ पृ०)

(६) सान्तेति लुप्प्रपञ्चीकं पृथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति (१६२ पृ०)
सर्वनामस्थाने चासबुद्धाविति (११० पृ०) चानुवर्तते उपधाग्रहणञ्चेदं
पूर्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भवादत् एवानेहांसि
शिरांसीत्यादिसिद्धिः ।

‡ जरसोऽदन्तत्वाभावात् स्वमोरिति (१४२ पृ०) नामोलुक् ।

(१०) पच्यतेऽस्यामित्याधारे ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति विग्रहे समासे
उंसो लुका लुप्त्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम् । पृददित्यादिसूत्रे
(१०५ पृ०) प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थतया मांसशब्दस्य मांसादेश इति भावः ।

मासञ्छन्दसीति वार्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

क्लीवे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८४०) आकारलोपो न ।

स्वमो नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

क्लीवादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति (११४४०) निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे ससुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना (१०८४०) । वारिणा ।

(११) मासञ्छन्दसीति (७।४।४८००) मासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः यथा माङ्गिः शरङ्गिर्दोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादचश्चेति (२५) परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधेसाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेति अवर्णनिमित्तो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) स्वमोरिति षड्भ्योलुगित्यतो (११४४०) लुगित्यनुवर्तते अयञ्च लुक् त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोनुमित्यतः (उ ३३४०) नुमिति पदमनुवर्त्याह नुमागम इति विभक्ताविति किं मधुनो मद्यस्येदं माधवमित्यत्राणि मा भूत् ।

घेर्ङ्ङीतीति (१०६४०) गुणे प्राप्ते । वृद्धौ च तच्चङ्ङावगुणेभ्यो (१६)
नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः ।
नुमचिरेति (१२३४०) नुट्, नामीति (६४४०) (१७) दीर्घः । वारी-
णाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्पुंवङ्गालवस्य । ७ ।

१। ७४ ।

प्रवृत्तिनिमित्तक्ये (१८) भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीवं पुंवद्वा
स्याद्यादावचि । अनादये-अनादिने । इत्यादि । शेषं
वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तफलम्पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न
पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२६) ।

(१६) वृद्धौ च्च ति । अतिसखीनीत्यत्र स ख्युरसम्बुद्धाविति (१११४०) णित्वाद्धिः
वारिणीत्यत्र अञ्च घेरिति (११०४०) औत्वं, प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र
तच्चङ्ङावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङ्ङीतीति (१०६४०) गुणश्च प्राप्तस्ते
चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् नुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुमनुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि नुमोऽङ्गावयवतया नामीति न
दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव नुटा नुमोबाधनाय नुमचिरेत्याद्यारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् येनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य
तस्यैव वृक्षवाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-
निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्तत अर्थ आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्या-
शयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इति तथाच तुल्यार्थबोधकत्वे सति
पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति फलितम् इकोयणचीत्यतो (१२४०)
अचीत्यनुवर्तते । पुंवदिति तु स्व नुमोरभावातिदेशः ।

(१९) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य वृक्षे प्रवृत्तौ तद्वोधक-

अस्थिदधि (२०) सकथ्यऽच्छामनङुदात्तः ।

७।१।७५ ।

एषामानङ् स्याद्वादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः (१०५४०) ।
 दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्नि दधनि शेषं
 वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अति-
 दध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधि-सुधे । सुधिया-
 सुधिना । सुधियाम्-सुधीनाम् । प्रध्या-प्रधिना । मधु ।
 मधुनी । मधूनि । हे मधो हे मधु । एवमम्बुादयः । सानु-
 शब्दस्य स्तुर्वा । स्तूनि-सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 तज्जङ्गावात्पूर्वविप्रतिषेधेन (१४३४०) नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ
 पुंवत्पक्षे-प्रियक्रोष्टा-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे ।
 अन्यत्र तज्जङ्गावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना ।
 प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति (१२३४०) नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।
 सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना-सुल्वा । धाट् ।
 धाटणी । धाटूणि । हे धातः-हे धाट् । धात्रा-धाटणा ।
 एवं ज्ञाटकत्तादयः ।

एच इग्घस्वादेशे । १।१।४८ ।

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रत्यु ।

तायाम् ह्रस्वत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजाति-
 रित्यनयोर्भेदादित्यर्थः । षोलुशब्दात् विकारार्थे अण् तस्य च फले-
 लुगिति (४ । १ । १६३४०) लुगिति तस्य फलप्राचकता ।

(२०) अस्थिदधीति अस्थिसाहचर्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव
 पाठ्यं नतु धाजः किप्रत्ययसिद्धिमिति बोध्यम् ।

अजन्तक्लीवलिङ्गप्रकरणम् । १४५

प्रद्युनी । प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि
गन्तं (२१) प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ।
प्रि । प्रिणी । प्रीणि । प्रिणा । एकदेशविकृतस्या-
ऽन्यत्वाद्रायो हलीति (१२६४०) आत्वम् प्रराभ्याम् । प्रराभिः ।
नुमचिरेति (१२३४०) नुव्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु
सन्निपातपरिभाषया नुव्यात्वन्न । नामीति (६४४०) दीर्घस्वारम्भ-
सामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इतुक्त्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।
सुनुनी । सुनुनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि* ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

(२१) यदिगन्तमियादि एतच्च माधवमते प्राचीनमते तु प्रहृष्टस्वर्गवत्त्वादि-
रूपनिमित्तक्यात् प्रद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव क्लीवे इगन्त इति
न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषित-
पुंस्कत्वेन क्लीवस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीक्षणीयमिति
तत्त्वबोधिन्याद्यनुसारिणः । तत्त्व० ।

होढः । ८ । २ । ३१ ।

हस्य ढः स्याज्भलि (१) पदान्ते च । हल्ङ्ग्राबिति (१११४०)
सलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ढः । जश्त्वचत्वे । लिट्—लिङ् ।
लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिङ्
भ्याम् । लिट्सु—लिट्सु ।

दादेर्द्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्द्धातोर्हस्य घः स्याज्भलि पदान्ते च । उपदे-
शे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इ-
च्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । ८ । २ ।

। ३७ ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तदवयवस्य वशः स्याने भष्
स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामा-
नाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् गर्हभमाचष्टे गर्हभयति ।
ततः क्विपि णिलोप गर्हप् । भलीति निवृत्तं सध्वोर्ग्रहण-
सामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

(१) भलो भलीत्यतो (उ४०४०) भलीति स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोः (१६६४०)

अन्ते इति चानुवर्त्य पदस्य (८ । १ । १६सु०) अधिकारादाह भलीत्यादि
तत्र भलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः एवमन्य-
त्रापि पदान्ते इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबलदुहेर्दादेरिति

धात्ववयवत्वाङ्गभावः जश्त्वचत्वे । धुक् (३) । धुग् । दुहौ ।
दुहः । षत्वचत्वे । धुक्षु ।

वा (४) द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ।

एषां हस्य वा घः स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ढः । धुक्-धुग्
ध्रुत्-ध्रुङ् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्याम् ध्रुङ्याम् । ध्रुक्षु
ध्रुत्सु ध्रुत्सु । एवं मुहष्णु हष्णिहाम् ।

द्रुग्रणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ।

यणाः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह (५) ऊठ् । ६ । ४ । १३२ ।

भस्य वाहः सम्प्रसारणऊठ् स्यात् ।

घत्वेन भषन्त्येऽपि भष्भावो न स्यात् दुषिति समुदायस्य यः पूर्व-
भाग एकाच् दुषतिभागस्तस्य भषन्तत्वाभावात् अन्यभागस्य च उषि-
त्यस्य एकाचः भषन्त्येऽपि न तत्र वशः सम्भवदत्याशङ्क्याह व्यपदे-
शिवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति कृपः प्राक् प्रष्ट-
त्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्वादेरिति घादेशे
कृते भषन्तत्वाच्चेति भावः ।

(३) धुगिति अत्वसन्त्येति (१८२४०) सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन क्त्वन्तस्याप्य-
प्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः । एकाचः किं दासलिट् ।
वशः किं क्रोत्स्यति । भषन्त्यस्य किं दास्यतीत्यादौ सा भूत् ।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् ।

(५) वाह इति वभोः संप्रसारणमित्यतः (१८७४०) संप्रसारणमनुष्टुप्सूत्रो-
विशेषणं तेनात्वाल्लोऽन्त्यस्येति (२६४०) न प्रवर्तते ।

सम्प्रसारणाच्च (६) । ६ । १ । १०८ ।

सम्प्रसारणादचि पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्सु (४१५०) ।
विश्वोहः । विश्वोहेत्यादि । छन्दस्येव (७) खिरिति पक्षे
णिजन्ताद्विच् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ६८ ।

अनयोराम् स्यात्सर्व्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (९) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् () इत्यकारादवर्णात्परो-
ऽयम् (१०) नुम् ।

अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

(६) सम्प्रसारणाच्चेति अत्र अस्मि पूर्व्वरूपइत्यतः (६० पृ०) पूर्व्वरूप इति
इकोयणचीत्यतो (३२ पृ०) अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्व्वपरयोः (४२ पृ०)
इत्यधिकारः ।

(७) छन्दस्येवेति । वहस्येति (३१२ । ६४ सू०) सूत्रे भजो ण्विः, छन्दसि सह
(३१२ । ६२ । ६३ सू०) इत्यतोण्वप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चातुवृत्तेरिति-
भावः । अकारान्तोपपद एव वाहः साधुतेति कैयटादयस्तेन भुवं
वहतीत्यादौ भूवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रष्टौह
आगतः प्रउवाङ् रूप्यमिति प्रयोगात् लोकेऽपि वहः क्विविति
द्योतनाय पक्षे इत्यस्वरसः सूचितः ।

(८) इतोऽत् सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६६ पृ०) सर्व्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते ।

(९) साविति । आच्छीनद्योर्नुमित्यतः (१६६ पृ०) आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते ।

(१०) आदित्यधिकारादिति । यासुटा (३१६ पृ०) सीयुडिव (३२८ पृ०) विशेष-
विहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्क्याहावर्णात् पर इति उप-
जीव्योपजीवकभावेन विरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) अमा चेति अम् सम्बद्धानिति (१४६ पृ०) विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनः-

प्रसङ्गविज्ञानात् समावेशादुभयमपि भवतीत्यर्थः । अमा चेति आकारा-

च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद्-
सुस्त्विति दत्वन् । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।
अनङ्गान् ।

अम् सम्बुद्धौ । ७ । १ । ६६ ।

चतुरनङ्गुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनङ्गन् ।
अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहः । अलङ्गाहा ।

वसु स्वसुध्वस्वनङ्गुहान्दः । ८ । २ । ७२ ।

सान्तवस्वन्तस्य (१३) स्वसादेशश्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गुद्भ्या-
मित्यादि । सान्तेति किं विद्वान् । पदान्ते इति किं स्वस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ।

साङ् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः ।-तुराषाट् । तुराषाङ् ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाङ्भ्यामित्यादि । तुरं सहते
इत्यर्थे कृन्दसि सह इति (३।२।६३सू०)खिः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । अन्येषामपीति (६।३।१३७सू०)पूर्वपदस्य दीर्घः ।

दिपाठे बह्वनङ्वांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
नपुंसकस्य भलच (१३६पृ०) इति नुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः ।

(१२) नुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यं न तु दत्व-
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः । किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने
सन्धिकार्यं स्यादेव तेन अनङ्गांस्तवेत्यादौ नञ्प्रशान् इत्यतः
(६८पृ०) कृत्वमिति बोध्यम् ।

(१३) वस्त्विति प्रत्ययस्तेन तदन्तं पाठ्यं ससजुषोरित्यतः (७७पृ०)सैत्यनुष्टुतं
वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्तइत्युक्तिः भाष्यादि
व्याख्यानात् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ।

दिविति प्रातिपदिकस्योत्थात्सौ (१४) परे । अल्विधित्वेन (१३४)
(१५) स्यानिवत्त्वाभावाद्बल्ङ्गादिलोपो (१११४०) न । सुद्यौः ।
सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ।

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६) । सुद्युभ्याम् ।
सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुङागमः स्यात् । ण्वं
द्वित्वञ्च । चतुर्णाम् ।

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ।

सप्तमीवज्जवचने रोरेव (१७) विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(१४) दिव औदिति सावतुडुह इत्यतः (१४८५०) सावित्यनुवर्त्तते तपरकरणं
सुखसुखार्थम् ।

(१५) अल्विधित्वेनेति स्यानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रालोविधिरल्विवि-
रिति पञ्चम्यन्ततत्पुरुषस्याप्याश्रणीयतायाः (१३५०) प्रागुक्तत्वादिति ।

(१६) पदान्तात् (६ । १ । ७६००) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनाम्बयादाह
पदान्ते इति ।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनियमस्तु न भवति हलोऽनन्तराः संयोग
इत्यत्रासुष्यपि विसर्गनिर्द्देशज्ञापनादिति भावः ।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ।

अचि परे-शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलङ्कमलां
वा आचक्षाणः । कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वं कमलषु ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वाम्रलोपो न ।
प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्या-
मित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः ।
कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि । सञ्ज्वत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ।

(१८) अटन आ विभक्तावित्वतो (१६१४०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते । तन्माध्यपति-
तस्तद्गुणेन नृह्यते इति न्यायादाह अकच्सहितस्येति । अन्या-
नपेक्षत्वेन अन्तरङ्गतवाऽकचएव प्राक् प्रवृत्तेस्तत्सहितस्यैवायमादेश
इति बोध्यम् ।

इदम इदः स्यानेऽय् स्यात्सौ (१६) पुंसि । सोर्लोपः । अयम् ।
त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च ।

दञ्च । ७ । २ । १०६ ।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः
सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः (२१) ।

अन्नाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति टा
इत्यारम्य सुपः प्रकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

(१६) इदोऽय् पुंसीत्यत्र तदोः सः सावित्यतः (१६७४) सावित्यनुवर्त्तते ।

(२०) दस्येति तदोः सः सावित्यतः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन
सावयादेगात् दस्यासम्भवात् दूरस्थितमपि अष्टन आ विभक्ता-
वित्यतो (१६३४०) विभक्तावितिपदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अनन्ययोरिति
किं, हे स इति भो अच्युत इति सम्बुद्धादहरणं न विरुध्यते इति
भावः । नास्तीत्यत्र मलन्त प्रचुरप्रयोगेष्वदर्शनमेवाहुः ।

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् ।

अदमस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति ।

वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिसुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति ?
यत्त्वाहुः तदापततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादोनामपि
सम्बोधपरत्वे बाधकाभावात् विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-
पितस्य बह्व्यसः सम्बोधनदर्शनाच्च तथाच भट्टिः हे पितः कासि
हे सुभ्रु बह्वेवंविललाप स इति ।

(२२) प्रत्याहार इति नतु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणात् तच्च
अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३४०) ऽनुवृत्तम् । मनो० ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थके(२३)
ऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । २१ ।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात् ।
आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् (२६) न स्यात् । एत्त्वम् ।

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्यस्येति (२६४) परिभाषया इदोन्यस्य
लोपः स्यादित्याशङ्क्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता । अनर्थके
अलोऽन्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदंशब्दस्यावयवे इदभागे
ऽर्थवत्त्वाभावाद्दालोन्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिपर्तीत्यादौ
भृजामिदिति (उ० १२६४) अर्त्तिपत्त्येति (उ० १२८४) इत्त्वं सर्वाभ्यासस्य
स्यात् द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि सति द्वित्वे समुदायस्यैव तथात्वा-
दित्याशङ्कायामाहानभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदिः तथा
यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वएव आद्यन्तव्यवहारो
लोके प्रसिद्धः सच एकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि
कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेशारम्भः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपचाय
व्यवदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रसहितं विगिहोऽपदेशोव्यपदेशोमुख्य-
व्यवहारः सोऽस्मिन्नस्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्य-
मेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्नित्युपमेये सप्रसीदर्शनादुपमानस्यपि सप्रम्यन्तायाऽव-
श्यकतया अत्र सप्रम्यन्तादिवार्थे वतिरिति फलितमाहादाविवेति ।

(२६) अत्र अतो भिस ऐसित्यतो (६३४) भिस ऐस् इत्यनुवर्तते ।

एभिः । अत्वं नित्यत्वात् (२७) ङेस्मै पञ्चाङ्गलि लोपः ।
 अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।
 अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
 ककारयोगे तु । अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् ।
 इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ ।

३२ ।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ ।
 अश्वचनं (२८) साक्चकार्यम् ।

द्वितीयाटौऽध्वेनः । २ । ४ । ३४ ।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे ।
 किञ्चित्कार्यं (२६) विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुम्पु-
 नरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं
 छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्वं कुलम् एनयोः प्रभूतं

(२७) इद ए इति स्थिते स्मैभावात् पूर्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह
 नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयत्वात् (२०४०) परबाधः ।
 कते तु स्मैभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधित-
 कतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः ।

(२८) इदमोऽनुदात्तमात्रविधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपसिद्धेरश्व-
 चरणं किमर्थमित्याशङ्क्याहाश्वचनमिति ।

(२९) किञ्चित्कार्यमिति अपूर्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः शापनरूपस्यैवा-
 त्र विधानस्यापेक्षयास्तु प्रवर्तनाविवक्षयस्तस्येति बोध्यम् ।

स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।
गणयतेर्धिच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्स—
सुगण्ट्सु—सुगण्सु । क्तिप् । अनुनासिकस्य (३०)
क्तिष्मलोरिति (७०२२५४०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ ।
सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्गादीति (१११४०)
सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न डिम्बुद्धोः । ८ । २ । ८ ।

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु
कृन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (७५१७४०) डेल्लेक् । निषेध-
सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् (३१) । परमेव्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रति
षेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः (१०५४०) । श्रुत्वम् ।
न चाल्लोपः (३२) स्थानिवत्, पूर्वत्वासिद्धे तन्निषेधात् ।

(३०) अनुनासिकस्येति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ
(३५४) तन्निषेधात् कौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(३१) प्रत्ययलक्षणमिति लुका लुप्ताया अपि सप्तम्या न डिम्बुद्धोरिति नलोप-
निषेधलक्षणता न लुभतेति (११४४०) निषेधस्यानित्यत्वकल्पनादिति
भावः ।

(३२) न चाल्लोप इति । अचः परस्मिन् पूर्वविधावितिसूत्रे (३४४०) परनिमि-
त्तकाजादेयः पूर्वविधौ स्थानिवदित्यर्थके पूर्वविधिशब्देन पूर्वस्मादपि
विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य
पूर्वस्मात् चवर्गात् जकारात् तवर्गनकारस्य श्रुत्वविधौ कर्तव्ये स्थानि-
वत्त्वेन श्रुत्वं न स्यादित्याशङ्क्यः । समाधत्ते पूर्वत्वासिद्धे इत्यादि ।

नापि (३३) वहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) षाष्ठी-
परिभाषाम्प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया
अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः (३५) । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२।
सुब्रविधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च

(३३) नापीति । श्रुत्वापेक्षयाऽल्लोपस्य वहिरङ्गत्वं याद्यजादिप्रत्ययमापेक्ष-
त्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यत्राल्लोपइत्यनुषज्यते । तथाच तस्या-
सिद्धत्वेन न श्रुत्वपसङ्ग इत्याशङ्गार्थः ।

(३४) यथोद्देशेति । सूत्राणां सपरिकराणामुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं
तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे
इत्यर्थः षाष्ठीमिति षष्ठाध्याये बाह्यउठिति सूत्रभाष्ये ज्ञापितां
षाष्ठीम् असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति श्रुत्व-
स्यासिद्धत्वात् पूर्व्ववासिद्धमिति (१२ प्र०) शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात् । स्तोः
श्रुना श्रुरिति (५६ प्र०) सूत्रस्याष्टमाध्यायीयतया तदपेक्षया षाष्ठाः
परिभाषायाः पूर्व्वत्वेन पूर्व्ववासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः सूत्र-
इव तत्परिकरेऽपि पूर्वापरत्वतौल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवा-
भावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३५) जजोर्ज्ञ इति अनयोर्योगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य
चानुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्वचरान्तरविधायकं तेन तज्ज्ञान-
मित्यादौ श्रुत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(३६) सुब्रविधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्व्वविभ-
क्तप्रन्तावयवकः समासोभाष्येऽभिहितः । पूर्व्ववासिद्धमित्येव सिद्धे
अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्षणवदित्याह
नान्यत्वेति । तत्र सुपःस्थाने विधौ यथा राजभिरित्यादौ भिस-
रेत्वं न । सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्व-
मेत्त्वञ्च न । स्वरविधौ पञ्चमं दशममित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया

नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादा-
त्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः ।
राज्ञः । राज्ञाम् । राज्ञि राजनि । प्रतिदीव्यतीति
प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्ये-
ऽल्लोपे कृते ।

हलि च (३७) । ८ । २ । ७७ ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्वलि । न
चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८) ।
बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्तते । प्रतिदीवः ।
प्रतिदीव्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ।

न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ।

अर्मे चावर्णमिति (६।२।६० सू०) अवर्णान्पूर्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम् ।
संज्ञाविधौ पञ्च दश वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया णान्ता
षडिति (१६२ पृ०) षट्संज्ञायां न षट्सस्त्रित्यादिना (१३८ पृ०) ङीप्तापो
निषेधः । सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् तत्प्रसङ्गः ।
कृति तुविधौ एवहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य
पितोति (उ० ३०५ पृ०) न तुक् । अत्र कृतीति विशेषणात् सन्धिकार्यं तुक्
भवत्येव तेन एवहच्छ्वमित्यादौ के चेति (७० पृ०) तुक् । राजाश्च इत्यादि-
पदेन राजीयति राजायते इत्यादि ग्राह्यम् तत्र नलोपस्य सिद्धतया
ईत्वदीर्घं सवर्णदीर्घं कादेशा भवन्तीति बोध्यम् ।

(३७) अत्र वीरुपधायादीर्घ इक इति (१८५ पृ०) सूत्रं, सिपि धातोरित्यतो
(उ० १२६ पृ०) धातो रिति चानुवर्तते ।

(३८) तन्निषेधादिति न पदान्तद्विचनेत्यादि (३५ पृ०) स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

(३९) उक्तन्यायेन षष्ठाध्यायीयायास्तस्या अष्टमाध्यायीयैतत्पूर्वापेक्षया पूर्व-
त्वात् पूर्वत्वासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रती-
त्यादौ दर्शितेनेत्यर्थः ।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् ।
यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।
ब्रह्मभ्यामित्यादि ।

इन्हन्पूषार्थ्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र(४०) । इति निषेधे प्राप्ते ।

सौ च । ६ । ४ । १३ ।

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ (४१) सौ परे ।
वृत्तहा । हे वृत्तहन् । एकाजुत्तरपद इति (१३८४०) णत्वम् ।
वृत्तहणौ । वृत्तहणः । वृत्तहणम् । वृत्तहणौ ।

हो हन्तेजिर्णन्तेषु । ७ । ३ । ५४ ।

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः (४२) । ८ । ४ । २२ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रप्लन्ति । योगविभा-

(४०) इन्हन्ति । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनेनैव (११०४०) दीर्घसिद्धौ

परिसंख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्वेति च ।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति (१११४०) पदमनुवर्त्तते ।

(४२) हन्तेरत्पूर्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति ।

नसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्याधित्वा
एकाजुत्तरपदे इति (१२८८०) (४३) णत्वमपि निवर्त्तते (४४) ।
नकारेपरे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्यानिवत् । वृत्तः ।
वृत्तः । इत्यादि । यत्तु वृत्तः इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं
माधवेनोक्तम् । तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्वि
न्यर्थमन्युषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि
इन्हन्वित्यत ग्रहणम्भवत्येव “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तविधिप्रयोजयन्तीति,, (४५) वचनात् ।
अर्थमृणि अर्थमणि । पूणि पूणि ।

मघवा वज्रलम् । ६ । ४ । १२८ ।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा ढ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

उगिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७

११ । ७० ।

(४३) ऋतूर्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्या-
हैकाजुत्तरेति ।

(४४) अपिभिन्नक्रमे एकाजुत्तरपदेऽत्यपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्ते-
त्यस्य (४८२८०) कुमति चेत्यस्य (४८३८०) च संप्रहः बाध्यसामन्य-
चिन्तया सर्वबाध इति भावः ।

(४५) अनिनस्मन्निति रात्रेत्यर्थवता सान्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाम्नी-
त्यनर्थकेन सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन सुशर्मैत्यर्थवता
प्रथिमेत्यनर्थकेन तदन्तग्रहणमित्युदाहार्यम् ।

(४६) मघवेति अर्वाणस्त्वसावित्यतः (१६१८०) ढइत्यनुवर्त्तते त्वभावपक्षे
सूत्रे मघवेति पदं तच्च लुप्तपञ्चमिकमित्याह मघवन्शब्दस्येति ।

(४७) उगिदचामिति अश्वतिग्रहणं नियमार्थम् उगितो धातोश्चेद्भवति
उगित्कार्यं तर्ह्यश्वतेरेवेति ।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽश्चतेऽनुमागमः स्यात्सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्त्तव्ये
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वन्न भवति बङ्गलग्नहणात् । तथाच
श्वन्नुच्चन्निति निपातनान्मघशब्दान्तुपा च भाषायामपि
शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्येतत् सूत्रम्प्रत्याख्यातमाकरे । “हविर्ज-
क्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति” भट्टिः । मघवन्तौ ।
मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः ।
मघवता । मघवङ्गप्रामित्यादि । तत्त्वाभावे । मघवा । छन्द-
सीवनिपौ (४८) चेति वनिबन्तमध्योदात्तं छन्दस्येव (४९) ।
अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः ।
सुटि राजवत् ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ई । ४ । १३३ ।

अन्तानां भसञ्जकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
सम्प्रसारणाच्च (१४८५) । आङ्गुणः (४२५) । मघोनः । अन्न-
न्तानाङ्गिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अत-
द्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दवस्योत्वे कृते ।

- (४८) छन्दसीति मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीत्यर्थः । ई सुमङ्गलीरियं वधुः ।
वनिप् मघवानमोमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकता वैदिकप्रकरणे ।
(४९) छन्दस्येवेति ।

अवर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

मत्तुवन्व्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति ॥

कनिबन्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम् । मनो ० ।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

अर्वणस्त्वसावऽनजः । ६ । ४ । १२७ ।

नजा रहितस्यार्वन्तन्त्याऽङ्गस्य त इत्यन्तादेशः स्यान्नतु सौ)५०) । उगित्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्ता । अर्वन्तामित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा (५१) यज्ववत् ।

पथिमथ्यभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रक्षेपेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ।

इतोत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

थोन्यः । ७ । १ । ८७ ।

(५०) असाविति पर्युदासे सुबभिन्ने सुप्सदृशे विभक्तिरूपेणैवप्रत्यये स्यात्त-
तश्चार्वातीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति ।

(५१) अनजः किमिति अनज इत्यस्य कःशब्दोव्यावर्त्य इति प्रश्नः । अन-
वेति यज्वन्शब्दसदृशोऽनर्वन्शब्दोव्यावर्त्य इत्युत्तरमेवम् सर्वत्र ।

पथिमथोस्थस्य प्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पथ्याः ।
पथ्यानौ । पथ्यानः । पथ्यानम् । पथ्यानौ ।

भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसञ्जस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवम्पथ्याः । ऋभुच्चाः । स्त्रियान्नान्तलक्षणे ङीप् । भत्वाङ्लोपः । सुपथी नगरी । अटभुच्ची सेना । आत्वन्-पुंसके न भवति न लुमतेति (११४४) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः * । हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति (१५६४) नलोपस्या-सिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपथ्यानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपथ्यानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

षणान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४४) पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । प्रामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थान सन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति (१५०४) नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः ‡ । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नुटौ ।

* स्वादिप्रिति (१०५४) पदत्वे न लोप इति (१०६४) छत्रेण ।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चजाम् ।
एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टाभ्य इति
वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति
वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६।१।१७२)
सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ२ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि
प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य () स्थानिवद्भावात्

(५२) रायोहलीत्यतो (१२६४) हलीत्यपक्याह हलादाविति तदकरणे अष्टा-
नामित्यादि न सिद्धयति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते
अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावात् नुटोऽप्रवृत्तेः । कृते तु नुटि हलादि-
परत्वेनात्वमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतेत्यत
आह अष्टाभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वस्यैवदमनुकरणं नतु
लक्षणसम्पन्नं तथासति अनन्तरोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वलाभार्थ-
मष्टम्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्व्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता
स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिसि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घात्
किमष्टभिरिति मध्योदात्तम् । तच्च० ।

ष्ट्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा ।
प्रियाष्टा । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य
एव(५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पि-
कमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २
प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टो राजवत्सर्व्वं हाहावच्चापरं हलि ।
भष्भावः । जश्त्वचत्वे । भुत्—भुद् । बुधौ । बुधः ।
ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चुयुजिक्रञ्चाञ्च ।

३ । २ । ५६ ।

एभ्यः क्तिन् स्यात् । अलाक्ष्णिकमपिकिञ्चित्कार्यं निपातना-
ल्लभ्यते निरूपपदाद्युजेः क्तिन् स्यात्कनावितौ ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

वेरष्टक्तस्य । ६ । १ । ६७ ।

अष्टक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वा-
दयः ।

युजे रऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

(५५) प्राधान्य एवेति औश्त्वं हि लुगनुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौ
णत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् तथाच औश्विधौ कृतात्व-
निर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः ।

यजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः
संयोगान्तस्य लोपः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य
कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति (६२४०)
नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न ।
युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजेत्यादि ।
असमासे किम् ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ।

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्-
प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् सुयुग् । सुयुजौ ।
सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं
नत्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज-
समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तस्य लोपः । खन् ।
खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । व्रश्चेति (१३०४०) षत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्सु—राट्सु । एवं
विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । विश्वसृट् । इह यजिसृज्योः कुत्वं
नेति क्लीवे (१६४४०) वक्ष्यते । परिसृट् । षत्वविधौ राजिसाह-
चर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । नतु राजृ भ्रा-
जृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि ।

(५६) अत्र उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५६४० सर्वनामस्थान इति
इदितोऽनुमित्यतो (उ० ३३४०) अनुमिति चानुवर्तते ।

परौ व्रजेः षः पदान्ते* । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च
पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्व्वं व्रजतीति परिव्राट् ।
परिव्राजौ । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं
वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् ।
चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ ।
विश्वराजः । विश्वाराङ्गामित्यादि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ।

पदान्ते (५८) भलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारकका-
रयोर्लोपः स्यात् । भट्—भड् । सस्य श्त्वेन शः । तस्य
जश्वेन जः । भज्जौ । भज्जः । ऋत्विति आदिना (१६४४) ऋता-
वुपपदे यजेः क्विन् क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् ।
ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति (१२२४) नियमान्न संयोगा-
न्तस्य लोपः । ऊर्क्—ऊर्ग (५९) । ऊर्जौ । ऊर्जः ।
त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्तते ।

(५८) स्कोरित्यत्र पदस्येत्यधिकारः भलो भलीत्यतो (३४०४०) भलीत्यनुवर्त्तते
संयोगेति लुप्रषष्ठीकं पदं भलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते भलि
चेति भलि किं भट् । भज्जतीति भट् व्रज्येत्यादिना (१३०४०) षत्वम् ।

(५९) ऊर्गिति । ऊर्ज् बलप्राणनयोरित्यस्मात् चुरादेः क्विप् णिलोपः
सच 'वोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्व्वत्वासिद्धत्वाच्च ।

तदोः(६०) सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ।

त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः ।
त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः ।
परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् ।
नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे
चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न । अतित्यद् ।
अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ।

उप्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ऊ (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-
मादेशः स्यात् ।

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६०) तदोरित्यत्र त्यदादीनाम् इत्यतः (११५४) त्यदादीनामित्यनुवर्तते
त्यदादीनां किमातपः दारक इत्यादौ न । तदोः किं यदिति अनन्त्ययोः
किं हे स । अत्र परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्वमन्त्यस्य
दकारस्य सकारे कृते हल्ङ्गादिना (१११४०) सुलोपे च इत्वविसर्गौ
स्यातां तथाच हे स इति सविसर्गं रूपं स्यादिति भावः ।

(६१) ऊप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां ऊसोऽशित्यतो (१७२४) युष्मदस्मद्भ्या-
मित्यनुवर्तते ऊ इति लुप्रवर्गीकं प्रथमपदं प्रथमाशब्दस्य प्रथमा
द्वितीयासमुदाये गौण इत्याशयेनाह ऊइत्यस्येत्यादि ।

त्वाहौई(२) सौ । ७ । २ । ६४ ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।

शेषे (६३) लोपः । ७ । २ । ६० ।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४) लोपः स्यात् । अतो गुणे (८८४) (६५) । अमि पूर्वः । (६०४) त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्याप् प्राप्नोति । सत्यम् । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदौ' तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेषइति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया (६६) तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अह इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परो-

(६२) त्वाहाविति त्वमावेकवचने इत्यनेनैव (१७०४) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्धयर्थ-
मिदं सूत्रं तादृशस्य ले युष्मद एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशा-
सम्भवादिति बोध्यम् ।

(६३) प्रागुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्याहात्वयत्येति ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठाः प्रथमयोरपि

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते इति काशिका ।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२६४) परिभाषालभ्यमाहान्यस्येति ।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु
भाष्ये हलन्तास्ते इति स्थितम् ।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षयेति यद् शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि
व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य
बाधसम्भवात् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति लाभात्
अतः शेषशब्दार्थभन्यमेवेह मन्यामहे इति भावः ।

यन्तरङ्गे अतो गुणे(८८४०)कृते(६७) प्रवर्तते । अदन्तत्वा
भावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ।

द्वयोरुक्तौ(६८) युष्मदस्मदोर्मपर्थ्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुव-
चम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।
मपर्थ्यन्तस्य किम्(६९) । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् ।
आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति (७०) मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धेयत् ।

(६७) अतो गुणे इति । वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत् समानविषये एव,
इह तु शेषे लोपे विभक्तिनिमित्तं, पररूपे त्वकार इति विभिन्नविष-
यत्वान्नस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दोऽगौण इत्याह द्वयो-
रुक्ताविति तत्फलन्तु गौणेऽप्यादेशइति मूलोदाहरणे स्पष्टम् ।

(६९) मपर्थ्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(७०) ननु मसुदायादेशस्वीकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुपि सर्व-
नाम्नामकच् प्राक्टेरित्यत्र(७०६४०)सुबन्तस्य टेः प्रागकजिति व्यवस्थाया
युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवामिति
सिद्धात्तरमकञ् भविष्यतीति न तत्र टोप इत्यत्र आह त्वया म्येति ।
त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽचोति(१०७१४०)यादेशे तयोः संयोगात् तथारूपा-
पत्तिरिति भावः । नन्वापि योऽचोत्यनुक्ता अच्ये इति सूत्रकल्पनेन
एकारादेशे अयादेशे च तत्पदसिद्धिरत आह युष्माभ्यामिति सर्वार्थ-

यूयवयौ जसि । ७ । २ । ६३ ।

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे
जसःशी प्राप्तः अङ्गकार्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न
भवति, छेप्रथमयोरित्यत्र (१६७४) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम्
मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ।

त्वमावेकवचने । ७ । २ । ६७ ।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

द्वितीयायाञ्च । ७ । २ । ८७ ।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७ । १ । २६ ।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्मद्ग्रां परस्य शसो नकारः स्यात्यो-

देशस्वीकारे साक्चकयोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तद्रूपसिद्धि-
रिति भावः । हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सर्वादेशे त्वयेत्याद्य-
सिद्धिश्च मपर्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये तु मपर्यन्त-
स्येयमभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्यन्तस्थाने आदेश
इत्युक्त्वा यत्र निरवशेषस्तत्र युज्यते अस्मयते इत्यादौ नादेशइति
फलान्तरमभिहितम् ।

(७१) अङ्गकृते पुनर्हत्ताः विधिरिति परिभाषामर्थतो दर्शयति अङ्गकार्ये
इति अङ्गे अङ्गधिकारे हत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गहत्तं शास्त्रं तस्मिन्
कृते प्रहत्ते सति पुनरन्यस्य प्रहत्तौ प्राप्तायामविधिरप्रहत्तिरिति

ऽपवादः । आदेः परस्य (१६४०) (७२) । संयोगान्तलोपः ।
युष्मान् । अस्मान् ।

योऽवि । ७ । २ । ८६ ।

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ डयि । ७ । २ । ८५ ।

अनयोर्मप्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो डयि । अमादेशः । शेषे
लोपः (१६८४०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परम-
मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपो-
ऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तथाच जसः स्थानेऽस्मप्रवृत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीप्रवृत्ति-
रिति भावः ।

(७२) आदेः परस्येति (१६४०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने
नकारादेशे तेन संयुक्तस्य न्म् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । डसे
 सेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ डसि । ७ । २ । ६६ ।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि ।

युष्मदस्मद्भां डसोऽश् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निवृ-
 त्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।
 मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने (७४) । द्वौ कत्ववाचिनी युष्मदस्मादी ।

(७३) आकमादेशात् पूर्वं योऽचीति (१७१ष्ट०) यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपा-
 भावात् । अवर्णान्ताद्विहितस्य सुटोऽप्रसक्त्यासामइति ससुट्कनिर्देशः
 कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तात् प्राप्तः
 सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशान्निवर्त्तते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि ।
 पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वा-
 दाह द्वौ कत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व-
 गतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया ग्रहणेन युवाद्यादेशइति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥

सुजस्ड्डस्स, परतः आदेशाः स्युस्मादेव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मादस्मादी ।

तयोरद्वेयकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् ।

अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-

त्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया ।

अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः ।

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् ।

अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः ।

अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अति-

मम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् (७६) ।

अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अति-

मयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त

(७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्वाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ कथं

तैर्बाधेयातामित्याशङ्क्याह त्वमावपेति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र

(८१ पृ०) परशब्दस्येऽविषयेऽकार प्रक्षेपेण पूर्वार्थकत्वात्तथेति भावः ।

(७६) अतित्वाकमिति प्राञ्चस्तु यस्यामः सुङग्र्ये भावी तस्यैवाम आकमा

भवितव्यं नच तद्गौणत्वे भवतीति तत्वाकम् न प्रवर्त्तते तथाच तत्र

अतित्वयाम् अतिमयामित्येव रूपमित्याहुः ।

इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु अति-
युवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अति-
युवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ।
अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्या-
वभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसोः ।
अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् ।
अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मा-
नऽस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् ।
औ अमौट्सु । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् ।
अत्यास्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।
अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।
अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् ।
अत्यस्मत् । ओसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
अतियुष्मासु अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ८ । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ८ । ११७ ।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९) ।

(७७) अपदान्तस्य ऋच इति (८।१।५५ख०) विशेषनिर्देशात्ततः प्राक्
पदस्येत्यधिकारः ।

(७८) कुत्सने च सुप्यगोत्रादित्यतः (८।१।६६ख०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादौ इति पदस्यस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ

। ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।
वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौ स्तः ।

श्रीशस्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभः ॥ १ ।

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्स्वोऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु ।

अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदा-
ऽवतु । स्थग्रहणात् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

(८०) स्थग्रहणादिति तिष्ठतिरिहाहानौ समये तिष्ठ सन्धीवेतिवत् (समयं मा
हासीरिति तदर्थः) तथाच षष्ठादीन् अजहतोरेव तयोरेते आदेशा-
इत्यर्थः ।

इति ः युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समान-
वाक्ये निघात (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः " । एकतिङ्
वाक्यं तेनेह न । ओदनमपच तव (८२) भविष्यति । इह तु
स्यादेव । शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति । एते वांनावादय
आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः " । अनन्वादेशे तु नित्यं
स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा ।
तस्मै ते नम इत्येव ।

न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां माञ्च रक्षतु ।
कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात् (८३) साक्षा-

ः प्रत्युदाहरणे पदात् परत्वसम्पत्तये उभयत्वादौ इतिशब्दः ।

(८१) उदात्तादिहननपूर्वमनुदात्तकरणं निघातः । आमन्त्रितस्य चेति
(८ । १ । १६) सूत्रेण पदान् परस्यापादादिस्थस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता
स्यादित्यर्थकेन संबोधनान्तस्य निघातो विहितः । यथा ब्रूहि
देवदत्तेत्यादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्ततारूपो
निघातः । तत्र ब्रूहीतिपदं समानवाक्यमेव नतु भिन्नवाक्यं तथात्वे
विभिन्नवाक्यस्यतया तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा

संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् ।

ब्रजानि देवत्तेति निघातोऽत्र तथासति ।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्य एव ओदनं पचेति पचपदस्य
भिन्नवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेःस्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति
तवेति तथाच तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परत्वाभावेन नादेशः ।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वलाभसम्भवे युक्तग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सार्थक-
यति युक्तग्रहणादिति साक्षादिति यत्र युष्मदस्मदतसमुच्चयादीन्
चादयो द्योतयन्ति तत्रैव साक्षाद्योगः हरोहरिश्चेत्यत्र तु हरि-
गतसमुच्चयद्योतकत्वान्न ताभ्यां साक्षाद्योग इतिबोध्यम् ।

द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव हरो
हरिश्च मे स्वामी ।

पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचात्तुषज्ञानार्थैर्द्वातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा
त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्त्व
रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ।

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा
वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वान्वायते स माम् त्वा
मेति वा ।

साऽऽमन्वितम् (८४) । २ । ३ । ४८ ।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्वितमञ्जं स्यात् ।

आमन्वितम्पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ।

स्पष्टम् । अग्ने ! तव (८५) देवास्मान् पाहि । अग्ने ! नयअग्ने !
इन्द्रवरुणः । इह युष्मदस्मादोरादेशः तिङन्तनिघात आम-

(८४) संबोधने चेत्यतः (१४७४) संबोधने इत्यनुवर्तते सेतिपदेन प्रथमोप-
स्थाप्यते ।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न । अग्ने नयेत्यत्र
तिङ्तिङ् इत्यादिना (८।१।२८) नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न । अग्ने
इन्द्रवरुणेत्यादौ आमन्वितस्य चेति (८।१।१६) इन्द्रेति सम्बोधननिघातो
नेति विवेकः ।

न्वितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव ! न इत्यत्र तु देवेत्यस्या-
विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं
इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-
न्विताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषान्निघातः ।

नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्।

८।१।७३।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आमन्विते परे नअविद्य-
मानवत् स्यात् । हरे ! दयालो ! नःपाहि अग्ने तेजस्विन् (८६)
सुपात् सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

पादः पत् । ई । ४ । १३० ।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गमन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः
स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गाप्रमित्यादि । अग्निं मय्यति
इत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्नि-
मङ्गाप्रमित्यादि । ऋत्विगादिसत्वेण (१६४४०) अच्चेः सुपुप्रपपदे क्विन् ।

अनिदितां हलउपधायाः किङ्कति । ई । ४ । २४

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किङ्कति
ङ्किति च । उगिद्चामिति (१५६४०) नुम् । संयोगान्तस्य (१६४०) लोपः ।
नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) कुत्वेन ङकारः ।
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्वितस्य
चेत्याष्टमिकनिघातः ।

अचः (८७) । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ६ । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् ।
प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।
प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि
यण् न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति (११४०) परिभाषया । प्रतीचः ।
प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च (८९) टेरद्राञ्चतौ वप्रत्यये । ६

। ३ । ६२ ।

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रादेशः स्याद्वदप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ।
अदट् अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्हादु दो मः । ८ । २ । ८० ।

(८७) भस्येत्यधिकारः अलोपोऽनइत्यतो (१०५) ऽलोप इत्यनुवर्तते अङ्गाव-
यवोऽ सर्वनामस्थानयाजादिस्त्रादिपरोयोऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः
स्यादित्यर्थः । तत्त्व० ।

(८८) ढ्रलोपइत्यतो (८०४०) ऽणोदीर्घ इत्यनुवर्तते ।

(८९) चकारेण आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८४४) सर्वनाम्न इत्यनुवृत्तं
समुच्चीयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः वेरष्टक्तस्येत्यनेन (१६४४)
लुप्तः किन्किवाटिः गन्गो यस्मात् अप्रत्ययस्तदन्तेऽञ्चतवित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (६०) दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मस्य । उ
इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतग्याङ्गस्व (६१)
व्यञ्जनयोर्ह्रस्वौ दीर्घस्य च दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमु-
यञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुमञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमु-
ईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसि-
द्धत्वान्न यण् । अन्यबाधेऽन्यसदेशस्येति (६२) परिभाषामा-
श्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । असेः सका-
रस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्व-
विषयएव मुत्वम् नान्यतेति पक्षे अदद्रुङ् । उक्तञ्च (६३)

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् विष्वग्युक् ।

(६०) असेरितोकार उच्चारणार्थ इति द्योतयन्नाहमान्तस्येति । असे-
रिति किम् अमुमात्मन इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत् । दात्-
परस्य किम् अमुया अमुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत् ।

(६१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु द्विमात्र-
त्वादत्यन्तासदृश इति भावः । अमुमुयङित्यत्वादसोद्रे ऽरिति वक्ष्य-
माणवार्त्तिकेनोभयोर्भवम् ।

(६२) अदस इति षष्ठी नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्यस्येति परिभाषो
पतिष्ठते तथाच अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात्
दात्परस्य चाकारस्यानन्यत्वात् अन्यस्येत्यस्य बाधे गङ्गायां घोषइत्यादौ
तीरबाधे तत्समीपस्येवान्यसदेशस्यान्यसमीपस्य ग्रहणमिति भावः । तत्त्व०

(६३) उक्तञ्चेति वार्त्तिककृतेतिशेषः क्वचित्तथैव पाठः । लत्ववत् कपो रो
ल इत्यनेन (उद० ४०) चलीक्लृप्यते इत्यादौ ऋरीकारवोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत्र
धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृक-
मीति(७६४०)सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ।

उद ईत् । ई । ४ । १३८ ।

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् ।
उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि । ई । ३ । ८३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।
समीचः । समीचा ।

सहस्य सधिः । ई । ३ । ८५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्रग्रङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ई । ३ । ८४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः ।
(८४) तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चैः पूजायाम् । ई । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकार-

(८४) भविष्ये अचः(१७८४०)इत्यनेनाकारलोपात् तिर्यादेशाभावे तिरश्च
इत्यादिरूपसिद्धिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चै । प्राञ्चः । नलोपाभावाद-
कारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्क्षु ।
एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ।
अस्य ऋत्विगादिना (१६४४) नलोपाभावेऽपि निपात्यते ।
क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक्
पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति (११०४) षत्वम् । स्को-
रिति (१६६४) सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुट्-सुट् । सुट्श्चौ ।
सुट्श्चः । सुट्सु सुट्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने
पृपन्महद्दृहज्जगच्छत्वञ्च * । एते निपात्यन्ते शट्वच्चैषां
कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहत इति (१४१४) दीर्घः ।
मह्यते पूज्यते । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् ।
महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ई । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्भातुभिन्नासन्तस्य (६५) चासं-
बुद्धौ सौ परे । परन्नित्यञ्च नुमन्वाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ
दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे
धीमन् । शसादौ महद्वत् धातोरण्यत्वन्तस्य दीर्घः ।
गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचार-

(६५) सर्वनामस्थानेचास स्बुद्धावित्यतो (११०४) ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः
(१५८४) साविति, द्रुलोप इत्यतो (८०४) दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत
(१६२४) उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्राधातोरिति योगो विभज्यते
तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यैवासन्तस्य प्रतिषेधो नत्वत्वन्तस्येत्याह धातुभिन्ना-
सन्तस्येति ।

क्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । उगिदचामिति (१५६४०) सूत्रेऽज्-
ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन
स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व-
स्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तइत्यादि ।
भातेडुवतुप् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्वन्तस्य त्वत्वन्त-
त्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (६६) अभ्यस्त-
संज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्न्म न (६७) स्यात् । ददत ददद् ।
ददतौ । ददतः ।

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ।

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्-
जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् ।
शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छान्दसत्वाद्वा-
त्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप्-गुब् । गुपौ ।
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।

(६६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थस्तेन नेनिजतीत्यादौ अभ्यस्तानामा-

दिरिति आद्युदात्तत्वं न प्रत्येकं पर्यायेण अपि तु समुदितस्येति बोध्यम् ।

(६७) व्यवहितोऽपि सुम् प्रतिषिध्यते अन्येषामप्रसङ्गेरित्याशयेनाह नुम् नेति

त्यदादिषु दृशेरनालोचने (६८) कञ्च । ३ ।

२ । ६० ।

त्यदादिषूपपदेष्वन्नानार्थाद्दृशेर्द्धातोः कञ् स्याच्चात् किन् ।

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु (६६) । कुत्व-
स्यासिद्धत्वात् वञ्चेति (१२०४) षः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन
गः । तस्य चत्वेन पच्चे कः । तादृक्-तादृग् । तादृशौ । तादृशः ।
षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते । हरद-
न्तादिमते तु चत्वाभावपच्चे खएव श्रूयते । न तु गः जश्त्वं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६४०)
निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम् । वञ्चेति षत्वम् । जश्-
त्वचत्वे । विट् विङ् । विशौ । विशः । विशम् ।

(६८) कञन्तस्याजन्ततया हलन्तप्रकरणे नोदाहरण । आलोचनं ज्ञान-
मात्रम् । अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण् । तादृ-
शादयस्तु रूढिशब्दाः असताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञाना-
रथाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति-
दर्शिता तमिवेषं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभव-
तीत्यर्थः ।

६६) दृग्दृशवतुष्विति (४७१४) सूत्रमेवावुवर्त्याह दृग्दृशेति ।

(१००) खकार इति अघोषमहाप्राणादिप्रयत्नसाम्यादिति भावः ।

(१०१) असिद्धत्वादिति शस्यानिकजश्त्वस्यैव कुत्वापवादत्वं न तु अस्यापि
कस्यापीति भावः ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ।

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्—नग् नट्—
नङ् । नशौ । नशः । नग्भ्यां—नङ्भ्यामित्यादि ।

सृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ।

अनुदके सुषुपपदे सृशेः क्तिन् स्यात् । घृतसृक् घृतसृग् । घृत-
सृशौ । घृतसृशः । क्तिन्प्रत्ययो यस्माद्वज्रवीच्याश्रयणात् (१०२)
क्तिष्यपि कुत्वं सृक् । षडगकाः (१०३) प्राग्वत् । जिघृषा
प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना (१६४४) क्तिन् । द्वित्वमन्तोदात्त-
त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वञ्जशत्वेन डः गः कः धृष्णोतीति ।
दधृक्—दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि
मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुङ् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो
लृक् (११४४) । षट्—षङ् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्य-
श्चेति (१५०४) नुट् । अनामिति (५६४) पर्युदासाम् ण्वनिषेधः ।
यरोऽनुनासिक इति (६०४) विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति
(६०४) नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षसाम् । षट्सु—षट्सु ।
तदन्तविधिः । परमषट् परमषसाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः ।
प्रियषषाम् । कृत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सजुषोरुरिति
(७७४) कृत्वम् ।

वर्गेरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ।

(१०२) क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४) कृत्वे क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति वज्र-
वीहेराश्रयणादित्यर्थः ।

(१०३) षडगका इति विषयविशेषे षत्वङ्गत्वगत्वकत्वानि यथा भवन्ति तथेहापी-
त्यर्थः ।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।
पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । वा शरीति
(७२४)वा विसर्जनीयः ।

नुम्बिसर्जनीयशर्वावायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः
स्यात् । दृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठीःषु—पिपठीष्व्,
प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वम् । निम्स्व (१०५) ।
निम्स्वे । नुम्ग्रहणनुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्या
नात्तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु (१०६) । अतएव (१०७) न शर्-
ग्रहणेन गतार्थता । रात्स्येति (१२२) सलोपे विसर्गः । चिकीः ।
चिकीषौ । चिकीषः । रोः सुपीति (१५०) नियमान्न विसर्गः ।

(१०४) दृत्वेन पूर्वस्येति । पिपठीष्व् इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदा-
न्तस्येति (६१४) निषेधात् दृत्वेनैव षत्वम् एतच्च रुत्वविसर्गयोः कृतयो-
रपि वा शरीति (७२४) विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यव-
धानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति (६५४) षत्वं नुम्बिसर्जनीयशर्वा
वाये इति विधानादिति भावः ।

(१०५) निम्स्वेत्यादावसकारस्य नुम्भावव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययो-
रिति (६५४) नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि
नुमा शरा चोभाभ्यां व्यवधानाच्च षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुहिंसु पुंस्त्वित्यादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य नुम्स्थानिकत्वाभावाच्च
षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणे-
नैवायोगवाहनां शर्षपसंख्यातया ग्रहणसम्भवेऽपि नुमिति पृथ-
ग्निर्देशो नुम्भिन्नस्थानिकनिवारणार्थ इति विभावनीयम् ।

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । १८७

चिकीर्षु । दमेर्डोस् डित्त्वसामर्थ्यादिलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-
द्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पृहदिति (१०४ प्र०) वा दोषन् ।
दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात्
क्विप् षत्वस्यासिद्धत्वात् (१०८) संयोगान्तलोपः । वञ्चेति (१३० प्र०)
षः । जश्त्वचत्वे । विविट्-विविड् । विविक्षौ । विविक्षः ।
स्कोरिति (१६६ प्र०) कलोपः । तट्-तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट्
गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ग्यन्ताभ्यां
क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्यानिवद्धावात् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः
संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि () निषेधात् । तस्मात्संयो-
गान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । स्कोरिति कलोपं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् ।
एवं विवक् दिधक् । पिस गतौ सुष्ठु पेसतीति सुपीः ।
सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीष्पु-
सुपीःपु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ
विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् षत्वम् ।
विदुषः । विदुषा । वसुस्त्वि (१४६ प्र०) दत्वम् । विद्वङ्गामि-
त्यादि । सेदिवान् । सेदिवंसौ । सेदिवंसः । सेदिवंसम् । अन्त-

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः स्यादिति-
भावः ।

रङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति
(३१४०) परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवङ्गामित्यादि ।
सान्तमहत इत्यत्र (१४१४०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति ।
सुहिन् (१०६) । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु-
सुहिन्त्सु । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वङ्गाम् । एवं स्रत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८६ ।

सर्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चार-
णार्थः बद्धपुंसीत्यत्र उगितश्चेति (२०८४०) डीवर्थकृतेन (१११) पूजो-
डुम्सुनिति (उ४२ ४४०) प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे
पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
पुन्मिः । पुंसु । ऋदुसनइति (१२१४०) अनङ् । उशना । उशनसौ ।
उशनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः * । हे
उशनन् हे उशन हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा ।
अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

(१०६) सुहिन्निति संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽसर्वनामस्थाने इत्यतः (१६१४०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते ।

विवक्षित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदा-
त्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति परसप्तमीग्रहणे तु नैतत्सिद्धेः
सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्वसनधर्म-
णोहलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्ततश्च परसप्तमीं
विहाय विवक्षितार्थिका सप्तमीत्यभिहितम् ।

(१११) पातेडुम्सुनिति सूत्रे (उ४पा० १७७ सू०) पूज इति पाठान्तरसत्त्वादाह
पूज इति ।

वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।
अधातोरित्युक्तेः (१८२४०) न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते । सुवः । सुवसौ ।
सुवसः । पिण्डं ग्रसते ग्लसते । पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु
ग्लसु अदने ।

अदस औः सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ।

अदस औकारोऽन्तादेशः (११२) स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः
सः साविति (१६७४०) दस्य सः । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्-
कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च * । प्रतिषेधसन्नियोग (११३)
शिष्टमुत्पन्नदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः (११४) ।
त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः ॥ अदसोऽसैरिति (१७६४०) मत्वोत्वे ।
असू । जसः शी (६६४०) । आङ्गणः (४२४०) ।

एत ईद्वज्जवचने । ८ । २ । ८१ ।

अदसो दात्परस्यैत ईत्यादस्य च मो बह्वर्थोक्तौ (११५) ।

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यनुवर्तते । अदस इति षष्ठी ।

अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) अभिधानादाहान्तादेश इति ।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्नियोगः निया-
मकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितमुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्व-
पक्षे इति यावत् न प्रवर्तते तथाच असकाविति रूपसिद्धिः ।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च । स्त्रियान्त असुकेति
एवञ्च असुकी स्त्री असुकोजमः असुकशर्माद्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव
सत्त्वेन सुत्वस्य बाधादिति भावः ।

(११५) पारिभाषिकबहुवचनग्रहणे जसि असी इति न सिद्ध्येत् एकारस्य

बहुवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति ।

अमी । पूर्ववासिद्धमिति (१२४०) विभक्तिकार्यम् प्राक्, पश्चादुत्व-
मेव । अमुम् । अमू । अमून् । सुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः ।

न मु ने । ट । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये (११६) कृते च (११७) सुभावो नासिद्धः स्यात् ।
अमुना । अमूयाम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः ।
अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुस्मिन् ।
अमीषु ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

(११६) न मु ने इत्यत्र ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति अन्य-
था घेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुपि चेति (६२४०) दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति सुत्वस्या-
सिद्धत्वादत आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति
समाधेयमिति भावः ।

नहो घः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्यघः स्यात् भलि (१) पदान्ते च । उपानत्-उपानद् ।
उपानहौ । उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु । उत्पू-
र्वात् स्त्रिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४४०) किन्निपातना-
त्तलोपपत्वे किन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्वचत्वे । उष्णिक्-
उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।
द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः ।
एवं पूः । चतुरश्वतस्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतस्र्याम् ।
किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ । इदमो मः (१५१४०) । इयम् ।
त्यदाद्यत्वं टाप् दस्येति (१५२४०) मः । इमे इमाः । इमाम् ।
इमेइमाः । अनया । हलि लोपः (१५३४०) । आभ्याम् ३ ।
आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् ।
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया ।
एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः किन् अमागमश्च निपा-
तितः । सृक् सृग् । सृजौ । सृजः सृग्भ्याम् । सृक्षु । त्यदा

(१) नहो घ इत्यत्र भलोभलीत्यतो (उ०४०४०) भलीति पदस्येति दूरस्यं
(८ । १ । १६) स्रुत्वम्, स्तोः संयो गाद्योरन्ते चेत्यतः (१६६४०) अन्ते
इति चातुवर्त्ततेअलोऽन्त्यस्येत्यनेन (२६४०) हस्येतिस्त्राभः भलि परे
पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ।

(२) इदोऽयं पुंसीति (१५१४०) पुंसीति विशेषणहृणात् लोके च
सोर्लुंका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्वम् ।

द्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवन्तद् यद् एतद् । वाक्-
वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाच् । अप्शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः । अपृन्निति (१२२४०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (३) स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अङ्गयः २ ।
अपाम् अप् । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ।
दिच् । त्यदादिष्विति (१८४४) दृशेः । किन्विधानादन्यत्वाऽपि
कुत्वं दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विड् । त्विषौ । त्विषः ।
त्विड्भ्याम् । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ ।
सजुषः । सजूर्भ्याम् । संजूष्-सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वा-
द्भुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
असौ (४) । त्यदाद्यत्वं टाप् औडः शी । उत्त्वमत्वे । अमू ।
अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुयै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुय्याः २ ।
अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुय्याम् । अमूषु ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३) अलोऽन्यस्येति (२६४०) परिभाषया पकारस्थाने तकारादेशः ।

(४) असावित्यत्र अदस औसुलोपस्येति (१८६४०) विशेषविधानात्
औत्वमेव नतु त्यदाद्यत्वाटौ ।

स्वमोर्लुक्(१४२ष्ट०) । दत्वम् । स्वनडुत्-स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरन-
डुहोरित्याम्(१४८ष्ट०) । स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिव
उत्(१५०ष्ट०) । विमलद्यु अहः । अन्तर्व्यर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पूर्वपद(१)स्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् । उत्त-
रपदत्वे (२) चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणम् ।
विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधि-
सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्यैव । चकारस्य
कुत्वे तु न । वाः । वारी । अभलन्तत्वान्न नुम् । वारि ।
चत्वारि । नलुमतेति(११४ष्ट०)कादेशो न । (३)किम् । के । कानि ।
ब्रूदम् । इमे । इमानि । अन्वादेशे (४) नपुंसके एनद्व-
क्तव्यः * । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ।
ब्रह्म । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्न वा वाच्यः । हे ब्रह्मन् हे
ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । रोऽसुपि(८०ष्ट०) । अहर्भाति ।
विभाषाङ्शिष्योः(१०७ष्ट०) । अह्नी अहनी । अहानि ।

अहन् । ट । २ । ईट ।

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः ।
इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे

(१) पूर्वपदस्येवेति पूर्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोप-
कुत्वयोरसम्भवः ।

(२) उत्तरपदत्वइति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न ।

(३) किमः कः(१५१ष्ट०)इति सूत्रेणेति शेषः ।

(४) अन्वादेशे इतोदमस्यैव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनबलात्
प्रत्ययलक्षणादेनादेशः ।

प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्तनं नलोपाभावादिनिपात्य द्वितीयेन रुर्वि-
 धेयः । तदन्तस्याऽपि रत्वत्वे दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा-
 निदाघः । इह हल्ङादिलोपे(१११४)प्रत्ययलक्षणेन असुपीति
 (८०४०)निषेधाद्रूपाभावे रुस्तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधा-
 दीर्घः । सस्वङौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहाणौ । दीर्घा-
 हाणः । दीर्घाह्वा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डोनि ।
 सग्वि । सग्विणी । सग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी ।
 वाग्मीनि । बज्जटवह । बज्जटवघ्नी । बज्जटवहाणि । बज्ज-
 पूषाणि । बह्वर्थमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः(१६४४०)क्विनो
 विधानात् । विश्वसृडादौ न सृजिहशोरिति सूत्रे रज्जु-
 सृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वावश्चादिसूत्रे(१३०४०)सृजिय-
 ज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । सृज्यत्किञ्चब्दयोस्तु निपा-
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौगादिक ऋज्प्रत्यये
 बोध्यः । असृक् असृग् । असृजी । असृज्जि । पृहदिति
 (१०४४०)वा असन् । असानि । असृजा अस्ना । असृग्भ्याम्
 असृभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग । ऊर्जी । ऊर्गिर्ज । नरजानां
 संयोगः । बह्वर्जि नुम्प्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् ।
 बह्वर्जि—वह्वर्जि वा कुलानि । त्यत्-त्यद् । त्ये । त्यानि ।
 तत्-तद् । ते । तानि । यद्-यत् । ये । यानि । एतत्-
 एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः
 क्तिप् । बेभित्-बेभिद् । बेभिदो । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
 अभलन्तत्वान्न नुम् अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्वरविधौ (१५४०)
 स्थानिवत्त्वाभावात् ! बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ।

गोवाक्शब्दस्य रूपाणि स्त्रीवेच्चाङ्गतिभेदतः(५) ।

असंन्धप्रवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वम्सुष्म नव, षट् भादौ(६)षट्के, स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।

चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना(१६४४)क्विन् । गतौ नलोपः । अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्(५१४४) । गवाक्-गवाग् । सर्वत्र विभाषेति(५०४४)प्रकृतिभावे । गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे । गोक्-गोग् । पूजायान्नस्य कुत्वेन ऊः । गवाङ् गोअङ् गोङ् । अस्यपि एतान्येव नव । औङः शी भत्वादच इति(१७६४) अलोपः । गोची । पूजायान्तु । गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची । जश्शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वान्तुम् । गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा गवाञ्चा गोञ्चा गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोअग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् । इत्यादि । सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङणोः(६४४४)कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु । नचेह चयो द्वितीया इति(६४४४)पक्षे ककारस्य खकारेण षष्णामाधिक्यं शङ्क्यम् चत्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्तीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव ।

(५) अच्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदादित्यर्थः ।

(६) भादौ भ्याम्भिसादौ षट्के प्रत्येकं षट् भेदास्तेन ३६ । नव त्रीणीत्यनयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः ।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते स्वाद्योकादशकभिन्ने औऔट्टादौ दशके प्रत्येकं चत्वारोति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०६ ।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (८) पू२७भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायान्तु । तिर्यङ् ।

तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पट्टदिति

(१०४४) वायकन् । यकानि । यक्ता-यकृता । शकृत् । शकृती ।

शकृन्ति । शकानि । शक्ता—शकृता । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७६ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम् वा स्यात् सर्व-
नामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ।

(८) अश्वाक्षिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । तथाहि
सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८ । औडि चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां
जकारद्वित्वे पट् गतौ त्वेकमिति सप्त । तयोः प्रगृह्यत्वान्नानुनासिकत्वम् ।
जश्शसोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२
इति मिलिताः २४ । अस्मि सुवत् १८ । टायां ङस्यादिपट्के चाजादौ
त्रयाणां पूजार्थे जद्वित्वविकल्पात् पट् अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम्
१२ । गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननुनासिक
विकल्पात् हे इति प्रत्येकम् १४ । डेविभक्तौ तु अनुनासिकत्वाभावात्
ततोऽर्द्धम् ७ । भ्याम्भ्यस्पञ्चके अभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं १२ । द्वित्वा
भावपक्षे । १२ । नलोपक्षे तु गभयानां द्वित्वविकल्पात् । २४ । इति
। ४८ । भिस्मि भप्राग्वर्णगयोर्द्वित्वात् । २४ । सुपि गत्यर्थे त्रयाणाम्
ककारषकारयोर्द्वित्वे उकारस्यानुनासिकत्वे च २४ । एवं पूजार्थे
कुक्पक्षे षस्यां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८ । कुगभावे त्रयाणां
ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४ । सर्वसमष्टिः ५२७

अवसान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा
स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् ।
भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ।

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् स्याच्छीनद्योः
परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।
स्वप्-स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अमृन्निति (१२२४०)
दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामि । निरवकाशत्वं प्रतिपदो-
क्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृतेतद्विरहानुमेव । स्वमि । स्वपा । अपो
भिः (१६२४०) । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अर्त्तीत्यादिना धनेरुस् रत्वम् ।
धनुः । धनुषी । सान्तेति (४७४०) दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति (१८६४०)
षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुभ्याम् । एवञ्चक्षुर्विरादयः ।
पिपठिषतेः क्विप् वीरिति (१८५४०) दीर्घः । पिपठीः ।
पिपठिषी । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणोऽनुं, स्वर
विधौ स्यानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिप-
ठिषि । पिपठीभ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि ।
पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ।
अदः । विभक्तिकार्यम् उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।
इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वरादिनिपातम(१)व्ययम् । १ । १ । ३७ ।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर १ । अन्तर २ ।
 प्रातर ३ । पुनर ४ । सनुतर ५ । उच्चैस् ६ । नीचैस् ७ ।
 शनैस् ८ । ऋधक् ९ । ऋते १० । युगपत् ११ । आरात् १२ ।
 पृथक् १३ । ह्यस् १४ । श्वस् १५ । दिवा १६ । रात्रौ १७ ।
 सायम् १८ । चिरम् १९ । मनाक् २० । ईषत् २१ । जोषम् २२ ।
 तूष्णीम् २३ । वहिस् २४ । अवस् २५ । समया २६ ।
 निकषा २७ । स्वयम् २८ । वृथा २९ । नक्तम् ३० । नञ् ३१ ।
 हेतौ ३२ । इद्वा ३३ । अद्वा ३४ । सामि ३५ । वत् ३६ ।

(१) स्वरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः । स्वरादीनाह स्वरित्यादि ।
 स्वरिति स्वर्गे परलोके च । १ । अन्तरिति मध्ये । २ । प्रातरिति
 प्रत्यूषे । ३ । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । ४ । सनुतरित्यन्तर्द्वाने । ५ ।
 स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः । सान्तत्वे स्वर्यातीत्यादि न सिद्धेयात् ।
 उच्चैस् महति ६ । नीचैस् अल्पे । ७ । शनैस् क्रियामान्द्ये । ८ ।
 ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामोषलाघवेष्वित्यन्ये । ९ । ऋते वर्ज्जने ।
 १० । युगपत् एककाले । ११ । आरात् दूरसमीपयोः । १२ । पृथक् भिन्ने
 १३ । ह्यस् अतीतेऽहनि । १४ । श्वस् अनागतेऽहनि । १५ । दिवा
 दिवसे । १६ । रात्रौ निशि । १७ । सायम् निशासुखे । १८ । चिरम्
 बल्लकाले । १९ । मनाक् । २० । ईषत् । २१ । इमावल्पे । जोषम् सुखे
 मौने च ॥ २२ । तूष्णीम् मौने । २३ । वहिस् । २४ । अवस् । २५ । इमौ
 बाह्ये । समया समीपे मध्ये च । २६ । निकषा अन्तिके । २७ । स्वयम्
 आत्मनेत्यर्थे । २८ । वृथेति व्यर्थे । २९ । नक्तम् रात्रौ । ३० । नञ्
 निषेधे । ३१ । हेतौ निमित्ते । ३२ । इद्वा प्रकाशे । ३३ । अद्वा
 स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्येके । ३४ । सामि अर्द्धजगुक्षितयोः
 । ३५ । वत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादिसूत्रे (६५।१४०) विहितो-

ब्राह्मणवत् क्षतिवपत् । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । उपधा ४० । तिरस् ४१ । अन्तरा ४२ । अन्तरेण ४३ । ज्योक् ४४ । कम् ४५ । शम् ४६ । सहसा ४७ । विना ४८ । नाना ४९ । स्वस्ति ५० । स्वधा ५१ । अलम् ५२ । वषट् ५३ । औषट् ५४ । वौषट् ५५ । अन्यत् ५६ । अस्ति ५७ । उपांशु ५८ । क्षमा ५९ । विहायसा ६० । दोषा ६१ । मृषा ६२ । मिथ्या ६३ । मुधा ६४ । पुरा ६५ । मिथो ६६ । मिथस् ६७ । प्रायस् ६८ । मुञ्जस् ६९ । प्राबाहुकम् ७० । प्रवाहिका ७१ । आर्यहलम् ७२ ।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्यदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि । नलु स्वरादिवत् पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् ३६ । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । नित्ये । उपधा भेदे । ४० । तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । ४१ । अन्तरा मध्ये विनार्थे च । ४२ । अन्तरेण वर्जने । ४३ । ज्योक् काल भूयस्त्व प्रअशीघ्रार्थसंप्रत्ययेषु । ४४ । कम् वारिमर्हनिन्दासुखेषु । ४५ । शम् सुखे । ४६ । सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः । ४७ । विना वर्जने । ४८ । नाना अनेकविनार्थयोः । ४९ । स्वस्ति मङ्गले । ५० । स्वधा पितृदाने । ५१ । अलम् भूषणपर्व्याप्रिशक्तिवारणनिषेधेषु । ५२ । वषट् । ५३ । औषट् । ५४ । वौषट् । ५५ । हविर्दाने । अन्यत् अन्यार्थे । ५६ । अस्ति सत्तायाम् । ५७ । उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । ५८ । क्षमा क्षान्तौ । ५९ । विहायसा वियदर्थे । ६० । दोषा रात्रौ । ६१ । मृषा । ६२ । मिथ्या । ६३ । वितथे । मुधा व्यर्थे । ६४ । पुरा अविरते चिरातीते भविष्यदासङ्गे च । ६५ । मिथो । ६६ । मिथस् रहःसहा यार्थयोः । ६७ । प्रायस् बाहुल्ये । ६८ । मुञ्जस् पुनरर्थे । ६९ । प्राबाहुकम् समकाले ऊर्ध्वार्थे च ७० । प्रवाहिका प्राठान्तरम् । ७१ । आर्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३ । साकम् ७४ । सार्द्धम् ७५ । नमस् ७६ ।
 हिरक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम्
 ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रतान् ८४ । मा ८५ ।
 माङ् ८६ । आकृतिगणोयम् ।

बलात्कारे । शकटयनस्तु आर्यं प्रतिबन्धे हलम् प्रतिषेधविवादयो
 रित्याह । ७२ । अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये । ७३ । साकम् । ७४ ।
 सार्द्धम् । ७५ । सहार्थे । नमस् नतौ । ७६ । हिरक् वर्जने । ७७ । धिक्
 निन्दाभर्त्सनयोः । ७८ । अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तुस्राधि-
 कारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ७९ । अथ शैघ्रेऽप्येव । ८० । आम् अङ्गीकारे ॥
 किमेत्तिङ् व्ययधादासु (५।४।११ सू०) इत्यादिविहितोप्याम् गृह्यते इत्येके
 किलराम् प्राङ्हेतरालित्यादि । ८१ । प्रताम् ग्नानौ । ८२ । प्रशाम् सामर्थ्ये
 । ८३ । प्रतान् विस्तारे । ८४ । मा । ८५ । माङ् । ८६ । शङ्कानिषेधयोः
 आकृतिगणइति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् स्वाच्छन्द्ये
 प्रकामम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्प्रतम् न्याये । परम् किन्त्वप्ये
 साक्षात् प्रत्यक्षे । सावि तिर्य्यगर्थे । सत्यम् अङ्गीकारे । मङ्क्तु शैघ्रे
 संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैघ्रे । बलवत् अतिशये । प्रादु
 स् आविस् प्रकाशे । अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सत-
 तम् एते सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्योः । ओम्
 अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम् । भुवर् अन्तरिक्षे । भटिति
 भक् तरसा शैघ्रे । सुषु प्रशंसायाम् । इष्टु कष्टे । सु पूजायाम्
 कु कुत्सितेष्वर्थयोः । अहह आश्चर्य्ये खेदे च । अञ्जसा तत्त्वशोधयोः । मि
 द्वावित्यर्थे । भ्राजक् शैघ्रे । चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरम्
 चिरेण चिरात् एते चिरार्थकाः । अस्तम् विनाशे । आनुषक् आनु-
 पूर्व्ये । अन्वक् अनुमाने अभ्रम् शोधसाम्प्रतिकयोः । स्थाने युक्ते
 वरम् ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । एवं सह सत-
 वाङ्मितादयोऽपि आह्वयाः । ८० ।

(२) च १ । वा २ । ह ३ । अह ४ । एव ५ । एवम् ६ । नूनम् ७ ।
शश्वत् ८ । युगपत् ९ । भूयस् १० । कूपत् ११ । सूपत् १२ । कुवित्
१३ । नेत् १४ । चेत् १५ । चण् १६ । कञ्चित् १७ । यत् १८ । नह
१९ । हन्त २० । माकिम् २१ । माकीम् २२ । नकीम् २३ ।
नकिम् २४ । नकिर् २५ । माङ् २६ । नञ् २७ । यावत् २८ ।
तावत् २९ । त्वै ३० । द्वै ३१ । रै ३२ । औषट् ३३ । वषट् ३४ ।
स्वाहा ३५ । स्वधा ३६ । वौषट् ३७ । तुम् ३८ । तथाहि ३९ ।

(२) च समुच्चयादिषु । १ । वा वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इत्यु-
क्तार्थेषु । २ । ह प्रसिद्धौ । ३ । अह पूजायाम् । ४ । एव अवधारणे
नवक्लृप्तौ च । ५ । एवम् उक्तपरामर्शे । ६ । नूनम् निश्चये वितर्के च । ७ ।
शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । ८ । युगपत् ऐककाल्ये । ९ ।
भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । १० । कूपत् सूपत् एतौ प्रश्ने प्रशंसा-
याञ्च । ११ । १२ । कुवित् भूर्यर्थे प्रशंसायाञ्च । १३ । नेत् शङ्काप्रतिषेध-
समुच्चयेषु । १४ । चेत् यदर्थे । १५ । चण् णित् चेदर्थे समुच्चयादौ
त्वननुबन्धः । १६ । कञ्चित् दृष्टप्रश्ने । १७ । यत् अनवक्लृप्तानव-
सर्पगर्हाश्चर्येषु । यथा नावकल्पयामि न सर्पये गर्हे आश्चर्ये वा
यत् भवान् वृषलं याजयेदित्यादि । १८ । नह प्रत्यारम्भे । १९ ।
हन्त हर्षविषादानुकम्पावाक्यारम्भेषु २० । माकिम् माकीम्
नकीम् नकिम् नकिर् एते वर्जने । २१-२५ । माङ् नञौ खरा-
दिषूक्तार्थौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति
स्वरविशेष एवमन्यत्वापि बोध्यम् । २६ । २७ । यावत्तावत् एतौ
साकल्ये । २८ । २९ । त्वै विशेषवितर्कयोः । ३० । द्वै वितर्के अत्र त्वै
इति पाठान्तरम् । ३१ । रै दाने अनादरे च । ३२ । औषट् वषट्
स्वरादिषूक्तार्थौ । ३३ । ३४ । स्वाहा देवताभ्यो दाने । ३६ । स्वधा
वौषट् व्याख्यातौ । ३६ । ३७ । तुम् तुङ्कारे यथा गुरुं तुङ्कृत्य ऊङ्कृत्येति
प्रयोगः । ३८ । तथाहि निदर्शने । ३९ । खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे

खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । स्म ४४ । आदह ४५ ।
 उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-
 क्षीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ । ऊ ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ ।
 शुकम् ५८ । यथा ५९ कथाच ६० । ष्याट् ६१ । पाट् ६२ ।
 अङ्ग ६३ । है ६४ । हे ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । द्य ६८ ।
 विष् ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादि-
 रथाकृतिगणः (३) ।

निश्चये च । ४० । किल वार्त्तायामलीके च । ४१ । अथ स्वरादिषू-
 न्तार्थः । ४२ । सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः ४३ । स्म अतीते पाद-
 पूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । ४५ ।
 अवदत्तमित्यादीन्युदाहरणानि तत्रावशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकतयानुप-
 सर्गत्वात् अच उपसर्गात्तद्व्यनेन () तकारो न भवति । अहमिति
 सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः । एतेन गेये केन विनीतौ वा
 मिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वानित्यव्ययं द्रष्टव्यम् । अस्तीति तिङन्त
 प्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वच्मीत्यादि
 सिद्ध्यति आह्वेत्युवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६ ।
 स्वरप्रतिरूपकाण्याह । अ संबोधने अधिष्ठे निषेधे च । ४७ । आ
 वाक्यस्मरणयोः । ४८ । इ संबोधनजुगुप्साविशेषेषु । ४९ । ई
 उ ऊ ए ऐ ओ औ एते संबोधने । ५०-५६ । पशु सम्यगर्थे । ५७ ।
 शुकम् शैष्वे । ५८ । यथा कथाच अनादरे । ५९ । ६० । ष्याडादयः
 सप्त संबोधने । ६१-६७ । द्य हिंसाप्रातिलोम्ययोः पादपूरणे च । ६८ ।
 विष् नानार्थे । ६९ । एकपदे अकस्मादित्यर्थे । ७० । युत् कुत्सायाम् । ७१ ।
 आतः इतोपीत्यर्थे । ७२ ।

(३) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च यथा । यत्तत् हेतौ
 आहोस्तिन् विकल्पो सीम् सर्वतोभावे । कम् पादपूरणे । शुकम् अति-

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ।
परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शस्प्रभ-
तयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् (७) । आम् (८) ।
कत्वोर्थाः (९) । तसिवती (१०) । नानाजाविति (११) ।
तेनेह न । पचतिकल्पमपचतिरूपम् ।

शये । अनुकम् वितर्के । शंट् अन्तःकरणे आभिसुख्ये च । व पादपूरणे
इवार्थे च । दिष्ट्या आनन्दे । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । ऊम् भर्त्-
सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । एवम् अरे जातुश्रदाद-
योपि ग्राह्याः । अत्रेदमवधेवं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे-
ऽपि येषां निपातस्वरदृष्टे चादिषु अन्ये स्वरादिषु उभयस्वरभाज
स्तुभयत्र पठिता इत्येतत् सर्वम् मनोरमायां स्थितम् ।

- (४) सर्व्वेति वचनत्रयमित्यर्थः विन्तुत्सर्गादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः ।
(५) पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ । इत्यारभ्य याप्ये पाशप् ५ । ३ । ४७
इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितास्ते इत्यर्थः ।
(६) बहुल्यार्थाच्छस् ५ । ४ । ४२ सू० । इत्यारभ्य समासान्ताः ५ । ४ । ६८
इति सूत्रात् प्राक् डाच्पर्यन्ता ये विहितास्ते इत्यर्थः ।
(७) अम् ऋन्दसीति ५ । ४ । १२ सूत्रेण विहितोऽम् ।
(८) किमेत्तिडव्ययघादासु ५ । ४ । ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम् ।
(९) संख्यायाः क्रियाभ्यास्तत्तिगणने कत्वसृजिति ४ । ४ । १७ सूत्रेण
विहितः कत्वसृच् तत्तुल्यार्थाः सृजादयश्च ।
(१०) तेनैका दिक् तसिसेति ४ । ३ । ११ । १२ । सूत्राभ्यां विहितस्तसिः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५ । ११ । १५ । सूत्रैर्विहितो वतिः ।
(११) विभज्भ्यां नामाजाविति ५ । २ । २७ सूत्रविहितौ नामाजा-
वित्यर्थः ।

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३६ ।

कृद्यो भान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।
स्मारंस्मारम् । जीवसे (१३) । पिवध्वै (१४) ।

क्तातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः (१५) । विस्पृपः (१६) ।

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात् । तत्र शालायाम् ।
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां
यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आब्रग्रहणं (१८)
व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

(१२) कृद्यो भान्त इति । कारयामासेत्यादावामः कृत्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि ३।४।६ सूत्रेण असेन्प्रत्ययः ।

(१४) पिवध्वै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यैप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्वकादिण्धातोः भावलक्षणे स्थैणइत्यादि ।

३।४।१६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः ।

(१६) विस्पृपइति स्पृपिहृदोः कसुनिति ३।४।१७ सूत्रेण विहितः कसुन् ।

(१७) एयच्चतियार्धजितोयूनि लुगित्यतो (५।४२४०) लुगित्यनुवर्तते ।

(१८) अव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतोदीयति

आब्रग्रहणमिति ।

सदृशन्तिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥
 श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१६) ।
 षष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
 आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा (२०) ॥ १ ॥
 वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

(१६) अलिङ्गत्वे आथर्वणश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह लिङ्गकारकसंख्याभावप-
 रेति । इह विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरौ अन्यथान्यतरैवयर्थ्या-
 पत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेष्वपि
 भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्मात्रमिहोपात्तम् ।

इति सरलाख्यायां कौमुदीव्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदी ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८४) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम् (१) अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये
टाप् स्यात् । अजादुक्तिर्डीर्घोडीपश्च बाधनाय । अजा । अतः
खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी (२)
अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका ।
अश्वः । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः

(१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तदर्थः स्त्रियामित्य
धिकारलब्धस्य धर्मप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्तदेतदाह अजा-
दीनामित्यादि । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्य इ-
त्यर्थाङ्गम्यत इति बोध्यम् । टाबादीनां प्रकारः स्वरायः । तत्त्व-
अजा एडका कोकिला चटका मूषिका अश्वः बाघः होडा पाकान्ता
वस्त्रा मन्दा बिजाता पूर्वापहण्या अपरापहण्या क्रुश्या उष्ण्या
देवविद्या ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । अजादिराकतिगणः ।

(२) पञ्चाजीति । अत्र हि समासेऽजयब्धसन्नेऽपिसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

वाला । वत्सा । होड़ा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि
 प्रथम इति (२१६४) डीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
 फलात् (ग०) । सम्फला । भस्त्रफला (३) । ड्यापोरिति (४६८४)
 ह्रस्वः । सदच् (४) काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् (ग०) । सत्पुष्या ।
 प्राक्पुष्या । प्रत्यक्पुष्या । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) ।
 पुंयोगेतुशूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा ।
 उणिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयो
 गेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नजः (ग०) । अमूला ।
 कर्त्रेभ्यो (१२७४) डीप् । कर्त्रो । दण्डिनी ।

उगितश्च । ४ । १ । ६ ।

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती ।
 पचन्ती । शप्श्यनोरिति (१६७४) नुम् । उगिदचामिति (१५६४)
 सूत्रेऽज्प्रहणेन धातोश्च दुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते
 तेनेह न । उवाञ्चत् । क्तिप् । अनिदितामिति (१७८४)
 नलोपः । पर्णध्वर् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

समुदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग
 इति भावः ।

- (१) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओषधिः ।
 (४) अजिति कृतनकारलोपकृत्वन्ताञ्चितिसामान्यग्रहणम् ।
 (५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् जातिलक्षणडीपएवापवादो न तु
 पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतच्चोपलक्षणं पञ्चशूद्रीत्यपि
 भवत्येव ।

वनो र च (ई) । ४ । १ । ७ ।

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । रश्चा-
न्तादेशः । वन्नति ङ्निप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन
प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमति-
क्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्व्वरी । वनो न
ह्रश (७) इति वक्तव्यम् * । ह्रशन्ताद्वातोर्व्विहितोयोवन्
तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणु
अपनयने वनिप् विङ्ब्वनोरिति (उ० ३३६४०) आत्त्वम् । अवावा
ब्राह्मणी । राजयुध्वा । बज्जब्रीहौ वा * । बज्जधीवरी—
बज्जधीवा । पच्चे ङाप् वक्ष्यते ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा
स्यात् । द्विपदी-द्विपद ।

टाबृचि (ट) । ४ । १ । ९ ।

ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ।

(ई) वनोर चेति सार्थकस्यैव वनोग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसङ्गः । इदञ्च
* सूत्रं न ङीब्बिधायकं ऋन्नेभ्योङीबित्यनेनैव (१३७४०) तत्सिद्धेः किन्तु
तत्सूत्रविहितङीपोनुवादेन रत्वमात्रविधायकमिति बोध्यम् !

(७) वनो न ह्रश इति सूत्रमबज्जब्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह अवावेति ।

(८) टाबृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन विपद्येऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदी
विपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय । तत्त्व० ।

न षट्स्वस्रादिभ्यः (१३८४) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (८) नलोपे
कृतेऽपि णान्ता षडिति (१६२४) षट्संज्ञां प्रति (१५६४) नलोपः
सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वस्रादिभ्य इति (न ठाप् ।

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्त्रन्तान्न ङीप् । सीमा सीमानौ ।

अनो बज्जव्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अन्नन्ताबज्जव्रीहेर्न ङीप् । बज्जयज्वा । बज्जयज्वानौ ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्याण्डाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानौ ।
दामा । दामे दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बज्जयज्वा ।
बज्जयज्वे बज्जयज्वानौ ।

अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताबज्जव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्-
ङीब्रिषेधौ । बज्जराज्ञी । बज्जराज्ञौ बज्जराजे बज्जराजानौ ।

(८) न षडिति सूत्रे ङीपइव टापोऽपि निषेधइत्याह पञ्चेत्यत्रेत्यादिना ।
असिद्धत्वादिति तथाच सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनान्न टापं प्रत्य-
सिद्धत्वमिति टापि प्रसक्ते न षडित्यादिना टापोऽपि निषेध इति भावः ।
अयञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौणे न प्रवर्त्तते तदन्तस्य स्त्रीत्वोपि
पञ्चनृशब्दस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मनइति, अम उपधेत्यादि चैते सूत्रे डाब्ङीपोरभयोरपि नि-

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३

। ४४ ।

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स
आप् सुपः परो न चेत् । सर्व्विका । कारिका । अतः किं
नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम्
बहुपरिव्राजका (११) नगरी । कात्किम् नन्दना । पूर्व्वस्य
किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका ।
आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् * ।
मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोश्च * ।
दाक्षिणातिका । इहृतिका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदोरस्येन स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् ।
त्यकनश्च निषेधः * । अधित्यका । उपत्यका । आशिषि वृनश्च
न* । लीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न* । देवदत्तिका ।

वेधके, तेन सीमभ्यां बहुपद्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यादौ डाब्डीपोर-
भावेऽपि नलोपेऽदन्ततया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) बहुपरिव्राजकेति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणे-
नापःसुबन्तात्परत्यमिति न तत्वेत्त्वप्रसङ्गः असुप इति निषेधादिति
भावः ।

(१२) कटुकेति टापा सङ्गः सर्व्वदीर्घात् पूर्व्वं, वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवा-
दत्वाच्च प्रत्ययस्यकारात् परस्यिताकारस्य नेत्वं स्यादिति भावः ।

(१३) मामकेति तवकममकावेकवचने इति (५६८८०) ममकादेशस्याप्रत्ययत्वा-
दप्राप्ते विधानम् ।

देवका(१४) । क्षिपकादीनाञ्च न(१५)* । क्षिपका । ध्रुवका ।
 कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि(ग०) । अन्यत्र तारिका ।
 वर्णका तान्त्रवे(ग०) । अन्यत्र वर्णिका । वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्(ग०) ।
 उदीचान्तु वर्त्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये(ग०) । अष्टिकान्या ।
 सूतिकापुत्रिकावृन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम् * । इह वा अ
 इति क्लेदः । कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः । तेन पुत्रिका-
 शब्दे ङीन (१६) इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्वेत्त्वबाधनार्थ-
 मकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—सूतकेत्यादि ।

उदिचामातः स्थाने य क पूर्वायाः । ७ । ३।४६।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-
 स्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति(४०४४०)ह्रस्वः । आर्यका आर्यिका
 चटकका चटकिका । आतः किं साङ्काश्ये भवा साङ्का-
 श्यिका (१७) । यकेति किम् अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

(१४) ठाजादावूर्द्ध द्वितोयादच इति(७०७४०)सूत्रेण दन्तभागलोपात् देवकेति

(१५) क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका

कन्यका ध्रुवका एडका । आकृतिगणः ।

(१६) ङीन इति शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१४०)जातस्य ङीन इत्यर्थः ।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्या-
 ख्यातं तेन सांकाशिकेत्यत्र न विकल्पस्तत्वाकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन
 स्त्रीत्वाबोधकत्वादिति भावः ।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं
 इति प्रश्नः ।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ।
धात्वन्तयकोस्तु (१६) नित्यम् । सुनयिका(२०) । सुपाकिका ।

भस्त्रैषाजान्नादास्वा नञ्पूर्वाणामपि (२१) ।

७ । ३ । ४७ ।

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकम्पदम् । एषामत इद्वा स्यात् तदन्तविधि-
नैव सिद्धे नञ् पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुप-
सर्जनार्थम् । अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा
एतयोस्तु(२३)सपूर्वयोर्नैत्वम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

- (१६) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वस्याकारस्य इत्त्वं भवतीति शेषः ।
(२०) सुष्टुनयो यस्याः सुष्टु पाको यस्या इति विग्रहे शेषिके कपि केऽण
इति(४०४ष्ट०)ह्रस्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्त्वम् ।
(२१) भस्त्रैषेति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽजा-
स्वानामेव विशेषणं प्रत्ययस्यादित्यतः (२११ष्ट०) अत इति अनुवर्त्तते
अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यमानपूर्वाणाञ्च संग्रहः ।
(२२) अन्यस्यानुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रेणाभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन(२१४ष्ट०) ।
(२३) एतयोस्त्विति । भस्त्राज्ञाऽजास्वानां सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव तत्र टापः
कप्रत्ययात् परत्वात् सुपःपरत्वाभावेन असुपइति निषेधाप्रवृत्ते-
श्चेति बोध्यम् । तत्त्व ० ।
(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतद्सु इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नञ्-
तत्पुरुषे त्यदाद्यत्वात् प्राक् सुपो लुकि ततः अकचि सामासिके वा
कपि कृते पुनर्विशिष्टात् सुपि त्यदाद्यत्वे टापः स च समासात् पूर्वो-
त्पन्नः सुपः परइति न तत्र प्रवृत्तिः । बद्धव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियै-
तकदित्येव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः ।

माश्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमैषका ।
 अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह
 हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् न तु
 द्वेषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्द-
 स्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न
 स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-
 रणम् । एवञ्चात्मोयायाम् स्त्रिका । परमस्त्रिकेति नित्यमे-
 वेत्त्वम् (२९) । निर्भस्त्रिका-निर्भस्त्रका । एषका एषिका ।
 कृतपत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका-
 अजिका । ज्ञका-ज्ञिका । द्विके-द्वके । निःस्त्रिका—(३०)
 निःस्त्रका ।

अभाषितपंक्ताच्च । ७ । ३ । ४८ ।

- (२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता
 अनेषेति तथासति अनेतकदित्येव स्यादिति बोध्यम् ।
- (२६) असम्भवादिति द्वेषयोरकारस्य आकारस्यानिकत्वाभावादिति भावः ।
- (२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्यानिकत्वमिति नेत्त्वप्रसङ्गः
 इति भावः ।
- (२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्त्वान्तवर्त्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं केन
 व्यवधानादिति भावः ।
- (२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽकारस्यानिकत्वाभावेनैतत्पूर्वा-
 प्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्यादिना नित्येत्त्वसिद्धिरिति भावः ।
- (३०) निःस्त्रिकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वशब्दस्य संज्ञादपत्वे-
 त्युपसर्जनत्वात् समासान्तद्वये ढापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽप्यद्वि
 (१०४४०) द्वास्वः ततः टाप् ।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इहा स्यात् । गङ्गिका-गङ्गका ।
बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता
अखट्टा * अखट्टिका । शेषिके कपि तु विकल्प (३१) एव ।

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४६ ।

पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु ।
शुम्भिका ।

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ।

अधिकारोऽयम् । यूनस्तिः (२४२४०) इत्यभिधाय अयमेव
स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नज्मात्रचतयपठक्ठञ्कञ्
करणः । ४ । १ । १५ ।

उनुपसर्जनं यट्टिदादि(३२)तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्ततः

(३१) अविद्यमाना खट्टा यस्या इति विग्रहे शेषाद्विभाषेति(४२५४०)पाञ्चिक
कबभावे उपसर्जनह्रस्वे अखट्टशब्दादापि अज्ञातादौ के सुपो लुकि केऽण
(४०८४०)इति ह्रस्वे पुनरापि अभाषितपुंस्काद्विहिताऽऽकारस्थानिकाका-
राभावेन विकल्पस्य तत्रापठत्तावुत्सर्गतो नित्यत्वम् । शेषिककप्पक्षे तु
न, खट्टा सु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन अखट्टाभागस्य
सुबन्तत्वेऽपि कबन्तस्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया तदुघटकाऽखट्टाभा-
गस्याप्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोरिति (२२२४०) न ह्रस्वः । केऽणइति
ह्रस्वस्य न कपीति(४०४४०) निषेधाच्च न ह्रस्वः । किन्तु आपोऽन्यतर-
स्यामिति (४२६४०)ह्रस्वे अकारस्याऽऽकारस्थानिकत्वात् भाषितपुंस्कत्वा-
भावेन विकल्पइति भावः ।

(३२) टिदादयः प्रत्ययास्तेन तत्तदन्तं गृह्यते तच्चानुवर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बङ्गकु-
रुचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टिप्त्वादुगित्वाच्च (३३)
ङीप् प्राप्तः । यासुठो (३४) ङित्वेन लाप्रयमनुबन्धकार्यं
नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । अः (३५) शानचः शि-
त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति निषेधज्ञापनाद्वा ।
सौपर्णेयी (३६) । ऐन्द्री (३७) । औत्सी (३८) । ऊरुव-

- विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८४) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यद्वि-
दादीत्यादि । टिप्त्वं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिप-
दिकावयवप्रकृतिगतञ्च । तच्च प्रत्यये आरोप्य टिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृति
गतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातु प्रकृतिगतं स्तनन्वयीति
अत्र घेठधातीष्टकारस्यान्यप्रयोजनतया ङीवर्यत्वमेव व्यवस्थापितमाकरे
(३३) टिप्त्वादुगित्वाच्चेति लृट्कारटकारेष्वात् तत्स्थानिकस्य शानचो-
ऽपि स्थानिवत्त्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् तत्र ङीप् स्यादित्याक्षेपः ।
(३४) समाधत्ते यासुटइति आशीर्लिङो ङित्वेन तदादेशयासुठोऽपि ङित्वे
प्राप्तेऽपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्वेति (उ० १६४०) पुनर्ङित्ववि-
धानमेव आदेशानाम् स्थान्यनुबन्धकार्याग्रहणे ज्ञापकमिति भावः ।
(३५) आप्रत्ययस्य शित्वेन तदादेशस्य शानचः शित्वसिद्धावपि हलः अः
शानज्हाविति (उ० १६५४०) सूत्रे शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापक-
मित्याह अ इत्यादि ।
(३६) सुपर्णीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति (५०६४०) ढकि आयन्नेयीत्यादिना
(२०८४) ढस्य एयादेशः ।
(३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये सास्य देवतेत्यण् (५३०४०) इन्द्रस्येयमिति
वा वाक्ये तस्येदमित्यण् (५६३४०) । अजादिसाह चर्थात् तद्वित एवाण्
तेन कर्मण्यण् (उ० ३२३४०) इत्यणि कुम्भकारेत्येव भवतीति बोध्यम् ।
(३८) उत्से भवा औत्सी उत्सदिभ्योऽञ् (४६०४०) इत्यञि सिञ्चति ।

यसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमाली (३६) । पञ्चतयी (४०) ।
आक्षिकी (४१) । लावणिकी (४२) । यादृशी (४३) ।
दूतरी (४४) । ताच्छीलिके णेऽपि (४५) । चौरी । नञ्स्त्र-
जीककख्युं स्तृणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्त्रैणी (४६) ।
पौंखी । शाक्तीकी (४७) । आद्यङ्करणी (४८) । तरुणी ।
तलुनी ।

यजश्च । ४ । १ । १६ ।

यजन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

- (३६) प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मावच इति (६६७४०) प्रत्ययाः अत्र मावशब्दादारभ्य
अयचसकारेण मावजिति प्रत्याहरस्तेन उभयीत्यादिसिद्धिः शब्देन्दुः ।
- (४०) पञ्चावयवा यस्या इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयविति (६६८४०) तयप् ।
- (४१) अस्त्रेण दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४४०) ठकि ठस्येकादेशः ।
- (४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे (६१४४०) लवणाट्टजिति
(६१४४०) ठज् ।
- (४३) त्यदादिषु दृशेरनालोचने कज्चेति (१८४४०) कजि आसर्व्वनान्नः
(१८४४०) इत्याकारादेशः ।
- (४४) इण् नञ्जिस्त्रिभ्यः करविति (७३७४४०) करप् ।
- (४५) शील मित्यधिकारे (६१६४०) क्त्वादिभ्यो ण इति (६१६४०) णप्रत्ययेऽपि
अणकार्यं भवतीत्यर्थः तेन चुराशीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके
णप्रत्यये चौरीति ।
- (४६) स्त्रीपुंसयोर्नञ्स्त्रजाविति (४६१४०) स्त्रुत्वेण स्त्रियाः नञ् पुंसः स्त्रज् ।
- (४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५४०) अधिकारे
शक्तियष्टोरीकक् (६१६४०) इतीकक् ।
- (४८) आद्यसुभगेत्यादिना ३ । २ ५६ । स्त्रुत्वेण ख्यन् युवोरनाकाकौ
(५३४४०) इत्यादिना अरुर्द्धिमदित्यादिना (७३३०४०) सुम् ।

हलस्तद्धितस्य । ई । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य(४६) लोपः स्यादी-
तिपरे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्यान्न ङीप् । द्वीपे भवा
द्वैषा । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्दैव्या । देवाद्यञ
ञाविति(४८६) यञ् प्राग्दीव्यतीयो नत्वपत्याधिकारपठितः ।

प्राचां ष्फस्तद्धितः । ४ । १ । १७ ।

यजन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां सच तद्धितः ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ई ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) षट्स्यात् ।

आयन्नेयीनीयियः फठखछघाम्प्रत्ययादीनाम्

। ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ।
तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । पितृत्विसामर्थ्यात् (५१) ष्फेणो-
क्तोऽपि स्त्रीत्वे पिद्वौरेति(२२७) वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्ग्यायणी ।

(४६) सूर्यगर्भेत्यादितः(२२८) यउपधायादिति, यस्येति चेत्यत(१३६) ईतीति चानुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत (४८०) इदिति आदिर्जिटुडव इत्यतः
(७०४२) आदिरिति चानुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्विधानेन यङन्तादिहितष्फस्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-
र्थानामप्रयोगइत्यप्रयोगे प्राप्ते आह पितृत्विसामर्थ्यादिति द्विर्बह्वं सवर्त्तं
भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यजन्तेभ्यो नित्यं ष्फः
स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १९ ।

आभ्यां स्फः स्यात् । क्रमेण टाब् ङीपोरपवादः (५३) ।
कुर्वादिभ्यो ण्यः (५१६४) कौरव्यायनी । ढक् च मण्डूकात्
(५०६४) इत्यण् । माण्डूकायनी । आसुरेरुपसख्यानम्* ।
आसुरायणी ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कुमारी । वयस्यचरम इति वाच्यम्* । वधूटी । चिरण्टी ।
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः ।
कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति (५०५४) निर्देशात् ।

(५२) लोहित संशित वभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्खु लिगु गुहलु मन्तु मङ्कु
अलिगु जिगीषु भनु तन्तु मनायो ह्वनु कथक कन्थक वृक्ष ऋक्ष तनु
तरुक्ष तलुक्ष तण्डु वतण्डु कपि कत कुरु कत । गर्गाद्यन्तर्गणः
(५०१४) शकम्बादित्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति ।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योपधत्वाज्जातिलक्षणङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे
जातित्वात् ङीप् प्राप्तस्तयोरपवादः ।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तोभूतइत्यर्थ इ-
त्याह वयोवाचिन इति आयुषस्त्रीन् चतुरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति
शास्त्रकतः । यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्याविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागवयस्य ।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्ताद्द्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला
(५५) । त्रयनीका सेना ।

अपरिमाण (५६) विस्तारितकम्बल्येभ्यो न
तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्विस्तारयन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि
सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी । आर्ह्ययष्टक् ।
अध्यर्ह्येति (६१२४०) लुक् । द्वौ विस्तौ पचतीति द्विविस्ता ।
द्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु । द्याढकी । तद्धित-
लुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी ।

काण्डान्तात् चेत्ये । ४ । १ । २३ ।

चेत्ये यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे
काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा चेत्यभक्तिः । प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं
चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग-
एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराकृतिगणतया त्रिफलत्वादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणाहतश्च मीयते इति
परिमाणम् तद्विषमपरिमाणम् सुवर्णविस्तो हेम्नोऽच्चे इति आचि-
तं दशभाराः स्युरिति कम्बल्यमूर्णापलशतमिति विस्तादीनामुन्मा-
नत्वेऽपि पृथग्पहणमन्येषां निरासार्थम् ।

(५७) षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।

द्वयसजिति(६६७८०)विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विमोर्नित्य-
मिति (५८) लुक् । चेत्वे किं द्विकाण्डी रज्जुः ।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्वितलुकि ।
द्वौ पुरुषौ (५९) प्रमाणमस्याः । सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा
परिखा ।

जधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ।

जधोऽन्तस्य बज्जव्रीहे (६०) रनडादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।
इत्यनङि कृते डाब्डीब्निषेधेषु प्राप्तेषु (६१) ।

बज्जव्रीहेरुधसो ङीप् । ४ । १ । २५ ।

जधोऽन्ताबज्जव्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोष्ठी ।
स्त्रियाम् किम् कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङपि न तद्विधौ
स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ।

(५८) प्रमाणार्थं ये तद्वितास्ते द्विशुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः ।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्द) पञ्चारत्निमात्रपरिमाण
परः पञ्चारत्निः पुरुषइत्युक्तेः ।

(६०) बज्जव्रीहौ सकृद्यङ्णोरित्यतः (४१४८०) बज्जव्रीहावित्यनुवर्त्य विभक्ति-
विपरिणामेणान्वयः ।

(६१) डाबुभाभ्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डाप् अनउपयालोपिनोऽन्य-
तरस्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको ङीप् ऋन्नेव्य इत्यनेन (१७३४०)
प्राप्तस्य ङीपः अतो बज्जव्रीहेरिति (२१०४०) अनेन निषेधश्च प्राप्त इति
विवेकः ।

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीषोऽपवादः । द्व्यूष्मी । अत्यूष्मी बज्ज्वीहेरित्येव ऊधो-
ऽतिक्रान्ता अत्यूषाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (६२) बज्ज्वीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ।
दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते
वचनम् । द्विदानी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवे-
त्यत्र डाबिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतु-
र्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् * । वयोवाचकस्यैव हायनस्य
ङीप् णत्वश्चेथ्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र ।
द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताबज्ज्वीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः ।
सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्व्वेण विकल्प एव । वेदे ।
शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽर्यकृत
सुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

(६१) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तर्गतत्वेऽपि स्वरितत्वप्रति-
ज्ञानाद् व्याख्यानाच्च एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति ।

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्वात् संज्ञाच्छन्दसोः । अथोत
इन्द्रकेवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी (६३) । पापी ।
अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र
केवला इत्यादि । मामकग्रहणन्नियमार्थम् अणन्तत्वादेव
सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ।

एतयोः स्त्रियान्नुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो (१३७४) ङीप् । गर्भिण्या-
ञ्जीवद्भृत्कायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्राऽन्तरस्यस्या
ङ्गर्भइति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसा-
मानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवत्ती-
त्यत्र तु वत्तन्निपात्यते । अन्तर्वत्ती । पतिवत्ती । प्रत्युदाहरणं
तु । अन्तरस्यस्यां शालायाङ्कटः । पतिमती यथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी
तत्कर्त्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-
कारात् ।

विभाषा सप् ऋस्य । ४ । १ । ३४ ।

-
- (६३) भागशब्दात् स्वार्थिके धेयप्रत्यये कश्चित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृ-
तितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तने इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वाद्वा स्त्रीत्वम् ।
(६४) सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धपरम् स्त्रियाः सम्बन्धत्वात् यज्ञफलभोक्तृत्व-
मेवेत्याह तत्कर्त्तृकेति ।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ।
 गृहस्य पतिः । गृहपतिः-गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्त-
 रार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन
 बद्धव्रीहावपि वृहपत्नी-वृहपतिः । वृषलपत्नी वृषलपतिः ।
 अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव
 पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्रियन्तात्कर्त्तरि क्तिप् ।
 अस्मिंश्च पत्ने । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।
 गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः
 पतिर्यस्याः । सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र (२२३ पृ०) यज्ञसंयोग इति न संबध्यते
 इति वृषलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामकृत्वा वृषलत्वेन
 यज्ञसम्बन्धाभावेन कथं वृषलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात् ।

(६७) समान एकवीर पिण्डश्च भ्रातृ भद्र पुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समा-
 नस्य सभावे निपातनाय समानादिपूर्वस्येत्यनुक्त्वा सपत्न्यादिवित्युक्तम्
 सपत्नीशब्दस्य समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समान-
 स्वामिकदासीभूम्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः ।
 समानत्वस्य सादृश्यगर्भकयता भेदघटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थताप-
 रता पत्नीभेदकतसम्बन्धभेदमादाय वा पत्यौ भेद इति सादृश्यगर्भ-
 कत्वेऽपि न क्षतिः ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ।

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । इयन्त्रिस्तूती पुंयोग एवे-
ष्यते । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १

। ३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-
गौर्याविति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कु-
सिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः ।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा । ताभ्यां सन्नि-
योगशिष्टो(६८)ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी-मनायी-मनुः ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी-एता ।
रोहिता-रोहिणी । वर्णानां तणतिनितन्तानामिति(६९)फिट्

(६८) सन्नियोगशिष्ट इति तेन ऐकारौकाराभावे ङीप् निवर्तते इत्याशयः ।

(६९) वर्णानामिति (उ०५५५ पृ० १० सू०) श्वेतः शोणः शितः पृश्निः पृषदिति
तणतिनितान्तानां क्रमेणोदाहरणानि ।

सूत्रेणाद्युदात्तः(७०) । त्रेण्या च शलत्येति गृह्यम् । त्रीण्ये-
तान्यस्याः(७१) इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् श्वेता ।
घृतादीनाञ्च (३५५४४०२२ सू०) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव ।
शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम्* । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित-
पलितयोर्न* । असिता पलिता । कृन्दसि क्रमेके (७२) ।
असिक्री । पलिक्री । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु
विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिन्नाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते(७४)

(७०) आद्युदात्तइति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (५३८८०) शेषनिघातेना-
नानुदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) त्रीणीति एतानि कर्षुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन युक्तादीनां गुण-
वाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि न त-
दन्तसुपसर्जनमिति द्रष्टव्यम् पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०)णत्वम्
विषु स्थानेषु एतेति विग्रहस्तु न्यायस्तर्वापि णत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति
सूत्रेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीष्ं नकारञ्च बाधित्वा ऋादेशविधा-
नात् नादेशसमानविषय एव ऋादेश इति लाभात् ङीबपि प्रवर्त्तते
इत्याशयेनाह असिक्री पलिक्रीति ।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयाम्बुदाह तोपधभिन्नादिति ।
पितृषं स्वरविशेषार्थम् ।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ते द्वयोश्च लघोः परतो बहुषो बहुचकस्य गुरु रुदात्तः
स्यादित्यर्थः अप्रति अचः संज्ञेति प्राञ्चः ।

द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति (३५५५४०६४०) मध्योदात्तावेतौ ।

अनुदात्तान्तात् किम् कृष्णा । कपिला (७५) ।

पिङ्गौरादिभ्यश्च (७६) । ४ । १ । ४१ ।

पिङ्गो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्त्तकी । गौरी । अन-

(७५) कृष्णशब्दस्य द्वचकत्वेन बह्वचकत्वाभावात् कपिलशब्दस्य बह्वचकत्वे-
ऽपि गुर्युक्तत्वाभावात् लघावन्ते इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्सर्गतः प्रातिपदिक-
स्वरेणानुदात्ततेति भावः ।

(७६) गौरवद्भ्यश्च तोपधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणोत्सर्गतः
कृष्णोतिवदनुदात्ततया अन्यतो ङीपित्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः । गौर
मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य पुट तूण द्रुण
द्रोण हरिण काकण पटर उणक आमलक कुवल विम्ब वदर कर्कर
तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव
अलिन्द गडुल पाण्डश आढक आमन्द आश्वत्ये सृपाट आप-
च्चिक शष्कुल सूर्म्य शूर्प सूच यूप यूथ रूप मेथ वल्लक धातक सल्लक
मालक मालतः साल्वक वेतस वृष अतस उभय भृङ्ग मह मठ छेद पेश
भेद श्वन् तच्चन् अनडुह अनड्वाह एषण (करणे) देह देहल का-
कादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गोतम पारक अ-
यस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलग्वि आलजि
आलब्धि आलन्ति केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन
पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आपहायण
प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात् (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल
मन्यर मङ्गल पट पिण्ड पण्ड उर्द गुर्द शम सूद आर्द हृद पाण्ड
भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलन कल्माप बृहत्
महत् सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल
पुष्कल कटात् (ओषिवचने) । पिप्पल्यादयश्च (२२८४०) गौरादिः ।

डुही । अनडुाही । पिप्पल्यादयश्च (७७) * । आकृति-
गणोऽयम् ।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां यउपधायाः । ई । ४

। १४६ ।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः । मत्-
स्यस्य डग्राम्* । सूर्यागस्त्ययोश्च डग्राम्* । तिष्यपुष्ययो-
र्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्* । मत्सी । मातरि पिच्चेति
(५३३४०) पित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद-
नित्यः पितां डीष् । दंष्ट्रा ।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश
कामुककवराद्, तत्रमत्रावपनाकृतिमाश्राणा (७८)
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे
षु । ४ । १ । ४२ ।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु डीष्
स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदा । उत्सा
दित्वात् (४६०४०) अजन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५४०) डीष्पाद्युदात्तः ।
कुण्डी अमत्रश्चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च
हलः (३०४५१४०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी बरी शरी वृथिवी क्रोद्धी माता-
मही पितामही । आकृतिगणः ।

(७८) अनुच्छेदा जीविका वृत्तिः । आवपनम् आ उष्यते धान्यमस्मिन्
धान्यस्थापानपातम् । आणा पक्का ।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणां ङीष् भव-
त्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष्-
विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनञ्चेत् । गोणान्या ।
स्थली अकृतिमा चेत् । स्थलान्या । भाजो आणा चेत् ।
भाजान्या । नागी स्थूला चेत् । नागान्या । गजवाची नाग-
शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम् । सर्पवाची तु
दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णञ्चेत्
(७६) । कालान्या (८०) । नीली अनाच्छादनञ्चेत् । नीला-
न्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्यः* (५२४४)
इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु । नीलादोषधौ* ।
नीली । प्राणिनि च* । नीली गौः । संज्ञायां वा* । नीली-
नीला । कुशी अयोविकारञ्चेत् । कुशान्या । कामुकी
मैथुनेच्छा (८१) चेत् । कामुकान्या (८२) । कवरी केशानां
सन्निवेशविशेषः । कवरान्या चितेत्यर्थः ।

शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ।

शोणी—शोणा ।

वोतो गुणवचनात् (८३) । ४ । १ । ४४ ।

(७६) वर्णञ्चेत् वर्णविशिष्टा चेदित्यर्थः । गुणलिङ्गस्तु तद्वतीत्यमरोक्ते वर्णवि-
शिष्टपरता ।

(८०) कालान्या क्रौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः ।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययेन सिद्धमिति भावः ।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताभिलाषवतीत्यर्थः ।

(८३) गुणवचनादिति । सत्वे निविशतेऽपैतिष्ठयगुजातिषु दृश्यते । आधेय-

उदन्ताङ्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी-मृदुः । उत
किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आखुः । खरुसंयोगोप-
धान्न * । खरुः पतिम्बरा (८४) कन्या । प्राण्डुः ।

बह्वादिभ्यश्च (८५) । ४ । १ । ४५ ।

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी-बहुः । कटिकारादक्तिनः* ।
रातिः राती । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके* । शकटी शकटिः ।

आक्रियाजश्च सोऽसत्प्रकृतिर्गुणइत्युक्तं गुणवचनादिति भाष्यमतमि-
त्येकदेशिनः । भाष्यकृता तु एतस्याव्याख्यानात् बहुविशेषणवैयर्थ्या
च्चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समासकृतद्वितान्त
सर्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदी-
पोद्यौतोक्त एव गुणवचनोऽत्र ग्राह्यः तत्राप्ययं विशेषः वैशिष्टिक-
प्रसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव ग्रहणं तथाच
शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता
न तु रूपादिपदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणिवचनत्वाभावात्
शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः ।

(८४) पतिम्बरा पतिलाभाय उत्कण्ठितेत्यर्थः ।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बह्वादिभ्य
इति पृथगुक्तिः ।

बहु पङ्क्ति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि
वारि राति राधि शाधि अहि कप यष्टि मुनि इतः (प्राणय-
ज्ञात्) चण्ड अराल कपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज
क्षज चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रौड
नख खुर शिखा बाल शफ गुद । आकृतिगणोयम् तेन भग गल
राग इत्यादिग्रहणम् ।

अक्तिन्नर्थात् किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थ-
प्रकृतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति (४६६४०)
पङ्कावः ।

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ।

॥ पुमाख्या (८६)पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ।
गोपस्य स्त्री गोपी । पालकान्तान्न । गोपालिका । अश्व-
पालिका । सूर्यादेवतायाश्चावाच्यः* । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । देवतायाङ्किम् । सूरौ कुन्ती मानुषीयम् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन

मातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ।

एषामनुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षष्णाम्मातुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागम-
गात् विधीयते । इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हेमारण्ययोर्महत्त्वे* । महद्विमम् हिमानी अरण्यानी ।
यवाद्दोषे* । दुष्टो यवो यवानी । यवनान्निष्याम् । यव-
गानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुक् वा* ।
मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी । या तु
स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः । उपाध्यायी उपा-
याया । आचार्यादणत्वञ्च* । आचार्यस्य स्त्री आचा-

८६) पुमाख्येति पुंसेव यः प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगात् पुंसि प्रकृति
निमित्तयोगाद्देतोः स्त्रियां वर्तमानत्वम् न्यायं पुंलतयस्यफसभोतृ-
त्ववत् तदाचकशब्दभाक्कस्योचित्तयादिबि भावः ।

र्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्थ-
क्षत्रियाभ्यां वा * । स्वार्थे । अर्याणी अर्या स्वामिनी
वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या
क्षत्रियो । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीवय-
तीति कर्माण्यण् (उ३२३४०) ।

क्रीतात्करणपूर्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।
कचिन् । धनक्रीता ।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ।
अम्बलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना ।

वज्रव्रीहेश्चान्तोदत्तात् । ४ । १ । ५२ ।

वज्रव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* । तेन वज्रनञ्सुकालमुखा

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्रगयादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सूत्रे इन्द्रादि
ग्रहणं पुंयोगे इन्द्रीत्यादिवारणाय ।

(८८) करणादित्यनेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणेन गतिकारकोपपदानां कृद्धिः
समासवचनं प्राक् सुबत्तत्तेरित्यस्या अनित्यता ज्ञाप्यते तेन धनेन
क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिस्तदेतदाह कचिन्नेति ।

(८९) करणपूर्वादित्यनुवर्तते समुदायद्योत्यमल्पत्वं तच्च क्रियागतं करण-
गतं वा ।

दिपूर्व्वान्न । उरुभिन्नी(६०) । नेह बद्धता । जातान्ताम् ।
दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम्* । पाणिगृही-
ताऽन्या ।

अस्वाङ्गपूर्व्वपदाद्वा (६१) । ४ । १ । ५३ ।

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती-सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनात् (उ६०५४०)
इत्युदात्तनिषेधः (६२) । अतएव पूर्व्वेणापि न ङीष् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गन्तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
काद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (६३) ।
चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपस-

(६०) उरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति (४२६४०) परनिपातः ।

जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इति (उ६०५४०) अन्तोदात्तता ।

(६१) न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्व्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्वाङ्गेन कर्मधारयः ।
तथाचास्वाङ्गभूतात् पूर्व्वपदात् परं यत् क्तान्तं तदन्तबद्धव्रीहेरित्यर्थः
अस्वाङ्गपूर्व्वपदादित्यस्य जातिपूर्व्वोदित्यर्थपरत्वं वार्त्तिके उक्तमन्यथा
बद्धमनञ्सुकालसुखादिपूर्व्वकक्तान्तस्य अस्वाङ्गपूर्व्वकतया तत्र विकल्पे-
न ङीष्पतेः ।

(६२) निषेध इति आच्छाद्यतेऽनेनेति आच्छ दन् वस्त्रादि तत्पूर्व्वकत्वा-
दित्यादि ।

(६३) बद्धव्रीहेरुपसर्जनत्वेनानुष्ठेयैव तत्प्राप्ते पुनरुपसर्जनमग्रहणं तत्पुरुषा-
दिमंग्यहार्थमित्याशयेनोदाहरति अतिकेशीति ।

र्जनात् किम् शिखा (६४) । [शोभना शिखा । सुशिखा]
स्वाङ्गन्निधा ।

अद्रवमूर्त्तिमस्वाङ्गं (६५) प्राणिस्थमविकारजम् ।
सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ।

अतत्स्यन्तत दृष्टञ्च (६६)—
सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
तेन (६७) चेत्तत्तथा यतम् ।
सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च । ४ । १
। ५५ ।

- (६४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्तं प्रक्षिप्तम् विशिष्टेऽदन्त-
त्वाभावेनैवाप्राप्तेः । शब्देन्दु० ।
- (६५) स्वाङ्गशब्दस्यावयवविवक्षिते सुमुखी शालेति स्यात् द्वारद्वयसुखस्य
शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यादि-
त्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि ।
- (६६) रथ्यादृष्टिकेशानामिदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह अतत्-
स्यमित्यादि । प्रथमलक्षणे प्राणिस्थत्वपञ्चक्षणं यदा कदाचित्
प्राणिस्थितरेऽपि तत्सम्भवात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं ता-
त्पर्यमाहकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः । शब्देन्दु० ।
- (६७) प्रतिमागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिष्वदृष्टेर्लक्षणान्तरमाह तेन चेदि-
त्यादि । अप्राणिमोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना
प्राणी यथा संबद्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बद्धस्तदेत्यर्थः ।

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययो (६८) बह्वज्जुक्षणी निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादस्यायात् । ओष्ठादीनाम्पञ्चानान्तु असं-
योगोपधादिति (२३३४) पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादस्यायात् ।
सहनज्जलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-
तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः । अङ्गावकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् । स्वङ्गी-स्वङ्गे-
त्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति
केचित् । भाष्याद्यनक्तत्वादप्रमाणमिति (६६) प्रमाणाः ।
अत्र वार्तिकानि । पुच्छाच्च । सुपुच्छी सुपुच्छा । कवरमणि-
विषगरेभ्यो नित्यम् । कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी
मयूरी इत्यादि । उपमानात्पक्षात् पुच्छाच्च । नित्यमेव ।
उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रीडादि (१००) । बह्वचः । ४ । १ । पूई ।

क्रीडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रीडा । अश्वा-
नामूरःक्रीडा (१०१) । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

(६८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बह्वचत्वेन न क्रीडादिबह्वच इति वक्ष्य-
माणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति
न्यायेन तन्निषेधो बाधितः । मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति
विवेकः ।

(६६) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रीत्यादिरसाधुरेवेदिति भावः ।

(१००) क्रीड नख खुर गाथा उखा शिखा बाल शफ शुक । क्रीडादिरा-
कृतिगणः । तेन भग गल जीण इत्यादयोऽपि याह्याः ।

(१०१) उरः क्रीडाशब्दः स्वभादिकडाबन्तः ।

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादित्विकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्य-
माननासिका ।

नखमुखात्संज्ञायाम् ४ ॥ १ । ५८ ।

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा (१०२) । गौरमुखा । संज्ञायां
किम् ताम्रनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवा-
देशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ।

वाहः । ४ । १ । ६१ ।

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् कृन्दसि । ङीषेवानुव-
र्तते न ङीप् । दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे ।

सख्यशिश्वीति(१०३)भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

इतिशब्दप्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । कृन्द-
स्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आ धेनवो धुनय-
न्तामशिश्वी ।

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५८) णम्
ताम्रनखीत्यत्र तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी । अशिश्वी शिशुना विनेत्यमरः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ।

जातिवाचि (१०४) यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां
ङीष् स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५) —

अनुगतसंस्थानव्यङ्गेत्यर्थः । तटी (१०६) ।

(१०४) अर्थे ङीष्वादिकार्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह
जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽत्वानन्यभावप-
रस्तदाह नच स्त्रियां नियतमिति ।

(१०५) भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्य-
मिति च जातिलक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्ववादिमते तत्र
तत्रातिव्याप्तमतआह आकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सा-
मान्यत्वात् नपुंसकम् । आकृतिरवयवसन्निवेशः ग्रहणं बोधकरणं
यस्याः सा अनुगतेकाकारव्याख्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरि-
त्याकारदर्शनादेव तद्बोधयति भावः । बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेक-
देहवृत्त्यनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समान-
कालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वस्यैव जातित्वकल्पनात् ।
किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् स एवायमिति प्रत्य-
भिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतिश्चैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः ।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषोहि तटं
तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात् । एवञ्च तटं त्रिवि-
त्युक्तिः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः'-
रिति लक्षणान्तरेऽसर्वलिङ्गत्वोक्त्या जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्व-
स्वीकारात् तदेकवाक्यतया इहाप्युक्तम् लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति ।
सर्वशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोऽखिरिति (३३८४०)
खिप्रत्ययः समासश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च उभयलक्षणविशेषण-
मसर्वलिङ्गमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । तथाच शुक्ला-

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७) ।
असर्वलिङ्गत्वे सत्ये कस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथनं विना
पि सुप्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तङ्किम्
शुक्ला । सकृदित्यादि किम् देवदत्ता ।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह ।

अपत्यप्रत्ययान्त, शाखाध्येतवाचो (१०९) च शब्दो जाति-
कार्यं (११०) लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची । ब्राह्म-
णीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि (२४१४०) पाठान्डीष् बाध्यते । जातेः किं
मुण्डा । अस्त्रोविषयात्किम् । वलाका । अयोपधात्किम्
क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रति-

दिगुणानामनेकत्वेनानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वा-
भावान्न जातित्वम् गुणिलिङ्गास्तु तद्वतोति तेषां विलिङ्गत्वात् ।
शब्देन्दुः ।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिविव ब्राह्मणादिष्वविशेषात् वृषल-
त्वादिजातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि । सक-
तेकवारं यस्यां कस्याश्चिद्व्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन
निर्ग्राह्या निश्चयेन ग्राह्येत्यर्थः ।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्यकारिपारिभाषिकजातिमाह गोत्र-
ञ्चेत्यादि । गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा ।

(१०९) वेदशाखाया नियतस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्याप्रसक्तावाह शाखा-
ध्येतवाचीति यद्यपि स्त्रीणामध्यग्रननिषेधात्तदध्येतत्वं नास्ति
तथापि तद्वंगोद्भवतया तदाचिताऽनधीयमानेऽपि माणवके तत्तच्छा-
स्त्रत्ववदिति द्रष्टव्यम् ।

(११०) जातिकार्यं ङीष्पुंवङ्गावादेकं लभत इत्यनेन तत्कार्यकारितया
पारिभाषिकमौपचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः ।

वेधः . । हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति (२१८८)
लोपः । मानुषी । मत्स्यस्य उग्राम् . । मत्सी ।

पाककर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च । ४
। १ । ६४ ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ।
ओदनपाकी । शङ्खकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासी-
फली । दर्भमूली । गोबाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ।

इतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ।

ङीष् स्यात् । दाक्षी । योषधादपि . । उदमेयस्याऽपत्यम्
ओदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः (१११) ।

ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ।

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ।
कुरूः । कुरुनादिभ्यो ण्यः (५१६४०) तस्य स्त्रियामवन्तीत्या-
दिना (५२१४०) लुक् । अयोपधात्किम् अध्वर्युः (११२) । अप्राणि-
जातेश्चरज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् . । रज्ज्वादिपर्युदासाङु-
वर्णान्तेभ्यः (११३) एव । अलाब्वा (११४) । कर्कन्धा । अनयो

(१११) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगा इत्यभिधानात् तित्तिरि-
शब्दस्य स्त्रीत्वम् ।

(११२) अध्वर्युणास्त्राध्यायिवंशोद्भवा ।

(११३) अप्राणिजातेष्वेत्यत्र उत इति नानुवर्तते भाष्ये अलावृकर्कन्धशब्दयो-
र्दीर्घयोरपि उदाहरणादत आह उवर्णान्तेभ्य इति ।

(११४) अलाब्वा कर्कन्धेति नोङ्धात्वोरिति (६ । १ । १७५ सू०) शसादिषू

दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति (६ । १ । १७५ सू०) विभक्त्युदा-
त्तत्वप्रतिषेधकः फलम् । प्राणिजातेषु कृकवाकः । रज्ज्वा-
देषु रज्जुः । इनुः ।

बाह्वन्तात्मज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ।

स्त्रिमामङ् स्यात् । भद्रबाह्वः । संज्ञायार्द्धम् । वृत्तबाहुः ।

पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ।

पङ्गूः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च * (११५) । चादृङ् ।
पुंयोगलक्षणस्य ङोषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वा-
दयः । श्वश्रूः ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमुरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्त-
स्मादृङ् स्यात् । करभोरुः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्तोदाहरणं तद्विभक्तेरुदात्तत्वप्रदर्शनार्थं तस्यै-
वोङ्गविधानफलत्वात् ।

(११५) श्वशुरः श्वश्रूति (४४७ प्र०) निर्देशादत्र श्वशुरगब्दान्त्याकारस्यैव लोपः ।

(११६) उत्तरपदातिप्रं पूर्वपदं सापेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-
मानवाचि पूर्वपदमिति अतएव करभोपमोरित्यादौ न ।

खुरौ ताविव संस्लिष्टत्वादुपचारात् (११७) । लक्षणशब्दादर्श-
आदित्वादच् । लक्षणोरुः । यामोरुः । सहितसहाभ्याञ्चेति
वक्तव्यम्* । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहि-
तोरुः । सहेतेइति (११८) सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः ।
यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय
प्रयोगः ।

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२

कद्रुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कम-
ण्डलः (११६) । संज्ञायां किम् । कद्रूः । कमण्डलुः । अच्छ-
न्दोर्धं वचनम् (१२०) ।

शार्ङ्गरवाद्यजो(१२१)ङीन् । ४ । १ । ७३ ।

- (११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संस्लिष्टत्वस्य ऊरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः ।
(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां असमित्यस्याध्याहारस्तेनातिशयि-
तरमणीयावित्यर्थः ।
(११६) कद्रूः सर्पमाता कमण्डलुश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । अतएव चतुष्पा-
ङ्गो ढजित्यत्र(५०६८०)कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति ।
(१२०) अच्छन्दोर्धमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाम् कद्रुकमण्डलोश्छन्द-
सीत्यनेन(४ । १ । ७१ सू)ऊङ् भवतीति भावः ।
(१२१) शार्ङ्गरव कापटव, गौगुलव ब्राह्मण वेद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मण-
कतेय आनिचेय आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस
काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्वरथ्य औदपान अराल चण्डाल वत-
ण्ड भोगवत्, गौरिभत् (एतौ संज्ञायाम्) नृ नर । शार्ङ्गरवादिः ।

शार्ङ्गरवादेरजोयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्
स्यात् । शार्ङ्गरवी । वैदी । जातेरित्यमुदत्तेः पुंयोगे ङीषेव ।
वृत्तयोर्द्विषेति गणसुत्रम् । नारी ।

यङञ्चाप् (१२२) । ४ । १ । ७४ ।

यङन्तात् स्त्रियाञ्चाप् स्यात् । यङ्यङोः सामान्यग्रहणम् ।
आम्बद्या । कारीषगन्ध्या । षाद्यञञ्चाप् वाच्यः * । पौति-
माय्या ।

आवव्याञ्च । ४ । १ । ७५ ।

अस्माञ्चाप् स्यात् । यजसेति (२१७४) ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो
गर्गादिः । आवव्या ।

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

यूनिस्तिः । ४ । १ । ७७ ।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः ।

(१२२) चापञ्चित्वम् स्वरार्थं पितृन्तु याडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम् ।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४४०)

प्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन ग्राब दीनां प्रत्ययत्वेन तद-

नानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति

परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तद्धितं भविष्यतीति

अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा वज्रयुवा ।
युवतीति तु यौतेः शतन्तात् ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य क्तद्धितसमासाच्चेति
(८४४) प्रत्यायान्तस्यापि प्रातिपादिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धे-
रिति भावः । उत्तरार्थ इति अस्मिञ्जोरनार्थयोः (४।१।७८) इत्या-
द्यर्थः इह करणन्त स्यार्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्योत-
नार्थश्च ।

प्रातिपदिकार्थ (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा । २ । ३ । ४ ई ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

(१) स्त्रौजसमौडिति (८६४) विहितस्वादीनामविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्त्राभिरिहापि व्यवहारः । तथाच सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्वार्थोद्भवञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।

अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्तयः केषाञ्चिदग्निमाः ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदिकार्थतया तद्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् विकपक्षे तु लिङ्गाग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत् सिंहोमाणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्यादिवशात् लक्ष्यार्थ बोधे क्षत्यभावादिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दानान्तं तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्य लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति भावः । तथाच प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय इत्युक्तेश्च द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादायैव स्वार्थोद्भवमित्याद्यमिहितमिति द्रष्टव्यम् ।

(३) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येवेत्यस्वपदक्षटितवाक्ये सप्रत्ययं

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २४५

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये(४)परिमाण-
मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । । उच्चैः (५) । नीचैः ।
कृष्णः (६) । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्, अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-
त्राद्याधिक्यस्य । तटः (७) । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे
द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो
ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

सकादित्वात् (१६६८०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति
सिद्धम् इद्वान्ते अयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्
प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणान्वयः ।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवच-
नानां पृथग्ग्रहणात् तदाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्रा-
द्याधिक्ये इति आदिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये
चेत्यस्य ग्रहणम् । प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधा-
सम्भवादाधिक्ये इत्युक्तम् ।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन कृत्वविसर्गाय प्रथमोत्पत्तिलोपौ । तथा
ग्रामे उच्चैस्तव स्वग्रामउच्चैस्ते स्वमित्यादौ सपूर्वायाइति (१७७८०)
कृत्वेण सपूर्वप्रथमापूर्वकत्वादिकल्पेन तेऽत्यादेश इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(६) कृष्णो वासुदेवो ननु नीलगुणाविशिष्टस्य निलिङ्गतया नियतलिङ्ग-
त्वाभावात् ।

(७) तटइत्येतच्च तटशब्दस्य सर्वलिङ्गभाक्त्वेऽपि जातित्वमनङ्गीकुर्वतामस्य
रकोषकारणां मते इति द्रष्टव्यम् ।

(८) परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकरूपपरिमाणसामान्यपरः न तु “उर्ध्वमानं
किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या-
बोध्या तु सर्वतः” इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम् । द्रोण-
रूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च ब्रीह्यादौ परिच्छेद्यपरि-

विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ
विशेषणमिति विवेकः । वचनं (६) संख्या । एकः । द्वौ ।
बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ (१०) वचनम् (११) ।

च्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्न सम्भवतीति
प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रकृत्यर्थधात्व-
र्थस्य प्रत्ययार्थे भेदेनाऽन्वयेऽपि इन्द्रो देवतास्येति वाक्ये सास्य देवतेति
(५३० पृ०) तद्वितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्वयस्य दृष्टचरत्वाद्-
त्वापि तथान्वय इति नात्रिककल्पनेति भावः ।

(६) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां
व्यवहारः ।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ प्राति-
पदिकप्रतिपादितसंख्यानन्तराभावाच्च तदप्राप्तिस्तथाच अनन्वितार्थक-
विभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न ह्या-
दिशब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च
गृह्यते स च मुख्यद्वारोपिततदाश्रयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थकं
मन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादि (१४२ पृ०) शास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि
प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा-
श्रव्याः - लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुष्पादयश्चोदाहरणमन्ये सर्वेपि
शब्दैः लिङ्गाधिक्य इत्यादि उदाहरणानीति प्राहुः । शब्देन्दु० ।
अत्रेदमभिधीयते स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विगेष्यं लिङ्गं स्त्रीत्यादि
संख्या एकत्वादि कारकं कर्मादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः
दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः
वृक्षौ वृक्षा वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्तीनां
द्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः । कथं तस्तु संख्यानन्तरत्वं
प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२) । २ । ३ । ४७ ।

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

प्रथमा (१२) ।

विभक्त्यर्थतन्निश्चयात्त्विकमेवेति वृत्तिकारः । संख्याकर्मादयस्तु
विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टावादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये ।
जातेरेवाक्यपरपर्यायाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्वं
व्यक्तिभानन्तु आक्षेपादित्येकमेवेति केचित् ।

(१२) सम्बोधने इति संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारम्भः । प्रथमार्थः सम्बोधनं
सम्बोधनञ्च प्रवर्तनाविषयबोधनादिफलकाभिसुख्यं तदुक्तं हरिणा

सिद्धस्याभिसुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिसुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति

अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानी
होतिपदाध्याहारेण सङ्गतिः । सिद्धस्येत्युक्तेः संबोधनस्यानुवाक्यम
त्रविषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्व, इन्द्रशत्रुर्वज्र
स्वेत्यादौ राजादेन संबोध्यता । संबोधनञ्च प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं
क्रियां प्रति विशेषणं रामं मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसंबोधन-
विषयो मत्कर्मकं रक्तं बोधः । संबोधनस्य विधायाः संबोधन-
णत्वे संबोधनपदस्य विभक्तिः संबोधनपदस्य संबोधनस्य नि-
घातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति (१७६४) वार्त्तिकेणात्
दत्तेत्यादौ निघातयुष्मदस्मदादेशा नसादेशस्य च नानुपपत्ति-
रित्युक्तं । संबोधनस्य संबोधनशब्दार्थरत्ने ।

(१३) अत्रेदं बोधमः संबोधनस्य लकारकदादिविभक्तिः संबोधनस्य तत्
समानाधिकरणे संबोधनस्य संबोधनसमानाधिकरणे प्रथमेति संबोधनस्य
प्रथमेति च वार्त्तिके । प्रकृतिविकृतिस्यत्वे तु उभयोरपि तिङ्

कारके (१४) । १ । ४ । २३ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्तुरोपिमततमं (१५) कर्म । १ । ४ । ४६ ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तमिष्टतमङ्कारकर्तृसंज्ञं स्यात् ।

अभिहितार्थत्वात् प्रथमा । परन्तु तत्र तिङ् प्रकृतेरव संख्यानुवा-
देन संख्यान्यते न तु विकृतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतेर्विकृतेर्वापि
यथोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेन तु
वाचकस्तिङ्दिग्बद्धः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः । अत्र
यत्वेत्युक्ते कचिदुक्तत्वाभावे नामार्थेण प्रथमेति सूचितत्वेन नोक्ता
भूत्वा वृद्धो निष्ठां गतइत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम् ।
उद्देश्यविधेयभावस्य चेत्प्रमाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा । संख्याविशेष-
ग्रहणन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पर्यायेण भवति तेन एको वृद्धः पञ्च
नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति
वेत्यादि प्रयोगइति । प्रथमा ।

(१४) कारके इति । करोति कर्तृत्वादिव्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियान-
वनस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेतः परमधिकारिष्यमाणानां क्रिया
याचेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियाणां साधनापेक्षणात्

(१५) कर्तुरोपिमततमं । कर्तृप्रतिष्ठासाधनं कर्मण्यः प्रातृपात्तव्यापाराश्रयः
कर्तृत्वे (१४८६) कर्तृत्वे कर्तृत्वे च कर्तृविशेषणीभूतक्रिया
प्रातृपात्तव्यापाराश्रयवोपस्थितव्यपदेशेनानुप्रस्थितकल्पने मानाभावात्
एवञ्च कर्तृत्वं स्वनिष्ठक्रियायाः प्रातृपात्तव्यापाराश्रयेण सम्बन्धमिष्य-
माणं कर्मण्यर्थः तदेतदाह कर्तृत्वे कर्तृत्वे कर्तृत्वे । क्रियया
प्रातृपात्तव्यापारेण व्याप्तं प्रातृपात्तकलहात् सम्बन्धं फलव्या-
पारवोधात् प्रातृपात्तवन्त फलव्यापारवोधात्सुरात् तत् तिङः स्मृता
इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सप्तविधम् यथोक्तं हरिणा ।

कर्तुः किम् । माघेष्वश्वस्त्रध्नाति । कर्मण ईप्सिता माया न तु

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।

तच्चेष्टिततमं कर्म चतुर्धा यत्तु कल्पितम् ।

चौदासीन्नेन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीष्टितम् ।

संज्ञायामनाख्यातं यद्यच्चान्यपूर्वकमिति ।

तत्र निर्वर्त्यादिना लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा ।

यदमदजायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।

प्रकृतेस्तु विवर्त्यानां विकार्यं कश्चिदेत्याद्या ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च भवति ईप्सिता व्यवस्थितम् ।

मन्त्रच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत् न विद्यते ।

दर्शनादनुमानात् तत् प्राप्यमिह कथ्यते इति

मती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं कथ्यते इति च

तदयं लक्षणनिष्कर्षः ।

प्रकृतिवाचकपटासमन्वितादृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्यत्वम्

तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रिया-

ज योत्पत्तिमत्त्वात् निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिविद्यमानभावत्वे स-

ति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्तरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्

यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वोत्पत्ति-

वत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वाद्भयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाजन्य-

साधरूपधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यत्वम्

वत्त्वं नोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्तृसा-

धारणसंयोगरूपफलवत्त्वं यत् क्रियाकृतश्रमादिरूपसाधारणयशेष-

फलस्यासत्त्वेन निष्फलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्व-

र्त्यं विकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्तृनिष्ठतया

कर्तुः । तमग्रहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते ।
 कर्मण्यमुवृत्तौ (१७) कर्मग्रहणमाधारनिवृत्तप्रथम् । अन्यथा
 गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते । २ । ३ । १

इत्यधिकृत्य ।

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

भुङ्क्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिश्मजति (१८) । अभि-

असौधारण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे
 सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं प्राप्तं गच्छन् त्वणं स्पृशती-
 त्यादौ त्वणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन
 कर्मता । द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं द्वेष्यत्वं यथा अन्नं
 भुञ्जुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विवक्ष्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञा-
 न्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरेणान्वयात्तत्त्वम्
 यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकात्कारकसंज्ञाया अविवक्षया
 दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् कर्मोपकारकत्वमिति चेदसुपरिष्ठात् ।
 (२५३ प्र०) कारकान्तरसंज्ञापूज्यत्वजन्यपूजकत्वं यथा हरिर्जलधि-
 मतिरिति इत्यादौ जलधेरधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशोड्स्यासा-
 मित्यादिना (२६० प्र०) कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् ।

भुञ्जति भुजिक्रिया प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्यै-
 व निवृत्तमत्वात् पयः पिबतीति सादेव । इह तु तथा विवक्षाविरहेण
 औदासीन्येन प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य
 कर्मत्वमित्येके । सहाय्यं तृतीयेति तु न्याय्यं तस्य प्रधानत्वात् तमपा
 बोधवित्तमवक्यत्वात् ।

कर्मत्वमुद्देशावित्यस्य अधिशोड्स्यासां कर्मोपकारकत्वे (२६० प्र०) सूत्रादित्यादिः ।
 हरिश्मिति भुजनक्रियया हरौ प्रीतिरुत्पादना प्रीतिविशिष्टतया

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५१

हिते (१६) तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव ।
अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्ङित्तद्धितसमासेः । तिङ् । हतिः
सेव्यते । कृत् । लक्ष्मणा सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः शत्यः ।
समासेः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०) । कचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्प्रोत्यनुकूल एकदेवदत्ता-
भिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टार्थबोधः । क्रिया-
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियासुख्यविशेष्यकताङ्गी-
कारात् तथाबोधः । विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव
द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यभिया विरतम् ।

(१६) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थस्तेन
पक्रमोदनं मुङ्क्ते इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्म शक्तेरुक्तत्वेऽपि
न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति । ओदनस्य पचिभुजिक्रि-
यापेक्षया द्वे एव कर्म शक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरनभिधानाम्
प्रथमेति बोध्यम् । अधिकसक्तं प्रथमार्थनिरूपणे (२४७, ४८, ४९) । इदन्तु
बोध्यं वङ्गपटुरित्यादौ वङ्गचप्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न प्रव-
र्त्तन्ते तथा क्रियते घट इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्य-
तीति अनभिहित इति सूत्रस्यानवश्यकत्वेऽपि संख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे
सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदे-
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्यः । तत्सूत्रानार-
म्भे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः संपद्यते
तथा सति कृतः कट इत्यादौ तत्रैव कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्य त्रै-
नानुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थ-
नन्तु कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कट्योगलक्षणपञ्चा दुर्वार-
रत्वापत्तेरकिङ्किरम् ।

(२०) आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूतः समासार्थः ।

तेनाभिधानम् । यथा, विषष्टोऽपि संबद्धं स्वयच्छेत्तुमसाम्प्रतम् (२१) । साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२४) । १।४।५०।

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामङ्गच्छन् (२३) तृणं स्पृशति । ओदनं वुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते ।

अकथितञ्च (२४।१।४।५१।

(२१) परे तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यतइति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुमुन्त्यत्तिर्दुर्लभा स्यात् । एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुमुन् सुलभः । तथाच विषष्टोऽपि सम्बद्धं छेतुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतमचायमित्यर्थः सम्पद्यते एवं चाध्याहृततिङाभिधानान्नात्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत् । एतेन क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यप्यनुदाहरणम् तत्र नारदइति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेतिशब्देन तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेवेति द्रष्टव्यमित्याहुः । शब्देन्दु० ।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादन्यदिति पर्युदासात् यदपेक्ष्यं यच्च द्वेषं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्रधाविभागसमये (२४६पृ०) दर्शितम् । युक्तं क्रियतेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः । पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलान्प्रयत्नेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८पृ०) कर्मत्वम् ।

(२३) अनीप्सितस्य द्वैविध्यमुदाहरणेन दर्शयति ग्रामं गच्छन्नित्यादिना यथा ईप्सितस्य ग्रामादेः क्रियाजन्मसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सिततृणादेरपीति भावः । तथा च ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकमिति तस्यानीप्सितत्वम् । उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छाद्वेपयोरभाव इति बोध्यम् ।

(२४) अकथितमिति । अपादानादिविगेषैस्तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५३

अपादानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारक (२५) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याच्पज्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमय्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृकष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्णाङ्कर्मणा यद्य-
ज्यते तदेवाऽकथितङ्कर्मेति परिगणनङ्कर्तव्यमित्यर्थः । गा-
न्दोग्धि (२६) पयः । वलिं याचते (२७) वसुधाम् । अविनीतं
विनयं याचते । तण्डुलानोदनम्यचति (२८) । गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तद्विवक्षायां पूर्वविधेरप्रसक्तौ
चैतत्त्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपदानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्यादेव
गोर्दुग्धं दोग्धीति बलेर्धनं याचते इति व्रजे गां रुणद्धीत्यादि ।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं
पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम् । कर्मयुक् कर्मणा क्रियया
युज्यते सम्बन्धातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तस्मात्तत्वे इत्यमरोक्तेः ।
तथा च कर्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपादानादिविशे-
षैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

(२६) अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपा-
दानत्वादिविवक्षायामनेन कर्मत्वमेव मन्यतापि । तद्विवक्षायां पञ्चमी
गोः पयस्यन्वयविवक्षायां षष्ठी तस्याश्च न क्रियायामन्वयः अनभि-
धानात् षष्ठ्यन्तस्य खान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यो-
त्कर्गतो व्युत्पत्तेश्च ।

(२७) स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिलाषरूपो याचे-
रर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवा-
विवक्षेति बलेः कर्मत्वम् ।

(२८) विकृतनुकूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्वि-
क्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनात् तथार्थता ।

दण्डयति (२६) । व्रजमवरुणद्धि (२०) गाम् । माणवकं
पथ्यानस्पृच्छति (३१) । वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि ।
माणवकन्धर्म्मं ब्रूते (३३) शास्ति वा (३४) । शतञ्जयति (३५)
देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिमथनाति (३६) । देवदत्तं
शतं मुष्णाति † ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

(२६) शासनानुकूलस्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः ।

(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधे-
रर्थः । व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति संप्रत्य-
यात् । अधिकरणत्वाविवक्षयाऽनेन व्रजस्य कर्मत्वम् ।

(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिलाषादि-
रूपो व्यपारः प्रच्छेदार्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् तज्ज्ञाना-
श्रयत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् ।

(३२) विभागपूर्वकादानं विजोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपा-
दानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् ।

(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रुवेरर्थः ।

(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्म्मं कुर्वित्यादिविधिविषयो-
पदेशरूपः शास्तेरर्थः ।

(३५) अभिभवपूर्वकं ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(३६) विलोडनपूर्वकोत्थापनं मथ्यतेरर्थः ।

प्रवञ्चनपूर्वकं ग्रहणं मुषेरेरर्थः

(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारो नयतेरर्थः ।

(३८) बलाद्ग्रहणपूर्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः ।

दुह्याजित्यादिकं तु प्राचामनुरोधेन एष्वनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतये-
ष्यिततमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थकाएव भाष्ये गृहीता यथा

दुह्याचिरुधिप्रक्षिभिस्त्रिविजासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविनेति ।

कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिन्निक्षते
वसुधाम् । माणवकन्धर्मभाषते अभिधत्ते वक्तोत्यादि ।
कारकं किम् । माणवकस्य पितरमप्यानं पृच्छति । अक-
र्मक (३६) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । करून् स्वपिति । मासमास्ते ।
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

तथाच दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्व्वेणाप्राप्तेऽपूर्व्वविधानमि-
तरेषान्त द्विव्यापारार्थकतया पूर्व्वेण सिद्धत्वात्प्रकथितत्वमिति भावः ।
उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्म्मोपयोगीत्यर्थः । अविशासिगुणेन
अविशासोर्निरुक्तार्थे गुणोभूतेन ज्ञानेन यत् सचते संवभाति तज्-
ज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मेत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासना-
द्यर्थगुणोभूतज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तदविवक्षायांमनेन
कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम् ।

(३६) अकर्मकेति धातोरर्थो व्यापारः फलञ्च । तत्र फलसमानाधिकरण-
व्यापारबोधकोऽकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मभेदे सकर्मक उदाहृत इति ह्यर्थुक्तेः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकालसम्बन्धोस्तदनुकूलव्यापार-
योश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्त्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ
विकल्बितिसंयोगादिजनकव्यापारयोरुभयनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम्
एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्मकधातूनां सकर्मकव्यापार-
दिगर्भितस्वार्थपरतायास्तात्पर्य्याहकमिदं सूत्रं तदुक्तं हरिणा

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्व्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ।

अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्ध्वैरकर्मकः ।

लक्ष्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते इति च ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ
मणिकर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ (४०)यः कर्त्ता-
स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।

अस्यायं भावः मासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकास-
नादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरूढलक्षणाया ज्ञापकमेतदा-
र्त्तिकम् तत्र धातोराद्यर्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात्
डुहादिषु पठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारसम्भवेन भाव एव ल-
कारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणयान्त प्रधान-
क्रियायाः सकर्मकतया कालादेश्च तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव
लकारस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लस्येत्यभि-
धानात् कद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्ते स्तेषामकर्मकतया
गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ।
अत्र देशः कुरुपाञ्चालादिनाम्ना प्रसिद्धः भूभागः न तु ग्रामादिरूपै-
कदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न प्रयोगः । अध्वा गन्तव्यदेशः ।
कालो मुहूर्त्तमासादिः । भावो धात्वर्थ इति बोध्यम् ।

(४०) अणो यः कर्त्तेति । अनुत्पन्ने णिवि अणिजन्तधातुवाच्यां क्रियां
प्रति यः कर्त्ता स गत्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादि-
त्यर्थः । नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राञ्चः ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामग्यन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृ-
त्वात् प्रेषणे ग्यन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५७

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयञ्चामृतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आमयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः । १ ।

गतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अण्यन्ताना-
ङ्गिम् गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त-
इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्ये तु अप-
रमेवेदं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितं त्यक्तेरित्याहुः ।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजन्तप्रकृती-
भूतधातूपस्थाप्यक्रियायां स्वातन्त्र्येणान्तरङ्गत्वात् कर्तुरेव सर्वकार-
कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ
गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रूनि स्वर्गकर्मकशत्रुनिष्पन्नगमनामुकूलो हरिकर्तृकोऽतीतो व्या-
पारइत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) यत्वेदं बोध्यं शत्रूणामनेन कर्मात्वे कृते कर्मण एवेष्टितमः स्वर्गो न तु
कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मात्त्वानुपपत्तावपि गतिबुद्धीत्यादिना विहित-
कर्मत्वस्य गयन्तसापेक्षतया वहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमेवागयन्तधात्व-
र्धव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव
स्वर्गादेः कर्मात्वमिति बोध्यम् एवञ्चोभयोरपि कर्मत्वे धातुविशेष-
सहकारेण पर्यायेणोभयोरेव लादिविधानं यथोक्तं भाष्यकृता ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाङ्गद्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ।

द्विकर्मणां द्विव्यापारार्थकधातुमात्राणाम् प्रधानकर्मणि प्रधान-
व्यापारव्याप्यकर्मण्याख्ये वाच्ये लादयो भवन्ति । दुहादीनां पुनर्द्वि-

देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न* (४३) । नाय-
यति वाहयति वा भारम्भृत्येन । नियन्तृ (४४) कर्तृकस्य
वहेरनिषेधः । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखा-
द्योर्न (४५) । आदयति (४६) खादयति वान्नं वटुना ।

व्यापारार्थक्यपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्मणि लादीनाङ्कुरित्यनु-
षज्यते । एयन्तद्विकर्मकाणां पुनः कर्मसंज्ञां प्राप्स्य कर्तुंश्च कर्त्त-
र्येव कर्तृरूपकर्मणीत्यर्थः । तत्राप्ययं विशेषः ।

बुद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्याख्ये एयन्तानां लादयो मता इति ।

दुह्यादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकष्वहामिति ।

अतएव मूलकारणते दुह्याजित्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नी-
हृकष्वहामिति गणभेदेन पाठः । एवञ्च दुह्यादीनां षोडशानां मध्ये
द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्यादीनां पाठः गौणकर्मणि
लकारादिविधानार्थमन्यथा प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाङ्कुरित्युक्ते-
रविशेषात् प्रधानकर्मण्येव मन्यादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा
युक्तं गर्गाः शतं दण्डग्रन्तामिति भाष्यप्रयोगे देवासुरैरमृतमम्बु-
निधिर्ममन्ये इति भारविप्रयोगे च गौणे कर्मण्येव लादिदर्शनात् ।

(४३) नीवह्योरिति अनयोः प्रापणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्राप-
णतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थकतया प्राप्नौ निषेधः ।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति वलीवह्नां
यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते । तत्त्व० ।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्नौ निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम् ।

(४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यसेति (उ२२६३४०) न परस्मैपदनियमः
अदेः प्रतिषेध इति (उ२६५४०) तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्तृभिप्राये
शेषात् कर्त्तरीति (उ५४०) परस्मैपदं कर्त्तृभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५६

भक्षेरहिंसार्थस्य(४७) न० । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसार्थस्य किम् भक्षयति वलीवर्द्धान् शस्यम् । जल्पति प्रभृतीनामुपसंग्रहानम्* । जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः । दृशेत्* । दर्शयति हरिश्चक्रान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनान्न । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन । शब्दायतेर्न (४०) * । शब्दायति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषान्देशकालादिभिन्नकर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्माणोऽपि । तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ।

खादयतीत्यत्र तु निगुरोत्यादिना (३२६३सू०) परस्मैपदनियमात् उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः ।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकभिन्नस्येत्यर्थः परकीयद्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितोभवतीति तत्स्वामिनएवात्र हिंसाप्राप्त्या एवञ्च भक्षेर्भक्षणविशेषार्थकतया प्राप्तौ निषेधइति द्रष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेन तद्दर्शयति भक्षयति वलीवर्द्धान् शस्यमिति ।

(४८) पुत्रोपार्ज्ज्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्म्मं तं पुत्रमित्यर्थः ।

(४९) धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मका क्रियेत्युक्तेः ।

शब्दायतेर्गृहीतकर्म्मकतयाऽकर्म्मकत्वेन प्राप्तौ निषेधः ।

(५०) नत्वविवक्षितेति अविवक्षा द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सच्चे च तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणादित्यवधेयम् । पाचयतीत्यादौ अविवक्षितकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकत्वेऽपि गत्यन्तेन कर्त्तुः कर्मता ।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्म्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५पृ०) ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् (५४) । १।४।५३।

हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । अभिवादि (५३) दृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * । अभिवादयते दर्शयते देवभक्तं भक्तेन वा ।

अधिशीङ्स्थासाङ्गम् । १।४।४६।

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा बैकुण्ठं हरिः ।

अभिनि (५४) विशञ्च । १।४।४७।

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभि निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति (२७६४) सूता-

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणाद्यतया विकारार्थकरोतेश्च क-
र्मकतया च प्राप्तेर्ध्यान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथाचोक्तार्थे
प्राप्तं नित्यविधानं निषिद्धं सञ्चार्यकतद्भातयोरे विकल्पविधानम्
एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन कुलकताऽभा-
वहारार्थकस्योदाहरानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति
सैन्धवैः सैन्धवान् वा तृणं, सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति ।

(५३) अभिवादयते शुरादेरप्राप्तौ दृशेऽप्राप्तौ आत्मनेपदविषये विकल्पः ।

(५४) नेरल्पाच्कत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणं निषिद्धसंघात-
ग्रहणार्थं तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा योमे न । अतएव निविशते यदि
शकशिखा पदे इत्यादि । अधिशीङ्स्थासामित्यतः आधार इत्यनु-
वर्त्तते ।

दिह मण्डूकमुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५)
विभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याङ्सः । १ । ४ । ४८ ।

उपादिपूर्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात् । उपवसति
अनुवसति अधिवसति आवसति वा वेकुण्ठं हरिः । अभु-
क्त्यर्थस्य (५७) न ° । वने उपवसति । उभ (५८) सर्वतसोः

(५५) व्यवस्थितेति समर्थसूत्रे अर्थेऽभिनिविष्टानमिति भाष्यप्रयोगएव
व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः । अन्ये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिवि-
शेत्यानुपूर्व्यां यत्र श्रवणं तत्र वैतत्सूत्रप्रवृत्तिः । अभिनिवेशश्चाग्रहस्त-
द्विप्रार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत्र यत्राभिनिविशत-
इत्यादौ तदानुपूर्व्यां श्रवणेऽपि न कर्मत्वम् । अभिनिविशते सन्मा-
र्गमिमादौ सन्मार्गविषयक आग्रहइत्यर्थ इति प्राहुः ।

(५६) लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीयइति न्यायेन वस निवासे इति
भौवादिकएवात्र गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्तस्य
शब्दप्रविकरणस्य लुप्तत्वादित्याशयेन श्रुतिपा निर्दिशति वसतेरिति ।

(५७) वसेरश्रयस्य प्रतिषेधइति वार्त्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति ।
मशकार्थो धूमइत्यादिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरस्तथा च अग्निर्भोजनमर्थो
निवर्तनीयोऽर्थोयस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननिवृत्तिरूपार्थ-
कस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिमूत्रवृत्तौ
(उ०३६६८०) हरिदिनमुपोषित इत्युदहरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरे-
वार्थो भोजननिवृत्तिस्तु आर्थिकीति बोध्यम् । उपोष्य रजनीमेका-
मित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति (२६८८०) द्वितीयेति ध्येयम् ।

(५८) एवं कारकद्वितीयां निरूप्य तत्प्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उमेत्यादि ।
उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तदर्थानुक्तेः षष्ठ्यपवाद-

कार्या धिक् (५६) पर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्नेडितान्तेषु
ततोऽन्यत्रापि दृश्यते १ । उभयतः कृष्णङ्गोपाः । सर्वतः
कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः ।
अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०) लोकम् । अभितः परितः
समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः
कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य
शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितन्न प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । ४ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् अन्तरा त्वाम्नां हरिः ।
अन्तरेण हरिन्न सुखम् ।

त्वेन तत्समानार्थकत्वौचित्याच्च । उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वसुभशब्दे
आरौप्य तदभिहितम् उभशब्दस्यानुकरणत्वेनात्र नायजिति द्रष्ट-
व्यम् । वस्तुतः उभशब्दात् तसिलि वृत्तिभावे उभशब्दादयच्चिधा-
नादयजिति बोध्यम् ।

(५६) धिक्रीति अनुकरणत्वात् सुपो न लुक् । परे तु धिगित्येव पठन्ति तत्र
विभक्त्यभावश्चिन्त्यः । धिक्शब्दो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्यध्यधसः सामीप्य (७१६४०) इति
द्वित्वविधानात् तदर्थे एव द्योत्ये द्वितीया तेन पर्युपरि बुद्धीनां चरन्ती-
श्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य-
भिभ्याञ्चेति (६६१४०) तसिल् तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थः ।

(६१) अवधित्वरूपं सम्बन्धः मध्यत्वान्वयी मध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्विती-
यार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीसम्भवेन तदपवादिकतया द्वितीया
या अनेन विधानेन तत्सम्यगर्थकत्वौचित्यात् पर्यादिपदास्त नहि-

कर्मप्रवचनीयाः (६२) । १ । ४ । ८३ ।

त्यधिकृत्य ।

अनुल्लं चणे । १ । ४ । ८४ ।

तच्चणे (६३) द्योत्येऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञा (२०४०)
त्वादः (६४) ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।

तेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-
ोपलक्षितं (६५) वर्षणमित्यर्थः । परापि (६६) हेतौ तृतीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्गरीयस्त्वात् तत्वाध्याहृतक्रिया-
पेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

१) कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तइति कर्मप्रवचनीयाः कर्तरि भूते चानीयर्-
प्रत्ययः तेन संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-
निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यथोक्तं हरिणा ।

क्रियाया द्योतकोनायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाच्चेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ।

अधिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५४) तदभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्

६३) लक्षण इतितत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।

६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयाङ्गतित्वप्राप्तावयमपवादः
तेन गतिर्गताविति (८ । १ । ७०८०) अनेनानीर्न निघात इति बोध्यम्

६५) अनुद्योत्यं लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-
विशेषविशिष्टा दृष्टिर्ज्ञायते तेन जपभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो
वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि ।

६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु तृतीया-

२६४ सिद्धान्तकौमुदी ।

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्यभूतेत्यादिना (२६५४०) सिद्धे पुनःसंज्ञा-
(६७) विधानसामर्थ्यात् ।

तृतीयार्थे (६८) । १ । ४ । ८५ ।

अस्मिन् द्योत्येऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ।
नद्या सह सम्बन्धेत्यर्थः । पित्र्वन्वने क्तः ।

हीने । १ । ४ । ८६ ।

हीने द्योत्येऽनुप्राग्वत् । अनु (६९) हरिं सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः ।

उपोधिके च । १ । ४ । ८७ ।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात् ।
अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

वकाश इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविवक्षया परस्मा
एव तृतीयायाः प्राप्तिः स्यादित्यत आह परापीति ।

(६७) पुनःसंज्ञेति पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः
अथवा तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं सहयुक्ते (२७२४०)
इत्युपोपान्तोऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थं साहित्ये द्योत्य इत्यर्थः
साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह नद्येति ।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिस्वाभावात् उत्कृष्टादेव द्वितीया नत्वपक्ष-
सादित्याद्यवेनोदाहरति अनु हरिमिति ।

(७०) सप्तमीति वक्ष्यादधिक (२१४४०) मित्यनेनेति शेषः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु प्र-

तिपर्यन्तः । १ । ४ । ६० ।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।
वृक्षमिति (७३) परि, अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भू-
ताख्याने भक्तो विष्णुमिति परि, अनु वा । भागे-लक्ष्मोर्ह-
रिमिति परि, अनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् वृक्षं-
वृक्षं प्रति (७४) परि, अनु वा सिञ्चति । अतोपसर्गत्वा-
भावान्न षत्वम् । एषु किम् परिषिञ्चति ।

अभिरभागे । १ । ४ । ६१ ।

भागवज्जै लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञाः स्यात् । हरिमभिवर्त्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवन्देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ।
यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।

-
- (७१) इत्यंभूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्यंभूताख्यानं प्र-
कारविशेषनिर्दिष्टं, भागशब्देन च अर्थात् आद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते ।
(७२) वीप्साया द्विर्वचनबोध्यत्वमाशङ्क्याह विषयभूतेष्विति तथा च वीप्सा-
या द्विर्वचनबोध्यत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।
(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम् ।
(७४) वृक्षंवृक्षमित्यादौ द्विर्वचनबोध्यत्वात् वृक्षादेर्व्यापकतासम्बन्धेनान्वयः
प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरि श्लेढकत्वमिति भावः ।
वृक्षादीनां वचनकर्त्तृत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया ।

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
गतिसंज्ञावाधाद् (७५) गतिर्गताविति (८॥७॥७॥) निघातो न ।

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ६४ ।

सु सिक्तम् । सु सुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम्
सुषिक्तं किम्वात्र । आक्षेपोऽयम् ।

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ६५ ।

अतिक्रमणे (७६) पूजायाश्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।
अति देवान् कृष्णः ।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हस-
मुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।

एष द्योतेरष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वान्न षः सम्भावनायां (७७) लिङ् तस्या एव विष-

(७५) गतिसंज्ञावाधादिति धात्वर्थमावद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतिर्व-
ऽपि विगिन्य द्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार इति भावः ।

(७६) अतिक्रमणमुचिताधिकानुष्ठानम् । चकारात् पूर्वस्त्वस्यं पूजायामित्य-
नुकष्यते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृष्णइत्यर्थः ।

(७७) अपिरिति । पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः सर्पिषोऽपीत्यादौ
विन्दरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यतइति बोध्यम् ।

(७८) सम्भावना उत्कटकोटिका गङ्गा कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्द्योत्यमम्ब-
माह तस्याएवेति सम्भावनायाएवेत्यर्थः कर्तृदौर्लभ्येति प्रकृता-
भिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्यादौ कर्मदौर्लभ्यस्यपि संप्राप्तत्वात् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

यभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः
स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति पृष्टी तु अपिशब्दबलेन
गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपि
शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते
सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७६) त्युक्तत्वात् । अपि
स्तुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।
अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१) । धिग्देवद-
त्तमपि स्तुयाद्दृषलम् (८२) गह्वी । अपि सिञ्च अपि (८३)
स्तुहि समुच्चयः ।

- विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपिः । एवञ्च सर्पिरव-
यवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्तृका संभावनाविषयः सत्तेति बोधः ।
- (७६) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय एवेति न
द्वितीया । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते
च अपिद्योत्यसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः । यदा
तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदाऽपि उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्तेर्द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति क्रियाकर्तृत्वेन
प्रथमैवेति दिक् ।
- (८०) अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षावि-
ष्करणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं संभावनापदस्येदंशार्थकत्वे
व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः
शक्यत्वसंभावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्तुं शक्यत्वादर्थीयातः शक्त्युत्कर्षः ।
- (८१) कामचारः यथेच्छं स्तुहि वा यथेष्टं कुर्विति यावत् ।
- (८२) क्रियागतगह्वीत्वमपिद्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाऽनृद्यते ।
- (८३) अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि पत्वा
भाव इति बोध्यम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (८४) । २ । ३ । ५ ।

इह द्वितीया स्यात् । मासङ्कल्याणी । मासमधीते । मासं
गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं
गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते क्रोश-
स्यैकदेशे पर्वतः ।

। द्वितीया (८५)

स्वतन्त्रः (८६) कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ।

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धस्तेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृश-
सम्बन्धसम्भवेन मासं भोजनं तदभावो वेत्यादिप्रयोगः संगच्छते । तथाच
गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासक्त्या कालाध्वशब्दाभ्यां
द्वितीयेत्यर्थः । मासमधीते इत्यादौ बुद्धिस्तथावदवयवसम्बन्धरूपा
व्याप्तिर्द्वितीयार्थः ।

(८५) अत्रेदं बोध्यम् । फलभागित्वेनैव कर्मणः कर्मव्यपदेशभागितया
फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्मत्वस्वीकारात् फलस्य च
धातूपस्थाप्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसक्तेरभावेऽ-
पि तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन स्लोकं पचती-
त्यादिसिद्धिरतएव धात्वर्थविकृतिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य स्लो-
कादेः क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः । इति द्वितीया ।

(८६) स्वतन्त्र इति शप्श्यानादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपान्तप्रधानोभूतव्या-
पाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् । वा स्वतन्त्र्यं बोध्यम्
कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोध तिङादि-
स्वीकर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं शप्श्यानादिसमभिव्याहृतेति । णिजन्त-
स्येने प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात् ।

साधकतमङ्करणम् । १ । ४ । ४२ ।

क्रियामिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात् । तम-
ब्रह्मणङ्गिम् । गङ्गायाङ्गोपः ।

स्वातन्त्र्ये विशेषोदर्शितो यथा ।

धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय ।

प्राधायतः शक्तिलाभात् प्राग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यत इति

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापा-
रस्य सत्त्वात् तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इत-
रकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात्
दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्र-
योगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगान् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्या-
पारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति ।

(८७) विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने
कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय ।

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति ।

हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकता तु प-
र्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया
कर्त्तृत्वमिति विवेकः ।

(८८) प्रकृष्टत्वञ्च स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं यथोक्तं हरिणा

कर्तृकरणयोस्तृतीया (८६) । २ । ३ । १८ ।

अनभिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो
वाली । प्रकृत्यादिभ्य (६०) उपसंख्यानम् * । प्रकृत्या (६१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यज्ञापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं
तदप्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्याल्या पच्यत इत्येष प्रयोगो दृश्यते यत इति ।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्तृकर्म-
व्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधकत-
मत्वमिति भावः । आधारस्य यथा कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारत्वं
तथाऽग्रे (३७४०) वक्ष्यते ।

(८६) कर्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् जन्य-
जनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव
तेन हेतौ न प्रसङ्गः ।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति ।

हरिणा हेतोर्व्यापारानाश्रयत्वेत्या व्यापाराश्रयस्यैव कारणतोतेति
द्रष्टव्यम् । उदाहरणे तु रामकर्तृकवाणकरणकप्राणवियोजनफला-
श्रयो वालीति बोधः ।

(६०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्वविभक्त्यप्रवादः आकृतिग-
णोऽयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यादि सिद्धम् ।

(६१) प्रकृत्येति चारुरभिरूपः क्रियाया अश्रवणेन कर्तृकरणत्वासम्भवात्
पठोह प्राप्ता तदपवादेन गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् तृतीया तथा च

चारुः । प्रायेण (६२) याज्ञिकः । गोत्रेण (६३) गार्ग्यः ।
समेनैति (६४) विषमेणेति । द्विद्रोणेन (६५) धान्यं
क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

देवः (६६) साधकतमङ्गमसंज्ञं स्यात् चात् करणसंज्ञम् ।
अक्षैरक्षान् वा दीव्यति ।

कृतौ करणान्तरञ्जुटासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभा-
वेनायमभिरूपः कृतः नत्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।

६२) प्रायेणेति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् आचारादिवाङ्मयेन
याज्ञिकोऽयं ज्ञात यत्र इत्यर्थः ।

६३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात्वा प्राप्ता गोत्रेणायं
गार्ग्योऽज्ञायते इत्यर्थः ।

६४) समेनैतीति सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोश्चात्
गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम् ।

६५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वा-
भावः द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोणपरि-
मितधान्यार्थे मृत्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।

६६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वय-
योगो बोध्यतेऽतः अक्षैर्देवयत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मक-
त्वात् अकर्मकप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः तृतीययैव शक्तिद्वयबोध-
नेन अकर्मत्वाभावात् । यदाऽक्षाणां कर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान्
दीव्यतीत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः
परत्वात् कदापि षष्ठी । मनसादेवोत्यादौ मनसः करणत्वेऽपि तृती-
ययैव कर्मत्वबोधनात् कर्मण्यणि अलुक्समासः । मनसादेवइत्यादौ

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ई ।

अपवर्गः फलप्राप्ति (६७)सस्यां द्योत्यायाङ्गालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे तृतीया स्यात् । अङ्गा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ।
फलप्राप्तिः किम् । मासमधीतो नायातः (६८) ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।

सहार्थेन (६६) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
पिता (१००) । एवं साकं सार्द्धं समयोगेऽपि । विनापि (१०१)
तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादि (४४४४) दर्शनात् ।

हेतुतृतीया तेन प्रचाद्यजन्तदेशशब्देन समास इति विवेकः । शः
द्वयस्वीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेऽत्र प्रथमैव न
तृतीयेति बोध्यम् ।

(६७) फलप्राप्तिरिति तस्याञ्च सस्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति
फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्यागुच्यते त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्गे
ति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दवाच्या ।

(६८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम् ।

(६६) पृथग्विनानानाभिः (२६७४) इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धेऽनुक्तग्रहणं शः
विशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवत्वित्येतदर्थमित्याह सहार्थेनेति ।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालतादृश
क्रियादिमत्त्वं क्वचित्तु समदेशक्रियावत्त्वं तेन माषवपनकाले एकस्मिन्
क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपतीति प्रयोगः । पितृ
रत्नागमनसम्बन्धः गमधातुबोधः पुत्रस्य तृतीयाबोध्य इति
प्रधानतया ततस्तृतीया यथा चास्याप्रधानता तथा शब्दार्थरतं
दृष्ट्वाभिः प्रपञ्चितम् ।

(१०१) कश्चिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७३

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।

येनाङ्गेन(१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा (१०३) काणः । अत्रिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् अक्षि काणमस्य ।

इत्यम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ।

किञ्चित्प्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-
स्तापसः । जटान्नाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं
वा सञ्जानीते ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ।

(१२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो गृह्यते सन्निधानात् स चा-
र्थाद्विकृतएव नह्यविकृतेनावयवेन शरीरी विकृतो भवति तदेतदाह
येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकारइत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्थाद्यजन्ततया
अङ्गिपरो व्याख्यानादिति ध्येयम् ।

(१०३) अक्षणेति अवयवधर्मस्य अवयविन्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार
इति बोध्यम् । लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवत्त्वं काणत्वम् तद्धीनत्वमन्व-
त्वमिति विवेकः ।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाचो प्राप्तार्थाङ्गवः कर्त्तरि क्तः ततइत्थंशब्देन
भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधन कर्मषष्ठ्यन्तेन इत्थंभूत
शब्देन समासइत्याह कश्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणत्वस्याविवक्षाया
मेवैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम् ।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार-(१०४)
 साधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-
 नियतञ्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-
 मपीह (१०७) हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि (१०८)
 क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण साध्य-
 म्नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अमः करणम् । शतेन-
 शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।
 अशिष्टव्यवहारे (१०९) दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * ।
 दास्या (११०) संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ।
 । तृतीया ।

(१०५) निर्व्यापारेति करणन्त व्यापारवदेवेत्युक्तम् (२७० पृ०) एवञ्च करणशक्ति-
 भिन्नैव हेतुशक्तिस्तृतीयार्थः ।

(१०६) दण्डे व्यापारसत्त्वे ऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च करणत्वम् पुण्ये क्रिया
 जनकत्वे ऽपि निर्व्यापारत्वाच्च करणत्वमिति विवेकः ।

(१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।

(१०८) गम्यमानापिति अध्याहृतपदजन्यबोधविषयोपि न तद्व्यर्थ्यमाणतद्वाच-
 कपदजन्यबोधविषय एवेति भावः ।

(१०९) अशिष्टानां संकीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकदाणः प्रयोगे प्रत्या-
 सत्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णत्वं तद्वाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे
 तृतीयेत्यर्थः ।

(११०) दास्येति दासोसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७५

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। ३२।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २। ३। १३।

विप्राय गान्द्दाति । अनभिहितइत्येव । दानीयो विप्रः ।

क्रियया (११३) यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्* । पत्ये शोते ।

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन दृच्छति अयं गवादिमान् भवत्वित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । दानञ्चापुनर्यहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं पुनर्यहणे तु रजकस्य वस्तुं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वेऽपि संप्रदानं भवत्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्यप्रयोगात् । संप्रदानञ्च निविधम्

अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गकर्मणेष्वितम्

प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभतं संप्रदानतामिति ।

हरिणा अनिराकरणप्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्रयस्य निर्देशेन भेद-
त्रयस्य प्रतिपादनात् । त्वानिराकर्त्तुं संप्रदानं देवाय वस्तुं ददातीत्यादौ
देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धेनानिराकरणात् । प्रेरकं संप्रदानं
द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहोत्पाद्यभिलाषादिना
कर्त्तुःप्रेरणात् । अनुमन्तुं संप्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुर्वा-
दितस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिमात्रेण प्रेरणादिति विवेकः ।

(११२) तादार्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी स्तुतं रुच्यर्थानामित्यादि (२७६७) स्तुता-
विषये चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतस्तादर्थ्याविवक्षायामपि चतुर्थ्यर्थम् ।

(११३) कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन कर्मणेति
कर्मशब्दस्य पारिभाषिककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या-

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा * । पशुना
(११४) रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः ।
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ।

शयेन क्रिययेत्यादिवार्त्तिकारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्
स्वक्रिया यत्क्रियोद्देश्यिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च
पत्ये शेते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता
अत्र क्रियाऽकर्मिकैवेति सम्प्रदायविदः । तत्तद्भूमिपतिः पत्नौ दर्शयन्
प्रियदर्शन इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्यानिन (२८४) इत्यनेन तत्र चतुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य
सकर्मकत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-
धातुविषयमिव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्चकान्दमिति
कैयटः ।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीयणकर्मैव सम्प्रदान-
संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृकइत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकूलरूपमानाधिकर-
णव्यापारो रुचेरर्थः समवायेन प्रीत्यात्वयः सम्प्रदानमम् । अभिलष्यतेस्तु
प्रीतिव्यधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत्र सम्प्रदान-
त्वमेवञ्च कर्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७७

स्लाघतुङ्स्याशपां (११६) क्षीप्स्यमानः । १ ।

४ । ३४ ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मृतात्
कृष्णाय स्लाघते ह्युते तिष्ठते शपते वा । क्षीप्स्यमानः किम्
देवदत्ताय स्लाघते पथि ।

धारे (११७) रुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उत्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय
धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शत-
न्धारयति ग्रामे ।

स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ।

स्पृहयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृह-
यति : ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगः स्लाघतेरर्थः बोधविषय इत-
रादर्शनयोग्यदेशस्यापनं ह्युतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलस्थिति-
स्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय
स्लाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तोतीत्यर्थः एवं सर्वत्र
कृष्णं बोधयितुं निह्नुवादिकं बोध्यम् ।

(११७) धारेरिति अवस्थित्यनुकूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्याश्रयसम्बन्धी
सम्प्रदानम् । अवश्यदेयमृगसुत्तमसुद्देष्ट्वेन देयं यस्येति व्युत्पत्त्या
अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्ण इति फलितार्थः अवश्यदेयत्वेन
मोक्षस्यापि ऋणन्वं विवक्षितमिति बोध्यम् ।

(११८) इच्छामात्रं स्पृहा तद्विषयः सम्प्रदानम् ।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा । पुष्पाणि
स्पृहयति ।

क्रुधद्रु हेर्ष्यासूयार्थानां (११६) यम्प्रति कोपः ।

१।४।३७।

क्रुधाद्यर्थानाम्प्रयोगे यम्प्रति कोपस्मा उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये
क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति अस्त्रयति । यम्प्रति कोपः किम्
भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः ।
द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । अस्या गुणेषु दोषाविष्क-
रणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं
सामान्येन यम्प्रति कोप इति ।

क्रुद्रुहोरुपस्पृष्टयोः कर्म । १।४।३८ ।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्प्रति कोपस्तत्कारकङ्कर्म्मसंज्ञः स्यात् ।
क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योयस्य विप्रश्नः (१२०) । १।४।३९ ।

(११६) वधाद्यनुकूलचित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्रकृतः कोपः क्रुधेरर्थः । दुःख-
जनकक्रियारूपापकारजन्यचित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः । उत्कर्षनिरो-
धिकर्म्मारोपानुकूलचित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः । आचारादिगुणवि-
शेषे दम्भकृतत्वाद्वारोपानुकूलचित्तवृत्तिविशेषः अस्त्रयतेरर्थः । धात्व-
र्थमन्तीभूतकोपस्य यत् विषयः स संप्रदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थस्तादृशशुभाशुभसम्बन्धी
सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७६

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृणाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभा-
शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ।

आभ्याम्परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आ-
शृणोति वा विप्रेण मच्छन्ते हीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिगृणाञ्च । १ । ४ । ४१ ।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्त-
संज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ।

नियत (१२३) कालम्भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणान्तस्मिन् साध-
कतमङ्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय (१२४)

(१२१) प्रवर्त्तनाजत्याभ्युपगमः प्रतिश्रुवआश्रुवश्चार्थः पूर्वस्य धात्वर्थघटकविशे-
षणव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः ।

(१२२) शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणाते-
श्चार्थः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ।

(१२३) द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियत-
कालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति ।

(१२४) शतायेति करणस्यैव सम्प्रदानतया बोधः शतव्यापारश्चात्र दानरूप-
एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधात् ।

वा परिक्रीतः । तादर्थ्यं (१२५) चतुर्थी वाच्या ° । सुक्ते
हरिम्भजति । क्लृप्ति सम्पद्यमाने (१२६) च° । भक्तिर्ज्ञानाय
कल्पते सम्पद्यते ज्ञायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च° ।
वाताय कपिला विदुः । हितयोगे च° (१२७) ब्राह्म-
णाय हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ ।

३ । १४ ।

क्रियार्थः क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयज्य-

(१२५) तस्मै कार्यार्थे तदर्थं तस्य भावनादर्थं कृतद्वितेभ्यः सम्बन्धाभि-
धानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धन्तात् सम्बन्धएव तादर्थ्यं स चोपकार्योप-
कारकभावएव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी । सम्ब-
न्धस्य द्विउत्वेऽपि षष्ठीव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विज्ञेयात्
तस्य कर्मकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात् ।

(१२६) क्लृप्तीति क्लृप्तेर्भावे क्लृप् सम्पद्यन्तरभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः क्लृप्पर्थ-
कधातुयोगे यः सम्पद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः ।
याञ्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां
भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव । जनिकर्तुः प्रकृति-
रियपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽपादानत्वमेव भक्तेर्ज्ञानं ज्ञायते
इत्यादि । अत्र च क्लृप्तीत्यर्थपरं तदाह सम्पद्यत इति । भक्तिर्ज्ञा-
नाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणा-
सप्रकारकबोधार्थं सुवमिति बोध्यम् ।

(१२७) चकारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखैरिति (१४१ पृ०)

सूत्रे सुखयोगे चतुर्थीः समसविज्ञानात् ज्ञापकादिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियाधत्तेन च कृवाचक लक्ष्यते एवञ्चक्रिया-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८१

मानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति ।
फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कृमो नृसिंहाय नृसिंहम-
नुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ।

तुमर्थाच्च (१२६) भाववचनात् । २ । ३ । १५ ।

भाववचनाच्चेति (उ४३३४०) सूत्रेण (१३०) यो विहितस्तदन्ता-
च्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंबपङ् योगाच्च । २ ।

३ । १६ ।

फलकार्यकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाचकोपपदक-
मित्यर्थः । स्थानिगच्छाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धः
क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्थं क्रियेति ।
फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं दानमिति बोधः यथा वाक्यार्थ-
बोध्यैकदेशप्रयोगस्यले प्रविश पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमितिपदस्य
संपूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य समुदायस्य आहरणफलको-
क्तार्थं शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रवलादिति भावः । पिण्डीमित्यादौ
अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपद-
स्येति अयमेवार्थाध्याहारः । नमस्कृम इत्यत्र नमःस्मृतीत्यादिना न
चतुर्थी तस्याउपपदवभक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बलतया
बाधात् ।

(१२६) तुमृशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमर्थोऽर्थोयस्येति तुमर्गस्तुम-
र्थार्थ इत्यर्थः ।

(१३०) भाववचनाच्चेति सूत्रेणेति भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रिया-
यासुपपदे भविष्यति काले स्युरिति तत्सूत्रार्थः । तुमुनादेश समान-
कर्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थ्यास्तत्समानार्थकतया परार्थकक्रियायां न
प्रयोगः । अत्र च समानकर्तृकत्वबोधनात्तादर्थ्यचतुर्थ्यानेष्टसिद्धिः ।

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः
स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्या-
प्तार्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थः शक्त
इत्यादि । प्रम्बादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्य तस्यै वा प्रभवति
स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बभूवुर्भुवनत्रय-
स्येति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिपीति (१६४०) षष्ठी-
स्वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

मन्यकर्मण्यनादरे विमाप्राऽप्राणिषु । २ । ३ ।

१७ ।

प्राणिवर्जो मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे (१३१)
न त्वान्तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे
न । न त्वान्तृणमन्ये । अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशु-
कण्टगतलवर्जेष्विति वाच्यम्* । तेन न त्वान्नावमन्नं वा मन्ये
इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये
इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

(१३१) अनादरे इति आदराभावमात्रं न नञोऽर्थोऽपि तु अधर्मादाविव प्र-
तिपक्षवाचित्वान्तिरस्कारएवार्थइत्याशयेनाह तिरस्कारेति । मन्यतेः
कर्मणि विशेषण एव चतुर्थी तेन उद्देश्यीभूतान्नेति भावः । तिरस्का-
रश्चात्र नापकृष्टसादृश्यमात्ररूपः किन्तु अपकृष्टतानिरूपितोपमेय-
त्वाभावरूपएवोपमेये गृह्यते व्याख्यानात् तत्रतीतिश्च नञ्समभिव्या-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८३

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि

। २ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायाङ्कम् (१३२) मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् पश्यान्ङ्गच्छति (१३३) । गन्वाधिष्ठिते (१३४) अध्वन्येवायन्निषेधः यदातूत्पथात्पश्यान्मेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१३५) । १ । ४ । २४ ।

हार एव तृणायेत्यस्य तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः "तृणाय सत्वा रघु-
नन्दन" इत्यादौ तु नजोऽश्ववर्णेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये ।

(१३२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः । शारीर-
क्रियायाएव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

(१३३) पश्यान्मिति अध्वशब्दस्यार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम् ।

(१३४) गन्वाधिष्ठितइति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तव्यापारजन्यफलाश्रये
इत्यर्थः अध्वपदेन गन्तृप्राप्त्योऽर्थ उच्यते उत्पथादित्यस्य उत्पथं परि-
त्यज्येत्यर्थः । इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्तव्यधिष्ठितत्वान्न
चतुर्थीनिषेधः । तथाच उत्पथेन गन्तुमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्त्तते
इत्यर्थः । चतुर्थी ।

(१३५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः
इयञ्च पञ्चमी विभागार्थकधातुयोगएव साधुः । विभागश्च न वास्तवम-
न्वन्वपूर्वको न वा वास्तवएव किन्तु बुद्धिकल्पितमन्वन्वपूर्वको बुद्धि-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतङ्कारकत्वादपा-
दानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितश्च “माथुराः पाटुलिपुत्रेभ्य आश्रयतरा” इत्यादेः बहुविकल्पित
विभागाश्रयत्वेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात् । ध्रुवमिति कर्त्तृवारणाय
तथाच अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति
फलितोऽर्थः ध्रुवत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागा-
श्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा
विषयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ।

पततो ध्रुवएवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति ।

कुड्यापततोऽश्वात् मेवः पततीत्यादौ कुड्यावधिकपतनाश्रयाश्चावधिकं
मैत्रादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्य-
र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्त्वाभेदेन विशेषणत्वम् पतनादक्रियायान्तं सम्-
न्वितया पञ्चम्यर्थस्य विशेषणत्वमिति । तच्चापादानं त्रिविधम्

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियेति विधापदानमिष्यते इति ह्यर्थुक्तेः ।

निर्दिष्टः श्रूयमाणोविषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्वापेक्षित क्रियमित्यर्थः
यथा वृक्षात् पतनं पततीत्यादौ अपादानविषयीकृतं पतनं श्रूयमा-
णम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थवटकीभूत इति यावत्
विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८५

ग्रामादायाति । धावतोश्चात्पतति । कारकङ्क्षिम् । वृक्षस्यपर्णं
पतति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६) * ।
पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमादयति ।

नित्यर्थः यथा मेधात् विद्योतते विद्युदिवाहो निःसरणपूर्वकवि-
द्योतनार्थकविद्योततियोगे मेधादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्युपादानत्वम् ।
अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुतइति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगत्यादि-
क्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । पतधातोरकर्मकत्वे
वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्वकः पत्रप्रतिः संयोग
इति बोधः । तस्य सकर्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षावधिक-
विभागपूर्वकभूनिवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापार इति बोधः । परस्पर-
स्यान्ते पापपसरत इत्याहो मेपपदोपत्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्तृ-
त्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागाश्रयत्वादुपादानत्वमिति विवेकः ।
विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमपस्तृतेरर्थः । आत्मानम् आत्मना वेत्तीत्यादौ
अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेनोपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्मत्वकर्तृत्वकरणे-
त्वादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदकृतोमेषयोरुभयसमावेश इति
न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम् । ग्रामादायातीत्यादौ विभागपूर्व-
कोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसम्भवादुपा-
दानत्वम् सन्दतेस्तु सन्दनमात्रार्थकतया वृक्षे सन्दते इत्येव प्रयोगः ।
चलतेस्तु विभागपूर्वकचलनविवक्षायाम् आसनाञ्चलित इति प्रयोगः ।
वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वेन
कर्मतया कर्मसंज्ञयैव बाधः । स्वार्थाद्दीयते पुरुषइत्यादौ स्वार्थस्यैव
धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादानेऽवाहीयरुहोरिति (७२७८)
ज्ञापकात् कर्मात्ययान्तहोधातुयोगे कर्तुरुपादानत्वम् पुरुषस्य
च कर्मत्वविवक्षया कर्मत्वाज्ञकारेणोक्ततेतिविवेकः ।

(१२६) जुगुप्सेत्यादि । अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा । कृत्य-

भोत्रार्थानां (१३७) भयहेतुः । १।४। २५ ।

भयार्थानान्त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चौराद् विभेति । चौरात्तायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
विभेति त्रायते वा ।

पराजेरसोढः (१३८) । १।४। २६ ।

पराजेः प्रयोगेऽसह्योर्योऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराज-
यते ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते अभि-
भवतीत्यर्थः ।

वारणाथीनामीप्सितः । १।४। २७ ।

प्रवृत्तिविघातो (१३९) वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितो-
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम्
यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्वे ।

भावानुकूलव्यापारोविरामः । इष्टानिष्टसाधनयोस्ताद्विपरीतत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः सर्वत्र च विषयतया ज्ञानकृत्यादौ अन्वयी
अपादानमंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१३७) भोत्रार्थानामिति भाव्यनिष्टस्य प्रतीकारासामर्थ्यं ज्ञानं भयम् अनिष्टवा-
रणं त्राणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टं तद्वेतुरपादानमित्यर्थः ।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोढः अत्र कृत्यसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्साहाभावः
पराजयस्तत्सहनाशक्योऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ
त्वभिभवार्थकत्वाद्वास्य विषयः ।

(१३९) प्रवृत्तिविघातो निवृत्तिस्तदनुकूलव्यापारोवारणं तत्र निवृत्तिविषयो-
ऽपादानं यवादिभक्षणस्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वादपादानत्वसिद्धि-
रिति बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८७

अन्तर्द्वा येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति (१००)
तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्वा किम्
चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं (१४१) किम् अदर्शनेच्छायां
सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यज्ञदत्तो
निलीयते ।

आख्यातोपयोगे । १।४।२९।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपा-
ध्यायादधीते । उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः (१४३) । १।४।३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ।

भुवः प्रभवः । १।४।३१।

(१४०) अन्यकर्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थि-
त्यादिरूपोऽन्तर्द्धानं तदुपटकमदर्शनं यत्कर्तृकमिच्छति तदपा-
दानमित्यर्थः ।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्वा यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादान-
मित्यर्थोऽस्त्विति प्रश्नः ।

(१४२) सत्यपीर्यः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशात् दर्शने
सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत्तदर्शनाभावएव तत्तैव स्यादिति भावः ।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशबलमुपादानकरणं प्रकृतिस्य दृष्टा-
न्तानुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र (२६२ पृ०) योगविभागे
व सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं सत्वम् ।

भवनम्भः भूकर्त्तुः (१४४) प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
तत्र प्रकाशत इत्यर्थः । ल्यबोपे (१४५) कर्म्मण्यधिकरणे च* ।
प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने
उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः । खशुराज्जिहेति खशुरं वोच्ये
त्यर्थः । गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनान्विमित्त-
मित्युक्तम् (२८५४०) । कस्माच्च नद्याः । यतश्चाध्वकालनिर्माणां
(१४७) तत्र पञ्चमी तद्यक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्मपञ्चमी
च वक्तव्या* । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे ।

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-

युक्ते । २ । ३ । २६ ।

ऐतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८) । इत-

(१४४) जनिकर्त्तुरित्यतः कर्त्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वेनानुवर्त्यहि

भूकर्त्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अयतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भइति
यावत् “प्रभवो जनने भूते जन्महेतौ पराक्रमे ज्ञानस्य चादिमत्त्वे
स्या”इति विश्वकोशात् । प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथमप्रका-
शार्थाभावादिति बोध्यम् ।

(१४५) ल्यबोपइति ल्यबन्ततया श्रवणाभावेऽपीत्यर्थः कर्म्मधिकरणे प्र-
त्यासत्त्याऽश्रूयमाणस्याध्याहारिष्यमाणल्यबन्तस्यैवेति बोध्यम् ।

(१४६) गम्यमानापीति विशिष्य तद्वाचकशब्देनानुपस्थाप्यमानापीत्यर्थः अ-
पेक्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८५४०) प्राक् ।

(१४७) यतो यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य च निर्माणां परिच्छेदस्ततइत्यर्थः ।

एवञ्च देशकालयोः परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

(१४८) अन्येत्यर्थं ग्रहणं भेदार्थकशब्दमात्रग्रहणमितरग्रहणन्तं प्रपञ्चार्थं

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८६

रग्रहणम्पञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् ।
आरात्(१४६)वनात् । ऋते(१५०)कृष्णात् । पूर्वं ग्रामात् ।
दिशि दृष्टः शब्दो (१५१) दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकाल-
वृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयव-
वाच्ययोगे तु न(१५२)तस्य परमान्नेडिमिति(४६४)निर्देशात् ।
पूर्वङ्गायस्य । अञ्चत्तर पदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि
षष्ठ्यतमर्थेति(२६५४)षष्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्रहणम् । प्राक्

विस्तरतः प्रदर्शनार्थम् । वस्तुत इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य
ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्नइत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा
भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी । पृथक्शब्दस्य
स्वरादित्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्वि-
नेत्यादिना(२६३४)विकल्प इति बोध्यम् ।

(१४६) “आरात् दूरसमीपयोः” तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या-
मिति (२६६४)प्राप्तां पाक्षिकीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी ।

(१५०) ऋते इति ‘फलति पुरुषाराधनं ऋते’ इत्यादौ तु ततोऽन्यत्वाप्रि दृश्यते
(२६२४)इत्युक्तेः यावदादियोगे नदीं यावदिदं वनमित्यादिवत्
ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम् ।

(१५१) दिशि दृष्ट इति शब्दपर्यन्तग्रहणात् रुद्ध्या दिग्विशेषस्यैव वाचका
एव पूर्वार्थो गृह्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुभादयः ।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तञ्चोटाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्वं कायस्येति अव-
यवे पूर्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनैवेति बोध्यम् ।

(१५३) अञ्चत्तरेति दिक्शब्दसाहचर्यात् दिग्वाचकस्यैवास्य ग्रहणं नत्वन्यार्थ-
कस्य तेन सभ्रगृह देवदत्तेत्यादौ न ।

(१५४) बाधितुमिति परत्वात् प्राप्तामपि पुरस्तादपवादेन बाधितुमित्यर्थः ।

प्रत्यग् वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा(१५५)ग्रामात् । आहि ।
दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः
प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी । भवा-
त्प्रभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः । अपपरिवह-
रिति(१२६४०)समासविधानात् ज्ञापकात्(१५८)वहिर्योगे पञ्च-
मी (१५९) । ग्रामाद्वहिः ।

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ।

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामित्यर्थे दक्षिणादाजिति(६६६४०)आहि च दूर
६६७४०) इत्याजाही । षष्ठ्यतमर्थेत्यस्यापवादः ।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य वेत्यु-
क्तिरसंगता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वेनारभ्येत्यस्याप्येतदर्थ-
कता । अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेऽपि न
द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात् । आरभ्ये-
त्यस्य गृहीत्वे त्याद्यर्थकत्वेऽवधिसारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति धिवेकः ।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय वा सेव्य
इति बोधः ।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः
अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्यात् तत्रापपरी वर्ज्यमर्थौ कर्मप्रवचनीयावेव
तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति(२६१४०)वचनात् अपपरिनिमित्तक
पञ्चम्यैव समासः सिद्धस्तत्साहचर्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव समासो-
युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमोविधाने कथं पञ्चमीसमासइत्याक्षेपात्
तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति ।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरित्यादौ षष्ठ्यापि
साधुरिति बोध्यम् ।

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ।

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधा-
वपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कर्मप्रवचनीर्ययोगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः
परि हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने (१६१) । लक्ष-
णादौ तु हरिम्परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात्
ब्रह्म ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ८२ ।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात् । २ । ३
। ११ ।

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्यादायावचनं मर्यादाबोधकमित्यर्थः अव-
धीभूताया मर्यादायाः सापेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयो-
रप्याकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्वोधे बोधादित्याशयेनाह वचन
ग्रहणादिति । तथा च अवधिमात्रं विवक्षितमित्युभयोः संग्रह इति
भावः ।

(१६१) लक्षणादर्थकपरिशब्दयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ
वर्जनार्थकापशब्दसाहचर्यात् वर्जन एव परिग्राह्य इति भावः ।
हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्मणिकप्रत्ययान्तः तुल्य-
मूल्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावल्युद्भूतम् । यस्मादिति पष्ठार्थे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णा-
त्प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

अकर्त्तर्यृणो पञ्चमी । २ । ३ । २४ ।

कर्त्तृवर्जितं (१६३) यदृणं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात् ।
शताङ्गद्वः । अकर्त्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः ।

विभाषा गुणोऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ।

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा
बद्धः । गुणे किम् धनेन कुलम् । अस्त्रियाङ्गिम् । बृद्ध्या-
मुक्तः । विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाञ्च
क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धः (१६६) ।

पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्
पञ्चमीत्यर्थः । अत्र यस्मादिति निर्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित्
पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरि-
त्यादौ उभयी विभक्तिरिति बोध्यम् ।

(१६३) कर्त्तृवर्जितं कर्त्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः ऋणञ्चात्र स्वरूपसन्निमित्तं न
तु वाच्यकोटिनिविष्टं तद्वोधकशब्दाभावेऽपि स्यादेवेति भावः ।

(१६४) हेतावित्यस्यानुवर्त्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयो-
जककर्त्तृतया तत्प्रयोजको हेतुश्चेति (उ१८६८०) हेतुत्वसत्त्वेऽपि कर्त्तृ-
संज्ञया बाध इति भावः ।

(१६५) योगविभागादिति बाहुल्यकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगात्
योगविभागाश्रयणमिति भावः ।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने लक्षणिकत्वे तत्र गुणत्वसम्भवेनादोषेऽपि
स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति ।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ ।

३ । ३२ ।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७) च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थस्य पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्त्तिते । पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकाल्पकच्छकतिपयस्याऽसत्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः (१६८) करणे तृतीयापञ्चमौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः । प्रति-

(१६७) पञ्चमी मण्डूकश्रुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्त्तते इत्याशयेनाह पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यज्ञात् सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यताश्रयो वा तथाच स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत् धर्म्मवचना धर्म्मिवचनाश्च । करणत्वञ्च तेषां परम्परया । ईदृशार्थेण तेषां साधुत्वं सूत्रवलादिति भावः । अतएव लुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटेन करणे किं स्लोकं पचतीति क्रियाविशेषणे कर्म्मणि मा भूत् असत्त्व-भूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्लोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमित्युक्तम् । शब्देन्दु० ।

(१६९) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः (२६६ पृ०) समुच्चयार्थकान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्यैव पञ्चमीलाभेऽपि चकारोऽव्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थ इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा ।
अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृ-
त्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ।

। पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः (१७०) स्वस्वामिभावादिः
सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-
मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सताङ्गतम् । सर्पिषो

(१७०) उक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थानाउक्तास्तेषु च द्विती-
यादीनां विधानान्तदन्यत्र षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि ।
षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन
भाने षष्ठ्येवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः ।

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति ।

तत्र राज्ञः पुरुषइत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्तृत्वादिना
उपकार्योपकारकभावः, मातुः स्मर्यते इत्यादौ तु श्रुतायाएव स्मर-
णादिक्रियायाः कर्मत्वेन तथेति विवेकः । अतएव सूत्रे अन्या-
दिपदमनुक्त्वा तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम् ।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा षष्ठी तथाऽग्रे वक्ष्यति ।
(२६६ पृ०) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुषइत्यादौ
राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुषइति बोधः राज्ञः सेव्यत्व-
विवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्व-
सम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धसोभयनिष्ठत्वेऽपि प्रति-
योगिपदादेव षष्ठीना अनुयोगिपदादित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तं हरिणा

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे
शम्भोश्चरणयोः । फलानान्तुप्तः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) द्योत्ये च षष्ठी स्यात् । अन्नस्य
हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी
च । केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपर्याय (१७२)
प्रयोगे सर्वासाम्प्रायो दर्शनम्* । किन्निमित्तं वसति केन
निमित्तेन कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणम् । को
हेतुः । किम्प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः
प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठ्यतस्यप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२ । ३ । २६ सू०) हेतावित्यनुवर्त्याह हेताविति हेतुतासम्बन्धे-
नान्वये विवक्षित इत्यर्थः तेनान्नं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात् न
षष्ठीति बोध्यम् हेतुवाचिकैव षष्ठीति सूत्रार्थः ।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्त्वमानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति
प्रथमान्नं द्वितीयान्नञ्चेति बोध्यम् ।

१७३ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यस्य (६६५ पृ०) योर्थः दिक्देशकालरूपः
सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः ।

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति (२८८४) पञ्चम्यपवादः
(१७४) । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्यवा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्निकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । ३ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी (१७५) च । दूरन्निकटं ग्रामस्य
ग्रामाद्वा ।

ज्ञोऽविदर्शस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी
स्यात् । सर्पिषोज्ञानम् (१७७) ।

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः पश्चात् गम्यते भ्रम्यते वेत्यादिभाष्य-
प्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेयं
तदप्रवादिका तेन तस्य पश्चादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।
प्रत्ययग्रहणं किम् श्रूयमाण एवातसर्थे भवति न तु सुप्तेऽपि तेन प्राग्
ग्रामादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) षष्ठां प्राप्तायां दूतेऽन्यतरस्यां ग्रहणं पञ्चमीसमुच्चयार्थं तेन
विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चयीयते न तु सन्निहिते अपि द्वितीयादतीते
व्याख्यानादित्याह पञ्चमी चेति ।

(१७६) ज्ञोऽविदर्शस्येति ज्ञः अविदर्शस्येति ऋदः व्याख्यानात् ।

(१७७) सर्पिष इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

अधीगर्थ(१७८)दयेशाङ्गर्माणि । २ । ३ । ५२ ।

एषाङ्गर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो
दयनमीशनं वा ।

कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ।

कृजः कर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ।

भावकर्तृकाणां (१७६) ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्माणि
शेषे षष्ठी स्यात् । रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा । अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्थः स्मृतिः अधिशब्दोच्चारणमिडिकावधिशब्दं न व्यभिच-
रतइति द्योतनाय । कर्माणि किं मातुर्गुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठी-
समासो भवत्येव । एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गेऽपि प्रतिपदविधाना षष्ठी
न समस्यते(१४४४८०) इति निषेधः तथाच शेषे इत्यस्य सर्व्वत्वानुवर्त्तने-
ऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवैषां स्मृत्वाणां प्रवृत्तिरित्याकारे स्पष्टमिहापि
समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्व्वत्र कदन्तशब्देनोदाहरणमित्यनुसन्धेयम् ।

कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रदिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ।

हरिणा स्पष्टमिदमुक्तं प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कथ्योगे ।

(१७६) रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्य-
भिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपोभावउच्यते वक्त्री-
तिवचनः बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः नहि
भाषो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुतानिर्वाह्यैव वचिरिह
प्रयुक्तः । तथाचायमर्थः भावोवचनः कर्त्ता येषां ते भाववचना इति
तदेतदाह भावकर्तृकाणामिति ।

(१८०) चौरस्येति कर्माणिः शेषत्यविवक्षया षष्ठी, रोगस्येत्यत्र रुजा-

न्ताप्योरिति वाच्यम्* । रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरस-
न्तापो वा रोगकर्त्तृकचौरसम्बन्धज्वरादिकमित्यर्थः ।

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ।

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथ-
नम् (१८२) । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् तत्सम्ब-
न्धिनी याच्जेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहण (१८३) नाटक्राथपिषां हिंसा
याम् । २ । ३ । ५६ ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जा-
सनम् । निप्रो संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्र-
हणनम् प्रणिहनः निहननम् प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने
चुरादिः । चौरस्योन्नाटनञ्चौरस्य क्राथनं वृषलस्य पेषणम् ।
हिंसायाङ्ङि धानापेषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ।

शब्दयोगे कर्त्तृकर्मणोः कृतोति (३०४) षष्ठीति विवेकः । भावकर्त्तृकाणां
किं श्लेषाणश्चौररुजा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः ।

(१८१) अज्वरोति निषेधात् चौरज्वरइत्यत्र रुजार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ
शेषषष्ठी तेन समास इति भावः ।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्मे भूयादित्यागासनमित्यर्थः ।

(१८३) निप्रोपदृशोह्नोनिप्रहणः । शब्दपरत्वेऽपि सौत्वत्वात् हन्तेरत्पूर्वस्येति
(१५८४) णत्वम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

शेषे कर्मणि पठो स्यात् । दूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो
स्तुत्यार्थता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । सम-
र्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं
स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

द्युतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठो
स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दीव्यति
स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषेऽपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्वयोगाऽपवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य(१८) ब्रुवोः कर्मणो

(१८४) समपर्यायसं ब्देन समासे समशब्दस्य शकभ्वादित्वात् पररूपे
वा कृते समर्थयोरिति सिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थेति तथाच
क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकदोरेवेत्यर्थः ।

(१८५) तदर्थस्येति तच्छब्देन व्याहृपणौ परामृश्येते द्युतक्रयविक्रयव्यवहा-
रेषु तौ दिवस्तुल्यार्थावित्याह द्युतार्थस्य क्रयविक्रयेति । इह शेषे इति
न संबध्यते व्याख्यानात् उत्तरस्तत्र विकल्पारम्भसामर्थ्यात् अथवा-
पष्ठ्यां विकल्पतायां शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः
स्यादित्याशयेन समासयोग्यताभावं ध्वनयन् तद्धन्तेनोदाहरति शतेन
दीव्यतीति ।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतेदेवादिकात् लोभश्चमद्वैकवचनं तत्साहच-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य
हविषोवपायाः मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ।

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ।

कृत्वोर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी
स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे
किम् द्विरहन्यध्ययनम् ।

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

कृत्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृणास्य कृतिः ।
जगतः कर्ता कृणाः । गुणकर्मणि वेध्यते* । नेताऽश्वस्य
सुप्तं सुप्तस्य वा । कृति किम् (१८८) । तद्धिते मा भूत् ।
कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

र्यात् ऋविरपि तदन्त एव गृह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न संबध्यते
तिङन्तेन सह समासाप्रसक्तेः ।

(१८७) कृत्वसुचोर्थ इवार्थोपेक्षां ते कृत्वोर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः । शेषे कि-
मिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२६६पृ०) विच्छेदादधिकरणकारक एव
षष्ठीविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्नः । द्विरहनीत्यादिवृत्तिप्रयो-
गप्रामाण्यात् मण्डूकप्रुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तराशयः ।

(१८८) कृति किमिति इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातु-
रेव धातोश्च द्विविधा एव प्रत्ययाः तिङः कृत्येति तत्र तिङ्प्रयोगे
न लोकेत्यादिना (३०३पृ०) षष्ठीनिषेधेन परिशेषात् कृत्येवेदं सूत्रं
प्रवर्त्तिष्यतेऽतः किं कृतीतिविशेषाभिधानेनेति प्रश्नः ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं क-
टस्याख्येवेति ततः षष्ठी मा भूदित्येतदर्थं तद्धितान्तादिव्यावृत्तये क-

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।

उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्(१६०)कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ।
आश्चर्य्योगवान्दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्ना

तीति ग्रहणमिति भावः । अत्र कर्तृसाहचर्यात् कर्माणि धात्वर्थं
भेदेनाव्ययेन गृह्यते तेन स्तोकं पाचकइत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे-
अभेदान्वयिनि कर्मणि न षष्ठीति । शब्देन्दु० ।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिभाष्यकारप्रयो-
गादृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे सह सुपेति(११६८०)समासे
पूर्वादिनि (६७६८०) रित्यत इनेरनुवृत्तिमता सपूर्वाच्चेति(६७६८०)
सूत्रेण इनिर्जायते तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य
कटादिकर्म रूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात्
एकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिस-
म्भवः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यमेषा रीतिराकलनीया
तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते
तदन्तेन पूर्वादीनां सह सुपेति समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दा-
दिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां
कटादिकर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव ज्ञान्ते भावाभिधायिनि ।

पश्चात् क्रियावता कर्तृ योगो भवति कर्मणा ।

अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति ।

गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनो-
पस्थिता यथा अविग्रहा असुबोधा तथा कृतपूर्वकर्तृबोधककृत-
पूर्वमध्यपातिन्यपीति तदर्थः । प्रपञ्चितञ्चैतदस्याभिः शब्दार्थरत्ने ।

(१६०) उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्निति तेनैकनिमित्तसङ्गात् ओदनस्य पाकः आ-

यन्नियमः* (१६१) । भेदिका विभित्ता वा रुद्रस्य जगतः ।
 शेषे (१६२) विभाषा* । स्त्रीप्रत्ययद्वयेके । विचित्रा जगतः
 कृति हरेर्हरिणा वा । केचित् अविशेषेण (१६३) विभाषामि-
 च्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ।

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकस्येति (३०३८०)
 निषेधस्यापवादः । राज्ञाश्मतोबुद्धः पृजितो वा ।

क्षणानां प्रादुर्भावइत्यादौ विभिन्नक्रियायाः कर्त्तृकर्मणः प्रतीक्षाप्राप्ता
 नात्र नियमः इति भावः । प्राप्तिरित्येव वेभ । योग एवायं नियमइति
 ध्वनतम् । उभयशब्देन कर्त्तृकर्मणी परास्मृत्येते । प्रत्येकत्वेण प्राप्ते
 नियमार्थादिति ध्वनयन्नहं कर्मण्येवेति ।

(१६१) स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां क्तिनि (उ४४८८०) त्यधिकारविहितयो-
 रित्यर्थः नायं नियमइति एतयोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्त-
 रीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तर्यपि भवतीत्यर्थः ।
 भेदनं भेदिका धात्वर्थं निर्द्देशे खलुलिति (४३४५३८०) खलु ।

(१६२) शेषे इति कर्त्तर्येव विभाषा न तु कर्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति
 विचित्रेत्यादि अत्रैते संग्रहलोकाः प्राचीनेरुक्ता यथा
 षष्ठी संभविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्मणोः ।
 अस्त्रीप्रहितकयोगे कर्मण्येव न कर्त्तरि ।
 तव्यादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेदते ।
 कर्त्तृविभाषया कैश्चित् कर्मणोऽपि तथेष्टते इति ।
 प्रधाने नियता षष्ठी गुणे अभिप्राया भवेत् ।
 प्रधाने प्रत्ययाश्चेत् स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति च ।

(१६३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेषु कर्त्तृकर्मण्ये इत्यर्थः ।

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।

कस्यास्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् (१६४) ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृतां । २ । ३ । ६९ ।

एषाम्ययोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः (१६५) । कुर्वन् (१६६) ।
कुर्वाणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिन्दिदृक्षुः (१६७) अलङ्कृ-
णुर्वा । उकः । दैत्यान्घातुको हरिः । कमेरनिषेधः (१६८) ।
लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखक-
र्तुम् । निष्ठा (१६९) । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान्

(१६४) इदमेषामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्म-
णोर्द्वयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्येत्यादि । उभ-
यप्राप्ताविति तु मध्येऽपवादन्यायेन कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यस्यैव
नियमो मान्यस्येति बोध्यम् ।

(१६५) ल इति लङादीनां सामान्यग्रहणं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भव-
तीति तदादेशा यत्न गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदाहृत्यन्ते
इति शेषः । आदेशशब्देन च तत्कार्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन सोमं
पपिः ददिर्गा इत्यादौ आह्वयमहनजनः किकिनौ लिट्चेति (उ० ३७५
पृ०) किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिरूपलिट्कार्यातिदेशात् ।

(१६६) कुर्वन्निति लृप्प्रत्याहारघटकस्तु नायं शता लृप्प्रत्ययस्य तद्वटकत्वे-
ऽपि शत्विति समुदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् लिङादेशवत्सादेस्तत्का-
र्यकारिकिकिनोः संप्रसारणं लृप्प्रत्ययस्यावश्यकतया तेनैव शत्व-
निषेधसिद्धिः ।

(१६७) सृष्ट्वे उ उक इति ऋदसुदाहरणेन ज्ञापयन्नाह दिदृक्षुरिति ।

(१६८) कमेरिति उकान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषायामेवेति भाष्यकारः ।

(१६९) निष्ठेति निष्ठायोगे कर्मणि षष्ठी सर्वथा निषिद्धा कर्त्तरि तु विषय-

विष्णुः । खलर्थः । ईषत्कारः प्रपञ्चो हरिणा । तन्निति (२००)
 प्रत्याहारः शतशानचाविति (उ३६५ पृ०) तदशब्दादारभ्य (उ३६६ पृ०)
 तणो नकारात् । शानन् । सोमस्यवमानः । चानश् ।
 आत्मानम्नण्डयमानः । शत । वेदमधीयन् । तन् । कर्त्ता
 लोकान् । द्विषः शतुर्व्या (२०१)* । सुरस्य मुरं वा द्विपन् ।
 सर्वोऽयङ्कारकप्रज्ञाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी (१०२) तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ।

भविष्यत्यकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न
 स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । वजङ्गामी । शतन्दायी ।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्मणः सम्बन्धविवक्षायापि न षष्ठीसमासः
 यथोक्तं हरिणा

निजायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणया पञ्चा समासस्तत्र नेष्यते इति ।

(२००) पृङ्ग्यजोः शाननिति (उ३६७ पृ०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिपु
 चानशिति (उ३६७ पृ०) चानश् इङ्वाय्याः शतकर्त्तृणीति (उ३६८ पृ०)
 शत । तन्निति (उ३६९ पृ०) तन् । खले जिघृक्षितप्रत्याहारस्य हणाय
 तनामित्यत्र एत्वं न कृतमिति बोध्यम् ।

(२०१) द्विष इति द्विपोऽमित्ये इति (उ३६८ पृ०) विहिते शतरि वा षष्ठीत्यर्थः ।

(२०२) शेषे षष्ठी त्विति शाब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाद्यर्थो गुवां
 दोहोऽगोपेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

(२०३) अधमर्ण्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्यकस्येति इनस्तुभयोर्विधाना-
 दाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति । यद्यपि भविष्यत्यको न स्मर्यते
 तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४३१ पृ०) विहितः तस्य
 एवुलाविति (उ४३२ पृ०) अकस्यानी एवमेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति (उ३१५४०) कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितकर्मम् । अत्र योगोविभज्यते । कृत्याना-
मुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चानुवर्त्तते । तेन नेतव्या
व्रजङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां नृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

२ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्द्यौर्गो तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सहशः
समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ।
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

- सतः पालकः इति यस्तु कालसामान्ये खलुलभिहितस्तस्य नायं निषे-
धकः तेन ओदनस्य पाचकः पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः ।
(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (३००४०) नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्त्तृ-
ग्रहणञ्च कर्मणि विकल्पेनित्यर्थम् ।
(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चानुभयप्राप्तिविषयइति कैय-
टादयः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेध्यते इति (३००४०) विकल्पस्तु न
कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुण-
कर्मणोऽक्तत्वेन प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्वाधात् । तथा च
गुणकर्मणि वेध्यते इति त्वभयप्राप्तिरहितस्थले विशेषस्तु संपादक-
श्लोकेषु (३०२४) प्रागुक्तेषु दृश्यः ।
(२०६) शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते । तुल्यार्थैस्तु-
ल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति पर्युदास उपपद्यते इति तु युक्तम्

चतुर्थी (२०७) चाशिष्यायुष्यभद्रभद्रकुशलसु
स्वार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ।

एतदर्थेऽर्थो चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्य-
ञ्चिरञ्जीवितम् कृणाय कृणस्य वा भूयात् । एवम्भद्रभद्रं
कुशलन्निरामय सुखं शम्, अर्थः प्रयोजनं हितमप्यभूयात् ।
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात् (२०८)
सर्वतार्थग्रहणं भद्रभद्रपर्यायत्वादित्यतरो न पठनीयः ।

। षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ।

कर्तृकर्मद्वारा (२०६) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधि-
करणसंज्ञः स्यात् ।

अतएव च पर्युदासात्तत्र सादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन
इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
तलां यदारोहति दन्तवाससेति, सुटोपमं भूतिसित्तेन शम्भुनेत्यादौ
तु सहार्थे तृतीयेति मन्निनाथः ।

(२०७) चाशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे
चतुर्थीषष्ठावित्यर्थः । अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन सुखहितादिभिर्न
समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । अतएव च सुखेन
चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे ।

२०८) व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निमित्तमित्यायुष्या-
दिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः । षष्ठी

(२०६) अभियतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकञ्चि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारात्(२१०)दूरान्तिकार्थेभ्यः ।
 औपस्येषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा (२११) ।
 कटे आस्ते । स्थाल्याम्पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मि-
 न्नात्मास्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति(२६१४०)
 विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । तस्येन्वि

चाधारः कस्ये त्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति
 लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्तृकर्मणोस्तत्तत्संज्ञयैव परया
 एतस्या बाधात् परम्परया तद्वारा क्रियायाऽन्तर्भाव इह साक्षात्त्याह
 कर्तृकर्मद्वारेति । स्पष्टं हरेण

कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ।

भूतले घटइत्यादौ सर्वत्वास्तीति पदाध्याहारेण शाब्दबोधः । मूले
 वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्तृकपि-
 संयोगिवृक्षद्वारा मूलवृक्षत्वादाधारत्वम् विशिष्टवृक्षस्य मूलवृक्षत्व-
 बोधेऽन्यत्वावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतिः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं
 फलतीति बोध्यम् ।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थेऽपि सप्तमीति बोध्यम् ।

(२११) त्रिधेति उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्
 एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमौपश्लेषिक मिति वा
 सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदतिरिक्तं सर्वम् वैषयिकम् । सर्वत्वाधि-
 करणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः । तत्रौपश्लेषिके, कर्तृद्वाराधारे
 कटे आस्ते इति, कर्मद्वारा तु स्थाल्यां पचतीति । वैषयिके, मोक्षे इति
 अभिव्यापके सर्वस्मिन्नित्युदाहरणविवेकः ।

ययस्य(२१२)कर्मण्युपसंख्यानम्* । अधीती(२१३)व्याकरणे ।
 अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यसेति (६७६ष्ट०) कर्त्तरीनिः ।
 साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च ° । साधुः कृष्णो मातरि ।
 असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे ° । निमित्तमिह(२१५)
 फलं योगः संयोगसमवायात्मकः ।

(२१२) क्तस्येति इन्विषयस्य इनोविषयस्य इन्प्रकृतेः क्तस्य क्तान्तस्य कर्म
 णीत्यर्थः इन्प्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्वी कटमित्यादौ कट-
 रूपकर्मणि न तत्र सपूर्वाच्चेति, (६७६ष्ट०) सूत्रेण इन्विधानेनेनः
 सपूर्वकपूर्वशब्दस्यैव प्रकृतित्वात् । अत्र कर्मशब्देन कालाध्वादिव्यति-
 रिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ
 मासादौ नेति कैयटः ।

(२१३) अधीतीति न कर्मणि क्तः तथात्वे तस्याभिहिततया सप्तम्यनुप-
 पत्तेः किन्तु भावे । अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवालोच्यम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् यत्वाच्चा न विवक्षिता किन्तु
 तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽत्र साधुग्रहणम् । साधु-
 निपुणाभ्यामर्चयामप्रतरिति(२१३ष्ट०)सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां प्रति-
 योगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । तत्सूत्रे अर्चाग्रहणं निपुणार्थमि-
 त्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाड्येन बद्धइत्या-
 दावपि स्यादिति भावः । फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः ।
 चर्मणोत्यादौ चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तत्ताभेच्छाधीनेच्छाविषय-
 त्वात् । कर्मसंबन्धस्य स्वरूपसन्नेव निमित्तम् तत्र द्वीपचर्मणोर्ग-
 न्धमृगसीम्नो रवयवावयविभावात् समवायः इतरयोश्च संयोगइति
 विवेकः । सुक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना
 (२८०ष्ट०)चतुर्थी सुक्ताफलमाहर्तुं हन्तीत्यर्थविवक्षणात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात् प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमा अण्डकोशः
पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं
लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी (२१६) स्यात् ।
गोषु दुह्यमानासु गतः । अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे

(२१६) यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेद-
करणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदाच्च
गप्प्रभीति सूत्रार्थः । तथाहि निर्ज्ञातकालादिक्रिया अनिर्ज्ञात-
कालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति । तत्र काचित्
क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमा-
नास्वागत इति । काचित् स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा
गोषु धोह्यमाणास्वागतइत्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्व-
कालेन यथा गोषु दुग्धास्वागतइत्यादौ । तत्र च क्रियासम्बन्धि-
त्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि साक्षात् क्रियाधारयोः कर्तृकर्म-
णोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम् । तथाच ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थ-
स्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शाब्दबोध्य एवैतच्छास्त्र-
प्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापे-
क्षेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमोनष्टमित्यादावेव स्यान्न तु
प्रकृते । अतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशे-
षादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये
वर्णितम् ।

तद्वैपरीत्ये (२१७) च * । सत्सु (२१८) तरत्सु असन्त आसते
असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

षष्ठी चानादरे (२१९) । २ । ३ । ३८ ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो
वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनाहत्य सन्नप्रस्त (२००)
वानित्यर्थः ।

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हाणामकर्तृत्वेऽनर्हाणां कर्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यमत
एवोदाहरणे वाक्यचतुष्टयम् । तथाच यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते-
ऽर्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रि-
यायां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः ।

(२१८) सत्स्वित्याद्यं सन्नोहि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च । असत्स्वित्यादि
द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्यनेनोच्यते ।
तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां तरणमनुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्-
स्वित्यनेन गम्यते । चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वमुक्तं
तरत्स्विति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृ-
कमासनमित्येवं रीत्या सर्वलोह्यः ।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते तथाच
यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव । अनादराधिक्ये अना-
दरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कटार्थः फलित इत्या-
हानादराधिक्यइत्यादि । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठादेरर्थः एतत्समभि-
व्याहारे अनादरपूर्वकस्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठादि तत्र तात्पर्यमाहकम्
अनादरश्च प्रत्यासत्त्या षष्ठादिप्रकृत्यर्थविषयएव ।

(२२०) प्रात्राजीदित्यस्याख्यातकृततया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि
संन्यस्तवानिति विवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन ।

स्वामीश्वराधिपति (२२१) दायदसाक्षिप्रति
भूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३६ ।

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्पा-
क्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा
प्रसूतः गाएवानुभवितुञ्जातद्वत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलः आञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्मात्पर्य्ये (२२२)ऽर्थे । आयुक्तो
व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । आसेवायाङ्किम् । आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्तद्वत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः (२२३) समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

२२१) स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वास्यादिशब्दत्वग्रहणं पर्यायशब्दान्तरनिवा-
रणार्थम् ।

२२२) तात्पर्य्ये इति आसेवापदस्य तत्त्वैव रुढेरिति भावः तात्पर्य्यञ्चेह तदेक
व्यापारता ।

२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणे तृतीया अन्वयस्यास्य समुदाये
एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटित-
जात्यादिविशिष्टसमुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वेतरसमुदायव्या-
वृत्तधर्मकरणकं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किम्
यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवचनबोधनं तत एव सा
भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथाच स्वघ-
टितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपान-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः
श्रेष्ठः । गवाङ्गोषु वा कृष्णा बज्रक्षीरा । गच्छताङ्गच्छत्सु वा
भावन् शीघ्रः । क्वात्वाणां क्वातेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४८ ।

विभागो विभक्तनिर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र
पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यश्चाढ्यतराः ।

निर्द्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपस्य सम्बन्धो विभक्त्यर्थः ।
शब्देन्दु०

(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविप्रैतरव्यावृत्त श्रेष्ठत्वकरणकपृथक्-
करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवोविप्रः श्रेष्ठइति बोधः
संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव ग्राह्यम् । उद्भू-
तावयवभेदविवक्षया नृणामिति बज्रवचनं तिरोहितावयवभेदविव-
क्षायां न्वेकवचनं तच्चासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कार-
के इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकोष्विति ब्रूयादिति हि तदाशयः ।
इत्थः सामासिकस्य चेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थ-
इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र
यथाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्त्यग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न
तु केनाप्यपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति न
तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धार-
णविषयत्वरूप एव तत्र च अवधिमत्त्वसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः
तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति
बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेनिर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादा
विव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३२३

साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २।३।४३।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायान्न तु प्रतेः प्रयोगे (२२६)
मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो
भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् । अपत्यादिभिरिति (२२७)
वक्तव्यम्* । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः (२२८) उत्सुको
वा हरिणा हरौ वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्तञ्जया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र
वर्तमाने तृतीयासप्तम्यौस्तोऽधिकरणे (२२९) । मूलेना (२३०)
बाह्येदेवीं अवणेन विसर्जयेत् । मूले अवणो इति वा । लुपि
किम् पुष्ये शनिः ।

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साध्वसाधुप्र-
योगे चेति वार्त्तिकादित्युक्तम् (२०८४०) । प्राक्

(२२७) अपत्यादीत्यादिना लक्षणेत्यम्भूतेत्यादिसूत्रोपात्तार्थो पर्यनु याह्यौ ।

(२२८) “तत्परे प्रसितासक्ता, वित्युक्तेरुक्त्या उत्सुकसाहचर्याच्चासक्तार्थक एव
प्रसितो गृह्यते न तु प्रकर्षेण सितः शुभः प्रसितइत्येषोऽपीति बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अद्य पुष्य इत्यादौ मा भूत् अस-
त्यनुवर्त्तने प्रातिपदिकार्थेणैव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः कालः (५२४४०) इत्यण्यं लुपविशेषः (५२४४०)
इति लुप् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य
भुक्तायं द्याहे द्याहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयङ्कालः ।
इहस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्यो-
र्मध्येऽयन्देशः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्च-
म्याविष्येते तदस्मिन्नधिकमिति (६६६८) यस्मादधिकमिति च
सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ।

खस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्र सप्तमी ।

२ । ३ । ६ ।

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८८) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त-
ते तच्च पञ्चम्याविपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया षष्ठीद्विवचना-
न्नेन समासः कर्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवात्
कारकशब्देन तच्छक्तिर्याह्येत्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह शक्तिद्वयमध्ये इत्यादि
तथाच कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं का च क्रियाभेदेन भिद्येति भावः ।
अवध्यवधिमतोः सजातीययोरेव सापेक्षत्वनियमेन कालाध्वनोः शक्तिमर्थे
प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकालादिपरतया तन्मध्ये प्रवेश
इति द्रष्टव्यम् खानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्तित्व-
त्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्तृकृतप्रत्ययान्ताध्यः शब्दस्य समानार्थकेनाधिकश-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३१५

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्द्धे (२३३)
हरेर्गुणाः परार्द्धादधिकादित्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्या-
मपर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः अधि रामे भूः ।
सप्तमी शौण्डे (३५१४०) ४० रिति समासपक्षे (२३४) तु रामा-
धीना । अषड्चेत्यादिना (७१८४०) ख० ।

विभाषा कृजि । १ । ४ । ६८ ।

अधिः करतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे । यदत्र माम-
धिकरिष्यति (२३५) विनियोक्ष्यतइत्यर्थः । इह विनियोक्तु-

येन, न तु कर्मप्रत्ययान्ताध्याहृतस्य समानार्थकेन, तेन । लोकेऽधिको
हरिरित्यादौ लोके इत्यत्रेव ह्यर्थादेन सप्तम्यादिरित् बोध्यम् ।

(२३३) उप परार्द्धे इति उपोऽधिके चेति (२३४४०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अधिरी-
श्वरे इत्यत्र (२३४४०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (३१४४०) चोभयत्वापीश्वरशब्दौ
ईश्वरत्वेश्वरोभयपरौ ततश्च यस्येत्यनेन यत्सम्बन्धि धनादिकं निर्दिश्यते
तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनादेः स्वामित्वं निर्दिश्यते
तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः । तच्च पर्यायेण भवती-
त्याह ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अ यतरस्मादुत्पन्न-
यैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोगइति
न्यायात् न युगपदुभाभ्यां सप्तमीति भावः ।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु कधिराममिति स्यादेवेति
द्योतनाय तुशब्दः ।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत
इत्यर्थः ।

समर्थः (१) पदविधिः । २ । १ । १ ।

(१) समर्थः पदविधिरिति । समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् ।
सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायि-
पदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः
पुरुषइत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्नि-
हितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते, यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वयः, राज्ञो
देवदत्तस्य च पुरुषः, ऋद्धस्य राज्ञोऽन्वो धनञ्जयेत्यादि। वृत्तौ तु नैवम्,
वृत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहो-
क्तोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थ-
बोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः, पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थित-
स्य च मात्रादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्-
क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । दे-
वदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानोभूतकुलादिनैवान्वयः
सम्बन्धस्तुपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ।

यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-
न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते ।

अतएव वार्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न
प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वात-
न्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यमित्य-
नेन गुरुकुलगुरावादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा
पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरण-
मसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगा-
भावः भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा

सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कचञ्चन ।

सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ।

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तो न नेत्यते इति

अत्रावं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासइत्युक्तेः
प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणा-
पेक्षायामपि समासः । समासे चायवशक्त्यैव तत्तत्पदार्थोपस्थि-
त्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं
वाचनिकं कल्पाम् तथान्यायधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-
कल्पनम् यथोक्तं हरिणा

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।

कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि इत्यादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र व-
चनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदा-
दुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः
स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किमपराङ्म विशिष्टलक्षणया । प्रकृति
प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दा-
दौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-
विहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वपरीत्यात् आनन्दसम्ब-
न्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आन-
न्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे
तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनादधिकाएत-
न्मते, समतु न्यायसिद्धा इत्यादिवहुविज्ञवापत्तिरतः समुदाये शक्तिरि-
त्यन्यत्र विल्लरः । वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ् समासस्यास-
मर्षसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूयं पश्येत्यादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थान्वितो बोध्यः ।

प्राक् (३) कडारात्ममासः । २ । १ । ३ ।

कडाराः कर्मधारयइत्यतः (३६५८०) प्राक् समासइत्यधिक्रियते ।

सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगो (४) विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ।
योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं

असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीवो राम इत्यादौ बाणादेर्विग्रहार्थस्य
गमकृतेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम् ।

(२) पदस्य पदयोः पद नां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषस्याविश-
क्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये
कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाम्भित्यत्र
दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव ।
सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थान्वित इति समर्थेति
किं पश्यति कृष्णं श्वितोरासमित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य
अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकस्तद्धितः ।
इयञ्च परिभाषा समासकृत्तद्धितादिष्टत्तिमात्रे प्रवर्तते इति बोध्यम् ।

(३) प्राक् काङरादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा
ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः । एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेशइति
भावः । अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कृतार्थः ।

(४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अतर्ज्जं सहेति
सुप्तेति च पदद्वयमधिकरिष्यमाणं बोध्यम् । अत्र सहेति योगो-
विभज्यते सुबामन्विते (३५४०८०) इत्यतश्च सुबित्यनुवर्त्तते तथाच सुबन्तं
समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः । तेन समर्थेन सुबन्तेन ति-
ङन्तेन नाम्ना धातुना सुपा च समासइत्यर्थः संपद्यते । तत्राद्यं भूतपूर्वं,
द्वितीयमनुव्यचलत्, तृतीयं पुत्रहृती, गतिकारकोपपदानां कङ्गिः सह

समासः स च छन्दस्येव (६) पर्यभूषयत् (७) । अनुव्यचलत्
सुपा सह (८) समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति (६६६४०) निहृ

समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्युक्ते (२७८४०) नान्नैवात्र समासः । चतुर्थस्य
२. कटप्रूरित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते इति द्वितीययोगार्थं
तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थतिङन्तस्य समासः यथा पिवतस्त्रादत
अन्नीतपिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन च समासो यथा
एहीडादयः । स्फुट्रीभविष्यति तत्तत्प्रकरणे चेदसुपरिष्ठात् (४५०४०)
यथा च योगविभागेनोक्तषड्विधसमासलाभस्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङ्गं तिङ्ग ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधोऽबुधैरिति ।

इत्येतन्मसि निधायाह सहेति योगोविभज्यते इति योगोयोजनम
न्ययोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यते वि
भज्यते अवान्तरानुपूर्वीविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वत्र
योगविभागार्थं उच्येयः ।

(५) इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति तेन लोकां करोति मातुः स्मरतीत्यादौ न वि
शेषणषष्ठीसमासाविति बोध्यम् ।

(६) छन्दस्येवेति तेन लौकिके मोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकृत
इत्यादौ कृतद्वितसमासाद्येत्यनेन (८४४०) प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् तत
सुबाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वमोर्लुगिति (१४२४०) लुक्समर्थनेऽपि सुखा
पत्तिः प्राकुर्वन्तित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणमावहतीति बोध्यम्

(७) पर्यभूषयदित्यादौ वेदे स्वरविशेषार्थम् समासांस्त्रीकारः सुखो न
सक इत्यादिना (१४२४०) ।

(८) आद्ययोगलभ्यार्थमनूद्य सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यत इति

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२१

शात्पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च* (६) । जीभूतस्येव ।

अव्ययीभावः (१०) । २ । १ । ५ ।

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्
यासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयौगपद्यासा-
दृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह
समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १ । २ ।

४३ ।

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

(६) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकोक्त-
स्वरार्थमेवेदम् । समासमध्यपातिसुपोऽनेन लोपमिषेधः समासान्त
सुपस्तु अस्याव्ययान्तत्वेनोपसर्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम् ।

(१०) न अव्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि णः । इदञ्च सूत्रं संज्ञार्थ-
मधिकारार्थञ्च ।

(११) योगोविभज्यते इति तेन अपदिशमित्यादिसिद्धिः । सामीप्यादयस्तु-
उदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (१२१४) ।

(१२) सूत्रे समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमन्यथा कष्टं त्रित इत्यादौ
विग्रहे त्रितादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्वनिपातापत्तेरित्याश-
येनाह समासशास्त्रे इति ।

उपसर्जनं पूर्वम् (१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्जनम्प्राक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चाऽपूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । न तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च (१६) तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेति (२०४८) अव्ययत्वम् ।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३

(१३) पूर्वमिति अप्रधानउपसर्जनमिति शास्त्रान्तरैकवाक्यतया यं प्रति यदुपसर्जनं तत्तस्मात् पूर्वस्मिन् प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति अनुवर्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः ।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वाद्यर्थमिदं सूत्रमिति भावः । निष्क्रान्तः निष्क्रान्तेत्यादिक्रमेण निष्क्रान्तादिशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशाम्बीशब्दस्य नियतलिङ्गतयोपसर्जनत्वात् निष्कौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्वइति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं तेन कुमारीवाचरति विग्रहत्यादिवाक्ये आचारकिबन्ते कुमारीशब्दे न प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्राधिकारोक्तटाबादिप्रत्ययान्तपरतयाऽतिसत्रीरित्यादौ नेत्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तश्चेति । भाष्ये उत्तरपदभूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यान्तएवेदं प्रवर्तते तेन राजकुमारीपुत्रइत्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम् ।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमः-
देशश्च स्यात् (१७) । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीवाव्ययं
त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः ।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमस्मावः स्यात् । अप-
दिशम् अपदिशेन । अपदिशम् अपदिशे । बहुलग्रहणा-
त्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमस्मावः । विभक्ती-
त्यादेः (१८) रयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ (१९)
इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि
इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधि-
करणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी ।

अव्ययी भावश्च । २ । ४ । १८ ।

- (१७) नाव्ययीभावादिति अत्रापञ्चम्यादिति प्रतिषेधोऽस एव न तु लुक् इति
द्योतयितुं तुशब्दः । तथाच अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभि-
न्नस्य सुपोलुक् न अस् च पञ्चम्यास्तु लुगमावुभावपि नेत्यर्थः ।
- (१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिस्त्वत्वे विभक्त्यादिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनशब्द-
स्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं संबोध्यते तेन विभक्त्यादिरूपार्थलाभस्तत्र वर्तमानं
तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थस्तदाह
विभक्त्यादिष्विति । अत्र च तदुत्तरविभक्त्यर्थाद्यन्तर्भावेणैवैकार्थीभावः ।
- (१९) नित्यसमासेऽस्वपदघटितवाक्यस्यैव विग्रहत्वौचित्यात् हरौ अधीत्य-
पहाय हरावित्युक्तम् ।
- (२०) वचनेति सूत्रे वचनेष्वत्यस्य तदर्थपरतया प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचका-
व्ययेन सुबन्तस्य समाससम्भवस्तद्विभक्त्यैव तत्सुबन्तस्य ग्रहणमिति भावः ।

अयंनपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या(१४२४०) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
 समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया (२१) ग्रामम्
 निकषा लङ्काम् आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः
 परित इति(२६२४०)अन्यारादिति(२८८४०)द्वितीयापञ्चम्योर्विधा-
 नसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सु (२२) मद्रम् । यवनानां
 व्यृद्धिः दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः । मच्चि-
 काणामभावो (२४) निर्मल्लक्षिकम् ।

(२१) समयानिकापाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमा-
 त्रवाचित्वाभावात् तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकता विभक्त्यर्थसा-
 मीप्यादिनात्ववृत्त्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृते तूपशब्दस्त्वन्मात्र-
 वाचो कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः । उपदशादौ
 तूपस्य समीपवर्तिपदार्थबोक्तया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावान्मा-
 व्ययीभावः ।

(२२) वचनग्रहणात् समृद्ध्यादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुशब्दस्त्वत्र समृद्ध्या-
 दिद्योतकः ।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभावएवेत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तद्व-
 ष्टेरेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिर्गर्हप्रतियोगिकाभावइति
 न गतार्थता ।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव अन्योन्याभावस्य
 तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽर्थपद-
 सुपात्तम् अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञ्साधारणा-
 व्ययेन भवति । नञ्प्रत्ययस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र-
 कचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मल्लक्षिकम् अपाप-
 मित्यादिवत् अनुपलम्भइत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
 वस्तुतो नाशपर्यायात्ययस्य पृथग्ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं
 विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थस्यैव प्रागभावाभि

अध्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२५

हिमस्यात्ययोनिर्हिमम् (२५) । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति(२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य(२७) प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात् (२८) स्वस्यतइति भाष्यप्रयोगात् । योग्यता(२९)वीष्णापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथा-

प्रायेण कपालेऽघटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शशशृङ्गादेर-
भावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिरेषामलीकतयार्थत्वाभावेन तत्प्र-
तियोगिकाभावाप्रसिद्धेः ।

(२५) अतेरतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुक्त्वा निर्हिममि-
त्युक्तम् ।

(२६) सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदे-
नैवान्वयी तन्निषेधोऽपि तदान्वितक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह
सम्प्रति न युज्यते इति तेनासम्प्रतीति सौत्वप्रयोगेऽपि युजिक्रियान्त-
र्भावेणैव नञ्समास इति बोध्यम् ।

(२७) शब्दप्रादुर्भावइत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनव्ययेन समासइतिना ।
उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः ।

(२८) सति च पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपि
द्रष्टव्यं तेन सर्वपश्चादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः । एतद्भाष्यप्रयोगा-
देवैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन
न समास इति गम्यते तत्र च पश्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घट-
कत्वाच्चाव्ययीभाव इति बोध्यम् ।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिक्रमः । प्रति-
शब्दमिति वृत्तौ वीष्णान्तर्भावात् न द्विवचनम् । तथा च यदा द्विवचनं
तदा प्रतिशब्दस्य वीष्णाबोधकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु ।
वृत्तौ तु समासेन वीष्णायाद्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगइति न
द्विवचनमिति बोध्यम् ।

र्याः । अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थम्यति
प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीष्मायाङ्गम् प्रवचनीयसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमपि । शक्तिमनति-
क्रम्य (३०) यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१) । चक्रेण
युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु
सहपूर्वाङ्गम् । सहशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे
पुनः सादृश्यप्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येव
मर्थम् । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यम् (३३)

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति (उ४६१ष्ट) सूत्रेण परेण पूर्व
स्यावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परा-
वरयोगश्चात्र बौद्धस्तत्र गम्यमाने इत्युक्तत्वादगाद्धत्वेऽपि न क्षतिः-

(३१) आनुपूर्व्या क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ करणत्वेनाप्यन्वयात्
परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्या
क्रमः पूर्व क्रमेणेत्यनुपूर्वं स्वार्थे ष्यञि आनुपूर्व्यम् । अत्र सूत्रे
आनुपूर्व्यमिति निर्देशात् एतदर्थकतया गृहीतेनाप्यनुना । व्ययेन समास
एव । युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः तेनानुपूर्व्यमिति वत् युग-
पञ्चक्रमित्यादिर्न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि
यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थप्रा-
धान्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

अव्ययोभावसमासप्रकरणम् । ३२७

समृद्धिः । अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः
तृणमप्यपरित्यज्य (३५) सत्त्वमपि साकल्येनेत्यर्थः । (३६)
अन्ते (३७) । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा

- (३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं
तद्वाच्यस्य वर्णाश्रमाद्युचितधर्म्मो वा सम्पत्तिः स च ज्ञातत्वादिरि-
त्यर्थः । सत्त्वमप्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रियत्वमित्यर्थः ।
- (३५) तृणमपीति साकल्यबोधकसहाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्व-
पदविग्रहः । अपरित्यज्येति परावरयोगे चेति (उ०४६१४०) ज्ञा-
तद्योगश्च बोद्धः ।
- (३६) सत्त्वमप्यतीत्यादौ तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि
भक्षयेत् स कथमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमप्यतीत्यत्रैव
तात्पर्यमिति भावः ।
- (३७) अन्त इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्वेय इति संकल्पेन यावतोपन्यस्य
परिग्रहस्तावतः समाप्तिरिहान्तशब्देनोच्यते तत्समाप्तिश्चासाकल्येऽ-
प्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादक-
ग्रन्थपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः । तस्य च
नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति । बद्ध-
ब्रीहौ द्वितीयान्तग्रन्थ एवात्यपदार्थः । अधीते इत्यस्य तु न समासा-
न्तर्भावो मानाभावात् किन्तूदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्रतयोपदेशः ।
अन्यत्वं साहित्यञ्च समासार्थस्तेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः ।
- (३८) यथा असादृश्ये इति छेदस्तदाहसादृश्ये इति । यथा हरिस्तथा
हरिस्तथादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेण समासः सदृश
इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतियोगिवाचके-
नैव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निषेधात् ।

हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३६)
तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तन्निषिध्यते ।

यावदवधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युतप्रमाणायावच्छ्लोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्वर्थे । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्वर्थे किम् वृत्तं प्रति
विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिण । २ । १ । १० ।

(३६) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे यालि यथा-
तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च
हर्यभिन्नो हर इति बोधयद्यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्य
र्यादुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते
यात्स्न्यत्वे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-
स्तत्सादृश्यवान् हरइत्येव बोधः स्यात् तं हरिसदृशो हर इति नोप-
मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसादृश्ये
इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थसंज्ञा
यथाशक्ति यथाबलमित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्दघटित
समासार्थता तदारम्भस्येत्याहुः । शब्देन्दु०

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणः तद्बोधकं यावदित्यव्ययं
समर्थेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावद्वृत्तं तावद्भुक्तं तन्नाव-
धारयामीत्यर्थः । विग्रहवाक्येयावच्छब्दस्तद्वितान्त इत्यस्वपदविग्रहः ।

(४१) सुबिति पुनः सुबग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतियन्नाह शाकस्येत
तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्व
निपातः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२६

दूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं
वृत्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानामित्यसमास-
त्वम् । सह सुपेति(११६४०)तु(४३) न नित्यसमासः अव्यय-
मित्यादि(३२१४०)समासविधानात्(४४) ज्ञापकात् ।

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः ।
वह्निर्वनम् वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमु-
क्ति संसारः आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

(४२) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं वृत्तमित्युक्तं जये यथा वर्त्तितव्यं तथा न
वृत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । तथाहि
पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति तत्पातने यदि सर्वे उत्ताना
अवाञ्छो वा पतितास्तदा पातयिता जयति अन्यथा जीयते तत्र
विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तृतया तृतीया । समासे परेरेव तदर्थः
विपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति बोध्यम् ।

(४३) सह सुपेति त्विति विस्मृष्टपटुरित्यत्र विस्मृष्टं पटुरिति भाष्ये विग्रह-
दर्शनान्न नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञा-
विधानसिद्धौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः ।

लक्षणेनाभिप्रती(४५)आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ।

आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् ।
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ।

यम्पदार्थं(४६) समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुः समस्यते
सोऽव्ययीभावः । अनुवनमग्निनिर्गतः । वनस्य (४७) समीपं
गतइत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ।
अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गायाअनु । गङ्गादैर्घ्यसदृश-
दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रती अभिमुख्यस्याग्न्यादेर्ज्ञापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य
च द्योतकौ उदाहरणे अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकमग्न्यभिमुखं पतन-
मिति बोधः । वाक्ये तु कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अन्वयिनो द्वि-
तीयेत्युदाहरति अग्निमभीति । लक्षणेनेति किं यामं प्रति गतः आ-
मादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्मत्वान्न लक्षणता ।
वृत्तं प्रतीत्यत्राभिमुख्याभावेन लक्षणत्वेऽपि न समासइति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेयनुवर्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन
नपुंसकं द्वितीयान्तञ्चेत्याशयेनाह यं पदार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेर्लक्षणत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाग्निदेशोज्ञाप्यते इति
तस्य लक्षणत्वमिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनुर्योत्यं तथाबोधे च गङ्गादेर्ज्ञापकत्वात्

तिष्ठद्गुप्रभृतोनि (४६) च । २ । १ । १७ ।

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शतादेशः पुंवङ्गावं
विरहः समासान्तश्च निपात्यते ।

पारमध्ये षष्ठा वा । २ । १ । १८ ।

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वज्ञान-
योर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गा-
पारात् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्य-
मपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

सङ्ख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

चक्षण्यम् तथाच वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि दैर्घ्यविशेषवै-
शिष्ट्येन न ज्ञातव्यमिति गङ्गाया तद्बोध इति बोध्यम् ।

(४६) तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-
वेशो नास्ति । आ तिष्ठद्गुजपन् सन्ध्यामित्यादौ आइति पृथक् पद-
मिति । शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूय-
मानयम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् ।
संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् ।
दुःसमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्य-
समम् प्राह्वम् प्ररथम् प्रष्टगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति
असम्प्रति इच्प्रत्ययः समासान्तः एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः ।

(५०) संख्येत्यादिति सूत्रेण समानाधिकरणविषया । एकस्वभावः सन्नान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि
व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१) तद्वतामभेदविवक्षायां
त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४) चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुबन्तनदीभिः सह नित्यं सम-

प्रबन्धो वंशो विद्याजन्मकृतोद्विविधस्तत्र विद्याया समानस्वभावविषये
द्विमुनीति मुनीपाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति पतञ्जलिसंहितौ तौ
(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्या-
ति तथाच बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य
त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदक्षेपएवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभारद्वाजा-
वंश्यादिति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप-
ग्रहणं किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषनदीवाचकशब्दभा-
वेऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति (१५५ पृ०) सूत्रे एवकारार्थकश्चकारः समाहारान्यव्यव-
च्छेदकस्तेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्तते सुबन्तं नदी-
भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं कण्वेणी संज्ञायाम्
किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र मा भूत् ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३३

स्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवग-
मात् (५६) इह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः ।
लोहितगङ्गम् ।

समासान्ताः (५७) । ५ । ४ । ६८ ।

इत्यधिकृत्य ।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ।

शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तो (५८) व्ययीभावे । शरद्ः
समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् (५९) विपाश्

(५६) संज्ञाटनवगमात् संज्ञिनोदेशविशेषस्यानवगमात् नित्यसमासइति नित्य-
समाससदृशइत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभाववत्त्वेन । समा
सघटकपदानां विग्रहस्त्वस्येवेति बोध्यम् ।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययी-
भावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्देष्टुमुपक्रमते समासान्ता इति अत्र
समासान्तघटकं समासपदं तत्सम्बन्धलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्य-
यीभावादिपदाद्यपि तत्पराणि तथाचालौकिकविग्रहवाक्ये समास-
संज्ञासमकालमेव समासान्तइति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्च चरमाव-
यववाची स च समुदायएव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्या-
दिनाम् (३२२पृ०) सुलोपाभावौ सिद्धौ । अन्यथा पूर्वभागस्याव्य-
यीभावत्वेनाव्ययत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तद-
न्तादृच् स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यान्तावयवइत्यर्थः । राजाहः
सखिभ्यः टजित्यत (३८२पृ०) जित्यनुवर्तते । एवञ्च अनस्येति (३३४पृ०)
सूत्रे अन्ननादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयेति ।
शब्देन्दु०

(५९) शरदादिकं पठति शरदिद्यादि अत्र भयन्तामां पाठोनित्यटजर्थ-

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिग् इग्
 विश् चेतस् चतुर त् यद् तद् यद् कियत् जराया जरस्
 च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । यस्येति(१३६४)च ।
 प्रत्यक्षम् (६०) । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधा-
 नसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति(उदष्ट)निपातना-
 त्परस्योकारादेशः । परोक्षम्(६१) । परोक्षा क्रियेत्यादि तु
 अर्शश्चाद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अनञ्च । पू । ४ । १०८ ।

अन्नन्तादव्ययीभावादृच् स्यात् ।

नस्तद्धिते । ई । ४ । १४४ ।

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् । पू । ४ । १०८ ।

अन्नन्तं यत् क्लीवन्तदन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । उप-
 चर्म्मम् उचचर्म्मम् ।

क्तेन भयइत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन ढच् । अत्र गणे हिङ्क्
 विद् सद् इत्यधिकास्त्रयः कश्चित् दृश्यन्ते ।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रती इत्यनेन (३३०४) समासः अक्षिशब्देन
 इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षशब्देन
 इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विषयादौ तु परोक्षादिवत् अर्श-
 अद्यजन्ततया तस्य प्रवृत्तिः ।

(६१) परोक्षशब्देन तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यते इति विशेषः
 अक्ष्णोयोग्यं समक्षम् अक्ष्णः पश्चादन्वक्षमिति विवेकः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३५

नदी (६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ ।

११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

भयः । ५ । ४ । १११ ।

भयन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमित् ।

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्यन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । सेनकग्रहणम्पूजार्थम् ।
उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि
पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्निर्द्देशात् । पौर्णमासीशब्दस्तु स्वरूपपरो-
न्वयपरस्तद्विशेषाग्रहायण्याः पृथग्निर्द्देशादिति बोध्यम् ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।

अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ।

द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रन्यक्तं शक्यम्
संख्यापूर्वो द्विगुञ्चेति पठित्वा चकारबलेन(१)संज्ञासमावेशस्य
सुवचत्वात् । समासान्तः (२) प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

। २ । १ । २४ ।

द्वितीयान्तं(३)श्रितादिप्रकृतिकैः(४)सुबन्तैः सह समस्यते वा
स च तत्पुरुषः । लृण् श्रितः लृण्श्रितः । दुःखमतीतः

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुञ्चेत्यस्य संख्यापूर्वोद्विगुः स्यात् चका-
रात् तत्पुरुष इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः ।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलमाह समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः ।

(३) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपर-
मित्याशयेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधित्वाभावात् कष्टं परमन्वितइत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास
इति बोध्यम् ।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वासम्भवेन सम्बोधनान्ततया कश्चित् तथा-
त्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन श्रिता-
दिशब्दप्रकृत्यैव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति
सह सुपेति (१।६४०)अधिकारात्तदर्थलाभ इति भावः ।

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) * । ग्रामहमो
ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) संबध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्थापत्यम्
स्वायंकृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते
निन्दायाम् । खट्वाखूढो जात्मः (८) । नित्यसमासोऽयम् ।
न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकृतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

(५) श्रितादिषु गमिगास्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गामीति वाक्ये
ग्रामगामीति समासः ।

(६) स्वयमिच्छात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्रायोग्यत्वात् न द्वितीया-
सम्बन्धइत्याह द्वितीयेति नेति ।

(७) असमासे तु स्वयं कर्त्तरिति स्यात् । तथैकस्वर्यमपि समासफलम् ।

(८) जातुमइति तत्र तस्य केवलरूढत्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थवगमः
प्रकरणादिना योगरूढएव तथाबोधसम्भवेऽपि केवलरूढे तस्मिन्-
सम्भवएवेति भावः ।

(९) सामिशब्दोऽर्द्धवाची सामीत्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ।

क्तेनेत्येव अनत्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम् । मासप्रमितः
प्रतिपञ्चन्द्रः । मासपरिच्छेत्तु (११) मारब्धवानित्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ।

कालादित्येव अक्लान्तार्थं वचनम् (१२) सुहृत्सु सुखं सुहृ-
त्सुखम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३०

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं (१३) तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकत-

(१०) क्लान्ताक्लान्तसाधारणेन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्थतामाश-
ङ्ग्याहानत्यन्तसंयोगार्थमिति ।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रभधातुयोगे शकधृषेत्यादिना (उ४३२ष्ट०) तत्सन् ।

(१२) कालादित्येनेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह अक्लान्तार्थमिति
तथाच क्तेनेति नानुवर्तते इति भावः ।

(१३) लुप्ततृतीयाकमिति सौत्वत्वादिति शेषः । एव च तच्छब्देन तृतीयान्त
परामर्शसम्भवेऽपि अत्र तदन्तार्थो लक्ष्यते तस्य च गुणवचनेनेत्यनेना-
न्वयः गुणवचनस्य च तत्कृतत्वमर्थद्वारा तथाच तृतीयान्तार्थकतो यो
गुणस्तद्वाचकेन सह समासइत्याशयेन व्याचष्टे तृतीयान्तार्थकतगुण-
वचनेनेति । अर्थशब्देनेति सोऽपि पृथग्विहितमिति बोध्यम् ।
अत्र गुणसंज्ञकत्वमिति व्युत्पत्त्या गुणवाचित्वे सति द्रव्यवाचिनएव
ग्रहणार्थं वचनपदमुपात्तम् गुणश्चात्र धर्ममात्रं तेन खण्डशब्दस्य
क्रियापरत्वेऽपि नोदाहरणासङ्गतिः । तथाच कृतद्वारकएव सामर्थ्यं
ऽस्य प्रवृत्तिः न साक्षात् । परम्परान्वये तु तद्योगे हेतौ तृतीयेति
न तत्र प्रसङ्गः । एतद्व्योतनायैव सूत्रे तत्कृतेत्युक्तम् । इतेन
कृतं पाठवं कुसुम्भेन कृतं रूपमित्यादौ तत्कृतत्वबोधेऽपि तृतीयया

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः
शङ्कुलाखण्डः धान्येनार्थो(१४)धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ।
अक्षणा (१५) काणः ।

पूर्वसदृश(१६)समोनार्थकलहनिपुणमिश्रसूक्ष्णैः

। २ । १ । ३१ ।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृ-
समः । जनार्थे (१७) । माघोनङ्कार्षापणम् । माघविकलम् ।
वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारसूक्ष्णः ।
मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र (१८) चानुपसर्गमस-
न्धा(३६०४०)वित्यवानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ।
अवरस्योपसंख्यानम् * । मासावरो मासेनावरः ।

न समासः रूपपाटवादेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात् । शङ्कुला-
खण्ड इत्यत्र शङ्कुलाकृतखण्डगुणवानिति बोधः ।

- (१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुतृतीया तेनार्थनमर्थद्रव्यार्थकत्वे-
ऽस्य क्रियापरत्वेन कर्तृकरणयोरित्यनेनैव गतार्थत्वं न शङ्क्यमिति ।
(१५) अक्षणेति न ह्यक्षणा काणत्वं कृतं किन्तु कर्मादिनैवेति न तत्कृतं
काणत्वमत्र येनाङ्गविकारइत्यनेन(२७१४०) तृतीया ।
(१६) पूर्वसदृशेति । समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थेति(२०५४०) सूत्रेण
तृतीया शिष्टेभ्योऽनेनैव ज्ञापकेन हेतौ वा तृतीयेति विवेकः ।
(१७) पूर्वसूत्रे अर्थशब्दग्रहणाद्वार्थशब्दोऽभिधेयवाची स चोनेनैवान्वयो
न तु पूर्वदिभिः समसदृशयोः पृथग्निर्देशादित्याशयेनाहोनार्थे इति ।
(१८) मिश्रञ्चेति पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धित्वाप्रयुज्यमानोमिश्रशब्दः तृतीया
ज्ञात् परः उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः ।

कर्त्तृकरणे कृता बज्जलम् । २ । १ । ३२ ।

कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बज्जलं प्राग्वत् । हरिणा
तातो हरितातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कङ्कहणे(१६)
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिभिन्नः । कर्त्तृकरणे
इति किम् भिक्षाभिरुपितः हेतावेषा तृतीया । बज्जल (२०)
ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लुनवानित्यादौ
न । कृतेति किम् (२१) । काष्ठैः पचतितराम् (२२) ।

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवाद (२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत्वं क-
र्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यन्तृणम्
काकपेया (२४) नदी ।

(१६) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्वकस्यापि ग्रहणमपि
शब्दात् तदसमभिव्यहारे केवलस्यापीत्यर्थः ।

(२०) बज्जलेति तेन क्वचित् न समस्यते क्वचिच्च विभक्त्यन्तरमपि समस्यते ।
तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दात्रेणेति अन्यविभक्तिसमासे
तु पादहारकइत्याद्युदाहरणम् ।

(२१) कृतेति किमिति सह सुपेत्यधिकारे(३१६ष्ट)तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कर्त्ता-
द्यान्तिप्रधात्यर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं कङ्क-
हणेनेति प्रश्नः ।

(२२) पचतितरामित्यस्य तद्धितान्ततया सुबन्तत्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग
इत्युत्तरम् ।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चार्थं न तु नियमार्थम् ।

(२४) काकपेयेति । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णान्धस्त्वेन स्तुतिः । वातच्छेद्यमित्यत्र
तु दुर्बलत्वेन निन्देति विवेकः ।

अन्तेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्तेन (२५) प्राग्वत् । दध्ना
ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतो (२६) पसेकक्रियाद्वारा
सामर्थ्यम् ।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ।

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः । २ ।

१ । ३६ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय (२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

(२५) अत्रान्नशब्देन न स्वरूपग्रहणं ध्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं
किन्तु योगादृक्त्विर्बलीयसीत्युक्तेरोदनपर्यायग्रहणमिति बोध्यम् ।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नाः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपप-
त्तेरिति भावः । भाष्ये तु युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथाच
दध्ना युक्तो योऽर्थउपसेकादिस्तत्संप्रत्ययादिति तस्यार्थः ।

(२७) खरं विशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं खाद्यां
यत्तद्भक्ष्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति
सूत्रार्थः मिश्रणद्वारेण तयोः सामर्थ्यम् ।

(२८) सूत्रे तस्यै इदं तदर्थमित्यर्थकं तदर्थपदं तत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टत्वात्
चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लक्ष्यते ततस्तदर्थे चतुर्थी
अर्थेन सह नित्यसमासनियमादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थायेति एतच्च
यदित्यनेन सम्बध्यते तथाच चतुर्थ्यन्तार्थाय फलाय यद्वाच्चादि तद्वाचि
सुबन्तेन अर्थादिशब्दैश्च चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति सूत्रार्थः ।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरक्षितग्रह (२६)
णात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्ध्रनाय
स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्य-
समासो विशेष्यलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम् । द्विजायायं
द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थम्पयः । भूत-
बलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराङ्गयम् चौरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति
वाच्यम् । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १

। ३८ ।

एतैः सहाल्प (३३) मञ्जम्यन्तं समस्यते स तत्परुषः ।

(२६) बलिरक्षितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी
चाशिषीत्यनेन (१०६४०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थ्या
असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासादिति स्वरविशेषात् शाब्दबोधे सम्बन्धस्वरूपेण बोधेन
वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवर्तिङ्गमित्यस्य (१८०४०) बाधायाह
विशेष्यलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थ्यैव तद-
र्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन वियहाप्रसङ्गेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्गतजुगुप्सोपरतादीनामुपलक्षणात् तेन यामनि-
र्गतः योगोपरसः अधर्मजुगुप्सितइत्यादिसिद्धिः ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वांशीत्यर्थस्तेन

सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तर-
कापतस्तः । अलशः किम् । प्रासादात्पतितः ।

स्तोका (३४) निकदूरार्थलच्छाणि क्तेन ।

२।१।३६।

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासा-
दागतः । दूरादागतः । लच्छादागतः । पञ्चम्याः स्लोकादिभ्य
(४५७४) इत्यलुक् ।

षष्ठी । २।२।८।

राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च (३५).२।२।९।

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य (३४७४)
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः । गुणस्तरेण
तरलोपश्चेति वक्तव्यम् * । तरबन्तं यङ्गुणावाचि तेन सह समा-
सस्तरलोपश्च न निर्वारणइति पूरणगुणेति (३४४४) च निषे-
धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् नङ्गुलामङ्गुलसम्बन्धाभावे-
पि अस्मादेव शापकात् निपातनाद्वा अलशइति शब्दः ।

(३४) स्लोकेति अत्र स्लोकार्थोऽल्पशब्द एव न तु लेशादयो व्याख्यानात् ।

(३५) याजक पूजक परिचारक परिषेचक वेधक स्नायक अध्यापक उत्पा-
दक उद्घर्त्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्वमहान् । क्योगा (३६) षष्ठी समस्यतदिति वाच्यम् । इध्नो व्रश्चनः इध्रव्रश्चनः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सान समस्यते । नृणां (३७) द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यतदिति वाच्यम् * । सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।

- (३६) क्योगेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्युक्तेः (३००ष्ट०) षष्ठीव कर्मत्वबोधनात् कर्मषष्ठां समासाभावाशङ्कायामिदं सूत्रं प्रयुक्तम् उदाहरणेन तदेव सूचयति इध्रव्रश्चन इति कर्मषष्ठा समासः ।
- (३७) नृणामिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्मान्निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्रैवायं निषेध इति द्विवचने विभज्येति सूत्रे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तमइत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तथा समासः । अतएव हलादिः शेष इति सूत्रे हलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् ।
- (३८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्वेषु पदेषु न तु क्योगमात्रे विधानं यस्यास्तादृशो षष्ठी त्रोटविदर्घस्येत्यादि (२९६ष्ट०) चतुर्दशसु सूत्रेष्वष्टमत्रयमनुवर्त्तितशेषपदायां विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।
- (३९) गुणेति गुणशब्देनेह यः केवलगुणवाची यश्च गुणवाची सन् गुणोपसर्जनद्रव्यवाची यश्च गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तत्त्रितयमपि गृह्यते व्याख्यानान् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्यामिति

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः ।
गुणे । काकस्य कार्णम् । ब्राह्मणस्य शृक्ताः । यदा प्रकरणा-
दिना दन्तादिति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम् । अनि-
त्योऽयं गुणेन निषेधः तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्दे-
शात् । तेनार्थगौरवम्बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहि-
तार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीया (४०) समासस्तु
स्यादेव स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा
किङ्कर (४१) इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वो-
त्तरसाहचर्यात् कदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि
सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता
तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे ।
तत्रकस्य (४२) सर्पस्य । विशेषण (४३) समासस्त्वह वज्रल-

- (४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वे नेति विशेषस्या-
नतिप्रयोजनकतया स्वरकृतश्रौतविशेषमप्याह स्वरेइति तृतीया कर्मणीति
(३५ ७७८०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्यन्तोदात्त इति भेदः ।
(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वन्नित्यपेक्षया न लोकेत्यादिना (३०३८०) निषेधात्
किन्तु शेषे इत्याह किङ्करइति ।
(४२) तत्रकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समासइति पक्षे । अत्र परत्वात्
समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्नोति निषिध्यते ।
(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इति निषेधेफलाभाय इत्या-
शङ्क्याह विशेषणेति स च विशेषणं विशेष्येणेति समासः । वज्रलयह-
णादिति कर्तृकरणे कृतावज्रलमित्यत्र (३४०८०) वज्रलयहणात् कश्चि-
न्नेत्यस्यापि लाभादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् स्वरकृतवैलक्षण्यायेत्यपि-
बन्धं कर्मधारये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्यन्तोदात्ततति
विशेषस्य रुत्वात् । प्रथमान्तपदेनैव समासइति पक्षे तु षष्ठ्यन्ततत्प्रयो-

ग्रहणात् गोधनो(४४) रित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां(१६१४)
विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः
सोऽप्यनेन वार्यते ।

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ।

मतिबुद्धीति(४५) सूत्रेण(उ३६१४०)विहितो यः क्लृप्तदन्तेन षष्ठी
न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित
इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ।

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतम्भुक्तं वा ।

कर्मणि च । २ । २ । १४ ।

उभयप्राप्तौ कर्मणीति(१०१४०) (४६)या षष्ठी सा न समस्यते ।
आस्यर्थो गवान्दोहोऽगोपेन ।

गाभावएव । एतच्च भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेनायस्य
पदस्यार्थे इत्यर्थकः अन्यपदार्थे इति सूत्रप्रयोगः संगच्छते तथाच नीलो-
त्पलस्य गन्धइत्यादिसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) फलान्तरमप्याह गोर्धनोरिति षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेना
प्रधानत्वात् धेनोः पूर्वनिपातोविशेषणसमासे तु गोरिति भेदइति
भावः । आदिना भोज्यस्येष्टस्येत्यादिसंप्रहः ।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानं मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि
इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकव्या समसनिषेधकम्

(४६) कर्मणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजायां प्रतिषेधानर्थक्या
तदाह कर्मणीति तथाच अशब्दइतीत्यर्थे एवं च कर्मणीतिपदवृत्ति

तृजकाभ्यां कर्त्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्त्तर्यतृजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां सृष्टा । व्रजस्य भर्त्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् इक्षूणाश्चक्षमि-
क्षुभक्षिका (४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः ।
भृभर्त्ता । कथन्तर्हि घटानान्निर्मातुस्त्रिभवनविधातुश्च
कलहदति । शेषषष्ठा समासइति कैयटः ।

कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्त्तरि षष्ठाअकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह
तृजनुवर्त्तते तद्योगे कर्त्तुरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठाअभावात् ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभ-
क्षिका (४८) । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति (१५१४०) एवम् ।

सूत्रेण या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । ज्ञानयोगे चोभयप्राप्तभावात्
सर्वथैव तेनेत्यस्य नानुवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् उभयप्राप्ता-
विति सूत्रे (३०१४०) कर्त्तृत्वेप्रयोगइत्यतः (३००४०) प्रयोगशब्दस्यानुवर्त्तनात्
कर्त्तृकर्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्यले उभयप्राप्तियोग्यकृतमभिहारे या
कर्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ शब्दानुशासनमित्यस्य
व्याख्यायां आचार्यस्य वस्तुतः कर्त्तुः सत्त्वेऽपीहानुपादानेन कर्मणि
चेति न निषेधावकाशइत्येवंतत्पर्यकेण भाष्येण सिद्धम् ।

(४७) इक्षुभक्षिकेति । अत्र कर्मषष्ठा समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्ता-
वित्यस्याप्रवृत्तेः कर्मणि चेति (३४६४०) निषेधो नेति भावः । भक्षिकेति
धात्वर्थनिर्देशे एवम् ।

(४८) भञ्जनं भक्षिका उद्दालकस्य श्लेषातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

जीविकायाम् दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे (४६)

जीविकायां तृजकाभ्याङ्कर्तरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

पूर्वापरा(५०) वरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे

। २ । २ । १ ।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व (५१) संख्या-

विशिष्टश्चेदयवो षष्ठी । (५२) समासापवादः । पूर्वङ्कायस्य

पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् पूर्वं नाभेः (५३)

क्रीडायां सा उद्दालाभभञ्जिका । संज्ञायां खुलित्येव पाठः भावे
खुलिति पाठस्तु प्रमादिकउदाहरणेऽधिकरणस्यैव जीविकाया बोध्य-
त्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात् । अतएव धात्वर्थनिर्देशे इत्यनेनैव सिद्धे
संज्ञायामित्यस्याधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता ।

(४६) क्रीडायां विकल्पइति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठीसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति एकदेशो
ऽवयवे रूढस्ततो मतर्थायइतिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायासुप-
स्थितत्वात् पूर्वादयएवावयवा इति बोध्यम् ।

(५१) अधिकरणं द्रव्यमेकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेनावयववाचिनेति वाक्या-
र्थः फलितस्तदाहैकत्वेति ।

(५२) पूर्वकायइत्यादेः कर्मधारयेणैव गतार्थतामाशङ्क्याह षष्ठीति तथा-
च अवयवावयविनीर्भेदविवक्षायां शेषषष्ठा कायस्य पूर्वमिति विगृह्य
कायपूर्वैत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः । दिग्ल-
क्षणपञ्चमी तु अतएव ज्ञापकात् अवयववाचिनि न प्रवर्तते इति न
षष्ठ्यभावाशङ्का ।

(५३) पूर्वनाभेः कायस्येति नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयवइत्यर्थस्तेन
नाभेरवयवित्वाभावात् पूर्वशब्दयोगे पञ्चमी तथाचात्र पूर्वस्य भागस्य
नाभिरवधिर्नत्वेकदेशीति नाभ्या न समास इति भावः ।

कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वञ्छात्राणाम् । सर्वो-
ऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति (१०७४०) ज्ञापकात्
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वैकदेशः कालेन सम-
स्यते नत्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः
“उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा”दित्यादि सिद्धमित्याहुः ।

अर्द्धन्तपुंसकम् । २ । २ । २ ।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीवे प्राग्वत् । एक(५४)विभक्ताव-
षष्ठ्यन्तवचनम् * । एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसं-
ज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः अर्द्धपिप्पली । क्लीवे किम् ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्येव ।
अर्द्धमिप्पलीनाम् ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थान्यन्यतरस्याम् । २ ।

२ । ३ ।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयभिक्षाया द्वितीय-
भिक्षा । एकदेशिना किम् द्वितीयभिक्षाया भिक्षुकस्य ।
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति (३४६४०) निषेधं वा-
धित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

(५४) पिप्पल्या नियतविभक्तिकत्वेनैकविभक्ति चापूर्वनिपात(३२२४०)इत्य

नेनोपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति ।

(५५) पञ्चानां खड्गानां समाहारइत्यादौ खड्गाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि एक-
देशिवाचकत्वाभावादुपसर्जनत्वात् ह्रस्वेष्टीसित्याह पञ्चखट्वीत्यादीति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (३२६४०) समासः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्न-
जीविकः जीविकापन्नः । इह सूत्रेद्वितीयया अ इति
क्षिप्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन प्राप्ता जीविकां स्त्री
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालाः (५७) परिमाणिना । २ । २ । ५ ।

अन्यथाऽसुखस्वप्नेऽदन्तत्वाभावेन डीषोऽप्रष्टसेत्यारूपाटसिद्धिरिति
भावः । तथाच तथासङ्कोचे पञ्चखड्गीति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् ।
(५६) प्राप्तजीविक इति गोस्त्रियो (३२२४०) रित्युपसर्जनह्रस्वः । द्विगु-
प्राप्तापन्नेत्यादिना (३६१४०) परवृत्तिङ्निषेधः स्वरभेदात् बङ्गव्रीहिणा
न गतार्थता । किञ्च प्राप्तसुखादित्युत्पादौ बङ्गव्रीहिस्त्रीकारे निष्ठा-
नस्य जातिकालसुखादिभ्यश्चेति (४२६४०) परनिपातविधानात् पर-
निपातापत्तिरतस्तद्विरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । प्राप्तापन्नेचेति
अकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानादाह अइति क्षिप्त्वेति
अत्र आ इति ऋदोऽपि द्रष्टव्य स्तेन आ अः स्यादिति सूत्रार्थः
अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयायाएव सन्निधानात्तदन्त्याका-
स्यैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारानु-
पपत्तिः ।

(५७) काला इति बङ्गवचनात् कालविशेषवाचका ऋह्यन्ते । परिमीयते परि-
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह
परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यते नत
परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः । कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियादा-
रैव मासजातादिव्यवहारे जननक्षयकालान्तरालभावी मासः दि-
र्जातादिकं पुरुषमपि परिच्छिनत्ति तेन दृष्टादिजाते न मास-

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३५१

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्वाहजातः द्वयोरह्नोः समाहारो द्वाहः द्वाहो जातस्येति विग्रहः । उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बह्वनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् * । द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्वाहजातः । अह्नोह्नेति (३८२४०) वक्ष्यमाणोऽच्चादेशः । पूर्वत्र तु (५६) न संख्यादेः समाहार इति (३८४४०) तन्निषेधः ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽतः (६१) पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति (७१८४०) खः । ईश्वराधीनः ।

जातादिव्यवहारः । इदञ्च सूत्रं जातस्य मासइति विग्रहे जात-मासइत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थम् बह्वीहिणा गतार्थता तु न शङ्का-मासो जातोऽस्तेत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य । वृत्ति-विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथाकल्पनमतएव न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य सदित्युक्तम् ।

(५८) उत्तरपदेनेति वार्तिकमेतत्सूत्रप्रियमेव तद्वितार्थेति सूत्रस्यैव एतस्य पाठेऽप्येतद्विषयएव भाष्यकृतोदाहरणात् ।

(५६) पूर्वत्र त्विति द्वाहजातइत्यत्रेत्यर्थः ।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियाम्बयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चात्वासक्तिरन्या वेत्यत्र नापहः ।

शौण्ड धूर्त कितव व्याङ्ग प्रवीण संवीत अन्तर् अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इत्येते शौण्डादयः । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमित्युक्तेर्गण्यहर्णार्थं बह्ववचनम् ।

(६१) अधिशब्दइति आधेयप्रधानइति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अव्ययी-

३५२ सिद्धान्तकौमुदी ।

सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च । २ । १ । ४१ ।

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्कास्यसिद्धः । आतपशुष्कः ।
म्यालीपक्वः । चक्रवन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । २ । ४२ ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे
ध्वाङ्क्षइव तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकइत्यादि (६२) ।

कृत्यै (६२) ऋणे । २ । १ । ४३ ।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके । मामे
देयमृणम् । ऋणग्रहणनियोगोपलक्षणार्थपूर्वाह्णे गेयं साम ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमा-

-
- भावएव । अन्तःशब्दोक्तं पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थकं
तद्योगेऽवयविनः आधारत्वं विवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति ।
तथा च वनेऽन्तरित्यर्थे वनान्तर्वसतीति प्रयोगः । यस्तु अधिकरणत्व-
मात्रवृत्तिरन्तःशब्दोक्तान्तःशब्देनाव्ययीभावएव अन्तर्वर्णमित्यादि ।
(६२) ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थपरं द्योतयन्नुदाहरति तीर्थकाकइति क्षेपोहि निन्दा
काकादिमाहृष्यं तत्प्रयोजकमित्यत इव शब्देन विग्रहः ।
(६३) कृत्यैरिति यत्प्रत्ययमात्रं गृह्यते व्याख्यानात् । ऋणपदश्चात्रावश्यक-
परमित्वभिसन्वायाह नियोगोपलक्षणार्थमिति । तत्पुरुषे कृति बहुल-
(४६० पृ०) मित्यलुक् स्वरविशेषार्थं समासस्वीकारइति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम्(६४) । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः ।

हलदन्तात्मसप्तम्या(४५.०८०) इत्यलुक् ।

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ।

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ।
पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणम् किम् ।
अह्नि दृष्टम् ।

तत्र । २ । १ । ४६ ।

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं
तत्र तदेव (६५) ।

पात्रेसमितादयश्च (६६) । २ । १ । ४८ ।

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि रंजाशब्दत्वेन तत्रापि

नित्यसमासतया पुरुषेष्टम इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमितिवाक्ये तदेव समा-

सरूपमपि तथैवेत्यर्थः । गतिकारकोपपदानां कृद्ग्रहणेन ग्रहण-

मिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कृदन्तत्वात् तत्पुरुषे कृति-

बहुलमिति(४६.०८०)सप्तम्याअलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दा

गम्यते इति बोध्यम् ।

(६६) पात्रेसमित पात्रेबहुल उदुम्बरमशक उदुम्बरकमि कूपकच्छप अवट-

कच्छप कूपमल्लूक कुम्भमण्डूक उदपानमण्डूक नगरकाक नगरवायस

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव
सङ्गताः न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्ही । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घट-
कतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः (६७)

समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं (६८) सूत्रम् ।
एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति (३५५) नियमबाधनार्थञ्च
(६६) पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । स्नातानुलिप्तः । एकनाथः ।
सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

मातरिऽरूप पिण्डीशूर पितरिशूर गेहेशूर गेहेनर्हीन् गेहेच्छे डि गेहे-
विजिति गेहेव्याङ् गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेहृप् गेहेष्टप् गर्भेष्टप् आस्-
निकवक् गोष्ठेशूर गोष्ठेविजितो गोष्ठेन्विङ् गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डित गोष्ठे-
प्रगल्भ कर्णेष्टिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रेसमितादयः । आकृति-
गणोऽयम् ।

(६७) अत्र पूर्वकालशब्दोऽर्थपरोऽन्ये घट् स्वरूपपराः पूर्वः कालो यस्य स
पूर्व कालः लक्षणया तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालिकवस्तुवाचिनो
समस्यते एवमन्येऽपीति ।

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वानैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम् ।

((६९) नियमबाधनार्थञ्चेति तेन सुख्याद्यर्थैकशब्दस्य नात्र ग्रहणमिति
भावः । नवशब्दस्य पुराणसाहचर्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव निय-
मबाधउक्तः ।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव (३६०) सिद्धे तन्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०।

समानाधिकरणेनत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-
मेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ।
नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेच(७१)।२।१।५१।

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियामकमिदमिति भावः । त्रिलो-
कनाथइत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः ।
पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासः । न ह्यत्र
दिग्विशेषबोधः उदयगिर्यादिसम्बद्धायाएव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि
समासइति द्रष्टव्यम् ।

(७१) तद्वितार्थोत्तरेत्यादिस्त्वैव वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वञ्चानेक-
विधमित्याह तद्वितार्थे विषये इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं
पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । अतएव दिगोस्तद्वितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य
समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः
समूहः स चावयवाभिन्नोपि बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं
प्रति तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाशब्द-
स्योपसर्जनत्वेन ह्रस्वे कृतएवादनन्तत्वे सत्येव लोपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्वितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्वितस्य
लुकि पञ्चगवमित्यत्र गौरतद्वितलुकीति(३५६४०) टच् न स्यादिति
विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्व्यहणसामर्थ्या-
देव समासान्तइत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथाच समा-
सेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायाम्भवः । पौर्वशाल ।
 समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जइति (५५८४०) जः ।
 सर्वानाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (७२) * । आपरशालः ।
 पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बज्ज्वीहौ कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३)
 उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधा-
 नात् । संख्यायामस्तद्धितार्थे । षष्ठां माटणामपत्यम् षाण्मा-
 तुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बज्ज्वीहाववा-
 न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पो प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे
 नित्य (७६) समासवचनम् ।

गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ६२ ।

- (७२) एतद्वार्त्तिकमुत्तरपूर्वेत्यादिद्वन्द्वसिद्धार्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते
 पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम् ।
- (७३) उदात्तइति असति त्वान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसरेण पूर्वश-
 ब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।
- (७४) षाण्मातुरइति मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः (५०५४०) इत्युदादेशः अन-
 पत्य इत्युक्ते द्विगोर्लुगिति (४६१४०) न लुक् ।
- (७५) विकल्पो प्राप्तेइति महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगो-
 धनइत्यपि स्यादिति भावः ।
- (७६) एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्तिक-
 कमुक्त्वा समुदायवृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोज-
 नमुक्तं भाष्ये ।
- द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्त वाक् च् वषञ्च प्रिये अस्य वाक्वषद-
 प्रियएवं कृत्रोपानहप्रियइति इह त्रिपदे बज्ज्वीहौ कृते पूर्व
 नित्यद्वन्द्वस्तेन समासान्तएजपि नित्यएव । मनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे (३५५४०) त्यत्वोक्तः (७८) संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहारएकवत् (७९) स्यात् । स नपुंसक (८०)
मिति (३६५४०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तदृच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितगु-
माह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु-
रित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्थपूर्वेति (६३२४०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थेत्यत्वोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थ-
मेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संज्ञे संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे
ष्वित्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षयइत्यत्र इगन्त (३५७१४०) पूर्वपदप्रक-
तिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदात्तएव । एवञ्च संख्यापूर्वस्ति-
विधः तद्धितार्थे विषये “उत्तरपदे च परतः” समाहारे वाच्ये चेति
तत्र संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः
संस्कृतं भक्षा (६२८४०) इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४६१४०)
लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियः नावो द्विगोरिति (३८५४०)
समासान्तदृच् । समाहारे पञ्चमूली द्विगोरिति (२२०४०) ङीष् ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तव्यवचनं बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् सामा-
न्येन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि
वस्तुतोनेकार्थस्यैकार्थ्यं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एक-
वदिति । तथाच समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवर्त्तिङ्ग (३६०४०) मित्यस्यापवादः । स समाहारो
द्विगुश्च नपुंसकं स्यादिति सूत्रार्थः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः (८१) ।
मीमांसकदुर्दुरूढः (६१) ।

पापाणके (८२) कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि (८४) सामान्यवचनैः । २ । १ । २२ ।

घनद्वय श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदन्तत्सदृशे लाक्षणिक-

(८१) यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं गगनं निर्मलत्वादिना सूचयत्यसौ

खसूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्दुरूढः दृष्टकर्मकर्त्तरि रूढोऽयं शब्दः ।

(८३) “कुप्यकुत्सितावद्यगर्ह्यखेटाणकाः समा” इत्यमरोक्तेरणकशब्दः कुत्सितवचनः पापशब्दोऽपि तथाप्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनिपातार्थमेतदारम्भइयि बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् माहः करणे ल्युट् उपपूर्वकश्च माहः सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुना सादृश्येन वस्तुन्तरं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् (६५७४०) स्वार्थे व्यञ् उपमानोपमेयसाधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधारणधर्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदाङ्गम्यते पूर्वं ये सामान्यमुक्ता तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादाक्षिप्तमुपमेयमे विश्राप्यते ।

मिति (८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूत्रम् ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । १ ।

१ । ५६ ।

उपमेयं (८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे
सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः ,
वृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिमणः । सामान्याप्रयोगे किम्
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् नृगोव चपलेति वाक्ये
नृगचपलेति पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थापितस्याऽसत्त्वचपलत्वादिद्वार-
कमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात् । लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या
शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्ववसेयम् ।

(८६) पूर्वनिपातेति अथवा स्वप्नकुञ्जवदनियमः स्यादिति भावः ।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वम् । उपमानोपमेययोः स-
मभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्याह विशेष्यस्येति । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति विग्रहे शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपु-
रुषः सुन्दर इतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोग इत्युक्तम् ।
अयञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्व एव भवति विभिन्नलि-
ङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूप इति । यद्धेन्दुः ।
व्याघ्र सिंह नृक्ष नृपभ चन्दन वृक्ष वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर
रुक् प्रपत् पुण्डरीक पलाय कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । आकृति-
गणस्तेन वनश्यामः वृसोमः सुखपद्मम् सुखकमलम् करकिसलय
इत्यादिसिद्धिः ।

विशेषणं(८८)विशेष्येण बङ्गलम् । २ । १ ५ ७

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बङ्गलं प्राग्वत् । नीलमुत्प-
लम् नीलोत्पलम् । बङ्गलग्रहणात् कचिन्नित्यम् । कृष्ण-
सर्पः । कचिन्न । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवी-
राश्च । २ । १ ५ ८ ।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्या-
पकः । अपरस्याष्टौ पञ्चभावो वक्तव्यः * । अपरश्चासावर्द्ध-
श्च । पञ्चावर्द्धः । कथमेकवीरइति पूर्वकालैकेति (१५४४)
बाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात्बङ्गलग्रह-
णाद् (८८) भविष्यति ।

श्रेण्यादयः (८०) कृतादिभिः । २ । १ ५ ९ ।

(८८) विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्या-
नात् भेदभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते । अत्रेदं बोध्यं विशेष-
विशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभाव्यादनियमानियमौ
तथाहि गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा
नीलोत्पलं शुभवस्त्रं पाचकब्राह्मणइत्यादिनियमः । गुणशब्दयोः
क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्च न नियमस्तेन खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः
पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्जइत्यादि
प्रयोगः । मनो०

(८९) बङ्गलेति एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमतेइति वा अचित्तप्रयोगः ।

(९०) आद्यआदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची ।

अेषि पूगं सुकुन्दं राशिं निचयं विशेषं विधानं परं इन्द्रदेवः सुगुणः

श्रेण्यादिषु चूर्णवचनङ्कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृता
श्रेणिकृता (६१) ।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।

नञ्विशिष्टेन (६२) क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च
तदकृतञ्च कृताकृतम् । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद-
लोपस्योपसंख्यानम् * । शाकप्रियः पार्थिवः शाक (६३)
पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

भूत अमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट
पटु परिष्ठित कुशल चपल निपुण कृपण । इत्येते श्रेण्यादयः । एकेन
शिलेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समान्नात समाख्यात संभावित
संसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत वृष्ट
कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित । कृतादिराकृतिगणः ।

(६१) चूर्णानान्त कुगतोत्पन्नेन(३७१४)समासे चो चेति(७३०४०)दीर्घः इह
तूक्तार्थानामप्रयोगान्न चिरिति बोध्यम् ।

(६२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोक्षं तेन नञ्मात्रयुक्तेन क्तान्तेन नञ्-
रहितं क्तान्तं समस्यते इत्यर्थः । तुङ्घिकेऽपीति वाच्यं तेन अशित-
ज्ञानशितञ्चेति अशितानशितम् । एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चा-
करणात् असमाप्तं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं
नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदम् ।

(६३) पृथिव्याईश्वरः पार्थिवस्तस्येश्वर(६३६४)इत्यण् शाकप्रियइति बहुव्रीहि
स्तस्य पार्थिवशब्देन समासे पूर्वसमासोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः एवं
सर्वत्र शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणया तत्प्रयोगसमर्थनेऽपि
सुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिवइति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (६४) पूज्यमानैः । २ ।

१ । ६१ ।

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (३८७४०) महत्तथाकारः । महावैयाकरणः
पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः पङ्क्तादुद्धृतइत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादे (६५) राक्षतिगणत्वादेव (३५६४०) सिद्धे
सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति (६२) परिग्रन्थे । २ । १ । ६३ ।

कतरकठः । कतमकलापः । गोतश्च चरणैः सहेति (२३८४०)
जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुत्सितो राजा किं राजा (६७) यो न रक्षति ।

(६४) गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिघातनियमार्थमिदं सूत्रम्
महापापमित्यादौ पापस्य महत्त्वेन स्वांशे पूजास्त्येवेति बोध्यम् ॥

(६५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचो नागशब्दो गजसर्पोभयवाचो कुञ्जरः
प्रसिद्धस्तोषासुपमानत्वेनैव पूज्यवाचित्वाङ्गतार्थत्वमाशङ्काह व्याघ्रादे-
रिति । तेन गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि
एतत्सम्बन्धेन समासइति भावः ।

(६६) महतां कतमपलिङ्गतइत्यादौ समासाभावात् जातीयुक्तम् ।

(६७) क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपरे न । प्रकतोदा-
हार्थं किञ्चक्षेपेइति (३५५४०) समासान्निवेधः ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । २।१।६५ ।

तत्पुरुषः(६८) समानाधिकरणः कर्मधारयः

। १। २। ४२ ।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६। ३। ४२ ।

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(६६)
ऊङभावो यस्मिन् तथाभूतम्पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्व-
प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । लृणचतुर्दशी ।
महाप्रिया । तथा कोपधादेः(१००)प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्म-
धारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभाय्या । पञ्चम-
भाय्या । स्त्रीभय्या । सुकेशभाय्या । ब्राह्मणभाय्या । एव-
म्पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

(६८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया
तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् स माभूदित्येतदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहित-
समासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरणः
समानाधिकरणावयवकइत्यर्थो व्याख्यानात् ।

(६६) स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादन्तु समानाधिकरणे इत्यतः(४०१ष्ट०)स्त्रियाः,
पुंवत्, भाषितपुंस्कादन्तु इति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह
भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्तते व्याख्यानादि-
त्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुंवत्त्वे आम्ग्रहण(३८७ष्ट०)इत्यात् ।

(१००) कोपधादेरिति न कोपाधाया इति संज्ञापरणयोऽयेति द्विनिमित्तस्य
चेतिस्वाङ्गाच्चेति जातेऽयेति(४०८, ४०९ष्ट०) पञ्चसूत्रा निषिद्धस्य पुनर्य-
हणार्थमिदम् ।

(१०१) इभो पोटेत्यादि विग्रहः । जातेःपूर्वं निपातार्थं पोटायुवतीत्यादि । क्तम् ।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदशि
(१०२) कृतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनु
नैवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा बन्ध्या । गोवशा । वेहङ्गर्भ-
घातिनी । गोवेहत् । वष्कयणी अतरुणवत्सा । गोवष्कयणी ।
कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः (१०३) ।

प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । गवोद्धुः । गोतल्लजः । प्रशस्तो गौरित्यर्थः ।
मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा नतु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम्
कुमारी मतल्लिका ।

यवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः । २ । १ ।
६७ ।

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

(१०२) “तत्र ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुर्द्धांस्वनिर्जल ” मित्यमरोक्तम् ।

(१०३) कठधूर्त्तइत्यत्र कठत्वं न कुत्सप्रतेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन
(३५८४) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति
प्रिवेकः । “जनयन्ति कुमुदभ्रान्तिं धूर्त्ता वका बालमत्स्याना” मित्यत्र
धूर्त्तवकाइति प्रामादिकमेवेति । मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनग्रहणं रूढिमात्रशब्दपरिग्रहार्थं
तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः
शुचिस्तदादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहोभाधवक-
इत्यादयस्तैः सर्वैः व्युदस्यन्ते । मनो०

तिशब्दोपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव (१०५) जरती-धर्मापलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरणम् ।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः । अजात्या किम् भोज्योद्दनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

वर्णो वर्णन (१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः (१०८) ।

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कडारादयः (१०९) शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ।
कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः ।

(१०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधर्मारोपे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया विशेषणं विशेष्येति (३६०४) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा-
सिद्ध्या जरतोग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यावर्तयतीति भावः ।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन सम-
स्यन्ते । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

(१०८) सारङ्गश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति सामानाधिकरणम् ।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कडारादय इति कर्मधारये किं कडा-
रपुरुषकोप्यामदत्यादौ न ।

कडार गडुल खड्ड खोड़ काण कुण्ठ खलति गौर वृक्ष भिक्षुक पिङ्ग
पिङ्गल तनु जठर बधिर मठर कञ्ज बर्बर एते कडारादयः ।

कुमारः अमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी (११०) अमणा कुमारअमणा । इह गणे अमणाप्र-
ब्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट
परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति (११२) वाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ।
गोगर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्* । नेह स्वस्ति-
मतो गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च (११३) । २ । १ । ७२ ।

(११०) अमणादिगणे अमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

अमणा प्रब्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक
अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण । एते अमणादयः ।

(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिस्त्वत्वे (३६४पृ०) जरती-
ग्रहणस्यापि तत्परिभाषायाज्ञापकत्वात् ॥

(११२) चतुष्पादोजातेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह जातीति ।

(११३) मयूरइव व्यंसकइत्युपमानसमासप्रवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः ।

तेनान्येन सह समासान्तरं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसकइति
वाक्यमेव न समासः ।

मयूरव्यंसकं क्वात्रव्यंसकं कम्बोजसुण्डं यवनसुण्डं (कन्दसि) इस्तमृह्य
पादमृह्य लाङ्गूलमृह्य पुनर्दाय । (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एहीडं व-
र्त्तते एहियवं वर्त्तते एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणि-
जा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-

एते निपात्यन्ते । मयूरोव्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको
धूर्तः । उदक् चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितश्च प्रवि-
तश्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । आ-
ख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अश्लीत पिवतेत्येवं
सततं यत्राभिधीयते सा अश्लीतपिवता (११५) । पचतभ-

द्वितीया एहिकटा अपेहिकटा मेहिकटा आहरकरटा मेहिक
ईमा मोहकईसा विधमचूडा उद्धरचूडा आहरचेसा आहरवस-
ना आहरसेना आहरवितना कलविचक्षणा उद्धरोत्तृजा उद्धरा
वृद्धजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्च
नीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखप्रचम् निश्चप्रचम् अकिञ्चन
स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्त्यपा
कला निपत्यरोहिणी निषस्त्रश्यामा अपेहिप्रघमा एहिविधसा इह-
पञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्मणा बडलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिद-
धाति । जहजोडम् जहस्तम्बम् उज्जहस्तम्बम् । आख्यातमा-
ख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्लीतपिवता पचतभञ्जता खादतमीदता
खादताचमता आहरनिवपा आवपनिष्क्रिता उत्पचविपचा भिन्-
द्विलवणा कन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् ।
तेन अकुतोमयः कान्दिशोकः आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा
एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यमित्यादि ।
(११४) मयूरव्यंसकान्तर्गणस्त्वप्याख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः ए-
हीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्तते गणे तस्यैव पूर्वं पाठादिह
तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्रा-
भिधीयते इति ।

(११५) अश्लीतपिवतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समास-
त्वेन प्रातिपदिकतयात्वात् टाप् ।

अयता । खादतमोदता(११६) । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडे
इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम्(११७) । एहियवम् ।
उद्धर (११८) कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा ।
उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः(११९) ।
जहिकर्मणा बज्जलमाभीणो कर्त्तारञ्चाभिदधाति । जही-
त्येतत्कर्मणा बज्जलं समस्यते आभीणो गम्ये समासेन
चेत्कर्त्ता(१२०)ऽभिधीयतइत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषदक्षता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् ।

(११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदन्तामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।

(११७) एहीडमित्यत्र लहुत्तमपुरुषैकवचनान्त्येङ्धातोः स्थाने ईडादेशः

एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।

(११८) उद्धर कोष्ठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरण
देहीति उद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय कोष्ठादिति न तु तस्य विग्रह
वाक्यघटकत्वम् ।

(११९) इह एहीडादिषु पाठइत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदाया
नास्ति शेषः ।

(१२०) कर्त्ता ब्रह्मणस्य कर्त्तृत्वार्थस्तथाच जहि जोडमित्याभीष्णेन यत्रा
स जहीजोडइत्यर्थः । अत्र जहिजोडेतिवचनकर्त्तुरेव समासेन
भिधानमिति बोध्यम् ।

(१२१) अन्तरशब्दो भिन्नवाची मातृं कातर्त्तुःऽवधारणे इत्यवधारणार्थकमा
त्रशब्दस्ताभ्यां नित्यसमासस्तदन्तस्य नपुंसकता मातृशब्दपरेऽनुन
विक्रमिष्यता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ् । २ । २ । ६ ।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते ।

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ ।

सुप्तनकारान्नञउत्तरपदस्याऽजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः ।

अर्थाभावे (१२३) ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते (१२४)

१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः । तथाच अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्नइति पर्यवस्यति । अतएवातुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यं सिञ्चति तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्वं वदिति ।

हि यतोऽतिसर्ववत् अमदित्यादौ न सर्वनामकार्यभावोऽतउत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः । अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा न्यायादवसेयोयथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थाऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतत्त्ववधार्यतामिति ।

१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घटइत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियमकमिति भावः ।

१२४) विकल्प्यते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावउत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्समासइत्येवं रीत्या व्यवस्येति भावः ।

रक्षोहागमलघुसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्रुतायाम-
संहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिर-
विवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे* ।
अपचसि(१२६)त्वञ्जासम् । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७)
सह सुपेति(१२८) समासः ।

नभ्राण्, नपा, न्नवेदा, नासत्या(१२८) नमुचिनकु-
ल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु प्रकृत्यादि।३।७५।

पादिति गतन्तः । वेदादत्यसन्नन्तः । न सत्याः असत्याः न
असत्यानासत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्-
क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्वासन्देह आरो-
पितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अव्ययीभावे तु
तस्याव्ययतया रक्षादिभिः सह वृत्तसमासानुपपत्तिः वृत्ततत्पुरुषयो-
रेव परवर्त्तिगताया असन्देहादिति पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिश्चेति भावः ।
अद्रुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां मध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंहितं
संहिताभाव इति वार्त्तिकस्यार्थस्तेन असंहितमित्यव्ययीभावोऽभाषार्थ-
ऽतोऽनयोर्विकल्प इति बोध्यम् ।

(१२६) तिङन्तेन सह समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्त्तिकम् । अपचसीति
कुत्सितं पचसीत्यर्थः ।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः । एवमेव
नमेरुनाराचनान्तरीयकादयः साधवः ।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्तिबन्तः न पातीति नपात् गतन्तः नवेति
नवेदावसुनृप्रत्ययान्तः नासत्या इति बहुवचनमविवक्षितम् । एत-
दन्ताः शब्दाः सप्तम्यर्थे प्रथमास्ताः । नमुचिरौणादिकप्रत्ययान्तः ।

न स्वमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात-
नात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति
निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्द्धः । न अकमस्मि-
न्निति नाकः ।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ई । ३ । ७७ ।

नगरत्वात् नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्रा-
णिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो
(३४७४०)नित्यमित्यनुवर्त्तमाने ।

कु(१२६)गतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।

एते समर्थेन (१३०) नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपु-
रुषः । गतिञ्चेत्य(२०४)नुवर्त्तमाने ।

ऊर्यादि (१३१) चिडाचञ्च । १ । ४ । ई१ ।

(१२६) कुगतोतिस्त्रुत्वे कुशब्दः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव गृह्यते गत्यादिसाह-
चर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

(१३०) समर्थेनेति समर्थं पदविधिरिति(३१७४०) परिभाषयोपस्थितं समर्थ-
पदं तृतीयया विपरिणम्यते इति भावः ।

(१३१) ऊरी ऊररी तस्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संश-
कला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सज्जु फल फली विल्ली आली
आलोटी केवाली केवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अलूमया
सा नससा नसमसा औषट् वौषट् वषट् खाहा खधा वन्धा
चत् आविस् । एते ऊर्यादयः ।

चिडाचौ लभस्त्रियोगे गतिसंज्ञौ ऊर्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यास्तत्रैव
प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथासा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य (१३२) शुक्ती ।
कृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ।
कारिका क्रिया (१३३) । कारिकाकृत्य ।

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ।

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् खाडिति कृत्वा निरुधीवत् ।

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।

सत्कृत्य असत्कृत्य ।

भूषणोऽलम् । १ । ४ । ६४ ।

अलंकृत्य । भूषणे किम् अलं कृत्वौदनङ्गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।
अनुकरणमित्यादि तिसूत्री स्वभावात् कञ्विषया ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ।

अन्तर्हृत्य मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् अन्तर्हत्वा गतः
हतम्परिमृष्ट्य गतइत्यर्थः (१३४) ।

दृष्ट्यावगमात् तत्रापि आविःप्राडुःशब्दौ विहायान्येषां करोति-
नैव योगइति व्यवस्था । मनो० ।

(१३२) तत्रैजोदाहरति । ऊरीकृत्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समा-
च वक्ष्यतीति बोध्यम् । प्राडुःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु

क्रियायोगे गतिसंज्ञाविकल्पइति ध्येयम् ।

कारिका क्रियेति मर्यादास्थितिर्यत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे श्रुत् ।

दासीश्लोकवाचिनी तु न गृह्यते व्याख्यानात् ।

(१३४) कृत्वा गमनं हि द्विधा कृतं त्यक्त्वा कृतं गृहीत्वा वा तत्राद्यमुदाहर-

कणोमनसी(१३५)श्रद्धाप्रतिघाते । १। ४। ६६ ।

कणोहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रति-
रूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।
श्रद्धाप्रतिघाते किं कणे हत्वा (१३६) ।

पुरोव्ययम् । १। ४। ६७ ।

पुरस्कृत्य(१३७) ।

अस्तञ्च । १। ४। ६८ ।

अस्तमिति मान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १। ४। ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा
वेत्यर्थः । अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) झच्छति ।

णमन्त्यं प्रत्युदाहरणम् तथाचापरिग्रहइति प्रयोगोपाधिर्न तु
वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

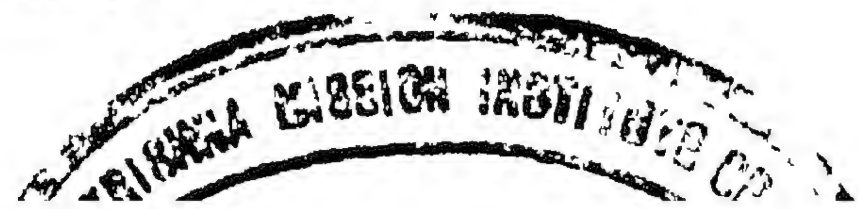
(१३५) कणोमनसी शब्दस्वरूपे । कणोहत्येतिपरावरयोगे (उ३६१ष्ट०) क्त्वाप्र-
त्ययः । अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । ततश्च
श्रद्धाया अप्रगमात् प्रतिघातोगम्यते ।

(१३६) कणे हत्वेति सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्याद्युदाहरणं कज्योगएवेति निवर्त्ते
मानाभावत् । शब्देन्दु० ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्य व्याख्यानात् न विप्रार्थकास्तशब्दयोगे तेन
काण्डमस्तं कृतेत्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अच्छमिति प्राप्तीश्वरादित्वा (१९४०) विकारास्त्रिपातत्वेऽव्ययत्वे च
विभक्तिलोपः स्यादिति भावः ।

अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः कृत्वादः कृतम् (१४०) । परम्पत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।

अदः कृत्वाऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्धा (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा कञि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतौ कञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा ।

अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

(१४०) अदःकृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरःकृत्येत्यत्र गतित्वामावात् सत्वमपि न तिरसोऽन्यतरङ्गा-

मिति (७४४०) सत्वविधौ गतित्वानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्का-

रशब्दप्रयोगाद्वृत्तिप्रवृत्त्यानुवृत्तिं नाङ्गीचकारेति । मनो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेशब्दौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलमाधाने वर्त्तन्ते ।

(१४४) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचता आस्था अमा अङ्गा प्राजवा

प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्गा अर्थे सवणम् उष्णम् शीतम्

उदकम् आर्द्रम् असौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्राडुस् नमस् ।

आकृतिगण्योऽयम् ।

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । अर्थ इति (१४५) वाच्यम् * ।
साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य लवणं कृत्वा ।
मान्तत्वं (१४६) निपातमात् ।

अनत्याधानउरसिमनसी (१४७) । १ । ४

। ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसि कृत्य
मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अनत्याधानमुपश्लेषणान्तत्वं न
उरसि कृत्वा पाणिं शीते ।

मध्येपदेनिवचने च (१४८) । १ । ४ । ७६ ।

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।
वाचनियमित्येत्यर्थः ।

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ।

(१४५) अर्थ इति अर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा । इदञ्च प्रायिक-
मत एव नमस्करोतीत्यादौ अर्थभावेऽपि गतित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासम्वियोगेन लवणमुदकमुष्णं शीतमार्द्रमित्येतेषां
पञ्चानामपीत्यर्थः ।

(१४७) उरसिमनसी विभक्तिपतिरूपकौ निपातौ । विभाषेत्यनुवर्त्तते ।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कृञीत्यतो (१७४४८) विभाषेति
अनत्याधाने इति चानुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपातयते न तु सप्तमी । नध्य
पदं कृत्वा वाचं नियमित्येतिप्रत्ययेन तस्याचनमित्यात् । निवचनं वचना

उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य ।
पाणौकृत्य (१४६) ।

प्राध्वम्बन्धने । १ । ४ । ७८ ।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०) । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा ।

जीविकोपनिषदाशौपम्ये । १ । ४ । ७९ ।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उप-
निषत्कृत्य । शौपम्ये किम् जीविकां कृत्वा । प्रादि (१५१)
ग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र (१५२) वार्त्तिकानि ।
प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया * । प्रगत (१५३) आचार्यः
प्राचार्यः । अत्यादयः (१५४) क्तान्ताद्यर्थे द्वितीयया * ।

भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अनत्याधाने इति किं हस्तिनः पदे
कृत्वा शिरःशेते इत्यादौ न ।

(१४६) हस्ते पाणाविति सप्रत्यन्तम् तत्पुरुषे कृति बहुल (४६० पृ०) मित्यलुक् ।

उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्षापणं गत इत्यादौ न ।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं मासं बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते ।

(१५१) कुगतिप्रादय इति सूत्रे (३७१ पृ०) प्रादीनां पृथग्ग्रहणफलमाह प्रादिग्रह-
णमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि समासः ।

(१५२) अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः ।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता ।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतो मुखमभिमुखः उन्नतो वेलासुहेलः

प्रतिगतोऽर्धं प्रत्यक्ष इत्यादि ग्राह्यम् ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३७७

अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः (१५५) क्रुष्टाद्यर्थे
तृतीयया* । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्याद-
यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।
निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या * । निष्क्रान्तः कौशा-
म्बः निष्कौशाम्बिः । कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः (१५७)* ।
वृक्षम्प्रति (१५८) ।

तलोपपदं (१५८) सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ८२ ।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ (उ३२३) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि
तद्वाचकं (१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-
माणः प्रत्ययः स्यात् ।

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् संनद्धो वर्मणा संव-
र्मेत्यादि आह्वम् ।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कूलादुत्कूला इत्यादौ उदादिका-
न्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गुलिभ्योनिरङ्गुलमित्यात्यौगतादेः आह्वम् ।

(१५७) प्रतिषेधइति कृगतिप्रादय इत्यनेन (३७१८) प्राप्समासस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव
तेषामिति बोध्यम् ।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रतेः कर्मप्रवचनीयतया न तेन तत्-
पुरुषसमासः । प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वनिषेधः एवं फलं बोध्यम् ।

(१५९) तलोपपदमित्यधिकारः । तथाच कर्मणीत्यादौ (उ३२३८) सप्तमी
प्रथमार्थे स्तूतत्वात् धातोरण् भवति कर्म चोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं
रीत्या तत्तत्त्वार्थः अत्र स्तूते सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्थञ्च तद्वाच्य-
मित्याह सप्तम्यन्तपदे इति ।

(१६०) तत्तत्स्तूते प्रथमार्थे सप्तमीवलेन लक्षमर्थमाह तद्वाचकं पदमिति ।

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चाऽयं समासः । कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भग्रम् कार इत्यलौकिकं (१६१) प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् मा भवान् भूत् । माङि लुङिति (उ१६४०) सप्तमी निर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहानुबर्त्ततइति पूर्वसूत्रेऽपि (३०१४०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणन्तत्वापकष्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथाच (१६४) गतिकारकोपपदानां कङ्गिः सह समासवचनं प्राक् सुब-

उपपदशब्दश्चान्वर्थकः उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं नत्वातुपूर्वव्यवधानं कर्मण्यणिति (उ३२३४०) सूत्रे उद्ग्रहणायइति भाष्योदाहरणात् तच्चालोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम् ।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः ।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात् (३१६४०) तिङन्तेन समासो न भविष्यति कृतमतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्यातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्थक्यं दर्शयति अतिङ्ग्रहणमिति ।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथाच तत्र योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सह समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

(१६४) तथाचेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितत्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः । प्रागिति कदन्ताच्चरमपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासइत्यर्थः । अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदूर्णीत्यादौ नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

त्यस्येति सिद्धम् । व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती (१६६) ।
कच्छपी (१६७) ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् (उ४३२४०) कालः

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिसदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रसीति
व्याघ्री । आतसोपसर्गे (११८४०) कः । तत्र व्याङोर्गत्योर्घ्रशब्देन समासो
यदि घशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्ख्याद्यपेक्षेत ततश्च
सिक्काद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीष्वा घाशब्दमात्रस्य जाति-
वाचित्वाभावात् । ततश्च घेतिनाममात्रेणैव समासेऽदन्तत्वात् जाति-
लक्षणो (२१७४०) ङीषिति स्थितम् ।

(१६६) कारकसदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते अति वाक्ये कर्तृक-
रणे कृतेति (१४०४०) तृतीयासमासः तत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव
समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (२३२४०) ङीष् । सुबन्तेन समासे तु
टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दस्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष्
न स्यात् ।

(१६७) उपपदसदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबतीति कच्छपी
सुपि चेति (उ३२४४०) योगविभागात् कः । इहापि व्याघ्रीवत् सुबु-
त्पत्तेः पूर्वं समासः । अतएव हरिणा सुपां सुपातिङा नाम्नेत्यादिना
(१२०४०) नाम्नैव समासो दर्शितइति अर्त्तव्यम् ।

(१६८) अमैवेति यस्मिन् उपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन
सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्व्वेण सिद्धे नियमार्थम् । अव्ययेनेति किं
कुम्भकारः असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन
केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात् । तथासति स्वादुङ्कारमित्यत्रैव
स्यात् तत्र कुम्भकारइत्यत्रापि । पूर्व्वसूत्रवैयर्थ्यं भोत्याऽव्ययविषयएवायं

समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (उ४६७४०) क्त्वा णमुलौ अमाचान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ।

उपदंशस्त्वतीया या (उ४७२४०) मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन (१६६) सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशम् ।

क्त्वा च । २ । २ । २२ ।

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्तान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः- कृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (उ४७६४०) क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयकएव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमेव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथाचाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालोभोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति भावः । तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न । अमैवेत्येवकारेणामाचान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तत्त्व० ।

(१६६) तृतीयेति । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽस्माच्चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते इयं विभाषा । तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्राप्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारमिति इह समासपक्षे कदुत्तरप्रकृतिस्वरः आदिर्णसुल्यन्यतरस्या (उ५४५४०) मित्याद्यदात्तत्वम् असमासे तु धातो (उ५४४४०) रित्यन्तोदात्तमिति विवेकः । तत्त्व० ॥

संख्याव्यादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच्
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं (१७१) दाक । निर्गत्य
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४

। ८७ ।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात्चत्संख्यायादेः । अहर्ग्रहसं द्वन्द्वा-
र्थम् ((१७२) । अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः (१७३) सर्वा रात्रिः
सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः । पुण्य-
रात्रः । द्वयो रात्रयोः समाहारः द्विरात्रम् (१७४) । अति-
क्रान्तोरात्रिम् अतिरात्रः ।

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारणसमासानानाह तत्पुरुषस्येति
तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी निर्दिष्टेति
बोध्यम् ।

(१७१) द्वाङ्गुलमिति तद्वितोर्थे द्विगुस्तदुत्तरस्यत्यन्तद्वयसचो द्विगोर्लुगिति (४६१ पृ०)
लुक् ।

(१७२) द्वन्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रि-
परतया च ब्रह्माणोक्तोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्येवं सार्थक्ये-
ऽवयवषष्ठ्या तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अह-
श्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित्
सम्भवेऽपि हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च कन्दसीति (२ । ४ २८ सू०)
द्वन्द्वविषये एव समासान्ततयानिदेशाच्च द्वन्द्वविषयमिदमित्यर्थः ।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति (४३५ पृ०) समाहारद्वन्द्वः
रात्राहोरात्रा इति (३६१ पृ०) पुंस्त्वम् ।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति (३६१ पृ०) वक्ष्यमाणेन
क्लीबत्वम् (३६१ पृ०) ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ८१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । परमराजः । अति (१७५)
राजी । कृष्णसखः ।

अह्णष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽह्णः टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । हे
अह्णो भृतोद्व्यह्णीनः (१७६)कतुः । तद्वितार्थो द्विगुः तमधी
ष्टइत्यधिकारे (६४३ष्ट०) द्विगोव्यत्यनुवृत्तौ रात्राहःसम्बत्सरा-
श्चेति (६४५ष्ट०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वान्नेह
(१७७) । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

अह्णोऽह्ण एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वादिभ्यः परस्याऽहन्शब्दस्याह्णादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

अह्णोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याऽह्णोऽह्णादेशस्य नस्य णः स्यात् ।

(१७५) टित्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहरति अतिराजीति टित्वात् ङीष् ।

(१७६) द्व्यह्णीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न ठच् तेन द्व्यह्णीन इत्य-
निष्टाप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्वित्यनुवर्त्तमाने रात्राहः
सम्बत्सराश्चेति चरितार्थं समासान्ते हि रात्रान्नद्विगोरप्रसिद्धेः तथा
निर्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमाश्रित्येव समासान्ताभावइति त
न्यायम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्रराज्ञीत्यत्र टचि पुंवत्त्वे टिलोपे च मद्र-
राजीति स्यादिति भावः ।

सर्वाक्षः । पूर्वाक्षः । संख्याताक्षः । द्वयोरक्षोर्भवः । कालाङ्गम्
(५६६४०) द्विगोर्लुगनपत्यइति (४६१४०) ठञो लुक् । द्यक्षः । स्त्रिया-
मदन्तत्वाद्वाप् । द्यक्षा (१७८) । द्यक्षप्रियः । अत्यक्षः ।

क्षुम्भादिषु (१७६) च । ८ । ४ । ३६ ।

एषु णत्वन् स्यात् । दीर्घाक्षी प्रावट् । एवञ्चैतदर्थमक्षइत्य-
दन्तामुकरणल्लेशो (१८०) न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति
णत्ववारणाय क्षुम्भादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति
तपरकरणान्नेह । परागतमक्षः पराक्षः ।

(१७८) द्यक्षेति इदञ्च तद्वितार्थद्विगोर्विशिष्टनिघ्नतावादिमते वस्तुतोऽस्य
स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राक्षाहाइति सूत्रेण (३६१४०) पुंस्त्वविधायकेन तस्य
बाधात् तद्वितार्थे द्विगुः संख्या सर्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु
रात्राक्षातिरिक्तविषयेति । शब्देन्दु० ।

(१७६) क्षुम्भादिष्विति अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्भादिषु द्रष्टव्य-
इति भाष्यम् न भाभूपकयोत्यादयः (३३००४०) स्वस्यैव प्रपञ्चइति कैयठः ।
क्षुम्भा नृममन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्र-
योजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (नृतिर्यङि, प्रयो-
जयति । नरोन्त्यते । नर्त्तन गृह्णन् नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् परिगृह्णन् परि-
नन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप । आचार्या-
दणत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोयम् क्षुम्भादिः ।
पाठान्तरम् क्षुम्भा त्वप् नृममन नर नगर नन्दन (यङ्न्ति) गिरिमदी
गृह्ममन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्होयन
इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर
कुवेर हरि कर्मार । क्षुम्भादिः ।

(१८०) अक्षोऽदन्तादिति (१८२) सूत्रे अक्षइत्यदन्तामुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८८ ।

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्लादेशो न स्यात् । संख्या-
देरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्लोः समाहारः द्वग्रहः । त्रग्रहः ।

उत्तमैकाभ्याञ्च । ५ । ४ । ८९ ।

आभ्यामह्लादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्यार्थः (१८१) पुण्यशब्द-
माहः । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् ।
एकाह । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । सं-
ख्याताहः ।

अग्न्याख्याया (१८२) मुरसः । ५ । ४ । ९३ ।

टच् स्यात् । अश्वानामुरइव अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

अनोऽश्मायःसरसाज्जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ९४ ।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च । उपानसम् (१८३) । अमृताश्वः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् ।
पिण्डाश्वः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ।

दीर्घाह्लौ प्रावृद्धित्वादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचामाशय-
स्तथा व्याख्याक्लेशं परिजिहीर्षुराह अह्लइत्यदन्तानुकरणमिति ।

(१८१) अहः सर्वैकदेशेति (१८१) सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्देशा-
दिहोत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्यार्थइति । पुण्यसुदिनाभ्या-
मिति (१८५४०) क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणतया पुण्याहमिति क्लीबम् ।

(१८२) अग्न्याख्यायामिति अग्नौ प्रधानं तद्वाचिनउरःशब्दात् तत्पुरुषा-
न्नाशयवात् ठच् स्यादित्यर्थः ।

(१८३) उपानसमित्यङ्ग प्रादिसमासः । अन्यत्वं यथायथं समासः ।

ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छः । ५ । ४ । ६५ ।

ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्छः । साधारणइत्यर्थः । कुट्याम्भवः
कौटः स्वतन्त्रः । स चासौ तच्चा च कौटतच्छः ।

अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ।

अतिश्वो(१८४) वराहः अतिश्वी सेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टत् स्यात् । आकर्षः(१८५)
श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्वा ।

उत्तरमृगपर्वीच्च सकथ्यः । ५ । ४ । ६८ ।

चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् ।
फलकमिव (१८६) सकथ्य फलकसकथम् ।

नावोद्विगो । ५ । ४ । ६९ ।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि (१८७) । वा-

(१८४) अतिश्व इति अतिक्रान्ताश्चानमित्यतिश्वस्ततोऽधिकवेगवानित्यर्थः । से
वा मोचसेवा न श्वइत्या कदाचनेत्युक्त्या सकलसेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्चङ्गलोधान्यादिकर्षकः । काष्ठविशेषः । उपमानात् किं
निष्क्रान्तः शुनइति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न ।

(१८६) फलकमिवेतीवशब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वात् लोपः ।

(१८७) नावइत्यत्र गोरतद्धित लुकीत्यतः(१५६४०)मण्डूकलुत्या अतद्धितलुकी-
त्यनुवर्तते ।

भ्यान्नीभ्यामागतः द्विनावरूपः । द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र (४६१ पृ०)
 (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्वालादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ।
 द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः
 क्रीतः पञ्चनौः (१८९) ।

अर्द्धाच्च । ५ । ४ । १०० ।

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात् । अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । स्त्रीवत्वं
 लोकात् (१९०) ।

खार्याः (१९१) प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टच् स्याद्वा । द्विखारम् द्विखारि ।
 अर्द्धखारम् अर्द्धखारि (१८२) ।

द्वितिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ।

(१८८) द्विनावरूपइत्यत्र हेतुमनुष्येभ्यइति (५८५ पृ०) रूपः तस्य द्विगोर्लुगन-
 पत्यइत्येतेन लोपस्याशङ्क्यामाह द्विगोरित्यादि । एतच्च तद्वितार्थे
 विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रियइत्युत्तरपदस्य, द्विनावमिति
 समाहारस्य उदाहरणम् ।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्हीयष्टक् अर्धार्द्धपूर्वत्वादिना (६३२ पृ०) तस्य लुक् ।

(१९०) अर्द्धनावमित्यत्र परवर्त्तिङ्गतया स्त्रीत्वप्राप्तावाह स्त्रीवत्वमिति लिङ्गम-
 शिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः ।

(१९१) खार्याइत्यादौ अतद्वितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतइत्या-
 दौ तद्वितलुकि द्विखारिरित्येव ।

(१९२) अर्द्धखारीति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्रस्व
 ईवन्तत्वात्सुलोपः ह्रस्वपाठे लोकाश्रयसकतया ह्रस्वइति भेदः ।

टज्वा स्यात् द्विगौ । द्वयञ्जलं द्वयञ्जलि । अतद्वितलकौत्यव
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१६३) क्रीतः द्वयञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्व(१६४)माख्या-
यते चेत् । सुराष्ट्रे (१६५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

कुमहद्गामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्राह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा
कुब्रह्मः (१६६) कुब्रह्मा ।

आन्महतः (१६७) समानाधिकरणजातो ययोः

। ६ । ३ । ४६ ।

(१६३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः तथाच तस्य परिमा-
णार्थतया तदर्थकतद्वितस्य ठकः अध्यर्द्धेत्यादिना (६३२ पृ०) लुक् ।

(१६४) जानपदे भवो जानपदस्य भावप्रधाननिर्देशइत्याशयेन व्याचष्टे जान-
पदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मणएवेति लभ्यते
इति बोध्यम् ।

(१६५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात् षष्ठीसमासएव युक्तः
न तु सप्तमीसमासः ब्रह्मशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । जान-
पदे इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । शब्देन्द० ।

(१६६) कुब्रह्मेति ब्राह्मणपर्यायोऽत्र ब्रह्मन्शब्दः प्रसशानादिकर्मसु विनि-
युक्तो वेदो वा ब्राह्मणशब्दार्थः ।

(१६७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि ग्र-
हणं तेन परममहापुरुषइत्यादिसिद्धिः तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य

महतआकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जा-
 तीये च परे । महाब्रह्मः महाब्रह्मा । महादेवः महाजा-
 तीयः । समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्सेवा । लाक्ष-
 णिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति (१६२४०) समासो
 ग्रहीष्यतइति चेत् । महाबाहुर्न (१६८) स्यात् । तस्मात्तत्त्व-
 णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषा नेह प्रवर्तते समा-
 नाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्त्वं
 प्रागेकादशभ्यइति (१६६)निर्देशाद्वा । एकादश । महतीश-
 ब्दस्य पुंवत्कर्म्मधारयेति (१६३४०) पुंवङ्गावे कृते आत्त्वम् ।
 महाजातीया । महदात्त्वेघासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवङ्गा-
 वञ्च* । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या(२००)
 वा घासः । महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । अष्ठनः
 कपाले हविषि* । अष्टाकपालः । गवि च युक्ते । गोशब्दे
 परे युक्तइत्यर्थे गम्येऽष्टमआत्त्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् ।

न ग्रहणं भाष्ये महद्भूतश्चन्द्रमादित्युदाहरणे च्यवन्ते गौणत्वान्नास्य
 मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्वाङ्कुरित्येव । शब्देन्दु०

(१६८) महाबाहुर्निति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दिष्टत्वात्तत्त्व-
 णिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

(१६६) प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतात्त्वपूर्वपदनिर्दे-
 शादित्यर्थः ।

(२००) महतो महत्या वेति तथाचात्र चकारोऽन्तादेश एव समुच्चयपरत्वे पुं-
 वङ्गावसन्नियोगविष्टतया स्त्रियामेव प्रवृत्तिः स्यादत्यस्यत्र तत्र पुं-
 वङ्गावप्रसक्तेरिति भावः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८६

अच् प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति (४५२४०) योगविभागाद्वज्जब्रवीह्यवप्यच्
अष्टानङ्गावां (२०१) समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्चकट-
मष्टागवमिति वा ।

द्वयष्टनः संख्यायामवज्जब्रवीह्यशीत्योः । ई । ३

। ४७ ।

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश द्वयधिका (२०२) दशेति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अवज्जब्रवीह्यशीत्योः
किम् । द्वित्राः । द्वयशीतिः । प्राक् शताद्वक्तव्यम् * । नेह
द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

त्रेस्त्रयः । ई । ३ । ४८ ।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।
वज्जब्रवीह्यौ तु । त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे वज्जब्रवीहिः (२०३) ।
अशीतौ तु त्रयशीतिः । प्रक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रि-
सहस्रम् ।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ई । ३

। ४९ ।

(२०१) योगविभागस्य भाष्ये ऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं स्वमर्थयति अ-
ष्टानां गवामिति ।

(२०२) द्वयधिकेत्यत्र संख्या संख्येयं वाऽन्यपदार्थः एकादीनां वृत्तिविषय
इव विंशत्यादीनां सर्वत्र संख्यासंख्येयोभयपरत्यस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गावः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः ।

(२०३) सुजर्थे इति संख्ययाव्ययेत्यादिना (४१०४०) वज्जब्रवीहिरिति बोध्यम् ।

द्व्यष्टनोस्त्वेष्व प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्तति-
नवतिषु ।

एकादिश्चैकस्य चाटुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञोविंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति (११८८) योगविभागा-
त्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्त-
विंशतिः । एकादूनविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । षष्ठ-
त्त्वन्ददशधासूत्तरपदादेः षुत्वञ्चधासु वेति वाच्यम् ।
षोडन् (२०४) । षोडश । षोढा षड्धा (२०५) ।

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे

(२०४) षोडशमित्यत्र वङ्गब्रीहौ वयसि दन्तस्य इति (४२३८) दत्तादेशः ।

(२०५) धासु वेत्यत्रोत्त्वसन्नियोगशिष्टतया षुत्वस्योत्त्वाभावपक्षे न प्रवृत्तिरि-
त्याशयेनोदाहरति षड्धेत ।

(२०६) परवलिङ्गमिति । समाहारविषयकेण स नपुंसकमित्यनेन (१६५८)
परत्वादेतस्यबाधात् परिशेषात् इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र
चोद्भूतावयवभेदकसमुदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तल्लिङ्गत्वे
प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गातुसारेण प्रयोगइत्याशङ्कायां नियमार्थं
मिदम् तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तावप्ये-
कदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थमिदमिति
विवेकः । सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पञ्चान्तमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-
गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।
अतएव आपकात्ममासः । निष्कौशास्त्रिः ।

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ।

द्विवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवः ।

रात्राह्नाह्नाः पुंसि । २ । ४ । २६ ।

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ (२०६) पुंस्त्वेव । अनन्तरत्वात्परवलि-
ङ्गतापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहो-
रात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वार्द्धः । द्वयहः ।
संख्यापूर्वम् (२१०) रात्रं स्त्रीवम् * । द्विरात्रम् । त्रिरा-
त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तथाच द्वन्द्वतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थलिङ्गवलिङ्गमित्यर्थ-
इत्याह परपदस्येवेति ।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बद्धव्रीहिणा गतिसमासविधा-
यकसूत्रपरं तच्च कुगतिप्रादयद्विति (१७१४०) सूत्रम् । तस्मिंश्च कुगत्योर-
लोदाहरणासम्भवात् प्रादाबुदाहरति निष्कौशास्त्रिरिति ।

(२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बद्धवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अश्वव-
डवसमासार्थः पूर्वपदवलिङ्गं लभतइत्यर्थः ।

(२०६) रात्राह्नाह्नाइत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च प्राप्तापन्ना-
दिसमासेऽपि प्रवर्त्तते । तेन प्राह्लः पराह्लइत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

(२१०) संख्यापूर्वमितीदं समाहारद्विगावेव प्रवृत्तमन्यस्यासम्भवात् । गण-
रात्रमिति संख्यापूर्वकतया समाहारे द्विगुः ।

अथयन्त्रपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुषद्वयेव (२११) । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमा-
सान्तनिर्देशान्नेह । अपन्याः (२१२) ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्द्धर्चादयः (२१३) शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्धर्चाः अर्द्ध-
र्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुश-
कलशादि ।

(२११) तत्पुरुषद्वयेवेति तादृशद्वन्द्वस्यासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपन्या इति पथो विभाषेति (४५६४) पाञ्चिकसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्द्धर्चा इति बहुवचनं गणसूचनार्थं तदाह अर्द्धादय इति ।

अर्द्धर्चा गोमय कषाय कार्पापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूप
ध्वज कवच पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कम-
ण्डल मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान
यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्त पिधान सार
पात्रहत सैन्धव औषध आठक चषक द्रोण खलीन पात्रीव (पात्रीर)
षट्क बारवाण प्रोथ कपिल शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच
रेणु ऋण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ष् पूर्व चमस क्षीर कर्ष
आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्षु-
डित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र
विमान सुख प्रपीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पठ शिखर कल्क
नाट मस्तक बलय कुसुम तण्ड पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्धु-
द अङ्कुश तिमिर आश्रम भूषण इष्वास सुकुल वसन्त तडाग
पिटक विटङ्क विडङ्क पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक
समर स्याणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल

जात्याख्याया(२१४) मेकस्मिन् बहुवचनमन्य
तरस्याम् । १ । २ । ५८ ।

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः
पूज्यः ।

खण्ड दर विटप रण बल मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सुत ताण्ड-
व गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर
राष्ट्र विम्ब अम्बर कुट्टिम कुकुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण
मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल काल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह
उद्यान उद्योग स्नेह स्नेन स्तन स्वर संगम निष्क ज्ञेय शूक क्षत्र
पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लो
हित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्ज्जस्त
कूर्ज्ज तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराक्त नीड़ शकल
तन्तुल । अर्द्धादिः ।

इह केषाञ्चिदर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था शास्त्रकारैरङ्गीकृता । तथाच
शाश्वतः ।

मकरन्दस्य-मद्यस्य मात्त्रिकस्य च वाचकः ।

अर्द्धादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति ।

तथाचमकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता चैतन्वाचित्वे पुंस्त्वमेव स्याच्चै-
त्वसैत्विको मधुरित्यमरोक्तेः ।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वाच्यतायामित्यर्थः । गवादिश
ब्दानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रमा-
णम् । एकस्या अपि तस्याविशेष्यत्वे च बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिघटित
परम्परया बोध्यः । एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्बाहुल्येऽप्येकव-
चनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथाचैकस्मिन्नर्थे वर्तमानो
जातिशब्दो बहुनां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवसेयम् । एक-
स्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययाद्ये इति तु न्यायम् ।

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५६ ।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं
ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा । सविशेषस्य
प्रतिषेधः । पटुरहं ब्रवीमि ।

➤ फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्तङ्कार्थं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ
पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे
किम् पूर्वफल्गुन्यौ माणविके ।

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बहुवचनस्य
द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू (२१७) च तिष्यपुनर्वसू ।
तिष्येति किम् विशाखानुराधाः (२१८) । नक्षत्रे किम् तिष्य-
पुनर्वसवो माणवकाः ।

(२१५) चकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्यानुकर्षणादाह द्वित्वे इति

उङ्गतावयवभेदे समुदायएवानयोः कृत्वादेकस्यां न प्रयोगः ।

(२१६) तिष्येत्यत्र नक्षत्रइत्यनुवर्तते तिष्यपुनर्वसुशब्दतुल्यार्थयोरर्थे नक्षत्रे

वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्त्येत्यर्थः । एवञ्च तत्तुल्यार्थ-

कयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम् ।

(२१७) पुनर्वसूइति पुनर्वसू द्वे तारेतिष्यएका तारा इति तद्वन्द्वे बहुत्वेऽपि

अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्नता ।

(२१८) विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहे विगृहीतानां बहुत्वात् प्राप्ति

प्रसङ्गेऽपि तिष्यादिभिन्नत्वात् प्रसङ्गः ।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः ।
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदो (२१६) द्विगु
स्त्रियामिष्टः* । पञ्चमूली । आवन्तो वा० । पञ्चखट्वी पञ्च-
खट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् । पञ्चतच्ची
पञ्चतच्चम् । पात्राद्यन्तस्य (२२०) न० । पञ्चपात्रम् । त्रिभु-
वनम् । चतुर्थ्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः स्त्रीवतेष्टा* ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः ० । संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः स्त्रीवमित्यर्थः । तया-
णाम्पन्थास्त्रिपथम् (२२१) । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतस-
मासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । सामान्ये (२२२)
नपुंसकम् ० । मृदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

(२१६) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्य-
स्यापवादत्वेन तस्यैव ग्राह्यत्वौचित्यात् ।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति स्त्रीत्वं नेत्यर्थः । अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः
स्त्रीत्वस्यैव विधानेन तन्निषेधस्यैवोचितत्वात् ।

(२२१) तयाणां पन्थाइति वाक्ये विपथमित्यत्र बहुक्पूर्वित्यादिना (४५१४०)
समासान्तः । कापथविपथौ तु अर्द्धनावमित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाग्रय-
त्वात् पुमांसावेव । विपथा नगरीत्यादौ तु बहुव्रीहेर्लक्षणिकतया
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । शब्देन्दु०

(२२२) सामान्येइति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवाल्लिङ्गानां नियतलिङ्गा-
नाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव । एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषासन्निधाने
सर्व्वनाम्न इव सर्व्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । शब्देन्दु०

(२२३) मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । तथाहि धातु-

तत्पुरुषो नञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्गन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ।

कथ्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः क-
थ्यायाः संज्ञा । सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः । तेषां कथ्या
सौशमिकथ्यम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकथ्या । उशीनरेषु
किम् दान्तिकथ्या ।

उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) । २ । ४ । २१

पात्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः
कर्मभिः तथाच तत्सामानाधिकरण्यात् कर्मविशेषणद्वयं तत्र द्वि-
तीया । अतएव सकलत्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वेन यण् । यत्र तु
भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणनां तृती-
यान्ततैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । ज्योतिष्टोमेन भक्ति-
पूर्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणस्य दर्शनादिक्रियाव्याप्यतया
क्रियाया अपि छत्विमकर्मसंज्ञावत्त्वेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता
तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति दिक् । मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञा द्योतनात् तद्द्योत्यार्थनोत्तरपदार्थस्य
सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयात् पृथगुक्तिरनञ्कर्मधारय
इति । नञ्कर्मधारयभिन्नएव तत्पुरुषइतउर्वाभधिकरिष्यते स
च वक्ष्यमाणतत्तत्कार्यं लभतेइत्यर्थः । इदञ्च प्रकरणं परवक्षिण-
त्वस्य विशेष्यनिमित्तत्वस्य चापवादकम् ।

(२२५) आख्यातमिच्छा आचिख्यासा । अत्र सना विवक्षैवभिधीयतेइह
शास्त्रे विवक्षैव नियामिका नतु वस्तुस्थितिः । विवक्षा च न प्रयोक्तृ

उपज्ञान्तुपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञा-
यमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्रायस्यज्ञेदाख्यातुमिष्यते । पा-
णिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमन्दोऽणः ।

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थे (२२७) बाहुल्ये ।
इच्छुणाञ्छाया । इच्छुच्छायम् विभाषासेनेति (१६८४) विक-
ल्पस्यायमपवादः । इच्छुछायानिषादिन्य इत्यत्र तु आ समन्ता
निषादिन्य इत्याङ्प्रसङ्गो बोध्यः ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २ । ३

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् । इनसमम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेत्येते (२२८) ।

सामान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेषाञ्च यस्मिन्नर्थे धर्मबुद्ध्या यादृशश-
ब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह ग्राह्या । सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टा-
नामेवेति नातिप्रसङ्गः । शब्देन्दु ०

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्धाद्य-
ज्ञानविषयइति समासार्थः ।

(२२७) बाहुल्ये इति कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तीभूता
वरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थाभिप्रायं तच्च पठितत्पुरुषे पूर्वपदार्थ-
निष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति ।

(२२८) पर्यायस्यैवेति पर्यायवचनस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषे
माणाञ्च व्यावृत्तिः ।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो कृत्वा (१२६)
रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । स्त्रीसभम्
स्त्रीसङ्घातइत्यर्थः । अशाला किम् धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ ।

४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मण
सेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । खनिशम्—खनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारय (१८६४०) इत्यनुवृत्तेर्नेह । हृदसेनो राजा । असेना ।
परमसेना । इति तत्पुरुषः ।

(१२६) कृत्वेति । परे तु पर्युदासनजाऽपि तत्सिद्धयति ।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिता ।

इत्यक्तेः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण राज-
सपिशाचानाञ्च तथात्वादमनुष्यशब्देन तेषामेव ग्रहणमन्यथा काष्ठसभ-
मित्यपि स्यादित्याहुः ।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासंघातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र
अशालेति पर्युदासः । शालार्थभिन्नेत्यर्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना (३३६४०) यस्य त्रि-
कस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तइत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं (२) प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहु-
व्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थे (३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

(१) शेषइति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो
नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहि-
तोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येणेति (३६०४०) वास्त-
विकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेतिपदोक्ते स्वाभावेन न तेनो-
क्तता शङ्का । तथा चात्र सूत्रे शेषइति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्वसूत्रे
प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वापेक्षयावधित्वात् तदपे-
क्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य
त्रिकस्येति । रंख्याकारकयोरन्यलभ्यतया स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्यान-
न्यलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्त-
त्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । स्पष्टाक्षरेण तदेवाह
प्रथमान्तइति ।

(२) द्वैकशेषयोरपि प्रथमान्तपदषडिततया ततोविशेषार्थमाहानेक-
मित्यादि । समर्थ इति सुबिति चानुवर्तते अनेकं समर्थं परस्पर-
काङ्क्षं शेषपदप्रतिदायां प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थः । वर्तमानं
सत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्तत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्त-
पदापेक्षं तथाच समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) फलितमाहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिज्ञाया द्वितीयादिविभक्ते-
रर्थे इत्यर्थः पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः

णानामिति(४)च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्तोदको
ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशून् । उद्धृतौदना-
स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थं
तु न । दृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बद्धव्रीह्यर्थत्वे बद्धव्री-
हिनिष्पन्नपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वा-
रणाय तत्तद्विभक्त्यर्थान्निप्रसम्बन्धन्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम् ।
एवञ्च चित्वा गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्वाभिन्नानां गवां प्राधान्येन
बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव शिष्टानां व्य-
हारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टो विपर्ययइति ।

एवञ्च विषयतासाम्यात् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदस्यार्थं वर्त-
मानमित्युक्त्या तत्तदयपदार्थः समासघटकसमुदायपदशक्यः परस्पर-
समभिव्याहारएव तत्तच्छक्त्युद्बोधकइति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति
द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे बाधकादिकमधिकसुतं(३१८८)प्राक् ।

- (४) सामानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमान-
पदानां व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथाच सामाना-
धिकरणप्रथमान्तपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं
तेन सामानाधिकरण्ये कर्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च बद्धवचननिर्दे-
शः सूत्रेऽनेकपदश्रवणानुसारेण विपक्षेऽपि बद्धव्रीहिर्भवतीति द्योत-
नाय । एवञ्च उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदमात्रविषयकत्वात्
तत्र प्रसङ्गः । वस्तुतः शेषो बद्धव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बद्ध-

क्तमस्य । प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलो-
पः* । प्रपतितपर्णः प्रपक्षः । नजोऽस्त्यर्थानां(६) वा चोत्त-
रपदलोपः* । अविद्यमानपुत्रःअपुत्रः । अस्तीति (७)
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिचीरा गौः ।

स्त्रियाः पुं वङ्गापितपुंस्कादनूङ् समानाधिक-
रणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपात-
नात्(८) पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये (९) प्रवृत्ति-

व्रीहित्वमित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणपन्यक्तोक्तं तदेवेह साह्य-
मित्यवसेयम् । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्त्या च सुपेति तृतीयान्तं नेह
सम्बध्यते तथा सति द्वयोः समासानुपपत्तिः स्यादेकभिन्नस्य द्वित्वेन
द्वयोरपि समासस्वीकारेण सुपेति तृतीयान्तपदोपस्याप्यस्यान्यस्य
तत्वासम्भवादिति बोध्यम् ।

- (५) पूर्वपदान्तगतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोपइत्यर्थः प्रपतितं
पर्णं यस्मादिति वाच्ये पतितभागस्य तथाभूतस्य लोपएवमन्यत्वापि ।
(६) नजः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः अस्त्यर्थवा-
चिनां तु वा लोपइत्यर्थः ।
(७) अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह विभ-
क्तीति । तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा सहाभेदान्नयस्वी-
कारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसामानाधिकरण्यं चीरादेर्नानुपपन्नम् ।
(८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनमत्र प्रसज्यप्रति-
षेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनसिद्धः वैयाधिकरण्ये बहुव्रीहेः
स्वरसतोऽसिद्धेस्तत्वापि तथैवेति बोध्यम् ।
(९) भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्व-

निमित्ते यदुक्तपुंस्कात्स्मात्परजङ्गोऽभावो यत् तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं (१०) स्यात्समानाधिकरण्ये स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति (१२२४०) ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा जम् (११) गो ङम् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बद्धनामपि बद्धव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवन्दीर्घातन्वीजङ्गः । तन्वीदीर्घाजङ्गः । त्रिपदे बद्धव्रीहौ प्रथमन् पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते आनङ् ऋत (४४०४०) इत्यत्र (१२) यथा । तेनोपा-

विवक्षया सप्रभो ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्शआद्यच् । यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदित्याशयेन व्याचष्टे तुल्ये इति ।

(१०) पुंवाचकस्य पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम् ।

(११) चित्रा जसिति वृत्तौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभानात् भूमरूपमत्वर्थे बद्धव्रीहिरिति द्योतनाय ।

(१२) आनङिति तथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतपोतनेष्टोद्गातारइत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानाङुदाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु तत्र सिद्धोत्पत्त्यर्थं नेह पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ।

न्यस्य पुंवदेव । चित्ताजरङ्गुरित्यादि । अतएव(१३) चित्ता-
जरत्थौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्ताजरङ्गुरिति भा-
ष्यम् (१४) । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् ।
जरच्चित्तगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्ताजरङ्गवीकः (१६) ।
स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ।
भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः अमूङ् किम् । घामोरू-
भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्या-
णीमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी
प्रधानः । पूरण्यान्तु ।

अप् पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गन्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहु-

- (१३) अतएवेति पूर्वपदाच्चेपाभावादेवेत्यर्थः । चित्ताजरत्थावित्यादिविग्रहे
चित्ताशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंव-
दिति बोध्यम् ।
- (१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पट्टीमृद्वगौ भार्ये यस्येति द्वन्द्व-
गर्भवहुव्रीहौ पट्टीमृदुभार्यइत्युदाहरता भाष्यकारेणैदं ध्वनित-
मित्यर्थः ।
- (१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तगतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यविग्र-
हया विशेषणं विशेष्येति (१६०८०) समासात् तदाश्रयेण पूर्वपदस्य
पुंवङ्गावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यात् बहुव्रीहौ पुंवङ्गाव-
इति द्वयोरपीत्यर्थः ।
- (१६) जरङ्गवीत्यत्र गोरतद्वितेति (१५६८०) टचि स्त्रियां ङीष् ततश्चित्ताशब्देन
बहुव्रीहौ नट्युतयेति (४०४८०) कप् । अतएवाट्टमट्टमट्टमजमिति
प्रयोगसिद्धिरित्यनुसन्धेयम् ।

व्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्या-
णीपञ्चमा रात्रयः (१७) स्त्री प्रमाणी (१८) यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।
पुंवङ्गावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरणामेव (१९) । रात्रिः
पूरणी वाच्या (२०) चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्वयतश्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्वयत्तरपदाहदन्तोत्तरपदाच्च बङ्गव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवङ्गावः

केऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र

(१७) रात्रय इति उद्भूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८) प्रमाणीति करणल्युङ्गन्ततया विशेष्यनिमित्तत्वात् ङीप् ।

(१९) प्रधानपूरणामेवेति पुंवङ्गावविधौ वार्तिके तथाऽभिधानात् कल्याण-
पञ्चमीकः पक्ष इति भाष्योदाहरणाच्च पुंवङ्गावः समासान्तश्च तत्रै-
वेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः । उद्भूतावयवभे-
दस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभि-
धेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्य-
मिति भावः ।

(२१) अन्यत्र त्वित्यत्र, अग्निमस्य पुंवङ्गाव इत्यस्यान्वयः कल्याणपञ्चमीक
इत्यत्र पूरणया अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तद्धितएव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न ह्रस्वः ।

तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ।
बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः । प्रिया
मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-
कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया ।
सामान्ये (२३) नपुंसकम् । दृढभक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः ।
स्त्रीत्वविवक्षायां दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ई । ३ । ३५ ।

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् ।
परिगणनङ्कर्त्तव्यम् अव्याप्तिव्याप्तिपरीहाराय । तल्लसौ
तरप्तमपौ चरट्जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपपाशपौ
थाल् तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुत बहुतः । दर्शनीयतरा ।
दर्शनीयतमा । घरूपेति (४६४४०) वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वा-
त्पुंवङ्गावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटु-
जातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।
दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या । शसि बहुल्यार्थस्य पुंवङ्गावो वक्तव्यः * ।
बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । त्वतलोर्गु-
णवचनस्य (२४) * । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य

(२३) सामान्ये इति अदार्ढ्यमात्रनिवृत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नास्ती-
ति भावः । तथाच तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रिया-
दिषु तस्याः पाठः ।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । सत्वे निवेशतइत्यदि (२२८४०) प्रसिद्धगुणवचन
स्येत्यर्थः । अत्र जात्याख्याव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणोभ्याह्यः ततश्च

किम् कर्तृ भावः कर्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । भस्याऽठे तद्धिते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । (२५) । अठे किम् रौहिणेयः (२६) । स्त्रीभ्योऽगिति (५०६४०) ङोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ऽगिति (५१२४०) ङकि तु पुंवदेव । अग्नायी (२७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शतपर्यायात्मपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादि-त्वात् (२४१४०) ङीनित्येकः । समानः पतिर्यस्यादिति विग्रहे वि-वाहनिबन्धनमपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गोद्वितीयः स्वामि-पर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्त्वृतीयः । आद्ययोः शिवादित्वा (५०४४०) अण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया प्रत्युत्तर (४८६४०) पदलक्षणो गण एव नत्वण् शिवादौ रूढ

शरदः कृतार्थतामित्यादौ न कश्चित् यत्रो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविद्वत्त्वादुपेक्षणीयतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्येति (१३६४०) चेतोलोपे कृतेऽपि नकारलोपानु-पपत्तिस्तल्लोपस्याभियत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवच्चाच्चातः पुंवद्भावायायमा-रम्भः ।

(२६) रौहिणेयइति रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तादिति (२२५४०) ङीब्वनकारौ । सति तु पुंवत्त्वे असिद्धञ् प्रत्ययविधावित्युक्त्वा प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्योऽगित्यस्य यङ्गणे व्याख्यानमेव मूलम् ।

(२७) अग्नायीति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४०४४०) पुंशि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्नि-सम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अवतारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकतया स्त्रीकाराच्च दोषः । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्या-भाव्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक् । शब्देन्दुः ।

योरेव ग्रहणात् । सापत्यः (२८) । ठक्कसोश्च * । भवत्याः
क्वाताः । भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकमेकतद्विते चेति
सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावद्वति
भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः (२९) । सर्वकाम्यति
सर्विका भाष्या यस्य सर्वकभार्यः (३०) सर्वप्रियः (३१)
इत्यादि । पूर्वस्यैवेदं (३२) भस्त्रैषाद्वेति (३३) लिङ्गात् (३३) ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । कुक्कुट्यादी-
नामण्डादिषु* । कुक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदम्
मृगपदम् । मृगलीरम् । काकशावः ।

क्यङ्मानिनोश्च । ई । ३ । ३६ ।

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्वेनीवा

(२८) सापत्यइति माषितपुंस्कत्वात् पुं वङ्गावे कते यस्येति (१३६४) चेतो लोपः ।

(२९) सर्वमयइति मयडादीनां परिगणिततसिलादिवहिर्भावात् न तत्-
स्त्वत्वेण गतार्थतेति ध्येयमतएव सर्वत्वत्वादि नोदाहृतम् ।

(३०) सर्वकभार्य इति स्त्रियाः पुंवदित्यनेन (४०१४) गतार्थता न शङ्का
नकोपधाया इति (४०८४) निषेधात् न कोपधाया इत्यादेशे स्त्रियाः पुंवदि-
त्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुंवङ्गावस्य निषेधकत्वान्नात्र प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(३१) सर्वप्रियइति अपूर्णोप्रियादिष्विति (४०१४) पर्युदासादप्राप्ते ऽनेन पुंवत् ।

(३२) पूर्वस्यैवेति वृत्तिषट्कानेकपदभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेत्यर्थः
अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवदिति बोध्यम् ।

(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा ह्य एतयोः कपूर्वके अपि विधीमानमित्त्वं
निर्विपर्ययं स्यादिति भावः ।

चरति श्वेतायते । स्वभिन्ना(३४)ङ्काश्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिमी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैतः ।

न कोपधायाः । ई । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुं वत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्विकायते (३५) मद्विकामानिमी । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रङ्गम् * । नेह पाका(३६) भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापूरण्योश्च । ई । ३ । ३८ ।

अमयोर्न पुं वत् । दत्ताभार्यः दत्तामानिमी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ई

। ३ । ३९ ।

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीप्रीभार्यः । माथुरीयते माथुरी-

(३४) स्वभिन्नमिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुं वदित्यनेन(४०१पृ०)सिद्धम् एकस्याएव रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । मनो०

(३५) मद्वेष भवा मद्विका मद्वृज्योः कनिति(५६५पृ०)कन् सेवाचरतीति क्यङ् ।

(३६) इण्भोकापेत्यादिना (७४०५पृ०) औणादिककन् प्रत्ययः । नायं तद्धितो न वा वृक् इति न निषेधः ।

मानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः । तद्वितस्य
किम् काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम्(३७)तावद्भार्यः ।
रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः । विकारे तु
हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन (३८) वृद्धिं
प्रति फलोपधानाभावादिह पुं वत् । वैयाकरणभार्यः । सौव-
श्वभार्यः ।

खाङ्गाच्चेत् । ई । ३ । ४० ।

खाङ्गाद्यर्द्धकारस्तदन्ता स्त्री न पुं वत् । सुकेशीभार्यः ।
खाङ्गात्किम्पटुभार्यः । ईतः किम् अकेशभार्यः (३८) ।
अमानिनीति वक्तव्यम्* । सुकेशमानिनी ।

जातेः । ई । ३ । ४१ ।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुं वत् । शूद्रा-

(३७) वृद्धिशब्देन किमिति तावती भार्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य वा सर्वमान्न-

(१८४४) इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिशब्देन तद्विधानाभावाच्च निषेधः ।

(३८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपर-

त्वे तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इति न सिद्ध्येत् । उभयत्र न

युग्माभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैजिति (४६६४) सूत्रेण पदान्ताभ्यां

यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु पूर्वौ क्रमादेजादेशौ स्तद्व्य-

र्थकेन वृद्धिनिषेधेन ऐजविधानाच्च वृद्धिरतो न फलोपधायितेति भावः ।

(३९) अकेशेति सहजज्विद्यमानपूर्वाच्चेत्यनेन (२३६४) उनीष्निषेधः ।

(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जाति-

वाचित्वेन निहितत्वमपि तेन ब्राह्मणीशब्दस्य शार्ङ्गरादित्वात्

भार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायन्निषेधः । तेन हस्ति-
नीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति(४०६४)तु भवत्येव ।

संख्यया(४१)ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।

२ । २ । २५ ।

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बङ्गव्रीहिः ।
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश
वेत्यर्थः । बङ्गव्रीहौ संख्येये इति(४१३४)वक्ष्यमाणो उच् ।

ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य(४३)लोपः स्याडिति । आसन्नविंशा ।
विंशतेरासन्नादित्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः ।

ङीनन्तत्वेन जातिलक्षणङीपन्तत्वाभावेऽपि न पुं बङ्गावदस्युदाहर-
णेन ज्ञापितम् ।

(४१) संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहात् पूर्वैणा-
प्राप्तौ विधायकमेतत् ।

(४२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्तिनि च वर्तते तत्र समी-
प्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे बङ्गव्रीहिस्तथाच
दशसमीपवर्तिन इति बोधः सामीप्यञ्च खट्वन्तिदशत्वसंख्यासमीपव-
र्तिसंख्यावत्त्वेन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यबङ्गवचनानो-
ऽयं शब्दस्वभावात् ।

(४३) खट्वे तीति लुप्तपठेकं पदं तदाह तिशब्दस्येति ।

द्वौ (४४) वा तयो वा द्विवाः । द्विरावृत्ता (४५) दश विदशाः ।
विंशतिरित्यर्थः ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।

दिशो नामान्यन्तराले (४६) वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-
स्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगि-
कानान्न । ऐन्द्राश्च कौवेर्याश्चान्तरालम् ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।

सप्तम्यन्ते (४७) ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहण-

(४४) द्वौ वा तयो वेति । वार्थेऽयं बहुब्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे
द्विवचनस्याप्यापत्तेः किन्तु संशयएव संशयविषयो हि नियमेन परस्पर-
प्रतिषेधकोऽतएव परस्परप्रतिषेधकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव
विषयनिष्ठं वागद्वयार्थः । संशये तु कश्चित् बलवत्प्रमाणेनैका
कोटिर्बाध्यते क्वचिद् द्वेकोटी । इह तु नोभयबाधः सूत्रप्रामाण्यादत
एव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु
द्वित्वान्यतरा इत्येवं रीत्या बोधः ।

(४५) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुजयान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य
वृत्त्याश्रयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति
बोधः । सूत्रे संख्येयेति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि किंविप्राः
पञ्चेत्यत्र संख्येये इति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ च मा भूत् ।

(४६) अन्तरालशब्देन दिगेव गृह्यते प्रत्यासत्तेरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता
इदं समानाधिकरणार्थं कवभावार्थञ्चेति द्रष्टव्यम् । शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमादिवचनान्तानि ग्रहणविषये ग्रहणादिक्रि-
यान्तर्भावेण कृत्तिविषयतामापन्ने इत्यर्थः इदं युक्त्वमित्यादि तत्र
विशेष्ये इत्यर्थः ।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये
 स बह्व्रीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते ।
 अन्येषामपि दृश्यते* । दीर्घइत्यनुवर्त्तते इचि कर्मव्यतिहारे
 बह्व्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्समासान्तो (४१६४०)
 बध्यते । तिष्ठङ् प्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य (२११४०) पाठादय्ययीभाव
 त्वमव्ययत्वञ्च । केषु कुशेषु गृहीत्वेदं (४६) युद्धं प्रवृत्तम्
 केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त्येदं युद्धमप्रवृत्तम् दण्डा
 दण्डि मुष्टीमुष्टिः ।

ओर्गुणः । ई । ४ । १४६ ।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाह्व-
 बाह्वि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः सञ्ज्ञापूर्वको विधि-
 रनित्यदिति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्
 सरूपे इति किम् । हलेन मुशलेन ।

(४८) विषयविशेषइति ग्रहणादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहा-
 रइत्यर्थः इतिशब्दस्यात्र प्रकाशे स च लोकसिद्धकर्मव्यतिहार
 एव अतएवोक्तमितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च
 कर्णाकर्णप्रथितमपरा इत्यादेः हस्ताहस्ति मिषात् स्मृशन् कुचतटी-
 मित्यादेश सिद्धिः ।

(४६) गृहीत्वेति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केषु
 केषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ग्रहणकर्मत्वं
 च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् ।
 इदं स्तुत्वं वैयधिकरणार्थम् सरूपत्वात्प्राप्तस्यैकशेषस्याभवात्काशेन
 नेन बाधार्थं चेति बोध्यम् ।

तेन (५०) सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतदृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

बहुव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह स-
पुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनम्प्रायिकम् (५२) ।
सकर्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय ।
सहामाताय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * । सगवे । सव-
त्साय । सहलाय ।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्गोतकं सहेत्यर्थः ।
तुल्ययोगे इति किं सहेष दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभीत्यादौ
विद्यमानवाचिसहशब्दे मा भूत् ।

(५१) उपसर्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तुकर-
पदेन सन्निधापितस्य समासस्यैवमस्य तथात्वं च समास्यावयवद्वारैव
तथा चोपसर्जन सर्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह
बहुव्रीह्यवयवस्येति । तेनेह सहकृत्वा सहयुद्धेत्यादौ न तत्र सर्वा-
वयवस्योपसर्जनत्वाभावात् ।

(५२) प्रायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमाया इति (१७७७८०) उदसरः सकर्मका-
दिति (उ० ५३८०) भू सूत्रनिर्देशज्ञापकादिति भावः ।

संख्येये यो बङ्गव्रीहि (५३) स्तस्मादुच् स्यात् । उपदशाः ।
अबङ्गगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे (५४)
विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) * । निर्गतानि
त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्ग-
लिभ्यो निस्त्रिंशः खःङ्ग ।

बङ्गव्रीहौ सकत्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । ५ । ४

। ११३ ।

व्यत्ययेन (५६) षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकत्यक्ष्यन्ताद्बङ्गव्रीहेः षच्
स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः जलजाक्षी ।
स्वाङ्गात्किम् दीर्घसकथि शकटम् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः ।
अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०) ।

(५३) बङ्गव्रीहविति सप्तमी पञ्चम्यर्थे इत्याह संख्येये यो बङ्गव्रीहिस्तस्मा-
दिति संख्येये वर्तमानसंख्यावचनान्तबङ्गव्रीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र उचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् औतातिप्रसङ्गमाह
स्वरइति उचि सति चित्त्वादनोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
इति विशेषः । बङ्गवचनन्तं त्रिचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण ।
अत्र शेषिकः क्वपि न भवति विहितनिषिद्धसमासान्तकबङ्गव्रीह्य
प्रेक्ष्यैव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दुः

(५५) संख्याया इति संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो उच् वाच्य इत्यर्थः ।
एकविंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्वाधिकलोपादिति वास्तविककृता
निषेधात् ।

(५६) व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्यप्येवमेवेत्याशयेन व्याचष्टे बङ्गव्रीहेरिति ।
स्वाङ्गश्च (अद्वयं) मूर्त्तिमदित्याद्युक्तलक्षणम् (२१४४०) । षच्ः षित्वं
उपोष्यन्तदुदाहरति जलजाक्षीति ।

अङ्गुलेर्द्वारुणि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्ताद्वज्रवीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविच्छेपण-
काष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः
द्वयङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्ग-
लेः (१८०४) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां षोमूर्द्धः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्द्धः षः स्याद्वज्रवीहौ । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ।
नेतु (५८) नैक्षत्वे अप् वक्तव्यः * । मृगो नेता यासान्ताः
मृगनेता रात्रयः । पुष्यनेताः ।

अन्तर्वह्निभ्याञ्च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्वज्रवीहौ । अन्तर्लोमः । वह्निर्लोमः ।

अञ्नासिकायास्मंज्ञायान्नसञ्चास्थूलात् । ५ ।

४ । ११८ ।

नासिकान्ताद्वज्रवीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति
न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ।

(५७) द्वयङ्गुलेत्यत्र मात्रचो द्वयसचो वा तद्वितस्य द्विगोर्लुगिति (४६१४०) लुक् ।

(५८) नेतुरिति नक्षत्रे यो नेत्यशब्दसदन्तात् बहुव्रीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्थात्(५६)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायान्न तु
गकारव्यवधाने । द्रुग्वि नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः ।
अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । अण्वगयनादिभ्य इति
निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।
अस्थूलात्किम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०) ।
खुरणाः खरणाः । पक्षेऽजपीष्यते । खुरणसः खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ।

प्रादेय्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्ब्रवीहेरच् नासिकाया नसा-
देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स
उन्नसः । उपसर्गादनोत्परइति (६१) सूत्रन्तङ्गङ्क्ता भाष्य-
कार आह ।

(५६) अहोऽदन्तादित्यत्र(३१२४०)अदन्तग्रहणरूपज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्थादिति । समानपदे (१०६४०)
इत्यस्याधिकारलब्धस्य अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थमिद-
मिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथविनेतादिशब्दे तु णत्वे संज्ञाभङ्गापत्तेर्न
णत्वं णत्वे कृते चेत् संज्ञा रूढ्यर्थो वा गम्यते तदेत्यर्थादुक्तम् । एतन्
मूलकमेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका
इदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति । शब्देन्दु० ।

(६०) खुरेति नासिकाया इत्यनुवर्तते । अजेव विकल्प्यते न तु नसादेशत्वाद्
पक्षेऽजपीति ।

(६१) उपसर्गादनोत्परइत्यस्य उपसर्गस्याद्रेफात् परस्य नस्यशब्दस्यावयवस्य
नइत्यस्य णः स्यात् ओकारे परतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः
नस्यशब्दश्च अस्मच्छब्दादेशनससाधारणः । प्र नः सुञ्च इति वाक्ये ।
उ नः सुञ्च इति वाक्ये वा प्रनो सुञ्च, प्रोनो सुञ्चेत्यादौ अस्मदादेशनः

उपसर्गाद्वलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य एः स्याद्वलम् ।
प्रणसः । वेग्री वक्तव्यः * । विगता नासिकाऽस्य विग्रः ।
ख्यश्च* । विख्यः । कथन्तर्हि “विनसा हतबान्धवेति” भट्टिः ।
विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽज-
पदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

एते बहुव्रीहयोऽक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनम्प्रातरस्य
सुप्रातः (६२) । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनन्दिवाऽस्य
सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयो-
ऽस्य चतुरश्रः । एण्यादिव पादावस्य एणीपदः (६३)
अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नञ्दुःसुभ्योऽहलिसक्थोरन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।

१२१ ।

शब्दसामान्यग्रहणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात् ओ-
कारात् परत्वाच्चेत्याकरे स्थितम् । अत्र चोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्ष-
णार्थं तेन संप्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः । भाष्यकारस्त्वत्र सूत्रे-
ऽनोत्परइत्यपनीय बहुलं जग्राह ।

(६२) सुप्रातइति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्द-
स्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः ।

(६३) एणीपदादिषु त्रिषु पङ्गावएण्याः पुंवङ्गावाभावश्च निपातनात् चतुरश्र-
शब्दस्तालव्यमध्यइति । शब्देन्दु० ।

अच् स्यात् । अहलः अहलिः । असक्यः असक्यिः ।
एवं सुदुर्भ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः अशक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नञ्दुःसुभ्यद्वत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।
दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्तावज्जब्रीहेर-
निच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् परमः स्वो धर्मो
यस्येति त्रिपदे बज्जब्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केव-
लपूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्य-
धर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बज्जब्रीहिः । एवञ्च (६५)
परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्या-
दिवत् । पूर्वपदन्तु बज्जब्रीहिणाऽऽक्षिप्यते ।

(६४) केवलादिति केवलशब्दोह्यसहायवचनस्तस्य धर्मादित्यस्य समानाधिक-
रणविशेषणत्वे बज्जब्रीहिरेव न स्यात् बज्जब्रीहेरनेकसुबन्तघटितत्वेन
केवलधर्मशब्दान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो बज्जब्रीहिणाऽऽक्षिप्यस्य पूर्वपदस्यैव
केवलपदं विशेषणमित्याशयेनाह पूर्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य
व्यावक्त्ये दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । त्रिपदबज्जब्रीहौ मध्यपद-
रूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववर्त्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावात् नात्र
समासान्तोऽनिजिति भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिकपदपूर्वकभिन्नत्वस्यैव केवलशब्दार्थत्वविवक्ष-
णात् परमस्वधर्मेत्यादौ स्वस्य धर्मः स्वधर्मः स्वः स्वीयो वा धर्मः स्व-

जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमासान्तनिपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च ।
शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । टणम्भक्ष्यं यस्य
टणमिव दन्ता यस्येति वा टणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः
किम् पतितजम्भः ।

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे ईर्म्मां व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण
इत्यर्थः ।

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिसमादिच् स्यात्समासान्तः ।
केशाकेशि । मुसलामुसलि ।

द्विदण्डादि (६६) भ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ
स्वधर्मशब्दस्य धर्मान्ततया अनिच् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मोयस्येत्यत्र
तु साध्यपदस्य पूर्वपदवत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदगून्यत्वात् केवलत्वं
तथा चानुच्छित्तिधर्मोत्यादावपि उच्छित्तेः पूर्वं नजादिस्थितावपि
न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणसङ्गतिः । विपदे तु
परमइत्यस्य समानविभक्तिकतया तत्पूर्वकस्य स्वपदस्य निरुक्तकेव-
लत्वाभावात् प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) द्विदण्ड द्विसुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति
उभाहन्ति उभयाहन्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभ-

तादर्थ्ये चतुर्थेषा । एषां सिद्धार्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ
दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्वि-
मुसलि । उभाहस्ति (६८) ।

प्रसंभ्याञ्जानुनोर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२६ ।

आभ्याम्परयोज्जानुशब्दयो (६६) ङ्गुरादेशः स्याद्वज्रवीहौ ।
प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

ऊर्द्धाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ।

ऊर्द्धज्ञुः ऊर्द्धजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ।

धनुरन्तस्य वज्रवीहेरनडादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

यापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोह्यपदि आढ्यपदि स-
पदि निकृच्यकर्णं संहतपुच्छि अन्तेवासि । द्विदण्डादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र तु इच् नेति ज्ञायते निपातनस्य
विषयविशेषपरिस्पृहार्थत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायत्तं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम्
निपातनस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् ।

(६६) जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतसुपसर्गनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानु-
नोरिति द्विवचननिर्देशः तत्फलन्तु स्थानप्रतीत्यस्फुटीकरणमन्यथा
जानुन इति निर्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्क्यत तथा च प्रत्ययाधिकारात्
जानुनः परोक्षः प्रत्ययः स्यादित्यनिष्टार्थो भवेत् स मा भूदित्याशयेन
प्रकृत्यन्तेति ध्वनयन्नाह जानुशब्दयोर्ज्ञुरिति ।

वा संज्ञायाम् । पू । ४ । १३३ ।

शतधन्वा शतधनुः ।

जायाया निङ् । पू । ४ । १३४ ।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

लोपो व्योर्वलि । ई । १ । ६६ ।

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुं वङ्गावः । युवतिर्जाया-
स्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः । पू । ४ । १३५ ।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
ग्रहणम्* । एकान्तएकदेशइव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण
इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह
शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्धआपणिकः ।

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिनइति
फलितोऽर्थः ।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः “गन्धस्तु सौरभे नृत्ये
गन्धके गर्वलेखयोः । सएव द्रव्यवचनो बहुल्ये पुंसि च स्मृत” इति को-
शात् “बहति जलमियं पिनष्टि गन्धानिर्यामयमुद्गृथते स्रजोविचित्रा”
इत्यादिप्रयोगाच्च । केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा
कागन्तकस्य नेत्याहुः ।

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् ।
घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयो”रिति
विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्वक्त-
व्योहो । स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७७) । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः (७४) किम् हस्तिपादः ।
कुसूलपादः ।

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बद्धव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो
गन्धोलेशोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धशब्दश्चात्र लेशवाची गृह्यते तस्य
च विशेषणत्वेऽप्यतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्यादिभ्यः इति निर्द्देशेन
आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात्
स्याच्च इतरसमासान्ताभावे शेषात् विभाषेति (४२५५०) कप्प्रत्ययइत्या-
शयेनाह अयं समासान्तइति अभावस्यापि भावावयवत्यमौपचारिकं
स्त्वबलादेव कल्प्यते इत्याह स्थानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन् कुङ्गल अश्व कुशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डो-
लक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी ग-
णिका कुङ्गल । हस्यादि ।

कुम्भपदोष् (७५) च । ५ । ४ । १३६ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।
पादः पत्(७८४) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

वयसि दन्तस्य दट् । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दट् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् ।
चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन् । सुदती । वयसि
किम् द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दट् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फाल-
दती । संज्ञायां किम् समदन्ती ।

विभाषा श्यावारोकायाम् । ५ । ४ । १४४ ।

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप्
च निपात्यते । कुम्भस्येव पादौयस्याः सा कुम्भपदी ।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी
सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी विपदी
षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी
कुण्ठपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी हुपदी शूकरपदी शक्यपदी
अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दह वज्रवीही । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरोक-
दन्—अरोकदन्तः ।

अग्रान्तशुभ्रद्वशुष्टपवराहेभ्यश्च । पू । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दह वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्याऽवस्थायां लोपः । पू । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । पू । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । सञ्ज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रि
ककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । पू । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । पू । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

सुहृद्दुहृदौ मित्रामित्रयोः । पू । ४ । १५० ।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुहृ-
दमितः । अन्यत्र सुहृदयः । दुहृदयः ।

(७६) कालाहारादिकता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यते
अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वे न तारुण्यं नम्यते अवस्थायां किं
श्वेतककुदइत्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप् । पू । ४ । १५१ ।

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनङ्गान् पयः नौः
लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन (७९)
बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पोन कप् । द्विपुमान्
द्विपुंस्कः । अर्थान्नजः ग० । अनर्थकम् । नजः किम् अपार्थक्यम्
अपार्थक्यम् ।

इनः स्त्रियाम् । पू । ४ । १५२ ।

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्सुनग्रहणान्यर्थवता चानर्थ-
केनाऽपि तदन्तविधिम्प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां
किम् बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः ।

शेषाद्विभाषा । पू । ४ । १५४ ।

अनुक्तसमासान्ता (८०) च्छेपाधिकारस्याबहुव्रीहेः कप् वा

(७७) उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि
मधु शालि अर्थान्नजः । इत्येते उरः प्रभृतयः ।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नट्युत्पत्त्यनेन (४०४ पृ०) सिद्धे नियमार्थमेकवचना-
न्तास्यैव नित्यो भवति अत्यवचनस्य तु शेषादिति वैकल्पिकः कप् । अतः
अकथमकथलक्ष्मीसेतसा शंसितं सदत्यादौ अकथं लक्ष्मीशब्देति विष्-
हेण कवभावइति । मनो०

(७९) सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषाञ्चित्सर्वविभक्तिकानां
पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थस्तदाह द्विवचनेत्यादि ।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेषइत्याशयः । परे तु
नैवेह कवपेक्षया शेषग्रहणं नापि समासान्तमात्रापेक्षया किन्तु अन-

स्यात् । महायशस्कः महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम्
व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम्
उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना (८१) शेष-
शब्दोऽर्थद्वयपरः ।

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।

कपि (८२) आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बज्जमालाकः —
बज्जमालकः । कबभावे बज्जमालः ।

न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा
अस्य विश्वदेवः ।

ईयसश्च (८४) । ५ । ४ । १५६ ।

नरं यो बज्जब्रीह्यधिकारउक्तः शेषो बज्जब्रीहिरिति (१६६ पृ०) तदपेक्षयैव
शेषोऽप्याह इत्याहुः । शब्देन्दु०

(८१) सकृच्छ्रुतस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमामानपरत्वे शेषो बज्जब्रीहिरित्ये-
तत्परत्वे च सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायविरोधमा-
लक्ष्य तन्त्रादिनेत्युक्तम् ।

(८२) न कपीत्यतः (४०४ पृ०) कपीत्यनुवर्त्याह कपीति ।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति
विश्वख्या देवगणविशेषादित्यर्थः उद्भूतावयवभेदत्वाद्बज्जवचनम् ।

(८४) ईयसोरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्देशात् शेषिकस्य कपइव स्त्रीलिङ्गि-
नद्युतश्चेति (४०४ पृ०) कपो निषेध इति बोध्यम् । तथाच ईयसो बज्जब्रीहे

इयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।
गोस्त्रियोरिति (१२२४०) ह्रस्वत्वे प्राप्ते । इयसो बहुव्रीहेर्निति
वाच्यं * । बह्वः श्रेयस्योऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम्
अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । पू । ४ । १५७ ।

पूजिते (८५) ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो
भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता सुभ्राता । न पूजनादिति (४५५४०)
निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकथ्यक्षोरित्यतः (४१४) प्रागेवेति
(४५५४०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्रीः स्वाङ्गे । पू । ४ । १५८ ।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहु-
नाडिः (८६) कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी ।
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाडीकः
साम्भः ।

निष्प्रवाणिश्च । पू । ४ । १६० ।

रिति वार्तिके इयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंविषयकस्येकारस्य यथा न
ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि स्त्रवस्यार्थस्तदेतदाह इयसन्तोत्तरेति ।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिधातुनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यत
इत्याशयेनाह पूजिते इति ।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्यौणा-
दिकप्रत्ययान्तत्वान्न ह्रस्व इति भेदः ।

कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्लुपट् (८७) । प्रवाणी
तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पटः ।
समाप्तवान् (८८) नवद्वत्यर्थः ।

सप्तमीविशेषणे बज्जब्रीहौ । २ । २ । ३५ ।

सप्तम्यन्तं (८६) विशेषणं च बज्जब्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यम् । कण्ठे
कालः । अतएव (६०) ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बज्जब्रीहिः ।
चित्तगुः (६१) । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * । सर्व-
श्वेतः । तिशुक्लः । मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्द-
परस्य (६२) विप्रतिषेधात् । द्वयन्यः । संख्याया अल्पी (६३)

(८७) वयते ल्युङिति प्रोयतेऽस्यामित्यधिकरणे ल्युट् ।

(८८) समाप्तवानिति समाप्तमावपनं क्रिया यस्येत्यर्थे मतम् ।

(८६) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्ताद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमी-
ग्रहणं वैयधिकरणेऽप्यत्र समासं ज्ञापयति ।

(६०) विशेषणपदञ्चात्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदा-
ज्ञातएवेति ।

(६१) चित्तगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्द्दिष्टत्वेन अनियमे प्राप्ते उभयपदार्थ-
योर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः ।
उदाहरणे क्रमेण सर्वनामसंख्ययोः श्वेतशुक्लविशेषणत्वात् पूर्व
निपातः ।

(६२) शब्दपरस्येति । अतएव सर्वनामसंख्ययोरित्यत्रात्पाचोऽपि संख्यायाः
शब्दपरत्वेनैव न पूर्वनिपातः ।

(६३) संख्यावाचकानां समासेऽल्पसंख्यावाचिकायाः पूर्वनिपात इत्यर्थः

यस्याः । द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । वा प्रियस्य * ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमी । गडु-
कण्ठः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बज्जव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः (६४) । जाति-
कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । सारङ्गजग्धी (६५)
मासजाता । सुखजाता । प्रायिकश्चेदम् । कृतकटः ।
पीतोदकः ।

वाहिताग्नादिषु (६६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ।
क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बज्जव्रीहिः ।

(६४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् ।

(६५) सारङ्गजग्धीति अस्वाङ्गपूर्वपदाहेति (२२३४०) ङीष् ।

(६६) आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्लेष्म तैलपीत दृतपीत मद्य-
पीत ऊदभार्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् तेन अस्युद्यत गडुकण्ठ
दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ।

चार्थे (१) द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।

अनेकं सुबन्तञ्चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्च-
यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्पर (२) निर-
पेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्वयः समुच्चयः । अन्य-
तरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलिताना (६) मन्वय

- (१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थे (३६६४०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते
तत्फलं स्वर्गागदपदमित्यत्रान्ते समासान्तः होतपोतनेष्टोद्गातार
इत्यादावुपान्ते आगङ्प्रवृत्तिश्च । द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानां परिनिष्ठितविभ-
क्त्यन्तानां वेति पक्षद्वयम् ।
- (२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय-
इति न तयोः परस्पराकाङ्क्षा ।
- (३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोषउभयोस्तथात्वाभावात् ।
समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तद-
स्वसमभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छ-
ब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्यथे इतरसापेक्षत्वं
न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।
- (४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्यस्य यत्वेत्यादिस्तथाच
यत्वेवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चक्यार्थे इति भावः न त्वन्वयएव समुच्चय
इति भ्रमितव्यम् । अन्वयश्च विगेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यं
चैवो गच्छति प्रचति चेत्यादौ क्रियामुच्चये, अन्यम् ईश्वरं गुरुञ्च
भजस्वेत्यादि द्रव्यसमुच्चये ।
- (५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वम्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्सम्बन्धिक्रियाया
अवश्यकर्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिक-
त्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।
- (६) मिलितानामिति परस्परापेक्षाणासुद्धतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्य-
र्थः । अन्वयइत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनान्वयइत्यर्थः । तेन नीधातो

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्त्वेश्वरं गुरुञ्च
भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गाञ्जानयेत्यन्वाचये च न
समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ।
अनेकोक्तेः होतपोतनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा
पुनर्द्वन्द्वे तु । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

- संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां
ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोरुभयोरपि धातूपात्तक्रियायामन्वयेन
तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयो-
गानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वयाभावात् । अतएव चात्वानेकचका-
राप्रयोगः । यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरयोगस्तादृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः ।
- (७) अनुद्धूतावयवभेदः समूहः समाहारइत्यर्थः । तत्रेतरयोगे उद्धू-
तावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एव प्रवृत्तिनिमि-
त्तसमाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्ति-
निमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।
- (८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहि-
घटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेणैव
एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति (११७८) परिभाषितत्वात्
चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । नचेतरान्वये परस्परनिरपेक्षायामेकार्थीभावः
सम्भवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्चे-
तरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वे
न तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं
द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा
चानयोर्वोधवैलक्षण्यमनुपदं तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु (६) परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।
धर्मादिष्वनियमः (१०) । अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती ।
जम्पती । जायापती (११) । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

दन्धे घि । २ । २ । ३२ ।

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेक-
प्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे* । हरिगुरुहराः । हरि-
हरगुरवः ।

(६) राजदन्तादिष्विति इदञ्च सर्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्मधारयद्वन्द्व
समासनिष्पन्नानां गणे पाठात् ।

राजदन्तः अपेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सितसंस्पृष्टम् सृ-
ष्टलुञ्जितम् अवलिन्नपकम् अर्पितोन्नतम् उन्नगादम् उलूखलसुसलम्
तण्डुलकिण्वम् दण्डुपलम् आरग्वायनबन्धकी चित्ररथवाह्लीकम्
अवन्त्यश्वकम् शूद्रार्थम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेमार्जुनौ अविभ्रवम्
दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मा अय-
कामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूलासम् पूलासककु-
रण्डम् स्थूलपूलासम् उशीरबीजम् जिह्वास्थि सिङ्गाश्वत्यम् चित्रा-
स्नातो मार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केश-
श्वश्च शिरोबीजम् शिरोजालु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषो आद्यन्तौ
अन्तादौ गुणद्वन्द्वौ द्विगुणौ । आकृतिगणोऽयम् ।

(१०) धर्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत् । ते च राजदन्ताद्यन्तरेणाः ।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पत्युर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादि-
गणे पाठादिति बोध्यम् ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

हं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बङ्गध्वनियमः । अश्वर-
द्राः । इन्द्राश्वरथाः । यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ।
न्द्राग्नी ।

अल्पाक्षरम् (१२) । २ । २ । ३४ ।

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण (१३) ।
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां
किम् ग्रीष्मवसन्तौ । लघुक्षरमूर्ध्वम् । कुशकाशम् ।
अभ्यहितञ्च (१४) * । तापसपर्वतौ । वर्षाणामानुपूर्व्येण * ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भ्रातृज्यायसः । युधिष्ठिरा-
र्जुनौ ।

द्वन्द्वस्य प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (१५) । २ । ४ । २ ।

(१२) अल्पाक्षरमिति कुत्वाभावो निपातनादसन्देहार्थस्य तथानिर्देशः
अत्रापि बङ्गध्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति (उ० ३६६ पृ०)
स्त्वनिर्देशज्ञापकात् ।

(१३) ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणानुदयकृतमिति बोध्यम् ।

(१४) द्वन्द्वे घीत्यादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सध्वनिवादत्वम्
तेन वासुदेवार्जुनावित्यवार्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाक्षरत्वेऽपि
च न पूर्वनिपातः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१५) प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्यत्राङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयस्त्वत्वात् आद्यन्तयो-
रवयवपरता मध्यस्य कार्ये उपकारकपरता तेन तूर्याङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् (१६) । मर्द्दङ्गिकपा-
णविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे
सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार
एव (१८) यथा स्यात् ।

अनुवाटे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्वएकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१६) । स्थेणोर्लु-
ङीति वक्तव्यम् (२०) । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठा-
त्कठकौथुमम् ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ।

काराण्योच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति मर्द्दङ्गिकपाणविकमिति ।
एषाञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तूर्याङ्गाणां च तूर्याङ्गेत्येव नियम-
स्तेन मर्द्दङ्गिकरथिकौ मर्द्दङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणि-
नामित्यनेन (४३५ पृ०) न गतार्थता ।

(१७) चार्थे द्वन्द्वः (४३० पृ०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनैक-
वद्भावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि ।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवद्भाव इति नियमः ।
विपरीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वसोरिति (३६४ पृ०) बद्ध-
वचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाणान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनु-
वादः । सिद्धत्वज्ञापने तु उदयः कठकालापा इति बद्धत्वं स्यात् ।
कठेषु कपालेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां गन्तव्यमिति समयं
कृत्वा विस्तृत्य स्थितं प्रत्येवोपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्थेणोरिति लुङन्तस्य स्याधातोरिणधातोश्च प्रयोगे सतीत्यर्थः ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां
द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्यर्ग्यक्रतुः किम् । इषु
वज्रौ । सामवेदे विहितो । अनपुंसकङ्क्तिम् राजसूयवा-
जपेयौ । अर्द्धर्चादी ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येषान्तेषां द्वन्द्व एकवत् ।
पदक्रमकम् (२३) ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां (२४) द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि ।
प्राणिनान्तु । विट्शुद्राः । द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

(२१) अध्यर्ग्यक्रतुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अध्यर्ग्यशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह
यजुर्वेदे इति ।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतृष्वारोप्यते
इति भावः ।

(२३) पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्येतृवाचकेऽस्य प्रवृत्ति-
रिति बोध्यम् ।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति । इह प्राणि-
शब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणम् । जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः
तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्वादिवन्न जातित्वम् ।

(२५) अप्राणिनामिति पर्युदासेन तत्सदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति ।

रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकव-
द्भावः । द्रव्यविवक्षायान्तु । वदरामलकानि (२७) ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम्भिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः
स्यात् । उद्धराश्च दूरावती च उद्धेरावति । गङ्गा च शोणश्च ।
गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलि-
ङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रुकेकयाः । अग्रामाः किम् ।
जाम्बवन्नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवच्छालूकिन्यौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् । यूकालिखम् । आ नकुलात्
क्षुद्रजन्तवः (२९) ।

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्राये जातेरेव यत्र
प्राधान्यं तत्रैव । यद्वा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं
विशेष्यत्वं तदेतत्सूत्रं प्रवर्तते ।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ अत्र जातेर्न प्राधान्य-
विवक्षा ।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्वइत्यर्थस्तेन गङ्गापाट-
लिपुत्रे इत्येव । ग्रामपदेन नेह नगरं गृह्यते तेन मथुरापाटलिपुत्र-
मित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात् ।

(२९) अल्पप्रणिमतस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः
“क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां
केचिदानकुलावधी” लुक्तिमनुसृत्याहानकुलादिति ।

येषाञ्च विरोधः (३०) शाश्वतिकः । २ । ४ । ८ ।

एषाम्प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमि-
त्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्प्राग्वत् । तच्चायस्कारम् । पाता-
द्वहिः (३१) कृतानान्तु । चाण्डालमृतपाः ।

गवाश्च (३२) प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११

यथोच्चारितानि (३३) साधूनि स्युः । गवाश्चम् । दासीदास-
मित्यादि ।

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुकुन्यश्च
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।

(३०) विरोधो विद्वेषो न तु सहानवस्थानं तेन छायातपाविति सिद्धम् ।

(३१) पातादिति “भक्षणा शुद्धाते कांस्यमित्यादि” स्मृत्युक्तसंस्तारेण यैर्भुक्ते
पातं न शुद्धाति तेषामित्यर्थः ।

(३२) गवाश्चेति । गवाश्चम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजेडकम्
कुञ्जवामनम् कुञ्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम्
उष्ट्रशयम् मूत्रशकत् मूत्रपुरीषम् यक्ष्मेदः मांसशोणितम् दर्भ
शरम् दर्भपूतकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणौतपम् दासीदासम्
कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । एतानि गवाश्चप्रभृतीनि ।

(३३) यथोच्चारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन
गवाश्चमित्यत्र पररूपसन्निपत्त्यादौ गोष्ट्या गोअष्ट्या इत्येवेति बोध्यम् ।

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वतयञ्च प्राग्व-
 द्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव (३४) ग्रहणम् । लक्षन्यग्रोधम्-
 लक्षन्यग्रोधाः । रुरुष्टपतम्-रुरुष्टपताः । कुशकाशम्-कुश-
 काशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिष्टतम्-दधिष्टते ।
 गोमहिषम्-गोमहिषाः । शुकवकम् शुकवकाः । अश्ववडवम्-
 अश्ववडवौ । पूर्वापरम् पूर्वापरे । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे ।
 फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यवृणानां बद्धप्रक-
 तिरेव (३५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् । वदराणि चाऽऽमल-
 कानि च वदरामलकम् । जातिरप्राणिना(४३५ष्ट०)मित्येकव-
 द्भावो नेह । वदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । लक्षन्यग्रोधौ ।
 इत्यादि । विभाषा वृत्तेति सूत्रेयेऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् । जाति-
 रप्राणिनामिति(४३५ष्ट०)नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं
 हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीना-
 न्तरे वोभयत्र द्वन्द्वः । अन्येस्तु सह दूतरेतरयोग एवेति नियमार्थं
 मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्वव-

इह गणे पाठाच्च पशुद्वन्द्वे गवाश्चादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च
 दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिया(४४५ष्ट०)इकशेषः ।

(३४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेष-
 वाचित्वस्यैवोक्तत्वात्तथाकल्पनमिति भावः । अत्र च वृक्षादिसप्तकं
 वृक्षादिसर्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन
 व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(३५) बद्धप्रकृतिरिति बद्धवचनान्तसर्वावयवकइत्यर्थः । तेनैकद्विप्रकृतिके
 दूतरेतरयोगएवातएव 'प्रातितैरथ नागाश्चै'रित्यादि प्रयोगसिद्धिः ।

उवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-
श्ववङ्गवाविति(३६१४०)स्यात् ।

विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां(२६)द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतो-
ष्णां शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । द्वन्द्वः चार्थे(४३१४०)इति
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन(३७)द्रव्यवाचिनामितरेतर-
योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धङ्किम् नन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

न दधिपयआदीनि (३८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपात-
नाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

(१६) अधिकरणमत्र द्रव्यं चकारो विभाषानुकर्षणार्थ इत्याशयेन व्याचष्टे
अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वे शीतोष्णे
शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(३७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे
द्वन्द्वइत्यर्थः ।

(३८) दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ
स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपमदौ शुक्लदण्डौ इध्मा-
वर्हिषी दोक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलू-
खलमुसले आद्यवसाने अज्ञामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि
दधिपयआदीनि । एषु गणेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन
नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ।

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३६) स्यात् । दश
दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) समीप्येन परिच्छेदे समाहार
एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् दन्तोष्ठम् ।
उपदशाः दन्तोष्ठाः ।

आनङ्गतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ।

विद्यायोनिस्त्वन्ववाचिनामृदन्तानां (४१) द्वन्द्वे आनङ्ग स्याद्-
त्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतपोतनेष्टोद्गातारः ।

(३६) इदञ्च चार्थे द्वन्द्वेति (४३० पृ०) सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च
द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य समीप्येन परिच्छेदे लक्षणा अनुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे
इत्यस्य च षष्ठ्या विपरिणामइत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि ।
उपदशमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः ।

(४१) आनङ्गिति ऋतो विद्यायोनिस्त्वन्वेभ्यः (४६२ पृ०) इत्यतो विद्यायोनिस्-
त्वन्वेभ्य इत्यनुवृत्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतस्त्वन्वः योनिकृत
स्त्वन्वश्चेति तदर्थः । अत्र ऋतइत्यस्य ततएवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुन-
स्तद्व्यवहणम् ऋदन्तसर्वावयवताद्योतनार्थं तेन पितृपितामहावि-
त्यादौ नेति बोध्यम् । आनङ्गोङित्त्वादन्त्यादेशे नलोपः नपरकर-
णन्त उरण् रपरइति (४२ पृ०) रपरत्ववारणाय । अत्र च यथाक्रममन्-
यात् विद्यास्त्वन्वेन योनिस्त्वन्ववतः समासे नानङ्ग संवन्वस्य द्वि-
त्वात् एकस्य तथात्वेऽप्यस्य तथात्वाभावात् तेन होतृपितरारवि-
पितृहोतारावित्यादौ न ।

मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२ष्ट०) मण्डूकस्य
पुत्रइत्यनुवृत्तेः(४२) । पितापुत्रौ ।

देवता (४३) द्वन्द्वे च । ई । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मितावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे
प्रतिषेधः * । अग्निवायू । वारवग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसि-
द्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ
नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भाषित्वेन श्रुतन्नापि लोके प्रसिद्धं
साहचर्यम् ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ई । ३ । २७ ।

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत्(४४) ।
अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति ऋदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् स्यादिति वाच्यं
तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

(४३) देवतेति ऋदन्तभिन्नार्थं विद्यायोनिस्त्वन्वभिन्नार्थञ्चेदम् । अधि-
कारादेव द्वन्द्वलाभे द्वन्द्वग्रहणं विशेषद्वन्द्वबोधनार्थं तथा चात्र
द्वन्द्वशब्दो नित्यसाहचर्यवाची द्वन्द्वं रहस्येत्यादिसूत्रेण(७४०ष्ट०) द्वन्द्व-
शब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साह-
चर्यस्यैव बोधनादित्याशयेन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति(७४०ष्ट०)नित्यसाह-
चर्येणेति ।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सोऽग्निष्टुत् क्रतुविशेषः ।

इदृद्धौ । ई । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे(४५)अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्ना-
मरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते
अस्य आग्निवारुणं । देवताद्वन्द्वे(५३२४०)चेत्युभयपदवृद्धिः अलौ-
किकवाक्ये (४६) आनङ्मीत्त्वञ्च वाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्
आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये (५३३४०) त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः ।
विष्णौ न * । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ई । ३ । २९ ।

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षमे ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ई । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सका-
रस्य कृत्वं (४मे) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् वृद्धिपदस्य वृद्धिमति लक्षणे-
त्याशयेन व्याचष्टे वृद्धिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वमानङोच्चे स्यातामत आहलौकिकवाक्यइति तद्वि-
तार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च वृद्धिमत्त्वमुत्तरपरपदस्य
भाव्येवेति नेत्त्वमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिषिद्धे तयोरेकहविर्भोक्तृत्वेन साहचर्यात्
देवताद्वन्द्वे च(४४१४०)इत्यनेनानङ् ।

(४८) कृत्वमिति अकारे सति यथा सकारश्रवणं तथैव श्रवणं तेन प्रयोग-
कालेऽप्यविकृत एव सकारः श्रूयते इत्यर्थः ।

स्पृथिव्यौ द्वावापृथिव्यौ । कृन्दसि दृष्टानुविधिः । द्वावा
चिदस्त्रे (४६) पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा
(५०) अविसर्गम्यठन्ति ।

उषासोषसः । ई । ३ । ३१ ।

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

मातरपितरावुदीचाम् । ई । ३ । ३२ ।

मातरपितरौ (५१) । उदीचाङ्गिम् मातापितरौ ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ।

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्च् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च
वाक्त्वचम् (५२) । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्-
त्विषम् । कृतोपानहम् । समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ ।

इति द्वन्द्वः ।

(४६) द्वावाचिदस्त्रे इत्यत्र चिदस्त्रे इतिपदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदे-
ऽयमादेशइत्यर्थः अस्त्रेइति सुपांसुलुगित्यादिना (उ५१७४०) भ्यसः
शे अस्त्रभ्य मित्यर्थः ।

(५०) अविसर्गमिति कापि सविसर्गं नित्यनुमेयमित्यर्थः ।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातररङ्गा-
देशनिपातार्थञ्च ।

(५२) वाक्त्वचमिति बहूनां द्वन्द्वे वाक्स्त्रजत्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे तु
वाक्स्त्रजत्वचमिति विशेषः । मनो०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७४०) (१) । रामौ रामाः । विरूपाणा-
मपि (२) समानार्थानाम् * । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च
वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ईप् ।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४)
कृतश्चेत्तयोः कृतत्वं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ । यूनाकिम् गार्ग्यगर्गौ ।

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम् । सरूपाणां समानार्थानां समानानु-
पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः
अपरांशो ल्युप्यते इत्यर्थः । अथैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशइतिमते
व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्पत्तेः पूर्व-
मेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके । सुबुत्पत्त्यनन्तरसुत्पद्यत
इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृतत्तद्धित-
समासैकशेषेत्यादि(४४६४)वृत्तिभेदगणने पृथग्विद्देशस्तथाच समासत्वा-
भावेन पन्थानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः । अस्य पदनिमित्त-
कत्वेऽपि गोवलीवर्द्धन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्यग्रहणं समासान्ता-
भावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकाणामित्यर्थः ।

(३) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमितिपूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्या-
यस्य वृद्धपदेन ग्रहणमित्याह गोत्रमिति ।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृत-
त्तमिति । एतदेवकारणभ्यं तत्कृतएव विशेषश्चेन्न तु तत्कृता-
तिरिक्तइत्यर्थात् ।

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकौ (६) । कृत्स्नं किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनौ (८) ।

स्त्री पुंवच्च । १ । २ । ६६ ।

यूना संहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थंश्च पुंवत् (६) । गार्गी च गार्ग्यायणौ (१०) च गार्ग्याः । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने (११) यजजोश्चेति (५२४०) लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

पुमान् स्त्रिया (१२) । १ । २ । ६७ ।

- (५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षण एव किमिति प्रश्नार्थः ।
- (६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धावृक् सौवीरेषु बद्धलमिति (५१५४०) कुत्सायां ठक् । इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः ।
- (७) कृत्स्नं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः ।
- (८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकृतमिति न प्रसङ्ग इत्युत्तराशयः ।
- (९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणे-दित्यादीहापि संबध्यते तेन भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायन-सेत्यादौ न ।
- (१०) पुंवद्भावप्रयुक्तं वल्लक्षणं स्युटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्याय-णाविति ।
- (११) अर्थे पुंवच्चातिदेशफलमाह अनुवर्त्तमाने इति अस्त्रियामित्यस्यानु-वृत्तिश्च तद्राजस्य बद्धेषु तेनैव स्त्रियामिति (५२०४०) स्त्रवादितिशेषः
- (१२) अत्रैकविभक्ता (८७४) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तदितरकृतविरह-सेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेदकवाचकमाह शब्दयोर्नैव शेषस्तयो रेकविभक्तौ मातरौ मातारावित्यादिरूपभेदेन विज्ञेयात् ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेष्येत्(१३)।

हंसी च हंसश्च हंसौ (१४) ।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ।

अक्लीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६)
स्यात्तल्लक्षणएव विशेष्येत् । शुक्लः पटः शुक्ला पटी
शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

पिता माता । १ । २ । ७० ।

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ
मातापितरौ (१७) वा ।

(१३) तल्लक्षणएव विशेष्येदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोग-
निमित्तकविशेषान्न तल्लक्षणत्वम् ।

(१४) हंसाविति स्त्रीत्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमात्रेण
विशेषात् उनीप् । अत्र च सरूपाणामेवेत्यनुवृत्तेर्वरटा च हंसश्चे-
त्यादौ विरूपैकशेषे नास्यप्रवृत्तिः ।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आनन्तर्यात् त्वर्थकच-
शब्दाद्वेत्याह तच्च वेति । अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्लं शुक्लञ्च शुक्ले इति ।

(१६) एकवदिति अस्यैकवद्भावबोधनार्थमिदं तेनान्यसूत्राणां समाहार-
द्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिस्तेन घटमित्यादि नेति बोध्यम् । अत्र तल्लक्षण-
कत इति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्त्वादिकतो विशेषः ।

(१७) मातापितराविति “ पितुर्देशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ” इत्युक्ते-
र्मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ।

श्वशुरः शश्व । १ । २ । ७१ ।

श्वश्व सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणाएव विशेषश्चेत् ।
श्वशुरौ । श्वश्वश्वशुरौ ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।

सर्वैः (१८) सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवद-
त्तश्च तौ । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं (१९) तच्छि-
ष्यते । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ।
स च यश्च । तौ । त्यदादितः (२०) शेषे पुनपुंसकतो लिङ्ग-
वचनानि * । सा च देवदत्तश्च । तौ । तच्च देवदत्तश्च
यच्चदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परत्वान्पुंसकं शिष्यते ।
तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुष (२१) विशेषणानामिति
वक्तव्यम्* । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च
सा च ते अर्द्धपिप्पल्यौ (२२) ।

(१८) सर्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः । सर्वैः किं प्रत्यासक्त्या त्यदादिभिरि-
त्यर्थो ना भूत् ।

(१९) यत् परमिति गणीयमत्र परत्वम् द्विपर्यन्तानामिति नियमो नास्ति
अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः ।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान् यस्य नपुं-
सकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्यर्थात् त्यदादीत्येवेत्यर्थः । पुन-
पुनपुंसकतद्वत्युक्तेः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तथेति भावः ।

(२१) अद्वन्द्वेति द्वन्वादिविशेषणानान्त न प्रायुक्तं किन्तु विशेष्यनिघ्नतैवेति
भावः ।

(२२) तच्च पिप्पल्या अर्द्धं, सा च अर्द्धं पिप्पलीति विग्रहः ।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ।

एषु सङ्घे विवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान्स्त्रिये (४४५४) त्यस्यापवादः । गावदमाः । ग्राम्येति किम् रुवदमे । पशु-ग्रहणं किम् ब्राह्मणादमे । सङ्घेषु किम् एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् वत्सा दमे । अनेकशेषेऽपि वाच्यम् । अश्व-दमे । इह सर्वत्र (२३) एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्वन्तो न । तेन (२४) शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्ये (७५६५) त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावश्च (२५) न । पत्न्या नौ पत्न्या-नइत्यादौ समासान्तो न ।

इत्येकशेषः ।

(२३) इह सर्वत्रेति अन्तरङ्गात् सुबूत्यन्तेः प्रागेवैकशेषइत्यर्थः ।

(२४) तेनेति द्वन्द्वसमासत्ययोरभावेनेत्यर्थः ।

(२५) एकवदिति द्वन्द्वश्च प्राणी (४३३४) त्यतस्तुतनियमइत्यर्थः ।

वृत्तद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं (१) वृत्तिः । वृत्तार्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् ङस् पुरुष सु इति । अविग्रहो (२) नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो (३) वा । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषवज्जब्रीहिद्वन्द्वाधिकारवहिर्भूतानामपि सङ्गमुपेति (३१६४) विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो वज्जब्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वइत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सूत्रप्रति (४) उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्वाइत्यादिबज्जब्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे, चाभा-

(१) परार्थेति प्रत्ययार्थान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकोपस्थितिसाधनमित्यर्थः । एषु च अतिरिक्तशक्तिस्तीकारात् समुदाये वृत्तित्वारोपादा वृत्तित्वव्यवहार औपचारिकः ।

(२) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः । नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यप्रेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति भावः । एवञ्च वृत्तिवैकल्यकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम् ।

(३) अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदाघटितइत्यर्थः ।

(४) सूत्रप्रतीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्वपदार्थप्राधान्येनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् द्वित्वाइत्यादावन्यपदार्थप्रधानत्वाभावात् दन्तोष्ठमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्याच्च तत्तल्लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ।

वात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेक-
पदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य कचिदे (५) वेत्युक्तम् ।
(१५१४०) किञ्च (६)

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बधैः ॥ १ ॥

सुपां, सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषयत् । नाम्ना ।
कुम्भकारः । धातुना । कटग्रूः । अजस्रम् । तिङांतिङा ।
पिवतखादता खादतमोदता । तिङां सुपा । क्तन्तविचक्षणेति
यस्यां क्रियायां सा क्तन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे
चेति (१६८४०) मयुरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषः ।

(५) कचिदिति द्वाह्वजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादत्वेन न विभाजकत्व-
मिति भावः ।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नास्त्येव । तत्रापरितोषश्चेदियं हरि-
कारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति । सुपामिति चतुर्षु संब-
ध्यते अधिकसुक्तं (१२०४०) प्राक् ।

ऋक्पूर्वधूपयामानच्चे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनच्चे इति क्तेदः । ऋगाद्यन्तस्य (१) समासस्य अप्रत्ययो ऽन्तावयवः स्यात् । अच्चे या धूः तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्चः । अनृचबहृचावध्येत्येव (२) । नेह । अनृक् साम । बहृक् सूक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ई । ३ । ६७ ।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् (३) । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी । अवर्षान्ताद्वा* । प्रेपम् प्रापम् । परेपम् परापम् ।

ऊदनोद्देशे । ई । ३ । ६८ ।

(१) साधारणसमासानानाह ऋगित्यादि अच्चे येति अक्षसंबन्धिनो या धूरित्यर्थः सम्बन्धिनोऽधिकरणात्त्वविवक्षया सप्तमी । योग्यत्वादक्षर-
त्यस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।

(२) अध्येतय्येवेति अध्येतव्ययोग्यतावतद्व्यर्थः । अध्ययनं चोपस्थितत्वा-
दृक्संबन्धेऽत्र ।

(३) अन्तरीपमित्यादित्विकस्य अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः संगताश्चापो यस्मि-
न्निति विग्रहत्वम् ।

(४) समाप्त्युक्त्या उपसर्गत्वाभावेन द्वान्तरित्वादिप्रवृत्त्यभावो दर्शितः ।

अनोः परस्यापस्य ऊत्यादेशे अनूपो देशः । राजधुरा ।
अच्चे तु । अच्चधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ।

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् ।
अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । कृष्णो
दक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः ।
उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया
नदीगोदावरीभ्याञ्च* । पञ्चनदम् सप्तगोदावरम् । अजि
ति योगविभागादन्यत्तापि । पद्मनाभः ।

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६)
गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रोपुंसधेन्वनडुहर्कसा-
मवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्ध्वोवपदष्टीवनक्तान्दि
वरात्रिन्दि वाहर्द्दिवसरजसनिः श्रेयसपुरुषायुष-
द्वयायुषत्वयायुष र्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुन-
गोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

(५) अच्प्रत्यन्ववादिति सूत्रेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे सदृष्यते तेद
कृष्णभूमेत्यादिसिद्धिरित्याशयेनाह कृष्णोदगित्यादि ।

(६) करणल्युङन्तदर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपरस्तत्पर्युदासेऽक्षिपदं
तत्सदृशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बङ्गव्री-
हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः । लुपभाभ्याश्चतुरोऽजिष्यते । त्रिचतुरः । चतुर्णां
समीपे उपचतुराः । ततएकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्व-
नडुहौ । ऋक्सासे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च म्रुवौ च अक्षि-
म्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ (७)
च ऊर्वाष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपात-
नात्पादशब्दस्य पङ्गावश्च । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मन्तत्वन्निपात्यते ।
अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीष्मायां द्वन्द्वो निपात्यते ।
अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बङ्ग-
व्रीहौ तु । सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयः निश्चयेयसम् ।
तत्पुरुषएव नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषाय-
षम् । ततो द्विगुः । द्वायुषम् । त्रायुषम् । ततो द्वन्द्वः ।
ऋम्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः ।
वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्र-
सारणञ्च निपात्यते । गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्च ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् (८) । हस्तिवर्चसम् । पत्यरा-
जभ्याञ्चेति वक्तव्यम् * । पत्यवर्चसम् ।

(७) जान्पर्यष्टीवदस्त्रियाम् ।

(८) ब्रह्मवर्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः ।

अवसमन्वेद्यस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ।

अवतमसम् (६) । सन्तमसम् । अन्वयतीत्यन्वम् । पचा-
द्यच् । अन्वन्तमः अन्वतमसम् ।

श्वसो वसीयःश्रेयसः । ५ । ४ । ८० ।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । ततर्द्वयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द-
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्ष्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वा-
त्समासः श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसन्ते भूयात् ।

अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् (१०) ।

प्रतेकरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ।

उरसि प्रति प्रत्युरसस । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति
(११०४०) समासः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ।

“(६) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति
अन्वं गाढमिति फलितार्थः ।

(१०) अनुगतमवहीनं च रहइति प्रादिसमासः तप्तमिव रहः यथोक्तम् ।

परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वद्वितप्तवत् ।

तप्तं च तद्रहश्चेति तप्तप्ररहसं विदुरिति ।

अस्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदन्नि-
पातनम् । वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः ।

न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ।

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा । स्वतिभ्यामेव । नेह । परमराजः । पूजनात्किम् ।
गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बद्धब्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४४०)
प्रागेवायं (१२) निषेधः । नेह । सुसकथः, स्वजः ।

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ।

क्षेपे यः किमृशब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः ।
कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौ । क्षेपे
किम् किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ।

(११) द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे सुच् आवृत्तिक्रियान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः ।

द्विगुणेति फलितकथनम् ।

(१२) इत्यतः प्रागिति । प्राग्बद्धब्रीह्यपहणं कर्तव्यमिति वाचिकोक्तेरिति
भावः ।

४५६

सिद्धान्तकौमुदी ।

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं
शकटम् ।

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ।

नञ् पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्याः ।
तत्पुरुषादित्येव । अपथोदेशः अपथं वर्त्तते ।
इति समासान्ताः ।

अलुगुत्तरपदे (१) । ई । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादस-
माप्तेः ।

पञ्चम्याः स्लोकादिभ्यः । ई । ३ । २ ।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्लोकान्मुक्तः । एवम्(२)
अन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् निःक्रान्तः
स्लोकात् निःस्तोकः । ब्राह्मणाकंसिनउपसंख्यानम् * ।
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्रानि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि
शंसतीति । ब्राह्मणाकंसीति ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे
पञ्चमी उपसंख्यानादेव ।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ई । ३ । ३ ।

ओजसा कृतमित्यादि । अञ्जसउपसंख्यानम् * । अञ्जसा
कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । पुंसानुजो(३) (जनुषान्ध इति
च* । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धः जात्यन्धः ।

मनसः संज्ञायाम् । ई । ३ । ४ ।

(१) उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः । समासप्रयोजनं तु स्लोकान्मु-
क्तस्यापत्यं स्लोकान्मुक्तिरित्यादिसिद्धिः ।

(२) इह स्लोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रेण क्तेनेति(३४३४०)समासशास्त्रे ये पठि-
तास्तएवादिशब्देनेह गृह्यन्ते इत्याशयेनाह एवमिति ।

(३) पुंसानुजः पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः जनुषान्धः तद्धेतुमान्धो जात्यन्ध-
इत्यर्थः ।

मनसागुप्ता ।

आज्ञायिनि च । ई । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

आत्मनश्च । ई । ३ । ई ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । पूरण(४)इति वक्तव्यम् ।
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।
“जनाईनस्वात्मचतुर्थएवेति,” बङ्गव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम्
आत्मकृतम् ।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थीः । ई । ३ । ७ ।

आत्मनइत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा (५) । तादर्थ्ये
चतुर्थी । चतुर्थीति(३४।४०)योगविभागात्समासः ।

परस्य च । ई । ३ । ८

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

(४) पूरणे इति स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्याह पूरणे इति तस्य पूरणे(६७०।४०)इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः ।

(५) आत्मनेभाषेति धातुसूत्रगणोणादिलिङ्गानुशासनात्मकं पञ्चमस्थानं व्याकरणंतत्र धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणत्वम् वैयाकरणाख्यायामित्यत्र पूर्वसूत्रस्यस्यैवात्मनइत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्येत्याशयेनाह आत्मनइत्येवेति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति ।

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ६ ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ६५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति(६)
वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञा-
यामिति (३५२४०) सप्तमीसमासः । हृद्दुग्भ्याञ्च * । हृदि-
स्युक् (७) । दिविस्स्युक् ।

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचान्देशे यत्कारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्ता-
त्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्पापणम् । हृषदिमाषकः । पूर्व्वेण
सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्नेऽत्र प्राचामेव हलादावेवेति ।
कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य
नाम । प्राचाङ्गिम् । यूथपशुः(९) । हलादौ किम् अविकटो(१०)
रणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः (११) ।

(६) गवीत्यत्र अवादेशात् पूर्व्वं लुक् प्राप्तो हलन्तात्वाभावेन हलदन्तादित्य-
स्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) हृदीति अलुग्विधिज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी ।

(८) वणिक्पशुपालकर्षकेभ्यो राजग्राह्योभागः करः स एव कारः ।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूपउद्गदेशे कररूपेण देयइति न तत्वालुक् ।

(१०) अविशब्दात् संघाते कटच्प्रत्ययः उरणो मेषः अविकटे उरणइति

विग्रहे तस्य हलादित्वाभावान्नालुक् । सप्तमीति (३५१४०) योगविभागात्
समासः ।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देवः दोहरूपः करइत्यर्थः ।

मध्याङ्गुरौ । ई । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

अमूर्द्धमस्तकात् खाङ्गादकामे । ई । ३ । १२ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् मूर्द्ध-
शिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य
मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ई । ३ । १३ ।

हलदन्तात्प्रत्याअलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्तेति
किम् गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे कृति बङ्गलम् । ई । ३ । १४ ।

स्त स्वरमः-स्तम्बरमः । कर्णेजपः-कर्णजपः । क्वचिन्न (१२) ।
कुरुचरः ।

प्राष्टशरत्कालदिवाञ्जे । ई । ३ । १५ ।

प्राष्टपिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं
प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ई । ३ । १६ ।

(१२) तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवर्त्तनेऽपि नैतस्य सार्ववि-
क्तं बङ्गलग्रहणादेशात् न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नेति
तेन गोषु चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः-वर्षजः । क्षरेजः-क्षरजः ।
शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

घकालतनेषु(१३) कालनाम्नः ६ । ३ । १७

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्व्याल्लेतरे-पूर्व्याल्लेतरे ।
पूर्व्याल्लेतमे-पूर्व्याल्लेतमे । काल । पूर्व्याल्लेकाले-पूर्व्याल्ले-
काले । तन । पूर्व्याल्लेतने पूर्व्याल्लेतने ।

शयवासवासिष्यकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खेशयः-खशयः । ग्रामेवासः-ग्रामवासः । ग्रामेवासी-ग्राम-
वासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्म-
तुषु * । अप्, योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्, योनिः । अप्,
भवोऽप्, यः । अप्, मन्तावाऽऽज्यभागौ ।

ने न्सिद्धवधातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

इदन्तादिषु सप्तम्याअलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्गाश्व-
सिद्धः चक्रवद्धः ।

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्याअलुग्न । समस्थः । भाषायां किम् कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ।

वष्टा आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

(११) घशब्देन तरप्तमपौ गृह्येते तरप्तत्येणौ घदति (७०० पृ०) शब्द-
शास्त्रसंज्ञात्वात् । कालशब्दस्य स्वरूपग्रहणम् ।

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् । वाग्दिक-
पश्यङ्गोयक्तिदण्डहरेषु । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
पश्यतोहरः (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकु-
लिकेति च । अमुष्यापत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात्
(४६६४) फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावआमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि-
(६५७४) त्वाद्गुञ् । एवमाऽमुष्यकुलिका । देवानां प्रिय(१५) इति
च मूर्खे । अन्यत्र देवप्रियः । शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ।
शुनःशेफः (१६) । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च
दासे । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ई । ३ । २२ ।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽनुगवा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासी
पुत्रः । निन्दायां किम् ब्रह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः । ई । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धयोनिःसम्बन्धवाचिनऋदन्तात् षष्ठ्याऽनुक् । हो
तुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः (१७) ।

(१४) पश्यतोहरइति पश्यन्तमनादित्येत्यर्थः षष्ठी चानादरेइति (११०४) षष्ठी ।

(१५) देवानामिति पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तत् प्रियास्तथाव
तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रतीयते इति पशुवन्मूर्ख इत्यर्थः ।

(१६) शुनइव शेफमस्य शुनःशेफः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बह्व्रीहिः
एते च बह्वृचप्रसिद्धा ऋषिभेदाः ।

(१७) पितुः पुत्रः प्रख्यातात् पितृकृत्यस्य इत्यर्थः ।

विद्यायोनिस्मन्मेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम्* । नेह ।
होतृधनम् ।

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ।

ऋदन्तात् षष्ठ्याअलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ।

मातुःपितृभ्यां(१९)मन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा—मातुः-
स्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ।

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ।

आभ्याम्परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा । असमासे तु(२०) । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।
इत्यलुक्समासः ।

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति । विद्यायोनिस्मन्मेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदस्य ग्रह-
णमित्यर्थस्तेन होतुःपुत्रइत्यादि सिद्धम् ।

(१९) मातुःपितृभ्यामिति रेफान्तानुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन
तत्त्वमस्तीति बोधनाय ।

(२०) मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितं तत्फलमाह असमासे
त्विति ।

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोचमतहतेषुङग्रोऽनेका
चो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूप-
कल्पप्रत्ययेषु(१)चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु । ब्राह्मणि-
तरा (२) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।
ब्रुजः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि
कुत्सनैरिति(३५८४)समासः । ङ्रः किम् दत्तातरा । भाषि-
तपुंस्कात्किम् आमलकीतरा (३) । कुवलीतरा(४) ।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ।

अङग्रन्तनद्याः ङग्रन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा(५)स्त्रीतरा । कन्नद्या
न * । लक्ष्मीतरा ।

(१) उत्तरपदाधिकारे कचिप्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह
प्रत्ययेष्विति ।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङीन्प्रत्ययान्तत्वेन जातेष्वेति(४८६) निषेधात्
तसिलादिष्विति(४८५)पुंवङ्गावो नेति बोध्यम् ।

(३) आमलकीशब्दो वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदा-
हरणम् । मनो०

(४) आमलक्यादयो भाषितपुंस्का नेत्यरुचेराह कुवलीति । शब्देन्द०

(५) नद्या इत्यत्र भाषिपुंस्कादितीह न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति
स्त्रितरेति ।

उगितश्च । ई । ३ । ४५ ।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४०४०) पुंवत् ।
विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् (६) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदग्लासेषु । ई । ३ । ५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृदयम् ।
हृदयस्येदम् हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् ।
घञि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (८) ।
उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वाशोकप्यज्जरोगेषु । ई । ३ । ५१ ।

हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः
हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे
प्रपञ्चार्थे (९) मिदम् ।

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं बाधते इति न्या-

यमेवेति भावः ।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदमिद्वौ स्तत्रमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणा-
र्थम् ।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवञ्च तदंशे
उत्तरपदे इत्यस्य न संबन्धः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोगएवेति ध्यवस्थार्थ-
मिति भावः ।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पदइत्यदन्तआदेशः (१०) स्यात् । पादा-
भ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्याञ्चपादे चेतीण्-
(उ४१२४०)प्रत्ययः अजेर्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः

पद्यात्यस्तदर्थे । ६ । ३ । ५३ ।

पादस्य पत्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्पाद्यम् । पादार्था-
भ्याञ्चेति (०२३४०)यत् । इके चरतावुपसंख्यानम् । पादाभ्यां
चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (६०६४०)ष्ठन् ।

हिमकापिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ।

पङ्क्तिमम् । पत्काषी (११) । पङ्क्तिः ।

क्वचः शे । ६ । ३ । ५५ ।

क्वचः पादस्य (१२) पत्याच्चे परे । गायत्रीम्यक्चः शंसति
पादम्पादमित्यर्थः । क्वचः किम् पादशः कार्षापणन्ददाति ।

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ।

(१०) उत्तरसूत्रे पङ्गुणादन्त पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकमित्याशयेनाह दन्त
आदेश इति ।

(११) पत्काषीति सुष्यजाताविति (उ३४१४०)णिनिः पङ्क्तिरित्यत्र कर्मणि क्तिन् ।

(१२) क्वच इति अत्र चतुर्थांशवाची पादशब्दः पूर्वसूत्रेषु सर्वत्र स्वाङ्गवा-
चीति विवेकः ।

पादस्य पत् । पद्मोषः-पादघोषः । पन्मिश्रः-पादमिश्रः ।
पच्छब्दः-पादशब्दः । निष्के चेति वाच्यम् * । पन्निष्कः-
पादनिष्कः ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ।

उदमेघः । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । क्षीरोदः ।

प्रेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ।

उदप्रेषमिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः ।
समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

एकहलादौ (१३) पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६

। ३ । ५९ ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः । एकेति किम् उदकस्थाली । पूरयित
व्येति किम् उदकपर्वतः ।

मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च

६ । ३ । ६० ।

उदमन्यः-(१४) उदमन्यः । उदौदनः-उदकौदनः ।

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहा-
यश्च तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यते तथाचैकहलसञ्चार्यं यत्राजुञ्चा-
र्यते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः । पूरयितव्यं पूरणार्हम् ।

(१४) उदमन्य इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्य इत्युच्यते । मनो०

इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ।

गन्तस्याङ्गन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः
ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्गइति किम्
गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनु-
वृत्तेः । इयङ्, वङ् भाविनामऽव्ययानाञ्च नेति वाच्यम् + ।
ओमदः । म्रूभङ्गः । शुक्लीभावः (१५) । अम्बुकुंसादीनामिति
वक्तव्यम् ॥ म्रुकुंसः म्रुकुंसः । म्रुकुटिः म्रुकुटिः । अकारो
ऽनेन विधीयत इति व्याख्यानतरम् । म्रुकुंसः । म्रुकुटिः ।
म्बुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्तकः ।
म्रवः कुटिः कौटिल्यम् ।

एक तद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ।

एकाशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतम् ।
एकरूप्यम् । एकक्षीरम् ।

ङ्ग्रापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ।

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ।

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वप्रत्यये ङ्ग्रापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् अजात्वम् रोहि-
णित्वम् रोहिणीत्वम् ।

(१५) शुक्लीभाव इत्यत्र शुक्लीत्यस्य चिप्रत्ययान्तत्वादव्ययत्वाच्च ह्रस्वः ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४६६

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ ।

। १३ ।

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयो-
स्तत्पुरुषे ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३६ ।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६) । स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः
पुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः (१७) । कौमुदगन्धीपतिः । व्यव-
स्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति
तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपस-
र्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः (१८) ।

बन्धुनि बद्धव्रीहौ । ६ । १ । १४ ।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बद्धव्रीहौ । कारी-
षगन्ध्या बन्धुरस्येति । कारीषगन्धीबन्धुः । बद्धव्रीहाविति-
किम् कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीवनिर्द्दे-
शस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । मातज्मातृकमातृषु वा * ।

१६) सम्प्रसारणस्येत्यत्र ढ्रलोपइत्यतोदीर्घः (८०४) इत्यनुवर्त्तते उत्तरपदे
(४५७४) इत्यधिकाराक्तम् ।

(१७) कौमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ष्यङि यङश्चाविति (२५२४) चाबन्तत्वे ऽपि
ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणम् ।

(१८) अतिकारीषेति अत्यादय इति (३७६४) समासे पुनस्तत्पुरुषे ष्यङन्तं
न पूर्वपदमिति भावः ।

कारीषगन्ध्यामातः-कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातृक
 कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामाता—कारीषगन्धी
 माता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो न दृ-
 तश्चेति (४०४ष्ट०) कविकल्पश्च बज्जब्रीहावेवेदम् । नेह । कारीष-
 गन्ध्याया माता । कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्
 स्वरो बज्जब्रीहिस्वरम्बाधते ।

इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिषु । ई । ३ ।

। ईप् ।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१६) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमा-
 दुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् ।
 इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी (२०) ।
 उत्पलमालभारी ।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य । ई । ३ । ७० ।

म् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तोश्चेति वक्त-
 व्यम् । अस्तुङ्कारः (२२) धेनोर्भव्यायाम् । धेनु (२३)

(१६) उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेषीकृत्य तदन्तविधिरित्याशयेनाह तद-
 न्तानामिति ।

(२०) मालां बिभर्त्तीति ताच्छील्ये णिनिः । अत्र सूत्रे हारिष्विति कचित्
 पाठः । मनो०

(२१) कारेइत्यत्र अर्द्धपदजन्तस्य सुमित्यतो उ३३०ष्ट०) सुमित्यनुवर्त्तते ।
 सत्यङ्कारः समयकरणम् । अशपथेऽपि परत्वात् डाचं बाधित्वा सम् ।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्यगमः । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।

(२३) धेनुशसौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः । परनिपातः ।

श्रव्या । लोकस्य षणे * । लोकम्पृणः । षण इति मूलविभु-
जादित्वात्(उ०३२५८०)कः । इत्येऽनभ्यासस्य * । अनभ्यासमित्यः ।
दूरतः परिहर्तव्यइत्यर्थः । आङ्गाग्नयोरिन्धे । आङ्गमिन्धः ।
अग्निमिन्धः । गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य
किम् । गिलगिलः । गिलगिले च * । तिमिङ्गिलगिलः ।
उष्णभद्रयोः करणे * । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

रात्रेः कृति विभाषा । ई । ३ । ७२ ।

रात्रिञ्चरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्रप्रटः । अखिदर्थ-
मिदं सूत्रम् खिति तु अरुर्द्विषदिति(उ०३३०८०)नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिस्मन्यः ।

सहस्य स संज्ञायाम् । ई । ३ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुधा ।

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ई । ३ । ७९ ।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुक्कृत्तं (२४)
ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये (२५) । ई । ३ । ८० ।

(२४) समुक्कृत्तमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः । समुक्कृत्तादिशब्दानां कालवाचितया
प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकग्रन्थे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे
चाकाले इति(३२८८०)निषेधादनेन सादेशः । ज्योतिषमिति ज्योतिष
इदमित्यर्थे अण् ।

(२५) उपाख्य प्रत्यक्षं तद्विधेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचिन्युत्तरपदे
त्यर्थः । अप्रधानं सहायश्च द्वितीयशब्दार्थः ।

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा ।
राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य छन्दस्यऽमूर्द्धप्रभृत्युदक्केषु । ६ । ३ ।

८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मुद्धादिषु । अनुम्नाता
सगर्भः । अनुसखा सयुध्यः । यौनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे
सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमुद्धा ।
समानप्रभृतयः । समानोदक्काः । समानस्येति योगो विभ-
ज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्ध-
मिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृ-
शस्त्वस्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बज्र-
व्रीहिः । समानः पक्षो यस्येत्यादि ।

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थान

वर्णवयोवचनबन्धेषु । ६ । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु, समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः(२६) ।
सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।

(२६) समानं ज्योतिरस्येति बज्रव्रीहिः समानशब्दः समकालवचनः । यस्मिन्
ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितं तदस्तमनपर्यन्तमनुवर्त्तमान-
मशौचादि सज्योतिरित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन
गम्यमाने । चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रत-
मपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः (२७) ।
सब्रह्मचारी ।

तीर्थे ये । ई । ३ । ८७ ।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ।
सतीर्थः एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति (६२४४) यत्प्रत्ययः ।

विभाषोदरे (२८) । ई । ३ । ८८ ।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । समानोदर्यः सोदर्यः ।

दृग्दृश्वतुषु । ई । ३ । ८९ ।

सदृक् । सदृशः । दृक्षे चेति वक्तव्यम् * । सदृक्षः । वतुरु-
त्तरार्थः ।

इदङ्किमोरीशकी । ई । ३ । ९० ।

दृग्दृश्वतुषु इदमईश् किमः की स्यात् । ईदृक् ईदृशः ।
कीदृक् कीदृशः । वतूदाहरणं (६६८४) वक्ष्यते । दृक्षे चेति वक्त-
व्यम्* । ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः (१८४४) । दृक्षे च ।

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्
समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः ।

(२८) सोदर्यस्योदरशब्दौ तु समानसदरं यस्येति विग्रहे सदृशब्देन समासे
वोपसर्जनस्येत्यनेन (४१३४) मादेशात् सिद्धौ ।

तादृक् तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः मत्वोत्त्वे । अमू-
दृशः अमूदृक् अमूदृक्षः ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।
समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठा-
नम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्तोमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।
आयुष्टोमः । समासे किम् ज्योतिषः स्तोमः ।

सुषामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ।

सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् हरिसक्थम् । संज्ञा-

(२६) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःष-
न्धिः दुःषन्धिः सुषु दुषु गौरिषक्थः (संज्ञायाम्) प्रतिष्णिका जला-
पाहम् नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः

(नक्तवाद्वा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुषामादिः । एति संज्ञाया
मित्यादि सूत्रद्वयं गणसूत्रमेव सूत्रपाठे तद्वयं प्रसादेन निश्चितम् ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७५

यां किम् पृथुमेनः । अगकारात्किम् विष्वक्सेना । इण्को
(६५४) रित्येव सर्वमेनः ।

नक्षत्रादा । ८ । ३ । १०० ।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः
रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः । आकृति-
गणोऽयम् ।

अषष्ठऽतृतीयास्यस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्या
स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ई । ३ । ६६ ।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः ।
अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादिकिम्
अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके क्वे च नायन्निषेधः ।
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गहादेराकृति(५६६४)गणत्वाच्छः ।

अर्थे विभाषा । ई । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ई । ३ । १०१ ।

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्प-
रुषे किम् कूटो राजा । तौ च * । कुत्सितास्त्रयः कत्तयः ।

रथवदयोश्च । ई । ३ । १०२ ।

कद्रथः । कद्रदः ।

टणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ।

कत्तृणम् ।

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ।

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन
वज्रवीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ।

ईषज्जलम् काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । कास्तम् ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ।

कापुरुषः—कपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-
प्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कवं चोष्णेः । ६ । ३ । १०७ ।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—
कोष्णम्—कदुष्णम् ।

पृषोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ।

(२०) पृषोदर पृषोत्थान वलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी
भयूर । पृषोदरादिराकृतिगणः

वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।

एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंससिंहा-

दिशब्दानामपि पृषोदरादित्वेन सिद्धत्वात् ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् ४७७

ष्टोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।
 षत् उदरम् षोदरम् । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः ।
 पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोक्ता वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् षोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ग० । दक्षिणतारम्-दक्षि-
 णतीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाश-
 दमध्ये घृत्वमुत्तरपदादेश्च लत्वञ्च ग० । दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।
 दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल्-
 तिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । द्रुष्टं ध्यायतीति । दूढः ।
 आतसेति(उ३१०ष्ट) कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी । ब्रुवच्छ-
 दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ।

(३१) हन्तेः पचाद्यचि सुगागमे हंसइति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसका-
 रयोः स्थानव्यत्ययात् सिंहइति गूढोक्तेत्यत्र आकारविकृत्या उ-
 कारादेशः षोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र
 बोध्यम् । एतन्मूलकमेव ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युज्घञोरिति ।

अन्तइति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमशब्दस्यान्तोमकारः
 लुप्तेत् । अवश्यसेव्यः तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तुम्शब्द-
 स्थानः । गन्तुकामः गन्तुमनाः तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततश-
 द्योः परतः समोऽन्तो मकारो लुप्तेत् । सहितः-संहितः-सततः
 सन्ततः । युज्घञपरपचि धातौ परे मांसशब्दस्थानोकारो लुप्तेत् ।
 मांसपचनः-मांस्यचनः मांसपाकः—मांस्याकः इत्यदि ।

संहितायाम् । ई । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कर्णं लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नच्छिन्न-
च्छिद्रस्वस्वस्तिकस्य । ई । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः ।
लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्किम् विष्टकर्णः ।
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्न-
कर्णः । छिद्रकर्णः । स्वकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

नहिष्टतिष्टप्रिव्यधिरुचिसहितनिष् कौ । ई
। ३ । ११६ ।

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीष्टत् ।
प्राष्टत् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परी-
तत् । क्वाविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष(४७६ष्ट०)
इत्यतो मण्ड् क्लुत्या विभाषाऽनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता ।
तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

वनगिर्योस्मज्ञायाङ्कोटर (१२) किंशुलुकादौ
(१३) नाम् । ई । ३ । ११७ ।

(१२) कोटर मिश्रक सिधक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुक शाय नड अञ्जन भग्नन लोहित कुक्कुट । किंशुलुकादिः ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७६

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनाङ्गिरौ परे च दीर्घः
स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।

वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिकाकोटराग्रे
भ्यः । ८ । ४ । ४ ।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोट-
रान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदी-
र्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ।
पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् ।
कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे
अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु (४३२४०) निपातनात्सप्तम्या अलुक्
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

बले । ६ । ३ । ११८ ।

बलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम् । कृषीबलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी (३४) नाम् । ६ । ३ ।

११६ ।

अमरावती । अनजिरादीनाङ्गिम् अजिरवती । बह्वचः
किम् व्रीहिमती । सञ्ज्ञायामित्येव । नेह बलयवती ।

शरादीनाञ्ज (३५) । ६ । ३ । १२० ।

(३४) अजिर खदिर पुलिन हंस कारण्डव चक्रवाक । अजिरादिः ।

(३५) शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । शरादिः ।

शरावती ।

इको वहेऽपीलोः । ई । ३ । १२१ ।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
किम् पिण्डवहम् । अपीलोः किम् पीलुवहम् । अपील्ला-
दीनामिति वाच्यम् । दारुवहम् ।

उपसर्गस्य घञाऽमनुष्ये बज्जलम् । ई । ३ । १२२ ।

उपसर्गस्य बज्जलन्दीर्घः स्याद्वज्जन्ते परे नतु मनुष्ये । परी
पाकः—परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।

इकः काशे । ई । ३ । १२३ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः नोकाशः ।
इकः किम् प्रकाशः ।

अष्टनः संज्ञायाम् । ई । ३ । १२५ ।

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाङ्किम् । अष्टपुत्रः ।

चित्तेः कपि । ई । ३ । १२७ ।

एकचित्तीकः ।

नरे संज्ञायाम् । ई । ३ । १२८ ।

विश्वानरः ।

मित्ते चर्षा । ई । ३ । १३० ।

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमितो माणवकः । शुनो
दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । श्वादन्तः ।
इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरे क्षुल्लक्षाम्कार्ष्यखदिरपीयूक्ष्णभ्यो
ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह घात्प्र-
रत्वात् णत्वम् ।

विभाषौषधिवनस्यतिथ्यः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् ।
शिरीषवणम्—शिरीषवनम् (३६) । द्रव्यत्रयज्भ्यामेव । नेह-
देवदारुवनम् । इरिकाभ्यः (३७) प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरोप्य यदुच्यते तदाचिस्थानिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य
णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ।
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेत्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे
निपातनात् ।

(३६) वनस्यतिशब्दः वृक्षमात्रवाची नतु पारिभाषिकपुष्पशून्यफलवृक्ष-
मात्रपरस्तदुदाहरणेनाह शिरीषवनमिति ।

(३७) औषधित्वात् प्राप्नौ प्रतिषेधः । इरिका मिरिका निमिरा । इरिका-
दिराकृतिगणः ।

पानन्देशे । ८ । ४ । ६ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य पाननस्य णत्वं स्याद्देशे गग्ये ।
क्षीरम्पानं येषाम् ते क्षीरपाणाः उशीनराः (३८) । सुरा-
पाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ६० ।

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां (३६)
वा० । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य एष, स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ।
प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि ।
विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तर-
पदम् यत्प्रातिपदिकान्तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणाम्
भगिनी गर्गभगिनी । अतएव (४०) नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य
नुम्विधानात्तङ्गक्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य । किञ्च (४१)
प्रहिण्वन्नित्यादौ हि हेर्नुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् ।

(३८) उशीनरशब्दो देशवाची तद्वासिषुपचारात् वर्तते ।

(३६) गिरिनदी गिरिनख गिरिनङ्ग गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्य-
मान माषोन आर्गयन । आकृतिगणोऽयम् गिरिनद्यादिः ।

(४०) अतएवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः ।

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे कृदत्वात् माषवापिणावित्यादा-
वुत्तरस्य पदत्वमिति भावः ।

(४१) पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

प्रेन्वन(४२) मित्यादौ तु क्षुम्नादि(१८३४)त्वान्न । युवादेर्न*
रस्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः (१३८४०) (४३)
नित्यमित्युक्तम् । वृत्तहणौ । हरिश्मानयतीति या सा हरि-
माणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । रस्यविणा(४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि ।
हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन ।

ग्रहणं प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह किञ्चेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थमे-
वेत्यर्थः ।

(४२) प्रेन्वनमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नस्येव धातुमध्यवर्तिनुमोऽपि-
नस्य न णत्वमित्यर्थः ।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्तसमासस्य
विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेश्च प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्रगवीणामित्या-
दौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् ।

(४४) रस्यविणेत्यत्वान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वेऽपि पद-
व्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य अतद्धितइति(४८४४०) वार्त्ति-
कैकषाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरेण पदेन व्यवधाने न
भवतीत्यर्थकत्वेनात्र तथात्वाभावात् ।

(४५) क्वादावित्यर्थकत्वापत्तेः कावित्यनुक्ता कुमतीत्युक्तम् ।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधायकपदं च
णत्वाश्रयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विशेषणीयमिति भावः ।

चतुरङ्गयोगेन । अतद्वित (४७) इति वाच्यम् * । आर्द्रगो-
मयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ई । १ । १४३ ।

अत्र सुण् निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्यकम् । क्लीवत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् । कुस्तुम्बुरुणि कुत्सिनानि तिन्दुकीफला-
नीत्यर्थः ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ई । १ । १४४ ।

सुण् निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमवि-
च्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति
अपरे परे च सक्रदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ई । १ । १४५ ।

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्दे शो स गोभिः
सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि (४८) ।
प्रमाणे । गोष्पदमात्रं चेतं (४९) । सेवितेत्यादि किम् ।
गोःपदम् गोपदम् ।

(४७) अतद्वितइतिव्यवधायकस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्वितभिन्नपरत्ये निषे-
धः तद्वितपरत्ये तु भवत्येवेत्यर्थः ।

(४८) गवां सञ्चारो नैव यत्र कदाचित् तत्रैव नञ्पूर्वे सुडिति भाष्ये स्थित-
मुदाहरणेन तदाहागोष्पदान्यरण्यानीति ।

(४९) चेतमिति चेत्याल्पपरिमाणत्वमनेन द्योत्यते तेन चेतस्य गोष्पदाधि-
क्येऽपि न क्षतिः ।

आस्पदमतिष्ठायाम् । ई । १ । १४ई ।

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति
किम् आपदापदम् ।

आश्चर्यमनित्ये । ई । १ । १४७ ।

अद्भुते (५१) सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम्
आचर्यं कर्म शोभनम् ।

वर्चस्कोऽवस्करः । ई । १ । १४८ ।

कुत्सितं वर्चः । वर्चस्वमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकी-
र्यत इति अवस्करः । वर्चस्को किम् । अवकरः ।

अपस्करो रथाङ्गम् । ई । १ । १४९ ।

अपकरोऽन्यः ।

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ई । १ । १५० ।

पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकलो सिद्धे विकिरग्रहण-
नस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तत्र भाष्य-
विरोधात् ।

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्यानलाभः प्रतिष्ठा ।

प्रकृते च लाभविषयः स्थानं तथाचास्पदमनेन लब्धमित्यस्य शरीर-
रक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः ।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽद्भुतलज्जकत्वादाहाद्भुते इति ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा । तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्वार्थम् (५२) । ऋषोइति किम् प्रकखो देशः । हरिचन्द्रोमाणवकः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ ।

१५४ ।

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेखिति किम् मकरो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दनाम नगरम् । नगरे किम् कातीरम् । अजतुन्दम् ।

(५२) अमन्त्वार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र । (उ५।१५०) इत्यनेनैव सूत्रेण संभवादिति भावः । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः ।

कारस्करो वृत्तः । ई । १ । १५६ ।

कारङ्करोतीति । कारस्करो वृत्तः । अन्यत्र कारकरः ।
केचित्तु कस्कादिष्विदं (६६४०) म्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ई । १ । १५७ ।

एतानि (५३) समुत्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः ।
किष्किन्ध्या । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतेधोः सुट् तलो-
पश्च ० । तात्पर्यं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकार-
तकारौ लोपेते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायो-
पाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचि-
त्तयोः * । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरि-
त्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

(५३) पारं करोतीति अजोहेतुताक्कील्येत्यादिना (उ३०८४०) टः । पारस्का-
रोदेशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य अन् पारस्करो मुनिर्भेदः किष्कु
प्रमाणा गुहा किष्किन्ध्या तस्करश्चौरः बृहस्पतिः सुराचार्यः ।
वनस्पतिवृत्तः । पारस्करादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै बृहतो तस्या एष पतिरिति श्रुतेः
(५५) प्रायश्चित्तकारान्तरपुंनिङ्गस्तपोवाची "प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं
निश्चयउच्यते" इति स्मृतेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानाम्प्रथमाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्पदत्रय(२) मधिक्रियते प्राग्दिशइति(६६०ष्ट०)यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः(६०४ष्ट०)प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) अ । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमाणस्य गणस्यापवादः ।

(१) अवसरसङ्गत्या तद्धितप्रकरणमारभते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमतश्च तत्तत् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।

(२) पदत्रयमिति प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिशइत्युत्तरमपि सम्यग्भवः अविधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पदत्रिकस्यैत बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि(३१७ष्ट०)रित्युक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्वस्येहार्थान्तरं तथाच समर्थशब्दः शक्तपर्यायः शक्तत्वञ्चार्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।

(३) प्राग्दीव्यतइत्यत्र तेन दीव्यतीतिस्वरूपप्रतिपादितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो ग्राह्य इत्याह तेनेति ।

(४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति धन्वपति बभ्रुपति धर्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । अश्वपत्यादिः ।

(५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४८६

तद्वितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।

अति गिति च तद्विते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

किति च । ७ । २ । ११८ ।

किति च तद्विते तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् ।
गाणपतम् । गाणपत्यो(६) मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाणां । ४ । १ ।

। ८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाञ्च (७) प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ख्यः स्यात् ।
अणोऽपवादः । दैत्यः (८) । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः ।
प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । यास्यः । पृथिव्या
जाजौ * । पार्थिवा पार्थिवी । देवाद्यजजौ ॥ दैत्यम्
देवम् । वह्निषष्टिलोपो (९) यञ्च ॥ वाह्यः । ईकक् च * ।
वाहीकः । स्यान्नोऽकारः ॥ अश्वत्यामः (१०) । पृषोदरा-

(६) गाणपत्यइति देवतार्थकाणानाञ्चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वेन व्यञ्जितं तु तथा
भवत्येवेति । मनो०

(७) पत्युत्तरपदाञ्चेत्यनेन वङ्गच्पूर्वकपत्यन्तान्न भवति अ यथा पत्यन्तादित्ये-
वोक्तं स्यात् तेन वङ्गपतिशब्दान्नेति । मनो०

(८) दैत्यइति दितिशब्दात् कृदिकारादृक्त्विनइति (२३० पृ०) ङीष् कृतं स्त्री-
भ्योऽङ्कि (५०६ पृ०) दैतेय इति सिद्धम् ।

(९) वह्निषष्टिलोपवचनमव्ययानां भस्मावदित्यस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेनारातीय
इत्यादौ न टिलोपः ।

(१०) अश्वस्येव स्याम वनं यस्येति वङ्गव्रीहौ पृषोदरादित्वात् सस्य तः ।

दितात्(४७६४)सस्य तः । भवार्थे तु लुग्वचः * । अश्वत्यामा
लोम्नोऽपत्येष् बज्जष्वकारः (११) * । बाह्यादीजो(४६८४)
ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बज्जप् किम् औडु
लोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) ॥ गव्यम् । अजादिप्रस
ङ्गे किम् गोभ्यो हेतुभ्यआगतम् गोह्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो (१३) ऽञ् । ४ । १ । ८६ ।

औत्सः । अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ अग्नेरपत्यादि आग्ने
यम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधा-
रणाः प्रत्ययाः ।

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) योरिति न केवलमपत्येव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वपि तेन गोरित्
गवि भवं, गौर्देवताऽस्येति सर्वत्र गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलून
वष्कया (असे) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जगद्भरत
उशीनर यीष् पीलुकुण उदस्यान (देगे) प्रगदंश भल्लकीय रथनर
मध्यन्दिम बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उणिह
ककुभ सुवर्ण देव यीष्नाट् छन्दसि । उत्सादिः ।

अत्र वष्कया (असे) इति पठ्यते असे असमासे वष्कयस्यापत्यं वास्तव्यः
समासे तु गौवष्कयिरिति अत्रासे इति निषेधज्ञापकान् तदन्तगिणि
रत्वास्ति तेन धेनुगव्यस्यात्र पाठेन अथेनूनां समुहइत्यर्थे आधेनवमिति
सिद्धम् । मनो ।

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमग्नौ भवमग्निना दृष्टं साम अग्नेरिद-
मित्येतेषां ग्रहणम् ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६१

स्त्रीपुंसाभ्यान्तज्ज्ञौ भवन्तात् । ४ । १ । ८७

भान्यानाम्भवन (६५८४०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां कमा-
न्तज्ज्ञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंसुः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति
(४४५४०) ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽजादिः (१५) अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-
तीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदङ्गण्डम्
पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये
किम् द्वयोर्मित्रयोरपत्यम् द्वैमिति ।

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेऽलुक् स्यात् ।
गर्गाणाञ्छाताः । वृद्धाच्छः (५६०४०) ।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (१६) । ६ । ४ ।

। १५१ ।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसृत्वात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽचीव्यस्यापकर्षा-
ल्लभ्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि यजि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वात् ततश्चः

(१६) आपत्यस्येति किं संक्राणादिभ्योभवादर्थं सांकाश्यके इत्यादौ सा भूत्
तद्धिते किं गार्ग्य इति स्त्रियां जसि सा भूत् अनातीति किं गार्ग्या
यण इत्यादौ सा भूत् ।

.हलः(१७) परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्विते न त्वाकारे ।
गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् ।
अचि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ६० ।

प्राग्दीव्यतीये अजादौ मत्स्ये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् । ग्लुचकस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः
फिन् ततो यन्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य क्वातोऽपि ग्लौचु-
कायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५६ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वे (५६४०)त्यण् । तस्मात्
अणोद्वच इति(५१८४०) फिज् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ।
तद्राजाच्चाणः* । द्वज् मगधे(५१६४०)त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो-
द्वचइति (५१८४०) फिजोलुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

(१७) सूर्यतिथ्येत्यतो(२२८४०)यइति हलस्तद्वितस्येत्यतो(२१८४०)हलइति
चानुवर्त्याह हलइत्यादि । गर्गीयमिति प्राक् क्रीताच्छ (६२५४०)इति ।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्गामि राहवि रावणि औदञ्ची औद-
व्रजि औदमेघि औदमक्कि औदभज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि
राहक्षति भौनिङ्कि राणि औदन्य औद्गाहमानि औज्जिहानि
औदगुह्मि (तद्राजाच्चाणः) आकृतिगणोऽयम् ।

तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । ..

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६३

गोत्रे य(१६)इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचाम्भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अतइज् (४६८४०) । यजिजोश्चेति (५००४०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाङ्गिम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१)परस्य युवप्रत्ययस्य लृक् न स्यात् । पूर्वेषां प्राप्तः । तुल्वलः ततइजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्व-
लायनः पुत्रः ।

फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ।

यूनि लुगिति(४६२४०)नित्ये लृकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य क्वात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यम् यास्कः । शिवाद्यण्(५०४४०) । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणोद्वचइति (५१८४०) फिज् । तस्य क्वात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ।

-
- (१६) इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थ एव सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति गोत्रविशेषणमित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम् ।
- (२०) दक्षस्य गोत्रापत्यं पुमान्दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति ।
- (२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलोपि दैवति वार्कलि नैवकि दै-
वमति दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैङ्गि अ नुराहति पौष्करसादि
आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिषि प्राङ्गाहति बार्न्वकि वैशी-
ति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्वकि पौष्पि कारे-
णुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति । तौल्वल्यादिः ।

पञ्चान्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽथ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिद्वि(२२)
रन्त्योपधाद्वि बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२३) कृतम्भवेत् ।

उत्सर्गः शेषएवासी दृष्टान्तस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यम् भानवः । कृतसन्धेः किम्(२४)
सौत्यितिः(२५) । अकृतञ्चपरिभाषया सावुत्यितिर्मा भूत् ।

(२२) उपगु अणइतिस्थिति योगुण(४१५४०) इति गुणं बाधित्वा परत्वादचो-
ज्ज्णितीति(१११४०) दृष्ट्या भवितव्यं गुणस्य पिचव्यइत्यादौ सावका-
शत्वात् किञ्च गुणे कृते अवादेशे च अत उपधाया (उ४०४०) इति दृष्ट्या
भवितव्यमित्याशङ्क्याहदिद्विरिति । परत्वादिति भावः । तथाच गौ-
गावावित्यादौ अन्त्यस्य, पाचक इत्यादावुपधायाः सौश्रुतइत्यादौ
चादेद्विद्विरिति विषयविशेषसमावेशइति भावः ।

(२३) अपत्यसमूहविकारादीनां संबद्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेण तस्येद-
(१६३४०) मित्यनेनैवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधक-
भूतस्य दृष्टाच्छ (१६०४०) इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम् । दृष्टाच्छ
इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्रापि सत्त्वादाह उत्सर्गशे-
षएवासाविति तथाचापत्यादिचातुरर्थीपर्यन्तप्रत्ययार्थभित्तत्वं शेषत्वमि-
त्यस्य तत्त्वविवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुक्त्या अदन्तवाह-
दिप्रकृतिकापत्यार्थकस्योक्तत्वेन तद्विस्तृत्यैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति
भावः । तथाच दृष्टानि दृष्टिर्यस्याचामादेरिति(१६०४०) परिभाषितानि
प्रातिपदिकान्तेवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः ।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् सन्धौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो
भविष्यतीति कृतसन्धिकार्थार्थकसमर्थग्रहणं किमिति प्रश्नः ।

(२५) सावुत्यितिर्मा भूदित्येव समर्थग्रहणमित्युत्तरम् । तथाहि सु उत्यित

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६५

समर्थपरिभाषया नेह वस्त्वमुपगोः, अपत्यञ्चैतस्य । प्रथमा-
त्किम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वा-
क्यमपि । दैवयज्ञीति(५२३४०)सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः
समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वात् ङीप् । औपगवी ।
आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंसः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्(२७) । ४ । १ । १६२

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सन्धौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषा-
तोऽपि परया अकृतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्यप्रसङ्गः
सु इत्यस्य वृद्धिसम्भावनया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कृतमपि सन्धिं
नोच्चारयन्तीति तदर्थतया वृद्धैव प्रथमं भवितव्यमिति तदर्थं समर्थ-
ग्रहणमिति भावः ।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुज्योत्तरयति अप-
त्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रशब्दादेव प्रत्यय-
स्तथा देवदत्तोऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये च देवद-
त्तादिरूपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादित्युक्तं तथाच प्रत्य-
यविधायकसूत्रे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययोभवति तस्यापत्य-
(४६३४०)मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपग्वदेरुपात्ततया ततएव प्रत्ययः
साटस्य देवता(५३०४०)इत्यादौ तु इन्द्रादेव, तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति
सर्वं सुस्पष्टमिति

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम्
पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाहापत्यत्वेन विवक्षित-
मिति तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः
समन्वितकतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् ।

वंश्ये(२८) पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थीदि तद्युव-
संज्ञमेव स्यान्नतु गोत्रसंज्ञम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ।

ज्येष्ठेभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थीदिर्युवसंज्ञो वा स्यात् ।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ४ ।

१ । १६५ ।

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्
जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकस्त्रीवतिग्रहणमपत्यस्य विशे-
षणम् द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपा निर्देश उभयो (२६)
रुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामह-
भ्रातरि(३०)वा जीवति । गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो
वा । स्थविरेति किम् । स्थानवयोन्यूने (३१) गार्ग्य एव ।
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव । वृद्धस्य च पूजाया-
मिति वाच्यम् * । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य

(२८) पितृपितामहादिरुत्यादकप्रबन्धः वंशस्तत्र भवः वंश्यः । पौत्रप्रभृतीत्य-
नुवृत्तं प्रश्न्या विपरिणामय्याह पौत्रादेरिति । तद्युव एवकारार्थः स
च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति ।

(२६) उभयोः स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां
पूज्यत्वात् ।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृसपिण्डग्रमपीह मृह्यते इति मतेनेदम्

क्वचित्पितामहभ्रातरीत्येव पाठः । शब्देन्दु०

(३१) स्थानवयोनून् इति सज्ज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थाननृपः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६७

युवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्ययणः ।
पूजेति किम् गार्ग्यः । यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वा
च्यम् । गार्ग्यो जातमः । कुत्सेति किं गार्ग्ययणः ।

एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे (३२) स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा ।

यद्वा स्वदूयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यमितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वदन्ये सूत्रसेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवा-
दिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जेष्टे षट्त्ववंशे औपगवेः फक् ।
इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनश-
तम्प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु
तृतीये वाच्ये उपगोरणा दृष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिजपि स्यात्
चतुर्थे फगिति ततः फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्ट-
नवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् ।
एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ।

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूल-
पुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा
स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्वानतावत्संख्यकानामिति भेदः ।

(३३) पितामहादोनामपीति अपत्यमित्यनुषज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं
पौत्रप्रवृत्तीति (४६५५०) सूत्रस्वरसात् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वा-
देक एव प्रत्ययः ।

अत इञ् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यात् । अप-
त्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ६५ ।

बाह्विः । औडलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषाद्-
चाण्डालविम्बानाञ्चेति वक्तव्यम् * ।

(३४) बाह्व उपबाह्व उपवाक् निवाक् शिवाक् वटाक् उपविन्दु वृषलो
वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला ऋगला ध्रुवका ध्रुवका सुमि-
त्वा दुर्मित्वा पुष्करसट् अनुहरत् देवशर्मान् अग्निशर्मान् भद्रश-
र्मान् सुशर्मान् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अमितौजसः
सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष श्वराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन्
शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्हिन् प्राकारमर्हिन् लोमन् अजी-
गर्त्तं, कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क (उदकः
संज्ञायाम्) (सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च ।) बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम् ।
तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्द्रशर्भिः आजधेनविः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६६

न याभ्याम्पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७
। ३ । ३ ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्याम्परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां
पूर्वौ क्रमादैजागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः(३५) च्फज् । ४ । १ । ६८ ।

व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातवाचिभ्यः च्फजन्तेभ्यश्च स्वार्थे जः स्यान्नतु स्त्रियाम् ।
कौञ्जायन्यः । वृद्धत्वे तद्राजत्वात्(५२०४०) लुग्वक्ष्यते । ब्राह्मा-
यन्यः । स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीप् । अन-
न्तरापत्ये । कौञ्जिः ।

नडादिभ्यः(३६) फक् । ४ । १ । ६९ ।

गोत्रइत्येव । नाडायनः चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

(३५) कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश
स्कन्द स्कम्भ । कुञ्जादिः ।

(३६) नड इत्येवमादिभ्यः पष्ठप्रन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाडा-
यनः । नड चर वक सुञ्ज इतिक इतिग उपक एक लमक शलङ्क
शलङ्कञ्च सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् वृष(गणो) प्राण नर साय-
क दास मित्व द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल
काश्यप काश्य काव्य अज असुष्य कृष्णरणौ (ब्राह्मणवाशिष्ठे)
अमित्व लिगु चित्व कुमार क्रोष्ट क्रोष्टञ्च लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा
अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलभ्रर अध्वर

हरितादिभ्यो (३७) ऽजः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधि-
कारेऽपि सामर्थ्याद्यन्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः ।
विदा(५०१४०)द्यन्तर्गणो हरितादिः ।

यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरा-
पत्यस्येति (४६१४०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

शरदच्छुनकदर्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ ।

१०२ ।

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शारदता-
यनो भार्गवश्चेत् शारदतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगम्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य
स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक
ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नडादिः ।

(३७) हरित किन्दास बह्यस्क अर्कलूष बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध
रथीतर रथन्तर गविष्ठिर निषाद शवर अलस मठर मृडाकु
मृपाकु मृड पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननन्दृ परस्त्री परशु च हरितादिः ।
अत्र परशुशब्दः पठ्यते स च परस्त्रीवाचकः तज्ज्ञातः पारशवः
ब्राह्मणाच्छुद्रायामुत्पन्न इत्यर्थः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०१

एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रौणायणः द्रौणिः । पार्व्यतायनः
पार्व्यतिः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । अनादिरिह(३८)द्रौणः ।
अश्वत्याम्नानन्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो (३६) ऽज् । ४ ।

१ । १०४ ।

एभ्योऽज् स्यात् गोत्रे ये त्वताऽनृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आन-
न्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यज् । विदस्य गोत्रम् वेदः । अनन्तरो
वेदिः(वाह्यादे) राकृतिगणत्वादिज् । पुत्रस्यापत्यम् पौत्रः ।
दौहितः ।

गर्गादिभ्यो (४०) यज् । ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

(३८) अनादिरिति न तु भातरप्रविद्धस्तस्य सादित्वात् ।

(३६) विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्भ विश्वानर
ऋषिषेण ऋतभाग ह्य्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक
धेनु गोपवन शिगु दिन्दु भोगक भाजन शमिक अश्ववतान श्यामाक
श्यामक श्यावलि श्यापर्ण (५००४०) उक्तो हरितादश्च । इति
विदादिः ।

(४०) गर्ग वत्स वाजासे संज्ञते अज व्याघ्रपात् विदभट् प्राचीनयोग
अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट
मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वायसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु
बल्लु मण्ड गण्डु शङ्खु लिगु गुहल मन्त मङ्गु अलिगु जिगीषु
मनु तन्त मनायी सुनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष
तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य
कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रङ्ग-

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ।

गोत्रे यद् यजन्तमजन्तश्च तद्वयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बद्धत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्व्राः ।
तत्कृतेदूति किम् प्रियगार्ग्याः । स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः ।
गोत्रे किम् द्वैष्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गो-
त्रम् । तेनेह न पौत्राः । दौहित्राः ।

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ।

गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः बाम्बव्यः
कौशिक ऋषिः । बाम्बवोऽन्यः : बम्बुशब्दस्य गर्गादि (१०१४०)
पाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलन्तु लोहि-
तादि (२१६४०) कार्यार्थम् । बाम्बव्यायणी ।

कपिवोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ।

गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बोध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बोधिः ।

वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ।

गण शण्डिल चणक चुलुक् मुङ्गल मुसल जमदग्नि पराशर जा-
तूकर्ण सहित मन्वित अश्रसरय शर्करान्न पृतिमाष स्यूरा अर-
रक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिल भिषज् भिषज
भड़ित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवह्न इन्द्रह्न एकलू
पिप्पलू बृहदग्नि मुलोहिन् मुलाभिन् उक्थ कुटीगु । गर्गादिः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०३

आङ्गिरसइत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ(५०१ष्ट०)
शिवादौ(५०४ष्ट०)च पाठाद्यजणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ।

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०६ ।

वातण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादि-
त्वात्(२४१ष्ट०)ङीन् । वातण्डी । अनाङ्गिरसेतु । वातण्ड्यायनी ।
लोहितादित्वात्(२१६ष्ट०)ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वा-
द्वक्ष्यमाणः (५२१ष्ट०) ष्यङ् न ।

अश्वदिभ्यः (४१) फञ् । ४ । १ । ११० ।

गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृति-
विशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किं जाताया
अपत्यं जातेयः ।

भर्गाच्चैर्गत्त । ४ । १ । १११ ।

गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्वैर्गत्तः भार्गिरन्यः ।

(४१) अश्व अश्वान् शङ्ख शृङ्गक विद पुट रोहिण खर्जूर खञ्जार वस्त
पिजूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित प्रकृत रामोद चान्त काश
तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र अविष्ट पविन्द पवित गो-
मिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप (आत्रेये) जन जङ्
खड्ग पीप अर्ह कित विशम्प विशाल मिरि चपल चुप दासक बैल्य
प्राच्य धर्म्य आनडुह्य पुंसि (जात) अर्जुन प्रहृत सुममस् दुर्मनस्
मनस् प्रान्त ध्वन आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज (आत्रेये) उत्स आतव
कितव वद धन्य पाद शिव खदिर । अश्वदिः ।

शिवादिभ्यो (४२) ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे
तिकादित्वात् (५१७४) फिञ् । गाङ्गायनिः शुम्भादित्वात् (५०६४)
ढक् । गाङ्गेयः ।

अट्टङ्गेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ ।

१ । ११३ ।

अट्टङ्गेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् । ढको ऽपवादः । यामु-
नः । नाम्नादः । चिन्तिताया अपत्यम् चैन्तितः । अट्टङ्गेभ्यः
किम् वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामि-
काभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शौभनेयः ।

ऋष्यन्धकट्षिण्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ।

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् अनभि-
म्भान कोहित सुख सन्धि सुनि ककुत्स्य कहोड़ कोहड़ कहय
कहय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतरण्ड तण्कर्ण चीरहृद जलहृद
परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्थिका गोपिका कपिलिका जटिलिका
बधिरिका मङ्गीरक मजिरक ट्षिण्णिक खञ्जार खञ्जाल कर्मार रेख
लेख आलेखन विम्बवण रवण वर्त्तनाक्ष मीवाक्ष विटप पिटक पि-
टाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कार घृथा उत्क्षेप पुरोहि-
तिका सुरोहितिका सुराहिका अर्यश्चेत सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण
खर्जूरकर्ण खदूरक तक्षन् ऋषिषेण गङ्गा विपाश् यस्क लह्य दुह्य
अयस्यूण तण् कर्ण पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सप्तती (द्वावी
नद्याः) त्रिवेणी त्रिवणं च शिवादिराकृतिगणः ।
गोत्रमिति निवृत्तमितः पभति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति । मनो०

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्वकेभ्यः ।
श्वामिन्तः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति
तु बाह्यादित्वात् (४६८०) इञ् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः ।
इञ् एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अतिशब्दात्तु
परत्वाङ्ठक् । आत्रेयः ।

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च ।
द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । साम्मातुरः । म्माद्रमातुरः । आदे
शार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
ऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् सौमात्रः ।
शुम्भादित्वात् (५०६८०) वैमात्रेयः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो-
व्यासः कर्त्तव्यः । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्षाशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाविषु । ४ । १ ।

११७ ।

अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्षिरन्यः । शौङ्गो भार-
द्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।
केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तमपठन्ति तेषाण्डक् प्रत्युदाहरणम् ।
शौङ्गेयः ।

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४४०) तन्नामिकाणस्त्राधित्वा द्व्यचदति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण्
विधीयते । पीलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पक्षे इञ् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् (४६८४०) ।
सौमित्रिः । शिवादित्वात् (५०४४०) । सापत्नः ।

द्व्यचः । ४ । १ । १२१ ।

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो (५०४४०) ऽप-
वादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम् (५६३४०) इत्यण् ।

इतश्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्ताद्द्व्यवोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः ।
नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शौम्नेयः ।

(४३) शुभ्र विटपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शलायल शलाकाभू लेखाभू विका
म रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवस्ति शकन्धि
विमाल विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शतल बन्धकी

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् ५०७

विकर्षकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ।

अपत्ये ढक् । वैकर्षेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्षिः ।
कौषीतकिः ।

म्बुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ।

चात् ढक् । म्बौवेयः ।

प्रवहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा ढे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ।

ढान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।
वाच्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुन्न
शक्यत इति सूतारम्भः ।

सृकण्डु विस्त्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टु-
रिक सुनामन् लक्ष्मणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा ककलास अणोव
प्रवाहण भारम भरत सृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त
सुदन्त सुवन्तम् सुदामन् कद्रु तद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदन्त शकल शलाका
खडूर कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुवृष्टि जर-
तिन् बलीवर्हिन् विग्र वीज जीव श्वन् अश्वन् अश्व अजिर ।
शुभ्रादिराकृतिगणः ।

कल्याण्यादीना(४४)मिनङ् च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धु-
किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वैर्णैव । कौलटिनेयः
कौलटेयः । सती निक्षुब्धत्वं कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं
कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति (५०६४)पक्षे ढक् । कौलटेरः

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १८ ।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः जिति णिति
किति च । सुहृदोऽपत्यम् सौहार्दः । सुभगाया अपत्यम्
सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः
साक्तुसैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्येति वाच्यम् * । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया-
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-
मपत्ये लुग्वक्तव्यः * । तयोरेव स्त्र्यपत्यम् । चटका । अजा-
दित्वात् (१०७४) टाप् ।

(४४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली
वर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याण्यादिः ।

अत्र परस्त्रीशब्देषणीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति मनोः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०६

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२६ ।

गौधेरः । शुभ्रादित्वात् (५०६५०) पक्षे ढक् । गौधेयः ।

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ।

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् ।
जडस्यापत्यम् जाडारः । पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढक् । पक्षे ढक् ।
काणेरः-काणेयः । दासेरः-दासेयः ।

पितृष्वसुष्णम् । ४ । १ । १३२ ।

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

ढकि लोपः । ४ । १ । १३३ ।

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् ।
पैतृष्वसेयः ।

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ।

पितृष्वसुर्यदुक्तन्तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः मातृष्वसेयः ।

चतुष्पाङ्गो ढ ज् । ४ । १ । १३५ ।

ढे लोपोऽकद्राः । ६ । ४ । १४७ ।

कटूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्ड-
लेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुःपाज्जातिविशेषः ।

गृष्टादिभ्यश्च (४५) । ४ । १ । १३६ ।

एभ्योढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मितयो
रपत्यम् । ऋष्यणि (५०४४०) प्राप्तो ढञ् ।

केकयमित्वयुप्रलयाणां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः जिति णिति किति च तद्विते
परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माणि
नेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहि-
रण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति यलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयौ ।

यस्कादिभ्यो (४६) गोत्रे । २ । ४ । १ । ६३ ।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बज्जत्वे ऽस्त्रियाम् । मितध्वः

(४४) ष्टष्टि हृष्टि बलि हलि विन्त्रि कुट्रि अजवस्ति मित्वयु । ष्टष्ट्यादिः ।

(४६) यस्का लह्य द्रुह्य अयः स्युण तणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बंहय्योग
कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसव्थ विन्त्रि कुट्रि अजवस्ति
मित्वयु रत्तोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मन्थक पुस्करसद् विप-
पुट उपरिमेखल क्रोष्टु मान क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीषेमाय खरप
पदक वर्धुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित । एते यस्कादयः

तद्धितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५११

अचिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ ।

४ । ६५ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बङ्गत्वे । अतयः
भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ।

बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वक्तमानस्य
लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

न गोपवनादिभ्यः (४७) । २ । ४ । ६७ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा(१०१४०)द्यन्त-
र्गणोऽयम् । गोपवनाः । शैग्रवाः ।

तिककितवादिभ्यो(४८) इन्धे । २ । ४ । ६८ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य बङ्गत्वे लुक् स्याद्इन्धे । तैकायनयश्च
कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः(५१७४०)फिञ् । तस्य लुक् ।
तिककितवाः ।

(४७) गोपवनं त्रियु विन्दु भाजन अन्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापण
विदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादि ।

(४८) तिककितवाः बह्वरभण्डीरथाः उपकलनकाः वफकनरकाः वकनस-
गुदपरिणहाः उज्जककुभाः लङ्गशान्तसुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णा-
जिनकृष्णसुन्दराः भट्टककपिठवाः अग्निकेशदेवकाः एते तिककित
वादयः ।

उपकादिभ्यो (४६) ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४

। ६६ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य वज्रत्वे लुम्बा स्याद्वन्द्वे अद्वन्द्वे च । औप-
कायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः (४६६७) फक् । तस्य लुक् ।
उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । भ्रष्टककपिष्ठलाः
भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् । २ ।

४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च वज्रषु लुक् स्यादव-
शिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादे-
शौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ।

। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् * ।

ये चाऽभावकर्म्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।

(४६) उपलक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आ-
डारक गडुक उदङ्ग सुधायक अवन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट
मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुपीतक
काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक
जटिलक बधिरक जन्तक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपञ्जग्व प्र-
ताम अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक
जङ्घरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामन्त दामकण्ठ । एते
उपकादयः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् ५१३

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्नतु भावकर्मणोः । राज-
न्यः । जातिग्रहणाच्छ्रद्धादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभाव-
कर्मणोः किम् राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । श्वशुर्यः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतः चार्मणो
रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्मणः ।
वा हितनाम्न इति वाच्यम्* । हितनाम्नोऽपत्यम् । हैतनामः-
हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनप-
त्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि
ब्रह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये
किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

अौक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ।

अणि टिलोपो निपात्यते । औचम्पदम् । अनपत्ये किम् ।
उच्छाणोऽपत्यम् औच्छाणः ।

षपूर्वेहन्वृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ।

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश भस्यातो लोपोऽणि । औच्छाणः ।
ताच्छाणः । औणघ्नः । धतराज्ञोऽपत्यम् धातृतराज्ञः । षपूर्वेति
किम् । साम्नोऽपत्यम् सामनः । अणि किम् । लाघण्यः ।

क्षपाट्घः । ४ । १ । १३८ ।

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षातिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १३९ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात् ।
आठग्रकुलीनः ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठकञौ । ४ । १ । १४० ।

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पद-
ग्रहणं किम् वज्रकुल्य—वाज्रकुलेयकः—वज्रकुलीनः ।

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । महाकुलः—महा-
कुलीनः—महाकुलीनः ।

दुष्कुलाङ्ठक् । ४ । १ । १४२ ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१५

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ।

स्वसुखः । ४ । १ । १४३ ।

स्वस्तीयः ।

भ्रातुर्व्यञ्च । ४ । १ । १४४ ।

चाक्रः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रातृतीयः ।

व्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये ।

भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

रैवत्यादिभ्यः (५०) ठक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५०

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्णठकौ स्त कुत्सायाम् ।

गार्ग्या अपत्यम् गार्गो गार्गिको वा जातमः । भस्याढे

तद्धिते इति (४०६४०) पुंवङ्गावाङ्गार्ग्यशब्दात्णठकौ । यस्येति

(१३६४०) लोपः । आपत्यस्येति (४६१४०) यलोपः ।

वृद्धात् ठक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ।

(५०) रैवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्ध वृकपाह

कर्णपाह दण्डपाह ककुदाच चामरपाह रैवत्यादिः ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्रादूयनि वज्रलं
ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पक्षे
फक् । भागवित्तायनः ।

फेष्छ च । ४ । १ । १४६ ।

फिजन्तात्सौवीरगोत्रापत्ये छ्छक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्द-
स्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात्(५१७४०)फिञ् । तस्यापत्यं
यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् यामुन्दा-
यनिः । औत्सर्गिकस्थाऽणो ण्यच्चत्वियेति (५४२४०) लुक् ।
सौवीरेति किम् तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । ४ । १ ।

१५० ।

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यमल्पाच्चतरस्य परनिपातास्त्रिङ्गा-
दिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ।
फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः ।

कुर्वादिभ्यो (५१) ण्यः । ४ । १ । १५१ ।

अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । सम्राजः
क्षत्रिये'गु । साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः ।

(५१) कुरु गर्गर मङ्गुप अजमार रथकार वावदूक सम्राजः (क्षत्रिये) कवि
विमति कापिञ्जलादि वाष् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि
वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका
शुभ्र अम्र दर्भ केशिनी वेना (रुन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१७

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति (४७४४०)सस्य षः । हारिषेण्यः
लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भ-
कार्यः । नापित्यः ।

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापि-
तात्तु (४१८४०) परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । तच्छणोऽण
उपसंख्यानम् * । षपूर्व्वेति (५१४४०)अनोऽकारलोपः ताच्छणः ।
पक्षे ताच्छण्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिज् । ४ । १ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभोकार पथिकार मूढ शकभ्यु शङ्क शाक
आकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्ठादिवत्
खरवर्जम्) वृद्धत्वात् उदीचां वृद्धा दिति (५१८४०) सूत्रेण फिज्
कुर्वादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरस् शाक्य सैन्धव यमुन्द रूप्य
पाम्य नील अमित्र गौकष्य कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य
भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत चैतयत पाजवत
चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरङ्ग वह्नाका खल्यका वृष
लोमक उदन्न यज्ञ तिकादिः ।

प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपन्निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यम्
कौशल्यायनिः । कर्म्मारस्यापत्यम् कार्म्मार्यायनिः । ह्यग-
वृषयोरपि • । ह्यार्यायनिः । वार्यायणिः ।

अणो द्वचः । ४ । १ । १५६ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कात्तूयणिः । अणइति
किम् दाचायणः । द्वचः किम् औपगविः । त्यदादीना-
म्फिञ् वा वाच्यः • । त्यदायनिः त्यादः ।

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ ।

आम्रगुप्तायनिः । प्राचान्तु । आम्रगुप्तिः वृद्धात्किम् दाक्षिः ।
अगोत्रात्किम् औपगविः ।

वाकिनादीना (५३) क्कुक् च । ४ । १ । १५८ ।

अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः
वाकिनिः ।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ।

अस्मादा फिञ् सिद्धस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधी-
यते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

प्राचामवृद्धात् फिन् वज्जलम् । ४ । १ । १६० ।

(५३) वाकिन गोधेर कार्कष काक लङ्काचर्मिषर्मिणौ (नलोपस) । वाकि-
नादिः ।

ग्लुचुकायनिः ।

मनोज्ञातावज्यतौ षक् च । ४ । १ । १६१ ।

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ।

जनपदक्षत्रिययोर्वीचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति (५१०४०)
सूत्रे निपातनाद्विलोपः । ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । क्षत्रियसमा-
नशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यपत्यवत् * । तद्राजमाचक्ष्णाण-
स्तद्राजइत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।
पूरोरण वक्तव्यः * । पौरवः । पाण्डोर्छन् । पाण्डवः ।

सास्वेयगान्धारिभ्याञ्च । ४ । १ । १६६ ।

आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति अजोऽपवादः । सास्वेयः ।
गान्धारः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

द्वज्मगधकलिङ्गसरमसादण् । ४ । १ । १७० ।

अजोऽपवादः । द्वजः । आङ्गः । वाङ्गः । सौत्तः । मागधः ।
कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

वृद्धेत्कोसलाजादाज्जगृह् । ४ । १ । १७१ ।

वृद्धात् । आम्बुश्वः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः ।
अजादस्यापत्यम् अजाद्यः ।

कुरुनादिभ्यो एयः । ४ । १ । १७२ ।

५२०

सिद्धान्तकौमुदी ।

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु शैविकोऽण् ।

सात्त्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् । ४ । १

। १७३ ।

सात्त्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य-
स्त्रिभ्यश्च इञ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः ।
कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यपेयवम् ।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

तद्राजस्य वङ्गेषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२

वङ्गव्यर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते वङ्गत्वे न तु स्त्रि-
याम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथन्तर्हि 'कौरव्याः
पशव' इति 'तस्यामेव रघोः पाण्डुरा इति च । कौरव्ये' पाण्डेय
च साधव इति समाधेयम्' तु 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इति 'निरु-
ध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति' तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्ष-
णया ।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्यः
इति वक्तव्यम्* । चोलः । शकः । द्वजलक्षणस्याणो (५१६४०)
लुक् । केरलः । यवनः । अजोलुक् । कम्बोजाः समरे इति
पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः ।
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जावित्यण् (५८८४०) ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५२१

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लृक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लृक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी ।
कथम्माट्टीमुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गा
दित्वं वा कल्प्यम् ।

न प्राच्यभर्गादि (५४) यौधेयादि (५५)भ्यः ।

४ । १ । १७८ ।

एभ्यस्तद्राजस्य न लृक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी ।
कैकेयीत्यत्र तु अन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा-
शुक्राभ्यां द्वयच इति (५०६४०) ढक् । ततः स्वार्थे पश्चादियौधेया-
दिभ्यामणञाविति (७१६४०) अञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१४०)
ङीन् । अतश्चेति (५२१४०) लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीपुत्रदात्तनि-
वृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

४ । १ । ७८ ।

(५४) भर्ग कुरुश केकय कश्मीर साल्व सुस्याल उरस् कौरव्य भर्गादि ।

(५५) यौधेय शौक्रेय यौभ्रेय जाबलेय धौर्त्तय विगर्त भरत उशीनर
यौधेयादिः ।

त्वादीनामन्यमुत्तमन्तस्य समोपमुपोत्तमङ्गोत्वे यावणिजौ
विहितावनार्धौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः
स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
त्यणिञोरेव । ष्यङावितौ । यङश्चाप्(२४२ष्ट०) । कुमुदगन्धे-
रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्धयोः किम्
वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् औपगवी ।
जातिलक्षणो(२३७ष्ट०)ङीष् । गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता
आहिच्छत्री ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ।

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयो-
रणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थआर-
म्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

क्रौड्यादि (५६) म्यञ्च । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिजर्थश्चा-
रम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत (युवत्याम्) । सूत्या ।
भोज (क्षत्रिये) । भोज्या ।

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत सैकयत
वैस्वयत सौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि
कौटि भौरिकि भौलिकि शाल्मलि शालास्थलि कापिष्ठलि गौकज
क्रौड्यादिः ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् ५२३

दैवयज्ञिशौचिष्टि सात्यमुग्रि काण्डेविद्विभ्यो
ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ।

एभ्यश्चतुर्थः षड् वा । अगोत्रार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्तते । पक्षे इतो मन्येति (२३६) ङीष् । दैवयज्ञ्या
दैवयज्ञी ।

इत्यपत्याधिकारः ।

तेन (१) रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ।

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रम् काषायम् ।
माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

लाक्षारोचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ।

लाक्षिकः । रौचनिकः । शकल(२)कर्हमाभ्यामुपसंख्यानम् ।
शाकलिकः । कार्हमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।
शाकलः । कार्हमः । नील्या अन् * । नील्या रक्तम् नी-
लम् । पीतात्कन् । पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्या-
मञ् । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः । पौषो रातिः ।

लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ।

- (१) तेनेति । रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्म्मत्वर्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः शु-
क्तस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम् । रागादित्यभावे कर्त्तृत्वतीयान्तात्
स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादितिग्रहणम् । एतच्च प्रत्युदाहरणे स्पष्टम् ।
(२) “शकलं त्वच्च खण्डे च रागवस्तुनि वत्कले” इति विश्वोक्तेः शकलमिह
रागवस्तु ।
(३) नक्षत्रेणेति नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभि-
दधानाः प्रत्ययं लभन्ते इत्यर्थः ।
(४) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमह-
त्यादि संगच्छते सर्वस्याहुः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा
योगस्य सार्धत्विकत्वात् ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् ।

५२५

पूर्वेण विहितस्य लुप्प्रात् षट्दण्डात्मकस्य(५)कालस्यावान्त-
रविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्ण-
मासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य
इति(५२०४०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात् ।
श्रवणशब्दात् अतएव (६) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाध-
कान्यपि(७) निपातनानि । आवणी ।

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ।

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः श्रवत्यो मुहूर्तः ।
संज्ञायां किम् आवणी । आश्रवत्यी ।

द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ।

नक्षत्रद्वन्द्वात् युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च ।
तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ।

-
- (५) षट्दण्डात्मकस्येति । अद्यपुष्यइत्युक्तौ न ह्यो न वाश्च इति विशेषे
गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप्
भवत्येवेति भावः ।
- (६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०४०) श्रवणेतिनिर्देशादेव । अनेन च
पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन आवणीति ।
- (७) अबाधकान्यपीति वृत्तिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति
स्वीकृतम् । तथाच विभाषेत्यत्र श्रवणेत्युच्चारणज्ञापकादेवैतद्विषयेऽपि
श्रवणाशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः ।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थे(९)
ऽण् डिद्वा वक्तव्यः * । उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनम् ।

कलेठक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवात् डाड्डौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति(११६४)लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (उ६०१४०)भूद्वामदेव्यस्य नञ् स्वरे (१०)

परिवृतो (११) रथः । ४ । २ । १० ।

वस्तैः परिवृतो वास्तो रथः । रथः किम् वस्त्रेण परिवृतः
कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न वस्तैः
परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

(८) तृतीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थे ऽणादयः सूर्यद्दृष्टं तच्चेत् साम ।

(९) अस्मिन्नर्थे इति तथाच लोकवार्त्तिकम् ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद्वा द्विविधीयते । इति

दृष्टे सामनि जाते चार्थे द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ।

(१०) अतदर्थे इति ययतोऽतदर्थे इति (उ६०१४०) विहिते नञ् स्वरे
नजान्निते स्वरे उद्यतोऽर्थं ह्यणं मा भूदित्येतदर्थम् डित्करणमिति भावः

(११) तृतीयान्तात् परिवृतइत्यर्थे ऽणादयः सुः यः परिवृतः स चेद्दृष्टः॥

पाण्डुकम्बलेन परितृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो
नितृत्तरर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परितृतः द्वैपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।
अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा
अपूर्वपतिः (१३) कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भाष्यी ।

तत्रो (१४) इतममलेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके
निधाने वर्त्तते तेन (१५) सप्तमी, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

(१२) अपूर्व्वेति अपूर्व्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्व्ववचनं तत्वेत्यन्त-
रार्थः अपूर्व्वत्वात् पतिरेव रुढेर्योग्यतावशाद्वा । प्रथमान्नात् द्विती-
यान्नाद्वा प्रत्ययः आद्ये उपयमनविशिष्टे स्वार्ये द्वितीये उपयमनरीति
बोध्यम् तस्येदमित्यत्रा सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्व्वपतिरिति बहुव्रीहिः ।

(१४) तत्रेति पदं साहित्यतः (५२६४०) प्रागुक्तवर्त्ति स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
यद्वेन्दुः ।

(१५) तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च स्वात्यव-
चित्तत्वेऽपि तस्मात्तत्त्वात् दत्तौ प्रमेयः ।

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रेत्येष समुदायेन चेद्वत्तं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो
भिच्छुः ।

संस्कृतम्भक्षाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतम्भक्षाश्चेत्ते स्युः ।
भ्राष्ट्रे संस्कृतः भ्राष्ट्रः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाक-
पालः (१६) पुरोडाशः ।

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) शूल्यं मांसम् । उखा
पातविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्रष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पक्षेऽण् ।

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् उक्त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोलुगनपक्षे (४६१४०) इत्यनेनाणो लुक् तेन नादि-
वृद्धिः । अष्टनः कपाले हविषीति (२८८४०) आत् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न तु
गुणाधानम् ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५२६

श्रवति वर्द्धते इत्यदश्वित् तत् संस्कृतः औदश्वित्कः ।
औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा
चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । दोषउप-
संख्यानम् । दोर्भ्याञ्चरति दोष्कः ।

क्षीराड्डञ् । ४ । २ । २० ।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु भक्षा इति तेन यवाग्वा-
मपि भवति । क्षैरेयी ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
पौषो मासः ।

आग्रहायण्यश्वत्याड्डक् । ४ । २ । २२ ।

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति(७२६४०)
गणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति(४१५४०)णत्वम् । आग्र-
हायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्व-
त्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः निपातनात्पौर्णमास्यामपि
लुप् । आश्वत्यिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।

४ । २ । २३ ।

एभ्यश्च । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः । श्राव-
णिकः श्रावणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।

साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । वार्हस्यतम् ।
त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१६) ।
ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति
तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्र अग्नीति (४६०४०) ठक् ।

कस्येत् (२१) । ४ । २ । २५ ।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति (१३६४०)
लोपात्परत्वा (२२) दादिद्विः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं
हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् (२३) ।

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थे देव-
ताया अभेदेनात्मयः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूपबोध-
नाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः ।

(१६) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवताशब्दो रूढस्तेन पितरोऽपि देवता
देवात्तत् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् ।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासंभवशङ्कायामाह्वानेयइति शैषिके इति
अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः । अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्व्वत्वेति पद-
मनुवर्त्य योजयन् सर्व्वत्वाम्नीत्युक्तम् कश्चित् तथैव पाठः ।

(२१) कस्येदिति 'कः प्रजापतिरुद्दिष्ट' इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रतिपदोक्त-
त्वात् न तु सर्व्वनाम तस्य लाक्षणिकत्वात् ।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूप-
विधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम् ।

(२३) आयमित्यत्र तु परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन यौ चङीति
सूत्रभाष्ये दृष्टेर्लोपो बलीयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं तस्य
सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाधादित्यवसेयम् ।

शुक्रादघन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनप्तृपान्नप्तृभ्याङ्गः । ४ । २ । २७ ।

अपोनप्ति, यम् । अपान्नप्ति, यम् । अपोनपात् अपान्नपाञ्च
देवता । प्रत्ययसन्धियोगेन तूक्तं रूपन्निपात्यते अतएवापो-
नपाते अपान्नप्तृब्रूहीति प्रैषः ।

छ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्तार्थः । अपोनप्तीयम् । शत-
रुद्रात् घञ् * । चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम्
शतरुद्रियम् । घञ्योर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति
(४६।४०) न लुक् ।

महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ।

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् माहेन्द्रीयम् ।

सोमाट्ठ्यण् । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्त्वात् ङीप् । सौमी ञ्ठक् ।

वाय्वुपितुषसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ञ्ठतव्यम् ।

रीडृतः । ७ । ४ । २७ ।

अक्षयकारेसार्वधातुके यकारे चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रीडादेशः स्यात् । यस्येति च (१३६४०) । पितृग्रम् । उषस्यम् ।

द्यावाष्टयिवोशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवा
स्तोष्मति (२६) गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।

चाद्यत् । द्यावाष्टयिवीयम् । द्यावाष्टयिव्यम् । शुनासी-
रीयम् शुनासीर्यम् ।

अग्नेढक् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराज (२७) प्रौष्ठपदादृज् । ४ । २ । ३५ ।

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ।

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् अिति णिति किति
च परे । आग्निमारुतम् ।

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः सीर आदित्य इति मनो० ।

(२६) वास्तोष्मतीत्यत्वानेनैव निपातनात् वक्ष्या अलुक् पत्वञ्च ।

(२७) महाराजो वैश्वदेवः । प्रौष्ठपदादणि प्राप्ते वचनम् ।

नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम्
ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम्
'आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत' । तदस्मिन्वर्त्ततइति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नावयज्ञिकः कालः । पाक-
यज्ञिकः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूर्णः (२८) मासोऽस्यां
वर्त्तते इति पौर्णमासी तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ ।

। ३६ ।

एते निपात्यन्ते । पितुर्भातरि व्यत् । पितुर्भाता पितृव्यः ।
मातुर्दुलच्* । मातुर्भाता मातुलः । मातृपितृभ्याम्पितरि
डामहच्* । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पिता-
महः । मातरि पिच्च । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे
सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः ।
अविमरीसम् । अविमरीसम् । तिलान्निस्फुलात्
पिञ्जपेजौ । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्यस्तिल इत्यर्थः ।
पिञ्जच्छन्दसि डिच्च* । तिलपिञ्जः ।

(२८) पूर्णो मासश्चन्द्रस्तथेयमिति पौर्णमासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थ एवास्य
साधुत्वं तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं स्वरभेदार्थं च सूत्रम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकानां समूहः काकम् ।

भिक्षादि (२६) व्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ।
इह भस्याठ इति (४०६४०) पुं वङ्गावे कृते ।

इनयऽनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धितइति
(३३४४०) टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शतन्तादनु-
दात्तादेरञि । यौवतम् ।

गोत्रोच्छोष्टोरभ्यराजन् राजन्यराजपुत्रवत्समनु-
ष्याजादुञ् । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तत्राप-
त्यमात्रम् ।

युष्मोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

यव एतयोरनुनासिकयोः क्रमादनञ्कएतावादेशौ स्तः । न्-
चुकायनीनां समूहः न्चौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । आप-
त्यस्य चेति (४११) यलोपे प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

(२६) भिक्षा गर्भिणी चेत्य करीष अङ्गार चर्म्मन् सहस्र युवति पदाति
पदति अर्चन् दक्षिणा भत विचय ओत्र । भिक्षादिः ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५३५

घानः * । राजन्यकम् । मागुष्यकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्* ।
घार्ज्यकम् ।

कैदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ।

चाहुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकाया यजिति
वक्तव्यम्* । गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनञ्च । ४ । २ । ४१ ।

चात्कैदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
रिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाङ्वाद्यन् । ४ । २ । ४२ ।

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्व्यम् । वृष्टादुपसंख्यानम्* ।
वृष्ट्यम् ।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ।

ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाम्याच्चेति वक्त-
व्यम्* । गजता । सहायता । अह्नः खः क्रतौ* । अहीनः
अहर्गणसाध्यः सत्पाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् आह्नः ।
खण्डिकादित्वात् (५१६४०) अञ् । अह्नष्टखोरेवेति (१८२४०)
नियमाद्विलोपो न । पश्चां णस् वक्तव्यः* ।

सिति च । १ । ४ । १६ ।

सिति परे पूर्वम्यदसंज्ञं स्यात् । अभन्नादोर्णो (४१२४०)
न । पशूनां समूहः पार्श्वम् ।

५३६ सिद्धांतकौमुदी ।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ।

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) भ्यश्च । ४ । २ । ४५ ।

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

साक्लुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

केशाश्वाम्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् कैशिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति (उ५५५ पृ० १६ प० स्थ) फिट्स्त्रत्वात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्युदात्तार्थे वचनम् । खण्डिक बड़वा कुदक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिलुक शुक उलूक च्वन् अह्वन् युगवरत्न हलबन्ध । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मो 'चरणाद्धर्मान्नाययो'रिति वार्तिके ५८५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहे-ऽर्थेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाश त्वण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिठाक शकट हल नट वन । पाशादिः ।

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वात्या । वन्या ।

खलगोरयात् । ४ । २ । ५० ।

खल्या । गव्या । रथ्या ।

इनिचकडाचस्य । ४ । २ । ५१ ।

खलादिभ्यः कमात् स्युः । खलिनी । गोला । रथकक्षा ।
खलादिभ्य (३४) इनिर्व्वक्तव्यः * । डाकिनी । कुटुम्बिनी ।
आकृतिगणोऽयम् ।

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ।

षष्ठ्यन्ताद् (३५) णादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ।
शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् देवदत्तस्य विषयोऽ-
नुवाकः ।

राजन्यादि (३६) भ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ।

राजन्यकः ।

(३४) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी द्रमिणी अङ्किनी गविनी रथिनी कुण्ड-
लिनी खलादिः ।

(३५) तस्य समूहः (५३४४०) इत्यतस्तस्येत्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तादिति ।

(३६) राजन्य आन्तर् बाम्भव्य शालङ्कायन देवयात अत्रोङ् वरत्ना जा-
लम्बरायण राजायन तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्ववन
शैलूप उदुम्बर तोत्र वैल्वज आर्जुनायन संप्रिय दान्ति जणेनाभ ।
राजन्यादिराकृतिगणः ।

भौरिक्या(३७) द्यौषकार्यादि (३८) व्यो विध
तभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ।

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकि-
विधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः (३९) प्रगाथेषु । ४ ।
२ । ५५ ।

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उप-
संख्यानम् * । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् (४०) ।

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृष्यः (४१) । ४ । २ । ५६ ।

(३७) भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक बाहिकाज्य
सैकयत बैकयत । भौरिक्यादिः ।

(३८) ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण द्वार्यायण त्रार्यायण चोडायन
जौलायन खाडायन दासभिवि दासभित्वायण शौद्रायण दाक्षायण
शायण्डायन ताक्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड शौण्ड
शयाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नडु तुण्डदेव विश्वदेव सापिशिड ।
ऐषुकार्यादिः ।

(३९) अक्षरेयत्तानिबन्धनः पङ्क्त्यादिरेवात्र छन्दो न तु वेदो व्याख्यानात्
तच्चात्र तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तः
स प्रगाथस्येदित्यर्थः । यत्र द्वयोः ऋचोस्त्रिस्तः क्रियन्ते तत्रायं प्रगाथ-
शब्दो ह्रस्वः । मनो० ।

(४०) त्रैष्टुभमित्यत्र “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
नात्यतिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम् ।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्ते भ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे-
ऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः ।

तद्वितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५३६

सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति
सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

तदस्याम्प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४२) । ४ ।
२ । ५७ ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

घञः सास्याङ्क्रियेति जः । ४ । २ । ५८ ।

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-
लिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । घञइति लङ्ग्रहणाङ्गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम् ।

श्येनतिलस्य पाते जे । ६ । ३ । ७१ ।

श्येन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्यये परे पातशब्दे
उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया ।
तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम्
दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्वेद (४३) । ४ । २ । ५९ ।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः
क्रीडा भवतीत्यर्थः ।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः स्यु-
रित्यर्थः तत्पदं द्विर्यङ्गमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा
अधीयाने-विदुष्येव स्यात् ।

क्रतूक्त्यादि(४४) सूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६० ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदि-
तरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः ।
वाजपेयिकः । उक्त्यं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो
लक्षणया । उक्त्यम् तदधीते वेद वा औक्तिकः । मुख्यार्था-
त्तूक्त्यशब्दाट्ठगणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—
वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्
अकल्पादेरेवेष्ट्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ।
काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायस-
विद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरक-
ल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मात्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् ।
आङ्गविद्यः । छात्रविद्यः । धार्म्यविद्यः । त्रिविधा विद्या
त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-
तिहासपुराणेभ्यश्च । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुप-
चारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासव-
दत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते
ग्रन्थे(५८६४०)इत्यर्थे वृद्धाच्छः (५६०४०) । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो
बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

(४४) उक्त्यं लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्मा चर्चा क्रमेतर स्मरण संहिता पदक्रम
संघट्ट वृत्ति परिपट् संग्रह गण गुण आयुर्वेद उक्त्यादिः ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४१

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्व लुग्वक्तव्यः * ।
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । द्विगोर्लु-
गिति (४६१४०) लुक् । द्वितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः
षिकन् पथः* (४५) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-
पथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तद-
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६) ठक् । ४ । २ । ६३ ।

वासन्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायन-
सूत्रे (५१०४०) निपातनाट्टिलोपो न ।

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्ये त्वेदित्प्रत्ययस्य लुक् स्यात्

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाञ्चोत्तरवार्त्तिपथिन्-
शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः ।
वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण
अथर्वन् आथर्वण । वसन्तादिः । लक्षणया तद्बोधको ग्रन्थः ।

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (७४४२४०)कः । सोऽस्या-
ऽस्तीति पणी तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६।४।१६५।

एतेऽणि प्रकृत्या स्यः । इति टिलोपो न । पाणिनः । ततो
यूनि इज् । पाणिनिः ।

एयक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजोः । २।४।५८।

एयप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-
प्रत्ययान्तात् जितश्च परयोयुंवाभिधायिनोरणिजोलुक्
स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । खाफल्कः
पिता । खाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् शिवाद्यण्
(५०४४०) कौहड़ः पिता । ततइज् (४६८४०) कौहड़िः पुत्रः ।
यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथादिति । अणोलुक् तु
न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । टुङ्गाच्छः (५६०४०) ।
इज्शेत्यण् तु (५६०४०) न, गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । ततोऽध्यैत्ववेदितणोलुक् स्यात् । स्वरे स्त्रियाञ्च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ।

सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्यैत्ववेदितप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अप्रोक्तार्थआरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं
पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ।

कन्दो (४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४
। २ । ६६ ।

कन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ।
अध्येतवेदितप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन
प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्मिनिः । (५६०४०)
तस्य कठचरकादिति (५६१४०) लुक् । ततोऽण् । तस्य प्रोक्ता-
ल्लुक् । (५४१४०)

तदस्मिन्वस्तीति (४८) देशे तन्नाम्नि । ४ । २
। ६७ ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

तेन निर्वृत्तम् (४९) । ४ । २ । ६८ ।

कुशास्त्रेण निर्वृत्ता कौशास्त्री नगरी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः ।

(४७) कन्दोपहृष्टादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मणप्रतिपत्त्यर्थं
तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्वितविषयता ।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवत्येति सूत्रचतुष्केणाभिहिताः अर्थाश्चतु-
र्थी । देशे स्मृतं सकललोकसिद्धनिरूढे न त्याधुनिकसंकेतलभ्येऽपी-
त्यर्थद्योतनाय इतिशब्दः देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्रयेऽप्यस्मेति । अस्ती-
त्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स चेत्
सप्तम्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा ।

(४९) तेन निर्वृत्तमिति अन्तर्भावितव्यार्थात् वृत्तेः कर्मणि क्तः निष्पादित-
मित्यर्थः ।

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवस्रगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-
स्त्वयोऽर्थाः सन्निधायन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थि-
कत्वं (५०) सिद्धयति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कक्षुतु—काक्षतवम् । नद्यान्तु (५५२४०) पर-
त्वान्मतुप् । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैधकावतम् ।
बह्वजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं
यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्वेण निर्वृत्तो दीर्घवरतः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः ।
दन्तेन निर्वृत्तः कूपो दान्तः । उदक् किम् दक्षिणत
कूपेष्वणेष्व ।

(५०) चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चातुरर्थी तत्र भवाश्चातु-
रर्थिकास्तेषां भवः ।

सङ्कलादिभ्य (५१) अ । ४ । २ । ७५ ।

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तम् साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४ । २ । ७६ ।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे दत्तामितेण
निवृत्ता दातामिती नगरी । साख्ये वैधूमाग्नी । प्राचि
माकन्दी ।

सुवास्त्वादिभ्यो (५२) ऽण् । ४ । २ । ७७ ।

अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वस्सु । वास्स-
वम् । अण्ग्रहणन्नद्याम्मतुपो (५५२४०) बाधनार्थम् सौवास्तवी

रोणी । ४ । २ । ७८ ।

रोणीशब्दात्तदन्ताञ्च अण् । कूपाञोऽपवादः । रौणः ।
आजकरौणः ।

(५१) सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुप उद्देष उत्पुट कुम्भ निधान सुदय सुदत्त
सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिक पूलाम
कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन्
वरुण वड्डल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भक्त मङ्गल माल
सङ्कलादिः ।

(५२) सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश
शकट्रीकर्णः कृष्णकर्ण कर्क कर्कभुमती गोह अहिस्त्रय । सुवा-
स्त्वादिः ।

कोपधाञ्च । ४ । २ । ७६ ।

अण् । अजोऽपवादः । काश्चिच्छ्रुतः कूपः । काक् वाकवम्
तैश्चकवम् ।

वुञ्छण्कठजिलसेनिरदञ् एययफक्फिजिञ्जक
कठकोऽरीहण कशाश्वश्र्यकुमुदकाशहण प्रेक्षाश्रमस
खिसङ्काशबलपक्षकस्सुतङ्कमप्रगदिन्वराहकुमुदा
दिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः । चतुर्थ्याम् । अरीहणादि-
भ्यो(५३) वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम् ।
कशाश्वादिभ्य(५४) ञ्छण् । काशाश्वीयम् । ऋष्यादिभ्य(५५)

१) अरीहण द्रुषण दृहण भमन् उलन्द किरण साम्परायण क्रौट्रायण
औट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायन गौमतायन
सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण
खाडायण शाण्डिल्यायन रायस्त्रोष विपथ विपाश उद्गण्ड उदञ्चन
खाण्डगीरण वीरण कशकत्क्ष जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल्व सुयज्ञ
शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् दलद भलन्दन खण्डु कमल
यज्ञदत्त अरीहणादिः ।

(५४) कशाश्च अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लो-
मक शवल कूट वर्जल सुवर्जल सुकर सूकर प्रतर सदृश पुरग पुराग
सुख धूम अजिन विनत अवनत त्रिकुश्यास पराशर अरुस् अयस्
मौद्गल्य यूकर कशाश्वादि ।

(५५) ऋष्य न्यग्रोध शर निलीन निवास निवात निधान निबन्ध विबद्ध
परिगूढ उपगूढ अस्मि सित मत वेश्म उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल

कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यः (५६) छच् । कुमुदिकम् ।
काशादिभ्यः (५७) इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः (५८)
सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्यः (५९) इनिः । प्रेक्षी । अश्मा-
दिभ्यो (६०) रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो (६१) ढम् ।
साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ण्यः । साङ्काश्यम् ।

बाहु खदिर शर्करा अनडुह् अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड
परिवृत्त कर्द्दम अंशु ऋश्यादिः ।

(५६) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त वीज परिवाप निर्यास
शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ वल्ज यवाष कूप विकङ्कट
दशप्पाम । कुमुदादिः ।

(५७) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्द्दम कच्छूल
कङ्कट गुहा विस तृण कर्पूर वर्ष्मर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल
काशादिः ।

(५८) तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वरुण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण
बल चरण वुस । तृणादिः ।

(५९) प्रेक्षा हलका बभ्रुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट
कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य
प्रेक्षादिः ।

(६०) अश्मन् यूथ जष मीन नद दर्भ दृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट
पाम कन्द कान्द कुल गङ्ग गुड कुण्डल पीन गुह अश्मादिः ।

(६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भल्ल पाल चक्र चक्रवाक
छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक
सरस समर समन सुरस रोह तमाल कदल सप्रल सख्यादिः ।

(६२) संकाश कपिल कश्मीर समोर स्वरसेन सरक स्वर सुपन्यन् (पन्य) च
यूथ अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः । बल्यम् । पक्षादिभ्य (६४) फक् ।
 पाक्षायणः । पथः पथ्य च (गं) । पाय्यायनः । कर्णादिभ्यः
 (६५) फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य (६६) इञ् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो (६७) जयः । प्रागद्यः । वराहा-
 दिभ्यः (६८) कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्य (६९) षक् ।
 कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ।

- शीर्ष विरत समल सीर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि
 कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । सङ्काशादिः ।
 (६३) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुव) मूल उल डुल (डनडुन)
 वन कुल बलादिः ।
 (६४) पक्ष तुक्ष तृष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित् अस्ति पथिन् (प-
 न्य ~) कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन्
 हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सिंहक अङ्गुश सुवर्णक हंसक
 हिंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । पक्षादिः ।
 (६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिञ् कुम्भ
 कुन्ती जित्यन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक कर्णादिः
 (६६) सुतङ्गम सुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत खड्ग
 शुक्र विष्णु बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण वि
 यह सुतङ्गमादिः ।
 (६७) प्रगदिन् मगदिन् मर्दिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडा
 मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः ।
 (६८) वराह पलाश शिरीष पिमङ्ग निबङ्ग बलाह स्थूल विदग्ध विजग
 विभग्न निमग्न बाहु खदिर शर्करा । वराहादिः ।
 (६९) कुमुद गोमथ रथकार दश्याम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष सु

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्यात् ।

लुपि युक्तवद्वक्तिवचने । १ । २ । ५१ ।

लुपि(७०) सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानान्निवासो
जनपदः पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

तदशिष्यं(७१) संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ।

युक्तवद्वचनन् कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

लुब् (७२) योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३) ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

स्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुसुदादिः । यथासंख्या
ऽनुरोधात् कुसुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः ।

(७०) विशेष्यानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्य-
संबन्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिवदिति लुपि
लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः ।

(७१) पूर्वोक्त्यानुसारेण कृतमपि पूर्वस्त्वं निरर्थकतया संप्रति प्रत्याचष्टे
तदशिष्यमिति संज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं नतु
तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथायथं जन-
पदस्य संज्ञा वक्तव्यवचनाद्यन्ता आपो दारा इत्यादिवत् तत्र लिङ्गसंख्या-
विधाने यत्नेन लम् तथाच दारादिष्विव लिङ्गसंख्याविधानाभावेऽपि
यथा तथात्वं तथाऽत्रापीति भावः ।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब् विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योगेति
जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति (५५१४०) द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता ।

(७३) अशिष्यमित्यनुवृत्त्यात्वापि संबध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-
प्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १

। २ । ५५ ।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५) ।

प्रधान (७६) प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाण-
त्वात् । १ । २ । ५६ ।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् कुतः अर्थस्य
लोकतएव सिद्धेः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ।

अतीताया रात्रेः पञ्चाद्वैनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो

अप्रख्यानादिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति न ह्यङ्गसम्बन्धिनिवासत्वेनाङ्गा
इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु रूढ्येति भावः । पञ्चालादयः शब्दाः यथा
क्षत्रियेषु रूढास्तथा जनपदेऽपीति तथाच तस्य निवासः (५४३ष्ट०)
अदूरभवश्चेति (५४४ष्ट०) तद्विषय एव नोत्पद्यते किं लुब्धधानेनेति तु
हृदयम् ।

(७४) प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्याव-
यवशक्त्यैव प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चाला-
दीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयु-
ज्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः ।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ तु प्रत्ययार्थ-
मिति पूर्वार्थापरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना अत्र
अशिष्यमित्यनुषज्यते ।

दिवसोऽद्यतनः ।) विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः
परिभाषितं तत्ताप्यशिष्यत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः ।

विशेषणानाञ्चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुब्धस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ।
पञ्चालाः रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् पञ्चाला
जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु (७७) व्यक्तिः ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । खलतिकादिषु वचनम् ।
खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवाणि खलतिकं वनानि । मनुष्य-
लुपि प्रतिषेधः * । मनुष्यलक्षणे लुब्धे विशेषणानाम्, लुब्ध-
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७६) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

७७) लुपीति (५४६४०) सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादिति व्यक्तिर्लिङ्गं
प्रकृतिरूपा । हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाड्डी दोड्डी
श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा शमीका कण्टकारिका
पिप्पली चिञ्चा शेफालिका हरीतक्यादिः । ४।३।६७। सूत्रेऽप्ययमेव ।

७८) चञ्चेति । संज्ञायाञ्चेति (७१२४०) कनो लुम् मनुष्ये इति (७१२४०)
लुप् चञ्चा तृणमयः पुमान् ।

७९) वरणादिभ्यश्चेत्यत्र लुबित्यनुवर्तते । वरणा शृङ्गी शाक्यालि शुण्डी
शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गायन जानपदी जम्बु पुष्कर
चम्पा प्रम्पा वत्सु उज्जयनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती
बलभी वरणादिः ।

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

ठक्कौ च । ४ । २ । ८४ ।

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ (५४७४०) वराहादौ च (५४८४०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक्कौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुक्विकल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करिकम् ।

नद्यां मतुप् (८०) । ४ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिकः । इक्षुमती ।

मध्वादिभ्य (८१) च । ४ । २ । ८६ ।

मत्तुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थआरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनङ्वेतसेभ्योङ्मतुप् । ४ । २ । ८७ ।

कुमुद्वान् । नङ्वान् । वेतस्वान् (८२) । आद्ययोर्भाय (६७६४०) इति

(८०) मत्तुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदस्मिन्निति प्राप्ताण्यो बाधार्थञ्चेदम् ।

(८१) मधु विसं स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वाह्ली शर इष्टका व्यासुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका-आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड्ग वट वेट मध्वादिः ।

(८२) वेतस्वानिति अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वं न, न पदान्तेति (१५४०) निषेधस्तु पदे परतत्परभावयवे कर्त्तव्ये प्रदस्याजादेशस्यैवेति तन्निषेधा-प्रवृत्तेः ।

अस्येमादुपधाया इति(६७८८०)वक्ष्यमाणेनवः । महिषाच्चेति
वक्तव्यम् * । महिषान्नाम देशः ।

नडशादाड्डुलच् । ४ । २ । ८८ ।

नडुलः । शादो जम्बालघासयोः । शादुलः ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ।

शिखावलम् ।

उत्करादिभ्य (८३) श्छः । ४ । २ । ९० ।

उत्करीयः ।

नडादीनां (८४) कृक् च । ४ । २ । ९१ ।

नडकीयम् । (कृश्चा ह्रस्वत्वश्च ग०) । कृश्चकीयः । (तच्चन्नलो-
पश्च ग०) । तच्चकीयः ।

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ।

(८३) उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अशमन् सुवर्ण खलाजिन
तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश मुद्ग भस्त्रा शाल
जया अजिर चर्मन् उत्कोश ज्ञान खदिर शूर्पणाय श्यावनाय
नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर
अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरग्य निशान्त पर्ण नीचायक
शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत अरीहण खण्ड वातागर मन्त्र-
णर्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष उत्करादिः ।

(८४) नड प्लक्ष विल्व वेणु वेत वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण (कृश्चा-
ह्रस्वत्वश्च) (तच्चन् नलोपश्च) । नडादिः ।

नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः (८५) सोभ्यञ्छस्य लुक् तद्धिते परे ।
 विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याम्भावा वैल्वकाः ।
 वेत्वकीया-वैवकाः । कस्य किम् क्मात्रस्य लुग्यथा स्यात्
 कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्नियोग (८६) शिष्टाना-
 मिति कुगपि निवर्त्तते । ङे लोपोऽ (५०६४०) कट्वा इत्यनुवर्त्त-
 माने लुगग्रहणम् सर्व्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमात्रस्य
 स्यात् ।

इति चातुरर्थिकाः ।

-
- (८५) नडादीनां कुक् चेति (५५३४०) सूत्रेण नडाद्यन्तर्गतासूचनाय
 कुक्सहितविल्वशब्दस्य प्रयोगस्तेन तदन्तर्गतविल्वादिषु सक्कारपाठा-
 भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।
- (८६) सन्नियोगे इति सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति-
 रिति न्यायेन अन्यतरापाये उभयोरप्यपायः स्यादिति भावः ।
- (८७) लोपस्यादेशतयाऽलोऽन्त्यस्येति (२६४०) आदेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमात्रस्य
 लोपः स्यादिति लुगग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

शेषे । ४ । २ । ६२ ।

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः (१) शेषस्तत्ताऽणादयः स्युः ।
चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः
पुरुषः । हृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुणः औ
लूखलो यावकः । अश्वैरुच्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुच्यते
चातुरं शकटम् । चतुर्दृशां दृश्यते चातुर्दृशं रक्षः । शेष
इति लक्षणस्याधिकारश्च (२) । तस्य विकारः (५६७४०) इत्यतः
प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्राऽवारपाराद्वखौ । ४ । २ । ६३ ।

आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।
अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् * । अवा-
रीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्-
यः टुप्रटुप्रलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः
समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ६४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

(१) अन्योऽर्थ इति विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमान
सपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम् ।

(२) 'शैषिकान्तुबर्ध्यात् शैषिको मतुबर्धिकः । सख्यः प्रत्ययो नेष्टो
न सनन्तात् सनिष्यते, इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद-
(५६३४०) नित्यादावपत्यादयर्थस्याग्रहणार्थोधिकारोऽप्यावश्यक इति
भावः ।

कत्वगादिभ्यो (३) ढक्ञ् । ४ । २ । ६५ ।

कुत्सितास्त्रयः कत्तयः । तत्र जातादिः कात्तुयकः । नागरे-
यकः । ग्रामादित्यगृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २ ।

६६ ।

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौत्तेयकोऽसिः । कौत्तोऽन्यः ।
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ६७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ६८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दक्षिणात्यः पाश्चात्तरः ।
पौरस्त्यः ।

कापिश्याः फ्रक् । ४ । २ । ६९ ।

(३) कत्ति इत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् स्यात् । कत्ति उन्नि पुष्कर पुष्कल
मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्माती उल्हा ग्राम
(कुद्याया यक्षोपच) । कत्तुगादिः ।

(४) नदी मही वराणसी आवस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी
(वङ्गवाया वृषे) नद्यादिः ।

(५) आजन्तमित्वादि अव्ययसाहचर्यादितिशेषः न तु टावन्तोदक्षिणाशब्द-
स्तथात्वे सर्वनाम्नो वृत्तिमाले पुंवत्वापत्तेर्ह्रस्वः स्यात् ।

कापिश्याञ्जातादि कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा ।

रङ्गो (ई) रमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ।

चात् ष्क् । राङ्गवो गौः राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम्
राङ्गवको * मनुष्यः ।

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ।

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्यायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ।

कात्यिकः ।

वर्णो वक् । ४ । २ । १०३ ।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दा-
दुक् स्यात् । यथाहि जातं हिमवत्सु कात्यिकम् ।

अव्ययात्तप् । ४ । २ । १०४ ।

अमेहकृतसितेभ्य एव (७) । अमान्तिकसहायार्थयोः ।
अमात्यः । इहृत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणन-
ङ्गिम् । उपरिष्ठाङ्गव औपरिष्टः । अव्ययानाम्भमाते टिलोपः ।

(ई) रङ्गोरमनुष्यग्रहणार्थक्यं (मनुष्य तत्स्ययोर्वुजिति (५६५४०) परे-
णास्य बाधात् ।

* मनुष्यतत्स्ययोरिति (५६५४०) वुज् ।

(७) “अमेहकृतसितेभ्यस्त्यवविधिर्योऽव्यायात् स्मृतः । निनिर्भ्यां भ्रुव-
गत्योश्च आविसो निगमे तथे, त्युक्तेराह अमेहेति ।

अनित्योऽयम् वहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न । आरा-
तीयः । शाश्वतीयः । त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् . । नित्यः ।
निसोगते . ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णा-
श्रमेभ्यो निष्पञ्चाण्डालादिः । अरण्यासः . । आरण्याः
सुमनसः । दूरादेत्यः . । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् . ।
औत्तराहः ।

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ।

एभ्यस्त्यप् । पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१ष्ट०) व्युत्थुलौ । ऐषमस्त्यम्
ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्-श्वस्तनम् । पक्षे
शौवस्तिकं (५७०ष्ट०) वक्ष्यते ।

तीररूप्योत्तरपदादज्जौ । ४ । २ । १०६ ।

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शौवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् वज्रच्पूर्वात् मा भूत् । वाङ्-
रूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ।

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् संज्ञाभू (८)

(८) दिक्पूर्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौत्वत्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याशयेन
व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति ।

तायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशस्यान्भवः पूर्वेषुकाम-
शमः । प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४४०) उत्तरपददृष्टिः ।

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति (५७१४०) (६) मद्र-
पर्वुदासादादिदृष्टिः । पौर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य(११) ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ ।

२ । १०६ ।

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि (१२) कोपधादण् । ४ ।

२ । ११० ।

(६) दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-
वस्याचामादेर्द्विरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पौर्वेति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य दृष्ट्या दिक्शब्देन सामानाधिकर-
ण्यात्तद्वितार्थोत्तरेत्यादिना (३५५४०) समासः ।

(११) उदीच्येति दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यमामात् किं मायुरः । बह्वचः
किं ध्वजः मौरादेः (२२७४०) आकृतिगणत्वात् उदीच्यः ध्वजीशब्दः ।
अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे घाशब्दाकार उदात्तः
कदुत्तरप्रकृतिस्वरेण-लित्स्वरस्थावस्थानात् । तत्त्व०

(१२) पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बलकीट जालकीट कमल-
कीट कमलकीकर कमलभिदा गौठी नैकती परिष्ठा मूरसेन गोमती
पटञ्जर उदमान यकल्लोम पलद्यादिः ।

५६०

सिद्धान्तकौमुदी ।

माहृकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः (५०१ पृ०) ।

काण्वस्य क्वाताः काण्वाः ।

इजञ्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयम् न तु लौ-
किकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इजञ्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्य-
त्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रह-
णस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

अदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

(१३) अग्रहणस्येति तेन इजः प्राच्यमिति (४६२ पृ०) भरतेभ्यो यूषप्रत्य-
यस्य लुक् न भवति । उद्दालकिः पिता उद्दालकायनः पुत्रः ।

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणी-
पचनीयः । गोनर्हीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणी-
पचनः । गौनर्हः । भौजकटः । एङि किम् आहिच्छतः ।
कान्यकुञ्जः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या* । देवदत्तीयः
(१४) । दैवदत्तः ।

भवतष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्(१५) । भवदीयः ।
वृद्धादित्यनुवृत्तेः शतन्तादण्वेव । भावतः ।

काश्यादिभ्यः(१६)ष्ठञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

(१४) अत्र देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचिदेवदत्त-
स्यैव ग्रहणमतं नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव ग्राह्यम् ।

(१५) छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । सित्त्वात् सिति चेति (५३५.४०)
पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनाह जश्त्वमिति ।

(१६) काशि वेदि (चेदि पाठान्तरम्) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकु-
लाद् हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम
अरित्व देवदत्त दश्याम शौवावतान युवराज उपराज देवराज
मोदन सिन्धुमित् दासमित् सुधामित् सोममित् छागमित् सधमित्
(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्ध्वं तत् काश्यादिः ।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः ।
आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ स्तः । ह्रस्वापवादः ।
कास्तीरन्नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी-कास्तीरिका ।

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ वा स्तः । सौद-
र्शनिकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्षान्ताद्देशवाचिनश्चञ् । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७) ।
केऽणद्विति (४०४४०) ह्रस्वः । देशे किम् पटोष्काताः पाटवाः ।
जिठं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं
बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ।

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति प्रियमार्थं सूत्रम् । आठक-
जम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधादुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धादुञ्

(१७) इत्सुक्तान्तात्क (५२८४०) इत्यनेनोक्त्याहारपरतया ठञ् कः ।

स्यात् । ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम् । साङ्गाश्याकाम्पि-
त्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण (५४१४०) एयान्तौ । साङ्गाश्याकः ।
काम्पिल्यकः ।

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च । ४ । २ । १२२ ।

एतदन्तादृङ्गादेशवाचिनो वुञ् स्यात् । हस्यापवादः ।
मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणम-
प्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१६) सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ।

रोपधादीकारान्ताञ्च प्राग्देशवाचिनो वृङ्गाद्वुञ् स्यात् । पाट-
लिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृङ्गाद्वुञ् स्यात् । आद-
र्शकः । त्रैगर्त्तकः ।

अवृङ्गादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ।

अवृङ्गादृङ्गाञ्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाद्वुञ् स्यात् । अवृङ्गादणो वृङ्गाच्छस्यापवादः । अवृङ्गा-
जनपदात् आङ्गकः । अवृङ्गात् जनपदावधेः । आजमीठकः
वृङ्गाजनपदात् । दार्ढ्यकः । वृङ्गाजनपदावधेः । कालञ्जरकः

(१८) आटकं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वशब्दस्य क्लीबत्वस्यापीदृशतया
धन्वेत्युक्तम् ।

(१६) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण ।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण वक्तृत्वे मा भूत् । वर्त्तनी च
वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवोवार्त्तनः ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ४।२।१२६।

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् । स्यात् दारुकच्छकः ।
काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ।

धूमादिभ्य (२०) च । ४।२।१२७।

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः तैर्यकः ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४।२।१२८।

नगरशब्दावुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः
चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४।२।१२९।

वुञ् । अरण्यास (५५८४०) इत्यस्यापवादः । पथ्यध्यायन्याय-
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् * । आरण्यकः पन्थाः अध्या-
योन्त्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा गोमयेषु * । आर-
ण्यकाः-आरण्याः गोमयाः ।

(२०) धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिप-
स्थली मानस्थली अटस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दारुणायनस्थली
राजस्थली विदेह राजगृह सात्वासाह शम्भु मितवर्द्ध भक्षाली मद्र-
कूल आजीकूल द्वाहाव त्वाहाव संस्कीय वर्द्धर वर्द्ध गते
आनर्त माठर पाथेय घोषपल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थे

विभाषा कुर्युगन्धराभ्यां वुञ् । ४ । २ । १३० ।

कौरवकः- कौरवः । योगन्धरकः-योगन्धरः ।

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिषिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) अ । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वुजादेरपवादः । काच्छः । हैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ।

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुजि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अप-
दातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् साल्वः
पदातिर्व्रजति ।

(कूलात्सौवीरेषु) (समुद्रान्नावि मनुष्ये च) कुक्षि अन्तरी द्वीप अरुण
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । धूमादिः ।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्ष्म गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनु-
षण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्ग कच्छादिः ।

गोयवाग्वोश्च । ४ । २ । १३६ ।

साल्वाद्गुञ् । कच्छाद्यणोऽवापादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ।

देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं वज्रच्-पूर्वनिरासार्थम् ।

गङ्गादिभ्य (२२) श्च । ४ । २ । १३८ ।

कः स्यात् । गङ्गीयः । (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०) । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानाम्नामात्वे टिलोपस्थानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम् । परकीयम् । (देवस्य च ग०) देवकीयम् । (स्वस्य च ग०) स्वकीयम् । (वेणुकादिभ्यः कृण् वाच्यः ग०) वैतकीयम् । औत्तरपदकीयम् ।

(२२) गङ्गाद्यन्तस्य सम विषम (मध्य मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समान शास्त्र समानयाम एकयाम एकवृत्त एकपलाश इष्यय इष्यनीक अव-स्यन्दन कामप्रस्य खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमिति शैशिरि आसुत् देवशर्भि औति आहिंसि आमिति व्याडि वैजि आध्यन्त्रि आन्यशंसि शौङ्गि आग्निशर्भि भोजि वाराटकि वास्सीकि क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐक बिन्द्वि दन्ताय हंस तन्वय उत्तर अन्-नर (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्च) (स्वस्य च) देवस्य च) (वेणुकादिभ्यश्चण्) । गङ्गादिराकृतिगणः ।

प्राचाङ्कटादेः । ४ । २ । १३६ ।

प्रादेशवाचिनः कटादेः छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनग-
रीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्नीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ।

टद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते ।
राजकीयम् ।

टद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । ३ । १४१ ।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च टद्धादेशवाचिनः छः स्यात् ।
ब्राह्मणको नाम अनपदो यत् ब्राह्मणा आबुधजीविनस्तत्र
प्रातो ब्राह्मणकीयः । शास्त्रमलिकीयः । अयोमुखीयः ।

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २

। १४२ ।

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो टद्धाच्छः स्याद् । ठञ्-
जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्वीयम् । दाक्षिपलरीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिहृदीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ।

पर्वतीयः ।

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ।

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । ऋच्चेऽण् । पर्वतीयानि
पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् पर्वतीयो मनुष्यः ।

कृकणपणीङ्गरदाजे । ४ । २ । १४५ ।

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याञ्छः । कृकणोयम् । पणीयम् ।
भरद्वाजे किम् काकर्णम् । पार्सम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ ।

चाञ्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्म-
दीयः ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः ।
आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्जणि च ।
तावकीनः-तावकः । मामकीनः-मामकः । छे तु ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ।

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-
यः । मदीयः । उत्तरपदे तु । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ।

अर्द्धः ।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ।

पराध्वम् । अवराध्वम् । अधमार्ध्वम् । उत्तमार्ध्वम् ।

दिक्पूर्वपदादृञ् । ४ । ३ । ६ ।

चाद्यत् । पौर्वाहिकम्-पूर्वाह्नम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादृङ्-
न्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वा-
ह्नाः पौर्वाहिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्हे भवा इति तद्वितार्थे
(३५५४०) समासः । ठञ् प्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्तेर्य-
तोऽप्यनकर्षः सम्भाव्येत ।

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ।

मध्यमः ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्ष-
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यन्दाक नातिद्वस्वघाति-
दीर्घमित्यर्थः ।

दीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ।

समुद्रस्य समीपे यो दीपस्तद्विषयाद्दीपशब्दाद्यञ् स्यात्
द्वैष्यम् द्वैष्या ।

कालादृञ् (२३) । ४ । ३ । ११ ।

(२३) कालादृञ्जिति कालग्रहणे कर्त्तव्ये यथाकथञ्चित्कालबोधकानां ग्रहणं

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सावत्सरिकम् ।
सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथन्तर्हि “शार्वरस्य तमसो
तिषिष्ठये” इति कालिदासः । “अनुदितौषसरागेति”
भारविः । समानकालीनम् । प्राकालीनमित्यादि च । अप-
भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः । तत्र जात (५७२४०) इति
यावत् कालाधिकारः ।

आद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ।

ठञ् स्यात् । (५७१४०) ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आद्धम् ।

विभाषा रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ।

शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा । एतयोः किम्
शारदन्दधि ।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ।

वा ठञ् स्यात् । नैशिकं नैशम् । प्रादोषिकम्-प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ।

श्वस्शब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुङागमश्च ।

द्वारादीनाञ्च । ७ । ३ । ४ ।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फुरत स्वादुमडु
श्वस् श्वन् स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवकस्तिकम् ।

न तु कालसरूपपदं यो यः काले वर्तते स स काल इति भाष्योक्ते-
रित्याणयेनोदाहरति मासिकमित्यादि ।

सन्धिवेलाद्युनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् ।
सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्ण-
मासी प्रतिपत् । (सम्बत्सरात् फलपर्वणोः ग०) । साम्बत्सरं
फलम् पर्व वा । साम्बत्सरिकमन्यत् ।

प्राट्ष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्राट्षेण्यः ।

वर्षाभ्यष्ठक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्पप्रत्यमानेष्विति
(५७७४०) साध्वर्थे ।

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । १९ ।

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च (२४) वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे
ऋत्वण् । हैमनं हैमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यश्च्युटुलौ तुट् च ।

४ । ३ । २३ ।

(२४) हेमन्ताच्च (३४६७४०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्तते पूर्वं छन्दसःप्रका-
नत्वेनेह सर्वत्र यद्व्युत्पन्नविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति तलोपश्च
अकारसहिततकारलोपस्ततश्च हैमनमित्यत्राकारसहिततकारलोपे
सति अस्मिति (५१३४०) प्रकृतिभावे नस्तद्विब इति (३३४४०) टिलोपो
नेति बोध्यम् ।

सायमित्यादिभ्यः (२५) चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्चुटुलौ
स्तस्योस्तुट् च । तुट् प्रागनादेशः अनद्यतन (७१२४०) इत्यादि
निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्प्रगयोरेदन्त-
त्वन्निपात्यते प्राक्तेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।
विरपरुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्नम् ।
परारितम् । अग्रादिपञ्चाङ्गिमच्* । अग्रिमम् । आदिमम् ।
पश्चिमम् । अन्ताच्च * । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां अ अलौ वा स्तस्योस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्ले-
तनम् । अपराह्लेतनम् । घकालतने (४६१४०) धित्यलक् ।
पूर्वाह्लः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्लतनम् । अपराह्लतनम् ।
पौर्वाह्लिकम् । आपराह्लिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते-
जातः सौप्तः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीणइत्यादि ।

प्राट्पष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एण्यस्यापवादः । प्राट्षि जातः प्राट्षिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ।

(२५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथग्यहणम् अकारान्तानव्य-
यसायचिरशब्दयोर्मान्तत्वनिपातनं द्योतयति ।

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ।

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ।

अधिकारोऽयम् । हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक् ।

अवयवाहतोः । ७ । ३ । ११ ।

अवयववाचिनः पूर्वपदादुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्
जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपर-
हैमनः । अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः ।
ऋतोर्द्विमद्विधावयवानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्वत्व (३७)
इह तु न अवयवत्वाभावात् ।

सुसर्वाङ्गजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्ध-
पाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति (५६३४०) वुञ् । सुसर्वाङ्ग-
दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः ।

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ।

(२६) ऋतोर्द्वीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-
र्वाच्यः स चेदुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परोभवतीत्यर्थः ।

(२७) पूर्वत्व पूर्ववार्षिक इत्यादौ तत्र च तद्धितार्थे द्विगुः । पौर्ववार्षिक
इत्यत्र तु कालादुजिति (५६६४०) सामान्यतः ठञेवेति विवेकः ।
अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वासु वर्षास्त्विति सामानाधाकरणं न
स्यात् ।

(२८) सुसर्वाङ्गेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
विधिर्यो भवति स सुसर्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः ।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाश्चात्तलकः । दिशः
किम् पूर्वपश्चालानामयं पौर्वपश्चालः । अमद्राणाङ्गिम्
पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाश्चाङ्गानामवयवस्य
वृद्धिः । पूर्वेषुकामशस्याम्भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे पूर्व-
पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाह्लापराह्लाद्रांमूलप्रदोषावस्कराद्, न् ।
४ । ३ । २८ ।

पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।
अवस्करकः ।

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ।

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्यकः-अमावास्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्यः ।

(२६) प्राचाभिति देशनिर्देशः नगरस्य ग्रामत्वेऽपि नगराणामित्युत्तरपदविशेष-
वणम् ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमिति द्योतनायोभव महत्त्वम् ।

सिन्धुपकराभ्याङ्कन् । ४ । ३ । ३२ ।

सिन्धुकः । कच्छाद्याणि (५६५४०) मनुष्यवुजि (५६५४०) च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

अणञौ च । ४ । ३ । ३३ ।

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

अविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्च्चसुहस्त
विशाखाषाढावज्जलाल्लुक् । ४ । ३ । ३४ ।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

लुक् तद्वितलुकि । १ । २ । ४६ ।

तद्वितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् अविष्ठासु जातः अविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । चित्रायाञ्जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्वितलुकि कृते पिप्पलादे (२२८४०) (३०) राकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् । फल्गुन्याषाढाभ्याण्टानौ वक्तव्यौ* । स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । आषाढा । अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् वक्तव्यः* । अस्त्रियामपि । आवष्ठीयः । आषाढीयः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ।

प्रोष्ठपदानासुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

(१०) पिप्पलादेरिति “अन्यथा नौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्र इति

वक्कः । जे इति किम् प्रौष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बङ्गवचन-
निर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च । ४ । ३ । ३५

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः
गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (३१) सेनेति
(३६८४०) नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ ।

३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लृग्वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः
वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा ङित्त्वव्यः*
शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो बङ्गलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बङ्गलं लुक् स्यात् । रोहिणः रौहिण

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्तेत्येष । सुम्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रौम्नः ।

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्तेत्येव । । सुम्ने प्रायेण बाङ्गल्येन भवति स्त्रौम्नः ।

नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन ङीष्पन्नता
स्यादिति भावः ।

(३१) सूत्रे गोशालखरशालेति ह्रस्वपाठसमर्थनायाह विभाषेति ।

उपजानूपकर्षोपनीवेष्ठक् । ४ । ३ । ४० ।

औपजानुकः । औपकर्षिकः । औपनीविकः ।

सम्भूते । ४ । ३ । ४१ ।

सुम्ने सम्भवति सौम्नः ।

कोशाडूज् । ४ । ३ । ४२ ।

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्साधुपुष्पयत्यच्यमानेषु । ४ । ३ । ४२ ।

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पयन्ति वासन्त्यः
कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ।

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ।

हेमन्ते उष्यन्ते हैमन्ताः यवाः ।

आश्वयुज्या वुज् । ४ । ३ । ४५ ।

ठजोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माघाः ‡ ।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ।

पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकं-ग्रीष्मम् । वासन्तकं-वासन्तम् ।

देयमृणो । ४ । ३ । ४७ ।

कालादित्येव मासे देयमृणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्ययवबुसाडन् । ४ । ३ । ४८ ।

‡ कालाट्ठजिति (५६८४०) सामान्यतः प्राप्तस्य ठजोऽपवादः ।

यस्मिन् (३२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारा-
त्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यस्य फलमश्वत्यस्त-
द्युक्तः कालोऽप्यश्वत्यः । यस्मिन् कालेऽश्वत्याः फलन्ति तत्र
देममृणमश्वत्यकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देय-
मृणं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाहुञ् । ४ । ३ । ४६ ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् (३३) ।

संवत्सराग्रहायणीभ्याण्डञ्च । ४ । ३ । ५० ।

चाहुञ् । सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायतद्वत्यर्थे अणादयः स्युः यो
व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिकः ‡ ।

तदस्य सोढम् (३४) । ४ । ३ । ५२ ।

(३२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य संबन्धाय च
कलाप्यादिशब्दास्तत्काले लाक्षणिकादित्याह यस्मिन्नित्यादि ।

(३३) आवरसमकमिति आगामिवर्गे देयमित्यर्थः अवरशब्दस्य समा-
शब्देन समासात्तथार्थत्वम् ।

‡ निशाप्रदोषाभ्याश्चेति (५७०४०) पक्षे ठञ् ।

(३४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः । क्रियाकार-
कमलकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी कालस्य

कालादित्येव । विशासहचरितमध्ययननिशा तत्सोढमस्य
मैशः । नैशिकः ।

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।

सुम्ने भवः सौम्नः । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो (३५) यत् । ४ । ३ । ५४ ।

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो
वृद्धिः जिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः ।
पौर्षन्नागरः । प्राचाङ्गिम् मद्रनगरमुदचु तत्र भवः माद्रनगरः ।

जङ्गलधेनुबलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (३६)
। ७ । ३ । २५ ।

स्वरूपेण सहनक्रियाऽयोगात् सहनयोग्यक्रियासहचरितक्रियायां
लक्षणया तथेति स्पष्टयति निशासहचरितमिति ।

(३५) दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित् मेधा अन्तर पथिन् रहस्
अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेष यूथ (उद-
कात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश दिगादिः ।

(३६) उत्तरसुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

८० सिद्धान्तकौमुदी ।

।ङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य
। जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-
कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधेनवम्-सौवर्णबलजम्-
सौवर्णबालजम् ।

दृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दृज् । ४।३।५६।

। कौत्तयम् । कौत्तयम् कलशिर्घटः तत्त भवं कालशेयम् ।

ग्रीवाभ्योऽण् च । ४।३।५७।

वात् दृज् । ग्रैवेयम्-ग्रैवम् ।

गम्भीराज् जाः । ४।३।५८।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ।
पञ्चजन्यः । ३३२ ३२२ (२)

अव्ययीभावाच्च । ४।३।५९।

परिमुखम्भवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य (३७) एवेष्ट्यते
नेह । औपकूलः ।

अन्तःपूर्वपदादृज् । ४।३।६०।

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनीति अन्तर्वेश्मम् तत्त भवम्

(३७) परिमुख परिहनु पर्योऽऽ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण
उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुसाय
अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुबंश प्रतिशास्त्र परिमुखादिः ।

अन्तर्जैश्वर्यम् । अन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेष्टजिष्यते * ।
अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ।

अनुशतिकादीना(३८)ञ्च । ७ । ३ । २० ।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधि-
दैविकम् । आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।
अध्यात्मादिराकृतिगणः (३८) ।

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।

७ । ३ । १ ।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति
च । दैविकम् । देविकाकले भवा दैविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः श्रांशपञ्चमसः पलाशादिभ्यो (५६८४०)
वेत्यञ् । दित्यौहद्वदं दित्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् ।
श्रेयसि भवं श्रेयसम् ।

ग्रामात्यर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ।

(३८) अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य
असिहत्य असिहेति बध्योग पुष्करसद अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल
उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग
परस्त्री (राजपुरुषात्प्यजि) सूत्रनड आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम
अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः ।

(३९) समानाञ्च तदादेश अध्यात्मादेष्टजिष्यते ।

ऊर्ध्वं दमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदान्तथा ।

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनु-
ग्रामिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः । ४ । ३ । ६२ ।

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ।

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ।

पक्षे पूर्वेषां छः । महर्ग्यः-महर्गीणः-महर्गीयः । अशब्दे किम्
कवर्गीयो वर्सः ।

कर्सललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ।

कर्सिका । ललाटिका ।

तस्य व्याख्यानइति च (४०) व्याख्यातव्यनान्नः

। ४ । ३ । ६६ ।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुषु भवं
सौपम् ।

बह्वचोऽन्तोत्तादाटृञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(४०) षष्ठ्यन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात् भवार्थे व्याख्यातव्यपत्य
वाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्मृतिरर्थः । व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्या-
नोपपत्त्यः ।

घत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं घत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा घात्वणत्विकः ।

क्रतुयज्ञेयश्च । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बद्धवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ (४२) आरम्भः ।

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् छन् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः छन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ।

(४१) पाकयज्ञोऽन्नयज्ञो वैश्वदेवहोमो वा । नवयज्ञो नवशस्त्रेष्टिराग्रहाय-
णेष्टिः ।

(४२) अनन्तोदात्तार्थ इति कटुत्तरप्रकृतिसूत्रेण मध्योदात्तवाजपेयादर्थः ।

चन्दस्यः चान्दसः ।

द्वयजृद्ब्रह्मणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-
ताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

द्वयचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होतकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिक इत्यादि ।

अणुगयनादि (४३) भ्यः । ४ । ३ । ७३ ।

ठआदेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषद्ः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

धुम्नादागतः स्त्रीम्नः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) भ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकम्कादीनाञ्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौ-
ण्डिकः । कार्कणः । तीर्थः ।

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान चन्दोमान चन्दोभाषा चन्दोविचिति न्याय
पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या शिल्पविद्या अङ्गविद्या
विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर सुहर्ष उपनिषद् निमित्त शिक्षा
भिक्षा ऋगयनादिः । एभ्यो भवे व्याख्याने चार्थेऽणित्वर्थः ।

(४४) शुण्डिक ककण (कपण) स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण
पर्ण शुण्डिकादिः ।

तद्धितशैषिकप्रकरणम् । ५८५

विद्यायोनिषम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । हौटकम् । भ्राटकम् ।

पितुर्यञ् । ४ । ३ । ७९ ।

चाटुञ् । रीङुतः (५३२ष्ट०) यस्येति (१३६ष्ट०) लोपः । पित्त्रम्
पैटकम् ।

गोवाद्ङ्क्वत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रक्षकुशलनिपुणानाम् । ७

। ३ । ९० ।

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा जिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आनै-
श्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षैतञ्चम् अक्षैतञ्चम् । आकौ-
शलम् अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ।

(४५) अङ्कार्थे यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययः (५६५ष्ट०) वक्ष्यते स सर्वोऽपि तत्
आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्कवदिति अङ्गोलक्षणभेदः । अङ्गगन्धेनेदमर्घ-
सामान्यं लक्ष्यते तस्मात् वुञ्यतिदिश्यते न त्वञ्चेवेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचेरागतमित्यणि आशौचमित्युभयपदद्वयार्थमिह नञइत्यादिसूत्र-
ग्रहणम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रसङ्गादुदाहृता इत्याहुः ।

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गृहादि-
त्वाच्छः (५६६ष्ट०) । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्-
दैवदत्तम् ‡ देवदत्तीयम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ।

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ।

तत इत्येव । हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

विदूरात् जाः । ४ । ३ । ८४ ।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तङ्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ।

सुप्तङ्गच्छति स्त्रीष्वः पथ्या दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।

तदित्येव । सुप्तमभिनिष्क्रामति स्त्रीष्वम् कान्यकुब्जद्वारम् ।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ।

तदित्येव । शारीरक (४८) अधिकृत्य कृते ग्रन्थः शारीर-
कीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ‡ ।

§ वा नामधेयस्येति (५६१ष्ट०) वा दृढत्वात् क्वाणौ ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न लुप्यतिर्जाताङ्गेदेन निर्देशादित्युदाहरणेन
स्पष्टयति हिमवत इति ।

(४८) शरीरादिदमर्थेऽणि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः ।

‡ लुवास्त्रायिकाभ्यो बङ्गलमिति (५४०ष्ट०) दर्शितं वार्त्तिकमत्र उदाहर्तव्यम्

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वजननादिभ्यश्छः । ४ ।

३ । ८८ ।

शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
क्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वन्निपातनात् ।
यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।।

सुप्तो निवासोऽस्य सौप्तः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ।

सुप्तोऽभिजनोऽस्य सौप्तः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।
यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यः(४९)श्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् ।
हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः ।
आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षो-
दाः द्विजाः ।

शण्डिकादिभ्यो(५०)ञः । ४ । ३ । ९२ ।

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०४०) चतुर्थी तानभि-
धातुमित्यर्थः पर्वते इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी कचित् पर्वतादित्येव पाठः ।

शब्देन्दु०

(५०) शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध शण्डिकादिः ।

शाण्डकोऽभिजनोऽस्य शाण्डक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ । ४ । ३ । ६३ ।

सिन्ध्वादिभ्यो(५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो(५२)ऽज् स्यादुक्तोऽर्थः ।
सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ।

तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराडूक्छरुढज्यकः
। ४ । ३ । ६४ ।

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वर्म्मतेयः ।
कौचवार्यः ।

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुप्तो भक्ति-
रस्य सौप्तः ।

अचित्ताददेशकालाट्टक । ४ । ३ । ६६ ।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम्
दैवदत्तः । अदेशात्किम् सौप्तः । अकालात्किम् ग्रैष्मः ।

महाराजाट्टज् । ४ । ३ । ६७ ।

(५१) सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज सात्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा
दरद गन्धिका सिन्ध्वादिः ।

(५२) तक्षशिला वत्सोद्गरण कैर्मंडुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण
संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्जर कंस तक्षशिलादिः ।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ६८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बज्जलं वुज् । ४ । ३ । ६९

अणोऽपवादः । परत्वाद्बृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचकायनिर्भक्ति-
रस्य ग्लौचकायनकः । नाकुलकः । बज्जलग्रहणान्नैह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानश-
ब्दानां बज्जवचने । ४ । ३ । १०० ।

जनपदस्वामिवाचिनां बज्जवचने जनपदवाचिना समानश्रुती-
नाञ्जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्यो
चेति (५६३४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते ।
अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । जनपदिनाङ्किम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्यपाञ्च-
लः । जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ।

पाणिनिना प्रोक्तम्याणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ ।

१०२ ।

छन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३३४०) तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३

। १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य (५४) च । ४ ।

३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रुविणः ।

वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तपुराणप्रोक्ताः
संब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भल्लु, भाल्लविनः ।
शाक्यायनः-शाक्यायनिनः । कल्पे । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

(५१) तित्तिरीत्यारभ्य तेनैकदिगित्यन्तं (५६२४०) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाश्छन्दस्येव
वाच्ये दृश्यन्ते शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतः (५६१४०) पूर्व्वत् छन्दसो-
ऽपकर्षादुत्तरत्वाच्चानुवृत्तेरित्याशयेनाह छन्दोब्राह्मणेति तेन तित्तिरिणा
प्रोक्तः श्लोक इत्यादौ न तित्तिर्यादिभ्यश्छणेषु स च छन्दस्येवेति निय-
मद्वयाम्रयणात् । 'छन्दः' शब्देन तु कल्पसूत्राण्यपि गृह्यन्ते । शब्देन्दुः ।

(५४) हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुलपसत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः । वैशम्पायनस्य
तु आलम्ब लङ्ग कमन ऋचःमटरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापिनो
नवेति बोध्यम् ।

‡ पुराणेन मुनिना प्रोक्ताः ।

कल्पः । पुराणेति किम् याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि ।
आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति (५६१४०) यलोपः

शौनकादिभ्यः (५५) छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

छन्दस्यभिधेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते
शौनकिनः ।

कठचरकाङ्क्षक् । ४ । ३ । १०७ ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नान्तस्य टिलोपे
सब्रह्मचारिपोठसर्पिकलापिकौयुमितैतिलिजाजलिसाङ्गलि-
शिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम् । इत्यु
पसंख्यानाद्विलोपः ।

छगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ।

छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ।

पाराशर्यशिलालिभ्याम्भिचुनटसूत्रयोः । ४ ।

३ । ११० ।

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शपेय शार्थेय चाङ्गायन स्तम्भ स्तम्भ
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक
अश्वमेज शौनकादिः ।

पाराशर्येण (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो
भिक्षवः । शैलाश्विनो नटाः ।

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दि-
नो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदान्ता अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

तसिञ्च । ४ । ३ । ११३ ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः ।
उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

(५६) भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसंपादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञानेहि
यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुसूत्रज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्वज्ञानात्
कर्मक्षणादरेण भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं “वेदान्तान् विधिवत्
श्रुत्वा संन्यसेदन्वयोद्विज” इति मानवे वेदान्तज्ञानस्यैव संन्यासहेतु-
त्वोक्तः । पाराशर्यो व्यासस्तत्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मणूकमुत्या
श्च निरनुवर्त्तते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सङ्गर्थे तृतीया तेन सहैकदिक्पाधिकरणस्यमित्यर्थे
तृतीयान्तात् अण् प्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातम्पाणिनीयम् ।

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ।

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम् मधु ।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ् । ४ । ३ । ११८ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतम् कौलालकम् । वारुडकम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् । ४ । ३ । ११९ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम् । म्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् (५९) । ४ । ३ । १२० ।

(५८) कुलाल वरुड वरुडाल निषाद कर्मार सेना सिरिध्र सैरिध्र देवराज परिषत् बधू मधु रुक् रुद्र अनुडुह् अक्षान् कुम्भकार चपाक कुलालादिः ।

(५९) तस्येदमिति अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम् । अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन च नेदमर्थता ।

उपगोरिदम् औपगवम् । वहेस्तुरण् इट् (६०) च * । संबोद्धः
स्वम् सांवहिवम् । अग्नीधः शरणे रण् भञ्ज (६१) ।
अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्या-
त्सोऽपि आग्नीध्रः । समिधामाधाने घेन्यण् † । सामिधेन्यो
मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ।

रथ्यञ्चक्रम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ।

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

पत्राध्ययुपरिषदञ्च । ४ । ३ । १२३ ।

अञ् । पत्रावाह्योः * । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्यय-
वम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्क् । ४ । ३ । १२४ ।

हालिकम् । सैरिकम् ।

दन्दाहुन्वैरमैथुनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ।

(६०) त्वच्प्रत्ययान्ताद्वहधातोरण् त्वच् इट् च । त्वरिति त्वन्त्वचोः सामान्य-
ग्रहणम् । इत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न इत्व-
मित्याशयेनोदाहरति सांवहिवमिति ।

(६१) भञ्जेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया पदत्वसंज्ञाबाधेन न जश्त्वम् ।

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः । दैवासुरम् ।

गोत्रचरणाहुज् । ४ । ३ । १२६ ।

औपगवकम् । चरणाहुर्मान्नाययोरिति वक्तव्यम् * । काठ-
कम् ।

सङ्घाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् (६२) । ४ । ३ ।

१२७ ।

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् * । अजः । वैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो
वा । वैदं लक्षणम् । यजः । गार्गः । गार्गम् । इजः । दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासम्भोऽङ्कः (६३) साक्षात्तु लक्षणम् ।

शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ।

अण् वोक्तेऽर्थे (६४) । पक्षे (६५) चरणाहुज् । शकलेन
प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्घो घोषो वा-शाकलः—
शाकलकः । लक्षणे लीवता ।

(६२) संघादयदमर्थविशेषाः गोत्रग्रहणानुवृत्तिरत्वाजादीनां प्रत्ययतया
तदन्तानां ग्रहणम् । गोत्रञ्चेह लौकिकं न तु ऋष्यपत्यरूपम् ।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोदारा स्वामिनां संबन्धबोधकोऽङ्कः ।

(६४) अण् वोक्त इति अणुसंबन्धितया संघादीनामप्यनुवृत्तिरिति भावः ।

(६५) पक्षे इति गोत्रचरणाहुजित्यस्योत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन
व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाहुर्मान्नाययोरित्युक्तावपि संघादिषु तत्प्राप्ति
रिति भावः ।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्जः । ४ ।
३ । १२८ ।

छन्दोगानान्धर्माग्राम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाञ्ज्यम् चरणाद्धर्माग्राम्नाययोरि-
त्युक्तम् तस्माहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ।

न दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ।
दण्डप्रधाना मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्ये षु च वृज्
न स्यात् । दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा ।

रैवतिकादि(ईई) अयच्छः । ४ । ३ । १३१ ।
तस्येदमित्यर्थे । वृजोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ४ । ३ । १३२ ।
कौपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् ।
कौपिञ्जलः । गोतवृजोऽपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्ति-
पदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ।
अण् स्यात् । चरणाद्धृजोऽपवाद इति । आथर्वणिकस्याय-
माथर्वणो धर्माग्राम्नायो वा ।

समाप्ताः शैषिकाः ।

(६६) रैवतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरमीवि (गौरमीव) औदमेवि औद-
वापि वैजवापि रैवतिकादिः ।

तद्धितप्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् । ५६७

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्विनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्विनो विकारः
आश्विनः । भास्वनः । मार्त्तिकः ।

अवयवे च(२)प्राण्यौषधिदृष्टेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ।

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वि
काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

विल्वादि (३) भ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।

वैल्वः ।

कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अजोपवादः (४) । तर्कुं तार्कवम् । तैन्तिङीकम् ।

तपुजतुनोः षक् । ४ । ३ । १३८ ।

(१) षष्पन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः । तस्येदमित्यतः (५६३४०) तस्येति लब्धे
पुनस्तस्येति ग्रहणं त्रैषिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते
प्राग्दीव्यतः (४८८४०) इत्यधिकारात् ।

(२) अवयवे चेति अयमधिकारः । चाद्विकारइति । तेन वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम् ।

(३) विल्व व्रीहि काण्ड सुह मस्तर मोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी
पाटली कर्कभु कुठोर विल्वादिः ।

अत्र गणे कोपधग्रहणं (५६८४०) मयङ्बाधनार्थम् ।

(४) अजोऽपवाद इति उवर्णत्वादिप्रयुक्तस्य ओरजित्यनेन (५६८४०) प्राप्ता
जः ।

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । तातुषम् ।
जातुषम् ।

ओरज् । ४ । ३ । १३६ ।

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्यम् (५) । कापित्यम् ।

पलाशादिभ्यो (६) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अज् स्यात् तयोः । पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शय्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । पिच्छात् ङीष् । शामीली स्तुक् ।

मयङ्ङैतयो (७) भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।

४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिमात्रान्मयङ्ङा स्याद्विकारावयवयोः । अश्लमयम् आश्ल-

(५) दाधित्यमिति दध्नि तिष्ठतीति सुपि स्थ (उ३२४४) इति कः उपपद-
समासे षष्ठोदरादित्वात् सस्य तः । कङुत्तरप्रकृतिस्वरैणान्तोदात्तोऽयम् ।

(६) पलाश खदिर शिंशपा स्रन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत
पलाशादिः ।

(७) अधिकारादेव तयोरित्यर्थलाभे पुनस्तयोरिति अङ्गणमपवादविषयेऽपि
प्रवृत्त्यर्थं तेन वैल्वं वैल्वमयमित्यादि ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ५६६

नम् (८) । अभजेत्यादि किम् । मौङ्गः सूपः । लार्पासमा-
च्छादनम् ।

नित्यं वृद्धशरादि (९) भ्यः । ४ । ३ । १४४ ।

आम्नमयम् । शरमवम् । एकाचो (१०) नित्यम् । त्वङ्ग-
यम् । वाङ्गयम् । कथन्तर्हि 'आप्यमन्मयमिति (५६१४०)
तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे षञ् ।

गोश्च पुरीषे (११) । ४ । ३ । १४५ ।

गोः पुरीषम् गोमयम् ।

पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ।

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् । कथमैष्टी सुरेति सामा-
न्यविवक्षायान्तस्येदम् (५६१४०) इत्यण् ।

संज्ञायाङ्कन- । ४ । ३ । १४७ ।

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः
पिष्टकः स्यात्' ।

(८) आश्लनमिति आश्लनोऽवव इत्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात् ।

(९) शर दर्भं मृत्कुटी तृणं सोमं बल्लजं शरादिः ।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं कचिदन्यत्र नित्य-
विधानार्थमित्याशयेनाह एकाच इति शरादिषु नृचब्दपाठस्तु अस्मा-
नित्यताबोधनार्थः । तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राञ्जन्याः ।

(११) गोभुक्ताहारे गोविकारत्वमारोप्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकार-
विरोधः ।

ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः ।
ब्रीहमन्यत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो (१२) ऽण् । ४ । ३ । १५२ ।

अज्मयटोरपवादः । (तालाद्वनुषि ग०) । तालन्धनुः ।
अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ।

अण् । बल्लवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौ-
वर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽज् । ४ । ३ । १५४ ।

शौकम् । वाकम् । राजतम् ।

जितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ।

जित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादज् स्यात्तयोरेवार्थयोः ।

(१२) (तालाद्वनुषि) बार्हिण इन्द्राक्षिण इन्द्राठश इन्द्रायुध चय श्यामाक
पीयूषा ताळादिः ।

(१३) रजत घोष लोह उडुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु
तीव्रदारु विकण्टक कण्टकार रजतादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६०१

मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः किम् । वैलमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्वहतेष्ठञ् (६०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिनो परिमाणाद्विहितास्तौ तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणोऽदीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

उष्ट्राद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ।

उमोस् योर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । वृजभावे यथाक्रममणञौ (१४) ।

एण्या ठञ् । ४ । ५ । १५९ ।

ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गव्यम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ।

(१४) अणजाविति तृष्णया यानामित्यनेन (७५५४४०) उमेत्याद्युदात्तं तेन अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र सामा यतोऽण्येव । उर्णेत्यनुदात्तं तेन शेषनिष्ठातादादेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेश (५८८४०) इत्यत्रिति भावः ।

द्रुवृक्षस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्येव । द्रुवयम् । “यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थ-
कम् त्रयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्
आमलकम् (१५) ।

स्रज्जादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । स्रजम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

जम्बू वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्
(५४४४०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्बूः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (५४६४०) ।

(१५) आमलकमिति मयटोलुकि लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०) डीपो लुक्

लुका लुप्त्वात् स्थानिवत्त्वाभावेन न यस्येति (१२६४०) लोपः ।

(१६) स्रज न्यग्रोध अश्वत्थ इक्षुदी शिग्रु रुद्र कचतु बृहती स्रजादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६०३

जम्बाः फलञ्जम्बूः । फलपाकशूषा (१७) मुपसंख्यानम् * ।
व्रीहयः । मुद्गाः । पुष्पमूलेषु बज्जलम् * । मल्लिकायाः पुष्पं
मल्लिका । जात्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्या मूतं विदारी ।
बज्जलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालानि मूलानि ।
बाज्जलकात् कचिल्लक् । अशोकम् । करवीरम् ।

हरीतक्यादि (१८) भ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव
प्रकृतिवत् (५५१४०) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौलुक् च । ४ । ३ । १६८ ।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तः क्यतोश्च (१६) लुक् ।
कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे
हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनमित्यर्थः ।

लुप इति शेषः ।

(१८) हरितक्यादिः (५५१४०) द्रष्टव्यः ।

(१६) यथासंख्यं यजजौर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः प्रत्यय-
योर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोश्च यतोरेवेत्याह क्य-
तो रिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्यः (१)
उपसंख्यानम् * । माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः ।
स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्या-
पत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतो
साधुः स्वापतेयम् । आहौ(२)प्रभूतमादिभ्यः * । प्रभूतमाह
प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । वृक्षतौ सुस्नातादिभ्यः (३) * । सु-
स्नातं वृच्छति सौस्नातिकः सौखशायनिकः । आनुशतिकादि ।
गच्छतौ परदारादिभ्यः * । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ ।

४ । २ ।

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्रया खनति आभ्रिकः । अक्षै-
र्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ।

(१) माशब्द नित्यशब्द कार्यशब्द स्वागतादि (अनुपदयुक्तः) माशब्दादिः ।

(२) आह्राविति धात्वर्थनिर्द्देशे इक् ।

(३) सुस्नात सुखरात्रि सुप्रभात सुषगयन अनुशतादि सुस्नातादि अनु-
शत अनुसहस्रादि ।

(४) तेनेति करने तृतीया दीव्यतीत्यादौ तिङ् कर्त्तुं कृतेस्तसाहचर्या-
ज्जितमित्यत्रापि करणे एव तृतीया । अत्र तिङन्ते क्रियाप्रधान्येऽपि
वृत्तौ न तत्रात्रात्यमित्युक्तमाकरे ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६०५

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

ठकोऽपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तैन्तिडीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ।

गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ ।

गौपुच्छिकः ।

नौद्वचञ् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाज्जभ्यान्तरति बाज्जका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

आकर्षात् षल् । ४ । ४ । ९ ।

आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । वित्त्वात् ङीष् । आकर्षिकी ।

(५) संस्कृतमिति विद्यमानस्य उत्कर्षाधानं संस्कारः ।

पर्णादिभ्यः (ई) षन् । ४ । ४ । १० ।

पर्णेण चरति पर्णिकः । पर्णिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणादृञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् षन् ।

श्वादेरिजि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादि-
विधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् * । श्वग-
णेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-शौवा
पदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

वस्तक्रयविक्रयादृन् । ४ । ४ । १३ ।

(ई) पर्ण अश्व अश्वत्य रथ जाल ग्यास व्यास (पादःपञ्च) पर्णादिः ।

(७) वेतन वाहन अर्द्धवाहन धनुस् दण्ड जाल नेश उपवेश प्रवेश उपवस्ति
सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्किञ् पाद उपस्य उपस्थान
उपहस्त वेतनादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६०७

वस्त्रेण मूल्यान जीवति वास्तिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

चाटुन् । आयुधेन जीवति आयुधीवः-आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादि(ट्) भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (ट्) षन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पिच्चाम्डीष् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विबधात् । ४ । ४ । १७ ।

विबधेन हरति विबधिकः । पक्षे ठक् । वैबधिकः । एक-
देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् वीबधादपि षन् । वीबधिकः ।
वीबधिकी । विबधवीबधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्षे स्कन्धवांक्ष्ये
काष्ठे वर्तते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्मारोपकरणभतं लौह-
श्च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको
व्याधः कर्मारश्च ।

(ट्) उत्सङ्ग उडुपं उत्पुतं उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक उत्सङ्गादि ।

(६) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभार अंसादिः ।

निर्दत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) व्यः । ४ । ४ । १६ ।

अक्षद्यूतेन निर्दत्तम् अक्षद्यूतिकं वैरम् ।

लेर्मन्त्रित्यम् (११) । ४ । ४ । २० ।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्दत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् ।
कृत्या निर्दत्तं कृतिमम् । पक्तिमम् । भावप्रत्ययान्तादि-
मप् वक्तव्यः * । पाकेन निर्दत्तम्पाकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४ । ४ । २१ ।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२) । अपमित्य निर्दत्तं आपमि-
त्यकम् । याचितेन निर्दत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।

दध्ना संसृष्टन्दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ।

(१०) अक्षद्यूत जानुप्रहत जङ्घाप्रहत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन
गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत अक्षद्यूतादिः ।

(११) लेरिति त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्दत्ते मप् योऽयं निर्दत्ते मप् स त्रि-
न्तादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्दत्त' मित्यस्वपदविग्रहः न तु त्रान्तस्य
प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारलब्धोऽपि वाशब्दो न संबध्यते । वृत्तौ
तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देन्द०

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु वचनसामर्थ्यात्
प्रथमान्तादेवेति भावः ।

चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ।

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

मुद्गादण् । ४ । ४ । २५ ।

मौद्ग ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (१३) । ४ । ४ । २६ ।

ठक् । दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ।

ओजसा वर्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आ-
म्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् (१४) । ४ । ४ । २८ ।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेष-
णत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आम्बी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।
आनुकूलिकः ।

(१३) व्यञ्जनैरुपसेचनेन मृदूकरणमुपसेकः व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्ता-
दुपसिक्तेऽर्थे ठक् प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रातिकूलानुकूलपर्यायास्तद्वृत्ता ईपलोमनूकूलशब्दा
अविवक्षितार्थाः ।

(१५) क्रियेति अकर्मकधातुस्यलेऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थतया फलसामा-
नाधिकरण्याद् द्वितीयेति भावः ।

परिमुखञ्च । ४ । ४ । २६ ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः (१६) । चात्पारिपा-
र्श्विकः (१७) ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रै-
गुणिकः । वृद्धेर्धुषिभावो वक्तव्यः । वार्द्धुषिकः (१९) ।

कुसीददशैकादशाभ्यां षन्ठचौ । ४ । ४ । ३१ ।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धि-
स्तदर्थद्रव्यं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
एकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः
समासान्तद्रव्यैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैका-
दशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमर्षएवेहापि
तद्वितार्थः ।

उञ्छति (२०) । ४ । ४ । ३२ ।

(१६) परेर्वर्ज्यार्थतया स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः ।

(१७) पारिपार्श्विकशब्दः प्रादिसमासात् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेवाची

(१८) द्विगुणार्थमिति औपचारिकादेवार्थं प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् वृद्धि-
हेत्येकदानकर्म्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम् ।

(१९) वृद्धार्था वृद्धिस्तां प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुषिकइति ।

(२०) भूमौ पतितानामेकैकस्योपादानमुञ्छः ।

बहुराण्युञ्जति वादरिकः ।

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ।

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दु रङ्करोति । ४ । ४ । ३४ ।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः । दार्दुरिकः (२२) ।

पक्षिमत्स्यगान् हन्ति । ४ । ४ । ३५ ।

स्वरूपस्य पर्याय्याणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीन-
स्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः ।
मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारि-
णिकः । सारङ्गिकः ।

परिपन्थञ्च (२३) तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ।

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ।
पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चै रः ।
परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अत्रैवार्थेऽयं प्रत्ययः
साधुः शब्दस्वाभाव्यात् नतु शब्दमात्रोत्पादने तेन शब्दं करोति ववर-
इत्यादौ न प्रत्ययः ।

(२२) दुर्दु रोभाण्डं 'दुर्दु रस्तोयदे भेके वाद्ये भाण्डाद्विभेदयो' रित्युक्तेः ।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्यात् तत्पुरुषोवा नि०
पन्थभावः ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति । ४ । ४ । ३७ ।

दण्डाकारो माथः पथ्या दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति
दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

आक्रन्दाट्ठञ्च । ४ । ४ । ३८ ।

अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां
रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४) ।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ।

पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे टक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिक-
ण्ठकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

धर्मञ्चरति (२६) । ४ । ४ । ४१ ।

धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् * । आधर्म्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तवाता ।

(२५) बहुवचनान्मा भूदित्येतदर्थं पदान्तमित्यनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम् ।

(२६) चरतिरिहासेवायां नत्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो
न धार्मिक इत्युच्यते आसेवा च स्वारसिकी प्रवृत्तिः । मनो०

समवायान् समवैति (२७) । ४ । ४ । ४३ ।

सामवायिकः । सामूहिकः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ।

परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ।

ण्यः स्यात् । पक्षे ठक् (२८) । सैन्याः सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुथौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः । कुक्कुटीशब्देन
तत्पाताहः स्वलादेशो लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०) ।

तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ।

आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ।

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च समवैतीत्यर्थे । बहुवचनादर्धनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेण धातोः प्रवेशपूर्वकैकोभवनमर्थस्तत्र गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका । विशेष्यानुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते “धर्म्ये चेत्ये कुरुचेत्ये समवेता” इत्यादि । मनो०

(२८) ण्यठकोरनुवृत्त्या द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः । “सेनायां समवेता ये सैन्याश्च सैनिकाश्च ते,, इत्यमरोक्तिस्तु फलितार्थपरा ।

(२९) ‘लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कर्माक्षमश्च य’ इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः ।

(३०) भिक्षुरत्र सन्नग्राही स हि पादन्यासपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य याति ।

अण् महिष्यादि (३१) भ्यः । ४ । ४ । ४८ ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

कृतोऽज् । ४ । ४ । ४९ ।

यातुर्धर्म्यं यात्रम् । नराच्चेति वक्तव्यम् * । नरस्य धर्म्या नारी । विशसितुरिङ्लोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजितम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ।

षष्ठ्यन्तादृक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयआपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

लवणादृठज् । ४ । ४ । ५२ ।

लावणिकः ।

किश(स)रादिभ्यः (३२) ङन् । ४ । ४ । ५३ ।

(३१) महिषी प्रजापतिं प्रजावतीं प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहितं मणिपालि अनुचारकं होतृ यजमानं महिष्यादिः ॥

(३२) किश(स)र नरद नलद स्यागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिदुःखणी किश(स)रादिः । शब्देन्दुः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

ई१५

किशरं पण्यमस्य किशरिकः । पित्तवान्डीष् । किशरिकी ।
किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्य-
वाचिनः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ।

ठन् स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः (३३) । शलालुकी ।
शलालुकः । शलालुका । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ।

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मर्द्दङ्गिकः (३४) ।

मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः । भार्भ-
रिकः—भार्भरः ।

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ।

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ।

परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ।

पारश्वधिकः ।

(३३) शलालुकेत्यत्र इत्सुसुक्तान्तात्क (५२८४०) इत्यनेन ठञ्च् कादेशः ।

(३४) मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दो लाक्षणिकः मुख्यार्थे तु न प्रत्ययोऽनभिधा-
नात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादनएव सम्भवतीति
मृदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्वे एव प्रत्ययः ।

शक्तियध्योरीकक् । ४ । ४ । ५६ ।

शक्तीकः । याष्टीकः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः । ४ । ४ । ६० ।

// तदस्येत्येव । अस्ति परलोकः (३६) इत्यं मतिर्यस्य स
आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति
मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

शीलम् (३७) । ४ । ४ । ६१ ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ।

कृत्रादि (३८) भ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ।

गुरोर्होषाणामावरणं कृतन्तच्छीलमस्य क्रातः ।

// कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ।

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकाव्यये दिष्टशब्दस्य क्लीवतया
भाग्यवाचकस्य पक्षश्चम् । स्वविषयबुद्धिलाक्षणिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः
प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः ।

(३६) परलोक इत्यभिधानस्वभावत्वम् न तु तस्य वृत्तौ प्रवेशः ।

(३७) शीलं स्वभावः । अपूपादिशब्दानां तत्तद्भक्षणादिलाक्षणिकत्वे एव
शीलतासम्भावेन तत्रैव प्रत्ययो नतु सुस्मार्थे शब्दस्वाभाव्यात् ।

(३८) कृत्र शिखा प्ररोह स्या बुभुक्षा चुरा तितिच्चा उपस्थान कृषि कर्मन्
विश्वधा तपस् सत्य अद्वत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा
विद्या चुवा मन्द्र कृत्रादिः ।

काम् इति ताच्छीलेः णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः
काम् : । नस्तद्धित (२२४८०) इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छी-
लिके णोऽपि । तेन चोरी तापसीत्यादि † सिद्धम् ।
ताच्छीलेः किम् काम्णः ।

कर्मध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा
चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यत्कर्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स ऐका-
न्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्खलितमेकं जातं सः ।

बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ४ । ६४ ।

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा-
न्यिकः द्वादशाऽपपाटा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितम्भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ।

अपूपभक्षणं हितमस्मै (३६) आपूपिकः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ।

अग्रभोजनन्नियतन्दीयते अस्मै अग्रभोजनिकः ।

आणामांसौदनाट्ठिठन् । ४ । ४ । ६७ ।

आणा(४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्मै आणिकः आणिकी । मांसौ-

† टिङ्ढालजित्यादिना (२२५८०) अणन्तत्वात् ङोप् ।

(३६) प्रकृतमपि षष्ठीं हितशब्दयोगानुशिष्ट्या चतुर्थ्या विपरिणमय्याहास्मै

इति । यद्वा परस्मैवादादस्यैति पदमपकथ्यते ।

(४०) उष्णा यवागूः आणा ।

दनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः ।
औदनिकः ।

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ।

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः-भाक्तिकः ।

तच्च नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४९) ।

अगारान्ताट्ठन् । ४ । ४ । ७० ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ।

निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यात् अध्येतरि । श्मशानेऽधीते
श्मशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चतुर्दशिकः ।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु (४२) व्यवहरति । ४

। ४ । ७२ ।

तत्तेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशः
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः
सांस्थानिकः ।

(४१) आकरः खनिर्मण्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः ।

(४२) प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायौ ।

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ।

नैकटिको (४३) भिक्षुः ।

आवसथात् षल् । ४ । ४ । ७४ ।

आवसथे वसति आवसथिकः । पित्तान्डीष् । आवसथिकी ।

आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः पितः पड़ेते टगधिकारे " (४४) ।

षडिति सूत्रषट्केन विहितादित्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त । इति

ठकोऽवधिः समाप्तः ।

(४३) भिक्षुणा ग्रामात्कोशान्ने वस्तव्यमिति शास्त्रमनादृत्य निकटे वसतीत्यर्थः ।

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यः षनिति (६०६४०) भस्त्रादिभ्यः षनिति (६०७४०)

किशरादिभ्यः षनिति (६१४४०) सूत्रत्वयएव संहितया षत्वसन्देहस-

म्भवेन तस्येव परिगणने इतरसूत्रत्वयस्य पित्तमनर्षं स्यादिति भ्रम-

निरासाय पित्तसंघाहकवार्त्तिकारम्भः । कुसीदसूत्राच्चेति (६११०४०)

कुसीदसूत्रोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन षन् षचावित्युभय-

ग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०४०) दशैकादशकीत्युदाहृतम् । एवञ्च सूत्र-

षट्केन, पूर्वोक्तत्वयेण आकर्षात् षलिति (६०५४०) कुसीददशैकादशात्

षन् षचाविति (६१०४०) आवसथात् षलिति च सूत्रत्वयेणेत्येवं सूत्र-

षट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठगधिकारे पितदित्यर्थः । तेन

नौद्वयचष्टनित्यत्र (६०५४०) षकारः सांहितिकइति बोध्यम् ।

६२०

सिद्धान्तकौमुदी ।

प्राग्ग्रिथिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ।

तस्मै हितमित्यतः (६२६४०) प्राक् यद्ग्रिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ।

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्मानान्दमनकाले स्वन्धे यत्
काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गः ।

धुरोयडूकौ । ४ । ४ । ७७ ।

हलि चेति (१५७४०) दीर्घे प्राप्ते ।

न भकुर्कुराम् । ८ । २ । ७८ ।

भस्य कुर्कुरोश्चोपधाया दीर्घा न स्यात् । घुर्यः । धौरेयः ।

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ।

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ।

एकधुराल्लुक् च । ४ । ४ । ७९ ।

एकधुरं वहति एकधुरीणः -- एकधुरः ।

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ।

शकटं वहति शाकटो गौः ।

हलसीराट्क् । ४ । ४ । ८१ ।

हलं वहतीति हलिकः । सैरिकः ।

संज्ञायान्न्या । ४ । ४ । ८२ ।

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ।

विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत्र धनुःकरणम् ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ।

तन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

अन्नासः । ४ । ४ । ८५ ।

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशङ्गतः । ४ । ४ । ८६ ।

वश्यः परेच्छानुचारी ।

पदमस्मिन् दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ।

पद्यः कर्द्दमः नातिशुष्कद्रव्यार्थः ।

मूलमस्यावर्हि । ४ । ४ । ८८ ।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम्
आवर्हि येषान्ते मूल्या सुज्ञाः ।

संज्ञायान्वेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ।

धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् ।
धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

गृहपतिना (१) संयुक्ते जाः । ४ । ४ । ९० ।

(१) संज्ञायामित्यधिकारात् दक्षिणाग्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः ।

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यो ऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतु-
ल्यप्राप्यबध्नाऽऽनाम्यसमसमितसम्मितेषु (२) । ४ ।

४ । ६१ ।

नावा तार्यन्नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्म्णा प्राप्य-
न्धर्म्यम् । विषेण बध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया
सम्मितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ।

धर्मादनपेतं धर्मागम् । पथ्यम् । आर्यम् । न्याय्यम् ।

कृन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ६३ ।

कृन्दसा निर्मितं कृन्दस्यम् इच्छया कृतसित्यर्थः ।

उरसोऽण् च । ४ । ४ । ६४ ।

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ।

- (२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यञ्च अर्थद्वयार्थं
मूलशब्दयोर्नैकशेषः । इह सूत्रे वृक्षौ च वयस्यो मित्वम् । धर्मप्राप्यं
धर्मफलं सुखादि । बध्यो बधार्हः । कृष्टभूमिसमीकरणार्थः काष्ठविशेषः
(महः) इति वङ्गे प्रसिद्धनामा सीता । समितः संगतः । इत्येवमर्थो
यथायथं बोध्यः । तार्यादियोगे यथासम्भवं करणे कर्तरि । क्षेत्रौ
तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवेह समर्थविभक्तिरर्थात् लभ्यते ।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेख्यदर्शिति (४६५ पृ०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षा । ४ । ४ । ६६ ।

हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताबन्धने यत्स्याद्देऽभिधेये । हृदयस्य /
बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ।

मतं ज्ञानन्तस्य करणम्भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य
जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।

अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभाव-
कर्म्मणोरिति (५१२ पृ०) प्रकृतिभावः । कर्म्मण्यः । शरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) व्यः खञ् । ४ । ४ । ६९ ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजानीनः ।

भक्तास्यः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद् इति योगविभागात् णोऽपि । पारिषद् ।

कथादि (४) व्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ।

(१) प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल
सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः ।

(४) कथा विकथा विश्वकथा सङ्ख्या वितण्डा कुष्ठविद् जनवाद जनेवाद
जनोवाद वृत्ति संपद् गुण गण आयुर्वेद कथादिः ।

कथायां साधुः काथिकः ।

गुडादि (५) व्युत्पञ्च ४।४।१०३।

गुडे साधुः गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ४।४।१०४।

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र
साधुः वासतेयो रात्रिः । स्वापतेयन्धनम् ।

सभाया यः ४।४।१०५।

सभ्यः ।

समानतीर्थे वासी ४।४।१०७।

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ
वसतीति सतीर्थः (६) ।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ४।४।१०८।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ।

सोदराद्यः ४।४।१०९।

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति

प्राग्नितीयाः समाप्ताः ।

(५) गुड कुल्लाष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेषु संपात सङ्घात संक्राम
संवाह प्रवास निवास उपवास गुडादिः ।

(६) “तीर्थं शास्त्राभ्युदयेनोपायोपाध्यायमन्त्रिष्वित्युक्तेरुपाध्यायस्तीर्थम् ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६३४८०) प्राक्(१)कोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताङ्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् कस्याऽप-
वादः । शङ्कवे हितम्शङ्कव्यम् । (नाभेर्नभश्च ग०) (३) ।
नभ्योऽक्षः (४) । नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदम् । (शुनः
सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग०) । शून्यम् । शून्यम् ।
(जधसो ग०) नङ् च । जधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्सापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्सा ।

विभाषा हविरपूपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

- (१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु को विधीयते इत्यर्थस्तेनार्थ एवेहा-
वधित्वेन गृह्यते नतु प्रत्ययः प्रकृतिर्ज्ञेति फलितम् । अतः प्राक्क्री-
तात् येऽर्थास्तेष्वेवाधिकारः । एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो
यदादिष्वं बाधते अन्यथा यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेणोत्पत्तिः स्यात् ।
- (२) गो हविस् अक्षर विष वर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा सुच् (नाभे-
र्नभश्च) (शुनःसंप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्सन्नियोगेन चान्तीदात्तत्वम्)
(जधसोऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् क्षरवेद बीज दीप्त
गवादिः ।
- (३) गणसूत्रमाह नाभेर्नभश्चेति नाभिश्चब्दात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च ।
- (४) नभ्योऽक्ष इति सन्धिर्द्वौ रथाङ्गावयवौ नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषो-
ऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि
स्नेहमयत्वात् नाभये हितम् ।
- (५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावपक्षयोः प्रकृतिभावस्तेन टिलोपो न ।
- (६) अपूप तण्डुल अभ्यष अभ्योष अत्रोष अभ्येष पृथुक ओदन रूप पूष

आमिद्यन्द्धि आभिन्नोयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः-पुरो-
डाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

तस्मै हितम् । पू । १ । पू ।

वत्सेभ्यो द्वितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खव्यं दारु । गव्यम् ।
हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । पू । १ । ई ।

हन्त्यम् । कण्डाम् । नस्त्रासिकाया यत्तस्चुद्रेषु * । नस्यं
नाभ्यम् ।

ये च तद्विते । ई । १ । ई१ ।

यादौ तद्विते परे शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ।
तद्विते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु * । शीर्षण्याः
शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् * । अजादौ तद्विते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थूलशीर्षम् ।

खलयवमाप्रतिलटप्रब्रह्मणश्च । पू । १ । ७ ।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् ।
ब्रह्मण्यम् । चात् रथ्या (७) ।

अजाविभ्यां थ्यन् । पू । १ । ट ।

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । पू । १ । ६ ।

किण्व प्रदीप सुसल कटुक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल (असविकारेभ्यश्च)

यूप स्थूणा दीप अश पत्र अपूपादिः । हविर्विशेषेभ्य एभ्यश्च वा यत् ।

(७) यत्रकरणे रथाश्च इति वार्तिकोक्तेराह चाद् रथ्येति ।

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनी-
नम् । कर्मधारयादेवेष्ट्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्वज्ज्वीहेश्च एव ।
विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * । पञ्चजनीनम् ।
सर्वजनादुञ् खञ्च * । सार्वजनिकः-सर्वजनीनः । महाज-
नादुञ् * । माहाजनिकः । माहभोगीणः । पितृभोगीणः ।
राजभोगीनः । आचार्यादणत्वञ्च * । आचार्यभोगीनः ।

सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ । ५ । १ । १० ।

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् * । सर्वस्यै हितं सार्वम्-सर्वी-
यम् । पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्ते-
नेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य बधः पौरुषेयः । तस्येद-
(५८३४०) मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ् (६००४०) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५३४४०)
प्राप्ते । “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताविवे”ति माघः ।
तेन कृते (५८३४०) ग्रन्थेऽपि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादाव
प्राप्तएवेति विवेकः ।

मान(ण)वचरकाभ्याङ्गञ् । ५ । १ । ११ ।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम् । चारकोणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्यायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः
स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राका-
रीया इष्टकाः । शङ्खव्यन्दार ।

छदिरुपधिवलेढञ् । ५ । १ । १३ ।

छादिषेयाणि लणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्
स्वार्थे दृष्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ।

ऋषभोपानहोर्जः । ५ । १ । १४ ।

कस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्म-
ण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यञ्चर्म ।

चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । बध्नै इदम् बाधं
चर्म । वारतञ्चर्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासा
दीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः ।
इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न प्रा-
सादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ढञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्योऽवधिः ।

(८) स्यादित्यर्थदोतनाय शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तद्वस्तु-
शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् ङजधि-
क्रियते ।

आऽर्हीदगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणाट्ठक् । ५
। १ । १९ ।

तदर्हती (६४०४०) त्येतदभिव्याप्य ङजधिकारमध्ये टजोऽप-
वादः ङगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादि (३) भ्यः । ५ । १ । २० ।

आऽर्हीदित्येतत् तेन क्रीतमिति (६३४४०) यावत् सप्तदशसूत्रा
मनुवर्त्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु ।
नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

(१) वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन वत्यर्थेऽप्येवाऽप्योपस्थानादपवादविषये
नास्य प्रवृत्तिः ।

(२) संख्यापरिमाणशब्दौ 'जडुमानं किलोन्मानं परिमाणन्त सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत इति' वार्त्तिकोक्तेः
पारिभाषिकौ याह्यौ । तनादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुला-
कोटिदेशे आरोपादुन्मीयते येन पलादिना ऊर्ध्वारोपात् तदुन्मानं । येन
प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतः परिमाणं
तत् सर्वतो मामात् परिमाणम् । आयामोर्द्वयं वस्तादेर्जलादेश्च येन
हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वत उक्तप्रकारमानत्वयान-
हाह्या वहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः ।

(३) निष्क पण पाद माष बाह द्रोण षष्टि निष्कादिः । अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ।

उत्तरपदद्विः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञेति किं पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य परिमाणमिति (६३६४०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकम्भवति इत्यतः (४) प्राक् तदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम् यवापूष्यादि । इत (५) ऊर्ध्वन्तु संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तञ्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् (६३२४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् (७) ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो द्विः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम् आर्द्धद्रौणिकम् ।

परिमाणवाची षट्शब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे निषेधार्थं इतरेषामप्राप्ते चायमारम्भः ।

- (४) इत्यतः एतत्स्त्वत्वात् प्रत्यासत्त्या पञ्चमाध्यायोक्तेष्वेव । अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य (२३४०) उक्तस्य विरुद्धविषयत्वापत्तेः ।
- (५) इतः असमासे इति स्त्वत्वादूर्ध्वमाहर्णीयेऽनार्हर्णीये चेत्यर्थस्तदाह प्राग्वतेरिति । तञ्चालुकीति लुगन्तायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः ।
- (६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्तप्रकृतिः शूर्पादञ्चन्यतरस्यामिति (६३२४०) प्राप्तयोः ठञजोरध्वर्द्धपूर्वत्वादिना (६३२४०) लुक्करणात् ।
- (७) द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावात् लुगभावः । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदद्विः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा जि-
दादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् अर्द्धकौ
डविकम् । तपरः किम् अर्द्धखार्याम्भवा अर्द्धखारी ।
अर्द्धखारीभार्य्यइत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवद्भावनि-
षेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ।

शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम् । अशते किम् । शतं परि-
माणमस्य शतकः सङ्खः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न
भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव । असमासइत्येव । द्विश-
तेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः
क्रीतः पञ्चकः बज्जकः । त्यन्तायास्तु (ट) । साप्ततिकः । शद-
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिड्वा । ५ । १ । २३ ।

वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतिविंशद्वां ड्वुन्मसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ।

(८) अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणात् डत्यवयवतिशब्दस्य न प्रतिषेधस्तेन
कतिक इत्यादिसिद्धिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वुन्
स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायान्तु विंश
तिकः । त्रिंशत्कः ।

कंसाट्टिठन् । पू । १ । २५ ।

टो ङीबर्थः इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः कंसिकी । अट्टा-
च्चेति वक्तव्यम् * । अट्टिकः (६) अट्टिकी । कार्षापणाट्टि
ठन्वक्तव्यः प्रतिलादेशश्च वा । कार्षापणिकः कार्षापणिकी
प्रतिकः प्रतिकी ।

शूर्पादजन्यतरस्याम् । पू । १ । २६ ।

शोर्पम्-शौर्पिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । पू । १ । २७

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतम्
शतमानम् । वैशतिकम् । सहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोष्ठाङ्गसंज्ञायाम् । पू । १ । २८ ।

अध्यर्द्ध (१०) पूर्वाद्द्विगोष्ठाङ्ग परस्यार्द्धीयस्य लुक् स्यात् ।
अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । पू । १ । २९ ।

(६) अट्टिशब्दः रूपकार्त्तुं रुढस्तेनावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न शक्यम् ।

(१०) अध्यर्द्धमत्र यस्मिन् तदध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । प्रादिभ्यो धातुजस्य

(४०।१५०) इत्यनेनास्य साधुत्वम् ।

लुग् वा स्यात् । अध्यर्द्धकार्षापणम्-अध्यर्द्धकार्षापणिकम् ।
द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य (६१२४०)
टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्द्ध
सहस्रम्-अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् ।

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ।

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्-त्रिनै-
ष्किकम् । वज्रपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्* । वज्रनिष्कम्-वज्रनै-
ष्किकम् ।

विस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ।

द्वित्रिवज्रपूर्वात्विस्तादार्हीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विविस्तम्-
द्विवैस्तिकमित्यादि ।

विंशतिकात् खः । ५ । १ । ३२ ।

अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अध्यर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंश-
तिकीनम् ।

खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ।

अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाश्चेति वक्तव्यम्* ।
खारीकम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ।

अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह

पादः पदिति (१७८४०) न, यस्येति (१२०४०) लोपस्य स्यानि
वद्भावात् पद्यत्यतदर्थे (४६६४०) इत्यपि न प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र
ग्रहणात् ।

शाणादा । ५ । १ । ३५ ।

यत् स्यात् । पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् अध्य-
र्द्धशाणम् ।

द्वित्रिपूर्वादण् च । ५ । १ । ३६ ।

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्या
संज्ञाशाणयोरिति (१२०४०) पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाण्यम्-
द्विशाण्यम्-द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषाम् समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ।

तेन क्रीतम् (११) । ५ । १ । ३७ ।

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । साप्ततिकम् ।
प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ।

इङ्गोण्याः । १ । २ । ५० ।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि । लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०)
लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः षट् पञ्चगोणिः ।

(११) तेनेति करणे तृतीया द्रव्यदानपूर्वकं वस्तुनिरूपणं क्रयस्तेनेतिकर-
णस्य धात्वर्थघटके द्रव्यएवान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४४०) इत्यनेन लु-
नास्य गतार्थता मूलममधनस्य मूल्यपदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न
भवति तस्य कार्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः ।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । पू । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः-
शत्यो † धनपतिसंयोगः । शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाक्षि-
स्पन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन-
कोपनयोरुपसंख्यानम् * । वातस्य शमनं कोपनं वा वाति-
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ।
सान्निपातिकम् ।

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्थ्यत् । पू । १ ।

३९ ।

गोर्निमित्तं संयोगउत्पातो वा । गत्र्यः । द्वयचः । धन्यः ।
यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्वयचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असं-
ख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् ।
खारीकम् । अश्वादि (१३) आश्विकम् । आशिमिकम् । ब्रह्म-
वर्चसादुपसंख्यानम् * । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । पू । १ । ४० ।

चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्रयः ।

सर्वभूमिष्ठयिवीथ्यामणजौ । पू । १ । ४१ ।

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामेदं
कृत्वेदमवाप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोगइति कैयटः ।

† शताञ्च ठन् यतावित्यनेन (६३१४०) ठन् यतौ ।

(१३) अश्व अश्वन् गण ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु अश्वादिः ।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । सर्वभूमि-
शब्दोऽनुशतिकादिषु (५८१४०) पठ्यते । पार्थिवः ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादि (५८१४०)
त्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उच्यते अस्मिन्निति वापः चेतम् । प्रत्यस्य वापः प्रास्थिकम् ।
द्रौणिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् षन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः चेतम्पात्रिकम् । पात्रिकी चेत्यभक्तिः ।

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ ।

१ । ४७ ।

वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चा
स्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्च-
कः । शतिकः-शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम्
ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । वि-
क्रेता मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः

शुल्कः। उत्कोचउपदा। चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्*। प-
चासौ वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। सममवाह्ये ः
दानमिति वदधिकरणविवक्षया वा।

पूरणाद्वाट्ठन्। ५।१।४८।

यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्
दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो
रूपकस्याद्धे रूढः।

भागाद्यच्च। ५।१।४९।

चाट्ठन्। भागशब्दोऽपि रूपकस्याद्धे रूढः। भागो वृद्ध्यादि-
रस्मिन् भाग्यम्-भागिकम् शतम्। भाग्या-भागिका विंशतिः।

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः। ५।

१।५०।

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्प्रक-
तिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति
वा वांशभारिकः। ऐच्भारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य
व्याख्यानतरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि(१५) भ्य इति। भार
भूतान् वंशान् हरति वांशिकः। ऐचुकः।

ः सूत्रेऽस्मिन्निति सप्तमीसमर्थनायाह सममित्यादि।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते
प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम्।

(१५) वंश कुठप्र वल्गुज मल स्थण (मल्ल) अल्ल अश्वत्थम् अश्व लक्षण इत्यु-
क्तं वंशादिः।

वस्तुद्रव्याभ्याण्ठन्कनौ । पू । १ । ५१ ।

यथासंख्यं स्तः । वस्तुं हरति वहत्यावहति वा वस्तिकः ।
द्रव्यकः ।

सम्भवत्यवहरति पचति । पू । १ । ५२ ।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्मिन् (१६) समा-
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमवहरति (१७)
उपसंहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण् च * ।
चाटुन् । द्रोणमपचतीति द्रोणी द्रोणिका ।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् । पू । १ । ५३ ।

पच्चे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना
आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ।

द्विगोःष्ठञ् । पू । १ । ५४ ।

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोःसम्भवत्या-
दिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पच्चे ठञ् । तस्याध्यर्द्धेति (६३२४) लुक्
षित्वान्ङीप् । द्वाढकिकी द्वाढकीना । द्विगोरिति (२२०४) ङीप्
द्वाढकी । द्वाचितिकी द्वाचितीना । अपरिमाणेति (१८) ।

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणं सम्भ-
वतेत्यर्थः अतः सकर्मकतया तदित्यनुवृत्त्या सभ्या द्वितीयाऽत्र स-
मर्थविभक्तिर्न विरुध्यते इति द्योतयन्नाह स्वस्मिन्निति ।

(१७) सूत्रस्य स्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति ।

(१८) अपरिमाणविस्तारचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकीति (२२०४) सूत्रे
आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति मङ्गीबिति भावः ।

तद्विताहीयप्रकरणम् ।

६३६

डीबन्निषेधात् । द्वाचिता । द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा
द्विपात्री ।

कुलिजास्तुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ।

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ।
चात् षंश्च । लुगभावे ठजः श्रवणम् । द्विकुलिजी द्वैकुलि-
जिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी ।

सोऽस्यांशवस्तुभृतयः । ५ । १ । ५६ ।

अंशोभागः । वस्तुं मूल्यम् । भृतिर्भूतनम् । पञ्च अंशो वस्तो
भृतिर्भूतस्य पञ्चकः ।

तदस्य परिमाणम् (१६) । ५ । ५७ ।

प्रत्यम्परिमाणमस्य प्रास्थिकोराशिः ।

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।
यद्वा द्वेयकयोरितिवत् (६७४०) संख्यामात्रवृत्तेः परि-
माणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाण-
मेषामिति वा । सङ्घे-पञ्चकः । सूत्रे-अष्टकं प्राणिनीयम् ।
सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चक-
मध्ययनम् (२०) । स्तोमे ङविधिः * । पञ्चदश मन्त्राः

(१६) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते नतु विशेष-

परिमाणं परसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् ।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः ।

परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु
कन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पङ्क्ति (२२) विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चा-
शत् षष्टि सप्तत्यशीति नवति शतम् । पू । १ । पू६ ।

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

पञ्चदशतौ वर्गे वा । पू । १ । ६० ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः । दशत् । पञ्चे पञ्चकः । दशकः ।

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । पू ।
१ । ६२ ।

त्रिंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् त्रिंशानि ।
चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । पू । १ । ६३ ।

तन्मुं योम्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृजादयः स्युः । श्वेत-
च्छतमर्हति श्वेतच्छतिकः ।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । पू । १ । ६४ ।

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रूढः समूहमात्रे लाक्षणिकः । मन्त्रसमूहः प्र-
त्ययार्थः । स्तोमः स्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमुदायपरम् ।

(२२) पङ्क्तिशब्दो नामार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादककन्दसि, क्रमसद्विवेशरूप-
श्रेण्यां, दशसङ्ख्यायाञ्च वर्तते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिरि-
त्येवं विग्रहः ।

(२३) छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ सम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्र-
कर्ष प्रेषण संप्रज्ञ विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरक्त वा) छेदादि ।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । क्वेदन्नित्यमर्हति क्वेदिको वेतसः छिन्न-
प्रकृष्टत्वात् । (विराग विरङ्ग वा ग०) । विरागन्नित्यमर्हति
वैरागिकः-वैरङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च । पू । १ । ६५ ।

शिरश्चेदन्नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेदिकः । यद्वक्तोः
सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

दण्डादि (३४) भ्यो यत् । पू । १ । ६६ ।

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्थः । वध्यः ।

पात्राह्वञ्च । पू । १ । ६८ ।

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्र्यः ।

कडङ्कर + दक्षिणाच्छ च । पू । १ । ६९ ।

चाद्यत् । कडङ्करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् ।
कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयोगैः । कड-
ङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

स्थालीविलात् । पू । १ । ७० ।

स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डलाः-स्थालीविल्याः
पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(२४) दण्ड सुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेघा सुवर्ण उदक वध युग गुहा
भग इभ भङ्ग दण्डादिः ।

† कडङ्कर इति केचित् पठन्ति कडङ्गिरतीति खच् नि० । “नीवारपा-
कादि कडङ्करीयैरित्युदाहरन्ति च ।

यज्ञत्विग्भ्याङ्खञौ । पू । १ । ७१ ।

यथासंख्यम् स्तः । यज्ञं, ऋत्विजश्चाहति यज्ञियः, आर्त्वि-
जीनोयजमानः । यज्ञत्विग्भ्यान्तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम्* ।

यज्ञियोदेशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ।

आर्हीयाणाण्डगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः ।

अतःपरण्डञेव ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । पू । १ ।

७२ ।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्चातः । तुरायणम् यज्ञ-
विशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

संशयमापन्नः (१) । पू । १ । ७३ ।

संशयविषयोमूतोऽर्थः सांशयिकः ।

योजनङ्गच्छति । पू । १ । ७४ ।

यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोश-
शतङ्गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमन-

(२५) द्वादशानामिति ठक्, यत्, क्, चण्, चञ्, षन्, ठन्, कन्, ख, डण्,
घ, खञ्, य, इत्येषामेतत्प्रकरणसूत्रैः तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषविहि-
तानामित्यर्थः अत्राप्यधिकारलब्धः ठञ्प्रपवादविषये प्रवर्त्तत एव ।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे लाक्षणिकोऽतः संदिह्यमाने एकास्त्रं प्रवृत्तिर्न
तु संदिह्याने । अतः प्रामाण्यं न स्वतोपाह्यं सांशयिकत्वादित
प्राचीनोक्तिः ।

तद्वितठञधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४३

मर्हतीति च वक्तव्यम् * । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौ-
शशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः ।

पथः प्कन् । पू । १ । ७५ ।

षोडशीषर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पथो ण नित्यम् । पू । १ । ७६ ।

पथानम् नित्यम् गच्छति । पथः पथ्य च (५७४८०) इत्यनेन
पथ्यादेशे कृते णः । पथ्यः । पथ्या ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । पू । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति
औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्व्या-
दुपसंख्यानम् * । वारिपथिकम् ।

कालात् । पू । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८८०) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्वृत्तम् । पू । १ । ७९ ।

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी । पू । १ । ८० ।

(२) तेनेति करणे तृतीया चातुरथ्यं नर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु(५४३८०)
कर्त्तरीत्वनयोर्विशेषः ।

(३) तन्नित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मूर्हर्ताध्येषणेऽपि तत्फलीभूताध्य-
यनक्रियाव्याप्ते व्याप्त्युपचारात्, प्रतियोगिवैयधिकरणदधटित

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्व-
सत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृशएवानागतकालः । मास-
मधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः ।
मासं(४)भूतो । मासिकोऽध्याधिः । मासं भावी मासिकउत्सवः ।

मासाद्वयसि यत्खञौ (५) । ५ । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः ।

द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

परमासासाञ्च । ५ । १ । ८३ ।

वयसीत्येव यवष्यनुवर्त्तते । चादृञ् । परमास्यः-पारमास्यः-
पारमासिकः ।

अवयसि ठञ्च । ५ । १ । ८४ ।

चात् एयत् । परमासिकोऽध्याधिः-पारमास्यः ।

समायाः खः । ५ । १ । ८५ ।

समामधीष्टो भूतोभूतोभावी वा समीनः ।

व्याप्तेर्वा प्रवेशात् यावत्कालाध्ययणाभावेऽपि प्रयोगः । यावत्कालमध्य-
यनाध्येषणे क्रियेते तावन्मात्रकालवाचकात् नार्थं प्रत्ययः ।

(४) निर्दृष्टादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूतइत्येव संबध्यते नार्थान्तरमि-
त्युदाहरति मासं भूतइति ।

(५) खञौ जित्करणं वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिना(४०८८)पुं वद्भावप्रतिषेधार्थम् ।

तद्वितठजधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४५

द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ।

समायाः खदत्येव । तेन परिजयेत्यतः (६५६४०४०) प्राङ्निर्वा-
त्तादिषु पञ्चस्यर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः ।

रात्रग्रहः संवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ।

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्वग्रहीनः (६) । द्वै-
यत्तिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । द्विसंवत्सरीणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७) च । ७ । ३ । १५ ।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसंव-
त्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः 'परिमाणा-
न्तस्येत्येव (६१०४०) सिद्धे संवत्सरग्रहणपरिमाणग्रहणे काल-
परिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षाश्लुक् च । ५ । १ । ८८ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा लुक् । तीणि च
रूपाणि । द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवार्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

(६) द्वग्रहीन इति तद्वितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र स-
मासान्तस्य जायमानतयाऽहन्शब्दान्तद्विगोरभावात् ।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति अचेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६४०)
नित्यलुकोवक्ष्यमाणत्वात् ।

षिकः । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (६)
 हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्वितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो
 वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः (१०) । परिमाणान्त-
 स्याऽसंज्ञाशाणयोः (६३.४०) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौ-
 डविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्षिकम् । द्विनैष्कि-
 कम् । असंज्ञेति किम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्च-
 कलापिकम् । तद्वितान्तः † संज्ञा । द्वै शाणम् । कुलिजशब्द-
 मपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्य-
 यार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ८० ।

बहुवचनमतन्त्रम् । षट्ठिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन्
 रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ।

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ८३ ।

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन
लभ्यङ्कार्यम् सुकरं वा मासिकम् ।

(६) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थेन
 न प्रत्ययार्थो भविष्यत्तेति भावः ।

(१०) द्विवार्षिकोमनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र
 नित्यपदोपादानं भूतरूपेऽर्थे एव नित्यं लुकोविशमार्थं तेनात्र भवि-
 ष्यत्वस्य गम्यमानतया न लुक् ।

† तद्वितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति नोत्तरपदद्वयः ।

वृद्धितठजधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४७

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ६४ ।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अत्य-
न्तयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्म-
चारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः ।
मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्य-
न्तेभ्य उपसंख्यानम् । महानाम्न्यो नाम विद्या मघवन्नि-
त्याद्याङ्गवः । ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः (१२) । हर-
दत्तस्तु भस्मादे इति (४०६४०) पुं वद्भावाद्महानामिक इत्याह ।
चतुर्मासाण्यस्यो यज्ञे । अत्रभव इत्यर्थे । चतुर्मासेषु भ-
वन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । अणु सञ्ज्ञकम् ।
चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी अणन्तत्वान्छीप् (२१५४०)
पौर्णमासी आषाढी ।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकाला
दपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

तत्र च दीयते कार्य्यम्भवत् (१३) । ५ । १ । ६६ ।

प्राष्टिषि दीयते कार्य्यं वा प्राष्टिषेणम् । शारदम् ।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णावधिः ।

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्यं चेत् तत्कालपरिच्छेदमित्यर्थे इत्यर्थः ।

(१२) महानाम्निक इति सञ्ज्ञात्वादभाषितपुंस्त्वान्न न पुं वद्भावः ।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यस्मादुक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । ते च कालाहुजित्यादौ

(५६६४०) उक्ताः ।

व्युष्टादि (१) व्योऽण् । ५।१।६७।

।देहीयते कार्यं वा वेयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास
त्यादि ।

तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां गणयती । ५।१।६८।

यथाकथाचेत्यव्ययस्य (२) संधातासृतीयानां हस्तशब्दाच्च
यथासंख्यं गणयती स्तुः । अथोक्तान् यथासंख्यं नेष्यते । यथा
यथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं
कार्यं वेत्यर्थः । इति न दीयते कार्यं वा इत्यर्थः ।

सम्पादिनि । ५।१।६९।

तिनेत्येव । कर्मवेष्टकाभ्यां सम्पादि कर्मवेष्टकिकं सुखं कर्मणा
लङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेष्टाद्यत् । ५।१।१००।

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यम् शौर्यम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्टो
नटः । वेष्टः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि (३) व्यः । ५।१।१०१।

- (१) व्युष्ट नित्य निष्कृमण प्रवेगन उपसंक्रमण तीर्थ आम्नरण भयानि
संधात अग्निपट पीलुमन प्रवास उपवास व्युष्टादि ।
- (२) अव्ययस्येति वचनसाध्यादाक्यादपि प्रत्यय इति शब्दः ।
- (३) सन्ताप सन्नाह संघास संयोग संपराय संवेष्ट संवेष्ट निष्प्रेष सगं
निसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संधात संवेष्ट संवास संमोहन सक्त
(मांसौदनादिगृहीतादपि) सन्तापादिः ।

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ।

योगाद्यञ् । ५ । १ । १०२ ।

योगाद्यञ् । योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः ।

कर्मणञ् । ५ । १ । १०३ ।

कर्मणे प्रभवति कर्म, कर्म ।

समयस्तदस्य प्राप्तेः । ५ । १ । १०४ ।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकः ।

कृतोऽङ् । ५ । १ । १०५ ।

कृतुः प्राप्तोऽस्य कृतः ।

कालाद्यत् । ५ । १ । १०६ ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं जीतम् ।

प्रकृष्टे ठञ् । ५ । १ । १०७ ।

कालादित्येव तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कं वैरम् ।

प्रयोजनम् (४) । ५ । १ । १०८ ।

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।

जनं फलं कारणञ्च ।

(४) स्वर्गादिभ्योऽदिति भाष्योक्तेः स्वर्गं प्रयोजनमस्येति स्वर्ग्यः ।

स्वर्गं यज्ञं व्याघ्रं कामं पुनः स्वर्गादि ।

विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः । ५ । १ । ११०

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थयोः ।
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्यः (५) । आषाढो दण्डः ।
चूडादिभ्य उपसंख्यानम् * । चूडा-चौडम् । अद्वा-आडम् ।

अनुप्रवचनादि(ई) भ्यश्छः । ५ । १ । १११ ।

अनुप्रवचनम्प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ।

व्याकरणसमापनम्प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

एकागारिकट् चौरैः । ५ । १ । ११३ ।

एकमसहायमगारम्प्रयोजनमस्य सुमुषिषोः स एकागारि-
कश्चौरः ।

आकालिकडाह्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ।

समानकावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याका-
ल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्प-
द्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति इति वा । आकालाद्वंश्च * । आ-
कालिका विद्युत् । ठञः पूर्वोऽवधिः * ।

(५) मन्योदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः । मन्यदण्डयोरेतौ रूढौ ।

(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवा-
सन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरो-
हण अनुप्रवचनादिः ।

तद्वितनञ्ज्ञाधिकारप्रकरणम् । ६५१

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेदिति । पू १ । ११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम्
गणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्येव । पू । १ । ११६ ।

मधुरायामिव मधुरावत् सूत्रे प्राकारः । चैतस्येव चैतव-
न्मैतस्य गावः ।

तदर्हम् (३) । पू । १ । ११७ ।

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । वतिप्र-
त्ययप्रकृतेस्तत्कर्तृक्रियायां लक्षणा तथाच ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र
ब्राह्मणशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं
वाक्यार्थः । अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽप्यवयवेऽपि
वर्तते इत्युक्तम् । समुदायश्च

‘तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्वयं ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणसंघातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तं त्वयमुक्तं त्रिकमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य संघातैकदेशतया
तत्परत्वेऽप्यवयवपरत्वमिति तदाशयः । अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं
तेन पर्वतोवद्भिमानं भवितुमर्हति महानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं
प्राचीनैरुदाह्रियतेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु म-
हानसवदितिवतिप्रयोगानुपत्त्या असाधुरेव ।

(२) तत्र तस्येति । द्रव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायायमारम्भस्तेन क्रियेति
नानुवर्तते ।

(३) तदर्हमित्यत्र कट्योगे षष्ठ्या अनिर्देशेन कट्योगषष्ठ्या अनित्यत्वं
शापितं तेन ‘धायैरामोदमुत्तममिति’ भट्टिः संगच्छते ।

विधिमर्हति विधिवत्प्रज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकस्तुत्याऽन-
वर्त्तते । तेनेह न राजानमर्हति कृतम् ।

तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११६ ।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम् ।
गोता । त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ।

ब्रह्माणस्त्व(६५६४०)इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादे-
स्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं
चेदम् । चकारो नञ्स्तज्भ्यामपि (५६१४०) समावेशार्थः ।
स्त्रियाभावः स्त्रैणम्-स्त्रोत्वम्-स्त्रीता । पौंस्त्वम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुध
कत रस लसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युः । चतूरादीन्

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्त्तन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः
करणार्थकषजन्तइत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकारइति मुख्यवि-
शेषांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः । स च त-
त्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे सति
विशेष्यभूतार्थबोधनार्था शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । तच्च कचि-
त्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः कचिच्च संसर्गस्य यथा
राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धपाककर्तृत्वसंसर्गादेः । अतएव कृत्तद्धि-
तसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचीनम् एवञ्च वृत्तौ
प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याप्युपलक्षणम् ।

तद्धितनञ्सञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५३

वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्
वार्हस्यत्यम् । तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवः सन्तीत्यपटु-
स्तस्य भावः आपठवम् । अचतुरेति किम् आचतुर्यम् ।
आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवक्यम् । आयुध्यम् । आक-
त्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ।

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु परतः ।

टेः । ६ । ४ । १५५ ।

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा-प्रार्थ
वम् । अदिमा-मार्दवम् ।

वर्षट्टादि (६) भ्यः प्यञ्च । ५ । १ । १२३ ।

चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदु

(५) पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बद्ध साधु आशु उरु गुरु बद्धल खण्ड
दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड पाक वत्स मन्द खाड ह्रस्व दीर्घ
प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु पृथ्वादिः । अत्र ये इगन्ता लघुपूर्वा-
मृदुप्रभृतयस्तेष्वणः, बद्धलादिषु गुणवचनेषु प्यञ्जः, बालवत्सादिषु
वयोवचनेष्वणश्च समावेशार्थं वाकारइत्यर्थः ।

(६) षड् षट् परिष्टट् भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आस्र कष्ट लवण ताम्र
शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (वेर्यातलातमतिमनः
शारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन ट्टादिः । गुणवचनत्वादेव
सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् ।

भृशकृशहृढपरिवृढानामेव रत्वम् * । द्रढिमा । षो ङीषर्थः ।
औचित्ये । याथाकामी ।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च । ५

। १ । १२४ ।

चाङ्गावे । जङ्स्य कर्म भावो वा जाङ्यम् । मूढस्य भावः कर्म
वा मौढ्यम् । ब्रह्मण्यम् । अर्हतोनुम् च(४०) । अर्हतोभावः
कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ‡ । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ।

नजःपरयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धि-
र्जिदादौ । अयथातथा भावः आयथातथ्यम् अयाथातथ्यम् ।
आयथापुय्यम् अयाथापुय्यम् । आ प्रादसमाप्तेर्भावकर्माधि-
कारः । चतुर्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् * । चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम् । तैस्वर्ण्यम् । षाङ्गु-

(७) ब्राह्मण वाङ्मय माणव (अर्हतोनुम् च) चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अचेतन
संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् वृद्धभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् स-
मस्य विषमस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पि-
शुन कुतूहल क्षेत्तम मित्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन्
मणपति अधिपति गडुल दायाद विशक्ति विषम विपात निपात
(सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्वेदस्त्रीभयपदवृद्धिश्च) शौटीर ब्राह्मणादि-
राकृतिगणः । तेन औचित्येत्यादि सिद्धम् ।

‡ अजः पिप्त्वात् ङीषि यलोपे नुमि रूपसिद्धम् ।

(८) चतुर्वर्ण्यं चतुराश्रमं सर्वविद्या त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन-
न्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक चतुर्वर्णादिः ।

तद्वितनञ्जअधिकारप्रकरणम् । ६५५

सैन्यम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । तेलो
क्यमित्यादि । सर्व्वे वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः । सर्व्व-
देरिति (५४१४०) लक् । स एव सार्व्ववेद्यः । (चतुर्व्वेदस्योभयपद-
वृद्धिः ग०) । चतुरोवेदानधीते चतुर्व्वेदः स एव चातुर्व्वेद्यः ।
चतुर्व्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्व्विद्य एव चातुर्व्वेद्यः ।

स्तेनाद्यन्मलोपश्च । ५ । १ । १२५ ।

नेतिसङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्थे पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः
कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति ष्यज-
न्तमपि केचिदिच्छन्ति ।

सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ।

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूतवर्णिगभ्याञ्च * । दूतस्य
भावः कर्म वा दूत्यम् । वर्णिज्यमिति काशिका । माधवस्तु
वर्णिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात प्रत्ययो
न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवर्णिगभ्याञ्चेति नास्त्येव ।
ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) वर्णिज्यमपि ।

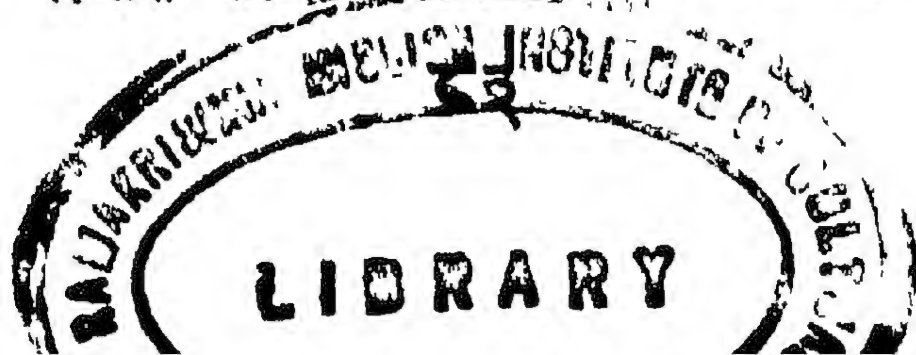
कपिञ्चात्योर्दक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादि (६) व्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । (राजाऽसे ग०) । राज-
शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा

(६) पुरोहित (राजाऽसे) पार्थिवक पिण्डिक सहित बाल मन्द खण्डिक
दण्डिक वर्णिक कर्मिक धर्मिक शिल्पिक स्रुतिक मूलिक तिलक

राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।
आधिराज्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गाचादि(१०) भ्योऽञ् ।
पू । १ । १२६ ।

प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनम् । कौमारम् ।
कैशोरम् । औद्गातम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।

हायनान्तयुवादि (११) भ्योऽण् । पू । १ । १३० ।
द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् । (ओत्वियस्य
लोपश्च ग०) । औतम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-
चेतज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४४०) च प्रव्यन्ते । कौश-
लम् कौशल्यमित्यादि ।

दृगन्ताच्च लघुपूर्वात् । पू । १ । १३१ ।
शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् कवि-
शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।

अञ्जलिक अञ्जनिक ऋषिक पुत्रिक अविक्त छत्रिक पर्षिक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक नास्तिक
अजानिक पाकर नागर चूडिक पुरोहितादिः ।

(१०) उद्गाह उद्गाह प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होह पोह हर्तृ रथगणक पत्ति-
गणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू (सुभग मन्त्रे) उद्गातादिः ।

(११) युवन् स्यविर होह यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतुक अणम कटुक
कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुहृदय दुहृद उहृद
सुभ्रातृ दुभ्रातृ वृषल परिव्राजक सवर्णचारिन् अन्धशंस (हृदया-
ऽसे) कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल चेतज्ञ (ओत्वियस्य लो-
पश्च) युवादिः ।

तद्धितनञ्स्त्रञधिकारप्रकरणम् । ६५७

योपधाङ्ग रूपोत्तमाद्, ज् । पू । १ । १३२ ।

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा * । साहा-
य्यम्-साहायकम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादि (१२) व्यञ्ज । पू । १ । १३३ ।

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाच्छाघात्याकारतद्वेतेषु । पू । १ । १३४ ।

अत्याकारोऽधिचेपस्तद्वेतः । ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी
प्राप्तः अवगतवान् वा । गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन विकल्पते
इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः ।

होत्राभ्यश्छः । पू । १ । १३५ ।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बद्धवचनाद्विशेषग्रह-
णम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रा-
वरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । पू । १ । १३६ ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चात्त्वः स्यात् । कस्यापवादः । ब्रह्म-
त्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्या-
याद्ब्रह्मणश्चात्त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

नञ्स्त्रञोरधिकारः (१३) समाप्तः ।

(१२) मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र आनन्दस
कात्र ओविय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल
ग्रामपण्ड ग्रामकुमार सुकुमार बड्डल अवश्यपुत्र असुष्यपुत्र असुष्य-
कुल सारपत्र शतपुत्र मनोज्ञादिः ।

(१३) (४६१४०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्त्रञौ भवनादित्यधिकारः ।

धान्यानाम्भवने (१) चेत्रे खञ् । पू । २ । १ ।

भवन्त्वस्मिन्निति भवनम् । मुक्कानाम्भवनं चेतं मौक्कीनम् ।

व्रीहिशाल्योढक् । पू । २ । २ ।

वैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषटिकाद्यत् । पू । २ । ३ ।

यवानाम्भवनं चेतं यव्यम् । यवक्यम् । षटिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः । पू । २ । ४ ।

यद् वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्-तेलीनम् । माष्यम्-
माषीणम् । उम्यम्-ओमीनम् । भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम् । अण-
व्यम्-आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः (२) खञ्जौ । पू । २ । ५ ।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः ।
सर्वचर्मणः-सर्वचर्मणः ।

यथामुखसन्मुखस्य दर्शनः (४) खः । पू । २ । ६ ।

(१) धन्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः । भवति-
रिहोत्यत्तिपरः ।

(२) करणार्थतृतीयैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्वितार्थः ।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो नत्तरपदेन चर्मणेत्यसामर्थ्यादत्र कथं
वृत्तिरित्याशङ्क्याहासामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे
न प्रत्ययइति भावः ।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादिरिति वृत्तिकारः । वस्तुतो दृश्यतेऽस्य

मुखस्य सदृशं यथा मुखम्प्रतिविम्बनिपातनात्सादृश्ये (५)
अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-
लोपो निपात्यते । यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य
मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । पू
। २ । ७ ।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात् । सर्व-
पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणिणः ।
सर्वपत्नीणः । सर्वपात्रीणः ।

आप्रपदं प्राप्नोति । पू । २ । ८ ।

पादस्याग्रम्प्रपदन्तम्मर्थ्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः
पटः ।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । पू
। २ । ९ ।

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदम् बद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शनइत्येव न्याय्यम् तेन 'यथामुखीनः सीताया,, इति संयुगे
'सम्मुखीनं त,,मिति च भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते ।

(५) यथाऽसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम् ।

(६) समशब्दस्येति आभिमुख्यार्थकसमुपसर्गपूर्वकात् प्रत्ययानेष्ट्यते ।

(७) सर्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे पात्रान्तात् प्रथमेत्याशयेनाह
पथ्याद्यन्तादिति । व्याप्तिकर्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति ।

(८) अनुशब्दस्यायामर्थत्वे पदसंबन्धिर्यैर्लोपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पदसद-
शोत्तर्यः सादृश्यञ्च तुल्यपरिमाणत्वेन ।

उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयान-
नयः (६) स्थलविशेषः तं नेयः । अयानयीनः शारः ।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । पू । २ । १० ।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरसोत्त्वं § निपा-
त्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः
परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ।
परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रोलिङ्गन्तस्मादेव
स्वार्थे व्यञ्जि पारम्पर्यम् । कथम्पारोवर्यवदिति असाधुरेव
खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी । पू । २ । ११ ।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः । अवारीणः (१०) । पा-

(६) आनीयन्ते शरा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमने-
नानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं
द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो
ग्राह्याः स्ववामपार्श्वस्यप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्था-
नरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वेऽपि शारा नेया अतस्ते
अयानयीना इत्युच्यन्ते । तत्रायं विशेषः 'ससहायस्य शारस्य परैर्ना
क्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते,, इत्युक्तदिशा-
ऽवसेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्वादिशाराश्रितकोष्ठं नाक्रम्यते
परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात् । असहायस्तु हन्यते
इत्यतः प्रतिरोधाजनकइत्यर्थः । शृण्वन्ति हिंसन्ति परस्परं द्यूतकारा
एभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः ।

§ अवरस्यादेरिति शेषः ।

(१०) अवारपारेति विट्हीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीणइति ।

रीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशङ्गन्ते
त्यर्थः । अनुकामङ्गामी अनुकामीनः यथेष्टङ्गन्ता ।

समांसमां विजायते । पू । २ । १२ ।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते ।
समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' ।
प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः * । समांसमां
विजायते समायांसमायां वा ।

अद्यश्वीना (१३) ऽवष्टब्धे । पू । २ । १३ ।

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वड्वा । आसन्नप्रसवे-
त्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति । अद्यश्वीनं
मरणम् आसन्नमित्यर्थः ।

आगवीनः । पू । २ । १४ ।

आङ्पूर्वाङ्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पण
पर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

(११) विपूर्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाव्यापकत्वाभावेनात्यन्तसं-
योगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तम्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोप
इति तथाच समायां समायामिति स्थिते पूर्वपदस्य यमात्वलोपे स-
मामितिस्थितमुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति (३२०४०)
विभक्तिलुक् ।

(१२) वार्त्तिके यलोपउभयपदे बोध्यस्तेन सूत्रे समांसमामिति निर्देशः
सङ्गच्छते इति भावः ।

(१३) अद्यश्वीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्वीनो
गोसमूह इति प्रयोगात् । अवष्टब्धमासन्नित्यर्थः ।

अनुग्वलङ्कामौ । ५ । २ । १५ ।

अनुगु गोः पश्चात् पर्याप्तं यथा गच्छति सोऽनुगवीनो गोपालः ।

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्म्मणोः
(५१२४०) आत्माध्वानौ खे (६२७४०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमित्वाच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमितीयः-अभ्यमित्यः--अभ्यमित्रिणः ।
अमित्वाभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्ययोः । ५ ।

२ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं
पापम् तत्साधनत्वात्तद्विज्ञेयत्वात् पुरुषलिक्रमपि तत्सम्ब-
न्धात्तदाच्छादनमपि ।

(१४) शालाकूपशब्दौ तत्रवेशपतनयोर्लक्षणिकौ एतत्प्रत्ययान्तौ जानयोः
रूपाविति बोध्यम् ।

व्रातेन जीवति । पू । २ । २१ ।

व्रातेन शरीरायासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स
व्रातीनः ।

साप्तपदीनं सख्यम् । पू । २ । २२ ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । पू । २ । २३ ।

ह्योगोदोहस्य हैयङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते ।
उच्चात इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं
नवनीतम् ।

तस्य पाकमूले पील्वादि (१६) कर्णादि (१७)भ्यः
कुणज्जाहचौ । पू । २ । २४ ।

पीलूनाम्पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पक्षात्तिः । पू । २ । २५ ।

मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलमप्यक्षतिः ।

तेन वित्तश्चुप्च(न)णपौ । पू । २ । २६ ।

(१५) नानाजातीयानामनियवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो व्रात-
स्तत्कर्मैवेह व्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम् ।

(१६) पीलु कर्कशु शमी करीर कुबल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः ।

(१७) कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद मुलफ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ
कर्णादिः ।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा ।
विद्यया वित्तो विद्याचुषुः विद्याच(नः)णः ।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह(१८) । ५।२।२७।

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना ।
नाना ।

वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८।

क्रियाविशिष्ट (१६) साधनवाचकात् स्वार्थे एतौ स्तः । विस्तृ-
तम् विशालम् । विशङ्कटम् ।

सम्प्रोदश्च कटच् । ५।२।२९।

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् । अलावूति-
लोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् * । अलावूनां रजः अला-
वूकटम् । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * । गवां
स्थानं गोगोष्ठम् । सङ्घाते (२०) कटच् * । अवीनां सङ्घातः
अविकटः । विस्तारे षटच् * । अविपटः । द्वित्वे गोयुगच् * ।

(१८) न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याशयेनाह असहार्थे इति तदेव व्याचष्टे
पृथग्भावे इति । तेन क्रियासहयोगे विगतइत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः ।

(१६) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्धोधनयोग्यादेव प्रत्ययइत्या-
शयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन पक्षिवाचकात् विशङ्कटम् न प्रसङ्गः ।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिशब्दपाह्यबोधकवार्त्तिकान्याह संघात इति अप्रसूता-
वयवः समूहः संघातः, प्रसूतावयवस्तु विस्तारइत्यनयोर्भेदः । एतौ च
प्रत्ययौ सामहििकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ ।

द्वावुष्टौ उष्ट्रगोयुगम् (२१) । षड्त्वे षड्गवच् * । अश्वषड्ग-
वम् । स्नेहे तैलच् । तिलतैलम् । सर्पपतैलम् । भवने
क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

अवात्कुटारञ्च । ५ । २ । ३० ।

चात्कटच् । अवाचीनः (२२) अवकुटारः । अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टोटज्नाटज्भटचः

। ५ । २ । ३१ ।

अवादित्येव । नतन्मनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अव-
नाटम् । अपम्भटम् । तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा । पुरु-
षोऽवटीटः ।

नेर्विडज्जिरीसचौ (२३) । ५ । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरीसम् ।

इनच् पिटञ्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ।

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ
प्रकृतेञ्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ* ।

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वयं युष्मन्नित्यादिवत् संघा-
तप्राधान्यादेकवचनत्वम् ।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः ।

(२३) नेर्विडजित्यत्र नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निविडाः केशा
इत्यादिप्रयोगात् अग्रे तु मण्डूकमुखा संभृत्यते ।

चिक्रिनम् । चिपिटम् । चिक्रम् । क्लिन्नस्य चिल् पिल्-
लक्ष्यास्य चक्षुषी * । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ।
चुलच् * । चुल्लः ।

उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । पर्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका ।
आरूढस्थलमधित्यका ।

कर्मणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटतइति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

तदस्य सञ्ज्ञातन्तारकादि (२६) भ्य इतच् । ५
। २ । ३६ ।

- (२४) आसन्नं समीपमारूढमुच्चम् संज्ञायामित्यनुवर्त्तस्य फलमाह पर्व-
तस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणयैवेति बोध्यम् ।
- (२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावाच्च ठस्येकादेशः ।
- (२६) तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण
पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुक्षल कण्टक सुसल सुकुल कुसुम
कुतूहल स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा
धेनुष्या पिपासा अज्ञा अम्भ पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख
दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक
चन्द्रक अम्भकार गर्व सुकुर हृष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध
सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कञ्जल हृष्ट कोरक कल्लोल
स्थपुट फल कञ्चुक शङ्कर अङ्कुर शैवल बकुल शम्भ आराल कलङ्क
कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विम्र तन्त्र प्रत्यय दीक्षा
गर्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः ।

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितन्नभः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः । ५।२।३७।

तदस्येत्यनुवर्त्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरु-
दघ्नम् । ऊरुमात्रम् । प्रमाणे लः(२८) । शमः(२९) ।
दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम्(३०) द्वौ शमौ प्रमा-
णमस्य द्विशमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां(३१) संख्याया-
श्चापि संशये मात्रव्यक्त्यः । शममात्रम् । प्रस्यमात्रम् ।
पञ्चमात्रः । वतन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ । तावदेव
तावद्वयसम् तावन्मात्रम् ।

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ।

- (२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ
प्रत्ययौ उन्मानादेव “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ ममे”त्युक्तेः
मात्रच् तु परिमाणसामान्यात् तेनोरुमात्रं प्रस्यमात्रमित्यादि सिद्धम् ।
(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् “आयामस्तु प्रमाणं स्या”दित्युक्तं गृह्यते ।
प्रमाणे वर्त्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थेन द्वयसचो न
लुक् तस्योर्द्धमानोत्तरविहितत्वात् ।
(२९) शमःपरिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शमइति
शमादीनां ऊर्द्धाधोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्दघ्न-
जोरेषोत्पत्त्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः । शब्दे न्दु०
(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते तेन एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्न
द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते । शब्दे न्दु० ।
(३१) प्रमाणेति तेनोन्मानात्संशयेऽपि न मात्रच् । शमःस्यान्नवेति संशयः ।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्ति-
द्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पू । २ । ३६ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । पू । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे डति च । पू । २ । ४१ ।

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषान्ते
कति । कियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । पू । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवाञ्चस्य पञ्चतयन्दाह ।

द्विविध्यान्तयस्यायज्वा । पू । २ । ४३ ।

द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । पू । २ । ४४ ।

(३२) द्वेऽकयोर्व्याप्यसंख्याभावेन संशयाऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्यसंख्या-
नान्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्येत्यर्थे तयवित्यर्थः ।
अवयवश्चात्मानुद्धतावयवभेदोऽपि समुदायस्तेन मुनित्वयं बहुतयमि-
त्यादि सिद्धम् ।

उभयशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् । स चाद्युदात्तः (३४) । उभयम् ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः । ५ । २ । ४५ ।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेष्यते
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह । एकादश माषा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशते ।

शदन्तविंशतेश्च (३५) । ५ । २ । ४६ ।

उः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ख्यावाचिनः
षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानान्दौ भागौ निमानमस्योदक्षि
द्भागस्य द्विमयमुदक्षिद्यवानाम् । गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहि-
यवौ निमानमस्योदक्षितः । निमाने किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य
एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरम्यच्यते तैलेन ।

(३४) उदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्यस्य तु चित्त्वेनैव सिद्धेः सर्वो-

दात्तत्वन्तु अनुदात्तं पदमित्यादिना (उ५३८४०) निषिद्धमिति भावः ।

(३५) अन्तशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम्
एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् ।

(३६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-
स्येति च (६६६४०) मण्डूकपुल्याटनुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म-
कनिमाने वर्त्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकात् मयडित्यर्थः निमाननिमेव-

तस्य (३७) पूरणे डट् । पू । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरण एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । पू । २ । ४९ ।

डटो मडागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात्
किस् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । पू । २ । ५१ ।

एषां थुगागमः स्याडुटि । षष्णाम् पूरणः षष्ठः । कतिथः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाडुट् । कतिपयथः
चतुर्थः । चतुरस्रयतावाद्यचरलोपश्च * । तुरीयः । तुय्यः ।

वज्रपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् । पू । २ । ५२ ।

डटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । वज्रतिथ
इत्यादि ।

वतोरिथुक् । पू । २ । ५३ ।

डटीत्येव । यावतिथः ।

द्वेस्तीयः । पू । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

योर्भागरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्यायाः अधिक्ये निमेय-
स्यैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्तते अत्र संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोऽग्रहणम् प्रवृत्ति-
निमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(३८) सहायवाचो द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमनेन कृतेण न तस्य
साधुत्वं पूरणार्थत्वाभावात् ।

त्रेः सम्प्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ।

तृतीयः ।

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ।

एभ्यो ङटस्तमङागमो वा स्यात् । विंशतितमः-विंशः । एक-
विंशतितमः-एकविंशः ।

नित्यं शतादिमासाद्विमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ।

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव ङट् ।
मासतमः ।

षष्टादेश्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ।

षष्टितमः । संख्यादेश्च विंशत्यादिभ्यद्विति विकल्पएव । एक-
षष्टः । एकषष्टितमः ।

मतौ कः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ।

मत्वर्थे कः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावा-
कीयं सूक्तम् + । वारवन्तीयं साम ।

अध्यायानुवाकयो ः लुक् । ५ । २ । ६० ।

मत्वर्थस्य कस्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र कः । विधानसामर्थ्याच्च
विकल्पो न लुक् । गर्दभाण्डः-गर्दभाण्डीयः ।

विमुक्तादिभ्यो(३९)ऽण् । ५ । २ । ६१ ।

+ एकदेवताक ऋक्समुदायः सूक्तम् ।

ः वेदभागभेदः अनुवाकः ।

(३९) विमुक्त देवासुर रचोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदमद् वसु

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति
वैमुक्तः । दैवासुरः ।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन् । पू । २ । ६२ ।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

तच्च कुशलः पथः । पू । २ । ६३ ।

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन् । पू । २ । ६४ ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो
मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

धनहिरण्यात् कामे । पू । २ । ६५ ।

कामइच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

खाङ्गेभ्यः प्रसिते । पू । २ । ६६ ।

- मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत् सत्त्वत् वर्हवत् दशार्ण दशार्ह
वयस् हविर्द्वान् पतविन् महिर्वो अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्ना-
विष्णु उर्वशी वृत्रहन् विमुक्तादिः । विमुक्तादयः शब्दपराः ।
(४०) गोषद् इषेत्वा मातरिष्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्य स्वरेष्ठ
देवीधियः रक्षोहृषयुञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रवृत्तकृषासु गोषद इत्यादि ।
गोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम् । गोषदादयश्च शब्दपराः ।
(४१) आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्वन् निचय चय
विजय जय आचय नय पाद दीप तृद छाद क्लाद गद्गद शकुनि
आकर्षादिः ।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तत्परइत्यर्थः ।

उदराट्टगाद्यूने । पू । २ । ६७

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । उदरे प्रसितः
औदरिकः बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः । आद्यूने किम् उदरकः
उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । पू । २ । ६८ ।

कन् स्मर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दोगुणवाची न तु धान्यवाची
शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः
सस्यकः साधुः ।

अंशं हारी । पू । २ । ६९ ।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तद्योगे षष्ठी न । अंशको
दायादः ।

तन्त्रादचिरापहृते । पू । २ । ७० ।

तन्त्रकः पटः प्रत्यग्रइत्यर्थः ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । पू । २ । ७१ ।

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्प-
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो
निपात्यते ।

शीतोष्णाभ्याङ्गरिणि । पू । २ । ७२ ।

शीतङ्करोतीति शीतकरः अलसः (४२) । उष्णं करोतीति
उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । पू । २ । ७३ ।

अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ।

अनुकाभिकाभोकः कमिता । पू । २ । ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते
अनुकः । अभिकामयते अभिकः-अभीकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । पू । २ । ७५ ।

अवृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । पू । २ । ७६ ।

तीक्ष्णउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साह-
सिकः । दण्डाजिनन्दम्भः (४३) तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । पू । २ । ७७ ।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा । द्वितीयकम्-द्विकं वा
ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । तावतिथेन
गृह्णातीति कन्प्रत्ययो नित्यश्च लुक् * । षष्ठेन रूपेण (४४)
गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्त्तत इत्याद्येनाञ्जालसद्व्यादि । अलसोहि कार्यकरण-
काले शीतबाधामिव सूचयन् तत्र न प्रवर्त्तते । शीघ्रकारी दत्तस्तु
सत्यपि शीते तद्गणयित्वैव उष्णमिव सूचयन् कार्ये प्रवर्त्तते ।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दान्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति ।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चभिः रूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च शब्दावृत्तिः ।

तद्वितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६७५

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । तत्काः । मत्काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे । ५ । २ । ७९ ।

शृङ्खलकः करभः ।

उत्कउन्मनाः । ५ । २ । ८० ।

उद्गतमनस्कृष्टत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ।

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात् (४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽ
हनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णङ्कार्थमस्य उष्णकः ।
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ।

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तमन्नं चेत् प्राय-
विषयन्तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गूडापूपिका पौर्ण-
मासी । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः * । वटकिनी ।

कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ।

(४५) कालवचनादिति कालबोधकप्रणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्तम्य-
न्ताद्भवेऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्यं
वेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनोदाहरति प्रयोजनमिति ।

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ।

ओत्वियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ।

ओत्वियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ।

आद्धमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ।

आद्धी-आद्धिकः ।

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ।

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ।

कृतपूर्वी ।

इष्टादि (४७) व्यञ्च । ५ । २ । ८८ ।

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

५ । २ । ८९ ।

(४६) आद्धशब्देन तत्साधनद्रव्यमभिधीयते न तु पितृगृहेष्यकत्यागस्तस्य भोजनासम्भवात् ।

(४७) इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निषठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्क्षित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आन्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित इष्टादिः ।

† लोकेऽपि परिपन्थिन्शब्दस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपीदं सूत्रमत्र प्रसङ्गात् दर्शितम् ।

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपदमन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदी ।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्यइत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट-
मिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ६३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्तुरनुमानात् ।
इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् (४९) । ५ । २ । ६४ ।

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गे (५०) ऽस्तिविवक्षायाश्भवन्ति मतुवादयः •

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ।

(४८) कर्तृधिउत्तमेवेन्द्रियं व्याप्रियतेऽतत् तस्य लिङ्गमनुमापकम् ।

(४९) 'शैषिको मतुवर्थीयः शैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययोनेटः सनन्तान्न
सनिष्पत्तेः, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न, एवं सप्त
म्यर्थमत्वर्थीयात् सप्तम्यर्थो न, 'सरूपो नेट इत्युक्तेर्भिन्नरूपस्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोगएवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्डएव प्रयोगो न तु गृह

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् (५१) । रस रूप वर्णं गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव गुणाद्
एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।

तान्तसान्तौ भसञ्चौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्र-
सारणम् (१८७४०) । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो
लुगिष्टः * । शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । कृष्णः ।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ६ ।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाञ्च यवादि(५३)वर्ज्जात्परस्य

वृत्तिदण्डस्वामिन्यपीति । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विहितास्ते
भमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूमि यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः ।
निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या कुलक्षणवती । प्रशंसायां रूपवान्
सुरूपः । नित्ययोगे क्षीरिणोवृक्षा नित्यनिर्यासयुक्ताः । अतिशयने
उदरिणी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः ।

(५१) भाष्ये “दृश्यन्ते ह्येत्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी
वै रूपिणोत्युक्तत्वादत्रापदं ठनिमिभिन्नपरमिति कल्पाम् । वस्तुतः
गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमात्
रसिको नट इत्यादौ रसस्यालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणी-
त्यत्र रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः । किन्तु रूपो घटो-
दनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः ।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणवाचकेभ्य एव शुक्लादिशब्देभ्यो न तु गुण
मात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः ।

(५३) यव दल्मि जन्मि भूमि क्मि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा धाक्षा ध्रजि (व्रजि)
ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु कृ मधु
आकृतिगणोऽयम् यवादिः ।

मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मी-
वान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेशु यवमान् । भूमिमान् ।

भयः । ८ । २ । १० ।

भयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् ।
विद्युत्वान् ।

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ।

मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां
चेति (६७६४०) दीर्घः ।

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रोषत्कक्षीवद्रुमखवच्चर्मख
ती । ८ । २ । १२ ।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।
आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यतासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठी-
भावः । अष्टीवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्री-
भावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः
सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र ।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमखान्नाम पर्वतः । लवणवान-
न्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वञ्च । चर्मण्वती नाम
नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाञ्च । उदन्वान्
समुद्रः ऋषिश्च ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः ।
आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् । प्रत्य-
यस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादाविति' (३५४१४०) स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

सिध्मादि (५४) भ्यश्च । ५ । २ । ६७ ।

लज्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतु-
प्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ न । (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०) । वातूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ।

आभ्यां लम्बा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।
वत्सलः । अंसलः ।

फेनादिलच् । ५ । २ । ६९ ।

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनि-
लः-फेनलः-फेनवान् ।

(५४) सिध्मा गडु मणि नाभि बीज बीणा कस्त निव्याव पांसु पार्श्व पशु
हनु सक्तु मांस (पाणिधमन्योद्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च)
(जटाघटाकटाकालाः क्षेपे) पण्डे उदक प्रज्ञा सष्कि कर्ण क्लेश शीत
श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मङ्गु मण्ड पत्र चटु कपि गण्ड

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ ।

२ । १०० ।

लोमादि(५५)भ्यः शः । लोमशः-लोमवान् । रोमशः-रोम-
वान् । पामादि(५६)भ्यो नः । पामनः । (अङ्गात् कल्याणग०) ।
अङ्गना । (लक्ष्मणा अञ्च ग०) । लक्ष्मणः । (विष्वगित्यु-
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०) । विषुणः । पिच्छादि(५७) भ्य
इलच् । पिच्छिल-पिच्छावान् । उरसिलः-उरस्वान् ।

प्रज्ञाश्रद्वाच्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ।

प्राज्ञो व्याकरण (५८) प्राज्ञा । आङ्गः । आर्च्चः । वृत्तेश्च * ।
वार्त्तः ।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ।

विनीत्योरिकारो नकारपरित्याणार्थः । तपस्वी । सहस्वी ।

यन्यि श्री कुश धारा वर्ष्मन् पद्मन् श्लेष्मन् पेश निष्वाद् कुण्ड
(लुट् जन्तूपतापयोश्च) सिद्धादिः ।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्ष् कपि सुमि तरु लोमादिः ।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कटु बलि सामन् जम्बन् क्षमि
(अङ्गात्कल्याण) (शाकोपलालीटद्रूपां ह्रस्वत्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरप-
दलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्मणा अञ्च) पामादिः ।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाःक्षेपे) वर्ण उदक पङ्क
प्रज्ञा पिच्छादिः ।

(५८) व्याकरणमिति गुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्त्तृकर्मणोः
कृतोति (३००८०) षष्ठी तु नेह प्रवर्त्तते कृतोत्युक्त्या कृतपूर्व्यी कट-
मित्यादिवत् तद्वितयोगे (३००८०) तन्निरासस्योक्तत्वात् ।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्लचनमणा बाधा मा भूदिति ।
सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

अण् च । पू । २ । १०३ ।

योगविभागउत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ज्योत्स्ना-
दि(५६)भ्य उपसंख्यानम् * । ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।

सिकताशर्कराभ्याञ्च । पू । २ । १०४ ।

सैकतो घटः । शर्करः ।

देशे लुबिलचौ च । पू । २ । १०५ ।

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकति-
लःसैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उन्नत उरच् । पू । २ । १०६ ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः । पू । २ । १०७ ।

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यं
मधुरः । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् * । खरः ।
मुखरः । कुञ्जो वृक्षिहनुः कुञ्जरः । नगपांशुपाण्डुभ्यश्च ।
नगरम् । पांशुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न
एव । कच्छा ह्रस्वत्वञ्च * । कच्छुरः ।

(५६) ज्योत्स्ना तामिस्रा कुण्डल कुतप विषर्प विषादिका ज्योत्स्नादिः ।

द्युद्भ्यां मः । पू । २ । १०८ ।

द्युमः । द्रुमः ।

केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् । पू । २ । १०९ ।

प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति ठनोः
समावेशार्थम् । केशवः-केशी-केशिकः-केशवान् । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते * । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-
विशेषः । अर्णसो लोपश्च * । अर्णवः ।

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । पू । २ । ११० ।

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम्-गाण्डीवम्
अर्जुनस्य धनुः । अजगवम्पिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । पू २ । १११ ।

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । पू । २ । ११२ ।

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले इति (४७६४०) दीर्घः ।
आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।
पर्षद्वलम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते * । भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।
शत्रुवलः । वले इत्यत्र (४६६४०) संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नैह दीर्घः ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । पू । २ । ११३ ।

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

ज्योत्स्नातमिस्राष्टङ्गिणोर्ज्जस्विन्नूर्जस्वलगो-
मिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ।

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिषउपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमसउपधायाइत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्रम् । तमिस्त्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो
वलच् । अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी-ऊर्ज-
स्वलः । ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्तिस्तु चिन्त्या ऊर्जस्वतीति
वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्निनिः । गोमी । मल-
शब्दादिनच् । मलिनः । ईमसञ्च । मलीमसः ।

अत इनिठनौ (६०) । ५ । २ । ११५ ।

दण्डी-दण्डिकः ।

ब्रीह्यादि (६१) भ्यश्च । ५ । २ । ११६ ।

ब्रीही ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्यइनिठनाविध्यते
किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्यइनिः यवखदादिभ्यइकः ।
अन्येभ्यउभयम् ।

तुन्दादिभ्य इलञ्च । ५ । २ । ११७ ।

(६०) 'एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्याञ्च नतौ सृतावित्युक्तेः नयी घटीत्यादि न

(६१) ब्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका

चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड्वा कुमारो नौ वीणा वलाका

यवखद नौ कुमारी (शीर्षान्नजः) ब्रीह्यादिः । नौकुमार्यौरिकार्थौ

गणे द्विधा पाठः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६८५

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् ।
उदर पिचण्ड यव व्रीहि (खाङ्गाद्विष्ट्वौ) । विष्ट्वुपाधिकात्
खाङ्गवाचिनद्वलजादयः स्युः । विष्ट्वौ कर्णौ यस्य सकर्णिलः-
कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् । पू । २ । ११८ ।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः ।

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् । पू । २ । ११९ ।

निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्
स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । पू । २ । १२० ।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूढ्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपम-
स्यास्ति रूढ्यो गौः । आहतेति किम् रूपवान् अन्येभ्योऽ
पि दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

अस्मायामेधास्रजो विनिः । पू । २ । १२१ ।

यशस्वी-यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादि (६८४४०) पाठादिनि-
ठनौ । मायी-मायिकः । क्लिन्नन्तत्वात्(१६५४०)कुः । स्रग्वी ।
आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च * । आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्या
मारकन् * । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलवर्हाभ्यामि-
नच् । फलिनः । वर्हिणः । हृदयाञ्चालुरन्यतरस्याम् * ।
इनिठनौ मतुप् च । हृदयालुः-हृदयो-हृदयिकः-हृदयवान् ।

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने * । शीतन्न सहते शीतालुः ।
 उष्णालुः । स्फायितञ्चीति (उ३८५४) रक् । तृपः पुरोडाशः
 तन्न सहते तृपालुः । तृपं दुःखमिति माधवः । हिमाञ्चैलुः * ।
 हिमं न सहते हिमेलुः । बलादूलः * । बलन्न सहते व
 लूलः । वातात्ममूहे च * । वातन्न सहते वातस्य समूहो वा
 वातूलः । तप् पर्वमरुदभ्याम् * । पर्वतः । मरुत्तः ।

ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ।

सिच्चात्पदत्वम् ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति ‡ केचिदनुवर्त्त-
 यन्ति युक्तञ्चैतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि (६८६४) त्यतैवोर्णा-
 ग्रहणं कुर्यात् ।

वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ।

वाग्मी ।

आलजाटचौ बज्जभाषिणि । ५ । २ । १२५ ।

कुत्सितइति वक्तव्यम् * । कुत्सितम्बज्ज भाषते वाचालः ।
 वाचाटः । यस्तु सम्यग्बज्ज भाषते स वाग्मी ।

(स्वामि)स्वादामिनैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ।

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान् मतवर्थे आमिन् । स्वामी ।

अर्शआदि (६२) भ्याऽच् । ५ । २ । १२७ ।

‡ बज्जत्वं छन्दसीत्यतः (उ ५०५४) सूत्रादितिशेषः ।

(६२) अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अथ कर्हम अल्ल

खबण (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराक्षतिगणः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६८७

अशौऽस्य विद्यते अशंसः । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रोपतापगर्ह्यत्प्राणिस्थादिनिः । पू । २ । १२८ ।

इन्द्रः कटकवल्लयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः ।
कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यन्निन्द्यम् ककुदावर्त्ती । काकता-
लुकी । प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गान्न ।
पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

वातातीसाराभ्यां कुक् च । पू । २ । १२९ ।

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते ।
नेह । वातवती गुहा । पिशाचाच्च * । पिशाचकी ।

वयसि पूरणात् । पू । २ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः सं-
वत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थ-
मिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ।

सुखादि (६३) भ्यश्च । पू । २ । १३१ ।

इनिर्म्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । (माला क्षेपे ग०) । माली ।

धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च । पू । २ । १३२ ।

धर्म्माद्यन्तादिनिर्म्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्म्मी । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्णी ।

(६३) सुख दुःख त्वम कच्छ आम् अस् अलोक करुणा मोद प्रतीप शीघ्र
इव (माला क्षेपे) कपण प्रणय दत्त कथ सुखादिः ।

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ।

हस्ती । जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः ।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ।

वर्णी ।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ।

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ।
बाह्वरूप्यपदाद्वलात् * । बाहुवली । ऊरुवली । सर्व-
देश्च * । सर्वधनी । सर्वबीजी । अर्थाच्चासन्निहिते (६५) * ।
अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् (६६) । तदन्ताच्च * । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी ।

बलादि (६७) भ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ।

बलवान्-बली । उत्साहवान्-उत्साही ।

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुद नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम
शालूक विगर्ह करीष शिरोष यवास मवाह हिरण्य कैरव कल्लोल
तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालोक सरोरुह पुटक अरविन्द
अम्भोज अञ्ज कमल पयस् पुष्करादिः ।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची । कालतोऽत्वासन्निधितु देशतस्तत्र विरोधाद-
स्तीत्यस्यासम्बन्धइत्यप्राप्ते विधानम् ।

(६६) अर्थवानिति “अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रानुपहतश्च यः” इत्युक्तेरर्थ-
नमर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः ।

(६७) बल उत्साह उद्वास उद्वास शिखा कुल चूडा तुल कूल
आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध बलादिः ।

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ।

मन्मन्तान्मान्ताच्चे निर्मात्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । हो-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायाङ्किम् । सोमवान् ।

कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः । ५ । २ । १३८ ।

कंशमिति मान्तौ कमित्युदकमुखयोः शमिति सुखे । आभ्यांसप्त
प्रत्ययाः स्युः । यस्वसोः सकारः पदत्वार्थः (६८) । कँवः ।
कम्भः । कँय्यः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शँवः ।
शम्भः । शँय्यु । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वा-
रस्य बैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासि-
कौ वयौ ।

तुण्डबलिवटेर्भः । ५ । २ । १३९ ।

वृद्धा नाभिस्तुण्डः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुण्ड-
भः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वात् (६८१४०) बलिनोऽपि ।

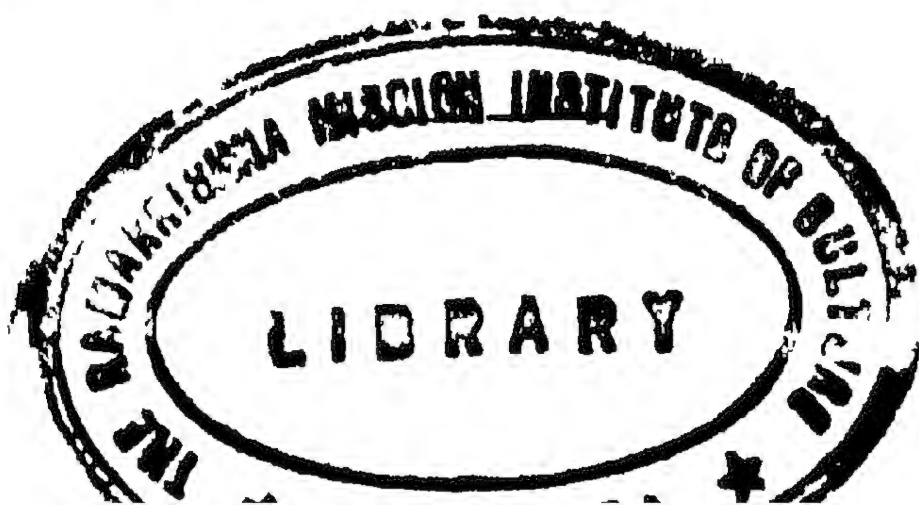
अहंशुभमोय्युम् । ५ । २ । १४० ।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः
अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः * ।

इति मत्वर्थीयाः ।

(६८) तेन सिति चेति (५३५४०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्यमिति भावः ।

(६९) वा पदान्तस्येति (६१४०) सूत्रेणेति शेषः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । पू । ३ । १ ।

दिक्शब्देभ्य (६६५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञाःस्यः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति
प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं + सर्वनामवज्जुभ्योऽद्वादिभ्यः । पू । ३ । २ ।

किमः सर्वनाम्नो वज्जुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम् इश् । पू । ३ । ३ ।

प्राग्दिशीये परे ।

एतेतौ रथोः । पू । ३ । ४ ।

इदम्शब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, यकारादौ च
प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

एतदोऽन् । पू । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन्
एतद् इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्व्वदेशः । नलोपः प्रातिपदि-
कान्तस्य (१०६४०) ।

सर्व्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । पू । ३ । ६ ।

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसिलादौ त्यदाद्यत्यमेतदन्तात् विभक्त्यनुत्पत्तिश्च ।

(२) स्वार्थिकादिति प्रायेणेति शेषः स्वकीयप्रकृतेरर्थे भवादित्यर्थः तसिलादीना-

मर्थनिर्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।

† सर्व्वनामत्वेनैव प्राप्तौ द्वादिपाठात् पर्य्युदासे किमः पृथगुपहणम् ।

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । पू । ३ । ७ ।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात्
यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बज्जतः । द्वादेस्तु
द्वाभ्याम् ।

तसेञ्च । पू । ३ । ८ ।

किंसर्वनामबज्जभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । खरा-
र्थं विभक्त्यर्थश्च वचनम् ।

पर्यभिभ्याञ्च । पू । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वत-
इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्तल् । पू । ३ । १० ।

कुत्र । यत्र । तत्र । बज्जत ।

इदमो हः । पू । ३ । ११ ।

बलोऽपवादः । इशादेशः † । इह ।

किमोऽत् । पू । ३ । १२ ।

† इदम इति (६८४०) सूत्रेणेति शेषः ।

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽहा स्यात् । पक्षे तल् ।

क्वाति । ७ । २ । १०५ ।

किमः क्वादेशः स्यादति । क । कुत्र ।

वा ह च छन्दसि । पू । ३ । १६ ।

कुहस्यः कुह जग्मथुः ।

एतदोऽश् त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात् चानुदात्तस्त्वतसोः परतः ।
तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो
अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । पू । ३ । १४ ।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।
दृशिर्ग्रहणाद्भवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तत्र-
भवान् । तन्भवन्तम् ततोभवन्तम् तत्रभवन्तम् एवन्दी-
र्घायुः (३) । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । पू । ३ । १५ ।

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले ।
सदा ‡ सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ।
काले किम् सर्वत्र देशे ।

(३) ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुः । ततोदेवानांप्रियः तत्रदेवानां प्रियः ।

‡ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६६०४) सादेशः ।

इदमो हिंल् । पू । ३ । १६ ।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् इह देशे ।

अधुना । पू । ३ । १७ ।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् ।
इष् (६११ष्ट०) यस्येतिलोपः (१३६ष्ट०) । अधुना ।

दानोञ्च । पू । ३ । १८ ।

इदानीम् ।

तदो दा च । पू । ३ । १९ ।

तदा तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । पू । ३ । २१ ।

कर्हि कदा यर्हि यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः परस्परार्थेषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युर-
न्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः

। पू । ३ । २२ ।

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो व्यस्चाहनि । समाने
ऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च वत्सवरे ।
पूर्वस्मिन् वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदमइष्
(६१०ष्ट०) समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन् संवत्सरे ऐ-
षमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परिस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽण् (६५६४०) द्युञ्च । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽ-
न्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्व्येद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अ-
न्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । द्युञ्चोभयाद्वक्तव्यः * ।
उभयद्युः ।

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्याल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रका-
रेण तथा । यथा ।

इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ।

थालोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः * । अनेन एतेन वा प्रका-
रेण इत्यम् ।

किमञ्च । ५ । ३ । २५ ।

केन प्रकारेण कथम् ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन सूत्रे प्रकारेतिपदे
तद्विशिष्टपरम् । समानस्य भेदको विशेषः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्यु-
क्तमित्युक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् ।

तद्वितप्रागिवीयप्रकरणम् ।

ई६५

दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-
शकालेष्वस्तातिः । पू । ३ । २७ ।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे-
ऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । पू । ३ । ३६ ।
एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्अध्अव
इत्यादेशाः स्युः ।

अस्ताति च । पू । ३ । ४० ।

अस्तातौ परे पूर्वादीनाम्परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः
पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अव-
स्तात् ।

विभाषाऽवरस्य । पू । ३ । ४१ ।

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् अवरस्तात् ।
एवन्देहे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् ऐन्द्र्यां वसति ।
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामङ्गतः । दिमादिवृत्तिभ्यः
किम् पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति † ज्ञापकाद्-
चिरस्तातिं न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । पू । ३ । २८ ।

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

† परत्वादपवादत्वाच्च असेरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकमन्त्रित्वं न बा-
धकत्वमित्याह अस्ताति चेति ।

६८६ सिद्धान्तकौमुदी ।

विभाषा पराऽवराध्याम् । पू । ३ । २८ ।

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

अञ्चेर्लुक् । पू । ३ । ३० ।

अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्वितलुकि
(२१५४०) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् ।
एवन्देशे काले च ।

उपर्युपरिष्ठात् । पू । ३ । ३१ ।

अस्तातेर्विषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विल्रिष्ठातिलौ च
प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।

पश्चात् । पू । ३ । ३२ ।

अपरस्य पञ्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः । पू । ३ । ३४ ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । पू । ३ । ३५ ।

उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोःसामीप्ये । पञ्चम्य-
न्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्व
प्रत्ययाः ।

दक्षिणादाच् । पू । ३ । ३६ ।

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्यादत्येव । दक्षिणादागतः ।

आहि च दूरे । पू । ३ । ३७ ।

दक्षिणादूरे (१) आहि च स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-
दक्षिणा ।

उत्तराच्च । पू । ३ । ३८ ।

उत्तराहि । उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे धा । पू । ३ । ४२ ।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा
स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

अधिकरणविचाले च । पू । ३ । ४३ ।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं
राशिं पञ्चधा कुरु ।

एकाद्वो ध्यमुजन्यतरस्याम् । पू । ३ । ४४ ।

(१) दूरे अवधेरवधिमत्तश्चेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अनुवर्त्तिष्य-
माणस्याप्यस्य तथैवार्थः ।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः सच शब्दस्वभा-
व्यात् क्रियाविषयकएवेत्याह क्रियेति ।

(३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह संख्यासन्निधानात् संख्याविष-
यकमित्याह द्रव्यस्येति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारात्तद्गोत-
र्यच्चाह एकं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः ।

एकधम् एकधा (४) ।

द्विगोश्च धमुञ् । पू । ३ । ४५ ।

आभ्यान्वा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्-द्विधा । त्रैधम्-
त्रिधा । धमुजन्तात् स्वार्थे उदर्शनम् * । द्वैधानि त्रैधानि ।

एधाञ्च । पू । ३ । ४६ ।

द्वेधा । त्रैधा ।

याप्ये (पू) पाशप् । पू । ३ । ४७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

पूरणाङ्गागे (ई) तीयादन् । पू । ३ । ४८ ।

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । तीया-
दीकक् स्वार्थे वाच्यः * । द्वैतीयोक्तः-द्वितीयः । तार्तीयोक्तः-
तृतीयः । न विद्यायाः * । द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । पू । ३ । ४९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताङ्गागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

(४) अधिकरणविचाले इत्यनुवर्तते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरण-
विचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिमेकधा कुरु इत्या-
दिस्थलेऽप्यस्य साधुत्वम् ।

(५) याप्यं कुत्सितम् यस्मादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायामयं
साधुस्तेन वैद्य आचारेण दुःशोलत्वात् कुत्सितइत्यभिप्राये न । तस्मि-
न्नायः प्राक्पाशप् इति (२०३ पृष्ठे) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(६) पूरणार्धकतीयप्रत्ययान्ताङ्गागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः ।

षष्ठाष्टमाभ्यां अच । पू । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठोभागः षाष्ठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च । पू । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पञ्चङ्गे च वाच्ये ।
षष्ठको भागः मानश्चेत् । अष्टमोभागः पञ्चङ्गश्चेत् । जस्य
अनौ वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् षष्ठः-षाष्ठः । अष्टमः-
आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत आनौ
नित्याविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । पू । ३ । ५२ ।

चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्वे (८) चरट् । पू । ३ । ५३ ।

आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । पू । ३ । ५४ ।

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कृष्णस्य भूत-

(७) असहायवाचकादेशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रसिद्धत्वात् सहा-
वाचकस्यैव मा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता
इवेति' माघे बहुवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाश्चरडित्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वे संख्येऽर्थे या षष्ठी तदन्तात् स्वार्थे प्रत्ययः ।
अतएव न स्वार्थिकप्रकरणविरोधः ।

पूर्वो गौः कृष्णरूपः-कृष्णचरः । तसिलादिषु ^{405/2} (१५५०) रूप-
स्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुम्भाया भूतपूर्वः शुम्भारूपः ।

अतिशयने तमविष्ठनौ । पू । ३ । ५५ ।

अतिशय (१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषा-
मतिशयेन आद्यः आद्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिङ्श्च (११) । पू । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङ्व्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे । पू । ४ । ११ ।

किमएदान्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामु स्याद्रव्य

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः
तत्र वर्तमानात् स्वार्थे प्रत्ययइत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशय-
कर्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपतद्वतराभिभावक-
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि
तथात्वमिति बोध्यम् । गोतमइत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतस्तथा-
त्वाभावेऽपि तत्सहचरितवाङ्मनोद्विजादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य
तथात्वम् । एवञ्च तमवादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे
लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) ङाप्प्रातिपदिकीदित्यधिकारेण (८५४०) तिङ्वाप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते
तिङ् इति वचनम् ।

प्रकर्षः । किन्तुमाम् । प्राक्कृतमाम् (१२) । उच्चैस्तमाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्तम (१३) स्तरः ।

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । पू।३।पू७।
द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्त्ये (१४) चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ
स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-
तरः-लघीयान् । उदीच्याः प्राचेभ्यः पटुतराः-पटीयांसः ।

अजादी गुणवचनादेव । पू।३।पू८।

दृष्टन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः-प्रथीयान् । नेह
पाचकतरः । पाचकतमः ।

(१२) प्राक्कृतमामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारनियाम-
कत्वाच्च तत्र द्रव्यप्रकर्षः ।

(१३) उच्चैस्तम इति अत्रोच्चत्वगुणवत्परउच्चैःशब्दः । द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षा-
भावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षएव द्रव्यप्रकर्षइति बोध्यम् । अत-
एवाद्व्यप्रकर्षइति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षो द्रव्यविषय
इति कैयटः । उच्चैस्तरामित्यत्र तु अधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैः-
शब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदान्वयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्ध-
विशेषणत्वेनैव तस्य भानात् 'सर्व्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमिहोच्यते'
इत्युक्तेः सर्व्वनामपरामर्शयोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम् । सर्व्वनाम्ना
तदादिना इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमितितदर्थः ।

(१४) द्वयर्थप्रातिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरापेक्षयातिशय-
विशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः स्यादि-
त्यर्थः । नतरामित्यादौ नञर्थभावगतस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-
रूपमात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नितरामित्यादौ च निशब्दद्योत्यार्थप्रकर्ष-
स्यैव द्योतनात्, तरविति विवेचनीयम् ।

तुच्छन्दसि । पू । ३ । ५६ ।

तन्तजन्तादिष्ठनीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठे मेयस्सु । ई । ४ । १५४ ।

तदशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य थः । पू । ३ । ६० ।

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ई । ४ । १६३ ।

इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । ज्येष्ठः । ज्ञेयान् ।

ज्य च । पू । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ई । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२६०४०) । ज्यायान् ।

वृद्धस्य च । पू । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

(१५) अयस् प्रकृतिभावोऽस्त्रीपोऽनङ्गति (१०५४०) नस्तद्धिते इति (१२४४०) वस्येति चेतीति (१२६४०) टे, (१४०४०) रित्त्वैककरणस्य लोपभावस्य च बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिलोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ नलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ । पू० । ३ । ई३ ।

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ई० । ४ । १५६ ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः दृष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रस्विष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसुनि । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् (६५४४०) । ह्रस्विमा । क्षेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुवज्जलगुरुवृद्धतमदीर्घवृन्दारकाणाम्प्रस्थस्फवर्बहिर्गवर्षचपद्राघवृन्दाः । ई० । ४ । १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्धिष्ठः । क्षपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुनि । प्रेयान् । प्रियोरुवज्जलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिचि (६५४४०) प्रेमेत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ई० । ४ । १५८ ।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ‡ । भूमा । भूयान् ।

दृष्ठस्य यिट् च । ई० । ४ । १५९ ।

‡ आदेः परस्य (२८४०) इत्युक्तेरादिलोपः ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । पू । ३ । ६४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।
पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठइत्यादि ।

विन्मतोर्लुक् । पू । ३ । ६५ ।

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्वम्बी स्-
जिष्ठः । स्वजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वची-
यान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपम् । पू । ३ । ६६ ।

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तम्पचति
पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्पबद्देश्यदेशीयरः । पू ।

३ । ६७ ।

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे रूपवित्यर्थः । प्रशंसा चात्र परि-
पूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्म्मनिष्ठ
वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । एवञ्च प्रागस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशय
नन्तु तत्प्रापेक्षमिति तस्येहानुवर्त्तनेन न गतार्थता शङ्का ।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पवादाय इत्य-
र्थः । गुड़कल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड़शब्दस्य सादृश्यलक्षणया द्राक्षा-
वृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्म्मस्य च माधुर्यादेरीषदसमाप्तये नैव बोधः
यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्यैषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रत्य-
क्षेति निष्कर्षः । कल्पवादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यलिङ्गत्वमप्ये वक्ष्यते

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७०५

ईषदूनो विद्वार् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।
विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो वज्रच् पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ।

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्वज्रच् स्यात् च प्रागेव (१६)
नतु परतः । ईषदूनः पटुः । वज्रपटुः । पटुकल्पः । सुपः
किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६९ ।

प्रकारवति चायम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटु-
जातीयः ।

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्राधान्ये-
ऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्वयात्पुनरेवपि पदसाधुत्वार्थ-
मौत्सर्गिकमेकवचनं, क्लीबत्वञ्च अतः पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्येव
प्रयोगः प्रथमान्तोपस्थाप्यकर्तृप्राधान्यवादिनां लिङ्गसंख्याव्ययसम्भवेन
पचतोरूपावित्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्त्वित्यत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र
पुरस्तादित्यावर्त्यतेतेन पुरस्तात् वज्रच् उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृते र्ये लिङ्ग-
संख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव वज्रच् उत्पत्तौ स्तः वज्रच्य प्रकृतेः
प्रागेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्ती विहितानामन्येषां प्रत्ययाना-
मभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तथाच वज्रचि वज्रगुडो द्राक्षा वज्रदणं
नर इत्येव प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ तु स्वार्थिक-
त्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव कचित् स्वार्थिका
अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनाभ्यतिवर्त्तन्ते इति सामान्यतोऽभि-
हितम् ।

(२०) प्रकारश्चात्र सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि यावत् ।

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ।

द्वे प्रतिकृतावित्यतः (६५४४०) प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ।

तिङ्श्चे (७००) त्यनुवर्तते ।

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ।

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१) । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । ओकारसकादभकारादौ सुपि सर्वनाम्नटेः प्राग-
कच्*(२२) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु ।
युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् त्वयका ।
मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः* । मित्त्वादन्त्या-
दचः (२६४०) परः । तूष्णीकामास्ते । शीले को मलोपश्च* ।
तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् ।
हिरकुत् ।

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३) ।

(२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाज्ञातत्वमाक्षिप्यते । अज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहः ।

(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्माच्छब्दमात्रविषयमन्येषां सर्वनाम्नां प्राति-
पदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति ।

(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण वस्तु कुत्स्यते तद्धर्मयुक्तार्थवाचकात् क
इत्यर्थः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगनुष्ठानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन् । पू । ३ । ७५ ।

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । रा-
धकः । स्वरार्थम् वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । पू । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । पू । ३ । ७७ ।

सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता-
त्कन्प्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि ।
पूर्वेणानुकम्पमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे(२४)-
ऽपीति विशेषः ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नञ्ज्वा । पू । ४ । ७८ ।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५) ।

घनिलचौ च । पू । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादचः । पू । ३ । ८३ ।

अस्मिन् प्रकरणे(२६) यः ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

(२४) परम्परेति अनुकम्पमानपुत्रादेर्धानादिदानेन परितोषणात् धानादे-
रपि अनुकम्पमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तत्वम् ।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ चेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रथमं बुद्धौ रुद्धिधापित-
तया तदर्थ एवेति माह्यम् ।

प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्द्धं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो
 देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो
 वायुकः । ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम् । वायु-
 दत्तः वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्द्धस्य लोपोवाच्यः * ।
 अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तो वृहस्पतिकः । अनजादौ च विभाषा
 लोपो वक्तव्यः * । देवदत्तकः देवकः । लोपः पूर्वपदस्य च* ।
 दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तकः । विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तर-
 पदयोर्वा लोपो वाच्यः * । देवदत्तः दत्तः देवः । सत्यभामा
 भामा सत्या । उवर्णाल्ल इलस्य च * । भानुदत्तः भानुलः ।
 ऋवर्णादपि * । सवित्रियः । सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्ल इलस्य च ।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ।

प्राचामुपादेरडज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ
 स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित
 उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्र-
 दत्तः । षड्रूपाणि ।

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ।

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्
 कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च । सिंहकः । शरभकः ।
 रासभकः । द्वितीयं सन्ध्याक्षरश्चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः * ।

§ रससंज्ञादित्यनेन (५२८४०) इति शेषः ।

कहोड़-कहिकः ‡ । एकाक्षर (२७) पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः * । वाचा आशीर्यस्य वागाशीर्दत्तः । वाचिकः ।
कथंषडङ्गुलीदत्तः षडिक इति षषष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपरिविशाल वरुणार्यमादीनां तृती-
यात् । पू । ३ । ८४ ।

एषां (२८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्धं लोपः
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः
शेवलियः शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
अर्यमिकः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । पू । ३ । ८२ ।

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-
लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । पू । ३ । ८५ ।

अल्पन्तैलं तैलकम् ।

‡ सम्प्रसारवधेलोपे बह्वच इत्यादिना (७०७ष्ट०) ठचि रूपसिद्धिः ।

(२७) एकाक्षरद्वितयञ्जनमेकाक्षरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः वाक्क-
रणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इत्यत्रेव षडिक इत्यत्रापि
षविक इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष इति भसंज्ञायामुत्तरपद-
लोपे षषः ठाजादौ प्रतिषेध इति (१।४।१८६०)स्य वार्तिकेन भव-
निषेधात्पदत्वात् जश्त्वमिति भावः ।

(२८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामकृतसम्भीनां तृतीयादच इति वक्तव्यं
तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः । शब्देन्दु० ।

ह्रस्वे (२६) । पू । ३ । ८६ ।

ह्रस्वो वृत्तो वृत्तकः ।

संज्ञायाङ्कन् । पू । ३ । ८७ ।

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्कन् । पूर्वस्याप-
वादः । वंशकः । वेणुकः ।

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । पू । ३ । ८८ ।

ह्रस्वा कुटी कुटीरः (३०) । शमीरः । शुण्डारः ।

कुत्वा डुपच् । पू । ३ । ८९ ।

ह्रस्वा कुतूःकुतुपः । 'कुतूःकृत्तेःस्नेहपातं ह्रस्वा सा कुतुपः
पुमान्' ।

कासूगोणीभ्यां ष्टरक् । पू । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । पू । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१) । उच्चतरः अश्वतरः ।

ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

(२६) अल्पतह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वप्रतिद्वन्द्विनी परिमाणविशेषौ ।

(३०) प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि काचित्कत्वादाह कुटीर इति ।

(३१) वत्सः प्रथमवयास्तस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उक्षा द्वितीयवया-
स्तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वमपकर्षो-
ऽन्यपि तृकता गर्हभेनाश्वायामुत्पादितत्वादस्य जात्यपकर्षः । ऋषभो
भारवोढा तस्य वह्ने मन्दशक्तिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम् ।

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७११

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) उतरच्
। ५ । ३ । ६२ ।

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया
कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् । ५ । ३ । ६३ ।
बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उतमच् वा स्यात् । जातिपरि
प्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे (३३) । कतमो भवतां कठः ।
यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महा-
विभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये उतरजपि ।
कतरः ।

एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ६४ ।

उतरच् उतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् । ५ । ३ । ६५ ।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदि-
होदाहरणम् । स्वतः कुत्सितस्तु कुत्सित (७०६४०) इत्यस्य ।

प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ।

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो उतरजि-
त्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विग्रहे तद्धितं विनापि षष्ठैव
प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, देवदत्तो
वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोरर्थविशेष इति भाष्ये न उतरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षिप्यते येन धर्मेण तदवक्षेपणन्तेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

७१२ सिद्धान्तकौमुदी ।

इवे प्रतिकृतौ (१) । पू । ३ । ६६ ।

कन् स्यात् । अश्वइव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम्
गौरिव गवयः ।

संज्ञायां च । पू । ३ । ६७ ।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत् संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः ।
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ।

लुम्ननुष्ये । पू । ३ । ६८ ।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृण-
मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा(२)वर्धिका ।

जीविकार्थे चापण्ये । पू । ३ । ६९ ।

जीविकार्थं यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां (३) जीविकार्थासु
देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ।

-
- (१) इवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं
तत् प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिश्च मृदादिनिर्मिता प्रतिमा ।
अश्वक इत्यादौ उपमानाश्चाभिन्न प्रतिकृतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः ।
- (२) चञ्चेति अत्र लुप्त्वात् प्रकृतिवर्त्तिङ्मात्रं (५४६४०) न तु वचनमपि
तत्तु विशेष्यवदेव तेन चञ्चे मनुष्यावित्यादिप्रयोगः ।
- (३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिन्नार्थं प्रतिगृह्णमटतामित्यर्थः
तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भ्रमात्मिका शिवाद्य-
भेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम् ।

देवपथादि(४)भ्यश्च । पू । ३ । १०० ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

वस्तेर्ढञ् । पू । ३ । १०१ ।

इवेत्यनुवर्त्तत एव । प्रतिकृतविति निवृत्तम् । वस्तिरिव-
वास्तेयम् । वास्तेयी ।

शिलाया ढः । पू । ३ । १०२ ।

शिलेव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागात्ढञ्पीत्येके ।
शैलेयम् ।

शाखादि(५) भ्यो (यः) यत् (ई) । पू । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्रः । श-
रण्यः ।

द्रव्यञ्च भव्ये (७) । पू । ३ । १०४ ।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ।

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ
शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रयोव वामरज्जु हस्त इन्द्र
दण्ड पुष्प मत्स्य देवपथादिराकृतिगणः ।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस्
अय शरण शाखादिः ।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव ष ठस्तेन तिच्चादाद्युदात्तत्वमिति । शब्देन्द० ।

(७) भव्ये आत्मवति अभिप्रेतार्थपात्रभूत इति यावत् तद्विषयात् द्रुगब्दा-
दिवार्थे यः (यत्) स्यादित्यर्थः ।

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवद-
त्तस्य बधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति
समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजा
कपाणीयः अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९)भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करेव शर्करम् ।

अङ्गुल्यादि(१०)भ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजेव मारुजिकः ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ।

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुपेति (३१६४०)
समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियावाचिनौ तत्र काक-
गमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिषातस्य, तालेन तु यः
काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्योपमानमिति बधादिरेव
काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन्
लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु भण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि सुनि
रुह खल उदन्वित् गोणी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिवाच्ये ठञ् वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । पू । ३ । ११० ।

कर्कः शुलोऽश्वः सद्व कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

पूगाज्जग्रोऽग्रामणीपूर्वात् । पू । ३ । ११२ ।

द्वार्यो निवृत्तः । नानाजातीयाअनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगस्तद्वाचकात् स्वार्थे जग्रः स्यात् । लौहितध्वज्यः

व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । पू । ३ । ११३ ।

व्रातः, कापोतपाक्यः । च्फज्, कौञ्जायन्यः । व्राध्रायन्यः ।

आयुधजीविसङ्घाज्जग्रड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । पू । ३ । ११४ ।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे जग्रट् । चौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्डीप् । चौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् सम्राट् । वाहीकेषु किम् शवराः । अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृकादेण्यण् । पू । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वाक्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ।

दामन्यादि(११)त्रिगर्त्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ।

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे
छः स्यात् । त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्त्तषष्ठाः ।

आङ्गस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकी ।

क्रोष्टु किज्जालमालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः । औलपीयः औलपीयौ उ-
लपयः । त्रिगर्त्तषष्ठः । कौण्डोपरथोयः । दाण्डिकीयः ।

पश्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ । ५ । ३

। ११७ ।

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे ।
पार्श्वः पार्श्वौ पर्वः । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः ।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा

वच्छुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽ-

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतानि आच्युत-
दन्ति शाकुन्तकि छाकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शातुन्तपि सार्व-
सेनि विन्दु वैन्दवि तुलभमौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र दामन्यादिः ।
दामनय इत्यत्र बहुल्ये (७१७४०) तद्राजसंज्ञत्वात् प्रत्यय लुक् । एव-
मन्यत्वापि ।

(१२) पशु अश्वर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच
अशनि कार्पापण पश्वादिः । यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय शौर्त्तय
धार्त्तय ज्यावाणेय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

तद्विततद्राजप्रकरणम् ।

७१७

पत्यम् आभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः ।
शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।

जरादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११६ ।

पूगात्जरा (७१५४०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेना-
स्त्रियाम्बुजेषु (५२०४०) लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः ।
कौञ्जायनाः । ब्राधायना इत्यादि ।

पादशतस्य संख्यादेश्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५
। ४ । १ ।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः
पत् (१७८४०) तद्वितार्थ इति (३५५४०) समासे कृते प्रत्ययः ।
वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्वापि दर्शनात् । द्वि-
मोदकिकाम् ।

कण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ।

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विप-
दिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः ।

स्थूलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ।

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डितइत्यनुषज्यते दण्डेर्विकर्मकत्वात् गौणे
कर्मणि निष्ठा ।

(१४) स्थूल अणु माष इषु (कृष्ण तिलेषु) (यव ब्रीहिषु) इक्षु तिल पाद
(कालावदात सुरायाम्) (गोमूत्र आच्छादने) (सुरा अहौ) (जीर्ण

जातीयरोऽपवादः । स्थलकः । अणुकः । चञ्चद्वहतीरुपसं-
ख्यानम् * । चञ्चत्कः । वृहत्कः । (सुरा अहौ म०) । सुरा-
वर्णोऽहिः सुरकः ।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात् । ५ । ४ । ४ ।

क्षिन्नकम् । भिन्नकम् ।

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ।

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् अर्द्धक-
तम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्व्वेण कन्
प्राप्तः । इदमेव निषेधस्तुवमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञाप-
यति । वज्रतरकम् ।

वृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ।

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ।
आच्छादने किम् । वृहती छन्दः ।

अप्रङ्क्षाशितंग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्
खः । ५ । ४ । ७ ।

शालिषु) (पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च) कुमारीपुत्र कुमारीश्वरमणि,
स्थलादिः । प्रकारोऽभेदः सादृश्यञ्चोभयत्रैव प्रत्ययः ।

(१५) अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः । क्षिन्नकमित्यस्य ईषच्छिन्नमि-
त्यर्थः । प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तार्थस्य कर्मण एकदेशप्रतीत्याऽत्य-
न्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः ।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशसामिश्रब्देनैवेत्यर्थः ।

स्वार्थे । अषडक्षीणो (१३) मन्त्रः द्वाभ्यामेव कृतइत्यर्थः । अशि-
ता गावोऽस्मिन्निति अशितङ्गवीनमरणम् । निपातनात्पूर्वस्य
मम् । अलं कर्मणे अलङ्कर्मणि । अलम्पुरुषीणः (१८) ।
ईश्वराधीनः । नित्योऽयं स्वः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ।
अन्येऽपि केचिन् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते । तमबा-
दयः (१९) प्राक्कनः, जग्रादयः प्राग्वन्, आमादयः प्राङ्म-
यटः, वृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति ।

विभाषाञ्चेरदिकस्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ।

अदिकस्त्रोत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् स्वः स्याद्वा स्वार्थे ।
प्राक्(२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतीचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् ।
'निकृष्टप्रतिष्ठष्टावरेफयाप्यावमाधमा' इति कोषात् अर्वा
निकृष्टः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्-अर्वाचीनम् । अदिक-
स्त्रियां किम् प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम्

(१७) न सन्ति षडक्षीणि ओवरूपाणोन्द्रियाणि यस्मिन्निति "बहुव्रीहौ
यक्यञ्छोरिति (४१४४०) समासान्ते अनेन स्वः । मन्त्रो मन्त्रणम् ।

(१८) अलम्पुरुषीणः प्रतिमङ्गादिपुरुषः ।

(१९) तमबादय इति अतिशयने तमबित्यादयः (७००४०) प्राक् कन इति
अवक्षेपणे कनित्यतः (७११४०) प्राग्वर्त्तिनः । जग्रादयः पूगाञ्ज्ज
इत्यादयः (७१५४०) पादगतस्येत्यादिना (७१७४०) विहितात् वुनः
प्राग्वर्त्तिनः । आमादय इति किमेत्तिङ्ब्ययेत्यादिना (७००४०) विहिता
आमादयः प्राङ्मयट इति तत्पङ्क्तवचने मयङित्यतः (७२२४०) प्राग्-
वर्त्तिनः । वृहतीजात्यन्ता इति वृहत्या आच्छादन इति (७१८४०)
कमादयः जात्यन्ताश्चेति (७२०४०) विहितच्छान्ता इत्यर्थः ।

(२०) प्रागिति लुप्रास्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले वेत्यर्थः तद्वितश्चानर्कविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२)
ग्रामादाम्नाः ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३) । ५ । ४ । ६ ।

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना ।
जातेर्व्यञ्जकद्रव्यबन्धु ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ।

सस्थानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्था-
नीयः (२५) । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् गोस्थानम् ।

(२० ३४०) रित्यनेनाव्ययत्वात् निर्लिङ्गत्यम् तदुत्तरस्वप्रत्यये तु सामान्ये
नपुंसकमेकवचनञ्च । स्वप्रत्ययप्रकृतेस्तदाधेयद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिघ्नतेति
भेदः ।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वायं शब्दः
तथाआस्थाः स्त्रीत्वेऽपि दिक्त्वाभावः ।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्रागिति लुप्तास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिस्तस्य
चाव्ययतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्राग्दे-
शवृत्तय आम्नाइति बोधः । यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य
बोधकास्तदा विशिष्यनिघ्नतया प्राचीना आम्ना इत्येव ।

(२३) बन्धुतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वर्तमानात् तदाश्रय-
व्यक्तौ गम्यमानायां जात्यन्तात् छ इत्यर्थः । अत्र प्रकृतितोलिङ्ग-
वचनातिक्रम इष्ट एव ।

(२४) सस्थानशब्दस्तुल्यवाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय
इत्यर्थ इतिशब्दादर्थवदिति लब्धम् ।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्बन्धविशेषः पितुरिव स्थानमस्येति बहु
ब्रीहिसूतोऽनेन छः ।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्से । ५ । ४ । १६ ।

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्से इति किम् विसारी देवदत्तः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ ।

। ४ । १७ ।

अभ्यावृत्ति (२६) ज्जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

(२६) अभिसुखी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह ग्राह्येत्याहाम् ।
वृत्तिर्जन्मेति । गणनञ्च एकत्वादयवान्तरसंख्योत्पादनं तदग्रहणेनैव
संख्यावाचकत्वलाभे पुनः संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञकानामपि ग्रहणार्थम्
तेन बद्धकृत्यो गणकृत्वइत्यादि सिद्धम् । एतेन भूरिप्रभृतीनां संख्या
बोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न ग्रहणम् । अत्र क्रियेतिविशेषणेन
द्रव्यादिगणनायां नास्य प्रवृत्तिः । अस्य च क्रियायामेवान्वयः ‘संबो-
धनानं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोऽवतिष्ठति, रित्यादीन्युपक्रम्य
'सम्बन्धश्चाप्यस्यास्य क्रियैवावधार्यतामिति' हर्थ्युक्तेः । क्रिया च
धातुवाच्या साध्यरूपैव ग्राह्या घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्त नास्य
साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तद्गुणीभूतधात्वर्थक्रियाया-
मन्वये तु द्विःपाकः इत्येव प्रयोगः । अतएव च ‘साध्यरूपा क्रिया
तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति
हरिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानमुक्तम् । तेन
द्विर्वचनेऽपीति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते सङ्गच्छते च द्विर्वचनं सुवचनं भवतीति
भाष्यप्रयोगः । विस्तरोऽस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने दृष्टव्यः ।

स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः
किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्स्य(१२२४०)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेशः स्यात् । चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
(१६४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्याविति (१११४०) अभैत्सी-
दित्यत्र सिचइव सुचोपि, तद्वयोगात् ‡ ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्टआसन्नः । बज्जधा बज्जकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् बज्जकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतम् प्रकृतन्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

(२७) पञ्चकृत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपराः कृत्वसुजादयस्तु
तद्योतकाः तथाच पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः । क्रिया-
समुदायस्यासमाप्त्वात् वर्त्तमानप्रयोगः ।

२८) किमिति गणनइत्युक्त्यैव संख्यालाभे संख्याग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरमाह भूरीति अनियतसंख्यासु संख्यासंज्ञकबज्जगणशब्दग्रह-
णान्तदितरेषां संख्याकार्यं नास्तीति स्थापितं तेन भूर्यादेर्न प्रसङ्गः ।
वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्याप्तं भवति
तावान् पाठ्यः कालाध्वनोरिति (२६८४०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
‡ तेन सह सुतिसीत्यनेन योगात् सहचारित्वात् तथाच सिचस्तिमेव
सुचः सुपा साहचर्यान् तेन सूत्रेण लोप इति भावः ।

धिकरणे वा ल्युट् । आद्ये(३०) । प्रकृतमन्त्रं अन्नमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयम् । द्वितीये । अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बज्जु । पू । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चान्मयट् । मोदकाः प्र-
कृताः मौदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् शष्कली-
मयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज्याः । पू । ४ । २३ ।

अनन्तएवानन्त्यम् । आवसथएवावसथ्यम् । इतिहेति नि-
पातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भैषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये(३३) यत् । पू । ४ । २४ ।

तदर्थएव तादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्नि-
देवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

पादार्घ्याभ्याञ्च । पू । ४ । २५ ।

पादार्थमुदकम्याद्यम् । अर्थम् । नवस्य नञ्चादेशः तप्तनप्-

(३०) आद्ये भावल्युङ्गन्तपक्षे । द्वितीये उच्यमानप्रकृताधिकरणमेव तद्धिता-
र्थस्तेन तद्विरेकत्वं स्त्रीवलिङ्गताऽपरत्र विशेष्यलिङ्गता चेति भेदः ।

३१) निपातसमुदायइति उपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते इति शेषः तस्य चाप्राति-
पदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः ।

(३१) भिषजा कृतं भेषजमतएव ज्ञापकादेकारादेशः ।

(३२) तादर्थ्ये इति तदर्थकत्वसूनि द्योत्ये इत्यर्थः वैधकर्मणि त्यज्यमानद्र-
व्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वं वा देवतात्वमतः पितृदेवत्वमित्युदाहृतम् ।

खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः* । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नञ्
पुराणे प्रात्* । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ।
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । भागरूप-
नामभ्यो धेयः* । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् ।
अग्नीध्रसाधारणादञ्* । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतिथेर्जः । ५ । ४ । २६ ।

तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ।

अविरेवाविकः ।

यावादि(३५)भ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ।

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः पृषोद-
रादित्वात् साधुः ।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जातु ला(सा)न्द्र पीत स्रम्भ (ऋतावुष्णशीते)
(पशौ लूनविपाते) (अणु निपुण्ये) (पुत्र कृत्रिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ)
(शून्य रिक्ते) (दान कुत्रिते) (तनु सत्वे) इत्यस्य ज्ञात अज्ञात कुमारी-
क्रीडनानि च यावादिः ।

लोहितएव मणिल्लोहितको मणिः ।

वर्णं चानित्ये (३६) । पू । ४ । ३१ ।

लोहितकः कोपेन । लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । लोहितिका
लोहनिका कोपेन ।

रक्ते । पू । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दसम्प्राप्तकन् स्यात् ।
लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहनिका शाटी ।

कालाच्च । पू । ४ । ३३ ।

वर्णं चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष-
ण्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) व्युष्टक् । पू । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायाद्वस्त्वञ्च ग०) ।
पौषिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । पू । ४ । ३५ ।

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावेऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंस-
प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३७) लाक्षादिना रक्ते लोहितस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायाद्वस्त्वञ्च च) संप्रति संगति कथञ्चित् व्यकस्मात्
समाचार उपचार समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समह
विशेष अत्यय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्येनोक्तोऽर्थो यस्याः सा व्याहृतार्था तस्यामित्यर्थः ।

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । पू । ४ । ४२ ।

बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । बहुल्यार्थान्तर-
लामङ्गलवचनम् * । नेह बहुनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददा-
त्वाभ्यायिदकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । पू । ४ । ४३ ।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषंमाषं माषशः । प्रस्थशः । परि-
माणशब्दा वृत्तावेकार्था(४३)एव । संख्यैकवचनात्किम् घटं-
घटं ददाति । वीप्सायां किम् द्वौ ददाति । कारकादि-
त्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । पू । ४ । ४४ ।

प्रतिना कर्माप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२८१४०) विहिता
तदन्तास्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम्* । आदौ (४४) आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।
पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेणः स्वरतः
वर्णतः ।

अपादाने चाहीय ‡ रुहोः । पू । ४ । ४५ ।

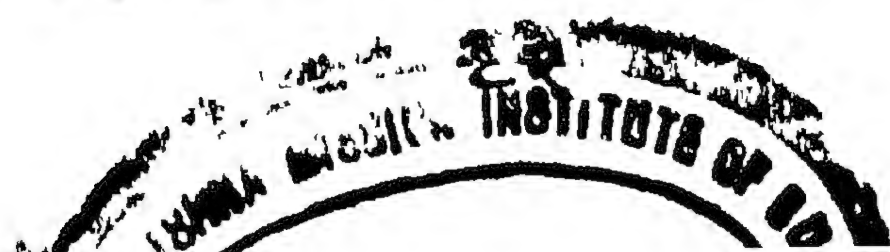
अपादाने या (२८४४०) पञ्चमी तदन्तास्तसिः स्यात् ।

(४३) सूत्रे एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमित्याह परिमाण-

शब्दा इति एतच्च पदशःस्वरशब्दादिप्रयोगान्तयोरनुपलक्षणम् ।

(४४) आद्यादिभ्य इति अयमेव शार्ङ्गविभक्तिसिद्धिरिति सूत्रयन्नाह आदाविति

‡ अनेनैत शपकात् कर्त्तव्यमपि पञ्चमीत्युक्तं (४२५४०) प्राक् ।

ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्दीयते ।
पर्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । पू
४ । ४६ ।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽति-
ग्रहः । चारित्वेऽपि गतिगृह्यते चारित्र्यतोऽपि गतिगृह्यते चारित्वेऽपि
णान्यामतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलने । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे ।
वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । पू । ४ । ४७

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन
हीयते वृत्ततोहीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेप-
स्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वैण सिद्धम् । अकर्त्तरि
किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । पू । ४ । ४८ ।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽ-
भवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । पू । ४ । ४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः
कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्वीत्यर्थः । अपनयने किम् प्रवा-
हिकायाः प्रकोपनं करोति ।

अभूस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चि । पू । ४ । ५० ।

अभूततद्भाव (४५) इति वक्तव्यम्* । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात्करो-
त्यादिभिर्योगे ।

अस्य चो । ७ । ४ । ३२ ।

अवर्णस्य ईस्यात् चो वेलोपः (१६४४०) च्युन्तत्वात् ‡ अव्य-
यत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तङ्करोति कृष्णीकरोति ।
ब्रह्मीभवति (४६) । गङ्गीस्यात् । अव्ययस्य चावीत्वं नेति

४५) अभूततद्भावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः । तद्भावे इति करणतृतीया-
समासे अभूतपदेन कर्त्तृपञ्चनेन पुनः समासः । अभूतत्वञ्च तद्भाव-
घटकतच्छब्दार्थं तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण
प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्भाव इति फलितम् तथाच
प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत्र विवक्ष्यते तत्रायं
प्रत्ययः एवञ्च सम्पत्तिकर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूत-
तद्भावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टसूत्रार्थः । अत्र विकृतेः प्रकृतिबोध-
कता गौण्या वृत्त्येति चिप्रत्ययान्तस्य गौणता । अतएव महद्भूता रात्रि
रित्यादौ न महत्तत्त्वात् (३५५४०) न वा पुंवद्भावः । अत्र अना-
रोपिततद्भावे आरोपिततद्भावसम्पत्तावेवायं चिस्तेनेश्वरप्रसादादिना-
ऽमहति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्डइत्य-
साधुरेव केचित् ।

‡ तद्धितसाविभक्तिरित्यत्र (२०३४०) सप्तम्यतय इत्युक्तेरिति शेषः ।

(४६) ब्रह्मीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम्
तेन संबोभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति चैव इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था
ऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थल इव प्रकृतिवचनपुरुषानुसारिप्रयोभापत्तेः ।

वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-
यीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्यचूगोश्च । ६ । ४ । १५२ ।

इलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये, चौ च परतः ।
गार्गीभवति ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचौभवति । पटू स्यात् ।
अप्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादि-
ति तु महाविभाषया चुरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि
पक्षे स्यादिति चेदसु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् चिरेव-
नोत्पद्यते इत्यसु । रीङ्गुतः (१८४४) । मात्नीकरोति ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् चिश्च । अरुहकरोति । उन्मनीस्यात् उच्चक्षू-
करोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा सातिः कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

चिविषये सातिर्व्या स्यात्साकल्ये (४७) ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वन् स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्प-
द्यतेऽग्निसाङ्गवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।
कात्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

(४७) साकल्यं सर्वावयवोपेतत्वम् । अभूततद्भावे इत्यप्यनुवर्तत एव ।

अभिविधौ सम्पदा च । पू । ४ । पू३ ।

सम्पदा कृष्णस्थिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृष्ण-
स्थियोगे चिः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अ-
ग्निसाङ्गवति शस्त्रम् अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जली-
भवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनाङ्गिद्वयवावच्छेदेना-
न्यथात्वं त्वभिविधिः ।

तदधीनवचने । पू । ४ । पू४ ।

सातिः स्यात्कृष्णस्थिभिः सम्पदा च योगे । राजसात् करोति ।
राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये त्वा च । पू । ४ । पू५ ।

तदधीने देये त्वा स्यात्सातिश्च क्रादियोगे । विप्राधीनन्देयं
करोति विप्रत्वाकरोति । विप्रत्वासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्-
करोति । देये किम् राजसाङ्गवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-
र्बज्जलम् । पू । ४ । पू६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्वा स्यात् । देवत्वावन्दे
रमे वा । बज्जलोक्तेरन्यत्वापि । बज्जत्वाजीवतो मनः ।

अव्यक्तानुकरणाद्द्राजवराद्धादनितौ डाच् ।

पू । ४ । पू७ ।

द्व्यचोऽवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यूनमनेकाजिति । यावत्तादृशमर्द्धं
यस्य तस्माद्भाच् स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे । डाचि (४८) विवक्षिते
द्वे वज्रलम् । नित्यमान्नेडिते डाचीति वक्तव्यम्* । डाच्परं
यदान्नेडितस्तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ।
इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्य-
क्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्व्यजवराद्धात्किं अत्करोति
अवरेति किम् स्वरटस्वरटाकरोति । तपटवपटाकरोति ।
अनेकाचइत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्त-
म्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृषौ । ५ । ४ ।

५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृजएव योगे कर्षणेऽर्थे । वज्रलो-
क्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं
कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्ब-
शब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेपं पुनः प्रतिलोमं क-
र्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह(४९)कर्षति । बीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्याश्रयणे पटपटाकरोती-
त्यादौ पटशब्दस्यानेकाजर्द्धत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ
च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्द्धत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) बीजेनेति बीजवपनेन सहेत्यर्थः ।

कञो योगे कषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरो । क्षेतम् क्षे-
तकर्मकन्दिगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ।

समायाच्च यापनायाम् । पू । ४ । ६० ।

कषाविति निवृत्तम् । कञो योगे डाच् स्यात् । समयाक-
रोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने । पू । ४ । ६१ ।

सपत्नाकरोति मृगं सपुङ्गुशरप्रवेशनेन सपत्नं करोतीत्यर्थः ।
निष्पत्ताकरोति सपुङ्गुस्य शरस्याऽपरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्तं
करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् सपत्रनिष्पत्तं वा करोति
भूतलम् ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । पू । ४ । ६२ ।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समहो
यस्मादिति बज्जव्रीहेडाच् ।

सुखप्रियादानुलोम्ये (पू०) । पू । ४ । ६३ ।

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनान-
न्दयतीत्यर्थः ।

दुःखात्प्रातिलोम्ये (पू१) । पू । ४ । ६४ ।

दुःखाकरोति स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः ।

(पू०) आराध्यचित्तानुवर्त्तनमानुलोम्यम् ।

(पू१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् ।

शूलात्पाके । ५ । ४ । ई५ ।

शूलाकरोति मांसम् शूलेन (५२) पचतीत्यर्थः ।

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ईई ।

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।

शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ई७ ।

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्कारोतीत्यर्थः । मद्राच्चेति वक्तव्यम् । मद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् मद्राकरोति * ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ।

(५२) करोतिरिह पचत्यर्थकः तद्धितं पचतीति ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलितायां सरसाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तद्धितप्रक्रियाव्याख्या
समाप्ता ।

सर्वस्य हे (१) । ८ । १ । १ ।

त्यधिकृत्य ।

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ।

आभीक्ष्ण्ये(२)वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुङ्क्तेभुङ्क्ते । वीक्षताम् । वृक्षन्ते सिञ्चति । ग्रामोग्रामोरमणीयः ।

परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

- (१) सर्वस्येति सर्वावयवात्मकस्य पदस्य न तु कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः ।
- (२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं । पौनःपुन्यमिति यावत् व्याप्तमिच्छा वीप्सा व्याप्तिबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठत्वेऽपि इष्यमाणव्याप्तावेव सम्भवादात्तेष्वेव इष्टमाणाव्याप्तिलाभस्य हेतुत्वं सिद्धतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेच्छया प्रयुक्तमित्यवगमात् द्विर्वचनस्य व्यात्यर्थकताऽवसीयते । व्याप्तिश्च साकल्येनाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थान्तिप्रं तस्य द्विर्वचनमसुदयान्तिपाद्यतया बहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽन्तर्गुणपदकार्यत्वेन एकवचनादिकेनैव प्रथमसुत्पद्यतेऽतो द्विर्वचने साकल्यबोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः । अत्र द्विर्वचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विर्वचने विवक्षयैकत्वहेत्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादिप्रयोगः । अतएव द्विर्वचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु समुदितस्येति नेदः भवति च ब्राह्मणायब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येकशमसम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमित्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः । अतएव एकशेषे यथात्येषामर्थः शिष्टे न गम्यते । तद्वदत्र द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीरिति मामान्यतो बहूनां बोधकता द्विर्वचनस्याभिहिता ।

परिपरि वङ्गेभ्यो वृथो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः । परे-
र्व्वर्ज्जने वाचनम् * । परि वङ्गेभ्यः ।

र्य्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ।

उपस्थुपरि ग्रामन् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः ।
अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः ।
अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

वाक्यादेरामन्वितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सन-
भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ।

असूयायाम् । सुन्दर ! सुन्दर ! वृथा ते सौन्दर्यम् ।
सम्मतौ । देव ! देव ! वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत ! दुर्वि-
नीत ! इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क ! धानुष्क !
वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर ! चोर ! घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं वज्रव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ।

द्विरुक्तएकशब्दो वज्रव्रीहिवत्स्यात् तेन सुब्रलोपपुंवङ्गावौ ।
एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि कृते सति वज्र-
व्रीहिवङ्गावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया-
ज्जत्या । इह पूर्वभागे (३) पुंवङ्गावादिग्रहे विशेषः । न वज्र-

(३) पूर्वभागे इति नतुत्तरभागे इत्यभिमानः । द्वेधा हि पुंवङ्गावः सर्व्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (४०१पृ०)
तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रैषेति ज्ञापकादित्युक्तम् (४०७पृ०) अन्यस्य
तु उत्तरवर्त्तिसमानाधिकरणपदान्तराभावात् प्रसङ्गइत्यवधेयम् ।

व्रीहावित्य त(१००ष्ट०) पुनः बज्जव्रीहियहणं मुख्यबज्जव्रीहिलाभा-
र्थम् तेनातिदिष्टबज्जव्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राञ्चः । वस्तु-
तस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् † । सूत्रमतेऽपि । बज्जव्री-
ह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बज्जव्रीहावित्येति तददेशे
शङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

आबाधे च । ८ । १ । १० ।

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बज्जव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहा
त्पीड्यमानस्येयमुक्तिः बज्जव्रीहिवद्भावात्सुपो लक् । गत-
गता । इह पुं वद्भावः ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ।

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं
सुबोपपुं वद्भावान्तोदात्तत्वानि ।

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्त्व कर्मधारयवत्
कार्यम् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य
पुं वद्भावः समासस्य (उ५६५ष्ट०) इत्यन्तोदात्तत्वञ्च । पट्पट्टी ।
पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जन-
द्रव्यवाचिनः * । केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं
रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । आनुपय्ये द्वे वाच्ये ° । मूलेमूले

† एतत् न व्रीहावित्यस्त्वं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१ष्ट०) प्राक् ।

(४) सादृश्ये इति सप्तम्याः प्रतियोगित्वमर्थः तत्प्रतियोगित्वमुपमानत्वं तेन
प्रकृते उपमानपटुभिन्नः पटुरिति बोधः ।

स्थूलः । संभ्र मेण (५) प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-
सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्वर । सर्पः ३ बुध्यस्वर । क्रिया
समभिव्याहारे (६) च । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ।
नित्यवीष्णयोरिति सिद्धे भ्रशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि
(७) लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहारे
(८) सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये * समासवच्च वज्रलम् । (९) वज्रल-
ग्रहणादन्यपरयोद्धं समासवत् । इति शब्दस्य तु नित्यम् ।
असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः स्युर्वक्तव्यः * । अन्योऽन्यः
विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योऽन्यन् । अन्योन्येन कृतम् ।
अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति

- (५) संभ्रमोभयमदरो वा । न्यायसिद्धइति यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थाव-
गमस्तावतां प्रयोगइत्यर्थः ।
- (६) प्रागुक्तमाभीक्ष्णं भ्रशता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भ्रशार्थे यङि
ततः पौनःपुन्ये द्वित्यं भवत्येव तस्योक्तत्वाभावात् तेन पापच्यतेपाप-
च्यते इत्यादि प्रयोगः भ्रशं पाकमभीक्ष्णं करोतीति तत्त्वार्थबोधः ।
- (७) क्रियासमभिव्याहारस्य भ्रशमात्रार्थकत्वे भ्रशार्थे इत्येवाभिदध्यादत-
स्तदभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति ।
- (८) कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परमेक-
रूपेण सम्बन्धइति यावत् तेन यस्य यादृशक्रियायां यद्वेगेण यस्य
यत्कारकत्वम् तादृशमेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-
व्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धनं ददातीत्यादावकस्य धनदाने यथाऽ-
न्यस्य सम्प्रदानता तथात्यकर्तृकतद्दानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येवं-
गीत्या सर्वत्र बोध्यम् ।
- (९) ग्रन्थपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वनामसु नास्य प्रवृत्तिस्तेषां कर्मव्यतिहारा-
नोपकृतादिति । गच्छेन्दुः ।

माघः । एवम्परस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् (६१४०) विस-
र्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयोरु-
त्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः * । अन्योन्याम-
अन्योन्यम् । परस्पराम्-परस्परम् । इतरेतराम्-इतरेतरं वा
इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् आमादेशो
द्वितीयः एव भाष्यादौ लक्ष्येत्दाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंस-
कयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदा-
हरणस्य दिङ्मातृत्वान्नविभक्तीनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टावभावः क्लीवे चादृङ्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धञ्चाहुलकात्तृयम् ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न
च सर्वानाम्बो वृत्तिमात्रे इति पुंवङ्गावः अन्यपरयोरसमास
वङ्गावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः यायाम्प्रियां प्रैक्षत-
कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमि-
त्यत्र च अदृङुतरादिभ्यः (१४०४०) इत्यदृङ्प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्त-
। हस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्परान्तिसादृश्यम्, अदृष्ट-
। रस्परै, रित्यादौ सोरलुक् च प्राप्तः सर्वं बाहुल्यकबलेन समा-
प्रेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सूत्रेऽन्यो-
न्यांश्रयत्वे तदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति ।

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८।१।१३।

ययप्रियेण ददाति प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति सुखेन
। । द्विवचने कर्मधारयवङ्गावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् ।
तिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः ।

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीष्णायामव्ययीभावः । योय आत्मा यच्चात्मी-
यन्त्ययथास्वम् तस्मिन्नयथाशब्दस्य द्वे क्तावत्वञ्च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

इदं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्प-
योगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याभावोऽत्त्वञ्चोत्तरपदस्य नपु-
सकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं इदंशब्दस्य
वाच्यम् इतरे विषयभूताः । इदंस्मन्त्वयते रहस्यमित्यर्थः ।
मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो इदं मिथु-
नार्यन्ते । माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणा-
पीति मर्थ्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इदं व्युत्क्रान्ताः
द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इदं यज्ञपाताणि
प्रयुनक्ति । इदं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहच-
र्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यतापि (१२) इदं इष्यते ।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन्न कृतद्वित्वाद्वियतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य सं- ।

(११) अत्यन्तसहचरित्वेन लोकज्ञात इहाभिव्यक्तिः ।

(१२) अन्यत्वापीति तेन इदंयुक्तान्यवर्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्यु- ।

त्तन्तेत्यर्थः वीष्णयां द्विवचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । इदं

रादौ तु इदंशब्दप्रयोगः कृत्वा वृत्त्या अवयवार्थराहित्येनाव्यु-
त्पादिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

वाणोगुरुप्रसादेन कौसुदीपूर्वभागतः ।
मनोरमाद्यर्जदेहा सरला पूर्णतां गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमाशब्देन्दुशेखर-
तत्त्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौसुदीव्याख्यायां पूर्वार्जं समाप्तम् ।

ओं तत् सत् ।

शाके वाणद्विरदनगभूषणिते टीकया श्री
तारानाथद्विजरचितयोद्भासितः संस्कृताख्ये ।
यन्त्रे पूर्वं बुधसहयजा संस्कृतश्चात्मनैव
सुद्रां नीतः कृतिवरसुदे कौसुदीपूर्वभागः ॥
वर्षे विक्रमभूपतेः क्षितिधरद्वन्द्वाङ्गचन्द्रप्रभे
श्रीष्टाब्दे गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।
प्राचीणां सरलां विधाय बङ्गलां कापि स्फुटार्थां तथा
यन्त्रे नूतनसंस्कारे पुनरसौ यत्नादयं सुद्रितः ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

परार्द्धम् ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्

गवर्धनेष्टविद्यामन्दिरव्याकरणाध्यापकश्रीतारानाथ-
तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण सङ्कलितया सरलाख्यया
व्याख्यया संसृज्यमानम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनसंस्कृतयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHĀNTA KAUMUDĪ

BY

ṬĪĀṬṬOJĪ DĪKṢĪTĀ
IN TWO VOLS.—VOL. II.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

ṬĀRĀNĀTHA ṬĀRKAVĀCHASPATI
Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Second Edition.

CALCUTTA :

AGENTS.

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Govt. Sanskrit College Calcutta.

Bajaba Balajee Nene Esq. Poona
Messrs Trubner & Co. London.

1871.

विज्ञप्तिः ।

नानादेशप्रचलितासु वङ्गविधासु संस्कृतभाषायाः सर्वो-
त्कर्षे बह्वनामैकमत्यमुपलक्ष्यते । तदधिगमे च व्याकरणमेव
निदानम् । सत्स्वपि वङ्गसु प्रस्थानवत्सु व्याकरणेषु वैदिकलौ-
किकोभयविधपदव्युत्पादनेन पाणिनीयप्रस्थानं सर्वांशे न्यून-
ताविहीनं सर्वेभ्यो मुख्यतया प्रामाणिकतया च सर्वैः परिगृही-
तम् । तत्प्रस्थानस्य सुगमोपायेन समधिगमाय भट्टोजिदीक्षि-
तेन सिद्धान्तकौमुदीनामधेया सोदाहरणा वृत्तिर्निरमायि ।
तस्याञ्च वृत्तौ शब्दार्थम् जिज्ञासूनामात्यन्तिकः समादरः
सर्वत्र समीक्ष्यते । किन्तु वङ्गदेशीयानामिदानीन्तनानाम-
नायससाध्यतया सुगमबोधादावेव प्रवृत्तिरुपलभ्यते । गतानुग-
तिकन्यायेन कलिकातास्थराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरेऽपि सैव
सरणिरनुसृततासीत् ।

इतः पूर्वं तद्विद्यामन्दिरप्रधानाध्यापकेन विविधविद्या-
पारीक्षेण समीक्ष्यकारिणा श्रीमतेश्वरचन्द्रविद्यासागरेण
तत्रत्यच्छात्राणां सर्वांशे संस्कृतभाषानैपुण्यमाधित्सुना कृत-
निर्वन्धेन विद्यावृद्धिसमाजसमीपे सिद्धान्तकौमुदीप्रवर्त्तनाय
समावेदितम् । तैरपि यथावेदितमनुमोदितम् । पुस्तकप्राप्तु-

व्याय मुद्रणार्थं कृतप्रयत्नेनापि तेन केनापि हेतुना मनोरथः
सफलतां न नीतः ।

अथ बङ्गतिथे काले व्यतीते तत्पदमधिरूढेन संस्कृत-
भाषायामनुरागवता विद्यासागरसमुक्तावितपदव्यां पदमाद-
धानेन इंग्लण्डदेशीयेन श्रीयुक्तकावेलमहोदयेन तत्प्रवर्त्तन-
मभिकाङ्क्षमाणेन पुस्तकसम्पत्तिसमाधानार्थं मुद्रणायाहं प्रयो-
जितः । तत्प्रोत्साहितेन च मया व्ययनिर्व्वाहोपयोगि सा-
हाय्यं प्रार्थितं दापितं च तत्तेनैव महोत्साहवता गवर्णमेण्ट-
सकाशात् । एवं कारणसम्पत्तिसमवधानात्मानुरागं प्रवर्त्त-
मानेन मया पुस्तकमिदं मुद्रयितुमारब्धम् । आरम्भाणेन
च मया त्रयस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतमितशाकमुद्रितमेकमपरं
च वङ्गाक्षरेण हस्तलिखितमित्येतत्पुस्तकद्वितयं समासदि-
तम् । अवलम्ब्य च तद्वयमिदं यथामति समस्कारि । सिद्धान्त-
कौमुदीग्रन्थे च बङ्गषु स्थानेषु दुर्बोधभागोपलम्भात् तद्वि-
शदीकरणार्थं व्याख्यानवश्यम्भावे समाकलिते ग्रन्थकर्तृकृत-
प्रौढमनोरमानागोजीभट्टकृतशब्देन्दुशेखरज्ञानेन्दुसरस्वतीकृत-
तत्त्वबोधिनीसमाख्यानां टीकानां त्रितयमाकलय्य तत्सारां-
शमात्रसङ्कलनेन सरलाख्या नवीना विषमपदव्याख्या मया
निरमायि । विनयपुरस्सरं प्रार्थये एतत्पुस्तकस्य पठन
पाठनयोर्विदुषां समादरो भूयादिति । शिवम् ।

श्रीतारानाथ शर्मा ।

१७८५ शके

१८२० संवत्सरे

१८६३ इंग्लण्डियसंवत्सरे ।

पाणिनीयाष्टकम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादे ।

- १ । वृद्धिरादैच् । पू १८
 २ । अदेङ् गुणः । पू १८
 ३ । इको गुणवृद्धौ । पू २५
 ४ । न धातुलोप आर्द्धधातुके । उ२१८
 ५ । कृडिति च । उ १८
 ६ । दोधीवेवीटाम् । उ १२
 ७ । हलोऽनन्तराः संयोगः । पू २४
 ८ । सुखनासिकावचनोऽसुनासिकः ।
 पू ८
 ९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । पू ८
 १० । नाञ्जलौ । पू १६
 ११ । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । पू ५५
 १२ । अदसो जात् । पू ५६
 १३ । जे । पू ५६
 १४ । निपात एकाजमाङ् । पू ५६
 १५ । ओत् । पू ५७ [पू ५७
 १६ । संकुक्षौ शाकल्यस्येतावन्तौ ।
 १७ । उजः । पू ५७
 १८ । ज् । पू ५७
 १९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पू ५८
 २० । दाधा छदाप् । उ ८४
 २१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । पू १५३
 २२ । तरप्प्रमपौ घः । पू ७००
 २३ । वज्रगणवत्तुति संख्या ।
 पू ११३
 २४ । आन्ता षट् । पू १६२
 २५ । उति च । पू ११
 २६ । क्तवत् षिण् । उ १४६
 २७ । सर्वदीनि सर्वनामानि । पू ८२
 २८ । विभाषा दिक्प्रमाद्ये वज्रमोक्षौ
 । पू १२८
 २९ । न वज्रमोक्षौ । पू १००
 ३० । तृतीयासमाधौ । पू १०१
 ३१ । इन्वे च । पू १०२
 ३२ । विभाषा जडि । पू १०२
 ३३ । प्रथमचरकतयात्पार्श्वकतिपयने-
 माद्य । पू १०२
 ३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरामराध-
 रादि व्यवस्थायामसंज्ञायां ।
 प ८८
 ३५ । समप्रातिपन्नाख्यायां । पू ८८
 ३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंज्ञानयोः
 पू १००
 ३७ । क्षरादिनिपातमजयम् । पू १८८

३८ । तद्वित्तासर्वविभक्तिः । पू २०३

३९ । कन्नेजनः । पू २०४

४० । ज्ञातोस्तुनस्तुनः । पू २०४

४१ । अव्ययीभावश्च । पू २०४

४२ । शि सर्वनामस्थानम् । पू १३८

४३ । सुडनपुंसकस्य । पू १०४

४४ । न वेति विभाषा । पू २१

४५ । इग्वन्तः संप्रसारणम् । पू १४७

४६ । आद्यनौ टकितौ । पू २६

४७ । भिदचोऽन्यात् परः । पू २६

४८ । एच इग्वन्तादेशे । पू १४४

४९ । पष्ठी स्थानेयोगा । पू २७

५० । स्थानेऽन्तरतमः । पू २७

५१ । उरण् रपरः । पू ४३

५२ । अलोऽन्यस्य । पू २८

५३ । डिञ्च । पू २८

५४ । आदेः परस्य । पू २८

५५ । अनेकाल् शित् सर्वस्य । पू २८

५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । पू ३३

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । पू ३४

५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरयलोपस्वर-

सवर्णानुस्वारदीर्घजञ्विधिम् ।

पू ३५

५९ । द्विर्वचनेऽचि । उ २४

६० । अदर्शनं लोपः । पू ३६

६१ । प्रत्ययस्य लुक्लुपः । पू ११४

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

पू ११४

६३ । न लुभताङ्गस्य । पू ११४

६४ । अचोऽन्यादि टि । पू ४७

६५ । अलोऽन्यात् पूर्वउपधा । पू ११

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

पू २८

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य । पू २८

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा

पू २२

[पू १७

६९ । अस्तुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

७० । तपरस्तत्कालस्य । पू १८

७१ । आदिरन्येन सहेता । पू ३

७२ । येन विधिस्तदनस्य । पू २३

७३ । उच्चैर्यस्याचामादिस्तद्वचम् ।

पू ५६०

७४ । त्यदादीनि च । पू ५६०

७५ । एङ् प्राचां देशे । पू ५६१

द्वितीयपादे

१ । गङ्गुटादिभ्योऽजिणञिङ् ।

उ ११८

२ । विज इट् । उ १५०

३ । विभाषोर्णोः । उ ११६

४ । सार्धधातुकमपित् । उ २२

५ । असंयोगाङ्गिङ् कित् । उ २४

६ । इन्विभवतिभ्यां च । उ ४८१

७ । ण्डण्डदग्धकुण्डलिशब्दवचः क्ता

। उ ४६२

[उ १८८

८ । रुदविदस्य षड्विस्त्रिप्रत्ययः स च ।

८ । इको भल् । उ १८८

१० । हलन्तात् । उ १८८

११ । लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु । उ ५५

१२ । उच्च । उ ८३

१३ । वा गमः । उ २४६

१४ । हनः सिच् । उ २४५

१५ । यमो गन्धने । उ २४६

१६ । विभाषोपयमने । उ २५४

१७ । स्याधोरिच् । उ १००

१८ । न क्त्वा सेट् । उ ४६० [उ ३५३

१९ । निष्ठा शीङ्गिदिमिदिच्चिदिष्टिषः

२० । मृषस्तित्तिनायाम् । उ ३५४

२१ । उडुपधाङ्गावादिर्मन्थोरन्यतर-
स्याम् । उ ३५४

२२ । पूङ्गः क्त्वा च । उ ३५३

२३ । नोपधात् यकानादा । उ ४६२

२४ । यञ्जिलुञ्जुतश्च । उ ४६३ [उ ४६३

२५ । त्वपिष्टपिष्टशेः काश्यपस्य ।

२६ । रलो व्युपधाङ्गलादेः संख उ २००

२७ । जकालोऽज्भ्रस्वदीर्घञुतः । पू ५

२८ । अचश्च । पू २५ ।

२९ । उच्चैरुदात्तः । पू ५ ।

३० । नीचैरनुदात्तः । पू ६ ।

३१ । समाहारः स्वरितः । पू ६ ।

३२ । तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् ।

पू ६ । [उ ५४२ ।

३३ । एकत्रुति दूरात् संबुद्धौ ।

३४ । यञ्जकर्मण्यजपञ्चसामसु ।

उ ५४२

[उ ५४२

३५ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।

३६ । विभाषा चन्दसि । उ ५४२

३७ । न सुव्रह्मण्यायां स्वरितस्य

तुदात्तः । उ ५४३ ।

३८ । देवव्रह्मणोरनुदात्तः । उ ५४३

३९ । स्वरितात् संहितायामनुदा-

त्तानाम् । उ ५४३ । [उ ५४४

४० । उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः ।

४१ । अष्टक एकाल् प्रत्ययः । पू १११

४२ । तत्पुण्यः समानाधिकरणः

कर्मधारयः । पू ३६३

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन-

म् । पू ३२१ । [पू ३२२

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

४५ । अर्थवद्वाहुरप्रत्ययः प्रातिपदिक-

कम् । पू ८४ ।

४६ । लक्षितसमासाश्च । पू ८४ ।

४७ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

पू १४२

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पू ३२२

४९ । लुक् तद्धितलुकि । पू ५७५

५० । इङ्गोण्याः । पू ६३४

५१ । लुपि युक्तवदाक्तिवचने । पू ४८८

५२ । विशेषणानां चाजातेः । पू ५५१

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

पू ५४८

५४ । लुबयोगाप्रस्थानात् । पू ५४८

५५ । जीनप्रमाणे च तदभावेऽदर्श-

नं स्थात् । पू ५५०

५६ । प्रधानप्रत्ययाद्यवचनमर्थस्यान्य
प्रमाणत्वात् । पू ५५० [पू ५५०

५७ । कालोपसर्जने च तत्त्वम् ।

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् वङ्ग-
वचनमन्यतरस्याम् । पू ३८३

५९ । अक्षदो द्वयोश्च । पू ३८४

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे
पू ३८४ [उ ४७८

६१ । छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च । उ ४७८

६३ । तिब्बपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे वङ्ग-
वचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

पू ३८४ [पू ८७

६४ । सङ्ख्यायामेकदेश एकविभक्तौ ।

६५ । ह्यो यूना तत्त्ववचनेदेव
विशेषः । पू ४४४

६६ । स्त्री पुंवश्च । पू ४४५

६७ । पुमान् स्त्रिया । पू ४४५ [पू ४४३

६८ । आत्पुत्रौ सङ्गुडहितभ्याम्

६९ । नपुंसकजनपुंकेनैकवचनान्यतरस्याम्
। पू ४४६

७० । पिता जाता । पू ४४६

७१ । नशुरः नश्रा । पू ४४७

७२ । लदादीनि सर्वैर्नित्यम् । पू ४४७

७३ । पाम्यपशुसंज्ञतत्त्वेषु स्त्री ।

पू ४४८

तृतीयपादे ।

१ । भूवादयो धातवः । पू १९

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । पू ४

३ । हलन्त्यम् । पू ३

४ । न विभक्तौ तुस्माः । प ८८

५ । आदिर्जिटुडवः । उ ४२

६ । षः प्रत्ययस्य । पू २१८

७ । चुटू । पू ८८

८ । लशक्तद्धिते । पू ९०

९ । तस्य लोपः । पू ३८ [पू ६३

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

११ । स्वरितेनाधिकारः । पू ३०

१२ । अतुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

उ ४

१३ । भावकर्मणोः । उ २४०

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । उ २४०

१५ । न गतिर्हिंसार्थेभ्यः । उ २४०

१६ । इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । उ २४१

१७ । नेर्विशः । उ २४१

१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः । उ २४१

१९ । विपरार्थां जेः । उ २४१

२० । आङो दोऽनास्यविहरणे ।

उ २४१

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । उ २४१

२२ । समवप्रविभ्यः स्त्र्यः । उ २४३

२३ । प्रकाशनस्येवास्त्रयोश्च । उ २४३

२४ । उदोऽनूर्जकर्मणि । उ २४३

२५ । उपागन्मकरणे । उ २४४

- २६ । अकर्मकाच्च । उ २४४
 २७ । उद्विभ्यां तपः । उ २४४
 २८ । आडो यमह्नः । उ २४५
 २९ । समो गम्यच्छिभ्याम् । उ २४६
 ३० । निष्ठसुपविभ्यो ह्नः । उ २४८
 ३१ । स्रद्धायाभाडः । उ २४८
 ३२ । गम्भनावक्षेपणसेवनसाहसिक्य-
 प्रतिपत्त्यप्रकथनोपयोगेषु ह्रजः
 । उ २४८
 ३३ । अधेः प्रसङ्गे । उ २४८
 ३४ । वेः शब्दकर्मणः । उ २४९
 ३५ । अकर्मकाच्च । उ २४९
 ३६ । संमाननोत्पञ्चनाचार्यकरणज्ञान
 अतिविगणनव्ययेषु नियः । उ २४९
 ३७ । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । उ
 २५०
 ३८ । वृत्तिवर्गतायनेषु क्रमः । उ २५०
 ३९ । उपपदाभ्याम् । उ २५०
 ४० । आड उद्गमने । उ २५०
 ४१ । वेः पादविहरणे । उ २५१
 ४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । उ २५१
 ४३ । अनुपसर्गाद्वा । उ २५१
 ४४ । अपङ्गवे ज्ञः । उ २५१
 ४५ । अकर्मकाच्च । उ २५१
 ४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने । उ २५१
 ४७ । भावनोपसंभाषाज्ञानयत्नविम-
 ल्युपसम्पन्नेषु वदः । उ २५२
 ४८ । अभ्युवाचां समुच्चारणे । उ २५२
 ४९ । अनोरकर्मकात् । उ २५२
 ५० । विभाषा विप्रलाप्ते । उ २५२
 ५१ । अवाङ्मः । उ २५३
 ५२ । समः प्रतिज्ञाने । उ २५३
 ५३ । उद्वारः सकर्मकात् । उ २५३
 ५४ । समस्तृतीयायुक्तात् । उ २५३
 ५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । उ २५३
 ५६ । उपादयमः स्वकरणे । उ २५३
 ५७ । ज्ञान्मुखादृशां मनः । उ २५४
 ५८ । नानोक्तः । उ २५४
 ५९ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उ २५४
 ६० । शदेः श्रितः । उ २५४
 ६१ । त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । उ २५४
 ६२ । पूर्ववत् मनः । उ २५५
 ६३ । आम्प्रत्ययवत् ह्रजोऽनुप्रयोगस्य ।
 उ २५५ [उ २५५
 ६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयत्नप्राप्तेषु ।
 ६५ । समः क्लृप्तः । उ २५५
 ६६ । भुजोऽनवने । उ २५६
 ६७ । शेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स
 कर्तानाध्याने । उ २५६
 ६८ । भीष्मोर्हेतुभये । उ २५६
 ६९ । अधिवक्ष्योः प्रलम्भने । उ २५६
 ७० । त्रियः सञ्ज्ञाननशास्त्रीनीकरण-
 योश्च । उ २५६ [उ २५६
 ७१ । मिथ्योपपदात् ह्रजोऽभ्यासे ।
 ७२ । स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रि-
 याफले । उ ५

- ७३ । अपाह्नदः । उ २६०
 ७४ । णिचञ्च । उ १७०
 ७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽप्यन्ते । उ २६१
 ७६ । अनुपसर्गाज्ज्ञः । उ २६०
 ७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।
 उ २६० [उ ५
 ७८ । शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ।
 ७९ । अनुपराभ्यां कृजः । उ २६२
 ८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । उ २६२
 ८१ । प्राह्वः । उ २६२
 ८२ । परेर्भृषः । उ २६३
 ८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः । उ २६३
 ८४ । उपाञ्च । उ २६३
 ८५ । विभाषाकर्मकात् । उ २६३
 ८६ । सुधयुधनगजनेङ्प्रुदुक्षुभ्यो षेः
 । उ ६३
 ८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । उ २६३
 ८८ । अणावकर्मकाञ्चिच्चवत्कर्तृकात्
 उ २६४
 ८९ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिभृ-
 ह्कृचिन्तितवदवसः । उ २६४
 ९० । वा क्यपः । उ २२८
 ९१ । क्षुज्जगो लुङि । उ ७७
 ९२ । वृक्षाः स्त्रसगोः । उ ७९
 ९३ । लुटि च क्यपः । उ ८०

चतुर्थपादे ।

। आ कडारादेका संज्ञा । पू १०५

- २ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् । पू ८१
 ३ । यू स्त्रास्त्रौ नदी । पू ११६
 ४ । नेयङ्ङुवङ्ङ्स्थानावस्त्री । पू १३५
 ५ । वामि । पू १३५
 ६ । छिति ह्रस्वश्च । पू १३१
 ७ । शेषो घ्यसञ्चि । पू १०९
 ८ । पतिः समास एव । पू ११३
 ९ । षष्ठीयुक्तान्छन्दसि वा । उ ४७९
 १० । ह्रस्वं लघु । पू २४
 ११ । संयोगे गुरु । पू २४
 १२ । दीर्घं च । पू २४
 १३ । यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि
 प्रत्ययेऽङ्गम् । पू ९१
 १४ । सुप्रिङ्गन्तं पदम् । पू २३
 १५ । नः क्ये । उ २२०
 १६ । सिति च । पू ५३५
 १७ । स्त्रादिष्वसर्वनामस्थाने । पू १०५
 १८ । यच्चि भम् । पू १०५
 १९ । तसौ मत्वर्थे । पू ६७८
 २० । अयस्त्रयादीनि छन्दसि । उ ४८
 २१ । बङ्गपु बङ्गवचनम् । पू ८७
 २२ । ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने । पू ७७
 २३ । कारको । पू २४८
 २४ । भुवस्त्रपाये ऽपादानम् । पू २८३
 २५ । भीक्षार्थानां भयहेतुः । पू २८६
 २६ । पराजेरसोदः । पू २८६
 २७ । वारणार्थानां सीक्षितः । पू २८६
 २८ । अन्तर्धौ मेगादर्शनमिच्छति । पू २८७

२८ । आख्यातोप्रयोगे । पू २८७

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः । पू २८७

३१ । भुवः प्रभवः । पू २८७

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्र-
दानम् । २७५

३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । पू २७६

३४ । श्लाघलुब्धस्याशपां शीघ्रमानः
पू २७७

३५ । धारेवृत्तमर्थः । पू २७७

३६ । स्मृहेरीक्षितः । पू २७७

३७ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति
कोपः । पू २७८ [पू २७८

३८ । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।

३९ । राधीक्ष्योर्धस्य विमन्त्रः । पू २७८

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।
पू २७९

४१ । अनुप्रतिगृह्य । पू २७९

४२ । साधकतमं करणम् । पू २६९

४३ । दिवः कर्म च । पू २७१

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमयतर-
स्याम् । पू २७९

४५ । आधारो ऽधिकरणम् । पू ३०६

४६ । अधिशोङ्स्यासं कर्म । पू २६०

४७ । अभिनिविगम्य । पू २६०

४८ । उपान्वध्याङ् वसः । पू २६१

४९ । कर्तुरोक्षितकर्म कर्म । पू २४८

५० । तथा युक्तं चानीक्षितम् । पू २५२

५१ । अकथितं च । पू २५२

५३ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा-
कर्मकाणामधिकर्ता स यौ । पू २५६

५३ । हृकोरन्यतरस्याम् । पू २६०

५४ । स्वतन्त्रः कर्ता । पू २६८

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च । उ १८९

५६ । प्राप्नोश्चरान्निपाताः । पू १९

५७ । चादयोऽसत्त्वे । पू २०

५८ । प्रादयः । पू २०

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे । पू २०

६० । गतिश्च । पू २०

६१ । उर्यादिचिड्वाचश्च । पू ३७१

६२ । अनुकरणं चानितिपरम् । पू ३७२

६३ । आदरानादरयोः सदसती ।
पू ३७२

६४ । भूषणेऽलम् । पू ३७२

६५ । अन्तरपरिपहे । पू ३७२

६६ । कथेमनसो अज्ञापनीघाते ।
पू ३७३

६७ । पुरोऽव्ययम् । पू ३७३

६८ । अस्तं च । पू ३७३

६९ । अच्च् गत्यर्थवद्देपु । पू ३७३

७० । अदोऽनुपदेशे । पू ३७४

७१ । तिरोऽन्धर्षी । पू ३७४

७२ । विभाषा लज्जि । पू ३७४

७३ । उपालेऽन्वाले । पू ३७४

७४ । साक्षात्प्रभृतोनि च । पू ३७४

७५ । अनन्त्याधाने उरसिमनसो ।
पू ३७५

७६ । मध्ये पदे निवचने च । पू ३७५ १०१ । तिङ्ङीणि ळीणि प्रथम-

७७ । नित्यं हस्तेपाणावप्रयमने ।

मध्यमोत्तमाः । उ ५

पू ३७५

७८ । प्राध्वं वन्धने । पू ३७६ [३७६

१०२ । तान्येकवचनद्विवचनषड्वच-

नान्येकशः उ ६

७९ । जीविकोपनिषदावौपम्ये । पू

१०३ । सुपः । पू ८६

८० । ते प्राग्धातोः । उ ४८०

१०४ । विभक्तिश्च । पू ८६

८१ । छन्दसि परे ऽपि । उ ४८०

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे

स्थानिन्यपि मध्यमः । उ ६

८२ । व्यवहिताश्च । उ ४८०

८३ । कर्मप्रवचनोयाः । पू २६३

१०६ । ग्रहाणे च मन्योपपदे मन्य-

तेरुत्तम एकवच्च । उ ६

८४ । अचुलक्षणे । पू २६३

१०७ । अस्मद्युत्तमः । उ ७

८५ । तृतीयार्थे । पू २६४

१०८ । शेषे प्रथमः । उ ७ [पू २३

८६ । हीने । पू २६४

१०९ । परः संनिर्गर्भः संहिता ।

८७ । उपो ऽधिके च । पू २६४

११० । विराजो ऽवसानम् । पू २३

८८ । अपपरी वर्जने । पू २६०

८९ । आङ् मर्यादावचने । पू २६१

९० । लक्षणेत्यम्भताख्यानभागवीक्षासु

प्रतिपर्यनवः । पू २६५

द्वितीयाध्याये प्रथमपादे ।

९१ । अभिरभागे । पू २६५ [पू २६१

१ । समर्थः पदविधिः । पू ३१७

९२ । प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

२ । सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ।

९३ । अधिपरी अनर्थकौ । पू २६५

उ ५४०

९४ । सुः पूजायाम् । पू २६६

३ । प्राक् कडारात् समासः पू ३१९

९५ । अतिरतिक्रमणे च । पू २६६

४ । सह सुपा । पू ३१९

९६ । अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गः

५ । अव्ययीभावः । पू ३२१

गर्हासुसुच्येषु । पू २६६

६ । अव्ययं विभक्तिस्त्रीपुंसद्वि-

९७ । अधिरीचरे । पू ३१४

व्यूहार्थाभावात्ययासंप्रतिशब्द-

९८ । विभाषा क्षजि । पू ३१५

प्राडर्भापश्चाद्यर्थानुपूर्व्ययौग-

९९ । खः परस्मैपदम् । उ ४

पद्यसादृश्यसम्पत्तिश्चाकल्यान्-

१०० । तङ्ङानावात्मनेपदम् । उ ४

वचनेषु । पू ३२१

- ७ । यथाऽसादृश्ये । पू ३२७
 ८ । यावदवधारणे । पू ३२८
 ९ । सुप् प्रतिना सात्वार्थे । पू ३२८
 १० । अन्त्यलाकासंख्याः परिणा ।
 पू ३२८
 ११ । विभाषा । पू ३२८ [पू ३२८
 १२ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।
 १३ । आङ् मर्यादाभिधिः । पू ३२८
 १४ । लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये ।
 पू ३३०
 १५ । अनुर्यत् समया । पू ३३०
 १६ । यस्य चायामः । पू ३३०
 १७ । तिष्ठद्गम्यतीति च । पू ३३१
 १८ । पारे मध्ये पश्चा वा । पू ३३१
 १९ । मद्वा वंशेन । पू ३३१
 २० । नदीभिश्च । पू ३३२
 २१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । पू ३३२
 २२ । तत्पुरुषः । पू ३३६
 २३ । द्विगुः । पू ३३६
 २४ । द्वितीया त्रितातीतपतितगता-
 त्यस्तप्राप्तापन्नैः । पू ३३६
 २५ । स्वयं तेन । पू ३३७
 २६ । खड्गा जेमे । पू ३३७
 २७ । सामि । पू ३३७
 २८ । कालाः । पू ३३७
 २९ । अत्यन्तसंयोगे च । पू ३३८
 ३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।
 पू ३३८

- ३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुण-
 भिश्च शब्दैः । पू ३३८
 ३२ । कर्तृकरणे कृता बहुनाम् । पू ३४
 ३३ । कर्त्यैरधिकार्थवचने । पू ३४०
 ३४ । अन्तेन व्यञ्जनम् । पू ३४१
 ३५ । भक्ष्येण भिन्नीकरणम् । पू ३४१
 ३६ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुख-
 रक्षितैः । पू ३४१
 ३७ । पञ्चमी भयेन । पू ३४२
 ३८ । अपेतापोदमुक्तपतितापत्वस्ते-
 रत्यगः । पू ३४२ । [पू ३४३
 ३९ । स्तोकात्मिकद्वारार्थलक्षणाणि
 ४० । सप्तमी शौण्डैः पू ३५१
 ४१ । सिद्धशुष्कपक्षव्यैश्च । पू ३५२
 ४२ । ध्वाङ्गेण जेमे । पू ३५२
 ४३ । कर्त्यैर्वचने । पू ३५२
 ४४ । संज्ञायाम् । पू ३५२
 ४५ । तेनाहोरात्रावयवाः । पू ३५३
 ४६ । तत्र । पू ३५३
 ४७ । जेमे । पू ३५३
 ४८ । पात्रेऽसमितादयश्च । पू ३५३
 ४९ । पूर्वकालैकसर्वजरात्परागणनवक्ते-
 वलाः समानाधिकरणेन । पू ३५४
 ५० । दिक्मन्त्र्ये संज्ञायाम् । पू ३५५
 ५१ । तद्वितीयात्तरपदसमाहारे च । पू ३५५
 ५२ । संख्यापूर्वी द्विगुः । पू ३५७
 ५३ । कुक्षितानि कुक्षनैः । पू ३५८
 ५४ । पापणके कुक्षितैः । पू ३५८ [३५८

- ५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः । पू १५६ । उपसितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । पू ३५६ [पू ३६०
 ५७ । विशेषणं विशेष्येण वक्तव्यम् । १ । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् । पू ३४६
 ५८ । पूर्वोपरप्रथमचरकजघन्यसमानमध्यमध्यमनीराश्च । पू ३६०
 ५९ । अग्रादयः कृतादिभिः । पू ३६०
 ६० । तेन नञि शिष्टेनानञ् । पू ३६१
 ६१ । खल्वत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । पू ३६२ [पू ३६२
 ६२ । हन्तारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।
 ६३ । कतरकतमौ जातिपरिग्रहे । पू ३६२
 ६४ । किं चेमे । पू ३६२
 ६५ । षोढायुवतिलोक्तकतिप्रयगृष्टिभेनुवशावेहृद्वक्तयणीप्रवक्तृत्वोविधाध्यापकधूर्त्तजातिः । पू ३६३
 ६६ । प्रशंसावचनैश्च । पू ३६४
 ६७ । युवा खलतिपलितबलिनजरतोभिः । पू ३६४ [पू ३६५
 ६८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।
 ६९ । वर्णो वर्णेन । पू ३६५
 ७० । कुमारः अमणादिभिः । पू ३६६
 ७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या । पू ३६६
 ७२ । अयूरव्यंशकादयश्च । पू ३६६
- १ । पूर्वोपराधरोत्तर*भेकदेशिनैकाधिकरणे । पू ३४८
 २ । अर्द्धमपुंसकम् । पू ३४९
 ३ । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् । पू ३४९
 ४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । पू ३५०
 ५ । कालाः परिभाषिणा । पू ३५०
 ६ । नञ् । पू ३६९
 ७ । ईषदकृता । पू ३६८
 ८ । षष्ठी । पू ३४३
 ९ । याजकादिभिश्च । पू ३४३
 १० । न निर्द्धारणे । पू ३४४
 ११ । पूरणगुणसुद्धितार्थसद्व्ययतव्यमानाधिकरणेन । पू ३४४
 १२ । तेन च पूजायाम् । पू ३४६
 १३ । अधिकरणवाचिना च । पू ३४६
 १४ । कर्मणि च । पू ३४६
 १५ । तजकाभ्यां कर्त्तरि । पू ३४७
 १६ । कर्त्तरि च । पू ३४७
 १७ । नित्यं श्रीङ्गाजीविकयोः । पू ३४७
 १८ । कुगतिप्रादयः । पू ३७१
 १९ । उपपदमतिङ् । पू ३७८
 २० । अमैवाव्ययेन । पू ३७९ [३८०
 २१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । पू ३८०
 २२ । क्त्वा च । पू ३८०
 २३ । शेषो वक्तृग्रीहिः । पू ३८९
 २४ । अनेकजन्यपदार्थे । पू ३८९
- * पूर्वोपराधरोत्तरकिति पाठान्तरम् ।

२५ । संख्यशाय्यासन्नादूराधिकसं-
ख्याः संख्ये । पू ४१०

२६ । दिङ्मात्रान्यन्तराले । पू ४११

२७ । तत्र तेनेदमिति संख्ये । पू ४११

२८ । तेन सहेति तल्लययोगे । पू ४१३

२९ । चार्थे द्वन्द्वः । पू ४३०

३० । उपसर्जनं पूर्वम् । पू ३२२

३१ । राजदन्तादिषु परम् । पू ४३२

३२ । द्वन्द्वे धि । पू ४३२

३३ । अजाद्यदन्तम् । पू ४३३

३४ । अल्पावतरम् । पू ४३३ ४२८

३५ । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । पू

३६ । निष्ठा । पू ४२८

३७ । वाहिताग्नादिषु । पू ४२८

३८ । कङ्काः कर्मधारये । पू ४२८

तृतीय पादे ।

१ । अनभिहिते । पू २५०

२ । कर्मणि द्वितीया । पू २५०

३ । तृतीया च होष्कन्दसि । उ४८१

४ । अन्तरान्तरेण युक्ते । पू २६२

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पू २६८

६ । अपवर्गे तृतीया । पू २७२

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । पू ३१४

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पू २६३

९ । यक्षादधिकं यस्य चेश्वरवचनत्वं

सप्तमी । पू ३१४

१० । पञ्चम्यपाङ्गपरिणिः । पू २६१

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यक्षात् ।
पू २६१

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या
चेष्टायामन्ध्वनि । पू २८३

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने । पू २७५

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः । पू २८०

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् । प२८१

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबपद्यो-
गाच्च । प २८१ [णिषु । पू २८२

१७ । सत्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्रा-

१८ । कर्तृकरणयोस्तृतीया । पू २७०

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने । पू २७२

२० । येनाङ्गविकारः । पू २७३

२१ । इत्यन्ततल्लये । पू २७३ [पू २७३

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

२३ । हेतौ । पू २७३

२४ । अकर्तृयुक्ते पञ्चमी । पू २६२

२५ । विभाषा गुणोऽस्त्रियाम् । पू
२६२

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे । पू २६५

२७ । सर्वान्तरात्तृतीया च । पू २६५

२८ । अपादाने पञ्चमी । पू २८४

२९ । अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाच्च-
न्तरपदाजाहियुक्ते । पू २८८

३० । षष्ठ्यन्तरस्यप्रत्ययेन । पू २६५

३१ । एनपा द्वितीया । पू २६६

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाचा-

- तरस्याम् । पू २८३
 ३३ । करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्कृति-
 पयस्यासन्ववचनस्य । पू २८३
 ३४ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम्
 । पू २८६ [पू २८३
 ३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।
 ३६ । सप्तम्यधिकरणे च । पू ३०७
 ३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।
 पू ३०८
 ३८ । षष्ठी चानादरे । ३१०
 ३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-
 प्रतिभप्रकृतैश्च । पू ३११ [पू ३११
 ४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।
 ४१ । यतश्च निर्धारणम् । पू ३११
 ४२ । मञ्जुषी विभक्ते । पू ३१२
 ४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्य
 प्रतः । पू ३१३ [पू ३१३
 ४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च ।
 ४५ । नक्षत्रे च लुपि । ३१३
 ४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-
 वचनमात्रे प्रथमा । २४४
 ४७ । सम्बोधने च । पू २४७
 ४८ । सामन्त्रितम् । पू १७७
 ४९ । एकवचनं संबुद्धिः । पू ८९
 ५० । षष्ठी शेषे । पू २८४
 ५१ । जोऽबिदर्शस्य करणे । पू २८६
 ५२ । अधोगर्धदेशां कर्मणि । पू २८७
 ५३ । कञः प्रतियत्ने । पू २८७, पू २८७

- ५४ रुजार्थानां स्माववचनानामज्वरेः ।
 ५५ । व्यागिषि नाथः । पू २८८
 ५६ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिपां
 हिंसायाम् । पू २८८
 ५७ । व्यवहृपयोः समर्थयोः । पू २८८
 ५८ । दिवस्तदर्थस्य । पू २८९
 ५९ । विभाषोपसर्गे । पू २८९
 ६० । द्वितीया ब्राह्मणे । उ ४८१
 ६१ । प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्र-
 दाने । पू २९९ [उ ४८२
 ६२ । चतुर्थ्यर्थे ब्रह्मणं कन्दसि ।
 ६३ । यजेश्व करणे । उ ४८२ [पू ३००
 ६४ । कत्वोर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ।
 ६५ । कर्तृकर्मणोः कति । पू ३००
 ६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि । पू ३०१
 ६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने । पू ३०२
 ६८ । अधिकरणवाचिनश्च । पू ३०३
 ६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थत्वं
 नाम् । पू ३०३ [पू ३०४
 ७० । अकेनोर्भविष्यदाधमर्त्ययोः ।
 ७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा । पू ३०५
 ७२ । तुल्यार्थैरतलोपमाभ्यां तृती-
 यात्तरस्याम् । पू ३०५
 ७३ । चतुर्थी चाशिव्यायुष्यमद्रभद्र
 कुशलसुखार्थद्वितैः । पू ३०६

चतुर्थ पादे ।

- १ । द्विगुरेकवचनम् । पू ३५७ [पू ३५३

- २ । इन्धश्च प्राणित्वर्थसेनाङ्गानाम् ।
 ३ । अनुव दे चरणानाम् । पू ४३४
 ४ । अध्वर्युकतरनपुंसकम् । पू ४३४
 ५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।
 पू ४३५
 ६ । जातिरप्राणिनाम् । पू ४३५ [पू ४३६
 ७ । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽप्यामा
 ८ । क्षुद्रजलवः । पू ४३६ पू ४३७
 ८ । येषां च विरोधः शास्त्रतः ।
 १० । शूद्राणामनिरवसितानाम् । पू
 ४३७
 ११ । गवाश्च प्रवृत्तीनि च । पू ४३७
 १२ । विभाषा वृत्तगणनध्यानव्य-
 ङ्गनपशुकुल्यश्वबडवपूर्वापर-
 धरोत्तराणाम् । पू ४३७ [पू ४३८
 १३ । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।
 १४ । न दधिपयआदीनि । पू ४३८
 १५ । अधिकरणैतावन्त्वे च । पू ४४०
 १६ । विभाषा समीपे । पू ४४०
 १७ । स नपुंसकम् । पू ३८५
 १८ । अव्ययीभावश्च । पू ३२३ [पू ३८६
 १८ । तत्पुरुषोऽनङ्गकर्मधारयः ।
 २० । संज्ञायां कन्धोशीनरेषु । पू ३८६
 २१ । उपशोषकम् तदाद्याचिख्या-
 सायाम् । पू ३८६
 २२ । ऋष्या बाहुल्ये । पू ३८७
 २३ । सभा राजाजनस्यपूर्वा । पू ३८७
 २४ । अशला च । पू ३८८
 २५ । विभाषा सेनासुराऋष्याशला-
 निशानाम् । पू ३८८ [पू ३८९
 २६ । परवल्लिङ्गं इन्धतत्पुरुषयोः ।
 २७ । पूर्ववदश्वबडवौ । पू ३८९
 २८ । हेमन्तगिरावहोरात्रे च ऋ
 न्दसि । उ ४८२
 २९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि । पू ३८९
 ३० । अपथं नपुंसकम् । पू ३८२
 ३१ । अर्धर्चाः पुंसि च । पू ३८२
 ३२ । इदमोऽन्वादेशऽशनुदात्तस्तृती-
 यादौ । पू १५४ । पू ६६२
 ३३ । एतदश्वत्तमोस्ततसौ चानुदा-
 ३४ । सौ द्वितीयादौः स्त्रेणः । पू १५४
 ३५ । आर्धधातुके । उ १११ [उ ३६१
 ३६ । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ।
 ३७ । लुङ् स्तनोर्षकृ । उ ११०
 ३८ । घञोश्च । उ ४४३
 ३९ । बङ्गलं ऋदसि । उ ४८२
 ४० । लिङ्गन्यतरस्याम् । उ १०८
 ४१ । वेजो वयिः । उ १०६
 ४२ । हनो बध लिङि । उ १११
 ४३ । लुङि च । उ १११ [२४५
 ४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । उ
 ४५ । इणो गा लुङि । उ १११
 ४६ । शौ गभिरबोधने । उ १८७
 ४७ । मनि च । उ २००
 ४८ । इङ् य । उ २००
 ४९ । गाङ् लिङि । उ ११८

- ५० । विभाषा लुङ् लङोः । उ ११६
 ५१ । ली च सँसङोः । उ १६०
 ५२ । अस्तेभूः । उ १२२
 ५३ । नुवो वचिः । उ ११७
 ५४ । चक्षिङः ख्याञ् । उ ११२
 ५५ । वा लिटि । उ ११२
 ५६ । अजेर्व्यघञपोः । उ ४८
 ५७ । वा यौ । उ ४५५
 ५८ । गत्यन्त्रियार्पजितो यूनि लुग-
 गिजोः । पृ ५५२
 ५९ । पैलादिभ्यश्च । पृ ४९२
 ६० । इजः प्राचाम् । पृ २९२
 ६१ । न तौत्थलिभ्यः । पृ ४९३
 ६२ । तद्राजस्य बङ्गेषु तेनैवास्त्रि-
 याम् । पृ ५२०
 ६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे । पृ ५१०
 ६४ । यजजोश्च । पृ ५०२
 ६५ । अतिभट्गकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गि-
 रोभ्यश्च । पृ ५११ [पृ ५११
 ६६ । बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ।
 ६७ । न गोपबनादिभ्यः । पृ ५११
 ६८ । तिकक्षितवादिभ्यो हन्ते । पृ ५११
 ६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामस-
 न्धे । पृ ५१२
 ७० । आगस्त्यकौत्सिह्यबोरगलि-
 कुबिङ्गनश्च । पृ ५१२ [३२०
 ७१ । लुपो धातुप्रतिपदिकयोः । पृ
 ७२ । अदिप्रत्ययिभ्यः शपः । उ १०८
 ७३ । बङ्गलं छन्दसि । उ ४८३
 ७४ । यङोऽचि च । उ २११
 ७५ । जुहोत्यादिभ्यः क्षुः । उ १२८
 ७६ । बङ्गलं छन्दसि । उ ४८३
 ७७ । गातिस्थाघुपाभ्यः सिचः
 परस्मैपदेषु । उ १९ [उ ९५
 ७८ । विभाषा प्राघेऽशास्त्रासः ।
 ७९ । तनादिभ्यस्तथासोः । उ १६१
 ८० । मन्त्रे घसङ्गरनशट्दहाङ्गृल-
 गमिजनिभ्यो लोः । उ ४८३
 ८१ । आमः । उ २३
 ८२ । अव्ययादाशुपः । पृ २०४
 ८३ । नाव्ययीभावादतोऽम् त्वप-
 च्छम्याः । पृ ३२२ [३२३
 ८४ । तृतीयासप्तम्योर्वङ्गलम् । पृ
 ८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः । उ १२
 तृतीयाध्याये प्रथमपादे ।
 १ । प्रत्ययः । पृ ८५
 २ । परश्च । पृ ८५
 ३ । आद्युदात्तश्च । उ ५५९
 ४ । अनुदात्तो लुप्यितौ । उ ५५९
 ५ । गुप्रिजङिङ्गः सन् । उ १०१
 ६ । भान्वदान्शान्भ्यो दीर्घसाभ्य-
 सस्व । उ १०१
 ७ । धातोः कर्मणः सन्मानकर्तृकादि-
 आवां वा । उ १९८

८ । सुप आत्मनः क्यच् । उ २२०

९ । काम्यच् च । उ २२२

१० । उपमानादाकारे । उ २२२

११ । कर्तुः क्यङ् बलोपश्च । उ २२३

१२ । ऋषादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । उ २२६ [उ २२८

१३ । लोहितादिडाजभ्यः क्यप् ।

१४ । कष्टाय क्रमणे । उ २२८

१५ । कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्ति-
चरोः । उ २२८

१६ । बाष्पोद्ग्राभ्यामुद्गमने । उ २३०

१७ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः
करणे । उ २३० [उ २३०

१८ । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ।

१९ । नमोवरिवच्चित्ठः क्यच् ।
उ २३०

२० । पुष्कभाण्डचीवरासिङ् । उ २३१

२१ । सुण्डभिन्नश्छल्लण्यण्यप्रतवस्त-
हलकलकततूस्तेभ्योणिच् । उ २३१

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रि-
यासमभिहारे यङ् । उ २०६

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ । उ २०७

२४ । लुपसदचरजपजभदङ्दशमृभ्यो
भावगर्ह्यायाम् । उ २०७

२५ । सत्यापपाण्डपवीणातूतल्लो-
कसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचु-
रादिभ्यो णिच् । उ १७०

२६ । हेतुमति च । उ १८८

२७ । कण्डादिभ्यो यक् । उ २३७

२८ । गुपूधपविच्छिपण्यपनिभ्य आ-
यः । उ ५७

२९ । ऋतेरीयङ् । उ १०८

३० । कमेर्णिङ् । उ ६० [उ ५७

३१ । आयादय आर्धधातुके वा ।

३२ । समाद्यना धातवः । उ ५७०

३३ । स्यतासी लृनुटोः । उ १२

३४ । सिम्बङ्गलं सेटि । उ ४८८

३५ । काष्मत्ययादासमन्त्रे लिटि ।
उ ५७ [उ २३

३६ । इजादेश्च गुरुमतो ऽन्टच्छः ।

३७ । दयायासश्च । उ ६५ [उ ७५

३८ । उपविदजाष्टभ्योऽन्यतरस्याम् ।

३९ । भीष्मोक्तं श्लुषश्च । उ १२८

४० । कञ् चातुप्रमुज्यते लिटि ।
उ २३ [उ १२१

४१ । विदां कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ।

४२ । अभ्युत्पादयांप्रजनयाश्चिकयांर-
मयासकः पावयांक्रिया द्विदास-
क्रक्षिति च्छन्दसि । उ ४८४

४३ । स्त्रि लुङि । उ १८

४४ । स्त्रेः सिच् । उ १८ [उ ७२

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने । उ १२८

४७ । न टश्चः । उ १०४ [उ ६०

४८ । चिन्निद्रुक्षुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

४९ । विभाषा धेट्ङ्योः । उ ८५

- ६७। अचो यत् । उ ३००
 ६८। पोरदुपधात् । उ ३०१
 ६९। शकिसङ्गोश्च । उ ३०२
 १००। गदमदचरयमसानुपसर्गे । उ ३०२
 १०१। अवद्यपण्यवर्या गङ्गापणितव्या-
 निरोधेषु । उ ३०२
 १०२। वह्नां करणम् । उ ३०३
 १०३। अर्थः स्वामिवैश्ययोः । उ ३०३
 १०४। उपसर्ग्यां काल्या प्रजने । उ ३०३
 १०५। अजर्यं सङ्गतम् । उ ३०३
 १०६। वदः क्षुपि क्यप् च । उ ३०४
 १०७। भुवो भावे । उ ३०४
 १०८। हनस्त च । उ ३०४ [उ ३०५
 १०९। एतिस्तुशाम्दृढजुषः क्यप् ।
 ११०। ऋदुपधाञ्जालृपितृतेः । उ ३०५
 १११। ई च खनः । उ ३०६
 ११२। ऋजोऽसंज्ञायाम् । उ ३०६
 ११३। ऋजेर्विभाषा । उ ३०६
 ११४। राजसूयसूर्यं ऋषोद्यस्यकथ्यज-
 षपच्याव्यय्याः । उ ३०७
 ११५। भिद्योद्यौ नदे । उ ३०८
 ११६। पुष्यसिञ्चो नक्षत्रे । उ ३०८
 ११७। विपूयविभीयजित्या सङ्गकल्क-
 हलिषु । उ ३०८
 ११८। प्रत्यपिभ्यां यहेः । उ ३०८
 ११९। पद स्त्रैरिवाह्यापच्येषु च उ ३०९
 १२०। विभाषा ऋषोः । उ ३०९
 १२१। युग्यञ्च पले । उ ३०९

- १२२। अभावस्यादन्यतरस्याम् । उ ३१०
 १२३। अन्दि निट्कर्कदेवह्वयप्रणी-
 योद्वीयोच्छिष्यमर्थस्तथाध्वर्थ-
 खन्धस्नान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषी-
 व्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय-
 - पृढानि । उ ४८५
 १२४। ऋहलोर्ग्यत् । उ ३१०
 १२५। ओरावश्यके । उ ३१२ [उ ३१२
 १२६। आसुयवपिरपिलपित्वपिचमश्च ।
 १२७। आनायोऽनित्ये । उ ३१३
 १२८। प्रणायोऽसम्मतौ । उ ३१३
 १२९। पायसाद्यायनिकायधाया मा-
 नहविर्निवःससामिधेनीषु । उ ३१३
 १३०। क्रतौ कुण्डपायसद्यायौ । उ ३१४
 १३१। अग्नौ परिचायोपचायसमूह्याः
 । उ ३१४
 १३२। चित्वाग्निचित्ये च । उ ३१४
 १३३। एतुन्तचौ । उ ३१६ [चः । उ ३१७
 १३४। नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्ध
 १३५। इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः । उ ३१९
 १३६। आतयोपसर्गे । उ ३१९
 १३७। पात्राध्याधेदृशः शः । उ ३१९
 १३८। अनुपसर्गास्त्रिभ्यविन्दारिपा-
 रिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।
 उ ३१९
 १३९। टटःतिट्धातोर्विभाषा । उ ३२०
 १४०। ज्वलितकमन्तेभ्यो णः । उ ३२०
 १४१। ग्याञ्चवाक्नुसंस्मृताणवसावह्वलि-

हस्तिवन्धसः । उ ३२०

१४२ । इन्दोरहपसर्गे । उ ३२१

१४३ । विभाषा यङ् । ३२१

१४४ । गेहे कः । ३२१

१४५ । शिल्पिनि ङ् । उ ३२२

१४६ । गस्यकन् । उ ३२२

१४७ । शयुट् च । उ ३२२

१४८ । हस्य प्रीहिकालयोः । उ ३२२

१४९ । प्रुहल्लः समभिहारे ङ् ।

उ ३२२

१५० । आशिषि च । उ ३२३

द्वितीये पादे ।

१ । कर्म्मण्यण् । उ ३२३

२ । क्वावामसः । उ ३२३

३ । आतो ऽनुपसर्गे कः । उ ३२४

४ । सुपि स्यः । उ ३२४ [उ ३२५

५ । तन्दशोकयोः परिरुजापनुदोः ।

६ । मे दाक्षः । उ ३२५

७ । समि ख्यः । उ ३२५

८ । गापोष्टक् । उ ३२५

९ । हरतेरनुद्यमने ऽच् । उ ३२६

१० । वयसि च । उ ३२६

११ । आङि ताच्छील्ये । उ ३२६

१२ । ऋर्हः । उ ३२६

१३ । सत्त्वकर्म्मयो रमिजपोः । उ ३२६

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् । उ ३२७

१५ । अधिकरणे जेतेः । उ ३२७

१६ । चरेष्टः । उ ३२७

१७ । भिक्षासेनादायेषु च । उ ३२७

१८ । पुरोऽप्यतोऽप्येषु सर्त्तेः । उ ३२८

१९ । पूर्वे कर्त्तरि । उ ३२८ [उ ३२८

२० । कजो हेतताच्छील्यानुलोभ्येषु ।

२१ । दिवाविभानिश्वाप्रभाभास्तारा-

नानान्नादिवज्जनान्दीकिम्बिपलि-

विवलिभक्तिकर्त्तृचित्तचेतसंस्थान-

क्वावाहृहृथ्यत्तहृरुहृषु । उ ३२९

२२ । कर्म्मणि ष्टौ । उ ३२९

२३ । न शब्दलोककलहगाथावैरचाटु-

सूत्रमन्त्रपदेभ्यः । उ ३२९

२४ । सत्त्वशक्तोरिन् । उ ३२९

२५ । हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । उ ३२९

२६ । फलेपहिरात्मभरिषः । उ ३३०

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

उ ३८६

२८ । एजेः खश् । उ ३३०

२९ । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । उ ३३०

३० । नाडीमुष्ट्योश्च । उ ३३१

३१ । उदि कूवे रुजिवहोः । उ ३३१

३२ । वहाम्ने लिङ् । उ ३३१

३३ । परिमाणे पचः । उ ३३१

३४ । मितनखे च । उ ३३२

३५ । विध्वरुषोस्तुदः । उ ३३२

३६ । असृथ्यललाटयोर्दशितपोः । उ ३३२

३७ । उपस्ये रक्षदपाणिभ्रमाश्च ।

उ ३३२

- ३८ । प्रियवशे वदः स्वप् । उ ३३२
 ३९ । द्विषत्परयोस्तापेः । उ ३३३
 ४० । वाचि यमो व्रते । उ ३३३
 ४१ । पू. सर्वयोर्हारिमहोः । उ ३३३
 ४२ । सर्वकुलाभ्रकरीषेषु कषः । उ ३३४
 ४३ । मेधर्त्तिभयेषु कजः । उ ३३४
 ४४ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च । उ ३३४
 ४५ । आशिने भवः करणभावयोः ।
 उ ३३४
 ४६ । संज्ञायामृतृद्विजिधारिसहितपि-
 दमः । उ ३३४
 ४७ । गमश्च । उ ३३५ [डः । उ ३३५
 ४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वाननेषु
 ४९ । आशिषि हनः । उ ३३५
 ५० । अपे क्षेयतमसोः । उ ३३६
 ५१ । कुमारस्त्रीर्षयोर्क्षिनिः । उ ३३६
 ५२ । लक्षणो जायापत्योष्टक् । उ ३३६
 ५३ । अमलुष्यकर्तृके च उ ३३६
 ५४ । शक्तौ हस्तिकवाटयोः । उ ३३६
 ५५ । पाणिषताडघौ शिल्पिनि ।
 उ ३३७
 ५६ । आद्यसुभगस्यूलपलितनगनाम्ब-
 प्रियेषु चार्थेष्वच्यौ कजः करणे
 स्युन् । उ ३३७
 ५७ । कर्त्तरि भवः स्विण् लुक् कजौ ।
 उ ३३७
 ५८ । स्पृशो ऽनुदके किन् । पू १८५
 ५९ । कृत्विग्दृक् कृत्विग्दृगुष्णिगञ्जु-

- जिक्कुञ्जाञ्च । पू १६४ [पू १८४
 ६० । त्वदादिषु दृशेरनालोचने कञ्च ।
 ६१ । सत्सूद्विषद्दृहदृह्युजविदभिद-
 ष्छिदजिनीराज।सुपसर्गेऽपि
 किप् । उ ३३८
 ६२ । भजो एवः । उ ३३८
 ६३ । छन्दसि सहः । उ ४८६
 ६४ । वहश्च । उ ४८६ [४८६
 ६५ । कव्यपुरीषपुरीषेषु जुगट् । उ
 ६६ । हव्ये ऽनन्तःपादम् । उ ४८६ [४८७
 ६७ । जनसनखनक्रमगमो विट् । उ
 ६८ । अदो ऽनन्ते । उ ३३८
 ६९ । क्रव्ये च । उ ३३८
 ७० । दुहः कव्षश्च । उ ३३८
 ७१ । मन्त्रे श्वेतुवहोऽथयस्युरोडाथो
 एवन् । उ ४८७
 ७२ । अवे यजः । उ ४८७
 ७३ । विजुषे छन्दसि । उ ४८७ [४८८
 ७४ । आतो मनिन् कनिन् वनिपश्च । उ
 ७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । उ ३३८
 ७६ । किप् च । उ ३३८
 ७७ । स्यः क च । उ ३४० [उ ३४१
 ७८ । सुयजातौ णिनिक्ताच्छीत्ये
 ७९ । कर्तर्युपमाने । उ ३४१
 ८० । व्रते । उ ३४१
 ८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । उ ३४२
 ८२ । मनः । उ ३४२
 ८३ । आत्ममाने खश् च । उ ३४२

८४ । भूते । उ ३४३
 ८५ । करणे यजः । उ ३४३
 ६ । कर्मणि हनः । उ ३४३
 ८७ । ब्रह्मभूषणेषु कृप् । उ ३४३
 ८८ । बह्वलं हन्दि । उ ४८८ [उ ३४४
 ८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कजः ।
 ९० । सोमे सुजः । उ ३४४
 ९१ । अग्नी चैः । उ ३४४
 ९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । उ ३४४
 ९३ । कर्मणो निर्विक्रियः । उ ३४४
 ९४ । ऋषेः कृषिप् । उ ३४५
 ९५ । राजनि युधिमजः । उ ३४५
 ९६ । सहे च । उ ३४५
 ९७ । सप्तम्यां जनेर्ङः । उ ३४५
 ९८ । पद्मस्यामजातौ । उ ३४५
 ९९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् । उ ३४५
 १०० । अनौ कर्मणि । उ ३४५
 १०१ । अन्येष्वपि दृश्यते । उ ३४६
 १०२ । निष्ठा । उ ३४६
 १०३ । सुयजोर्ङ्निप् । उ ३६३
 १०४ । जीर्यतेरहन् । उ ३६४
 १०५ । हन्दि लिट् । उ ४८८
 १०६ । लिटः कानज्वा । उ ३६४
 १०७ । कसुच । उ ३६४
 १०८ । भाषायां सदवससुवः । उ ३६४
 १०९ । उपेयिमाननाशाननूचानश्च ।
 उ ३६५
 ११० । लङ् । उ १९

१११ । अनद्यतने लङ् । उ १५
 ११२ । अभिज्ञावचने लृट् । उ २८०
 ११३ । न यदि । उ २८०
 ११४ । विभाषा साकाङ्क्षे । उ २८०
 ११५ । परोक्षे लिट् । उ ८
 ११६ । हणश्चतोर्लङ् च । उ २८०
 ११७ । प्रभे चासन्नकावे । उ २८१
 ११८ । लट् स्मै । उ २८२
 ११९ । अपरोक्षे च । उ २८२
 १२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने । उ २८२
 १२१ । नन्वोर्विभाषा । उ २८२
 १२२ । पुरि लुङ् चास्मै । उ २८२
 १२३ । वर्त्तमाने लट् । उ २
 १२४ । लटः शतशानचावप्रथमासमाना-
 धिकरणे । उ ३६५
 १२५ । सम्बोधने च । उ ३६६
 १२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । उ ३६६
 १२७ । तौ सत् । उ ३६७
 १२८ । पूङ्गजोः शानन् । उ ३६७
 १२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चा-
 नश्च । उ ३६७ [उ ३६८
 १३० । इङ्धार्यो शतकृष्णि ।
 १३१ । द्विषो ऽमिते । उ ३६८
 १३२ । सुजो यज्ञसंयोगे । उ ३६८
 १३३ । अर्हः प्रथमं याम् । उ ३६८
 १३४ । आ कोस्तच्छीलतर्जमतत्त्वाधुका-
 रिपु । उ ३६८
 १३५ । लङ् । उ ३६९

१३६ । अनङ्गज्जिराङ्गज्प्रजनोत्पत्तो-
पतोत्पदरुच्यपत्तपट्टपुसङ्गचर
रुच्युच् । उ ३६६

१३७ । योऽङ्गन्दसि । उ ३६६

१३८ । भुवश्च । उ ३६६

१३९ । ग्लाजिस्थश्च ग्लुः । उ ३६६

१४० । तसिष्टधिष्टिषिष्टिः क्लुः । उ ३६६

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो धिनुष् । उ ३७०

१४२ । मृष्टवानुसुधाङ्गमाङ्गसपरि-
सुसङ्गजपरिदेविसङ्गपरिस्ति-
पपरिरटपरिवदपरिदहपरिसु-
हृदुषद्विषदुहृदुह्युजाक्कीडवि-
वित्त्यजरजभजातिचरापचरा-
सुषाभ्याङ्गनश्च । उ ३७०

१४३ । वौ कषलसकत्यसम्भः । उ ३७१

१४४ । अये च लघः । उ ३७१

१४५ । प्रे लपसुद्रुमथवदवसः । उ ३७१

१४६ । निन्दहिंसक्लिशस्वादविनाशप-
रिस्तिपपरिरटपरिवादिव्याभाषा-
सुसो वुज् । उ ३७१

१४७ । देविकुशोक्षोपसर्गे । उ ३७१

१४८ । चलनशब्दार्थादकार्मकाद्युच् ।
उ ३७१

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । उ ३७१

१५० । ज्चङ्कृत्कृत्यदन्त्यसुष्टमधिञ्चल-
शुचलपतपदः । उ ३७२

१५१ । क्लृप्तमल्लार्थेभ्यश्च । उ ३७२

१५२ । न यः । उ ३७२

१५३ । सुददीपदीक्षश्च । उ ३७२

१५४ । लघपतपदस्याभूद्वपहनकमगम-
शुभ्य उक्कज् । उ ३७३ [उ ३७३

१५५ । जल्पभिक्षुकुटुलुषट्टहडः वाकन् ।

१५६ । प्रजोरिनिः । उ ३७३

१५७ । जिह्वस्तिवित्रीयमाव्यथाभ्यम-
परिभूपसुभ्यश्च । उ ३७३

१५८ । स्मृष्टिष्टिपतिदयिनिद्रात-
न्द्राश्रद्धाभ्य आलच् । उ ३७३

१५९ । दाधेष्टसिगदसदो रुः । उ ३७४

१६० । सुषस्यदः कुरच् । उ ३७४

१६१ । भङ्गभासमिदो घुरच् । उ ३७४

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।
उ ३७४ [उ ३७४

१६३ । दृग्गनशजिसर्तिभ्यः कुरप् ।

१६४ । गत्यरश्च । उ ३७४

१६५ । जागकृकः । उ ३७४

१६६ । यजजपदशां यङः । उ ३७४

१६७ । नमिकम्यक्कजसकमहिंसदी-
पो रः । उ ३७५

१६८ । सन्नाशंसमिच्छ उः । उ ३७५

१६९ । विन्दरिक्तुः । उ ३७५

१७० । क्वाच्छन्दसि । उ ४८८

१७१ । आट्टगमहनजनः किकिनौ लिह
च । उ ३७५

१७२ । स्वपिटघोर्नजिङ् । [उ ३७६

१७३ । मृवन्धोराहः । उ ३७६

१७४ । भियः क्लृक्तनौ । उ ३७६ [३७६

१७५ । स्थेशभासपिषकसो वरच् । उ

१७६ । यश्च यङः । उ ३७७

१७७ । भ्राजभासधुर्विद्यतोर्जिपृजुप्राव-
स्तुवः क्तिप् । उ ३७७

१७८ । अन्धेभ्योऽपि वृश्यते । उ ३७७

१७९ । भुवः संज्ञान्तरयोः । उ ३७८

१८० । विप्रसंभ्यो ब्रुसंज्ञायाम् । उ ३७८

१८१ । धः कर्मणि ब्रुन् । उ ३७८

१८२ । दाम्नीशसयुजस्तुतदसिचि-
मिहृपतदशनङः करणे । उ ३७८

१८३ । हलसूकरयोः पुवः । उ ३७९

१८४ । अर्तिलूधूसूखनसङ्घचर इत्तः ।
उ ३७९

१८५ । पुवः संज्ञायाम् । उ ३७९

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवंतयोः । उ ३७९

१८७ । औतः क्तः । उ ३६३

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । उ ३६३

तृतीये पादे ।

१ । उणादयो बङ्गलम् । उ ४३१

२ । भूतेऽपि वृश्यन्ते । उ ४३१

३ । भविष्यति गम्यादयः । उ ४३१

४ । यावत्पुरानिपातयोर्लट् । उ २८३

५ । विभाषा कदाकङ्क्षीः । उ २८३

६ । किंङ्क्षे लिङ्गायाम् । उ २८३

७ । लिङ्गमानसिङ्गौ च । उ २८३

८ । लोटर्षलक्षणे च । उ २८३

९ । लिङ् चोर्ध्वमौर्ध्वर्त्तिके । उ २८४

१० । तुमण्खलौ क्रियायां क्रियार्था-
याम् । उ ४३२

११ । भाववचनाश्च । उ ४३३

१२ । अण् कर्मणि च । उ ४३३

१३ । लट् शेषे च । उ १३

१४ । लटः सङ्गा । उ ३६७ ।

१५ । अनदातने लुट् । उ १२

१६ । पदस्वजविशस्पृशो षञ् । उ ४३३

१७ । लृ स्थिरे । उ ४३४

१८ । भावे । उ ४३४ [उ ४३५

१९ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

२० । परिभाषाख्यायां सर्वेभ्यः । उ ४३५

२१ । इङश्च । उ ४३५

२२ । उपसर्गे इवः । उ ४३६

२३ । समि युद्धुवः । उ ४३६

२४ । अग्नीभुवो ऽनुपसर्गे । उ ४३६

२५ । बौ लुश्ववः । उ ४३६

२६ । अवोदोर्नियः । उ ४३६

२७ । प्रे द्रुस्तुश्ववः । उ ४३७

२८ । निरभ्योः पूत्वोः । उ ४३७

२९ । उन्धोर्षः । उ ४३७

३० । कृ धान्ये । उ ४३७

३१ । यज्ञे समि स्तुवः । उ ४३७

३२ । प्रे स्तोऽयज्ञे । उ ४३७

३३ । प्रथमे वावश्चङ् । उ ४३७

३४ । अन्धोनाम्नि च । उ ४३८

३५ । उदि षङ् । उ ४३८

३६ । समि सुटौ । उ ४३८ [४३८

३७ । परिण्योर्नीणोर्द्युतः शेषयोः । उ

३८ । परावतुपात्तय इणः । उ ४३८

३९ । व्युपयोः शेतेः पर्याये । उ ४३९

४० । हस्तादाने चेरस्तेष्वे । उ ४३९

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधाने-

षादेश कः । उ ४३९

४२ । संघे चानौत्तराधये । उ ४३९

४३ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । उ ४४०

४४ । अभिविधौ भाव इतुण् । उ ४४०

४५ । आक्रोशे ऽवन्योर्प हः । उ ४४०

४६ । प्रे लिप्तायाम् । उ ४४०

४७ । परौ यच्चे । उ ४४०

४८ । नौ व धान्ये । उ ४४१

४९ । उदि अयतियौतिपूद्रुवः । उ ४४१

५० । विभाषाङि रुद्रुवोः । उ ४४१

५१ । अने मृहो वर्षप्रतिबन्धे । उ ४४१

५२ । प्रे बणिजाम् । उ ४४१

५३ । रश्मौ च । उ ४४१

५४ । वृणोतेराक्कादाने । उ ४४१

५५ । परौ भुवो ऽवज्ञाने । उ ४४२

५६ । एरच् । उ ४४२

५७ । ऋदोरप् । उ ४४२

५८ । मृहृदृदनिश्चिगमश्च । उ ४४२

५९ । उपसर्गे ऽदः । उ ४४२

६० । नौ ण च । उ ४४३

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे । उ ४४३

६२ । स्तनहसोर्वा । उ ४४३

६३ । यमः ससुपनिविष् च । उ ४४३

६४ । नौ गदनदपठस्सनः । उ ४४३

६५ । कणो वीणायां च । उ ४४४

६६ । नित्यं पणः परिमाणे । उ ४४४

६७ । मदोऽनुपसर्गे । उ ४४४

६८ । प्रमदसंमदौ हर्षे । उ ४४४

६९ । ससुदोरजःपशुषु । उ ४४४

७० । अक्षेषु ग्लहः । उ ४४४

७१ । प्रजने सर्तेः । उ ४४५ [उ ४४५

७२ । क्लः संप्रसारणं च व्यभ्युपविषु ।

७३ । आङि युङ्गे । उ ४४५

७४ । निपानमाङ्गावः । उ ४४५

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य । उ ४४५

७६ । हनश्च बधः । उ ४४५

७७ । भूतौ घनः । उ ४४५

७८ । अन्नर्षणो देशे । उ ४४६ [उ ४४६

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

८० । उह्नोऽत्याधानम् । उ ४४६

८१ । अपघनोऽङ्गम् । उ ४४६

८२ । करणोऽयोविद्रुषु । उ ४४६

८३ । स्तम्भे क च । उ ४४६

८४ । परौ घः । उ ४४७

८५ । उपपन्न आश्रये । उ ४४७

८६ । संघोहौ गणप्रशंसयोः । उ ४४७

८७ । निघो निमित्तम् । उ ४४७

८८ । क्षितः क्षिः । उ ४४७

८९ । क्षितो ऽयुच् । उ ४४८ [उ ४४८

९० । यजयाचयतविष्प्रक्षरश्चोनङ्

९१ । सपो नन् । उ ४४८

६२ । उपसर्गे षोः किः । उ ४४८.

६३ । कर्मण्यधिकरणे च । उ ४४८

६४ । स्त्रियां क्तिन् । उ ४४८

६५ । स्यागापापचो भावे । उ ४४८

६६ । मन्त्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा
उदात्तः । उ ४८६ [यश्च । उ ४५०

६७ । जतियूतिजूतिस्मातिहेतिकीर्त्त-

६८ । व्रजयजोर्भावे क्यप् । उ ४५०

६९ । संज्ञायां समजनिषदनपतमन-
विदसुञ्ज्योङ् भृजिणः । उ ४५०

१०० । कजः श च । उ ४५०

१०१ । ऋक् । उ ४५१

१०२ । अ प्रत्ययात् । उ ४५१

१०३ । गुरोश्च हलः । उ ४५१

१०४ । जिह्वादिभ्यो ऽङ् । उ ४५२

१०५ । चिनिपूजिअधिक्ताच्चिचर्चश्च ।
उ ४५२

१०६ । आतस्योपसर्गे । उ ४५२

१०७ । गत्यासन्त्यो युच् । उ ४५२

१०८ । रोगाख्यायां ण्वल् बहुलम् ।
उ ४५२

१०९ । संज्ञायाम् । उ ४५३

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्
च । उ ४५३ [उ ४५४

१११ । पर्यायार्थयोत्पत्तिषु ण्वुच् ।

११२ । आक्रोशे नञग्रनिः । उ ४५४

११३ । क्तवल्गुटो बहुलम् । उ ४५४

११४ । नपुंसके भावे क्तः । उ ४५४

११५ । ल्युट् च । उ ४५४

११६ । कैर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः
शरीरसुखम् । उ ४५५

११७ । करणाधिकरणयोश्च । उ ४५५

११८ । पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण उ ४५६

११९ । गोचरसंचरवह्न्रजव्यजापण-
निगमाश्च । उ ४५६

१२० । अवे वृत्तोर्षञ् । उ ४५६

१२१ । हलश्च । उ ४५६ [उ ४५७

१२२ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च

१२३ । उदङ्को ऽनुदको । ४५७

१२४ । जालमानायः । उ ४५७

१२५ । खनो ष च । ४५७ [उ ४५७

१२६ । ईषद्दुःसुप्तु कच्छाकच्छार्थेषु खल्

१२७ । कर्तृकर्मणोश्च भूकजोः । उ ४५८

१२८ । आतो युच् । उ ४५८

१२९ । * छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । † अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते । [उ २८४

१३१ । वर्त्तमानसामीध्ये वर्त्तमानवद्वा

१३२ । आशंसायां भूतवश्च । उ २८५

१३३ । क्षिप्रवचने छट् । उ २८५

१३४ । आशंसावचने लिङ् । उ २८५

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसा-
मीप्ययोः । उ २८६

* † एते सूत्रे प्रमादात् पतिते । उ
४८६ ४८८ क्रोडपत्वे द्रष्टव्ये ।

१३६ । भविष्यति मर्यादावचने ऽवर-
स्मिन् । उ२८६ । [उ२८६

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम्

१३८ । परस्मिन् विभाषा । उ२८७

१३९ । लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिप-
त्तौ । उ२०

१४० । भूते च । उ२८७

१४१ । वोतायोः । उ२८७

१४२ । गर्हायां लङ्प्रजातोः । उ२८७

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च उ२८८

१४४ । किंवृत्ते लिङ् लटौ । उ२८८

१४५ । अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्ते ऽपि
उ२८८

१४६ । किंकितारूप्येषु लट् । उ२८९

१४७ । जात्यदोर्लिङ् । उ२८९

१४८ । यच्चयतयोः । उ२८९

१४९ । गर्हायां च । उ२८९

१५० । चित्तीकरणे च । उ२८९

१५१ । शेषे लङ् यदौ । उ२९०

१५२ । उतायोः समर्थयोर्लिङ् । उ२९०

१५३ । कामप्रवेदने ऽकञ्चित् । उ२९०

१५४ । संभावने ऽलमिति चेत् सिद्धा-
प्रयोगे । उ२९० [यदि । उ२९१

१५५ । विभाषा धातौ सम्भावनवचने

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । उ२९१

१५७ । दृष्टार्थेषु लिङ् लोटौ । उ२९१

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् । उ२९२

१५९ । लिङ् च । २९२ [उ२९२

१६० । दृष्टार्थेषु विभाषा वर्त्तमाने ।

१६१ । विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसं-
प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । उ२९१

१६२ । लोट् च । उ२९१ [उ२९२

१६३ । प्रैषातिमर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च

१६४ । लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके । उ२९२

१६५ । स्मो लोट् । उ२९३

१६६ । अधीष्टे च । उ२९३

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् । उ२९३

१६८ । लिङ् यदि । उ२९३

१६९ । अर्हे कृत्यलक्षणा । उ२९३ । ४५९

१७० । आवश्यकप्रार्थनार्थयोर्निनिः । उ

१७१ । कृत्याश्च । उ२९४

१७२ । शक्ति लिङ् च । उ२९३

१७३ । आशिषि लिङ् लोटौ । उ२९३

१७४ । क्तिञ्चौ च संज्ञायाम् । उ२९४

१७५ । भाङि लुङ् । उ२९४

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च । उ२९४

चतुर्थ पादे ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । उ२९३

२ । क्रियामभिहारे लोट् लोटो-
हिंस्रौ वा च तध्वभ्योः । उ२९४

३ । समुच्चये ऽन्यतरस्याम् । उ२९४

४ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

उ२९५

५ । समुच्चये सामान्यजननस्य । उ२९५

६ । कृत्स्नि लुङ् लुङ् । उ२९६

- ७ । लिङर्थे लेट् । उ ४८६
 ८ । उपसंवादाश्च योश्च । उ ४८०
 ९ । तृमर्थे सेसेनसेऽसेनृक्सेकसेनध्यैअ
 ध्यैनृकध्यैकध्यैनृशध्यैशध्यैन-
 वैतवंङ्त्वनः । उ ४८३
 १० । प्रयै रोहिष्यै अय्यधिष्यै । उ ४८४
 ११ । दृशे विख्ये च । उ ४८४
 १२ । शकि णसुत्कसुलौ । उ ४८४
 १३ । ईश्वरे तोसुनृकसुनौ । उ ४८४
 १४ । कृत्यार्थे तवैकोनृकोन्यत्वनः । उ ४८५
 १५ । अवचक्षे च । उ ४८५
 १६ । भावलक्षणे स्थेण्कज्ज्वदिचरिञ्जत-
 मिजनिभ्यस्तोसुन् । उ ४८५
 १७ । कृपिहृदोः कसुन् । उ ४८५
 १८ । अलङ्खल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां
 क्क्षा । उ ४६० [उ ४६०
 १९ । उदीचां माडो व्यतीहारे ।
 २० । परावरयोगे च । उ ४६१ [उ ४६१
 २१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
 २२ । आभीक्ष्ण्ये णसुल् च । उ ४६६
 २३ । न यद्यनाकाङ्क्षे । उ ४६७
 २४ । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । उ ४६७
 २५ । कर्मशयाक्रोशे कजः खसुज् । उ
 ४६८
 २६ । स्वादुभि णसुल् । उ ४६८
 २७ । अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्र-
 योगश्चेत् । उ ४६८ [४६८
 २८ । यथातथयोरस्युयाप्रतिवचने । उ
 २९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।
 उ ४६९
 ३० । यावति विन्दजीवोः । उ ४६९
 ३१ । चर्मोदरयोः पूरेः । उ ४६९
 ३२ । वर्षप्रमाणे जलोपस्थास्यान्यतर-
 स्याम् । उ ४६९
 ३३ । चेले क्लोपेः । उ ४७०
 ३४ । निम्नलसम्प्लयोः कषः । उ ४७०
 ३५ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः । उ ४७०
 ३६ । सम्लाकतजीवेषु हनकज्ज्वहः ।
 उ ४७०
 ३७ । करणे हनः । उ ४७१
 ३८ । स्नेहने पिपः । उ ४७१
 ३९ । हस्ते वर्तिमहोः । उ ४७१
 ४० । स्वे पुषः । उ ४७१
 ४१ । अधिकरणे बन्धः । उ ४७१
 ४२ । संज्ञायाम् । उ ४७२ [४७२
 ४३ । कर्तृजीवपुरुषयोर्नशिवहोः उ
 ४४ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । उ ४७२
 ४५ । उपमाने कर्मणि च । उ ४७२
 ४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।
 उ ४७२
 ४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् । उ ४७२
 ४८ । हिंसाथानां च समानकर्मकायाम्
 उ ४७३ [४७३
 ४९ । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । उ
 ५० । समासक्षौ । उ ४७४
 ५१ । प्रमाणे च । उ ४७४

- ५२ । अपादाने परीक्षायाम् । उ ४७४
 ५३ । द्वितीयायां च । उ ४७४
 ५४ । स्वाङ्गे ऽनुवे । उ ४७५
 ५५ । परिक्रियमाने च । उ ४७५
 ५६ । विशिष्यतिपदिस्त्वां व्याप्यमा-
 नासेव्यमानयोः । उ ४७५
 ५७ । अस्यतिष्ठयोः क्रियान्तरे कालेषु
 उ ४७६
 ५८ । नान्नादिभिर्यज्ञोः । उ ४७६
 ५९ । अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कजः
 क्वाणसुलो । उ ४७६
 ६० । तिर्यच्यपवर्गे । उ ४७६
 ६१ । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कम्भोः । उ ४७७
 ६२ । नाधार्यप्रत्यये च्युर्थे । उ ४७७
 ६३ । तूष्णीमि भुवः । उ ४७७
 ६४ । अन्वच्यानुलोम्ये । उ ४७७
 ६५ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमस-
 हार्हाङ्यर्थेषु तुमुन् । उ ४३२
 ६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । उ ४३३
 ६७ । कर्तरि कृत् । उ २९८
 ६८ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीकज-
 न्याङ्गाव्यापात्या वा । उ ३१५
 ६९ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मके-
 भ्यः । उ २
 ७० । तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः । उ २९८
 ७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।
 उ ३५४
 ७२ । गत्यर्थकर्मकस्त्विषयीङ्स्थासव-

- सजनरुहजीर्दतिभ्यश्च । उ ३६२
 ७३ । दाशगोत्रौ संप्रदाने । उ ४३१
 ७४ । भीमादयो ऽपादाने । उ ४३२
 ७५ । ताभ्यामन्यलोणादयः । उ ४३२
 ७६ । क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्र-
 त्त्वसंनानार्थेभ्यः । उ ३६२
 ७७ । लस्य । उ ३
 ७८ । तिप् तस् भि सिप् थस् थ मि-
 व्यस् मस् तातां भ यासाथां ध्व-
 मिङ्गहि भङ्गिङ् । उ ३
 ७९ । टित आत्मनेपदानां णेरे । उ २२
 ८० । वासः से । उ २२
 ८१ । लिटस्तत्तयोरेगिरेच् । उ २४
 ८२ । परस्मैपदानां णलतसुस्थलपुस-
 णत्वमाः । उ ९
 ८३ । विदो लटो वा । उ १२१
 ८४ । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो
 ब्रुवः । उ ११६
 ८५ । लोटो लङ् । उ १४
 ८६ । एकः । उ १४
 ८७ । सेर्ह्यपिञ्च । उ १५
 ८८ । वा कन्दसि । उ ४१५
 ८९ । मेर्निः । उ १५
 ९० । आमेतः । उ २७
 ९१ । सवाभ्यां वामौ । उ २७
 ९२ । आङुत्तमस्य पिञ्च । उ १५
 ९३ । एत ए । उ २७
 ९४ । लटो ऽडाटौ । उ ४९०

- ६५। आत ए । उ ४६०
 ६६। वैतो ऽन्यत् । उ ४६१ [४८६
 ६७। ऋतश्च लोपः परस्मैपदेषु । उ
 ६८। स उक्तमस्य । उ ४६०
 ६९। नित्यं द्वितः । उ १४
 १००। इतश्च । उ १५ [उ १४
 १०१। तस्यस्यमिपां तामृतमृतामः ।
 १०२। लिङः क्रीयुट् । उ २८ [उ १६
 १०३। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो द्विश्च ।
 १०४। किदाशिषि । उ १८
 १०५। अस् रन् । उ २८
 १०६। इटो ऽत् । उ २८
 १०७। सुट् तिथोः । उ १६
 १०८। भेर्जुम् । उ १७
 १०९। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । उ २०
 ११०। आतः । उ २०
 १११। लङः शाकटायनस्यैव । उ ११९
 ११२। द्विषश्च । उ १११
 ११३। तिङ्शित् साव्यधातुकम् । उ ७
 ११४। आर्जधातुकं शेषः । उ १२
 ११५। लिट् च । उ ९
 ११६। लिङ्ङाशिषि । उ १८
 ११७। अन्द्स्युभयथा । उ ४६३
- साम् ड्योम् सुप् । पू ८६
 ३। स्त्रियाम् । पू २०७
 ४। अजाद्यतष्टाप् । पू २०७
 ५। ऋन्नेभ्यो ङीप् । पू १३७
 ६। उगितश्च । पू २०८
 ७। वनो र च । पू २०९
 ८। पादो ऽन्यतरस्याम् । पू २०९
 ९। टावृचि । पू २०९
 १०। न षट्सस्त्रादिभ्यः । पू १३८
 ११। मनः । पू २१
 १२। अनो वङ्ग्रीहेः । पू २१०
 १३। डावभाभ्यामन्यतरस्याम् । पू २१०
 १४। अनुपसर्जनात् । पू २१५
 १५। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दभ्रज्मावच्त्त
 यषठ्कठञ्कञ्करपः । पू २१५
 १६। यजश्च । पू २१७
 १७। प्राचां ऋस्तद्वितः । पू २१८
 १८। सर्वत्र लोहित्तादिकतन्नेभ्यः ।
 पू २१९ [पू २१९
 १९। कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।
 २०। वयसि प्रथमे । पू २१९
 २१। द्विगोः । पू २२०
 २२। अपरिमाणविस्तारितकम्बल्ये-
 भ्यो न तद्वितलुकि । पू २२०
 २३। काण्डान्तात् चोत्वे । पू २२०
 २४। पुरुषात् प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् ।
 पू २२१
 २५। वङ्ग्रीहेरुधसो ङीप् । पू २२१

—
 चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पादे ।

- १। ङाप्प्रातिपदिकात् । पू ८५
 २। स्त्रीजसमौट्ठष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्या-
 म्भ्यस् ङस्मिभ्याम्भ्यस् ङसो-

२६ । संख्याव्ययादेर्डीप् । पू २२२
 २७ । दामहायनान्ताच्च । पू २२२
 २८ । अन उपधाखोपिनोऽन्यतरस्याम्
 पू २१०
 २९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । पू २२२
 ३० । केवलमामकभागधेयपापापरसमा-
 नार्थकतन्मङ्गलभेषजाच्च । पू २२३
 ३१ । रात्रेश्चाजसौ । उ ४९५
 ३२ । अन्वर्त्यतिवतीर्नुक् । पू २२३
 ३३ । पत्युर्नो यत्तसंयोगे । २२३
 ३४ । विभाषा सपूर्वस्य । पू २२३
 ३५ । नित्यं सप्तत्यादिषु । पू २२४
 ३६ । पूतक्रतोरै च । पू २२५
 ३७ । वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामु-
 दात्तः । पू २२५
 ३८ । मनोरौ वा । पू २२५
 ३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो
 नः । पू २२५
 ४० । अन्यतो ङीप् । पू २२६
 ४१ । पिङ्गौरादिभ्यश्च । पू २२७
 ४२ । जानपदकुण्डलोणस्थलभाजना-
 गकालनीलकुशकाशुककवरादृष्ट-
 त्यमत्वावपनाकृतिमात्राणास्थौ-
 ल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथु-
 नेच्छाकेशवेशेय । पू २२८
 ४३ । शोणात् प्राचाम् । पू २२८
 ४४ । वोतो गुणवचनात् । पू २२८
 ४५ । बह्नादिभ्यश्च । पू २३०

४६ । नित्यं कृन्दसि । उ ४९६
 ४७ । भुवश्च । उ ४९६
 ४८ । पुंयोगादाख्यायाम् । पू २३१
 ४९ । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रशङ्खहिमा-
 रण्ययवयवनमातुलाचार्याणा-
 मानुक् । पू २३१
 ५० । क्रीतात् करणपूर्वात् । पू २३२
 ५१ । क्तादत्याख्यायाम् । पू २३२
 ५२ । बह्व्रीहेषान्नोदात्तात् । पू २३२
 ५३ । अस्माङ्गपूर्वपदाद्वा । पू २३३
 ५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोप-
 धात् । पू २३३
 ५५ । नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णग्रह-
 ङ्गाच्च । पू २३४
 ५६ । न क्रोडादिवह्वचः । पू २३४
 ५७ । सहनज्वित्युमानपूर्वाच्च । पू २३६
 ५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् । पू २३६
 ५९ । दीर्घजिह्वी च कृन्दसि । पू ४९६
 ६० । दिक्पूर्वपदान् ङीप् । पू २३६
 ६१ । वाहः । पू २३६
 ६२ । सख्यशिश्रिति भाषायाम् । पू
 २३६ [२३७
 ६३ । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पू
 ६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्त-
 रपदाच्च । पू २३८
 ६५ । इतो मनुष्यजातेः । पू २३८
 ६६ । ऊडुतः । पू २३८
 ६७ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् । पू २४०

६८ । पङ्क्तोश्च । पू २४०

६९ । ऊत्तरपदादौपम्ये । पू २४०

७० । संहितशफलक्षणवामादेश्च । पू २४०

७१ । कद्रुकमण्डल्वोऽखन्दसि । उ ४९६

७२ । संज्ञायाम् । पू २४१

७३ । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् । पू २४१

७४ । यङ्श्चाप् । पू २४२

७५ । आवश्वाश्च । पू २४२

७६ । तद्धिताः । पू २४२

७७ । यूनक्तिः । पू २४२

७८ । अणिजोरनार्षयोग्युक्त्तम-
योः षड् गोत्रे । पू ५२१

७९ । गोत्रावयवात् । पू ५२२

८० । क्रौञ्चादिभ्यश्च । पू ५२२

८१ । दैवयज्ञिशौचिवृत्तिशाल्यसुप्ति-
काण्डेविद्विभ्यो ऽन्यतरस्याम् ।

पू ५२३

८२ । समर्थानां प्रथमाद्वा । पू ४८८

८३ । प्राग्दीव्यतो ऽण् । पू ४८८

८४ । अक्षपत्यादिभ्यश्च । पू ४८८

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
ण्ययः । पू ४८९

८६ । उत्सादिभ्यो ऽञ् । पू ४९०

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्छजौ भव-
नात् । पू ४९१

८८ । द्विगोर्लृगनपत्ये । पू ४९१

८९ । गोत्रे ऽलृगचि । पू ४९१

९० । यूनि लुक् । पू ४९२

९१ । फक्फिजोरन्यतरस्याम् । पू ४९३

९२ । तस्यापत्यम् । पू ४९३

९३ । एको गोत्रे । पू ४९७

९४ । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । पू ४९८

९५ । अत इज् । पू ४९८

९६ । बाह्वादिभ्यश्च । पू ४९८

९७ । सुधातरकङ् च । पू ४९८

९८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फज् । पू ४९९

९९ । नडादिभ्यः फक् । पू ४९९

१०० । हरितादिभ्यो ऽजः । पू ५००

१०१ । यजिजोश्च । पू ५००

१०२ । शरद्वच्छुनकदर्भाङ्गुवत्साग्राय-
णेषु । पू ५०० [पू ५००

१०३ । द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्

१०४ । अण्डध्याननर्थे विदादिभ्यो
ऽञ् । पू ५०१

१०५ । गर्गादिभ्यो यज् । पू ५०१

१०६ । मधुवञ्जोर्वाङ्मणकौशिकयोः ।
पू ५०२

१०७ । कपिवोधादाङ्गिरसे । पू ५०२

१०८ । वतण्डाश्च । पू ५०२

१०९ । लुक् स्त्रियाम् । पू ५०३

११० । अश्वादिभ्यः फज् । पू ५०३

१११ । भर्गात् त्रैगर्त्ते । पू ५०३

११२ । शिवादिभ्यो ऽण् । पू ५०४

११३ । अड्डाभ्यो नदीमातृषीभ्यस्त-
त्राभिकाभ्यः । पू ५०४

- ११४ । ऋष्यन्वकवृष्णिक्कुम्भश्च । पू ५०४ [पू ५०५
११५ । मातृवत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।
११६ । कन्यायाः कनीन च । पू ५०५
११७ । विकर्णशुक्लगलाद्वत्सभरद्वा-
जातिषु । पू ५०५
११८ । पीलाया वा । पू ५०६
११९ । ठक् च मण्डूकात् । पू ५०६
१२० । स्त्रीभ्यो ठक् । पू ५०६
१२१ । द्यचः । पू ५०६
१२२ । इतश्चानिजः । पू ५०६
१२३ । शुभ्रादिभ्यश्च । पू ५०६
१२४ । विकर्णकुशीतकात् काश्यपे ।
पू ५०७
१२५ । भुवो वृक् च । पू ५०७ [पू ५०८
१२६ । कल्याण्यदीनामिण्ड् च ।
१२७ । कुलटाया वा । पू ५०८
१२८ । चटकाया एरक् । पू ५०८
१२९ । गोधाया ढक् । पू ५०९
१३० । आरगुदीचाम् । पू ५०९
१३१ । क्षुद्राभ्यो वा । पू ५०९
१३२ । षिट्त्वसुच्छण् । पू ५०९
१३३ । ठकि लोपः । पू ५०९
१३४ । मातृवत्सुच । पू ५०९
१३५ । चतुष्पाङ्गो ठञ् । पू ५०९
१३६ । षट्प्रादिभ्यश्च । पू ५१०
१३७ । राजश्चन्द्राद्यत् । पू ५१२
१३८ । जलाहः । पू ५१४
१३९ । कुलात् खः । पू ५१४ [पू ५१४
१४० । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठकजौ
१४१ । महाकुजादञ्जौ । पू ५१४
१४२ । दुष्कुलाङ्ठक् । पू ५१४
१४३ । खसुम्भः । पू ५१५
१४४ । आतव्यश्च । पू ५१५
१४५ । व्यन् सप्तमे । पू ५१५
१४६ । रेवत्यादिभ्यश्च । पू ५१५ [५१५
१४७ । गोत्वस्त्रियाः कुक्षने ण च । पू
१४८ । वृद्धाङ्ठक् सौवीरेषु वङ्गलम् ।
पू ५१५
१४९ । फेम्भ ठ । पू ५१६ [जौ । पू ५१६
१५० । फाण्डाङ्ठतिमिमताभ्यां णफि-
१५१ । कुर्वादिभ्यो णट् । पू ५१६ [५१७
१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । पू
१५३ । उदीचामिज् । पू ५१७
१५४ । तिकादिभ्यः फिज् । पू ५१७
१५५ । कौशल्यकार्माद्याभ्यां च । पू ५१७
१५६ । अणो द्यचः । पू ५१८ [५१८
१५७ । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । पू
१५८ । वाकिनादीनां कुक् च । पू
५१८
१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । पू ५१८
१६० । प्राचामवृद्धात् फिन् वङ्गलम्
पू ५१८ [पू ५१९
१६१ । मनोजातावजग्रतौ षुक् च ।
१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्
पू ४९५

- १६३ । जोवति तु वंश्ये रुवा । पू ४६५ । ५ । संज्ञायां श्रवणाश्चत्वाभ्याम् । पू ५२५
 १६४ । भ्रातरि च ज्ञायमि । पू ४६६ । ६ । इन्दाच्छः । पू ५२५
 १६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतर- ७ । दृष्टं साम । पू ५२५
 जीदति । पू ४६६ । ८ । कलेर्दक् । पू ५२६
 १६६ । *वृद्धस्य च पूजायाम् । [४६६] ९ । वामदेवाङ्घ्रिङ्घ्रौ । पू ५२६
 १६७ । यूनश्च च कुत्सायाम् । पू ४६६ । १० । परिदृतो रथः । पू ५२६
 पू ५१६ ११ । पाण्डुकम्बलादिनिः । पू ५२६
 १६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् १२ । द्वैपवैयाघ्रादञ् । पू ५२७
 १६९ । साल्वेयगन्धारिभ्यां च । पू ५१६ । १३ । कौमारार्पूर्ववचने । पू ५२७
 १७० । द्यज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । १४ । तत्रोद्धृतममत्वेभ्यः । पू ५२७
 पू ५१६ । पू ५१६ १५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।
 १७१ । वृहत्कोसलाजादाज्जगड् । पू ५२८
 १७२ । कुरुनादिभ्यो गयः । पू ५१६ । १६ । संस्कृतं भक्षाः । पू ५२८
 १७३ । साल्वावयवप्रत्ययथकलकूटा- १७ । श्रुलोखाद्यत् । पू ५२८
 प्रसकारादञ् । पू ५२० । १८ । दध्मष्क् । पू ५२८
 १७४ । ते तद्भाजाः । पू ५२ । १९ । उदश्चितोऽन्यतरस्याम् । पू ५२८
 १७५ । कम्बोजाल्लुक् । पू ५२० । [५२१] २० । क्षीराङ्ठज् । पू ५२९
 १७६ । स्त्रियामवन्तिकुलिङ्गकुरुभ्यश्च । पू २१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्
 १७७ । अतश्च । पू ५२१ । [पू ५२१] पू ५२९
 १७८ । न प्राच्यभर्गादिद्यौधेयादिभ्यः । २२ । आयङ्हायगद्यश्चत्वाट्ठक् । पू ५२९
 २३ । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्ति-
 कीचैत्रीभ्यः । पू ५२९
 २४ । सास्य देवता । पू ५३०
 २५ । कस्येत् । पू ५३०
 २६ । शुक्राहन् । पू ५३१
 २७ । अपोनप्रपानप्रभ्यां च । पू ५३१
 २८ । क्व च । पू ५३१
 २९ । महेन्द्राङ्गाणौ च । पू ५३१

द्वितीय पादे ।

- १ । तेन रक्तं रागात् । पू ५२४
 २ । लाक्षारोचनाट्ठक् । पू ५२४
 ३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः । पू ५२४
 ४ । लुबविशेषे । पू ५२४

। एते सूत्रे कौमदीकारवार्तिके ।

३० । सोमाहुत् । पू ५३१

३१ । वायुतपितुषो यत् । पू ५३१

३२ । द्यावापृथिवीसुनासीरमरुतदग्नी

सोमवालोष्मतिगृहमेधाक् च । पू

५३२

३३ । अग्नेर्दंक् । पू ५३२

३४ । काशेभ्यो भववत् । पू ५३२

३५ । महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ् । पू

५३२

[पू ५३३

३६ । पिष्टव्यमदुल्लमातामरूपितामहाः

३७ । तस्य समूहः । पू ५३४

३८ । भिक्षादिभ्यो ऽण् । पू ५३४

३९ । गोत्रोक्त्रोद्गोरभ्रराजराजव्य-

राजपुत्रवत्समनुष्याजाहुञ् । पू ५३४

४० । वेदाराद्यञ् च । पू ५३५

४१ । ठञ् कवचिनश्च । पू ५३५ [५३५

४२ । ब्राह्मणमाचववाहवाद्यन् । पू

४३ । ग्रामजनवन्धुभ्यस्तम् । पू ५३५

४४ । अनुदात्तदेरञ् । पू ५३६

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च । पू ५३६

४६ । चरसेभ्यो धर्मवत् । पू ५३६

४७ । अचित्तकृत्तिधेनोठक् । पू ५३६

४८ । केशान्धाभ्यां यञ्ज्वावन्वतरस्याम्

पू ५३६

४९ । पाशादिभ्यो यः । पू ५३६

५० । खल्वोरयात् । पू ५३७

५१ । अनितकञ्चवश्च । पू ५३७

५२ । विषयो देशे । पू ५३७

[५३ । रात्र्यादिभ्यो हुञ् । पू ५३७

५४ । भौरिक्याद्यैर्मुकार्यादिभ्यो विधः

व्यञ्जसौ । पू ५३८

५५ । सो ऽस्यादिरिति कान्वयः प्रगा-

येषु । पू ५३८

[५३८

५६ । संयामे प्रयोजनयोद्बुध्यः । पू

५७ । तदस्यां प्रचुरणमिति क्रीडायां

ण । पू ५३९

[५३९

५८ । वज्रं वास्यां क्रियेति अ । पू

५९ । तदधीते तद्देद । पू ५३९

६० । क्रतुस्यादिक्रतुान्ताठक् । पू ५४०

६१ । क्रमादिभ्यो हुन् । पू ५४१

६२ । अनुवाङ्मन्त्रादिनिः । पू ५४१

६३ । वसन्दिभ्यश्च । पू ५४१

६४ । प्रोक्ताद्युक् । पू ५४१

६५ । स्त्रियाञ् कोपणत् । पू ५४२

६६ । अन्तोवाङ्मन्त्राणि च तद्विषयाणि

पू ५४२

[पू ५४२

६७ । तद्विषयन्तीति हेतुं तन्नाम्नि ।

६८ । तेन निर्दत्तम् । पू ५४२

६९ । तस्य निवासः । पू ५४२

७० । अदूरभवश्च । पू ५४३

७१ । ओरञ् । पू ५४३

७२ । मतोश्च वङ्मन्त्रात् । पू ५४३

७३ । वङ्मन्त्रः कूपेण । पू ५४३

७४ । उदक् च विषयः । पू ५४३

७५ । मन्त्रादिभ्यश्च । पू ५४५

७६ । स्त्रीषु सौवीरवाङ्मन्त्रात् । पू ५४५

- ७७ । सुवास्वादिभ्यो ऽण् । पू ५४५ । १०० । रङ्गोरमसुष्ये ऽण् च । पू ५५७
 ७८ । रोषी । पू ५४५ । १०१ । द्युप्रागपाशुदक्प्रतीचो यत् ।
 ७९ । कोपधाञ्च । पू ५४६ । पू ५५७
 ८० । बुष्ण्ण्कठजिलसेनिरठञ्जयय- १०२ । कन्वायाठक् । पू ५५७
 फक्फिजिञ्जकक्ठकोऽरेङ्ग- १०३ । वर्णां डक् । पू ५५७
 शाश्वर्थ्यकुसुदकाशतण्प्रेक्षाप्रससिख- १०४ । अव्यमात् त्वप् । पू ५५७
 संकाशश्लपक्षकण्णुतंगमप्रगदिवरा १०५ । ऐषमोह्यः श्वसो ऽन्यतरस्याम् ।
 हकसुदादिभ्यः । पू ५४६ । पू ५५८ [५५८
 ८१ । जनपदे लुप् । पू ५४८ । १०६ । तोरुष्योत्तरपदादञ्चौ । पू
 ८२ । वरणादिभ्यश्च । पू ५५१ । १०७ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।
 ८३ । शक्तराया वा । पू ५५२ । पू ५५८
 ८४ । ठक्ञौ च । पू ५५२ । १०८ । मद्भ्यो ऽञ् । पू ५५८
 ८५ । नद्यां मतप् । पू ५५२ । १०९ । उदीच्यपामाञ्च बह्वचो ऽन्तो-
 ८६ । मध्वादिभ्यश्च । पू ५५२ [५५२ । दात्तात् । पू ५५८
 ८७ । कुसुदनङ्वेतसेभ्यो ड्मतप् । पू ११० । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधा-
 ८८ । नङश्च दाङ्ङुलन् । पू ५५३ । दण् । पू ५५८
 ८९ । शिखाया वलच् । पू ५५३ । १११ । कणादिभ्यो गोत्रे । पू ५६०
 ९० । उत्करादिभ्यश्चः । पू ५५३ । ११२ । इजश्च । पू ५६०
 ९१ । नडादीनां कुक् च । पू ५५३ । ११३ । न ह्य चः प्राच्यभरतेषु । पू ५६०
 ९२ । षेष् । पू ५५५ । ११४ । वृद्धाच्छः । पू ५६०
 ९३ । राङ्गावारपारङ्गसौ । पू ५५५ । ११५ । भवतठक्ञसौ । पू ५६१
 ९४ । पामाद्याखञौ । पू ५५५ । ११६ । काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ । पू ५६१
 ९५ । कन्वादिभ्यो ठक्ञ् । पू ५५६ । ११७ । वाहीकपामेभ्यश्च । पू ५६२
 ९६ । कुलकुल्लिपीवाभ्यः चाखलङ्का- ११८ । विभावोशीनरेषु । पू ५६२
 र्द्वे । पू ५५६ । ११९ । ओर्देशे ठञ् । पू ५६२
 ९७ । नद्यादिभ्यो ठक् । पू ५५६ । १२० । वृद्धात् प्राचास् । पू ५६२
 ९८ । दक्षिणापचात्पुनरुत्थक् । पू ५५६ । १२१ । धन्वयोपधाङ्गु । पू ५६२
 ९९ । कापिष्ठाः फक् । पू ५५६ । १२२ । प्रस्थपुरवृहान्ताञ्च । पू ५६३

- १२३ । रोपधेतोः प्राचाम् । पू ५६३
 १२४ । जनपदतदवध्योश्च । पू ५६३
 १२५ । अष्टङ्गादपि बहुवचनविषयात् ।
 पू ५६३ [पू ५६४
 १२६ । कच्छाग्निवज्रावर्त्तोत्तरपदात् ।
 १२७ । धूमादिभ्यश्च । पू ५६४
 १२८ । नगरात् कुसुमप्रावीण्ययोः ।
 पू ५६४
 १२९ । अरग्यानुमनुष्ये । पू ५६४
 १३० । विभाषा कुरुयुगभ्वराभ्याम् ।
 पू ५६५
 १३१ । मद्रुज्योः कन् । पू ५६५
 १३२ । कोपधादण् । पू ५६५
 १३३ । कच्छादिभ्यश्च । पू ५६५
 १३४ । अनुष्यततस्ययोर्वृज् । पू ५६५
 १३५ । अपदातौ खालात् । पू ५६५
 १३६ । गोयवग्वोश्च । पू ५६६
 १३७ । गर्त्तोत्तरपदाच्छः । पू ५६६
 १३८ । गङ्गादिभ्यश्च । पू ५६६
 १३९ । प्राचां कटादेः । पू ५६७
 १४० । राज्ञः क च । पू ५६७
 १४१ । वृद्धादकेकान्तलोपधात् । पू ५६७
 १४२ । कन्वापलदनगरयामहदोत्तर-
 पदात् । पू ५६७
 १४३ । पर्वताच्च । पू ५६७
 १४४ । विभाषा मनुष्ये । पू ५६७
 १४५ । कर्कषपण्याङ्गरङ्गाजे । पू ५६८

चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पादे ।

- १ । युष्मदस्मादोरन्यतरस्यां खञ् च ।
 पू ५६८ [५६८
 २ । तच्चान्नणि च युष्माकास्माकौ । पू
 ३ । तवकममक्तावेकवचने । पू ५६८
 ४ । अर्धाद्यत् । पू ५६८
 ५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । पू ५६८
 ६ । दिक्पूर्वपदाट्टञ् च । पू ५६९
 ७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।
 पू ५६९
 ८ । मध्यान्मः । पू ५६९
 ९ । अ सांप्रतिके । पू ५६९
 १० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । पू ५६९
 ११ । कालः ट्टञ् । पू ५६९
 १२ । आहं शरदः । पू ५७०
 १३ । विभाषा रोगातपयोः । पू ५७०
 १४ । निशाप्रदोषाभ्यां च । पू ५७०
 १५ । अस्मत्तुश्च । पू ५७० [५७१
 १६ । मन्त्रिवेनादृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् । पू
 १७ । प्राष्टप एण्यः । पू ५७१
 १८ । वर्षाभ्यश्च । पू ५७१
 १९ । छन्दसि ठञ् । उ ४९७
 २० । वसन्ताच्च । उ ४९७
 २१ । हेमन्ताच्च । उ ४९७
 २२ । सर्वान् च तलोपश्च । पू ५७१
 २३ । सायंचिरंप्राह्णेप्रोव्योभ्यष्टृशुली
 तश्च । पू ५७१ [पू ५७२
 २४ । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।

- २५ । तत्र जातः । पू ५७२
 २६ । प्रादुषष्ठम् । पू ५७२
 २७ । संज्ञायां शरदो वुञ् । पू ५७२
 २८ । पूर्वार्द्धापरार्द्धामूलप्रदोषा-
 वस्तराहुन् । पू ५७४
 २९ । पथः पन्थ च । पू ५७४
 ३० । अमावस्याया वा । पू ५७४
 ३१ । अ च । पू ५७४
 ३२ । सिन्धुपकराभ्यां कन् । पू ५७५
 ३३ । अयञौ च । पू ५७५
 ३४ । अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातिति-
 व्यपुनर्वसुहस्ताविशाखापाठावज्जला-
 स्तुक् । पू ५७५ [५७६
 ३५ । स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च । पू
 ३६ । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिष-
 जो वा । पू ५७६
 ३७ । नक्षत्रेभ्यो वज्जलम् । पू ५७६
 ३८ । जतलञ्चक्रीतकृशलाः । पू ५७६
 ३९ । प्रायभवः । पू ५७६
 ४० । उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । पू ५७७
 ४१ । संभूते । पू ५७७
 ४२ । कोशाड्ठञ् । पू ५७७ पू [५७७
 ४३ । कालात् साधुपुष्पान् पच्यमानेषु ।
 ४४ । उप्ते च । पू ५७७
 ४५ । आश्वयुज्या वुञ् । पू ५७७
 ४६ । योश्चवल्नादन्यतरस्याम् । पू ५७७
 ४७ । देयदृष्टे । पू ५७७
 ४८ । कलाप्यश्वत्यश्ववुसाहुन् । पू ५७७
 ४९ । यीश्चावरसमाहञ् । पू ५७८
 ५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च
 पू ५७८
 ५१ । व्याहरति ऋगः । पू ५७८
 ५२ । तदस्य सोढम् । पू ५७८
 ५३ । तत्र भवः । पू ५७९
 ५४ । दिगादिभ्यो यत् । पू ५७९
 ५५ । शरीरावयवाञ्च । पू ५७९
 ५६ । इतिक्लिक्लशिवस्वस्वहेर्दञ् ।
 पू ५८०
 ५७ । यीवाभ्यो ऽण् च । पू ५८०
 ५८ । गन्भीराञ्जगः । पू ५८०
 ५९ । अव्ययीभावाञ्च । पू ५८०
 ६० । अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । पू ५८०
 ६१ । ग्रामात् पथ्यनुपूर्वात् । पू ५८१
 ६२ । जिह्वामूलान्कुलेम्भः । पू ५८२
 ६३ । वर्गान्ताञ्च । पू ५८२ [५८२
 ६४ । अशब्दे यत्स्वावन्त्यतरस्याम् । पू
 ६५ । कर्णललाटात् कञ्जलङ्कारे । पू
 ५८२
 ६६ । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्या-
 तव्यनाम्नः । पू ५८२ [५८२
 ६७ । बह्वचो ऽन्तोदात्तट्ठञ् । पू
 ६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । पू ५८३
 ६९ । अध्यायेष्वेवर्षेः । पू ५८३
 ७० । पौरोडाशपुरोडाशात् षन् ।
 पू ५८३
 ७१ । कन्दसो यदथौ । पू ५८३

७२ । हाजृङ्गान्तराङ्गप्रथमाध्वरपुरश्च-

रणनामाख्याताटठक् । पू ५८४

७३ । अणुगयनादिभ्यः । पू ५८४

७४ । तत आगतः । पू ५८४

७५ । ठग यस्थानेभ्यः । पू ५८४

७६ । गुण्डिकादिभ्यो ऽण् । पू ५८४

७७ । विद्यायोनिष्वन्नेभ्यो हुञ् ।

पू ५८५

७८ । ऋतवञ् । पू ५८५

७९ । पितृर्यञ् । पू ५८५

८० । गोलादङ्कवत् । पू ५८५

८१ । हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां ऋष्यः ।

पू ५८५

८२ । मयश्च । पू ५८६

८३ । प्रभवति । पू ५८६

८४ । विदूराजञ्जः । पू ५८६

८५ । तङ्कच्छति पथिदूतयोः । पू ५८६

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । पू ५८६

८७ । अधिकृत्य कते अन्ये । पू ५८६

८८ । शिशुकन्दयमसभङ्गन्धेन्द्रजनना-

दिभ्यश्चः । पू ५८७

८९ । सो ऽस्य निवासः । पू ५८७

९० । अभिजनश्च । पू ५८७ [५८७

९१ । आयधजोविभ्यश्चः पर्वते । पू

९२ । शाण्डिकादिभ्यो अङ् । पू ५८७

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ।

पू ५८८

९४ । तृतीयशततुरवर्षतीकृत्वाराड्ठ-

कृण्डञ्जः । पू ५८८

९५ । भक्तिः । पू ५८८ [५८८

९६ । अचित्ताददेशकालाटठक् । पू

९७ । महाराजाटठञ् । पू ५८८

९८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां हुन् । पू ५८९

९९ । गोत्रक्षत्रियास्थेभ्यो बङ्गलं हुञ् ।

पू ५८९

१०० । जनपदिनां जनपदवत् सर्वं

जनपदेन समानशब्दानां बङ्गवचने ।

पू ५८९

१०१ । तेन प्रोक्तम् । पू ५८९

१०२ । तित्तिरिवरतन्खण्डिकोखा-

च्छण् । पू ५८९

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृपिभ्यां

णिनिः । पू ५९० [पू ५९०

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्नेवासिभ्यश्च ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पू ५९०

१०६ । शौनकादिभ्यश्चन्द्रसि । पू ५९१

१०७ । कठचरकाङ्कक् । पू ५९१

१०८ । कलापिनो ऽण् । पू ५९१

१०९ । कगलिनो ठितुक् । पू ५९१

११० । पाराशर्यशिलाविभ्यां भिक्षुन-

टस्त्वयोः । पू ५९१

१११ । कर्मन्दकशाद्यादिनिः । पू ५९२

११२ । तेनैकदिक् । पू ५९२

११३ । तसिञ्च । पू ५९२

११४ । उरसो यञ्च । पू ५९२

११५ । उपज्ञाते । पू ५८२
 ११६ । कते यन्ते । पू ५८३
 ११७ । संज्ञाय स् । पू ५८३
 ११८ । कुलालादिभ्यो ङ् । पू ५८३
 ११९ । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादङ् ।

पू ५८३

१२० । तस्येदम् । पू ५८३
 १२१ । रथाद्यत् । पू ५८४
 १२२ । पत्नपूर्वादङ् । ५८४
 १२३ । पत्नाध्वर्युपरिपदश्च । पू ५८४
 १२४ । हलसोराट्ठक् । पू ५८४
 १२५ । हन्वद्भुत् वैरमैयुनिकयोः ।

पू ५८४

१२६ । गोत्वचरणाद्भुज् । पू ५८५
 १२७ । सङ्काङ्कलक्षणेऽज्जज्जिजामण् ।

पू ५८५

१२८ । शाकलाद्वा । पू ५८५
 १२९ । छन्दोगौक्षिकयाज्ञिकवहृच-
 नशज्जजः । पू ५८६ [५८६]
 १३० । न दण्डमाणवान्नेवासिपु । पू
 १३१ । रैवतिकादिभ्य ष्वः । पू ५८६
 १३२ । कौपिञ्जलङ्कास्त्रिपदादण् । पू
 ५८६

१३३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च । पू ५८६
 १३४ । तस्य विकारः । पू ५८७
 १३५ । अवयवे च प्राण्योमधिर्योभ्यः

पू ५८७

१३६ । विल्वादिभ्यो ऽण् । पू ५८७

१३७ । कोपधाञ्च । पू ५८७

१३८ । तपुजतनोः युक् । पू ५८७

१३९ । ओरङ् । पू ५८८

१४० । अनुदानादेश्च । पू ५८८

१४१ । पलाशादिभ्यो वा । पू ५८८

१४२ । गम्याः पुञ् । पू ५८८

१४३ । मयडुतयोर्भाषायामभक्षाच्छाद-
 नयोः । पू ५८८

१४४ । नित्यं दृक्शरादिभ्यः । पू ५८९

१४५ । गोश्च पुरीषे । पू ५८९

१४६ । पिष्टाञ्च । पू ५८९

१४७ । संज्ञायां कन् । पू ५८९

१४८ । व्रीहेः पुरोडाशे । पू ६००

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

पू ६००

१५० । ह्य च ष्वच्छन्दसि । उ ४८७

१५१ । नोत्वर्ध्वविस्वात् । उ ४८७

१५२ । तालादिभ्योऽस् । पू ६०

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे । पू ६००

१५४ । प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् । पू ६००

१५५ । जितश्च तत्प्रत्ययात् । पू ६००

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् । पू ६०१

१५७ । उद्गाद्भुज् । पू ६०१

१५८ । उमोर्णयोर्वा । पू ६०१

१५९ । एण्या ठञ् । पू ६०१

१६० । गोपयस्योर्थत् । पू ६०१

१६१ । द्रोश्च । पू ६०१

१६२ । माने वयः । पू ६०२

- १६३ । फले लुक् । पू ६०२
 १६४ । झलादिभ्यो ऽण् । पू ६०२
 १६५ । जम्वा वा । पू ६०२
 १६६ । लुप् च । पू ६०२
 १६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च । पू ६०३
 १६८ । कंसीयपरगव्ययोर्यञ्जौ लुक्
 च । पू ६०३

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

- १ । प्राग्वहतेष्टक् । पू ६०४ [पू ६०४
 २ । तेन दीव्यति खनति जयति जितं
 ३ । संस्कृतम् । पू ६०५
 ४ । कुलशक्तीपधादण् । पू ६०५
 ५ । तरति । पू ६०५
 ६ । गोपुच्छाट्ठञ् । पू ६०५
 ७ । नौद्यवठन् । पू ६०५
 ८ । चरति । पू ६०५
 ९ । आकर्षात् ठल् । पू ६०५
 १० । पर्पादिभ्यः ठन् । पू ६०६
 ११ । श्रगणाट्ठञ् च । पू ६०६
 १२ । वेतनादिभ्यो जीवति । पू ६०६
 १३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट्ठन् । पू ६०६
 १४ । आद्युषाच्छ च । पू ६०७
 १५ । हरत्युल्लङ्गादिभ्यः । पू ६०७
 १६ । भस्त्रादिभ्यः ठन् । पू ६०७
 १७ । विभाषा विवधात् । पू ६०७
 १८ । अण् कुटिलिकायाः । पू ६०७
 १९ । निर्हृत्तेऽन्त्यूतादिभ्यः । पू ६०८

- २० । त्वेर्मन्त्रित्यम् । पू ६०८
 २१ । अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ ।
 पू ६०८
 २२ । संखेटे । पू ६०८
 २३ । शूर्णादिनिः । पू ६०८
 २४ । लवणात्तुक् । पू ६०९
 २५ । सुहृदण् । पू ६०९
 २६ । व्यञ्जनैरुपसिक्तौ । पू ६०९
 २७ । ओजःसहोन्मसा वृत्तते । पू ६०९
 २८ । तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।
 पू ६०९
 २९ । परिखुञ्चं च । पू ६१०
 ३० । प्रयच्छति गर्ह्यम् । पू ६१०
 ३१ । कुसीददशैकादशत् ठनुष्ठचौ ।
 पू ६१०
 ३२ । उञ्छति । पू ६१०
 ३३ । रचति । पू ६११
 ३४ । शब्ददर्दरं करोति । पू ६११
 ३५ । पजिमतस्त्रग्नान् हन्ति । पू ६११
 ३६ । परिपन्थं च तिष्ठति । पू ६११
 ३७ । माथोत्तरबदपदव्यनुपदं धवति ।
 पू ६१२
 ३८ । आक्रन्दाट्ठञ् च । पू ६१२
 ३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति । पू ६१२
 ४० । प्रतिकृष्टार्थसलामं च । पू ६१२
 ४१ । धर्मे चरति । पू ६१२ ।
 ४२ । प्रतिपद्यमेति ठञ् । पू ६१२
 ४३ । समवायान् सममैति । पू ६१३

४४ । परिपदो गयः । पू ६१३

४५ । सेनाया वा । पू ६१३

४६ । संज्ञायां ललटकुमुद्यौ पश्यति ।

पू ६१३

४७ । तस्य धर्म्यम् पू ६१३

४८ । अण्महिष्यादिभ्यः । पू ६१४

४९ । कृतो ऽन् । पू ६१४

५० । अवक्रमः । पू ६१४

५१ । तदस्य पश्यम् । पू ६१४

५२ । लवणाठञ् । पू ६१४

५३ । किसरादिभ्यः षन् । पू ६१४

५४ । शलालुनो ऽन्यतरस्यम् । पू ६१५

५५ । शिल्पम् । पू ६१५ [६१५]

५६ । मङ्ङुकभर्भरादन्यतरस्याम् । पू

५७ । महरणम् । पू ६१५

५८ । परन्वधाठञ् च । पू ६१५

५९ । शक्तियष्टोरीकक् । पू ६१६

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः । पू ६१६

६१ । शीलम् । पू ६१६

६२ । खत्वादिभ्यो णः । पू ६१६

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् । पू ६१७

६४ । बह्वचपूर्वपदाठञ् । पू ६१७

६५ । हितं भक्षाः । पू ६१७

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् । पू ६१७

६७ । आशामांसौदनाठिठन् पू ६१७

६८ । भक्तादण्यतरस्याम् । पू ६१८

६९ । तत्र नियुक्तः । पू ६१८

७० । अगारान्तःटठन् । पू ६१८

७१ । अध्यायिष्यदेशकालात् । पू ६१८

७२ । कठिनान्तप्रसारसंस्थानेषु व्यव-

हरति । पू ६१८

७३ । निकटे वसति । पू ६१९

७४ । आवसथात् षल् । पू ६१९

७५ । प्राग्घिताद्यन् । पू ६२०

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । पू ६२०

७७ । धुरो यड्ठकौ । पू ६२०

७८ । खः सर्वधुरात् । पू ६२०

७९ । एकधुरास्तुक् च । पू ६२०

८० । शकटादण् । पू ६२०

८१ । हलसीराट्ठक् । पू ६२०

८२ । संज्ञायां जन्वा । पू ६२०

८३ । विध्यन्वधनुपा । पू ६२१

८४ । धनगणं लब्धा । पू ६२१

८५ । अन्नाणः । पू ६२१

८६ । वशं गतः । पू ६२१

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् । पू ६२१

८८ । मूलमस्मार्वाह् । पू ६२१

८९ । संज्ञायां धेनुष्या । पू ६२१

९० । गृहपतिना संयुक्ते जाः । पू ६२१

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतात-

लाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसम-

समितसंमितेषु । पू ६२२

९२ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । पू ६२२

९३ । खन्द्सो निर्मिते । पू ६२२

९४ । उरसो ऽण् च । पू ६२२

९५ । हृदयस्य प्रियः । पू ६२२

६६ । मन्त्रे चर्षा । पू ६२३
 ६७ । मतजनहृत्तात् करणजल्पक-
 र्षेषु । पू ६२३
 ६८ । तत्र साधुः । पू ६२३
 ६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् । पू ६२३
 १०० । भक्ताण्यु । पू ६२३
 १०१ । परिषदो ग्यः । पू ६२३
 १०२ । कथादिभ्यश्चक् । पू ६२३
 १०३ । गुडादिभ्यश्चञ् । पू ६२४
 १०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ङञ् । पू
 ६२४
 १०५ । सभासा यः । पू ६२४
 १०६ । ढम्बन्दसि । उ ४९७
 १०७ । समानतीर्थे वासी । पू ६२४
 १०८ । समानोदरे शयित ओ चो-
 दात्तः । पू ६२४
 १०९ । मोटराद्यः । पू ६२४
 ११० । भवे कन्दसि । उ ४९७
 १११ । पाथोनदीभ्यां छान् । उ ४९८
 ११२ । वेशन्लहिमवद्भ्रमण् । उ ४९८
 ११३ । स्त्रोतसो विभ.पा छड्डी । उ
 ४९८
 ११४ । सगर्भमयूथसनुताद्यत् । उ ४९८
 ११५ । तृपाहन् । उ ४९८
 ११६ । अग्राद्यत् । उ ४९९
 ११७ । घच्छो च । उ ४९९
 ११८ । ससुद्राभाहः । उ ४९९
 ११९ । वर्हिषि दत्तम् । उ ४९९

१२० । दूतस्य भागकर्मणी । उ ४९९
 १२१ । रक्षोयातूनां हननी । उ ४९९
 १२२ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये
 उ ४९९
 १२३ । असुरस्य स्वम् । उ ५००
 १२४ । मायाशामण् । उ ५००
 १२५ । तद्वानासासुपधानो मन्त्र इतो-
 षकासु लुक् च मतोः । उ ५००
 १२६ । अश्विमानण् । उ ५००
 १२७ । वयस्यासु मूर्ध्नी मतप् । उ ५००
 १२८ । मत्वर्थे मासतन्योः । उ ५००
 १२९ । मधोर्ज च । उ ५०१
 १३० । ओजसो ऽहनि यत्स्थौ । उ ५०१
 १३१ । जेशोयश्यादेर्भगाद्यल् । उ ५०१
 १३२ । ख च । उ ५०१
 १३३ । पूर्वैः कृतमिनियौ च । उ ५०१
 १३४ । अङ्गि. संस्कृतम् । उ ५०१
 १३५ । सहस्रेण संमितौ घः । उ ५०१
 १३६ । मतो च । उ ५०१
 १३७ । सोममर्हति यः । उ ५०२
 १३८ । मय च । उ ५०२
 १३९ । मधोः । उ ५०२
 १४० । वसोः समूहे च । उ ५०२
 १४१ । नक्षत्राहः । उ ५०२
 १४२ । सर्वदेवात् तातिल् । उ ५०३
 १४३ । शि. शमरिणस्य करे । उ ५०३
 १४४ । भावे च । उ ५०३

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

- १ । प्राक् क्रीताच्छः । पू ६२५
- २ । उगवादिभ्यो यत् । पू ६२५
- ३ । कम्बलाच्च सञ्ज्ञायाम् । पू ६२५
- ४ । विभाषा ह्रिविरपूपादिभ्यः पू ६२५
- ५ । तस्यै हितम् । पू ६२६
- ६ । शरीरावयवाद्यत् । पू ६२६
- ७ । खल्यवयवमापतिलट्पञ्चल्लग्नश्च ।

पू ६२६

- अजाविभ्यां थ्यन् । पू ६२६
- ८ । आत्मन्विज्जनभोगोत्तरपदात्
- खः । पू ६२६

- १० । सर्वपुरुषाभ्यां णटजौ । पू ६२७
- ११ । माणवचरकाभ्यां खञ् । पू ६२७
- १२ । तदर्थं विक्रतेः प्रकृतौ । पू ६२७
- १३ । छदिहपधिवलेट्ज् । पू ६२
- १४ । ऋषभोपानहोर्जः । पू ६२८
- १५ । चर्मणो ऽञ् । पू ६२८
- १६ । तदस्य तदञ्जिन्स्यादिति । पू ६२८
- १७ । परिखाया ठञ् । पू ६२८
- १८ । प्राग्गतेष्ठञ् । पू ६२८
- १९ । अ ऽर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणा-

ट्ठक् । पू ६२८

- २० । असमासे निष्कादिभ्यः । पू ६२८
- २१ । शताच्च ठग्यतावशते । पू ६३१
- २२ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

पू ६३१

- २३ । वतोरिङ्गा । पू ६३१

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां ड्बुद्धसञ्ज्ञायाम् ।

पू ६३१

- २५ । कंसाट्ठिठन् । पू ६३२
- २६ । न्युर्पादञ्जन्यतरस्याम् । पू ६३२
- २७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्

पू ६३२

[पू ६३२

- २८ । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगंसञ्ज्ञायाम् ।
- २९ । विभाषा कार्वाणसहस्राभ्यम्

पू ६३२

- ३० । द्वित्विपूर्वादिष्कात् । पू ६३३
- ३१ । विस्ताच्च । पू ६३३
- ३२ । विंशतिकात् खः । पू ६३३
- ३३ । खार्थ्या ईकन् । पू ६३३
- ३४ । पणपादभाषयताद्यात् । पू ६३३
- ३५ । शाणाद्वा । पू ६३४
- ३६ । द्वित्विपूर्वादिण् च । पू ६३४
- ३७ । तेन क्रीतम् । पू ६३४
- ३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

पू ६३५

- ३९ । गोढचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्चादे-
- र्यन्त । पू ६३५

- ४० । पुत्राच्छ च । पू ६३५ [६३५
- ४१ । सर्वभूमिष्टयिवीभ्यामणजौ । पू
- ४२ । तस्येश्वरः । पू ६३६
- ४३ । तत्र विदित इति च । पू ६३६
- ४४ । लोकसर्वलोकाट्ठञ् । पू ६३६
- ४५ । तस्य वापः । पू ६३६
- ४६ । पात्वात् षन् । पू ६३६

४७ । तदस्मिन् वृक्षायलाभशल्कोपदा-

दीयते । पू ६३६

४८ । पूरणाङ्गाट्ठन् । पू ६३७

४९ । भागाद्यञ्च । पू ६३७

५० । तद्वरति वृक्षत्वावहति भाराद्वा-
शादिभ्यः । पू ६३७

५१ । वृक्षद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । पू ६३८

५२ । संभवत्यवहरति पचति । पू ६३८

५३ । आठकाचितपात्वात् खोऽन्यत-
रस्याम् । पू ६३८

५४ । द्विगोः षञ्च । पू ६३८

५५ । कृत्तिजाल्लुक्खौ च । पू ६३९

५६ । सोऽस्यांशवृक्षभृतयः । पू ६३९

५७ । तदस्य परिमाणम् । पू ६३९

५८ । संख्यायाः संज्ञासंस्कृताध्यय-
नेषु । पू ६३९

५९ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्प-
ञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशोतिनवतिशतम् ।

पू ६४०

६० । पञ्चदशतौ वर्गे वा । पू ६४०

६१ । सप्तनोऽञ्कन्दसि । उ ५०३

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोर्जाङ्गणे सं-
ज्ञायां डण् । पू ६४०

६३ । तदहति । पू ६४०

६४ । केटादिभ्यो नित्यम् । पू ६४०

६५ । शीर्षच्छेदाद्यञ्च । पू ६४१

६६ । दण्डादिभ्यो यः । पू ६४१

६७ । कन्दसि च । उ ५०४

६८ । पात्वाहञ्च । पू ६४१

६९ । कडक्करदक्षिणाञ्च च । पू ६४१

७० । व्यालीविलात् । पू ६४१

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां षष्ठ्यञौ । पू ६४२

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं व-
र्तयति । पू ६४२

७३ । संग्रयमापन्नः । पू ६४२

७४ । योजनं गच्छति । पू ६४२

७५ । पथः क्कन् । पू ६४३

७६ । पथो ण नित्यम् । पू ६४३

७७ । उत्तरपथेनाहृतं च । पू ६४३

७८ । कानात् । पू ६४३

७९ । तेन निवृत्तम् । पू ६४३

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ।

पू ६४३ ।

८१ । आसादयसि यत्खञौ । पू ६४४

८२ । द्विगोर्यप् । पू ६४४

८३ । पण्मासाण्यञ्च । पू ६४४

८४ । अवयसि षञ्च । पू ६४४

८५ । समायाः खः । पू ६४४

८६ । द्विगोर्वा । पू ६४४

८७ । रात्र्यहसंवत्सराञ्च । पू ६४४

८८ । वर्षाङ्गुक् च । पू ६४४

८९ । चित्तवति नित्यम् । पू ६४६

९० । षटिका षटिरात्रेण पथ्यन्ते ।

पू ६४६

९१ । दत्तरान्नाङ्कगण्कन्दसि । उ ५०४

९२ । संपरिपूर्वात् ख च । उ ५०४

- ६३ । तेन परिजयलभ्यकार्यसुकरम् । ११७ । तदर्हम् । पू ६५२ । ५०४
 पू ६४६ ११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । उ
 ६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् । पू ६४७ ११९ । तस्य भावस्त्वतौ । पू ६५२
 ६५ । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । पू १२० । आ च त्वात् । पू ६५२
 ६४७ ६४७ १२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुर
 ६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् । पू सङ्गतलवणवटयुधकतरुसलसेभ्यः ।
 ६७ । व्युष्टादिभ्यो ऽण् । पू ६४८ पू ६५२
 ६८ । तेन यथाकथाचङ्गस्ताभ्यां णतौ १२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पू ६५३
 पू ६४८ १२३ । वर्णऽडादिभ्यः घ्यञ् च । पू ६५३
 ६९ । संपादिनि । पू ६४८ १२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
 १०० । कर्मवेपाद्यत् । पू ६४८ च । पू ६५४
 १०१ । तस्मै प्रभवति मन्तापादिभ्यः । १२५ । स्तेनाद्यन्नलोपश्च । पू ६५५
 पू ६४८ १२६ । मख्युर्यः । पू ६५५
 १०२ । योगाद्यञ्च । पू ६४९ १२७ । कपिज्ञात्वोर्दक् । पू ६५५
 १०३ । कर्मण उक्ञ् । पू ६४९ १२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।
 १०४ । समयस्तदस्य प्राप्तिम् । पू ६४९ पू ६५५
 १०५ । ऋतोरण् । पू ६४९ १२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्वा-
 १०६ । कन्दसि धम् । उ ५०४ दिभ्यो ऽण् । पू ६५६ । ६५६
 १०७ । कालाद्यत् । पू ६४९ १३० । ज्ञायनान्त्युवादिभ्यो ऽण् । पू
 १०८ । प्रकृष्टे ठञ् । पू ६४९ १३१ । इगन्ताञ्च लघुपूर्वात् । पू ६५६
 १०९ । प्रयोजनम् । पू ६४९ । पू ६५० १३२ । योपधादगुरुपोत्तमाहुञ् ।
 ११० । विशाखागाढादण् मन्थदण्डयोः पू ६५७
 १११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्च । पू ६५० १३३ । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । पू ६५७
 ११२ । समापनात् सपूर्वपदात् । पू ६५० १३४ । गोत्वचरणाच्छ्लाघात्याकारतद-
 ११३ । ऐकागारिकट् चौरे । पू ६५० वेतेषु । पू ६५७
 ११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने पू ६५० १३५ । होत्वाभ्यश्च । पू ६५७
 ११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः । पू ६५० १३६ । ब्रह्मणस्त्वः । पू ६५७
 । तत्र तस्येव । पू ६५१

द्वितीयपादे ।

- १ । भान्यानां भवने श्रोत्रे खञ् । पू ६५८
 २ । ब्रौह्मशाल्योर्लङ् । पू ६५८
 ३ । यत्रयवकपटिकाद्यत् । पू ६५८
 ४ । विभाषा तिलमापोमाभङ्गाण्यभ्यः
 पू ६५८
 ५ । सर्वचर्मणः कृतः खञ्जौ । पू ६५८
 ६ । यथासुखमंगुलस्य दर्शनः स्तः ।
 पू ६५८
 ७ । तत् सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्वपात्वं
 त्याप्रोति । पू ६५८
 ८ । आप्रपदं प्राप्नोति । पू ६५८
 ९ । अनुपदसर्वान्धायानयं बद्धाभक्त-
 यतिनेयेप । पू ६५८
 १० । परोवरपरस्परपुत्रपौत्रमनुभवति
 पू ६६० [पू ६६०
 ११ । अवारपारात्यन्तानुकासं गामी ।
 १२ । समांसमां विजायते । पू ६६१
 १३ । अद्यश्चोनावष्टभ्ये । पू ६६१
 १४ । आगवीनः । पू ६६१
 १५ । अनुग्वलङ्गामी । पू ६६२
 १६ । अध्वनो यत्खो । पू ६६२
 १७ । अभ्यमित्वाच्छ च । पू ६६२
 १८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व । पू ६६२
 १९ । अश्वस्यैकाहगमः । पू ६६२
 २० । शालीनकौपीने अष्टपाकार्ययोः ।
 पू ६६२
 २१ । व्रातेन जीवति । पू ६६३

- २२ । साम्नपटीनं सख्यम् । पू ६६३
 २३ । हैयंगवीनं संज्ञायाम् । पू ६६३
 २४ । तस्य पाकमूले पीत्वादिदिकर्णादि-
 भ्यः कृणञ्जाहचौ । पू ६६३
 २५ । पक्षात् तिः । पू ६६३
 २६ । तेन वित्तशुद्धपुत्रणपौ । पू ६६३
 २७ । विनज्भ्यां नानाजौ न सह ।
 पू ६६४
 २८ । वेः शालच्छट्चौ । पू ६६४
 २९ । सम्प्रोदश्च कटच् । पू ६६४
 ३० । अवात् कुटारच् च । पू ६६५
 ३१ । नते नामिकायाः संज्ञायां टौटम्
 नाटज्भटचः । पू ६६५
 ३२ । नेत्रिडिज्वरीश्वौ । पू ६६५
 ३३ । इनच्पिटच् चिकचि च । पू ६६५
 ३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्वासञ्ज्ञाकृतयोः ।
 पू ६६६
 ३५ । कर्मणि षटो ऽटच् । पू ६६६
 ३६ । तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य
 इतच् । पू ६६६ [६६७
 ३७ । प्रमाणे द्वयमज्दघ्नज्मात्वचः । पू
 ३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च । पू ६६७
 ३९ । यत्तदेतद्भ्यः परिमाणे वतुप् ।
 पू ६६८
 ४० । किमिदम्भ्यां षो षः । पू ६६८
 ४१ । किम. संख्यापरिमाणे डिति च ।
 पू ६६८
 ४२ । संख्याया अवयवे नय । पू ६६९

४३ । द्विविध्यां तयस्यायज्वा । पू ६६८

४४ । उभादुदत्तो नित्यम् । पू ६६८

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्भुः ।

पू ६६८

४६ । शदन्तविंशतेश्च । पू ६६८

४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।

पू ६६८

४८ । तस्य पूरणे डट् । पू ६७०

४९ । नान्तादस ख्यादेर्भट् । पू ६७०

५० । यट् च छन्दसि । उ ५०४

५१ । यट्कृतिपयचतुरां युक् । पू ६७०

५२ । वज्रपूगगणसंघस्य तिथक् । पू

६७०

५३ । बतोरियक् । पू ६७०

५४ । द्वेस्तीयः । पू ६७०

५५ । त्वेः संप्रसारणं च । पू ६७१

५६ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।

पू ६७१ [रात्रि । पू ६७१

५७ । नित्यं यतादिमासार्धमाससंवत्स-

५८ । पञ्चादेशासंख्यादेः । पू ६७१

५९ । मतौ ऋः सूक्तसाम्नोः । पू ६७१

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । पू ६७१

६१ । विसृक्तादिभ्यो ऽण् । पू ६७१

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् । पू ६७२

६३ । तत् कुशलः पथः । पू ६७२

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । पू ६७२

६५ । धनहरिण्यात् कामे । पू ६७२

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । पू ६७२

६७ । उदराट्ठगायूने । पू ६७३

६८ । सस्ये न परिजातः । पू ६७३

६९ । अंशं हारी । पू ६७३

७० । तन्मादचिरापङ्कते । पू ६७३

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । पू

६७३

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । पू ६७३

७३ । अधिकम् । पू ६७४ [६७४

७४ । अनुकाभिकाभिकः कभिता । पू

७५ । पार्श्वेनान्विहति । पू ६७४

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठ-

जौ । पू ६७४ [पू ६७५

७७ । तार्वतिथं ग्रहणमिति लुग्व ।

७८ । स एषां ग्रामणीः । पू ६७५

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । पू

६७५

८० । उत्क उन्ननाः । पू ६७५

८१ । कालप्रयोजनाद्रोगे । पू ६६५

८२ । तदस्मिन्नच प्रायेण संज्ञायाम् ।

पू ६७५

८३ । कुल्याषादञ् । पू ६७६

८४ । ओत्वियंश्चन्दोऽधीते । पू ६७६

८५ । आङ्गमनेन भुक्तमिनिठनौ । पू

६७६

८६ । पूर्वादिनिः । पू ६७६

८७ । सपूर्वाञ्च । पू ६७६

८८ । इष्टादिभ्यश्च । पू ६७६

८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ

पर्यवस्थातरि । पू ६७६
 ८० । अनुपद्यन्ते षा । पू ६७७
 ८१ । साक्षाद्रूपरि संज्ञायाम् । पू ६७७
 ८२ । क्षेपित्यच् परस्मैत्वे चिकित्सः ।
 पू ६७७
 ८३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र
 दृष्टमिन्द्र जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ।
 पू ६७७
 ८४ । तदस्याख्यस्मिन्निति मतम् । पू
 ६७७
 ८५ । रसादिभ्यश्च । पू ६७७ [पू ६८०
 ८६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।
 ८७ । सिध्मादिभ्यश्च । पू ६८०
 ८८ । वत्स्यांसाभ्यां कामबले । पू ६८०
 ८९ । फेनादिलच् च । पू ६८०
 १०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः
 शनेलच् । पू ६८१
 १०१ । प्रज्ञाश्चार्चाभ्यो णः । पू ६८१
 १०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी । पू
 ६८१
 १०३ । अण् च । पू ६८२
 १०४ । मिकताशर्कराभ्यां च । पू ६८२
 १०५ । देशे लुबिलचौ च । पू ६८२
 १०६ । दन्त उन्नत उरच् । पू ६८२
 १०७ । उपमुषिसुष्कमधो र । पू ६८२
 १०८ । द्युङ्गुभ्यां मः । पू ६८३
 १०९ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । पू ६८३
 ११० । गण्डप्रजगात् संज्ञायाम् । पू ६८३

१११ । काण्डाण्डादी रक्षी रचौ । पू ६८३
 ११२ । रजःक्षणासुतिपरिषदो वलच्
 पू ६८३
 ११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् । पू ६८४
 ११४ । ज्योत्स्नातमिन्नागृङ्गिणोर्ज
 स्त्रिचूर्जस्त्रलगोमिन्नालिनमलीमसाः
 पू ६८४
 ११५ । अत इनिठनौ । पू ६८४
 ११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च । पू ६८४
 ११७ । तन्दादिभ्य इलच् च । पू ६८४
 ११८ । एकगोपूर्वाटञ् निम्नम् । पू
 ६८५ [६८५
 ११९ । शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् । पू
 १२० । कृपादाहतप्रशंसयोर्यप् । पू ६८५
 १२१ । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ।
 पू ६८५
 १२२ । बह्वन्तं बह्वन्दि । उ ५०५
 १२३ । जर्गाया युम् । पू ६८६
 १२४ । वाचो ग्निनिः । पू ६८६
 १२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।
 पू ६८६
 १२६ । स्वाटामिन्नैश्वर्ये । पू ६८६
 १२७ । अशश्चादिभ्यो ऽन् । पू ६८६
 १२८ । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिम्या
 दिनिः । पू ६८७ [६८७
 १२९ । वातातोमाराभ्यां कृक् च । पू
 १३० । वयसि पूरणात् । पू ६८७
 १३१ । सुखादिभ्यश्च । पू ६८७

१३२ । धर्मशीलवर्णान्नाञ्च । पू ६८७

१३३ । हस्ताज्जातौ । पू ६८८

१३४ । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । पू ६८८

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे । पू ६८८

१३६ । वल्गादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।

पू ६८८

१३७ । संज्ञायां मन्त्राभ्याम् । पू ६८८

१३८ । कंशम्भ्रां वभयुस्तितुतयम् ।

पू ६८८

१३९ । तुन्दिबलिवर्धेभः । पू ६८८

१४० । अहंशुभमोर्युम् । पू ६८८

तृतीय पादे ।

१ । प्राग्दिशो विभक्तिः । पू ६९०

२ । किंसर्व्यनामचञ्चभ्यो ऽङ्ग्रादि-
भ्यः । पू ६९०

३ । इदम इश् । पू ६९०

४ । एततो रथोः । पू ६९०

५ । एतदो ऽन् । पू ६९० । ६९०

६ । सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि । पू

७ । पञ्चम्यास्तसिन् । पू ६९१

८ । तमेश्च । पू ६९१

९ । पर्यभिभ्यां च । पू ६९१

१० । सप्तम्यास्त्वल् । पू ६९१

११ । इदमो हः । पू ६९१

१२ । किमो ऽत् । पू ६९१

१३ । वा ह ऊन्दमि । पू ६९२

१४ । इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते । पू ६९२

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

पू ६९२

१६ । इदमो हिंल् । पू ६९३

१७ । अधुना । पू ६९३

१८ । दानीं च । पू ६९३

१९ । तदो दा च । पू ६९३ । ५०५

२० । तयोर्दाहिंलौ च ऊन्दमि । उ

२१ । अनद्यतने हिंसन्यतरस्याम् ।

पू ६९३

२२ । सद्यः परुत्पराय्येपमः परेद्यव्यद्य

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरप-

रेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः पू ६९३

२३ । प्रकारवचने ञल् । पू ६९४

२४ । इदमस्यसुः । पू ६९४

२५ । किमश्च । पू ६९४

२६ । था हेतौ ऊन्दमि । उ ५०५

२७ । दिक्ऊन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथ-

माभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । पू

६९५

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । पू ६९५

२९ । विभाषा परावराभ्याम् । पू ६९६

३० । अञ्जेलिक् । पू ६९६

३१ । उपर्यपरिष्ठात् । पू ६९६

३२ । पश्चात् । पू ६९६

३३ । पश्च पश्चा च ऊन्दमि । उ ५०५

३४ । उत्तराधरदक्षिणार्दा । पू ६९६

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ।

पू ६९६

३६। दक्षिणादाच् । पू ६६६
 ३७। आहि च द्वारे । पू । ६६७
 ३८। उत्तराच्च । पू ६६७
 ३९। पूर्वाधरावराणामसि पुरधव-
 यैषाम् । पू ६६५
 ४०। अस्ताति च । पू ६६५
 ४१। विभाषावरस्य । पू ६६५
 ४२। संख्याया विधार्थे ध । पू ६६७
 ४३। अधिकरणविचाले च । पू ६६७
 ४४। एकाद्वो ध्यमुज्जन्यतरस्याम् । पू
 ६६७
 ४५। द्वित्योश्च धमुश्च । पू ६६८
 ४६। एधाच् च । पू ६६८
 ४७। याप्ये प.शप् । पू ६६८
 ४८। पूर्णाङ्गागे तीयादन् । पू
 ६६८ [६६८
 ४९। प्रागेकादशभ्येऽच्छन्दसि । पू
 ५०। षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । पू ६६९
 ५१। मानपञ्चङ्गयोः कन्लुको च ।
 पू ६६९ [६६९
 ५२। एकादाकिनिच् चामङ्गये । पू
 ५३। भूतपृथ्वी चरट् । पू ६६९
 ५४। पक्षा रूप्य च । पू ६६९
 ५५। अतिशायने तन्विष्ठनौ । पू ७००
 ५६। तिङ्श्च । पू ७००
 ५७। द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
 सनौ । पू ७०१
 ५८। अजादी गुणवचनदेव । पू ७०१

५९। तृच्छन्दसि । पू ७०२
 ६०। प्रशस्यस्य अः । पू ७०२
 ६१। ज्य च । पू ७०२
 ६२। वृद्धस्य च । पू ७०२
 ६३। अलिकवादयोर्नेदसाधौ । पू ७०३
 ६४। युवाल्मयोः कन्न्यतरस्याम् । पू
 ७०४
 ६५। विष्मत्तोल्कम् । पू ७०४
 ६६। प्रशंसायां रूपम् । पू ७०४
 ६७। ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः
 पू ७०४ ति । पू ७०५
 ६८। विभाषा सुपो वञ्चत् पुरस्तात्
 ६९। प्रकारवचने जातीयर् । पू ७०५
 ७०। प्रागिवान् कः । पू ७ ६। पू ७०६
 ७१। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टे ।
 ७२। कस्य च दः । पू ७०६
 ७३। अज्ञाते । पू ७०६
 ७४। कृत्सिते । पू ७०६
 ७५। संज्ञायां कन् । पू ७०७
 ७६। अनुकम्पायाम् । पू ७०७
 ७७। नीती च तद्युक्तात् । पू ७०७
 ७८। बह्वचो मनुष्यनाम्नश्च । पू
 ७०७
 ७९। धन्विनचौ च । पू ७०७ [७०८
 ८०। प्राचामुपादेरड्ज्वचौ च । पू
 ८१। जातिनाम्नः कन् । पू ७०८
 ८२। अजिनानस्योत्तरपलोपय
 पू ७०९

- ८३ । ठाजादाबूर्ध्वं द्वितीयादचः । १०७ । शर्करादिभ्यो ऽण् । पू ७१४
 प ७०७ । १०८ । अङ्गुल्यादिभ्यश्च । पू ७१४
 ८४ । श्रेवलसुपरिविशालवरुणार्यमा- १०९ । एकशाखायाश्चञ्जन्त्यतरस्याम् ।
 दीनां ततः यात् । पू ७०९ । पू ७१४
 ८५ । अल्पे । पू ७०९ । ११० । कर्कलोहितोदीकक् । पू ७१५
 ८६ । सुस्ते । पू ७१० । १११ । प्रत्नपूर्वविशेषात् घाल् छन्दसि
 ८७ । संज्ञायां कन् । पू ७१० [७१० । ३५०६ [७१५
 ८८ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । पू ११२ । पूगाङ्गोऽपामणीपूर्वात् । पू
 ८९ । कुत्वा डुपच् । पू ७१० । ११३ । व्रातव्फजोरस्त्रियाम् । पू ७१५
 ९० । कास्तृगोणीभ्यां ष्टरच् । पू ७१० । ११४ । आयुधजीविषंषाञ्ज्जडाही-
 ९१ । वत्सोलाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । पू ११५ । कोषब्राह्मणराजन्यात् । पू ७१५
 ७१० । [डतरच् । पू ७११ । ११५ । ष्टकाट्टेगण्य । पू ७१५ [७१६
 ९२ । किंयत्तदोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य ११६ । दासव्यादिर्द्विगुणार्तषष्ठाच्छः । पू
 ९३ । वा बह्वनां जातिपरिप्रश्ने डत- ११७ । पश्चादिद्वौघेयादिभ्योऽण्यौ ।
 मच् । पू ७११ । पू ७१६
 ९४ । एकाञ्च प्राचाम् । पू ७११ । ११८ । अभिजिह्विदृष्टच्छालावच्छि-
 ९५ । अवक्षेपणे कन् । पू ७११ । स्त्रावच्छमीवदूणां वच्छुमदणो यञ्
 ९६ । इवे प्रतिज्ञतौ । पू ७१२ । पू ७१६
 ९७ । संज्ञायां च । पू ७१२ । ११९ । जगदयस्सङ्गाजाः । पू ७१७
 ९८ । लुक्प्रत्यये । पू ७१२ ।
 ९९ । जीविकार्थे चापण्ये । पू ७१२ । चतुर्थ पादे ।
 १०० । देवपथादिभ्यश्च । ७१३ । १ । पादशतस्य संख्यादेर्वींश्चायां उनु
 १०१ । वस्तेर्ङञ् । पू ७१३ । लोपश्च । पू ७१७
 १०२ । शिलाया ङः । पू ७१३ । २ । दण्डव्यवसर्गयोश्च । पू ७१७
 १०३ । शाखादिभ्यो षः । पू ७१३ । ३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।
 १०४ । द्रव्यं च भव्ये । पू ७१३ । पू ७१७
 १०५ । कुशापाच्छः । पू ७१४ । ४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् । पू ७१८
 १०६ । समासाच्च तद्विषयात् । पू ७१४ । ५ । न सामिवचने । पू ७१८

- ६ । दृष्ट्या आच्छादने । पू ७१८
 ७ । अषडक्षाशितं गुरुं कर्माणि पुरुषाभ्यु-
 त्तरपदात् स्वः । पू ७१८
 ८ । विभाषाश्चेरदिकृत्स्नियाम् । पू ७१८
 ९ । जात्यन्ताच्छ बभ्रुनि । पू ७२०
 १० । स्थानान्ताद्दिवापा सस्थानेनेति
 चेत् । पू ७२०
 ११ । किमेत्तिङव्ययधादाव्यङ्ग्यप्र-
 कर्षे । पू ७००
 १२ । असु च क्कन्दसि । उ ५०६
 १३ । अतुगादिनष्टक् । पू ७२१
 १४ । णचः स्त्रियामञ् । उ ४४०
 १५ । अस्मिनुणः । उ ४४०
 १६ । विसारिणो मत्स्ये । पू ७२१
 १७ । सङ्गायाः क्रियाभ्यादृत्तिगणने
 कत्वसुव् । पू ७२१
 १८ । द्वित्वचतुर्थ्यः सुच् । पू ७२२
 १९ । एकस्य सकञ्च । पू ७२२ । पू ७२२
 २० । विभाषा बहुधा विप्रकटकाले ।
 २१ । तत्प्रकृतवचने मयट् । पू ७२२
 २२ । समूहवञ्च वञ्चु । पू ७२३
 २३ । अनन्तावसथेति हभेषजाञ्जयः ।
 पू ७२३
 २४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् । पू ७२३
 २५ । पादार्थाभ्यां च । पू ७२३
 २६ । अतिषेजः । पू ७२४
 २७ । देवान् तल् । पू ७२४
 २८ । अवे. कः । पू ७२४
 २९ । यावादिभ्यः कन् । पू ७२४
 ३० । लोहितान्ताशौ । पू ७२४
 ३१ । वर्णे चानित्ये । पू ७२५
 ३२ । रक्ते । पू ७२५
 ३३ । कालाञ्च । पू ७२५
 ३४ । विनयादिभ्यश्च । पू ७२५
 ३५ । वाजो व्याहृताथार्यायाम् । पू ७२५
 ३६ । तद्युक्तात् कर्मणो ऽण् । पू ७२६
 ३७ । ओषधेरजातौ । पू ७२६
 ३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च । पू ७२६
 ३९ । ऋदस्ति कन् । पू ७२६
 ४० । सङ्क्षो प्रशंसायाम् । पू ७२६
 ४१ । टक्छेष्टाभ्यां तिलतातिलौ चक्क-
 न्दसि । उ ५०६
 ४२ । बहुल्यार्थाश्चस् कारकादन्यत-
 रस्याम् । पू ७२७ [७२७
 ४३ । संख्यैकवचनाञ्च वीप्सायाम् । प
 ४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । पू ७२७
 ४५ । अपदाने चाहीयरुहोः । पू ७२७
 ४६ । अतिप्रज्ञाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि
 तृतीयायाः । पू ७२८
 ४७ । हीयमानपापयोगञ्च । पू ७२८
 ४८ । पञ्चा व्याच्यवे । पू ७२८
 ४९ । रोगाज्ञापनयने । पू ७२८
 ५० । लब्धस्त्रियोगे संपद्यकर्तरि च्चिः
 पू ७२८
 ५१ । अरुर्भवसङ्गस्ये तोरहोरजसां
 कोऽश्च । पू ७२९

५२ । विभाषा साति कात्कर्त्तॄन् । पू ७३०

५३ । अभिविधौ संपदा च । पू ७३१

५४ । तदधीनवचने । पू ७३१

५५ । देये त्वा च । पू ७३१

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वि-
तीयासप्तम्योर्बहुलम् । पू ७३१

५७ । अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्धाद-
नितौ ङाच् । पू ७३१

५८ । कञो द्वितीयतृतीयशम्बवी-
जात् कषौ । पू ७३२ [७३२

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः । पू

६० । समयान्न यापनायाम् । पू ७३३

६१ । सप्तनिष्पत्तादतिव्यथने । पू
७३३

६२ । निष्कुलान्निष्कपणे । पू ७३३

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये । पू ७३३

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये । पू ७३३

६५ । श्रुतात् पाके । पू ७३४

६६ । सत्यादशपथे । पू ७३४

६७ । मद्रात् परिवापणे । पू ७३४

६८ । समासान्ताः । पू ३३३

६९ । न पूजनात् । पू ४५५

७० । किमः क्षेपे । पू ४५५

७१ । नजस्तत्पुरुषात् । पू ४५५

७२ । पथो विभाषा । पू ४५६

७३ । बहुव्रीहौ संख्येवे ङजबहुग-
णात् । पू ४१३

७४ । ऋक्पूरब्धः पथामानवे । पू ४५१

७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वान् सामलोन् ।

पू ४५२

७६ । अक्षणो ऽदर्शनात् । पू ४५२

७७ । अचत्तरविचत्तरस्तत्तरस्त्रीपुंस-

धेन्वनडुहर्कसामवाङ्मनसाग्निभुव-

दारगवोर्वशीवपदशीवनज्ञां दिवरा-

त्तिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयस-

पुरुषायुषद्व्यायुषत्यायुषर्ग्यजुष-

जातोक्षमहोक्षट्क्षोक्षोपशुनगोष्ठ-

श्वाः । पू ४५२

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । पू ४५३

७९ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । पू ४५४

८० । श्वसोऽवसीयः श्रेयसः । पू ४५४

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः । पू ५५४

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमोऽस्थ्यात् । पू ४५४

८३ । अनुगवमायामे । पू ४५४ [४५४

८४ । द्विस्तावा विस्तः वा वेदिः । पू

८५ । उपसर्गादध्वनः । पू ४५५

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।

पू ३८०

८७ । अहःसर्वकदेशसंख्यातुगत्याञ्च

रात्रिः । पू ३८१

८८ । अङ्गो ऽङ्ग एतेभ्यः । पू ३८२

८९ । न संख्यादेः समाहारे । पू ३८४

९० । उत्तमैकाभ्यां च । पू ३८४

९१ । राजाहःसखिभ्यष्टच् । पू ३८२

९२ । गोरतद्धिततुकि । पू ३५६

९३ । अग्राख्यायामुरसः । पू ३८४

- ६४ । अनोत्सायः सरसां जातिसंज्ञयोः । ११७ । अन्तर्हिर्भ्यां च लोभः । पू ४१५
 पू ३८४ ११८ । अज्जनासिकायाः संज्ञायां नसं
 ६५ । ग्रामकौटाभ्यां च तल्लः । पू ३८५ चास्यूलात् । पू ४१५
 ६६ । अनेः श्वनः । पू ३८६ ११९ । उपसर्गाच्च । पू ४१६
 ६७ । उपमानादप्राणिषु । पू ३८५ १२० । सुप्रातस्तुषष्टदिवशारिक्तुचचतु
 ६८ । उत्तररक्तगपूर्वाच्च सकृत् । पू ३८५ रक्षैणोपदाजपदगोष्ठपदाः । पू ४१७
 ६९ । नावो द्विगोः । पू ३८५ १२१ । नज्जुः सुभ्यो हलिसस्यगोरत्यत-
 १०० । अधाच्च । पू ३८६ रस्यम् । पू ४१७ [४१८
 १०१ । स्वार्याः प्राक्चाम् । पू ३८६ १२२ । नित्यगसिच् प्रजामेधयोः । पू
 १०२ । द्वित्विभ्यामञ्जुतेः । पू ३८६ १२३ । बहुप्रजाम्बन्धसि । उ ५०६
 १०३ । अन्नसन्तान्नासंकाच्छन्दसि । उ ५०६ १२४ । धर्मादिनिच् केवलात् । पू ४१८
 [३८७ १२५ । जम्भा सुहरितदण्डसोमेभ्यः ।
 १०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । पू ४१९
 १०५ । कुमहङ्गागमन्यतरस्याम् । पू ३८७ १२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । पू ४१९
 १०६ । इत्थाच्चुदपहान्तः समाहारे । १२७ । इच् कर्मव्यतिहारे । पू ४१९
 पू ४४३ [पू ३३३ १२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च । पू ४१९
 १०७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । १२९ । प्रसम्भ्रां जातुनो ज्ञुः । पू ४२०
 १०८ । अनस्य । पू ३३४ १३० । ऊर्द्धाद्विभाषा । पू ४२०
 १०९ । नपुंसकादव्यतरस्याम् । पू ३३४ १३१ । अधसो ऽनङ् । पू २२१
 ११० । नदीष्वैर्णमास्यापचायणीभ्यः । १३२ । धनुषश्च । पू ४२०
 पू ३३५ १३३ । वा संज्ञायाम् । पू ४२१
 १११ । अयः । पू ३३५ १३४ । जायाया निङ् । पू ४२१
 ११२ । गिरेष्येनकस्य । पू ३३५ १३५ । गन्धस्तेदुत्पूतितुष्टुरभिभ्यः ।
 ११३ । बहुव्रीहौ सकृत्प्रज्ञोः स्वाङ्गात् पू ४२१
 षच् । पू ४१४ १३६ । अल्पाख्यायाम् । पू ४२२
 ११४ । अङ्गवेदाङ्गिणि । पू ४१५ १३७ । उपमानाच्च । पू ४२२
 ११५ । द्वित्विभ्यां षो मूर्ध्नि । पू ४१५ १३८ । पादस्य लीपो ऽङ्गस्यादिभ्यः
 ११६ । अप् पूरण्योपमागयोः । पू ४०३ पू ४२२

१३६ । कुम्भपदीषु च । पू ४२३

१४० । संख्यासु पूर्वस्य । पू ४२३

१४१ । वयसि दन्तस्य ददृ । पू ४२३

१४२ । कन्दसि च । उ ५०६

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् । पू ४२३

१४४ । विभाषा व्यावारोकाभ्याम् । प

४२३

[पू ४२४

१४५ । अयान्शुद्धशुभ्रवराहेभ्यश्च

१४६ । कृदस्यावस्थायां लोपः । पू

४२४

१४७ । लिङ्गत् पर्वते । पू ४२४

१४८ । उद्भिभ्यां काकृदस्य । पू ४२४

१४९ । पूर्णाद्विभाषा । पू ४२४

१५० । सुहृद्दृष्टौ भिलाभिलयोः । पू

४२४

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । पू ४२५

१५२ । दनः स्त्रियाम् । पू ४२५

१५३ । नद्युतस्य । पू ४०४

१५४ । शेषाद्विभाषा । पू ४२५

१५५ । न संज्ञायाम् । पू ४२६

१५६ । ईयसश्च । पू ४२६

१५७ । वन्दिते भ्रातुः । पू ४२७

१५८ । कृतम्बकसि । उ ५०६

१५९ । नाडीतन्वयोः स्त्र ङे । पू ४२७

१६० । निष्प्रवाणिस्य पू ४२७

२ । अजादे द्वितीयस्य । उ ६

३ । न न्द्राः संयोगादयः । उ ११५

४ । पूर्वोऽभ्यासः । उ १०

५ । उभे अभ्यस्तम् । पू १८३

६ । जज्ञित्यदयः षट् । पू १८३

७ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । उ ५०७

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य । उ ६

९ । सन्वडोः । उ १०१

१० । स्त्रौ । उ १२८

११ । चङि । उ ६१

[५३४

१२ । दाशान् साहान् मोढांश्च । उ

१३ । व्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्-

द्वये । पू ४६६

१४ । बभ्रुनि बभ्रुनीहौ । पू ४६६

१५ । वचिस्त्रपियजादीनां किति । उ

१०५

१६ । पङ्क्तिव्यवयवविधिविधिविधिवि-

द्वस्यतिष्ठकृतिभ्यज्जतीनां किति च ।

उ १०६

१७ । लिङ्गभ्यासस्योभेयाम् । उ १०५

१८ । स्वापेचङि । उ १६२

१९ । स्त्रपिस्त्रमिव्येजां यङि । उ २१०

२० । न वयः । उ २१०

२१ । चायः की । उ २१०

२२ । स्त्रायः स्त्री निष्ठायाम् । उ २५२

२३ । स्वः प्रपूर्वस्य । उ ३५०

२४ । द्रवमूर्तिसर्गयोः ष्यः । उ ३३८

२५ । प्रनेच । उ ३४८

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

१ । एकाचो द्वे प्रथमस्य । उ ६

२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य । उ ३४८
 २७ । इदं पाके । उ ३५८
 २८ । षायः पी । उ ३५९
 २९ । लिङ्गङोश्च । उ ६६
 ३० । विभाषा श्वेः । उ १०८
 ३१ । यौ च ससङ्गोः । उ १९५
 ३२ । ङः संप्रसारणम् । उ १९१
 ३३ । अभ्यस्तस्य च । उ १०७
 ३४ । वङ्गलं छन्दसि । उ ५०७
 ३५ । चायः को । उ ५०७
 ३६ । अपसृष्टेः मान्दचुरान्दङ्गुचिच्यु-
 पेतित्याजन्नाताश्रितम् । शीराशीर्तः ।
 उ ५०७ [१६१
 ३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् । पू
 ३८ । लिटि वयो यः । उ १०७
 ३९ । वसास्यान्यतरस्यां किति । उ १०७
 ४० । वेजः । उ १०७
 ४१ । ल्यपि च । उ ४६६
 ४२ । ज्यञ्च । उ ४६६
 ४३ । व्यञ्च । उ ४६६
 ४४ । विभाषा परेः । उ ४६६
 ४५ । आदेश उपदेशे ऽशिति । उ ८४
 ४६ । न व्यो लिटि । उ १०७
 ४७ । स्फुरतिस्फुल्लत्योर्बजि । उ ४३४
 ४८ । क्रीड्जीनां यौ । उ १९५
 ४९ । सिध्यतेरपारलौकिके । उ १९५
 ५० । जीनातिभिर्नोतिदीङ्गं ल्यपि च ।
 उ १३४

५१ । विभाषा लीयतेः । उ १३५
 ५२ । सिद्धेऽन्द्सि । उ ५०८
 ५३ । अपगुरो णसुलि । उ ४७४
 ५४ । चिस्फुरोर्णौ । उ १७४
 ५५ । प्रजने वीयतेः । उ १९६
 ५६ । विभेतेर्हेतुभवे । उ १९४
 ५७ । नित्यं ज्ञयतेः । उ १९४
 ५८ । हजिहयोर्भल्लमकिति । उ १०४
 ५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतर-
 स्याम् । उ १०३
 ६० । शीर्षेऽन्द्सि । उ ५०८
 ६१ । ये च तद्धिते । पू ६२६
 ६२ । *अचि शीर्षः । पू ६२६
 ६३ । पद्मोमास्त्वन्निगसन्यूपन्दोष-
 न्यकञ्चकञ्चदञ्चासञ्चसञ्चतिषु । पू
 १०४
 ६४ । धात्वादेः षः सः । उ ३४
 ६५ । यो नः । उ ४१
 ६६ । लोपो व्योर्बलि । पू ४२१
 ६७ । वेरष्टक्तस्य । पू १६४
 ६८ । हल्ङ्गाभ्यो दीर्घात् सुतिस्य-
 ष्टक्तं हल् । पू १११
 ६९ । एङ्गुस्नात् संतुङ्गेः । पू ८९
 ७० । शेऽन्द्सि वङ्गलम् । उ ५०८
 ७१ । सुस्य पिति कति तुक् । उ १०५
 * इदं तु वार्त्तिकद्वयतया कौसुदी-
 लता धृतम्

- ७२ । संहितायाम् । पू ७
 ७३ । छं च । पू ७०
 ७४ । आङ्माङोश्च । पू ७०
 ७५ । दीर्घात् । पू ७०
 ७६ । पदान्ताद्वा । पू ७१
 ७७ । इको यणचि । पू ३२
 ७८ । एचो ऽयवायावः । पू ३८
 ७९ । वान्तो यि प्रत्यये । पू ३८
 ८० । धातोस्तज्जित्तस्यैव । पू ४०
 ८१ । क्षयजयौ शय्ये । पू ४१
 ८२ । क्रयस्तदर्थे । पू ४१
 ८३ । भयप्रवत्ये च छन्दसि । उ ५०८
 ८४ । एकः पूर्वपरयोः । पू ४२
 ८५ । अनादिवच्च । पू ४६
 ८६ । वन्वत्कोटसिद्धः । उ
 ८७ । आङ्गुषः । पू ४२
 ८८ । छष्टिरेचि । पू ४३
 ८९ । एत्थधत्तूट्ठु । पू ४३
 ९० । आटश्च । पू ११७
 ९१ । उपसर्गाङ्गति धातौ । पू ४५
 ९२ । वा सुप्यापिबुतेः । पू ४६
 ९३ । औतोऽमुणसोः । पू १२५
 ९४ । एङि परङ्गमम् । पू ४७
 ९५ । ओमाङोश्च । पू ४८
 ९६ । उयपदन्तात् । उ १७
 ९७ । अतो गुणे । पू ८८ [४८
 ९८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतो । पू
 ९९ । नाञ्जेडितस्यान्यस्य तु वा । पू ४८
 १०० । *नित्त्वमाञ्जेडिते डाचि । पू ७३२
 १०१ । अकः सवर्णे दीर्घः । पू ४८
 १०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पू ७७
 १०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि । पू ८
 १०४ । नादिचि । पू ७७
 १०५ । दीर्घाज्जिसि च । पू १०७
 १०६ । वा छन्दसि । उ ५०८
 १०७ । छसि पूर्वः । पू ८
 १०८ । संप्रसारणाच्च । पू १४८
 १०९ । एङः पदान्तादति । पू ५०
 ११० । छसिङ्गसोश्च । पू ११०
 १११ । ऋत उत् । पू ११२
 ११२ । ख्यत्वात् परस्य । पू १२२
 ११३ । अतो रोरङ्गतादभुते । पू ७७
 ११४ । ह्रश्चि च । पू ७८
 ११५ । प्रकृत्यान्तःपादनव्यपरे । उ ५०९
 ११६ । अव्यादवद्यादवक्रसुरव्रतायम-
 वन्ववस्यप् च । उ ५०९
 ११७ । यजुष्युरः । उ ५०९
 ११८ । आपोजुपाणोऽणोर्वर्षिष्ठे
 ऽख्येअम्बाले अम्बिकेपूर्वे । उ ५१०
 ११९ । अङ्ग इत्यादौ च । उ ५१०
 १२० । अनुदात्ते च कुधपरे । उ ५१०
 १२१ । अवपथासि च । उ ५१०
 १२२ । सर्वत्र विभाषा गोः । पू ५०
 १२३ । अवङ् स्फोटायनस्य । पू ५१
 * इदं सूत्रं वार्तिकसूत्रतया
 कौमुदी कृता धृतम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् । पू ५१

१२५ । स्रुतप्रगृह्या अचि । पू ५१

१२६ । आडोऽनुनासिक्यन्दसि ।

५१० [स्वस्र । पू ५२

१२७ । इकोऽसवर्थे शाकल्यस्य ह-

१२८ । ऋत्यकः । पू ५२

१२९ । अप्रुतवदुपस्थिते । पू ५४

२३० । ई३ चाक्षवर्मणस्य । पू ५५

१२१ । दिव उत् । पू ५०

१२२ । एतत्तदोः सुलापोऽकोरनञ्स-

मासे हर्ति । पू ८२

१२३ । स्यम्बन्दसि वक्तुम् । उ ५११

१२४ । सोऽवि लोमे चेत् पादपूर-

णम् । पू ८२

१२५ । सु कात् पूर्वः । उ १६३

१२६ । अडभ्यासव्यवाये ऽपि । *

१२७ । संपर्युपस्थः करोतौ भूषणे । उ १६२

१२८ । समवाये च । उ १६२ [ह.रेण । उ १६२

१२९ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्या-

१३० । किरतौ लवने । उ १५४

१३१ । हिंसयां प्रतेय । उ १५५ [उ २४२

१३२ । अपाञ्चतुष्यः कृत्स्ननिष्कलिखने ।

१३३ । कुस्तुम्बुर्ह्यणि जातिः । पू ४८४

१३४ । अपरस्तराः क्रिय.स.तत्वे ।

पू ४८४ [पू ४८४

१३५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

* इदं वार्त्तिकतया (उ १५५४०)

कौमुद्यां एतम्

१३६ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् । पू ४८५

१३७ । आस्यर्थमनित्ये । पू ४८५

१३८ । वचस्तेऽवस्तरः । पू ४८५

१३९ । अपस्तरौ रथ.ज्ञम् । पू ४८५

१४० । विष्मिन्ः शकुनिर्विकिरो वा ।

पू ४७५ [५१२

१४१ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । उ

१४२ । प्रतिष्कथश्च कथेः । पू ४८६

१४३ । मस्तरावहरिश्चन्द्रावृषी । पू ४८६

१४४ । मस्तरामस्तरिणौ वेणपरिम्ना-

जकयोः । पू ४८६

१४५ । कास्तोराजस्तुन्दे नगरे । पू ४८६

१४६ । कारस्तरौ वृत्तः । पू ४८७

१४७ । पारस्तरप्रभृतीनि च संज्ञा-

याम् । पू ४८७ [५३८

१४८ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । उ

१४९ । कर्पातितो वज्रोऽल्ल उदात्तः ।

उ ५४६

१६० । उच्छादीनां च । उ ५६६ [उ ५३९

१६१ । अनुदात्तस्य च यत्नोदात्तलोपः

१६२ । घातोः । उ ५४४

१६३ । चितः । उ ५५९

१६४ । तद्धितस्य । उ ५५९

१६५ । कितः । उ ५६०

१६६ । तिष्ठभ्यो जसः । उ ५६०

१६७ । चतुरः शसि । उ ५४६

१६८ । सावेकावस्तृतीयदिर्विभक्तिः ।

उ ५६०

१६६। अनोदात्तादुत्तरपदादन्यतर-
स्यामनित्यसम.से। उ ५६०

१७०। अच्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्।
उ ५६० [पू ५६१

१७१। अडिदंपदाद्यप्युच्चेद्युभ्यः।

१७२। अएनो दीर्घात्। उ ५६१

१७३। यतरनुभो नद्यत्रादी। उ ५६१

१७४। उदात्तयणौ हलपूर्वात्। उ ५६१

१७५। नोङ्धातोः। उ ५६२

१७६। ह्रस्वनुङ्भ्यां मतप्। उ ५६२

१७७। नामन्यतरस्याम्। उ ५६२

१७८। ङग्राम्छन्दसि बहुलम्। उ ५६३

१७९। षट्त्वित्तुभ्यो हलादिः। उ ५६३

१८०। अल्पपोत्तमम्। उ ५६३

१८१। विभाषा भाषायाम्। उ ५६७

१८२। न गोत्रनुसाखर्षराडङ्कु-
हृङ्गः। उ ५६३

१८३। दिवो भल्। उ ५६३

१८४। न चान्यतरस्याम्। उ ५६३

१८५। तित् स्वरितम्। उ ५६३

१८६। तास्यनुदात्तेनृडिददुपदेशाज्ज-
सार्धधातुकमनुदात्तमङ्गितोः।

उ ५६४ [उ ५६४

१८७। आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम्।

१८८। क्षपादिहिंसासञ्चानिठि।

उ ५४४

१८९। अथस्तानादिः। उ ५४४

१९०। अनुदात्तो च। उ ५४५

१९१। सर्वस्य सुपि। उ ५४७

१९२। भोक्षोभृक्षमदजनधनदरिद्रा-
जागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति। उ ५४५

१९३। सिति। उ ५४५

१९४। आदिर्णसुल्यन्यतरस्याम्। उ ५४५

१९५। अचः कर्तृयकि। उ ५४५

१९६। थलि च सेटोङने वा। उ ५६४

१९७। जित्वादिर्नित्यम्। उ ५४७

१९८। आमन्त्रितस्य च। उ ५३९

१९९। पथिमयोः सर्वनामस्थाने।
उ ५४७

२००। अलक्ष तवै युगपत्। उ ५४८

२०१। जवो निवासे। उ ५४८

२०२। जयः करणम्। उ ५४८

२०३। वृषादीनां च। उ ५४८

२०४। संज्ञायःसुप्रमानम्। उ ५४८

२०५। निष्ठा च द्व्यजनात्। उ ५४८

२०६। शृष्णधृष्टौ। उ ५४९

२०७। आशितः कर्ता। उ ५४९

२०८। रिक्तो विभाषा। उ ५४८

२०९। जुष्टार्पिते च च्छन्दसि। उ ५४९

२१०। नित्यं मन्त्रे। उ ५४९

२११। युष्मदक्षदोर्दसि। उ ५५०

२१२। ऊयि च। उ ५५०

२१३। यतो ऽनावः। उ ५५० [५५०

२१४। ईडवन्दवर्षसदुङ्गां ख्यतः। उ

२१५। विभाषा वेत्तिश्चानयोः। उ

२१६ । त्यागरागहासकुहचठक्रयानाम् ।
उ ५५१

२१७ । उपोत्तमं रिति । उ ५६४

२१८ । चङ्गान्यतरस्याम् । उ ५४५

२१९ । सतोः पूर्वभात् संज्ञायां स्त्रियाम्
उ ५५१

२२० । अन्तो ऽवत्याः । उ ५५१

२२१ । ईवत्याः । उ ५५१

२२२ । चौ । उ ५२९

२२३ । समासस्य । उ ५६५

षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे ।

१ । वञ्जब्रीहौ प्रकृत्या पूर्व पदम् । उ ५६५

२ । तत्पक्षे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्यय-
मानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । उ ५६५

३ । वर्णो वर्णेऽन्येनेते । उ ५६५

४ । गाधलवणयोः प्रमाणे । उ ५६५

५ । दायादां दायादे । उ ५६६

६ । प्रतिबन्ध चिरलङ्कृतयोः । उ ५६६

७ । पदे ऽपदेशे । उ ५६६

८ । निवाते वातत्वापे । उ ५६६

९ । शारदे ऽनातेवे । उ ५६७

१० । अध्वयुक्ताययोजांतो । उ ५६७

११ । सङ्गप्रतिरूपयोः सादृश्ये । उ ५६७

१२ । द्विगौ प्रमाणे । उ ५६८

१३ । गलव्यपगत्यं बाणिजे । उ ५६८

१४ । सात्वोपसोपक्रमच्छाये नपुंसके ।
उ ५६८

१५ । सुखप्रिययो र्हिते । उ ५६८

१६ । प्रीतौ च । उ ५६९

१७ । सं स्वानिनि । उ ५६९

१८ । पत्न्यावैश्वर्ये । उ ५६९

१९ । न भूमाक्चिद्दिधिषु । उ ५६९

२० । वा भुवनम् । उ ५६९ । उ ५६९

२१ । आशङ्काबाधनेदीयः सु संभावने ।

२२ । पूर्वं भूतपूर्वे । उ ५७०

२३ । 'सविधसमीडसमर्थादसवेमपदे-
शेषु सामीप्ये । उ ५७० । ५७०

२४ । विसृष्टादीनि गुणवचनेषु । उ

२५ । अज्जावमकनृपापवत्सु भावे कर्म-
धारये । उ ५७१

२६ । कुमारश्च । उ ५७१

२७ । आदिः प्रत्येनसि । उ ५७१

२८ । पूगेष्वन्यतरस्याम् । उ ५७१

२९ । इगन्तकः लकपालभगालशरा-
वेषु द्विगौ । उ ५७१

३० । वङ्गान्यतरस्याम् । उ ५७२

३१ । दिष्टिवितरुयोश्च । उ ५७२ । उ ५७२

३२ । सप्तमी सिङ्गन्तुः अपक्ववन्धेऽशकालात्

३३ । परिप्रत्युपापा वञ्जमानाङ्गो-
त्तावयवेषु । उ ५७२ । उ ५७३

३४ । राजन्ववञ्चवचनद्वन्द्वे ऽश्वकष्टाणि

३५ । संख्या । उ ५७३ । उ ५७३

३६ । आचार्योपसर्जनज्ञानेवासी ।

३७ । कर्त्तृकौजपादयस्य । उ ५७४

३८ । सङ्गान् ब्रीह्यपराङ्गट्टीषासु

कावाकभारभारतहैलिहिलरौरव-

प्रद्वेषु । उ ५७४

३८ । जुक्तकश्च वैश्वदेवे । उ ५७४

४० । उष्ट्रः सादिवाय्योः । उ ५७४

४१ । गौः सादमादिमारथिषु । उ ५७५

४२ । कुहगार्हपतरिक्तगुर्वभूतजरत्य-
स्त्रीलडटङ्कपापारेवडवा तैतिल-
कङ्कः पण्यकम्बलो दासीभाराणां
च । उ ५७५

४३ । चतुर्थी तदर्थे । उ ५७६

४४ । अर्थे । उ ५७६

४५ । क्ते च । उ ५७६

४६ । कर्मधारये ऽनिष्ठा । उ ५७६

४७ । अङ्गीने द्वितीया । उ ५७६

४८ । तृतीया कर्मणि । उ ५७७

४९ । गतिरनन्तरः । उ ५७७ [५७७

५० । तादौ च निति लङ्गत्यतौ । उ

५१ । तवे चान्तश्च युगपत् । उ ५७७

५२ । अनिगन्तोऽव्युत्तौ वप्रत्यये । उ

५७७

५३ । न्यधी च । उ ५७८

५४ । ईषदन्धतरस्याम् । उ ५७८

५५ । हिरण्यपरिमाणं धने । उ ५७८

५६ । प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ । उ ५७८

५७ । कतरकतमौ कर्मधारये । उ ५७८

५८ । आर्थो ब्राह्मणकुमारयोः । उ ५७९

५९ । राजा च । उ ५७९

६० । षष्ठी प्रत्येनसि । उ ५७९

६१ । क्ते नित्यार्थे । उ ५७९

६२ । ग्रामः शिल्पिनि । उ ५७९

६३ । राजा च प्रशंसार्याम् । उ ५८०

६४ । आदिरुदात्तः । उ ५८० [उ ५८०

६५ । सप्तमीहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे ।

६६ । युक्ते च । उ ५८०

६७ । विभाषाध्यक्षे । उ ५८१

६८ । पापं च शिल्पिनि । उ ५८१

६९ । गोत्वान्नेवासिमाणवब्राह्मणेषु
क्षेत्रे उ ५८१

७० । अङ्गानि मैरेये । उ ५८१

७१ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु । उ ५८१

७२ । गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ।

उ ५८२

७३ । अक्ते जीविकार्थे । उ ५८२

७४ । प्राचां क्रीडायाम् । उ ५८२

७५ । अणि नियुक्ते । उ ५८३

७६ । शिल्पिनि चाक्षजः । उ ५८३

७७ । संज्ञायां च । उ ५८३

७८ । गीतनित्यवं पाले । उ ५८३

७९ । णिनिः । उ ५८३ [उ ५८३

८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

८१ । युक्तारोह्यादयश्च । उ ५८४

८२ । दीर्घकाशतषभाङ्गवटं जे ।

उ ५८४

८३ । अन्त्यात् पूर्व्वं बह्वचः । उ ५८४

८४ । ग्रामेऽनिवसन्तः । उ ५८४

८५ । षोषादिषु च । उ ५८४

८६ । आत्मादयः शालायाम् । उ ५८५

८७ । मध्ये ऽष्टद्वयमकर्षादीनाम् । उ
५८५

८८ । मालादीनां च । उ ५८५

८९ । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ।
उ ५८५

९० । अर्धे चावर्णं ह्यच् त्वच् । उ ५८५

९१ । न भूताधिकसंजीवमद्राशमक-
ज्जलम् । उ ५८६

९२ । अलः । उ ६८६

९३ । सर्वं गुणकात्स्न्ये । उ ५८६

९४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः । उ ५८६

९५ । कुमार्यां वयसि । उ ५८७

९६ । उदके ऽकेवले । उ ५८७

९७ । द्विगौ क्रतौ । उ ५८७

९८ । सभायां नपुंसके । उ ५८७

९९ । पुरे प्राचाम् । उ ५८७

१०० । अरिष्टगौडपूर्वे च । उ ५८८

१०१ । न ह्वास्तिनफलकमार्देयाः ।

उ ५८८ [५८८

१०२ । कुम्भनूपकृष्णशालं विले । उ

१०२ । दिक्कृद्धा ग्रामजनपदाख्यान-
चानराटेम् । उ ५८८

१०४ । आचार्योपसर्जनशाले वासिनि ।

उ ५८८

१०५ । उत्तरपदद्वयौ सर्वं च । उ ५८९

१०६ । बल्लव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।

उ ५८९

१०७ । उदराश्वेषु । उ ५८९

१०८ । ज्ञेये । उ ५८९

१०९ । नदी बम्बुनि । उ ५८९ उ ५९०

११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।

१११ । उत्तरपदादिः । उ ५९०

११२ । कर्णौ वर्णलक्षणात् । उ ५९०

११३ । संज्ञौपम्ययोश्च । उ ५९०

११४ । कण्ठगुच्छपीवाजङ्गं च । उ ५९०

११५ । शृङ्गमवस्थायाम् । उ ५९०

११६ । नजो जरमरमित्युक्ताः । उ ५९१

११७ । सोर्मन्मसी अलोमोषसी ।

उ ५९१

११८ । क्रत्वादयश्च । उ ५९१ [उ ५९१

११९ । आद्युदात्तं ह्यच् छन्दसि ।

१२० । वीरवीर्यौ च । उ ५९२

१२१ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षममम-
व्ययीभावे । उ ५९२

१२२ । कंसमन्यमूर्धपाय्यकाण्डं द्विगौ ।
उ ५९२ [५९२

१२३ । तमु ह्ये शालायां नपुंसके । उ

१२४ । कन्या च । उ ५९३

१२५ । आदिश्चिह्णादीनाम् । उ ५९३

१२६ । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।
उ ५९३

१२७ । वीरसुपमानम् । उ ५९३

१२८ । पञ्चनक्षत्रपथाकं मित्ये । उ ५९४

१२९ । कूलसूदस्यलक्षणाः संज्ञायाम् ।

उ ५९५

- १३० । अकर्मधारये राख्यम् । उ ५८४
 १३१ । वर्ग्यादयश्च । उ ५८४
 १३२ । पुत्रः पुत्र्याः । उ ५८४
 १३३ । नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्या-
 ख्येभ्यः । उ ५८५
 १३४ । चूर्णादीन्व्यापाणिषट्ठाः । उ ५८५
 १३५ । षट् च काण्डादीनि । उ ५८५
 १३६ । कुण्डं वनम् । उ ५८५
 १३७ । प्रकृत्या भगलम् । उ ५८६
 १३८ । शितेर्नित्यावङ्गज्वङ्गब्रीह्यावभ-
 सत् । उ ५८६ [५८६
 १३९ । गतिकारकोपपदात् कृत् । उ
 १४० । उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् । उ
 ५८६
 १४१ । देवताह्वये च । उ ५८७
 १४२ । नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावष्टयि-
 वीरुद्रूपमन्त्रिषु । उ ५८७
 १४३ । अनः । उ ५८७ [उ ५३८
 १४४ । थाथवञ्ज्ञाजविवकाणाम् ।
 १४५ । स्तूपमानात् क्तः । उ ५८८ [५८८
 १४६ । संज्ञायामनाचितादीनाम् । उ
 १४७ प्रह्लादीनां च । उ ५८८ [५८८
 १४८ । कारकाह्वस्युतयोरेवाशिषि । उ
 १४९ । इत्यंभूतेन कृतमिति च । उ ५८९
 १५० । अनो भावकर्मवचनः । उ ५८९
 १५१ । अनुक्तिनृव्यख्यः शयनासनस्या-
 नय अकादिक्रीताः । उ ६००
 १५२ । सप्तम्याः पुत्र्यम् । उ ६००
 १५३ । जनार्थकलहं तृतीयायाः । उ ६००
 १५४ । मित्रं चानुपसर्गमसंधौ । उ ६००
 १५५ । नञो गुणप्रतिषेधे संपादाह-
 ङितालमर्थास्तद्धिताः । उ ६०१
 १५६ । ययतोश्चातदर्थे । उ ६०१
 १५७ । अच्कावयक्तौ । उ ६०२
 १५८ । आक्रोशे च । उ ६०२
 १५९ । संज्ञायाम् । उ ६०२
 १६० । कृत्योक्तेषु चार्वादिदयश्च । उ ६०२
 १६१ । विभाषा तद्वचनतः क्णगुचिष ।
 उ ६०३
 १६२ । वङ्गब्रीह्याविदमेतत्तङ्गाः प्रथम-
 पूरणयोः क्रियागणने । उ ६०३
 १६३ । संख्यायाः स्तनः । उ ६०३
 १६४ । विभाषा छन्दसि । उ ६०४ [६०४
 १६५ । संज्ञायां भिवाजिनयोः । उ
 १६६ । व्यवायिनो ऽनरम् । उ ६०४
 १६७ । सुखं स्वाङ्गम् । उ ६०४
 १६८ । नाव्ययदिक्छद्गोमहतस्थूल-
 सुष्टिपृथुवस्तेभ्यः । उ ६०४ [उ ६०४
 १६९ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।
 १७० । जातिकालसुखादिभ्यो ऽना-
 च्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपत्ताः ।
 उ ६०५
 १७१ । वा जाते । उ ६०५
 १७२ । नञ्बुद्ध्याम् । उ ६०५
 १७३ । कपि पूर्वम् । उ ६०५ [६०६
 १७४ । सुखान्ते ऽन्यात् पूर्वम् ।

- १७५। बहोर्नज्बदुत्तरपदभूम्नि । उ६०६
 १७६। न गुणादयो ऽवयवाः । उ ६०६
 १७७। उपसर्गात् स्वाङ्गं भ्रुवमपर्यु ।
 उ ६०६
 १७८। वनं समासे । उ ६०७
 १७९। अन्तः । उ ६०७
 १८०। अन्तश्च । उ ६०७
 १८१। न निविभ्याम् । उ ६०७ [६०७
 १८२। परेरभितोभाविसमञ्जलम् । उ
 १८३। प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । उ ६०७
 १८४। निरुदकादीनि च । उ ६०७
 १८५। अभर्मुखम् । उ ६०८
 १८६। अपाञ्च । उ ६०८
 १८७। स्निग्धपूतवीणाञ्जोध्वकुचिषी-
 रनामनाम च । उ ६०८
 १८८। अधेरुपरिस्थम् । उ ६०८
 १८९। अनोरप्रधानकनीयवो । उ६०८
 १९०। पुरुषस्यान्वादितः । उ ६०९
 १९१। अन्तरकल्पदे । उ ६०९
 १९२। नेरनिधाने । उ ६०९
 १९३। प्रतेरञ्चादयस्तत्पुरुषे । उ ६०९
 १९४। उपादुष्टजजिनमगौरादयः ।
 उ ६१०
 १९५। खोरवक्ष्येपणे । उ ६१०
 १९६। विभावोत्पुष्पे । उ ६१०
 १९७। द्वित्रिभ्यां पाह्नुमूर्धसु वज्र-
 त्रीहौ । उ ६१०
 १९८। सञ्चयं चाक्रान्तात् । उ ६११

१९९। परादिश्चन्द्रसिखञ्जलम् । उ६११

—

षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे ।

- १। अलुगुत्तरपदे । पू ४५७
 २। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । पू ४५७
 ३। योजः सङ्कोभस्तमसस्तृतीययाः ।
 पू ४५७
 ४। मनसः संज्ञायाम् । पू ४५७
 ५। आञ्जायिनि च । पू ४५८
 ६। आत्मनश्च पूरणे । पू ४५८ [४५९
 ७। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । पू
 ८। परस्य च । पू ४५८
 ८। हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।
 पू ४५९ [पू ४५९
 १०। कारनाम्नि च प्र.चां हलादौ ।
 ११। मध्याह्नुरौ । पू ४६० [पू ४६०
 १२। अमूर्ध्वमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।
 १३। वन्धे च विभाषा । पू ४६०
 १४। तत्पुरुषे कति वञ्जलम् । पू ४६०
 १५। प्राष्टश्रुत्कालदिवां जे । पू ४६०
 १६। विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । पू ४६०
 १७। षकालतनेषु कालनाम्नः । पू ४६१
 १८। शयवासवासिष्यकालात् । पू ४६१
 १९। नेनुसिद्धवभातिषु च । पू ४६१
 २०। स्थे च भाषायाम् । पू ४६१
 २१। पञ्चा आक्रामे । पू ४६१
 २२। पुत्रेऽन्यतरस्याम् । पू ४६२ [४६२
 २३। ज्ञतो विद्यायोनिमवन्धेभ्यः । पू

२४ । विभाषा मन्त्रपत्न्याः । पू ४६३
 २५ । आनङ्ङुतो वृद्धे । पू ४४०
 २६ । देवताद्वन्द्वे च । पू ४४१
 २७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । पू ४४१
 २८ । इहृद्धौ । पू ४४२
 २९ । दिवो द्यावा । पू ४४२
 ३० । दिवसस्य पृथिव्याम् । पू ४४२
 ३१ । उषासोपसः । पू ४४३
 ३२ । मातरपितरायुष्टौचाम् । पू ४४३
 ३३ । पितरामातरा च कन्दसि । उ५ ११
 ३४ । स्त्रियाः पुं वङ्गाभितपु स्त्रादनूङ्
 समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
 प्रियादिषु । पू ४०१
 ३५ । तसिलादिष्वा कत्वसुचः । पू ४०५
 ३६ । क्य झानिनोश्च । पू ४०७
 ३७ । न कोपधायाः । पू ४०८
 ३८ । संज्ञापूरणयोश्च । पू ४०८
 ३९ । षड्भिनिमित्तस्य च तद्धितस्यार
 क्तविकारे । पू ४०८
 ४० । स्वाङ्गाच्चेतः । पू ४०९
 ४१ । जातेषु । पू ४०९ [। पू ३६३
 ४२ । पुं वत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु
 ४३ । षष्पकल्पवेलङ्गुवगोलमतहतेषु
 ङो ऽनेकाचो ह्रस्वः । पू ४६४
 ४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । पू ४६४
 ४५ । उगितस्य । पू ४६५
 ४६ । आन्महतः समानाधिकरणजा-
 तीययोः । पू ३८७ [त्योः । पू ३८९

४७ । ह्यएनः संख्यायामवङ्गोह्यशी-
 ४८ । त्वेस्त्वयः । पू ३८९
 ४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रत्ययै-
 याम् । पू ३८९ [पू ४६५
 ५० । हृदयस्य हृत्तेख्यदण्लासेषु ।
 ५१ । वा शोकप्यङ्गोरोपे । पू ४६५
 ५२ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।
 पू ४६६
 ५३ । पद्यत्यतदर्थे । पू ४६६
 ५४ । हिमक्तापिहितेषु च । पू ४६६
 ५५ । ऋचः श्रे । पू ४६६
 ५६ । वा घोषमिन्द्रशब्देषु । पू ४६६
 ५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् । पू ४६७
 ५८ । पेषंवा सवाङ्मनधिपु च । पू ४६७
 ५९ । एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतर-
 स्याम् । पू ४६७
 ६० । मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहार-
 वीवधगाहेषु च । पू ४६७ [पू ४६८
 ६१ । इको ह्रस्वो ऽङ्गो गालवस्य ।
 पू ४६८
 ६२ । एकतद्धिते च । पू ४६८ [पू ४६८
 ६३ । ङग्राधोः संज्ञाच्छन्दसोर्वङ्गलम् ।
 ६४ । त्वे च । पू ४६८ [रिपु । ४७०
 ६५ । इष्टकेषीकामालानां चित्तलभा-
 ६६ । स्त्रित्वनव्ययस्य । उ ३३०
 ६७ । अरुद्धिषदजन्तस्य सम् । उ ३३०
 ६८ । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्च । उ
 ३४२

६६ । वाचंथमपुरन्दरौ च । उ ३३३
 ७० । कारे सत्त्वागदस्य । पू ४७०
 ७१ । श्येनतिलस्य पाते जे । पू ५३६
 ७२ । रात्रेः कति विभाषा । पू ४७१
 ७३ । नलोपो नञः । पू ३६६
 ७४ । तस्माच्चङ्चि । पू ३६६
 ७५ । नभ्राण्णपाञ्चवेदानासत्त्वानसु-
 चिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाके-
 पु प्रकृत्या । पू ३७०
 ७६ । एकादिकैकस्य चाडुक् । पू ३६०
 ७७ । नगोऽयाणिष्वन्यतरस्याम् । पू ३७१
 ७८ । सङ्गस्य सः संज्ञायाम् । पू ४७१
 ७९ । ग्रन्थान्ताधिके च । पू ४७१
 ८० । द्वितीये चानुपाख्ये । पू ४७१
 ८१ । अव्ययीभावे चाकाले । पू ३२६
 ८२ । वोपसर्जनस्य । पू ४१२
 ८३ । प्रकृत्याशिशि । पू ४१३
 ८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युद-
 केषु । पू ४७२
 ८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम-
 गोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
 पू ४७२
 ८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि । पू ४७२
 ८७ । तीर्थे ये । पू ४७३
 ८८ । विभाषोदरे । पू ४७३
 ८९ । दृग्ङ्ङ्वत्तुषु । पू ४७३
 ९० । इदंकिमोरोशुकी । पू ४७३
 ९१ । आ सर्व्यनाम्नः । पू १८४

९२ । विष्णुदेवयोश्च टेरद्रुद्धतौ वम-
 त्वये । पू १७९
 ९३ । समः समि । पू १८१
 ९४ । तिरसस्तिर्यलोपे । पू १८१
 ९५ । सङ्गस्य सभिः । पू १८१
 ९६ । सधमादस्ययोन्छन्दसि । उ ५११
 ९७ । ह्यनरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । पू ४५१
 ९८ । ऊदनोर्देशे । पू ४५१
 ९९ । अपञ्चतृतीयास्यस्थानस्य दुगा-
 शीराशास्थास्थितोत्पुकोतिकारक-
 राग-क्षेप । पू ४७५
 १०० । अर्थे विभाषा । पू ४७५
 १०१ । कोः कत् तत्पुरुषे ऽचि । पू ४७५
 १०२ । रथवदयोश्च । पू ४७५
 १०३ । तृणे च जातौ । पू ४७६
 १०४ । का पथ्यन्तयोः । पू ४७६
 १०५ । ईपदर्थे । पू ४७६
 १०६ । विभाषा पुरुषे । पू ४७६
 १०७ । कवं चोष्णे । पू ४७६
 १०८ । पथि च च्छन्दसि । उ ५११
 १०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
 पू ४७६
 ११० । संख्याविषादपूर्वस्थाङ्गस्याह-
 न्यतरस्यां ङौ । पू १०७ [पू ८०
 १११ । टूलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ।
 ११२ । सङ्गिवहोरोदवर्णस्य । उ ८९
 ११३ । माट्टे साट्टा माट्टेति निगमे ।
 उ ४१२

- ११४। अंहितायाम् । पू ४७८
 ११५। कर्णे लक्षणस्याविष्टापदमणि-
 भिन्नच्छिच्छिद्रमूत्रस्त्वस्तिकस्य ।
 प ४७८
 ११६। नहिष्ठितृष्टिष्वधिरुचिषहि-
 तनिषु कौ । पू ४७८
 ११७। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिं-
 गुल्कादीनाम् । पू ४७८
 ११८। वले । पू ४७८ । पू ४७८
 ११९। सतौ वल्लयोऽनजिरादीनाम् ।
 १२०। शरादीनां च । पू ४७८
 १२१। इको वहेऽपीलोः । पू ४८०
 १२२। उपसगस्य षजमनुष्ये वल्लम् ।
 पू ४८०
 १२३। इकः काशे । पू ४८०
 १२४। दक्षि । उ ३६०
 १२५। अष्टनः संज्ञायाम् । पू ४८०
 १२६। अन्दसि च । उ ५१२
 १२७। चित्तेः कपि । पू ४८०
 १२८। विन्धस्य वसुराटोः । पू १६६
 १२९। वरे संज्ञायाम् । पू ४८०
 १३०। भिले चर्षे । पू ४८०
 १३१। मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविन्धदेव्यस्य
 मतौ । उ ५१२ [उ ५१२
 १३२। ओषधेय विभक्तावप्रथमायाम् ।
 १३३। ऋचि तनुषमन्तुतङ्कुलोख्या-
 णाम् । उ ५१२
 १३४। इकः सुजि । उ ५१२

- १३५। एचोऽतस्तिङः । उ ५१३
 १३६। निपातस्य च । उ ५१३
 १३७। अन्येषामपि दृश्यते । (उ ५१३ क्रो०
 १३८। चौ । पू १७८
 १३९। संप्रसारणस्य । पू ४६८
 ———
 षष्ठः अध्यायस्य चतुर्थे पादे ।
 १। अङ्गस्य । पू ८२
 २। हलः । उ १६६
 ३। नामि । पू ८४
 ४। न तिष्ठचतस्र । पू १३२
 ५। अन्दस्यभयथा । उ ५१३
 ६। न् च । पू १२४
 ७। नोपधायाः । पू १६२
 ८। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पू ११०
 ९। वा षपूर्वस्य निगमे । उ ५१३
 १०। सान्महतः संयोगस्य । पू १४१
 ११। अप्रनृत्स्वस्त्वनपृनेष्टृत्वष्टृजन्तृ-
 होटपोटप्रश्नात्तणाम् । पू १२२
 १२। इन्हनुपूर्वाद्यभूषणं शौ । पू १५८
 १३। सौ च । पू १५८
 १४। अत्यसन्तस्य चाधातोः । पू १८२
 १५। अनुनासिकस्य किव्भलोः क्-
 ङिति । उ २२५
 १६। अङ्गानुगमां सनि । उ १९९
 १७। तनोतेर्विभाषा । उ २०२
 १८। क्रमस्य क्ति । उ ४६३
 १९। च्छोः श्रुतनुनासिके च । उ १६९

२० । ज्वरत्वरसव्यविमवाहुपधायाः ।

उ २१८

२१ । राक्षोपः । उ २१८

२२ । असिद्धवदत्ता भात् । उ ११

२३ । आव्रलोपः । उ ५६६

२४ । अनिदितां हल उपधायाः क-

ङिति । पृ १७८

२५ । दंशसङ्गस्त्रङ्गां गपि । उ १०१

२६ । रञ्जेश्च । उ १०१

२७ । घञि च भावकरणयोः । उ ४३५

२८ । स्यदो जवे । उ ४३४ उ ४३५

२९ । अवोदैधौघप्रत्ययहिमप्रथाः ।

३० । नाञ्जेः पूजायाम् । पृ १८१

३१ । क्ति क्कन्दस्यन्दोः । उ ४६२

३२ । जान्ननशां विभाषा । उ ४६४

३३ । भञ्जेश्च चिणि । उ २७२

३४ । शाम इटङ्गहलोः । उ १२६

३५ । शा ङौ । उ १२६

३६ । हनेर्जः । उ १११

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादी-

नमनुनासिक लोपोऽभिलिङ्ङिति

उ ११०

३८ । वा ल्यपि । उ ४६५

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च । उ ४६०

४० । गमः कौ । उ ३४०

४१ । विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । उ ३३६

४२ । जनसनसनां सञ्जङ्गलोः । उ १३२

४३ । मे विभाषा । उ ६३

४४ । तनोतेर्यकि । उ २६६ उ ४६०

४५ । सनः क्तिचि लोपस्यास्यान्यतरस्य म्

४६ । आर्द्धधातुके । (उ ५७ को ४०)

४७ । भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ।

उ १४६

४८ । अतो लोपः । उ ५७

४९ । यस्य हलः । उ २०६

५० । क्यस्य विभाषा । उ २२१

५१ । गेरनिटि । उ ६०

५२ । निष्ठायां सेटि । उ ३५५

५३ । जनिता मन्त्रे । उ ५१३

५४ । शमिता यज्ञे । उ ५१३

५५ । अयामन्तात्वायेति णा षु । उ ६०

५६ । ल्यपि लघुपृथ्वात् । उ ४६१

५७ । विभाषापः । उ ४६६

५८ । युप्रवोर्दीर्घश्चकन्दसि । उ ५१३

५९ । क्षियः । उ ४६६

६० । निष्ठायामण्यदर्शे । उ ३४६

६१ । वाक्रोशदैव्ययोः । उ ३६१

६२ । स्यसिचसीयुद्तामिष भावशब्द-

गो रूपदेशे ऽञ्जन्यपङ्कशं वा

चिषर्तद् च । उ २६७

६३ । दीङ्गो युङ्वि कृङिति । उ १३४

६४ । आतो लोप इटि च । उ ६४

६५ । दीव्यति । उ ३०१ उ ११६

६६ । घुमास्यागापाजङ्गतिमां ऋणि ।

६७ । णर्निङि । उ ६४

६८ । घान्यस्य मयोगादेः । उ ६५

१२०। अत एकहल्प्रत्ययेऽनादेशादे-
र्लिटि । उ ३२

१२१। यलि च सेटि । उ ३२

१२२। तृफलभजत्वपञ्च । उ ५६

१२३। राधो हिंसायाम् । उ १४७

१२४। वा जृभ्रमुलसाम् । उ ८८

१२५। फणां च सप्रानाम् । उ ८७

११६। न शसद्दवादिगुणानाम् । उ २३

१२७। अर्बणस्तसावनजः । पू १६१

१२८। मघवा बङ्गलम् । पू १५६

१२९। भस्य । पू १०५

१३०। पादः पत् । पू १७८

१३१। वसोः संप्रसारणम् । पू १८७

१३२। बाह ऊह् । पू १४७

१३३। श्रयुवमघोनामतद्धिते । पू १६०

१३४। अल्लोपो ऽनः । पू १०५

१३५। यपूर्वहन्मृतराशामणि । पू ५१४

१३६। विभाषा डिश्योः । पू १०७

१३७। न संयोगादमलात् । पू १५७

१३८। अचः । पू १७६

१३९। उद ईत् । पू १८१

१४०। आतो धातोः । पू १०८

१४१। मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मनः । उ ५१५

१४२। ति विंशतेर्हिति । पू ४१०

१४३। टेः । पू १४०

१४४। नस्तद्धिते । पू ३३४

१४५। अङ्गष्टखोरेव । पू ३८२

१४६। ओर्गुणः । पू ४१२

१४७। टे लोपो ऽकट्टाः । पू ५०६

१४८। यस्येति च । पू १३६

१४९। स्तुत्यं तिष्यागस्त्यमस्त्यानां य उ-

पधायाः । पू २२८

१५०। हलस्तद्धितस्य । पू २१८ [४९१

१५१। आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति । पू

१५२। व्यञ्जोश्च । पू ७३०

१५३। विल्कादिभ्यश्च लक् । पू ५५३

१५४। तुरिधेमेयम्बु । पू ७०२

१५५। टेः । पू ६५३

१५६। स्थूलदूरयुवहस्तनिप्रनुद्राणां

यस्यादि परं पूर्वस्य च गुणः । पू ७०३

१५७। प्रियस्थिरस्फिरोरुबङ्गलगुरुह-

ञ्चटप्रदीर्घटन्दारकाणां प्रस्यस्त्व-

र्वह्निगर्वधित्वबुद्रायिटन्दाः । पू ७०३

१५८। बहोर्लोपो भू च बहोः । पू ७०३

१५९। इष्टस्य यिट् च । पू ७०३

१६०। ज्वादादीयसः । पू ७०२

१६१। र ऋतो ह्वादेर्लघोः । पू ६५३

१६२। विभाषर्जोश्चान्दसि । उ ५१५

१६३। प्रत्येकाश्च । पू ७०२

१६४। इन्नयनपत्ये । पू ५३४

१६५। गार्थिविदथिर्गेशिगणपणि-

नश्च । पू ५४२

१६६। संयोगादिभ्यः । पू ५१२

१६७। अन् । पू ५१३

१६८। ये चाभावकर्मणोः । पू ५१२

१६९। आत्माध्वानौ स्वे । पू ६२७

१७० । न सपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः । पू ५१३
 १७१ । ब्राह्मो ऽजातौ । पू ५१३
 १७२ । कामस्ताच्छील्ये । पू ६१६
 १७३ । औचमनपत्ये । पू ५१३
 १७४ । दागिङनायनहास्तिनायनाथ-
 र्वणिकजैल्लाशिनेयवासिनायनि-
 भौणहृत्यधैवत्यसारवैत्साकमैत्रेय-
 हिरण्मयानि । पू ५१०

१७५ । सत्वत्रास्त्वयास्त्वमाध्वीहिर-
 गययानि च्छन्दसि । उ ५१५

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

१ । * युवोरनाकौ । पू ५३४
 २ । आयत्नेयीनीयियः फटस्त्वक्कां प्र-
 त्ययादीनाम् । पू २१८
 ३ । ओ ऽन्तः । उ ८
 ४ । अदभ्यस्तात् । उ १२४
 ५ । आत्मनेपदेष्वनतः । उ २८
 ६ । शोडो ऋट् । उ ११४
 ७ । वेत्तेर्विभाषा । उ २४६
 ८ । बज्जलं छन्दसि । उ ५१६
 ९ । अतो भिस् ऐम् । पू ९३
 १० । बज्जलं छन्दसि । उ ५१६
 ११ । नेदमदसोरकोः । पू १५३
 १२ । टाङ्सिङ्सामिनात्स्वाः । पू ९२
 १३ । डेर्यः । पू ९३
 १४ । सर्वनाम्नः स्मै । पू ९६

१५ । डसिङग्रोः स्मात्स्मिनौ । पू ९७
 १६ । पूर्वोदिभ्यो नवभ्यो वा । पू १००
 १७ । जसः शी । पू ९६
 १८ । औङ आपः । पू १२७
 १९ । नपुंसकाच्च । पू १३९
 २० । जश्शसोः शिः । पू १३९
 २१ । अष्टाभ्य औश् । पू १६३
 २२ । षड्भ्यो लुक् । पू ११४
 २३ । स्वमोर्नपुंसकात् । पू १४२
 २४ । अतो ऽम् । पू १३९ । [पू १४०
 २५ । अदृङ्ङतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।
 २६ । नेतराच्छन्दसि । उ ५१६
 २७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङ्सो ऽश् । पू १७३
 २८ । डेप्रथमयोरम् । पू १६७
 २९ । शसो न । पू १७०
 ३० । भ्यसो ऽभ्यम् । पू १७१
 ३१ । पञ्चस्या अत् । पू १७२
 ३२ । एकवचनस्य च । पू १७१
 ३३ । साम आकम् । पू १७२
 ३४ । आत औ णलः । उ ९४ । उ १८
 ३५ । तृह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्
 ३६ । विदेः शतुर्वसुः । उ ३६७ । उ ४६४
 ३७ । समासे ऽनञ्पूर्वेष्वे क्त्वा ल्यप् ।
 ३८ । क्त्वापि च्छन्दसि । उ ५१६
 ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडा-
 द्यायाजालः । उ ५१७
 ४० । असो भश् । उ ५१८
 ४१ । लोपस्त आत्मनेपदेषु । उ ५१८

* युवोरनाकाविति पाठान्तरम् ।

- ४२ । ध्वमो ध्वात् । उ ५१८
 ४३ । यजध्वेनमिति च । उ ५१८
 ४४ । तस्य तात् । उ ५१८
 ४५ । तप्ननप्नथनाथ । उ ५१८
 ४६ । इदन्तो मसि । उ ५१८
 ४७ । क्त्रो यक् । उ ५१८
 ४८ । इक्षीनमिति च । उ ५१८
 ४९ । स्नात्वप्रादयश्च । उ ५१८
 ५० । आज्ञसेरसुक् । उ ५२०
 ५१ । अश्वनीरष्टपलवणानामात्मप्रीतौ-
 क्यचि । उ २२२
 ५२ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । पू ८७
 ५३ । त्वेस्त्वयः । पू ११५
 ५४ । ह्रस्वनद्यापो रुट् । पू ८४
 ५५ । पट् चतुर्थ्यश्च । पू १५०
 ५६ । श्रीग्रामगोम्यन्दसि । उ ५२०
 ५७ । गोः पादाने । उ ५२०
 ५८ । इदितो रुम् धातोः । उ ३३
 ५९ । ज्ञे मुचादीनाम् । उ १५६
 ६० । मसिजनशोर्भलि । उ १४०
 ६१ । रधिजभोरचि । उ ५७
 ६२ । नेत्यलिटि रधेः । उ १४०
 ६३ । रभेरशङ्खितोः । उ १८१
 ६४ । लभेच । उ १८२
 ६५ । आङो यि । उ ३०१
 ६६ । उपात् प्रशंसायाम् । उ ३०१
 ६७ । उपसर्गात् खन्धजोः । उ ४५८
 ६८ । न सुदुर्भ्यां जेवलाभ्याम् । उ ४५८

- ६९ । विभाषा चिसकुलोः । उ २७३
 ७० । उगिद्वां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ।
 पू १५८
 ७१ । युजेरसमासे । पू १६४
 ७२ । नपुंसकस्य भलवः । पू १३८
 ७३ । इको ऽचि विभक्तौ । पू १४२
 ७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंव-
 ज्ञालवस्य । पू १४३ [दात्तः । पू १४४
 ७५ । अस्थिदधिसन्ध्याश्लेषानङ्कु-
 ७६ । कन्दस्यपि दृश्यते । उ ५२०
 ७७ । ई च द्विवचने । उ ५२०
 ७८ । नाभ्यस्ताच्छतः । पू १८३
 ७९ । वा नपुंसकस्य । पू १८६
 ८० । आच्छीनद्योर्नुम् । पू १८६
 ८१ । शप्श्यनोर्नित्यम् । पू १८७
 ८२ । सावनङुङ् । पू १४८
 ८३ । इकस्त्वस्त्वस्तवसां कन्दसि । पू ५२०
 ८४ । दिव अन् । पू १५०
 ८५ । पथिमथ्यभुक्तामात् । पू १६१
 ८६ । इतो ऽन् सर्वनामस्थाने । पू १६१
 ८७ । यो न्यः । पू १६१
 ८८ । भस्य टेलीपः । पू १६१
 ८९ । पुंमो ऽसुङ् । पू १८८
 ९० । गोती गित् । पू १२५
 ९१ । गलत्तमो वा । उ ४०
 ९२ । मय्युरसंबुद्धौ । पू १११
 ९३ । अनङ् सौ । पू ११० । १२१
 ९४ । ऋदुशनस्य कृदंशोनेष्टसां च । पू

३९ । न लिङि । उ १४६
 ४० । सिचि च परस्मैपदेषु । उ १००
 ४१ । इट् सनि वा । उ २०३
 ४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । उ १४६
 ४३ । ऋतश्च संयोगादेः । उ १४५ [उ ३९
 ४४ । स्वरतिस्त्वतिस्त्वतिधूज्जुदितो वा ।
 ४५ । रधादिभ्यश्च । उ १४०
 ४६ । निरः कषः । उ १६८
 ४७ । इण्णिष्ठायाम् । उ ३५२
 ४८ । तीपसङ्गलभरूपरिषः । उ ७४
 ४९ । सनीवल्गर्भसजदम्भस्त्रिस्वयर्ग-
 भरत्तपिसनाम् । उ २००
 ५० । क्लियः क्लानिष्ठयोः । उ ३५३
 ५१ । पूङ्गश्च । उ ३५३
 ५२ । वसतिक्षुधोरिट् । उ ३५२
 ५३ । अञ्जेः पूजायाम् । उ ३५२
 ५४ । लुभो विमोहने । उ ३५३
 ५५ । जृम्भस्योः क्लि । उ ४६३
 ५६ । उदितो वा । उ ४६३ [उ १३३
 ५७ । से ऽसिचि कृतचृतच्छृदहृदन्तः ।
 ५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु । उ १०३
 ५९ । न हङ्गाश्चतुर्थ्यः । उ ७९
 ६० । तासि च कृपः । उ ८० [उ ४९
 ६१ । अचक्षास्त्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।
 ६२ । उपदेशे ऽत्वतः । उ ४९
 ६३ । ऋतो भारद्वाजस्य । उ ४९
 ६४ । बभूयाततन्व-जटभ-ववर्षेति
 निगमे । उ ५२२

६५ । विभाषा ऋजिदयोः । उ १०४
 ६६ । इण्यत्यतिव्ययतीताम् । उ ९७
 ६७ । वस्त्रेकाजाडसाम् । उ ३६३ [३६५
 ६८ । विभाषा गमहन्विदविधाम् । उ
 ६९ । सनिंससनिवांसम् । उ ५२२
 ७० । ऋद्धनोः स्त्रे । उ ९३
 ७१ । अञ्जेः सिचि । उ १६०
 ७२ । सुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु । उ ९८
 ७३ । यमरसनमातां भक् च । उ ९५
 ७४ । स्निग्धूङ्गञ्जशां सनि । उ २०३
 ७५ । किरश्च पद्यभ्यः । उ १९८
 ७६ । रुदादिभ्यः सावधे तुक्के । उ १२३
 ७७ । ईशः से । उ ११३
 ७८ । ईडजनोर्ध्वे च । उ ११३
 ७९ । लिङः सलोप ऽनन्यस्य । उ १६
 ८० । अतो येयः । उ १७
 ८१ । आतो हितः । उ २२
 ८२ । आने सुक् । उ ३६५
 ८३ । ईदासः । उ ३६७
 ८४ । अष्टन आ विभक्तौ । पू १६३
 ८५ । रायो हलि । पू १२६
 ८६ । युगदम्भदोरनादेशे । पू १७१
 ८७ । द्वितीयर्वा च । पू १७० [पू १६२
 ८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।
 ८९ । यो ऽचि । पू १७१
 ९० । येषे लोपः । पू १६८
 ९१ । मपर्यन्तस्य । पू १६७
 ९२ । युवावौ द्विवचने । पू १६९

- ६१। मूयययौ जसि । पू १७०
 ६३। त्वाक्तौ स्त्री । पू १६८
 ६५। तुभ्यमग्निं उयि । पू १७१
 ६६। तवसर्गः । सिसि । पू १७२
 ७। त्वमधेकवचने । पू १७०
 ६८। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पू ५६८
 ६९। त्विचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र ।
 पू १३२
 १००। अचिरं कृतः । पू १३२ [१०३
 १०१। जराया जरस्यन्तरस्याम् । पू
 १०२। त्वदादीनामः । पू ११५
 १०३। किमः कः । पू १५१
 १०४। कु तिष्ठोः । पू ६६१
 १०५। काति । पू ६६२
 १०६। तदोः सः भवनन्ययोः । पू १६७
 १०७। अदस औ कृत्तुपस । पू १८६
 १०८। इदमो मः । पू १५१
 १०९। दस्य । पू १५२
 ११०। यः सौ । पू १६१
 १११। इदो ऽयं पुंसि । पू १५१
 ११२। उच्चायकः । पू १५२
 ११३। हलि लोपः । पू १५३
 ११४। रुज्जेर्द्विः । उ १२२
 ११५। अचो जृणिति । पू १११
 ११६। चत उपधायाः । उ ४०
 ११७। तङ्गितेष्वच सादेः । पू ४८६
 ११८। किति च । पू ४८६

- सप्तमाध्याये तृतीये पदे
 १। देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घश्च-
 त्रयेयसामात् । पू ५८१ [पू ५१०
 २। केकयभित्तयप्रत्ययाणां यादेरियः
 ३। न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु
 ताभ्यामैच् । पू ४६६
 ४। हारादीनां च । पू ५७०
 ५। न्यग्रोधस्य च केवलस्य । पू ६०२
 ६। न कर्मव्यतिहारे । उ ४४०
 ७। स्वागतादीनां च । पू ६०४
 ८। खादेरिजि । पू ६०६
 ९। पदान्तस्यान्यतरस्याम् । पू ६०६
 १०। उत्तरपदस्य । पू ५७३
 ११। अवयवाद्गतोः । पू ५७३
 १२। सुसर्वाधीजनपदस्य । पू ५७३
 १३। दिशो ऽमद्राणाम् । पू ५७३
 १४। प्राचां ग्रामनगराणाम् । पू ५७४
 १५। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।
 पू ६४५
 १६। वर्षस्यामविष्यति । पू ६४५ [पू ६३०
 १७। परिमाणान्त्यासंज्ञाशाययोः ।
 १८। जे प्रोष्ठपदानाम् । पू ५७५
 १९। हृङ्गसिन्धुने पूर्वपदस्य च ।
 पू ५०८
 २०। अनुशतिकादीनां च । पू ५८१
 २१। देवताद्वन्द्वे च । पू ५३२
 २२। नेन्द्रस्य परस्य । पू ५३३
 २३। दीर्घाच्च वरणस्य । ५३३

- २४ । प्राचां नगरान्ते । पू ५७६
 २५ । जङ्गलधेनुवलजानस्य विभाषित-
 सुत्तरम् । पू ५७६ [वा । पू ६३०
 २६ । अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु
 २७ । नातः परस्य । पू ६३१
 २८ । प्रवाहणस्य ढे । पू ५०७
 २९ । तत्प्रत्ययस्य च । पू ५०७
 ३० । नजः शुजीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनि-
 पुणानाम् । पू ५८५ [पू ६५४
 ३१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ।
 ३२ । हनस्तोऽविश्वलोः । उ १८६
 ३३ । आतो युक् चिण्णतोः । उ २७०
 ३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्स्याना-
 चमेः । उ २७२
 ३५ । जनिबध्योश्च । उ १३६
 ३६ । अर्तिहोहोरीक्षुयिष्माय्यातां
 पुग्णौ । उ १७४
 ३७ । शाखासाङ्गाव्यावेपां युक् । उ १९२
 ३८ । वो विधूनने जुक् । उ १९३
 ३९ । लोलोनेगुलुकावन्यतरस्यां स्नेह-
 विपातने । उ १९३
 ४० । भियो ह्रेतुभये युक् । उ १९५
 ४१ । स्फुर्यो वः । उ १९५
 ४२ । शदेरगतौ नः । उ १९५
 ४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् । उ १९५
 ४४ । प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदा-
 य्यसुपः । पू २११
 ४५ । न यासयोः । पू २११

- ४६ । उदीचामातः स्थाने यक्पूर्वायाः ।
 पू २१२
 ४७ । भस्तेषाज्जाङ्गास्वा नञ्पूर्वा-
 णामपि । पू २१३
 ४८ । अभाषितपुष्काच्च । पू २१४
 ४९ । आदाचार्याणाम् । पू २१५
 ५० । ठस्येकः । पू ५१५
 ५१ । इत्सुसुक्तान्तत् कः । पू ५२८
 ५२ । चजोः क घिसृगतोः । उ १०६
 ५३ । न्यङ्गादीनां च । उ ३०७
 ५४ । हो हन्तेज्जिर्णक्षेप । पू १५८
 ५५ । अभ्यासाच्च । उ ११०
 ५६ । हेरवटिः । उ १४७
 ५७ । मन्निटोर्जः । उ ६९
 ५८ । विभाषा चेः । उ १४५
 ५९ । न कादेः । उ ३१०
 ६० । अजिब्रज्योश्च । उ ३१० [३१०
 ६१ । भुजन्मुञ्जी पाग्यप्रतापयोः । उ
 ६२ । प्रयाजानुयाजौ यप्ताङ्गे । उ ३११
 ६३ । वञ्चेर्गतौ । उ ३११
 ६४ । योक्त उचः के । उ ३११
 ६५ । ग्न यावभ्यके । उ ३११
 ६६ । ग्नयाचरप्रवचर्चश्च । उ ३११
 ६७ । वचोऽग्न्यन्तयाम् । उ ३१२
 ६८ । प्रयोज्यनि योज्यौ शक्यार्थे । उ
 ३१२
 ६९ । भोज्यं भक्ष्ये । उ ३१२
 ७० । घोर्लोपो लोटि वा । उ ५२३

- ७१। ओतः श्यनि । उ १३५
 ७२। कसुस्याचि । उ ७२
 ७३। तुम्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मने-
 पदे दन्त्ये । उ ८२
 ७४। शनाप्रदानां दीर्घः श्यनि । उ १४१
 ७५। छिबुक्तसुचमां गिति । उ ६४
 ७६। क्रमः परस्मैपदेपु । उ ६४
 ७७। इपुगमियमां कः । उ १०३
 ७८। प्रात्राभ्यास्यान्नादान्दृश्यति स-
 तिशदसदां पिबजिप्रधमतिष्ठमनय-
 च्छपश्यर्कशौशेयसीदाः । उ ८८
 ७९। हाजनीर्जा । उ १३५
 ८०। घादीनां क्तसः । उ १६५
 ८१। गीनातेर्निगमे । उ ५२३
 ८२। मिदेयुणः । उ ७७
 ८३। जुसि च । उ १२४
 ८४। सार्वधातुकार्धधातुकयोः । उ ७
 ८५। जाधो ऽविदिष्यल्ङिष्णु । उ १२४
 ८६। पुगन्तलघूपधस्य च । उ १२
 ८७। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधा-
 तुके । उ १२१
 ८८। भृमुवोस्तिङि । उ १८
 ८९। उतो ङिर्जुकि हलि । उ ११४
 ९०। जयोतेर्विभाषा । उ ११५
 ९१। रुधोऽङ्क्ते । उ ११६
 ९२। लणह इम् । उ १५८
 ९३। ग्व ईट् । उ ११७
 ९४। यङो वा । उ २१२
 ९५। तुबस्तुष्यमः सावधातुके । उ ११४
 ९६। अस्तिषिचो ऽष्टक्ते । उ २०
 ९७। बङ्गलं कन्दसि । उ ५२३
 ९८। रुदस्य पञ्चम्यः । उ १२३
 ९९। अङ्गार्ग्यगालवयोः । उ १२३
 १००। अदः सर्वेषाम् । उ १०८
 १०१। अतो दीर्घो यजि । उ ८
 १०२। सुपि च । पू ८२ ।
 १०३। बङ्गवचने भल्येत् । पू ८३
 १०४। ओषि च । पू ८४
 १०५। आङि चापः । पू १२७
 १०६। संबुद्धौ च । पू १२७
 १०७। अन्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । पू ११७
 १०८। ह्रस्वस्य गुणः । पू १०८
 १०९। जसि च । पू १०८ [पू १२१
 ११०। ऋतो ङिस्वर्वात्मस्थानयोः ।
 १११। घेङिति । पू १०८
 ११२। आण्णनद्याः । पू ११७
 ११३। याङापः । पू १२७
 ११४। सवनान्नः स्याङ्ङस्वश्च । पू १२८
 ११५। विभाषा द्वितीयादतोयाभ्याम् ।
 पू १२८
 ११६। डेराम् नद्यान्नीभ्यः । पू ११७
 ११७। ईडङ्गाम् । पू १२२
 ११८। औत् । पू ११२
 ११९। अञ्च घेः । पू ११०
 १२०। आङो नाऽस्त्रियाम् । पू १०८

सप्तमाध्याये चतुर्थे पादे ।

- १ । यौ चङुप्रधाया ह्रस्वः । उ ६१
- २ । नाग्लोपिशास्त्रदिताम् । उ १७६
- ३ । भ्राजभासभाषदीपजौवमीलपी-
डामन्यतरस्याम् । उ १७१
- ४ । लोपः पिवतेरीश्वाम्नासस्य । उ १६३
- ५ । तिष्ठतेरित् । उ १६३
- ६ । जिघ्रतेर्वा । उ १६३
- ७ । उर्जित् । उ १७२
- ८ । नित्यं कन्दसि । उ ५२३
- ९ । दयतेर्दिगि लिटि । उ १००
- १० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । उ ९६
- ११ । ऋच्छत्वात् । उ ९७
- १२ । गृदृप्रां ह्रस्वो वा । उ १२६
- १३ । के ऽणः । पू ४०४
- १४ । न कपि । पू ४०४
- १५ । आपो ऽन्यतरस्याम् । पू ४२६
- १६ । ऋदृयोऽङि गुणः । उ १०४
- १७ । अस्यतेस्यक् । उ १४२
- १८ । न्वयतेरः । उ १०८
- १९ । पतः पुम् । उ ८८
- २० । वच उम् । उ ११७
- २१ । ग्रीडः सार्वधातुके गुणः । उ ११४
- २२ । अयङ् वि कृङिति । उ २१०
- २३ । उपसर्गाङ्गुल अङ्गतेः । उ २४७
- २४ । एतेर्लिङि । उ ११८
- २५ । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । उ ५१
- २६ । हौ च । पू ७३०

- २७ । रीडृतः । पू ५३२
- २८ । रिङ् शयग्लिङ् । उ ६३
- २९ । गुणो ऽतिसंयोगाद्योः । ६ ६६
- ३० । यङि च । उ २०७
- ३१ । ई प्राप्नोः । उ २१०
- ३२ । अस्य हौ । पू ७२६
- ३३ । व्यचि च । उ २२०
- ३४ । अशनायोदन्यधनाया वुभक्षापि-
पासागर्धेषु । उ २२१
- ३५ । न ऋन्दस्यपुत्रस्य । उ ५२३
- ३६ । दुरस्यर्द्धविणस्युर्द्धवयति-रिष-
यति । उ ५२४
- ३७ । अन्वापस्यात् । उ ५२४
- ३८ । देवसुक्नयोर्यजुषि काठके । उ ५२४
- ३९ । कव्यध्वरष्टनस्यर्चि लोपः ।
उ ५२५ [उ ३५६
- ४० । द्यतिस्यतिमास्थानिति किति ।
- ४१ । शाङ्गोरन्यतरस्याम् । उ ३५६
- ४२ । दधातेर्हिः । उ ३६०
- ४३ । जङ्गतेश्च क्ति । उ ४६४
- ४४ । विभाषा कन्दसि । उ ५२५
- ४५ । सुधित वसुधित नेमधित विष्णु-
धिषीड च । उ ५२५
- ४६ । दो ददुघोः । उ ३६०
- ४७ । अच उपसर्गात् तः । उ ३६०
- ४८ । अपो भि । पू १६२
- ४९ । सः स्यार्धधातुके । उ ७६
- ५० । तासङ्ग्योर्लोपः । उ १३

- ५१ । रि च । उ १३
 ५२ । ह एति । उ २७
 ५३ । यीवर्गयोर्दीधीवेत्येः । उ १२६
 ५४ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदा-
 मच इस् । उ २०२
 ५५ । आब्रज्यधामीत् । उ २०१
 ५६ । दम्भ इस् । उ २०१
 ५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । उ २०३
 ५८ । अत्र लोपोऽध्यासस्य । उ २०१
 ५९ । ह्रस्वः । उ १०
 ६० । ह्रस्वादिः शेषः । उ १०
 ६१ । शर्पूर्वाः स्ययः । उ ३२
 ६२ । कुहोश्चुः । उ २५
 ६३ । न कवतेर्यङि । उ २०९
 ६४ । लघेऽन्दिस् । उ ५२५
 ६५ । दाधति-दर्धति-दर्धर्षि-बोभूत
 तेतिक्तेऽलघ्या-पनीफणत्-संसनिष्य-
 दत्-करिक्त्-कनिक्रदङ्गिरिभद्वि-
 ध्वतो-द्विद्युतत्-तरित्ततः-सरीस्-
 पतं-वरीष्ठजन्मर्ज्यागनीगन्तीति
 च । उ ५२६
 ६६ । उरत् । उ २५
 ६७ । द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणम् । उ ७७
 ६८ । व्यथो लिटि । उ ८१
 ६९ । दीर्घ इणः किति । उ ११७
 ७० । अत आदेः । उ २६
 ७१ । तस्माद्बुद्धिहलः । उ ४२
 ७२ । अओतेच । उ १४७

- ७३ । भगतेरः । उ १०
 ७४ । ससूवेति निगमे । उ ५२७
 ७५ । निजां त्रयाणां गुणः स्त्री । उ १३१
 ७६ । ऋजामित् । उ १२९
 ७७ । अतिपिपत्त्योश्च । उ १२८
 ७८ । वड्डलं छन्दसि । उ ५२७
 ७९ । सन्यतः । उ ६१
 ८० । ओः पुयण्यपरे । उ १८९
 ८१ । स्रवति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-
 स्रवति-च्यवतीनां वा । उ १८९
 ८२ । गुणो यङ्कुकोः । उ २०६
 ८३ । दीर्घो ऽकितः । उ २०७
 ८४ । नोम्वञ्चुञ्चुञ्चुञ्चुञ्चुकसपतपद-
 स्तान्दाम् । ज २०९
 ८५ । लुगतोलुनासिकान्तस्य । उ २०९
 ८६ । जपजमदहृदशभञ्जपगाञ्च । उ २०८
 ८७ । चरफलोश्च । उ २०८
 ८८ । उत् परस्यातः । उ २०८
 ८९ । ति च । उ ३५०
 ९० । रीगृदुपधस्य च । उ २०९
 ९१ । र्षिकौ च लुकि । उ २१५
 ९२ । कतश्च । उ २१६ [उ ६१
 ९३ । सन्वञ्चुनि चङ्परि ऽनग्लोपे ।
 ९४ । दीर्घो लघोः । उ ६१ [उ १७१
 ९५ । अत् ऋदृत्वरप्रथक् दक्ष्णशाम्
 ९६ । विभाषा वेष्टिवेष्ट्योः । उ १९२
 ९७ । ई च गणः । उ १८२

अष्टमाध्याये प्रथमे पादे ।

- १ । सर्वस्य द्वे । पू ७३५
- २ । तस्य परमान्तेडितम् । पू ४६
- ३ । अनुदात्तं च । उ ५४४
- ४ । नित्यवीक्ष्योः । पू ७३५
- ५ । परेर्वर्जने । पू ७३५
- ६ । प्रसप्तपोटः पादप्ररणे । उ ५२७
- ७ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये । पू ७३६
- ८ । वाक्यादेरामन्वितस्यास्यसंमति-
कोपकृत्यनभर्त्सनेषु । पू ७३६
- ९ । एकं बहुव्रीहिवत् । पू ७३६
- १० । आवाधे च । पू ७३७
- ११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु । पू ७३७
- १२ । प्रकारे गुणवचनस्य । पू ७३७
- १३ । अकच्छे प्रियसुखयोरन्यतर-
स्याम् । पू ७३८
- १४ । यथास्ते यथायथम् । पू ७४०
- १५ । इहं रहस्यमर्यादावचनव्यक्त-
मण्यत्तपालप्रयोगाभिव्यक्तिषु । पू
७४०
- १६ । पदस्य । पू १७४
- १७ । पदात् । पू १७४
- १८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । पू १७४
- १९ । आमन्वितस्य च । उ ५३८
- २० । युष्मदस्यदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
स्ययोर्वानावौ । पू १७५
- २१ । बहुवचनस्य बहुवचनौ । पू १७५
- २२ । तेमयावेकवचनस्य । पू १७५

- २३ । त्वामौ द्वितीयायाः । पू १७६
- २४ । न चवाचाहैवयुक्ते । पू १७६
- २५ । पश्चार्थैश्चानालोचने । पू १७७
- २६ । सप्त्वायाः प्रथमाया विभाषा । पू
- २७ । तिङो गेत्वादीनि कुत्सनाभी-
क्षणयोः । उ ६१२
- २८ । तिङ्ङतिङः । उ ६१२
- २९ । न नुट् । उ ६१२
- ३० । निपातेर्यद्यादिहल्लङ्कारविज्ञे चैव-
ग्नकञ्चिद्व्यत्युक्तम् । उ ६१२
- ३१ । नह प्रत्यारम्भे । उ ६१२
- ३२ । सत्त्वं प्रप्ते । उ ६१३
- ३३ । अङ्गाप्रातिलोभ्ये । उ ६१३
- ३४ । हि च । उ ६१३ [६१३
- ३५ । छन्दस्यनेकमपि माकाङ्क्षम् । उ
- ३६ । यावद्यथाभ्याम् । उ ६१३
- ३७ । पूजायां नानन्तरम् । उ ६१३
- ३८ । उपसर्गव्यवेतं च । उ ६१४ [६१४
- ३९ । तपस्यपश्यताहैः पूजायाम् । उ
- ४० । अहो च । उ ६१४
- ४१ । गेपे विभाषा । उ ६१४
- ४२ । पुरा च परीक्षायाम् । उ ६१४
- ४३ । नित्यतुत्तुत्तुपणायाम् । उ ६१५
- ४४ । किं क्रियाप्रप्तेऽनुपसर्गमपति-
विद्धम् । उ ६१५
- ४५ । लोपे विभाषा । उ ६१५
- ४६ । एहिमन्ये प्रहसे लट् । उ ६१६
- ४७ । जात्यपूर्वम् । उ ६१६

४८ । किं वृत्तं च चिदुत्तरम् । उ ६१६

४९ । आहो उताहो आनन्तरम् । उ

६१६

५० । शेषे विभाषा । उ ६१६

५१ । गत्वर्थलोटा लृण् चेतु कारकं

सर्वान्यत् । उ ६१६

५२ । लोट् च । उ ६१७ [उ ६१७

५३ । विभाषितं स्योपसर्गमनुत्तमम् ।

५४ । हन्त च । उ ६१८ [निके । उ ६१८

५५ । आस एकान्तरस्य मन्वितमन-

५६ । यद्विस्तपसं चन्दसि । उ ६१८

५७ । अनचिदिबगोत्वादितद्विताब्जे-

डितेष्वगतेः । उ ६१९

५८ । चादिषु च । उ ६१९

५९ । चवायोगे प्रथमा । उ ६१९

६० । हेति श्रियायाम् । उ ६१९

६१ । अहेति विनियोगे च । उ ६२०

६२ । आहलोप एवेत्वधारणम् । उ

६२०

६३ । चादिलोपे विभाषा । उ ६२०

६४ । वैवावेति च चन्दसि । उ ६२०

६५ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । उ ६२०

६६ । यद्वृत्ताच्चित्यम् । उ ६२१

६७ । पूजनात् पूजितमनुदात्तं का-

द्यादिभ्यः । उ ६२१

६८ । सगतिरपि तिङ् । उ ६२१

६९ । कुत्सने च सुष्यगोत्वादौ । उ ६२२

७० । गतिर्गतौ । उ ६२२

७१ । तिङि चोदात्तवृत्ति । उ ६२२

७२ । आसन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

पू १७७

[पू १७८

७३ । आसन्विते समानाधिकरणे । *

७४ । सामान्यवचनं विभाषितं विशेष-

वचने । † उ ५४०

अष्टमाध्याये द्वितीये पादे ।

१ । पूर्वत्वाच्चिदम् । पू १२

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिष्व-

कृति । उ १५६

३ । न सु ने । पू १८०

४ । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनु-

दात्तस्य । उ ५४१

५ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । उ ५४१

६ । स्वरितो बाहुदात्ते पदादौ । उ ५४१

७ । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । पू १०६

८ । न ङिसंबुद्धोः । पू १५५ [पू ६७८

९ । मादुपधायाश्च सतोर्वोऽयवादिभ्यः

१० । अयः । पू ६७९

११ । संज्ञायाम् । पू ६७९

१२ । आसन्दीवदधीवञ्चक्रीवत्-कञ्ची-

वद्भूमणश्चर्भण्वती । पू ६७९

* सामान्यवचन मित्यधिकः पाठः भा-

ष्यसम्मतः ।

† विभाषितं विशेषवचने बहुवचन-

मिति भाष्यसम्मतः पाठः ।

- १३ । उदन्वानुदधौ च । पू ६७८
 १४ । राजन्वान् सौराज्ये । पू ६८०
 १५ । कन्दसीरः । उ ५२७
 १६ । अनो नुद् । उ ५२७
 १७ । नाह्वस्य । उ ५२८
 १८ । कपो रो लः । उ ८०
 १९ । उपसर्गस्यायतौ । उ ६५
 २० । यो यङि । उ २०८
 २१ । अचि विभाषा । उ १५५
 २२ । परेश घाङ्गयोः । उ ४४७
 २३ । संयोगान्तस्य लोपः । पू ३६
 २४ । रात् सस्य । पू १२२
 २५ । धि च । उ २७
 २६ । अलो अन्वि । उ ४०
 २७ । ह्रस्वादङ्गात् । उ ८३
 २८ । इट ईटि । उ ३५
 २९ । स्तोः संयोगाद्योरन्ते च । पू १६६
 ३० । चोः कुः । पू १६५
 ३१ । हो ङः । पू १४६
 ३२ । दादेर्धातोर्धः । पू १४६
 ३३ । वा द्रुहसुहसुहसिहाम् । पू १४७
 ३४ । नङो धः । पू १८१
 ३५ । आह्वस्यः । उ ११७
 ३६ । प्रसभ्रसज्जज्जज्जयजराजभा-
 जज्जयां षः । पू १३०
 ३७ । एकाचो वयो भष अपनस्य
 सृधोः । पू १४६
 ३८ । दधस्तयोश्च । उ १३०

- ३९ । अलां जयो ऽन्ते । पू ४८
 ४० । अवस्तयोर्धोऽधः । उ ४०
 ४१ । पढोः कः सि । पू १२१
 ४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
 च दः । उ ३४६ । ३४७
 ४३ । संयोगादेरातो धातोर्यस्यतः । उ
 ४४ । ल्वादिभ्यः । उ ३४७
 ४५ । ओदितश्च । उ ३४७
 ४६ । क्षियो दीर्घात् । उ ३४६
 ४७ । य्यो ऽस्यर्थे । उ ३४८
 ४८ । अञ्चोऽनपादाने । उ ३४८
 ४९ । दिवो ऽविजिगीषायाम् । उ ३४९
 ५० । निर्वाणो ऽवाते । उ ३४९
 ५१ । शुषः कः । उ ३४९
 ५२ । पचो वः । उ ३४९
 ५३ । सायो मः । उ ३५०
 ५४ । प्रस्त्रोऽन्यतरस्याम् । उ ३५०
 ५५ । अनुपसर्गात् फुल्लजीवकयोक्ताघाः
 । उ ३५०
 ५६ । नुदविदोन्दत्ताघाह्नीभ्योऽन्य-
 तरस्याम् । उ ३५१
 ५७ । न ध्यास्वापृमूर्द्धिमदाम् । उ ३५१
 ५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः । उ ३५१
 ५९ । भित्तं शकलम् । उ ३५२
 ६० । कृणमाधमर्थे । उ ३५२
 ६१ । नक्षत्तनिषत्तावुत्तप्रतृतेर्कृत्तगूर्ता-
 नि ऋन्दसि । उ ५२८
 ६२ । किनुप्रत्ययस्य कुः । पू १६५

- ६३ । नशेर्वा । पू १८५
 ६४ । मो नो धातोः । पू १५१
 ६५ । लोच । उ ५८
 ६६ । ससजुषो रुः । पू ७७ [४८७
 ६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । उ
 ६८ । अहन् । पू १८३
 ६९ । रो ऽसृपि । पू ८० [उ ५२८
 ७० । अन्नरूपधरवरित्युभयथा छन्दसि ।
 ७१ । भुवस महाव्याहृतेः । उ ५२८
 ७२ । वसुक्तं सुध्वंस्वनडुहं दः । पू १४९
 ७३ । तिथ्यनस्तेः । उ १२६
 ७४ । क्षिपि धातोर्द्वा । उ १२६
 ७५ । दश्च । उ १२१
 ७६ । वीरुपधाया दीर्घ इकः । पू १८५
 ७७ । हलि च । पू १५७
 ७८ । उपधायां च । उ ३४
 ७९ । न भर्कुरुाम् । पू ६२०
 ८० । अदसो ऽसेर्दादु दो मः । पू १७९
 ८१ । एत ईद्वज्जवचने । पू १८९
 ८२ । वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तः । पू ५३
 ८३ । प्रत्यभिवादे ऽम्बुहे । पू ५३
 ८४ । दूराद्भूते च । पू ५४
 ८५ । हैहेप्रयोगे हैहयोः । पू ५४
 ८६ । गुरोरन्वतो ऽनन्यस्याथेकैकस्य
 प्राचाम् । पू ५४
 ८७ । ओमभ्यादाने । उ ५२८
 ८८ । मे यज्ञकर्मणि । उ ५२९
 ८९ । प्रणवटेः । उ ५२९

- ९० । याज्यान्तः । उ ५२९
 ९१ । ब्रूहिप्रोष्यत्रौषधौषडावहाना-
 मादेः । उ ५२९
 ९२ । अग्नीन्नेषणे परस्य च । उ ५२९
 ९३ । विभाषा घृष्टप्रतिवचने हेः । उ
 ५२९
 ९४ । निगृह्यानुयोगे च । उ ५७०
 ९५ । आन्नेडितं भर्त्सने । उ ५७०
 ९६ । अङ्गयुक्तं तिङ्ङाकाङ्क्षम् उ
 ५३०
 ९७ । विचार्यमाणानाम् । उ ५३०
 ९८ पूर्वं तु भाषायाम् । उ ५३१
 ९९ । प्रतिश्रवणे च । उ ५३१ [उ ५३१
 १०० । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।
 १०१ । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने
 । उ ५३१ [५३१
 १०२ । उपरि स्विदासीदिति च । उ
 १०३ । स्वरितमात्रे डिते ऽस्त्यासंभति
 कोपकुत्वनेषु । उ ५३२ [उ ५३२
 १०४ । स्त्रियाथीः प्रैषेषु तिङ्ङाकाङ्क्षम् ।
 १०५ । अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।
 उ ५३२
 १०६ । श्रुतावै च इदुतौ । उ ५३२
 १०७ । एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्व-
 स्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । उ ५३३
 १०८ । तयोर्व्यावचि संहितायाम् । उ
 ५३३

अष्टमाध्याये तृतीये पादे ।

- १ । मतवसो र संवृद्धौ छन्दसि । उ ५३४
- २ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
पू ६६
- ३ । आतो ऽटि नित्यम् । उ ५३५ [६६]
- ४ । अनुनासिकात् परो ऽनुस्वारः । पू
- ५ । समः सुटि । पू ६६
- ६ । पुमः खय्यम्परे । पू ६७
- ७ । नम्यव्यप्रशान् । पू ६८
- ८ । उभयघर्ण । उ ५३४
- ९ । दीर्घादटि समानपदे । उ ५३४
- १० । नृन् मे । पू ६८
- ११ । स्तवान् पायौ । उ ५३५
- १२ । कानाञ्जडिते । पू ६८
- १३ । ठो ढे लोपः । उ ७२
- १४ । रो रि । पू ८०
- १५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पू ४६
- १६ । रोः सुपि । पू १५०
- १७ । भोभगोअघोअवर्णपूर्वस्य यो
ऽशि । पू ७८ [पू ७८]
- १८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।
- १९ । लोपः शाकल्यस्य । पू ४१
- २० । ओतो ग. र्यस्य । पू ७८
- २१ । उजि च पदे । पू ७८
- २२ । हलि सर्वेषाम् । पू ७८
- २३ । मोऽनुस्वारः । पू ६२
- २४ । नद्यापदानस्य कलि । पू ६२
- २५ । मो राजि समः कौ । पू ६३

- २६ । हे मपरे वा । पू ६३
- २७ । नपरे नः । पू ६४
- २८ । ङ्णोः कुक्कुक् शरि । पू ६४
- २९ । डः सि धुः । पू ६४
- ३० । नच । पू ६५
- ३१ । शि तुक् । पू ६५
- ३२ । उमो ह्रस्वादचि ऊसुगिनित्यम् ।
पू ६५
- ३३ । मय उजो वो वा । पू ५७
- ३४ । विसर्जनीयस्य मः । पू ६६
- ३५ । शर्परे विसर्जनीयः । पू ७२
- ३६ । वा शरि । पू ७२
- ३७ । कुधोः + क० पौ च । पू ६८
- ३८ । सोऽगदादौ । पू ७२
- ३९ । इणः षः । पू ७३
- ४० । नमस्सरसोर्गत्योः । पू ७३
- ४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पू ७४
- ४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् । पू ७४
- ४३ । द्विस्त्रिधत्तरिति लत्वर्थे । पू ७४
- ४४ । इत्सुसोः सामर्थ्ये । पू ७५ [पू ७५]
- ४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।
- ४६ । अतः एकमिकसकृन्नापत्वकृशाक-
र्गोष्धनव्ययस्य । पू ७६
- ४७ । अधःशिरसी पदे । पू ७६
- ४८ । कस्तादिपु च । पू ६८ [५३५]
- ४९ । छन्दसि वाऽप्राञ्जडितयोः । उ
- ५० । कः करत्कर्तृनिधिक्षेपनदितेः
उ ५३५

५१ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । उ ५१५
 ५२ । पातौ च वञ्जलम् । उ ५१६
 ५३ । पञ्चाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपय-
 सोपेपु । उ ५१६
 ५४ । इडाया वा । उ ५१६
 ५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः । पू ८४
 ५६ । सङ्घेः साङः सः । पू १४८
 ५७ । इण्कोः । पू ८५ [१८६
 ५८ । तुम्बिसर्जनीयशब्दवाये ऽपि । प
 ५९ । आदेशप्रत्यययोः । पू ८५
 ६० । शासिवसिषसीनां च । उ १०६
 ६१ । स्तौतिशयोरेव षण्यभ्यासात् । उ
 २०४ [२०५
 ६२ । सः सिदिसिदिसङ्घीनां च । उ
 ६३ । प्राक् सितादङ्ब्यवाये ऽपि । उ ३८
 ६४ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । उ ३८
 ६५ । उपसर्गात् सुनोतिस्त्ववतिस्त्वति-
 स्तौतिस्तोभतिस्त्वासेनयसेधसिचसञ्ज-
 सञ्जाम् । उ ३७
 ६६ । स्रदिरप्रतेः । उ ३७
 ६७ । सन्धोः । उ ३७
 ६८ । अवाञ्जालम्बनाविदूर्ययोः । उ ३८
 ६९ । वेच खनो भोजने । उ ३८
 ७० । परिनिविध्यः सेवसितसयसिबु-
 सङ्गुस्तुसञ्जाम् । उ ३८ [उ ८८
 ७१ । सिवादीनां वाङ्ब्यवाये ऽपि ।
 ७२ । अनुविपर्यभिनिध्यः स्रन्दतेर-
 प्राणिष । उ ७८

७३ । वेः स्रन्देर निष्ठायाम् । उ १०२
 ७४ । परेच । उ १०२ [३४८
 ७५ । परिस्रन्दः प्राच्यभरतेषु । उ
 ७६ । स्फुरतिस्फुल्लयोर्निनिविध्यः । उ
 १५३
 ७७ । वेः स्वाभ्रातेर्नित्यम् । उ १६५
 ७८ । इणः षोष्मलुङ्ङिटां धो ऽङ्गात्
 उ २६
 ७९ । विभाषेठः । उ ६५
 ८० । समासे ऽङ्गुलेः सङ्गः । पू ४७४
 ८१ । भीरोः स्थानम् । पू ४७४
 ८२ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः । पू ४४१
 ८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः । पू ४७४
 ८४ । माहपितृभ्यां स्वसा । पू ४६३
 ८५ । मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् । पू
 ४६३ [उ ४३६
 ८६ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।
 ८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्त्यिचपरः ।
 उ १२२ [उ १२३
 ८८ । सुविनिदुर्भ्यः सुपिस्त्वतिसमाः ।
 ८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । उ
 ३६१
 ९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् । उ ३६१
 ९१ । कपिष्ठलो गोले । उ ३६२
 ९२ । प्रष्ठो ऽयमाग्निनि । उ ३२४
 ९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः । उ ४४२
 ९४ । बन्दीनान्नि च । उ ४३८
 ९५ । गविदधिभ्यां स्थिरः । पू ४५८

६६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । उ ३६२

६७ । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वितिकु-

शेकुशङ्कुमङ्गिपुङ्गिपरमेवर्हिर्दि-

व्यग्निभ्यः स्थः । उ ३२४

६८ । सुषामादिषु च । पू ४७४

६९ । एति संज्ञायामगात् । पू ४७४

१०० । नक्षत्राङ्गा । पू ४७५

१०१ । सुखात् तादौ तद्धिते । पू ५५८

१०२ । निस्सप्तपतावनासेवने । उ १०३

१०३ । युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् । उ ५३६

१०४ । यजुष्येकेषाम् । उ ५३६

१०५ । स्तुतस्तोमयोऽकन्दसि । उ ५३७

१०६ । पूर्वपदात् । उ ५३७

१०७ । सुजः । उ ५३७

१०८ । सनोतेरनः । उ ५३७

१०९ । सङ्घेः पृतनर्ताभ्यां च । उ ५३७

११० । न रपरखपिङ्गजिष्पृशिष्पृहि-

सवनादीनाम् । उ ३१६

१११ । सात्वटाद्योः । पू ७३०

११२ । सिचो यङि । उ २०८

११३ । मेधतेर्गतौ । उ ३९

११४ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । * उ ३४९

११५ । सोढः । उ ८९

११६ । स्तम्भुसिबुसङ्गां चङि । उ १९१

११७ । सुनोतेः स्थसनोः । उ १४५

११८ । सदेः परस्य निटि । उ ६० । उ ५३७

११९ । निव्यभिध्येऽड्व्यवाये वा कन्दसि

कौमुद्यां वार्त्तिकतया दृतं प्रमादान् ।

अष्टमाध्याये चतुर्थे पादे ।

१ । रसाभ्यां णो नः समानपदे । पू १०६

२ । अट्कुषाङ्कुम्ब्यवाये ऽपि । पू ९१

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः । पू ४१५

४ । वनं पुरगामिन्नकासिधकासारि-

काकोटरायेभ्यः । पू ४७९

५ । प्रनिरन्तःशरेणुप्लक्षान्नकार्यसदि-

रपीयूक्षाभ्यो ऽसंज्ञायामपि । पू ४८१

६ । विभाषौषधिवनस्यातिभ्यः । पू ४८१

७ । अङ्गो ऽदन्तात् । पू ३८२

८ । बाह्वनमाहितात् । पू ४८१

९ । पानं देशे । पू ४८२

१० । वा भावकरणयोः । पू ४८२

११ । प्रातिपदिकान्तुम्बिभक्तिषु च

पू ४८२

१२ । एकाजुत्तरपदे णः । पू १३८

१३ । कुमति च । पू ४८३ । उ ४१

१४ । उपसर्गादसमासे ऽपि णोपदेशस्य ।

१५ । हितुमीना । उ १४६

१६ । आनि सोढ् । उ २१

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्तित्तिहनि-

यातिवार्त्तिद्रातिष्ठातिवपतिवहति-

शास्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । उ ४१

१८ । शेषे विभाषाकक्षादावपान उप-

देशे । उ २१

१९ । अनितेः । उ १२४

२० । अन्नः । उ ३४०

२१ । उभौ साभ्यासस्य । उ १९६

- २२। हनोरत्पूर्वस्य । पू १५८
 २३। वमोर्वा । उ ११०
 २४। अन्नरदेशे । उ ४५५
 २५। अयनं च । उ ४५५
 २६। कन्दस्यृदवप्तात् । उ ५३७
 २७। नञ्धातुस्योद्बुध्यः । उ ५३८
 २८। उपसर्गादनीत्यरः । * पू ४१७
 २९। क्त्यचः । उ २९८
 ३०। शेषविभाषा । उ २९९
 ३१। ह्रस्वेजुपधात् । उ २९९
 ३२। इजादेः सनुमः । उ २९९
 ३३। वा निंसनिक्कनिन्दाम् । उ ३००
 ३४। न भाभूपूकमिगमिष्यायीवेपाम् ।
 उ ३००
 ३५। घात् पदान्तात् । उ ४५९
 ३६। नशेः घान्तस्य । उ १४०
 ३७। पदान्तस्य । पू ९१
 ३८। पदव्यवाये ऽपि । पू ४८३
 ३९। सुभ्रादिषु च । पू ३८३
 ४०। स्तोः सुना सः । पू ५९
 ४१। ट्ना टः । पू ५९
 ४२। न पदान्ताद्धीरनाम् । पू ५९
 ४३। तोः पि । पू ६०
 ४४। शात् । पू ५९ [। पू ६०
 ४५। यरो ऽनुनासिकेऽनुनासिको वा
 ४६। अचो रङ्गाभ्यां द्वे । पू ३८
 ४७। अमचि च । पू ३२

- ४८। नादिन्याक्रोशे पुलस्य । पू ३७
 ४९। यरोऽचि । पू १५१
 ५०। त्विप्रभृतिषु शाकटायनस्य । प ३७
 ५१। सर्वत्र शाकल्यस्य । पू ३८
 ५२। दीर्घादाचार्याणाम् । पू ३८
 ५३। अलां जश् अशि । पू ३६
 ५४। अभ्यासे चर् च । उ ११
 ५५। खरि च । पू ६२
 ५६। वऽवसाने । पू ९३
 ५७। अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । पू
 ५८ [६२
 ५८। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । पू
 ५९। वा पदान्तस्य । पू ६३
 ६०। तोर्लि । पू ६१
 ६१। उदः स्यात्तन्मोः पूर्वस्य । पू ६१
 ६२। अयो होऽन्यतरस्याम् । पू ६१
 ६३। शम्बो ऽटि । पू ६२
 ६४। ह्रस्वो यमां यमि लोपः । पू ३८
 ६५। अरो अरि सवर्णे । पू ४३ [५४१
 ६६। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । उ
 ६७। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्च-
 पमालवानाम् । उ ५४२
 ६८। अ अ । पू ११

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पाणिनीयाष्टकं सम्पूर्णम् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वाङ्गीस्य शुद्धिपत्रम् ।

—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अतन्द्रम्	अतन्त्रम्	६	७	अकलुद	अकलुद	१०४	२
विधोऽपि विधोऽपि	विधोऽपि	८	१	स्यैकेव	स्यैकेव	१०५	१०
विधीयमानां विधीमानं	विधीयमानं	२८	२	परस्य	परस्य नस्य	१०६	४
यणचि	यणचि	३२	१	लुत्	लुप्	१०६	१०
वाच्यः, वाच्यः, वाच्यः, वाच्यः	वाच्यः, वाच्यः, वाच्यः, वाच्यः	३६	७	द्व्यङ्गः	द्व्यङ्गः	१०७	११
वाच्ये	वाच्ये, वाच्ये, वाच्ये, वाच्ये	३६	८	ज्जसि	ज्जसि च	१०७	१८
द्वित्व	द्वित्व	३७	१	अः	अः	१०८	१३
तत्परच	तत्परच, तत्परच, तत्परच, तत्परच	३७	७	प्रथमयो	प्रथमयोः	१०८	१३
उक्तः	उत्कः	४२	३	वङ्गवचना	वङ्गवचना	११२	८
वङ्गल	वङ्गल	४८	२	षड्भ्यः	षड्भ्यः	११४	७
चत्वं	चत्वं	६१	८	वङ्ग	वङ्ग	११७	११
ख्याजादेशे	ख्याजादेशे	६८	४	उत्थः	उत्थः	११८	३
स्त्रायस्त्र	स्त्रायस्त्र	६८	८	स्थानिवत्	स्थानिवत्	१२०	६
दोषात्	दोषात्	७०	१३	प्रशास्त्रणाम्	प्रशास्त्रणाम्	१२२	२, २
दपाद्योः	दपाद्योः	७२	१४	अतिचम्बाम्	अतिचम्बाम्	१२३	८
करोरि	करोति	७३	११	याडापः	याडापः	१२७	१२
(४८८०)	(४८८० स्त्र०)	७७	३	अपूरी	अपूरी	२२८	१०
तन्त्रयुतम्	तन्त्रयुतम्	७८	११	भवन्ति	न भवन्ति	१२८	१४
दोषोऽणः	दोषोऽणः	८०	१५	प्रज्ञेया	प्रज्ञेया	१२८	१६
त्यस्यसिद्धत्वा	त्यस्यसिद्धत्वा	८१	८	वाक्की	वाक्की	१३५	७
इल्लुप्यते	इल्लुप्यते	८८	८	पुनर्भवम्पुनर्भवो	पुनर्भवम्पुनर्भवो	१३८	२
उेरित्यस्य	उेरित्यस्य	८३	५	कैयट	कैयट	१३८	८
यस्य य	यस्य स	१००	११	मनहु	मनहु	१४४	१
करणेण	करणेन	१०१	५	प्रियक्रोष्टा	प्रियक्रोष्टा	१००	००

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
इग्यणः	इग्यणः	१४७ ७	चावाच्यः	चाव्याच्यः	२३१ ७
इत्यकारा	इत्यधिकारा	१४८ ८	सुखेदा	सुखेदा	२३४ ४
अनडुहा	अनडुहा	१४९ ६	अतत्स्य	अतत्स्य	२३४ ६
न्युपन्	नुपूषन्	१५९ ६	क्रोडादे	क्रोडादे	२३५ १४
अन्दस्ये	अन्दस्ये	१६० ८	यूनक्तिः	यूनक्तिः	२४२ १३
दष्टनः	दष्टनः	१६३ ६	परिजेदक	परिच्छेदक	२४६ १
चर्या	चर्या	१६५ १८	कारकर्म	कारकं कर्म	२४८ ४
द॥१७	द॥११७	१७४ १७	खयञ्छेत्	खयं छेत्	२५२ १
वदप्रत्यया	वप्रत्यया	१७९ ११	मथनाति	मथ्नाति	२५४ ४
ऋदुशन	ऋदुशन	१८८ १२	वैकुण्ठं	वैकुण्ठं	२६० ८
रुद्धतल	रुद्धतल	१८४ ८	किञ्चित्	कञ्चित्	२७३ ६
गोवाक्	गवाक्	१८५ १	द्राक्षीदिनि	द्राक्षीदिति	२७८ ७
नुम्	नित्यं नुम्	१८७ ५	क्रुद्धो	क्रुधुद्धो	२७८ ११
नुन	नुम् न	१८७ १४	जायते	जायते	२८० ३
अतिवपत्	अतिववत्	१८८ १	चतुर्थी	चतुर्थी	२८३ १
है	है	२०१ ६	प्रवचनीये	प्रवचनीयै	२८१ ५
स्वर	सुप्स्वर	२०२ २	प्रतिपदिकार्थ	प्रतिपदिकार्थ	२८३ ११
उखाञ्चत्	उखाञ्चत्	२ ८ १४	भद्रभद्र	भद्रभद्र	३०६ १
वक्षति	वक्षति	२०८ ३	सुखार्थ	सुखार्थ	३०६ २
द्विपद्	द्विपाद्	२०८ १४	चतुर्थी	चतुर्थी	३०६ ३
द्वैषयो	द्वैषयो	२१४ ४	पुष्कलको	पुष्कलको	३०८ ४
अखड्गा	अखड्गा	२१५ ३	ख०	खः	३१५ ५
उनुप	अनुप	२१५ १२	प्रातिपदिकस्या	प्रातिपदिकस्य	३२४ १
विप्ति	विप्ति	२१८ १३	प्रमाणा	प्रणाभा	३२८ ४
है	है	२२० १२	गङ्गम्	गङ्गम्	३३३ ३
नित्यमिति	नित्यमिति*	२२१ २	उचचर्म	उपचर्म	३३४ १४
उत	उतः	२३० १	दूरार्थ	दूरार्थ	३४३ ३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
तजकाभ्यां	तजकाभ्यां	३४७ १	अष्टानां गवां	अष्टानां गवां	३८८ २
भञ्ज	भञ्जण	३४७ ३	वडवः	वडवाः	३८९ ७
तुर्थान्य	तुर्थान्य	३४८ १२	पुर्व	पूर्व	३८७ ५
एतै	एतैः	३५२ २	इच्छाया	इच्छाया	३८७ ७
पौर्वशाल	पौर्वशालः	३५६ १	जस्	जस्	४०२ ५
संख्यायामस्तुति	संख्यायाम् तत्ति	३५६ ७	नद्यतश्च	नद्युतश्च	४०४ ५
परमोत्कृष्टाः	परमोत्कृष्टा	३६२ १	चेत्तः	चेतः	४०८ ७
जातीय	जातीय	३६२ ५	बहुव्रीहौ	बहुव्रीहौ	४१२ ४
सारङ्गः	सारङ्गः	३६५ ८	खः ङ्ग	खङ्गः	४१४ ५
मुबु	सुबु	३७८ ८	खंजाया	खंजाया	४१५ १३
स्तृतीया	स्तृतीया	३८० ५	इयु	शुद्ध	४२४ ३
तत्पुरुषस्या	तत्पुरुषस्या	४८० १२	टच् स्यात्	टच् स्यात्	४४३ ८
निर्गत्य	निर्गत	३८१ २	ब्राह्मणा	ब्राह्मणा	४४८ ४
चत्	चात्	३८१ ६	मयुर	मयुर	४५० १०
संख्यायादेः	संख्याव्ययादेः	३८१ ६	जर्वटीवम्	जर्वटीवम्	४५३ ७
अहर्गृह्यं	अहर्गृह्यं	३८१ ६	गस्तानि	गस्तानि	४५७ ८
टच्	टच्	३८२ २	ब्राह्मणीपुत्रः	ब्राह्मणीपुत्रः	४६२ १२
द्विगोव्यत्य	द्विगोरित्य	३८२ ७	उदकमन्थः	उदकमन्थः	४६७ १५
जुम्नादिषु	जुम्नादिषु	३८३ ४	खंजाया	खंजाया	४७८ १६
माहः	माह	३८४ ६	पानन्देशे	पानन्देशे	४८२ १
एकाह	एकाहः	३८४ ७	कुक्षिनानि	कुक्षितानि	४८४ ५
टच्	टच्	३८५ ७	प्रागण	प्रागण	४८८ १
द्विगो	द्विगोः	३८५ १२	देवम्	दैवम्	४८८ १२
(१८२)	(१८२)	३८६ १०	ग्लोचकायनः	ग्लोचकायनः	४८२ ८
ब्राह्मणो	ब्राह्मणो	३८७ ३	रन्यन्धिः	रन्यन्धिन्	४८६ ७
(१८८)	(६८८)	३८८ ८	कद्वाः	कद्वाः	५०८ १७
अष्टनः	अष्टनः	३८८ १२	मपुर्वो	मपुर्वो	५१३ ८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
बहुकुल्य	बहुकुल्यः	५१४ १४	बहुक्	बहुक्	५८३ १३
माहाकुलीन	माहाकुलीनः	५१४ १७	ब्राह्मण	ब्राह्मण	५८४ २
यामुन्दायिनः	यामुन्दायिनः	५१६ ६	कौपिञ्जलः	कौपिञ्जलः	५८६ १३
पर	पूर्व	५१६ १२	कार्पास	कार्पास	५८८ १
गार्गी	गार्गी	५१८ १६	शब्दाभ्यां	शब्दाभ्यां	६०३ १०
समाधेयम्	समाधेयम्	५२० १३	भक्तादण	भक्तादण	६१८ ३
माहेन्द्रीयम्	माहेन्द्रीयम्	५३१ १३	प्राग्निच्यता	प्राग्निच्यता	६२० १
गृहणेन	गृहणेन	५४२ १४	आभिचीयम्	आभिचीयम्	६२६ १
वुञ्छण्	वुञ्छण्	५४६ ४	शूर्पादज	शूर्पादज्ज	६३२ ८
औलूखलो	औलूखलो	४५५ ४५	चतुरादीन्	चतुरादीन्	६५२ १३
अदादीनि	त्यदादीनि	५६० १५	ब्राह्मण्यम्	ब्राह्मण्यम्	६५४ ६
हृद्वा	हृद्वा	५६१ ८	अवरसो	अवरसो	६६० ४
विभाषो	विभाषो	५६२ ६	स्वार्थे	स्वार्थे	६६७ ८
नियमाथं	नियमाथं	५६२ १५	शीतकरः	शीतकः	६७४ १
सैन्यवः	सैन्यवः	५६५ ८	दीर्घम्	दीर्घस	६८५ १८
दित्वाहुजि	दित्वाहुजि	५६५ १३	शृङ्ग	शृङ्ग	६८५ १८
वैतकीयम्	वैतकीयम्	५६६ १२	शयुः	शयुः	६८८ ८
निषिद्धये	निषिद्धये	५७० ३	ऽपवादः	ऽपवादः	६९० ११
सम्बत्सरात्	संबन्सरात्	५७१ ५	ध्यसज	ध्यसज्ज	६९७ १४
साम्बत्सरिक	सांबत्सरिक	५७१ ६	तैधानि	तैधानि	६९८ ४
जुष्टुलो	जुष्टुलो	५७१ १५	दान्द्रव्य	दान्द्रव्य	७०० १०
दसौ	कसौ	५७२ १	प्राज्ञेतामसम्	प्राज्ञेतामसम्	} ७०१ १
अवयवाहतोः	अवयवाहतोः	५७३ ४	पञ्चतितमसम्		
रौहिण्य	रौहिण्यः	५७६ १३	कनन्य	कनन्य	७०४ २
तत्त्वैव	तत्त्वैव	५७६ १५	तृतीया	तृतीया	७०८ ६
आध्यात्मं	अध्यात्मं	५८१ २	पुर्वस्था	पुर्वस्था	७०८ ७
अनोदादा	अनोदात्ता	५८२ १६	उज्ज	उज्ज	७१४ १२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ पंक्तौ
एकशालिकः	एकशालिकः	७१५ ११२	लुण्ठति	लुण्ठति	५४ ५
ब्राधायन्यः	ब्राधायन्यः	७१५ ८	ढेष्ट	ढेष्ट	५५ १२
ब्राधायना	ब्राधायना	७१७ ६	जभि	जभ	५६ २१
कण्ड	दण्ड	७१७ १४	पूनः	पुनः	६१ १५
उत्तर	उत्तर	७१८ ४	प्रतीत्यत्व	गतिष्वित्यत्व	६४ १
त्याभ्यादिदकेषु	त्याभ्युदयिकेषु	७२६ ४	धित्व	धित्वः	७० ७
करोति	करोति	७३० १४	प्रनासते	प्रणासते	७१ १८
समायौञ्च	समयाञ्च	७३३ ३	तच्च	तच्चू	७३ १७
घातयिष्यामि	घातयिष्यामि	७३६ १२	सूक्तं	सूक्ति	७४ ५
क्लावत्व	क्लावत्व	७४० ३	आमयनि	आमयति	८६ १२
प्राचीणां	प्राचीनां	७४१ १६	यच्छति	यच्छति	८६ १७

उत्तरार्द्ध शुद्धिपत्रम् ।

दीर्घे	दीर्घे	८ ४	स्येनतः	स्येनतुः	८७ २०
लङ् लुङ्	लुङ् लङ्	१५ १४	अस्नानीत्	अस्नानीत्	८७ २०
लिङाशिपि	लिङ्ङाशिपि	१८ ६	अभ्यास	अभ्यास	१०१ १२
स्तिङा	स्तिङ्ङा	१८ ८	खङ्क्ता	खङ्क्ता	१०२ ६
इन्व	इन्व	२० १	ययन्व	ययन्व	१०३ ४
इण्डि	इण्डि	२८ १४	वृद्धः	वृद्धिः	१०८ ६
ऐधिदम्	ऐधिदम्	२८ १७	धातुकोपदेशे	धातुके उपदेशे	१११ १२
पद्यभिद	पद्यभिद	३० १	द्वेषै	द्वेषै	१११ १६
विण	विण	३० ६	द्वेषावहै	द्वेषावहै	१११ १६
दंष्ट	दंष्ट	३१ २	वैचित्त्यार्थः	वैचित्त्यार्थः	११३ ८
स्वरत्याते	स्वरत्यादे	४० १	ऐपीत्	ऐपीत्	११८ १७
असैद्दाम्	असैद्दाम्	४० ६	मास्थानो	मास्थानो	१२० ८
श्रुति	श्रुति	४१ ५	सुपुषुः	सुपुषुः	१२३ १८
ललाञ्च	ललाञ्च	४७ २	गृह्णामां	गृह्णामा	१२८ ७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ पंक्ति
णिजा	निजा	१३१ ५	दूतयति	दूषयति	१८६ १०
शपो	शपो	१३३ ४	लिलिखिषति	लिलिखिषति	२०० १५
तर्पा	तर्पा	१४० १८	आप्त्रपृधा	आब्रत्रपृधा	२०१ ५
अदसत्	अदसत्	१४२ १७	आप्त्रपोति	आब्रत्रपोति	२०२ ५
अधविष्ट	अधविष्ट	१४६ १८	सनिष्यते	सन्निष्यते	२०५ ८
प्रागल्भे	प्रागल्भ्ये	१४८ ३	बोभूयते	बोभूयते	२०६ ७
बिलेखने	बिलेखने	१५२ १२	चेकीयते	चेकीयते	२१० ८
भूजो	भुजो	१५५ २२	अयोयावीत्	अयोयावीत्	२१५ ७
खटा	खटा	१५६ ३	मैथुणे	मैथुने	२२२ ५
ऽयम्	ऽयम्	१५६ २२	उ५(७८०००)	(उ५७८००)	२२४ ६
अक्षुत्त	अक्षुत्त	१५८ १७	हल	हल्	२२५ २
युजिर्	युजिर्योगे	१५८ १७	उखा	उखा	२२७ ११
बोधने	बोधने	१६१ २२	(उ२८०)	(उ११५८०)	२३३ ७
(उ५८८०)	(उ१५५८०)	१६३ ७	खलने	खलने	२३८ ६
मीणाति	मीणाति	१६४ ११	ग्लाघा	ग्लाघा	२३८ १०
स्तन्भ्वादय	स्तन्भ्वादय	१६४ १८	निषेधः	निषेधः	२३८ ६
लुण्टस्ते	लुण्टस्ते ये	१७२ ११	चन्द्रीयियिषति	चन्द्रीयियिषति	२३८ ८
लुण्टयति	लुण्टयति	१७२ ११	वेच्छति	वेच्छति	२३८ १०
कुम्बि	कुम्बि	२७५ १२	पत-	पतङ्गस्य सखम् ३४१	१६
पूर्व	पूर्व (र्व)	१७५ १८	ङ्गस्य सखं	(त्याज्यम्)	२४२ १
अददंशत्	अददंशत्	१७६ ४	जहते	जहतेः	२४७ १५
दम्बादे	दम्बादे	१७६ ६	सदा कुबते	सदा कुबते	२४८ १०
सामर्थ्यं	सामर्थ्यं	१७६ २०	स्योपखुबते	स्योपखुबते	२४८ १२
बन्धस्य	बन्धस्य	१७६ २१	प्रक्रामति	प्रक्रामति	२५१ ७
अन्वेषणे	अन्वेषणे	१८४ १३	ससञ्चारणे	ससञ्चारणे	२५२ १८
अससत्	अससत्	१८४ १७	आरोहन्ति	आरोहयन्ति	२५८ ६
ठिलोपः	ठिलोपः	१८५ १२	यजति	यजन्ति	२५८ १७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
बलादि	बलादि	२७० १३	चतुर्दशभ्यो	चतुर्दशभ्यो	३६२ ४।५
नित्यखलम्	नित्यखलम्	२७१ ३	तिग्मम्	तिग्मम्	३६२ २०
शिष्	शिष्	२७७ १४	दृग्भ्यो	दृग्भ्यो	३६३ २२
खटौ	खटौ	२८४ ३	समूहः	समूहः	३६५ १२
समीप्ये	समीप्ये	२८४ १०	मयूरश्च	मयूरश्च	४०० १८
भुङ्ध्वम्	भुङ्ध्वम्	२८५ १६	खल्वर	खल्वर	४०३ १
भ्यवरध्वे	भ्यवरध्वे	२८५ १६	चान्माडि	चान्माडि	३०३ १६
समहार	समभिहार	२८६ ५।६	ह्रियः	ह्रियः	४०८ ७
प्रेङ्गणीयम्	प्रेङ्गणीयम्	२८६ १२	हीकः	हीकः	४०८ ७
नियोज्यौ	नियोज्यौ	३१२ ६	स्मृहयायः	स्मृहयायः	४०८ २१
नियोग्यो	नियोज्यो	३१२ ७	पल्लवी	पल्लवी	४१७ ६
व्याघ्रः	व्याघ्रः	३२१ २	हनुपो	हनुपो	४१७ १२
पूर्वसरः	पूर्वसरः	३२८ ६	व्यस्त	व्यस्त	४१७ १८
प्रतिस्मृतेत्यादि	प्रतिस्मृतेत्यादि	३४६ ८	अब्दादयश्च	अब्दादयश्च	४१८ १८
खदि	खदि	३५३ १५	त्यद्दः	त्यद्दः	४१६ १
निष्ठा	निष्ठा	३५४ १	रन्मोमे	रन्मोमे	४१६ १४
अपितम्	अपितम्	३५८ ७	अघाते	अघाते	४१६ १८
मिति	मिति किति	३५६ १३	शक्यविभ्यः	शक्यविभ्यः	४२० ४
विलापी	विलापी	३७१ ४	वामयो	वामयोः	४२० ७
इण् नशि	इण् नशि	३७४ ६	घृत्वा	घृत्वा	४२० १६
शृणोती	शृणोती	३८० १२	अध्या	अध्या	४२० १८
प्राणिनं	प्राणिनः	३८१ १४	शस्त्रम्	शस्त्रम्	४२४ ६
क्लेश	क्लेश	३८१ १७	यत्प्रत्ययः	यत्प्रत्ययः	४२८ १८
गृध्रि	गृध्रि	३८२ १५	अग्नी	अग्नी	४३६ ११
रुवन्	रुवन्	३८४ १७	उचितमित्यर्थः	उचितइत्यर्थः	४३८ १७
भङ्गे	भङ्गे	३८८ २	अग्निनुषः	अग्निनुषः	४४० १०
हजः	हजः	३८८ ५	सङ्घः	सङ्घः	४४४ १५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
८पचप्स्यात्	५प् च स्यात्	४४५ १४	पूर्वस्या	पूर्वस्यार्वास्या	५३३ ४
तस्मिन्नभि	तस्मिन्नभि	४४५ १७	त्याध्वाय	त्याध्वाय	५३३ २१
अन्नघणः	अन्नघणः	४४५ १८	शाकलस्य	शाकलस्य	५३४ १
घनमागये	घनमानये	४४५ १८	पशूनां	पशूनां	५३४ १५
पयस्वदः	५पवादः	४५२ ७	मान्नेहित	मान्नेहित	५३५ ८
ज्ञाथेयोः	ज्ञाथेयोः	४५६ ४	करत्करति	करत्करति	५३५ १२
दीर्घः	दीर्घः	४६६ १५	पञ्चम्याः परा	पञ्चम्याः पराव	५३५ १७
भुक्ते	भुङ्क्ते	४६७ ११	अध्यथे	अध्यथे	५३५ १८
इगुपथ	इगुपथ	४७१ २	सृष्टं	सृष्टं	५३६ ५
पदंशम्	भूल्लेनोपदंशम्	४७३ १	यजुष्वे	यजुष्वे	५३६ १८
लुक्लदम्	लुक्लदम्	४७६ १	पुभ्यः	पुभ्यः	५३८ ३
नभोगिरो	नभोगिरो	४७८ ११	सिद्धम्	सिद्धम्	५४० २२
गग	नग	४८३ ७	सुवत्तगयोऽयम्	सुवत्तगयायाम्	५४३ ८
वगमौ	वागमौ	४८० २	स्थानस्थो	स्थानस्थो	५४३ १४
वत्साराणा	वत्साराणा	५०४ ७	स्वरितस्या	स्वरितस्या	५४३ १८
पिण्डानम्	पिण्डानाम्	५०८ १५	स्वात्	स्वात्	५४४ १
कद्रुची	कद्रुची	५११ १५	चङ्कुदात्तः	चङ्कुदात्तः	५४५ १८
युयोधिः	युयोधि	५१५ ८	वर्णिर्न	वर्णिर्न	५५० १
आङितः	आङितः	५१५ ८	यस्य	यस्य	५५२ १५
प्रणीहि	प्रणीहि	५१५ ८	पीतद्रुषा	पीतद्रुषा	५५५ १२
मध्वीर्नः	मध्वीर्नः	५१५ १८	पूर्वम्	पूर्वम्	५५७ ८
पदान्ते	पादान्ते	५२० १०	पदाद्यप्यम्	पदाद्यप्यम्	५६१ १
ज्वलिति	ज्वलिति	५२१ १२	आभ्रा	आभ्रा	५६१ ११
स्त्वन्मुक्तम्	स्त्वन्मुक्तम्	५२१ १२	परो	परो	५६२ ८
हरति	हरति	५२२ ११	स्वरितम्	स्वरितम्	५६३ १६
शुचय	शुचयः	५२३ १	अनुदात्तात्	अनुदात्तेतः	५६४ ४
धत्सेति	धत्सेति	५२५ ११	निज्जाना	निज्जानाः	५६४ ८

अगुहम्	गुहम्	पृष्ठे पंक्तौ	विरचितायां	विरचिता	६३८ १४
समाप्तः	समाप्तः	४६८ १०			
लित्स्वरः	लित्स्वरः	५६८ १६	सिद्धान्तकौमुद्यां कार्यविशेषार्थं		
जीभूताः	जीभूताः	५७१ १४	स्मारितस्ववादीनां प्रतीकं धृतं, तत्		
कुमारश्चेत्येव	कुमारश्चेत्येव	५७१ १५	स्ववादि व्याख्यानाधिकरणपत्रसंख्याङ्क		
परमारत्निः	पञ्चाम्रः	५७२ ३	द्वारा सूचिता कश्चित् तत् विश्रुतं तज्		
परे वडवा	पारे वडवा	५७५ ८	ज्ञापनार्थमिदम् ।		
पुर	पुर	५७६ ७	पृष्ठ पंक्तौ स्वप्रतीकम् पृष्ठाद्यमख्या		
कर्त्तृश्रितः	कर्त्तृश्रितः	५७६ २१	३६ । १२	गोपयमोः	(६०१)
न्यङ्कुत्तानः	न्यङ्कुत्तानः	५७८ ६	३६ । १३	नौवयः	(६२२)
प्रथमो	प्रथम	५७८ २०	४० । १	जतिर्यति	(उ४५०)
तच्च	तच्च	५८७ ४	४० । ३	लोपोव्योः	(४२१)
भृताः	भृताः	५८१ ५	४२ । १	पूर्ववा	(१२)
मूलम्	मूलम्	५८२ १२	४२ । ५	न पदा	(३५)
२।२।१३६।	६।२।१३६।	५८५ १६	४२ । १४	अचोरहा	(३८)
दापालम्	कपालम्	५८६ ३	४३ । ६	अनचि	(३२)
अगार्हभ	विगार्हभ	६०१ १३	४६ । ८	उभयग्रन्थु	(उ५३४)
बभ्रु	भ्रुव	६०६ १६	४६।८	कर्त्तरि	(उ३७८)
ध्व	ध्वन्	६०८ ७	४६।११	कृत्यकः	(५२)
द्विमूर्द्धा	द्विमूर्द्धा	६११ ५	५० । ३	कृत्यकः	(५२)
न्येततोः	न्येतयोः	६१२ ३	५८ । २	सुपां सु	(उ५१७)
अनुप्रार्थना	अनुज्ञाप्रार्थना	६१५ ५	१४८।८	आत्मी	(१८६)
पृष्ठ	पृष्ठ	६१५ ७	१६३।१२	अचःपर	(३४)
प्रस्तादभि	प्रस्तादति	६१८ ८	१८२।५	चोःकुः	(१६५)
तिङ्ङु	तिङ्ङु	६२२ ४	१८७।१०	अर्त्ति	(उ४२)
कर्कट	कर्कट	६२८ १८	२८२।६	सण्यां	(६७५)
कूट	कूट	६३० १२	३४५।४	तदगिष्यम्	(५४८)
भासनी	भासनी	६३८ ५			

क्रोडपत्रम्

उ० ५५१ पृष्ठे एवाहिते इत्यतः परम् त्रुटितम् ।

अन्येषामपि दृश्यते । ई । ३ । १३७ ।

अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः । दण्डादणि

उत्तरार्धे ५५१ पृष्ठस्य ११ पङ्क्तौ ऋगायास्त्रायाभित्यतः परं कृष्ण
अपिः इत्यतः पूर्वम् त्रुटितम् ।

कृष्णोरात्रौ । वा नामधेयस्य १२ । कृष्णस्येत्येव 'अयं वा
कृष्णोश्चिना'

सिद्धान्तकौमुदी ।

पराङ्मम् ।

श्रीब्राह्मन्तीचणैर्गुणै (१) मंहर्षिभिरहर्षिवम् ।
तोष्टूयमानोऽप्य (२) गुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥
पूर्वाङ्गे (३) कथितास्तुर्व्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥

हृदजे सितपद्माभां सन्निवेश्य सरस्वतीम् ।

सिद्धान्तकौमुदीशेषभागव्याख्यां समारभे ॥

- (१) ओत्वियस्य भावः श्रौतं ओत्वियत्वं हायनान्तुवादिभ्योऽण् (६५६४०)
इत्यणि ओत्वियस्य (यलोपचेति युवादि ग०) यलोपे सिद्धम् अर्हतो
भावोऽर्हन्ती योग्यता गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति (६५४४०) ध्वजि
अर्हतो लुम् चेति (ब्राह्मणादि ग०) लुमि धित्वात् ङीष् सिद्धं ताभ्यां
वित्तैः । गुणैर्गुणवत्त्वेन प्रशंसनीयैः ।
- (२) अपिभिन्नक्रमेऽगुणोऽपीत्यन्वयस्तेन स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणाभावेऽपि
स्तुतिविषयतेति विरोधाभासः । तत्परीहारस्तु वियदादिवत् व्यव-
हारिकगुणवत्त्वात् स्तुत्यता पारमार्थिकगुणाभाववत्त्वाच्च निर्गुण-
तेति गुणगतबैलक्ष्यात् ।
- (३) सङ्गतिं दिदर्शयिषुरतीतकथनपूर्वकं वर्त्तिष्यमाणानाह पूर्वाङ्गे इति
हलन्तेषु किन्नादिकथनं तु प्रासङ्गिकमेवमिहापि ननु, यच्चः स्त्रियामञ्

तत्रादौ दश (४) लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् लिट् लुट् लृट्
लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमोलकारश्चन्दो-
मात्रगोचरः ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।

वर्त्तमानक्रियावृत्ते (५) धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३।४।ई६।

(उ४४०८०) इत्यादिकथनं तथेति बोध्यम् तथाच प्राधान्येन तृतीया-
ध्यायस्या एव प्रत्यया इहोदाहरिष्यन्ते इति भावः ।

(४) लकाराणामनुबन्धभेदात् दशविधत्वम् पञ्चमस्य वैदिकत्वेऽपीह स्वरू-
पतो निदर्शनमात्रम् । मनो० ।

(५) 'क्रियाभेदाय भालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिके'ति ह्युक्तेः कालस्य क्रिया-
विशेषणत्वनियमादाह वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति । एतच्च 'द्योतिका
वाविका या खुर्दितादीनां विभक्तय' इत्युक्तेऽर्थोक्तत्वपक्षमाश्रि-
त्योक्तम् । वर्त्तमानत्वञ्च प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्वम् 'क्रियाप्रवृत्तौ
यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् । तत् समीक्ष्य प्रयुज्जीत गच्छतीत्यविचा-
रयच्च'त्युक्तेः । क्रियोपत्तौ यो हेतुर्न तादिर्यञ्च तदर्थं क्रियार्थं विचे-
ष्टितं चेष्टादि कायिकव्यापारः तत् द्वयं समानकालिकं समीक्ष्य
गच्छतीति प्रयुज्जीतेत्यर्थः । तथा च प्रयोगस्य गमनार्थकेष्टादिभिः
समकालिकत्वं वर्त्तमानत्वमिति फलितम् । वस्तुतः फलव्यापारयो-
रुभयोरपि धात्वर्थतया क्रियाप्रवृत्तौ फलोत्पत्तौ यो हेतुर्धातुवाच्य-
व्यापाररूपः स च यत्नादिमाधारणः प्रयोगस्य तत्समकालिकत्वे
एव वर्त्तमानत्वं तेन पङ्गुप्रभृतीनां क्रियार्थक्यत्वादिसत्त्वेऽपि न
नञ्छतीतिप्रयोगः । विस्तरस्तु अस्मात्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

लकाराः सकर्मकेभ्यः (६) कर्मणि कर्त्तरि (७) च स्युः अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि (८) च ।

लस्य (६) । ३ । ४ । ७७ ।

अधिकारोयम् ।

तिप्त्स्भिस्मिप्थस्य मिव्वस्मस् तातां
भ यास्त्रायांघ्वम् इङ् (१०) वहि महिङ् । ३ ।
४ । ७८ ।

(६) लः कर्मणीति सकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयत्वे कर्मणीत्यस्य बाधितत्वादुत्तरवाक्ये अकर्मकेभ्य इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्चेत्याशयेनाह सकर्मकेभ्य इति ।

(७) चकारात् कर्त्तरि कर्त्तृद (उ२६८८०) त्यतः कर्त्तरोतिपदमनुवर्त्याह कर्त्तरि चेति ।

(८) भावे चेति चकारेण कर्त्तृवानुलक्ष्यते न तु सन्निधानपठितमपि कर्म, अकर्मकक्रियायां तदन्वयासम्भवादित्याशयेनाह कर्त्तरि चेति । लकाराणां कर्त्तृत्वेव शक्तिर्न तु कर्त्तृत्वे इति सिद्धान्तः प्रपञ्चस्वाकरेऽस्यात् कृतशब्दार्थरत्ने च द्रष्टव्यः । अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यंशेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं तेन पच्यते भुज्यते इत्यादिप्रयोगो भाव एव । अतएव लकारा इव कृतोऽपि अकर्मकेभ्य एव भावे विधीयन्ते तथा च भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे नपुंसके कृतततः अर्थव्यावृत्तिरिति भाष्येऽभिहितं सङ्गच्छते सङ्गच्छते, च कृतपूर्वैर्कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया कृधातोर्भावे एव निष्ठेति ह्यर्थोऽयुक्तिरित्यलं विस्तरेण ।

(९) धातोः (२६७८०) इत्यधिकारात् धातोर्विहितस्य लकारस्य स्थाने तिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । धातोरिति विशेषणात् तद्धितलकारे न प्रसङ्गः । दशानां लङादीनां लाभाय लस्येति निरनुवन्नेनोक्तिः ।

(१०) इट्ठित्कारणमिटोऽदिति (उ२८८०) विशेषार्थं महिङो हिप्चन्त तिङ्-

एते षष्ठादश लस्यादेशाः स्युः ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ।

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ।

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ (११) चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्व-
संज्ञापवादः ।

अनुदात्तङितआत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।

अनुदात्तेतः (१२) उपदेशे योङितदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने
आत्मनेपदं स्यात् ।

तङ् प्रत्याहारार्थमेव । स च ङकारः सप्तदायस्यानुबन्धो न तु महिमा-
त्वस्य तथात्वे पप्रच्छिमहे इत्यत्र लिटि सम्प्रसारणाप्रसङ्गेऽपि ङित्त्वेन
सम्प्रसारणापत्तिः । मनो० ।

(११) ल इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेर्लादेशएवआनो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्-
कानचाविति लादेश इति विशेषणात् ताच्छील्यादिषु चानशि न
प्रसङ्गस्तेन शत्रुं निम्नान इत्यादौ परस्मैपदिनोटपि चानश् । मनो० ।

(१२) अनुदात्तं च ङ् च तावितौ यस्येति विग्रहइत्यभिप्रायेणाह अनुदा-
त्तेत इति । तत्र एधस्यङ्गादयोऽनुदात्तेतः स्रङादयो ङित इति वि-
वेकः । उपदेशेऽजनुनासिक (४४०) इत्यतोऽनुवृत्तमपि उपदेशे इति
पदं ङितएव विशेषणं नान्यस्य फलाभावादित्याशयेनाह उपदेशे इति
तथाविशेषणाच्च गाङ्गुटादिभ्यः (७११६४०) इत्यातिदेशिकङित्त्वेऽपि सनि
चुकुटिषतीत्यादौ नैतत्प्रसङ्गः । धातोरिति विशेषणाच्च चङङ्भ्यां
न प्रसङ्गः ।

स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२।

स्वरितेतो जितश्च (१३) धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि-
क्रियाफले ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८ ।

आत्मनेपदनिमित्त (१४) हीनाद्वातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात्

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।

४।१०१ ।

(१३) अत्रापि द्वन्द्वात् परतया श्रूयमाणेच्छदस्य प्रत्येकसम्बन्धात् स्वरिते-
तः जितश्चेत्यर्थः । तत्र स्वरितेतोयजादयः सुजादयस्तु जित इति
विवेकः । कर्त्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्मण्यण् (उ३२३४०) इत्यणि
कर्त्तृभिप्रायमिति योगं दर्शयन्नाह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलञ्च
क्रियाजन्यमुख्योद्देश्यभूतं फलं तद्विषयार्थादि न तु धात्वर्थमात्रं नापि
दक्षिणावेतनादिलाभरूपं यथोक्तं हरिणा ।

यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति ॥

अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनापरपर्यायः फलं तस्येत्यर्थः । पचादयः फलाव-
च्छिन्नव्यापाररूपाः पचाप्रभृतिक्रियाः । तासां पचाप्रभृतिक्रियाणां
फलं स्वेच्छया तदिच्छाप्रयोजकं तेन याजकपाचकादीनां दक्षिणावेतना-
दिलाभरूपप्रयोजनवत्त्वेऽपि तदर्थक्रियावृत्तेर्धातोर्न प्रसङ्गः ।

(१४) आत्मनेपदनिमित्तम् अनुदात्तेच्च, ङित्त्वं स्वरितजितोः कर्त्तृभिप्राय-
क्रियाफलत्वञ्च तद्विहीनादिति शेषादित्यस्यार्थः । एतच्च नेर्विशः
(उ२४१४०) इत्यादिविशेषविधिनाऽपोदाते इति बोध्यम् ।

तिङ्उभयपदयो (१५) स्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ ।

४ । १०२ ।

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणितीणि प्रत्येकमेकवचनादि-
संज्ञानि स्युः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । १ । ४ । १०५ ।

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने (१६) प्रयुज्य-
माने च मध्यमः स्यात् ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमएकवच्च । १
। ४ । १०६ ।

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते (१७) सति

(१५) तिङोऽष्टादशत्वेन षट्त्रिकात्मकत्वात् यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञा-
ऽसम्भवादाह उभयपदयोरिति ।

(१६) स्थानिनीति पदं व्याख्यातमाह अप्रयुज्यमाने इति । समानाधि-
करणे इत्युक्तेः त्वां पश्यति त्वया दृश्यते इत्यादौ द्वितीयातृतीया-
भ्यामाश्रयस्य बोधनेऽपि तस्य धातूत्तरतिङ्गत्वभावात् नाभेदा-
न्ययोऽतोऽत्र युष्मदर्थस्य सामानाधिकरण्याभावेन न मध्यमपुरुषः ।
अत्र समानाधिकरणे इति निर्देशात् कर्त्तव्यैव लकाराणां शक्ति-
रिति स्पष्टं प्रतीयते कर्त्तृत्वे शक्तौ युष्मदर्थेन सह तस्य सामानाधिकर-
ण्यासम्भव इति बोध्यम् ।

(१७) मन्योपपदे इत्यस्य सप्तस्थानतया तदानुगुण्येन व्याचष्टे प्रकृतिभूते
इति तथाभूताद्धातोर्त्तरं स्यादिति तु फलितार्थः ।

मध्यमः स्यात् परिहासे मन्यतेस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य
वाचकः ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ।

तथाभूते (१८) अस्मद्युत्तमः स्यात् ।

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्त्तरि
विवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

तिङ् शित् सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ।

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता (१६) एतत्संज्ञाः स्युः ।

कर्त्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ।

कर्त्तर्यै(२०)सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ।

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः ।
भवति । भवतः ।

(१८) तथाभूते इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
चेत्यर्थः ।

(१६) धात्वधिकारोक्ताइतिविशेषणात् हरीनित्यादौ शप् शित्त्वेन सार्व-
धातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति (उ२२४०) ङित्वप्रसक्त्या धेङितीति
(१०६४०) न गुणप्रसङ्गः ।

(२०) शपोविकरणत्वेन निरर्थकतया कर्त्तर्यकत्वाभावात् सार्वधातुके
यक् (उ२६६४०) इत्यतोनुवृत्तस्य सार्वधातुकस्यैव कर्त्तरीत्यस्य वैयधि-
करण्येन विशेषणत्वमित्याह कर्त्तर्ये इति ।

भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ।

प्रत्ययावयवस्य (२१) भक्ष्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे (८८४) (२२) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

अतो दीर्घोयञि । ७ । ३ । १०१ ।

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यजादौ सार्वधातुके (२३) परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतम् एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्यथे मन्यध्वे इत्यर्थः । युष्मद्युपपदे (७६४) इत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । प्रहासे किं यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि

परोक्षे (२४) लिट् । ३ । २ । ११५ ।

(२१) आयनेयोति (२१८४) सृत्वात् प्रत्ययपदमनुवर्त्तते इत्याशयवानाह प्रत्ययावयवस्येति ।

(२२) स्थानिभकारमाश्रित्य अतो दीर्घो यजीत्यस्य न प्रवृत्तिरनस्विधाविति (३३४) निषेधादाह अतो गुणे इति ।

(२३) तृस्तुशम्यमः सार्वधातुके (११४४) इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तम् अन्यथा केशव इत्यादौ वादौ तद्धिते यजादित्येन दीर्घोपपत्तिः ।

(२४) यद्यपि “ क्रिया नामात्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति ” भाष्योक्तेः सर्वसां क्रियाणां परोक्षत्वं तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां

सार्वधातुकतिङोऽनन्त्यस्य सस्य (३७) लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि (३८) निवृत्तिः । सुटः अवर्णं त्वाशीर्लिङि
स्फुटतरन्तु (३९) तत्तात्त्वनेपदे ।

अतो येयः । ७ । २ । ८० ।

अतःपरस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इयं स्यात् ।
णुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुकेति किम् विकीर्ष्यात् ।
मध्येऽपवाद (४०) न्यायेन हि अतो लोप (७५७४०) एव
बाध्यते । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः (४१) स्यात् । भवेताम् ।

भेज्जुस् । ३ । ४ । १०८ ।

लिङोभेज्जुस् स्यात् । जइत् ।

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ६६ ।

अपदान्तादवर्णादुशि पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते

(३७) अनन्त्यस्येतिविशेषणयोगाय सूत्रे सेति लुप्रपठोर्कं घृषकूपदमित्या-
शयेनाह सस्येति ।

(३८) सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य ससुदायं प्रत्ययवतया सुटोऽपि
लिङवयवत्वादिति भावः । समो० ।

(३९) भूयादित्यादौ यासुटः सकारस्य स्फोरिति (१६६४०) सलोपेनाश्रवणा-
दाह स्फुटतरन्विति ।

(४०) सार्वधातुकाननुवृत्तौ व्याघातमाह मध्येऽपवादेति तद्वाधेन च अतोवे-
य इति स्मादिति भावः ।

(४१) अनिष्टान्तरमाह दीर्घइति अतो दीर्घो यजोति (७८४०) सूत्रवि-
हित इत्यर्थः ।

परत्वाच्चित्त्वाच्चातोयेयइति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्(४२)
 पररूपं न्याय्यं तथापि यासुइत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् ।
 एवञ्च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येयइत्यत्र तु सन्धि-
 रार्धः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव ।
 भवेम ।

लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ।

आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् ।

किदाशिषि (४३) । ३ । ४ । १०४ ।

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोरिति (१६६४०)
 सलोपः (४४) ।

क्वडिति च । १ । १ । ५ ।

गित्किन्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे (४५) गुणवृद्धी न स्तः ।
 भूयात् (४६) । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् ।
 भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्तु ।

(४२) अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गकार्यत्वादित्यर्थः ।

(४३) डिन्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे इज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं कित्प-
 करणमिति बोध्यम् ।

(४४) संयोगादित्वेन यासुटः सलोपः, सुटस्तु (३६४० सू०) पदान्तसंयोगान्त-
 त्वेनेति भेदः ।

(४५) इग्लक्षणे इति इकोगुणवृद्धी इति (२५४) परिभाषया इक एक-
 तयोः स्थानित्वमतस्तद्धवणत्वम् ।

(४६) भूयादिति इह स्कोरिति (१६६४०) सलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तक-
 षलोपः प्राप्तोऽपि पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । अनो० ।

लुङ् । ३ । ३ । ११० ।

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ।

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ।

सर्वलकारापवादः ।

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ।

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ।

चि लुङि । ३ । १ । ४३ ।

शवाद्यपवादः ।

चुस्मिच्च । ३ । १ । ४४ ।

इचावितौ (४७) ।

गाति (४८) स्याद्युपाभूयस्मिच्चः परस्मैपदेषु ।

२ । ४ । ७७ ।

एभ्यस्मिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते ।

भूसुवो (४९) स्तिङि । ७ । ३ । ८८ ।

भूसु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।

(४७) सिच इदित्वेन अमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति (१७८८०) उपधातोपाभावः ।

(४८) विकरणभूयतया गातीति श्रुतिपा, निर्देशात् इणादेशो गृह्यते ।

मनो० ।

(४९) भूज गर्भविमोचने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु सुवतिस्त्वयत्योरपि । मनो० ।

अस्तिचिचोऽपृक्ते ३ । ७ । ६६ ।

सिञ्च अस चेति (५०) समाहारबन्धस्त्रिच्छब्दस्य सौतम्भत्वम्
अस्तीत्यव्ययेन कर्माधारयः ततः पञ्चम्याः सौतोलुक् । विद्य-
मानास्त्रिचोऽस्तेष्व परस्यापृक्तस्य हलईडागमः स्यात् । इति
ईट् न, इह सिचोलुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि ।
अपृक्तस्येति किम् ऐधिष्ट । अभूताम् ।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०६ ।

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश परस्य ङित्स्मन्निनोभेर्जुस् स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

आतः । ३ । ४ । ११० ।

सिज्लुक्पादन्तादेव (५१) भेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः ।
अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ।

अङ्गाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्य भवत् भूद्वा ।

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३६ ।

(५०) अस्तेः सिञ्च परस्येति व्याख्याने अस्तेर्भूरिति (उ११२४०) भुवादेशे गाती-
त्यादिना (उ११४४०) सिचोलुकि स्थानिवद्भावेन अस्तिचिचोः सङ्गावा-
दीडापत्तिरतो व्याचष्टे सिञ्च अस चेति उक्तस्यल्योः अस्तिचिचोर्व्यत्ते-
मानत्वाभावात् न ईट् प्रसङ्ग इति भावः ।

(५१) पूर्वसूत्रेण सिङ्गे नियमार्थमिदमित्याह आदन्तादेशेति ।

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्प्रिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लङ् स्यात्
क्रियाया अनिष्यत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभवि-
ष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभवि-
ष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव (५२) प्रयोक्तव्याः ।

आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य लोडादेशसानीत्यस्य नस्य णः
स्यात् । प्र-भवाणि । दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः * । दुःस्थितिः । दु-र्भवानि । अन्तःशब्दस्याङ्कित्व-
विधिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम् । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्त-
र्भवानि ।

शेषे विभाषाऽकखादावघान्त उपदेशे । ८ ।

४ । १८ ।

उपदेशे कादिखादिघान्तवर्जं गदनदादेः (५३) रन्यस्मिन् धातौ
परे उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ।
प्र-णि-भवति प्र-नि-भवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि सं-
हिता नित्या तदुक्तम् ।

(५२) प्रागेवेति न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः अतएव कन्दसि परे-
ऽपीति (उ४८०८०) व्यवहितश्चेति (उ४८०८०) पृथक् सूत्रिते । मनो० ।

(५३) नेर्गदनदेति (४१८०) सूत्रापेक्षया शेषइत्याह गदनदादेरिति उपदेशे किं
प्र-नि-चकार प्र-नि-चखादेत्यादौ कृतत्वेऽपि यथा निषेधः स्यात् ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते, इति ॥
सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्प-
द्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्र-भ-
वति परा-भवति सम्भवति अनु-भवति अभि-भवति उद्भवति
परि-भवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः । उक्तञ्च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

एध वृद्धौ । (उ १५४०) कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७६ ।

टितो लस्या (५४) त्नेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ।

अपित्सार्वधातुकं डिद्वित्यात् ।

आतोङितः । ७ । २ । ८१ ।

अतःपरस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

यासस्से । ३ । ४ । ८० ।

टितो लस्य यासस्से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो-
गुणे (८८४०) । एधे । एधावहे । एधामहे ।

(५४) टित इति लस्यैव विशेषणं न तदादेशानजादेरित्याह लस्येति तेन
यजमानेत्यादौ नेति भावः ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ।

इजादिर्थोधातुर्गुरुमाटच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि ।
आमो मकारस्य नेत्वं आस्कासोरासुविधानात् ‡ ज्ञापकात् ।

आमः । २ । ४ । ८१ ।

आमः परस्य लुक् स्यात् ।

कञ्चानु प्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।

आमन्तास्लिट्पराः कम्बस्तयोऽनु (५५) प्र-युज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्
कजोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्य
स्यापीति ज्ञाप्यते । तेन कम्बस्तियोग इत्यतः (७२६४) कजो द्वि-
तीयेति (७३२४) जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कम्बस्तिलाभः ।
तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादां प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तद-
र्थयोरभेदान्वयः (५६) । सम्प्रदिक्षु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यन-
न्वितार्थत्वान्न प्र-युज्यते । कजस्तु क्रियाफले परगामिणि
परस्मैपदे प्राप्ते ।

आम्प्रत्ययवत् कजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।

‡ भित्त्वादन्त्यादचः परस्मिन् आकारेण भवितव्यम् । आस्कासोस्तु
स्तएव आकारसत्त्वात् अन्त्यादचः परआकारविधानं व्यर्थं स्यादिति
नेत्त्वमिति भावः ।

(५५) प्र-युज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धेऽनुपदोपादानं विपर्ययसनिवृत्त्यर्थं
व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्तिककाराशयस्तेन 'तं पातयां प्रथमभासे'-
त्यादिकमपाणिनीयमिति मल्लिनाथः ।

(५६) अभेदान्वय इति तेन आम्प्रकृतिधातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कर्म-
भावयोर्लकारः अतः 'तस्यातपत्वं विभराम्बभूवे' इति, 'तपत्पृत्तावपि

आम्प्रत्ययो यस्यादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बज्जवीहिः । आम्प्र-
त्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह
पूर्ववदित्यनुवर्त्तय वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपद-
ञ्चतु तद्विपरीतमिति । तेन कर्त्तृगेऽपि फले इन्दाच्चकारे-
त्यादौ न तड् ।

लिटस्तभ्योरेशिशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ।

लिडादेशयोस्तभ्योरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं
ज्ञापकं तडादेशानां टेरेत्वच्चेति तेन डारौरसान्न । क ए
इति स्थिते ।

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्यात् । क्ङिति चेति (३।८४०)
निषेधात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (३७४०) गुणो न ।
द्वित्वात्परत्वाद्दयणि प्राप्ते ।

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५६ ।

द्वित्वनिमित्ते (५७) ऽचि परे अचआदेशो न स्यात् द्वित्वे
कर्त्तव्ये (५८) ।

नेदसम्भरा विभावरीभिर्भिभराब्बभूविरे,, इत्यादौ च कर्मणि लकारः
इति द्रष्टव्यम् ।

- (५७) द्विर्वचनशब्दस्य द्वित्वनिमित्ते लक्षणां विनाचा सामानाधिकरण्यासम्भवा-
दाह द्वित्वनिमित्ते इति तन्निमित्तत्वञ्च साक्षात् परम्परया वा ससुदाय
घटकत्वेन बोध्यम् तेन कर्णेनविपतीत्यादौ सन्स्थानिकस्थेऽपि ससु-
दायघटकाया तन्निमित्तत्वात् गुणकार्यात् प्रागेव द्वित्वम् । अचोति किं
इद्यूषतीत्यादौ द्वित्वनिमित्तेऽपि सनि तस्याजादित्वाभावात्कठ् भवत्येव ।
(८५) द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कते तु द्वित्वे यथायथमजादेशः स्यादेवेतिभावः ।

उरत् । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासकवर्गस्य अत्खात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् (४२४० सू०)
हलादिः शेषः (७१०४०) । प्रत्यये किम् । ववश्च (५६) ।

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गआदेशः स्यात् । एधाच्चक्रे ।
एधाच्चक्राते । एधाच्चक्रिरे ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ।

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्याङ्धातुकस्ये-
ङ् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् ।
यङ्लुग्यादृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ।

‘श्रुतिपा (६०) शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च ।

यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति’ ॥

(५६) लिटि संप्रसारणे संप्रसारणाच्च (१४८४०) इत्येकादेशात्पूर्वं प्रत्ययभिन्ने
अभ्यासावयवेऽति अत्त्वं स्यात् तथा च रपरतया वरवश्चेत्यनिष्ठा-
पत्तिरिति भावः ।

(६०) प्र नि जङ्गन्तीत्यादौ यङ्लुकि नेर्गदेशादिना (७४१४०) न सत्वम्
स्यतिङ्निजातीत्यादौ श्रुतिपा निर्द्देशात् । सनीवन्नेतिभूत्वे
(२००४०) भरेति शपा निर्द्देशात् बिभर्त्तः सनो विकल्पेऽकत्वमिव
न ततो यङ्लुक् स नः । अनुबन्धेन निर्द्देशो द्विविधः स्वरूपेण इत्-
संज्ञकत्वेन च । तत्र स्वरूपेण यथा शोडः सार्वधातुके शुणः
(७११४४०) इत्युक्तं कार्यं शेषीतइत्यादौ न । इत्संज्ञकत्वेन यथा
अनुदात्तङितइति(७४४०)ङित्वेन विहितस्तङ् पाश्चर्द्धीति शेषयीतीत्यादौ
न । गणेन यथा रुधादिभ्यः अम् (७१५८४०) इतिविहितः अम् वेभि
दीतीत्यादौ न । एकाजग्रहणं यथा अत्रैव सूत्रे तेन भिदेरनिट्कत्वे-

एतच्च (६१) इहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । अचद्रत्यैवैकत्ववि-
वक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचको-
पदेशो व्यावर्त्त्यते तेन बधेर्हन्युपदेशो एकाचोऽपि न निषेधः
आदेशोपदेशोऽनेकाचकत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव (उ२६४०)
संग्रहीष्यन्ते । एधाञ्चकषे एधाञ्चकाथे ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटान्धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।

इणन्तादङ्गात्परेषां (६२) षीध्वंलुङ्लिटान् धस्य मूर्द्धन्यः स्यात् ।
एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकवहे । एधाञ्चकमहे ।
एधाञ्चभूव (६३) । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न अन्यथा
हि कस् चान् प्रयुज्यत इति (उ२३४० सू०) कृमिति वा ब्रूयात् ।

अत आदेः । ७ । ४ । ७० ।

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । (८८४० सू०) पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

०पि वेभिदितेत्यादौ नानिट्कत्वम् ।

(६१) एतच्चेति एकाग्रग्रहणस्यानन्यफलकतया यङ्लुग्व्यावृत्तिरेव फलमत
एकाग्रग्रहणेनैकदेशानुमितत्यायात् श्रुतिवादिनिर्देशस्याऽपि तत्फल-
कत्वमित्यनुमितमिति भावः ।

(६२) अङ्गात् परेषामिति । विहितानामिति तु नोक्तं तथासति अदिदुमि
त्यादौ न स्यात् लिङ्ङुहन्हां ढत्वधत्वधत्वेषु लिचीध्वं धुचीध्वं
नत्सीध्वमित्यादौ तु स्यात् । अङ्गात् किं वेविषीध्वमित्यादौ
जुहोत्यादेर्विषेः सार्धधातुके लिङि यथा न स्यात् अनिनम्रनृग्रहणा
नीत्याद्युक्तेः (१५६४०) अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञानात् ।

(६३) एधाञ्चभूवेति आम्प्रत्ययवदितिसूत्रे (उ२३४०) कज्यग्रहणादनु

धि च । ८ । २ । २५ ।

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

ह एति । ७ । ४ । ५२ ।

तामस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे ।
एधितास्वहे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते ।

आमेतः । ३ । ४ । ६० ।

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्तान् ।

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ६१ ।

सवाभ्यां परस्य लोडेत् क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । एधस्व ।
एधेयाम् । एधध्वम् ।

एत ऐ । ३ । ४ । ६३ ।

लोङ्गत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधा-
वहै । एधामहै

आडजादीनां । ६ । ४ । ७२ ।

अजादीनामाट् स्यात् लङादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च (११०४०)
ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेयाम् । ऐध-
ध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

प्रयोगान्तरे न तङिति ज्ञापितं तेन तत्र शेषात् कर्त्तरीति (उ५४०)
परस्मैपदमेव भावकर्मणोस्तु तङेवेति (उ२३४०) प्रागुक्तम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ।

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः (६४) ।
एधेत । एधेयाताम् ।

भस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेधाः । एधेयायाम् ।
एधेध्वम् ।

इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ।

लिङादेशस्येडोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।
आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात् लिङः (उ१६४०) सलोपो न ।
सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधि-
षीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्याम् ।
एधिषीध्वङ्म । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ।

आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ।

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भस्य अत् (६५) इत्यादेशः स्यात् ।
ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषायाम् । इणः षीव्यलुङ्लिटान्वो-
ऽङ्गात् (उ२६४०) । ऐधिढम् । इङि भन्न (६६) एव इणिह गृह्यते इति

(६४) सलोप इति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (उ१६४०) सूत्रेणेति शेषः ।

(६५) भोल (उ२४०) इत्यतोभ इति अदभ्यस्तातित्यतो (उ१२४०) ऽदिति

चानुवर्त्याह भस्यअदिति ।

(६६) ऐधिध्वमित्यादौ इणः परत्वेऽपि इटः सिच आदेशतया तदग्रहणेनै-
व इटो ग्रहणात् नाङ्गत्वमिति न ढत्वमित्याशयेनाह इङ्भिन्नइति ।

मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्जस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्
षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधि-
ष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्ये-
याम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
ष्यामहि (१) । उदात्तत्वाद्बलादेरिट्प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

जट्टदन्तैः (६७) यैतिरुच्छु, शीस्तुनुक्षुशिडीङ्त्रिभिः ।

वृङ् वृज्भ्याश्च विनैकाचोऽजन्तोष निहताः स्मृताः ॥

शक्तृ (६८) पच्मुचिरिच्वच्विच्व

सिच्वप्रच्छित्यजनिजिर्मजः ।

भन्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज् युज् रुज्

रन्ज्विजिर् पन्ज्वर्ज सृजः ॥

(६७) जट्टदन्तभिन्ना यौत्वादिभिन्नाश्च एकाचोऽजन्ता निहता अनुदात्ता इत्यर्थः । तत्र यु मिश्रणादौ, रु शब्दे, वृङ् रवे, गत्याच्चेत्युभयो-
र्ग्रहणम् । छु, तेजने, शीङ् स्वप्ने, षु, प्रस्ववने, शु स्तुतौ,
ट्, क्षु शब्दे, श्वि गतिवृद्धयोः, डीङ् नभोगतौ, श्विज् सेवायां, वृङ्
संभक्तौ, वृज् वरणे इत्येतदर्थका इहैते ग्राह्याः । मनो० ।

(६८) शक्तृ, शक्तौ । कान्तः १ । डु, पच पाके, पच व्यक्तीकरणे चोभयोर्ग्रह-
णम् । सुच्ल मोक्षे, रिचिर् विरेके, रिच विवेचने, इत्युभावपि
वच संभाषे, ब्रुवोवचिरपि, विच्व पृथग्भावे, पिच्व क्षरणे । चान्ताः ६ ।
प्रच्छ चोपशायाम् । कान्तः १ । त्यज हानौ, पिजिर् शुद्धिप्रेषणयोः,
भज् सेवायां, भनज् आमर्द्दने, भुज् पालनभक्षणयोः, भुजो कौटिल्ये,
इति च भ्रसज् पाके, टु मसज् शुद्धौ, यज देवपूजादौ, युजिर् योगे,
रुजो भङ्गे, रन्ज रागे, विजिर् पृथग्भावे, पन्ज सङ्गे, प्वनज परि-

अदृक्षुदृखिदृक्षिदृत्तुदिणुदः पद्यभिद विद्यतिर्विदः ।

शदृसदी स्खन्दतिस्विद्यौहदी क्रुध् क्षुधिवुध्यती ॥

बन्धिर्युध्राध्यतिरुधी व्यधृशुधः साधिसिध्यती ।

मन्यहन्नापक्षिप कृपिस्तप् तिपस्तृप्यह्यती ॥

लिप्लप्वपृषपृष्वपीयभ्रभ्लभ् गमनम्यमो रमिः ।

क्रुशिर्हन्शिदिशी दृशृष्टश्रिश्रुश्र्लिश्विश्रस्त्रिशः कृषिः ।

षङ्गे, खज विसर्गे । जान्ताः १५ । अद भक्षणे, क्षुदिर् संपेपणे,
खिद दैत्ये, खिद्यतिः खिदतिश्च । क्षिदिर् भेदे, तद व्यथने, क्षुद
विनोदे, पद गतौ, भिदिर् विदारणे, विद सत्तायां, विद विचारणे,
शदृख विशरणगत्यवसादेषु, पद गतौ, स्खन्दिर् गतिशोषणयोः, खिदा
गात्रप्रक्षरणे, हृद पुरीषोत्सर्गे । दान्ताः १५ । क्रुध कोपे, क्षुध
बुभुक्षायां, बुध अवगमने, बन्ध बन्धने, युध संप्रहारे, राध संसिद्धौ,
रुधिर् आवरणे, रुध कामे, इति दिवादिश्च व्यध ताडने, शुध शौचे,
पाध संसिद्धौ, पिध संसिद्धौ । धान्ताः ११ । मन ज्ञाने, दिवादिः
हन् हिंसागत्योः । नान्तौ २ । आश्रु व्यप्राप्ति, क्षिप प्रेरणे, दिवादिस्तु-
दादिश्च कृप स्पर्श, तप सन्नापे, तप ऐश्वर्ये, दिवादिः, तप दाहे इत्यपि
णिजभावपक्षे, तिप क्षरणे, तप प्रीणने, दृष हर्षविमोचनयोः,
रुधादौ वेदकौ इह पाठस्तु अतुदान्तस्य च (उ० १०३८०) इत्येतदर्थः लिप
उपलेपे, लुप्तृच्छेदने, टु वप वीजतन्तुसन्ताने, शप उपालम्भे, जि प्वप
स्त्रापे, दृशृ गतौ । पान्ताः १३ । यभ मैथुने, रभ रामस्ये, डु लभ प
प्राप्तौ । भान्ताः ३ । गमन् गतौ, णम् प्रवृत्ते शब्दे च, यम उपरमे, रम
क्रीडायाम्, मान्ताः ४ । क्रुश आक्रोशे, दन्श दंशने, दिश अतिसर्जने,
दृशिर् प्रेक्षणे, दृश आमर्शने, रिश रुश हिंसायां, लिश गतौ च,
विश प्रवेशे स्मृश स्पर्शे, शान्ताः १० । कृष लिखने, भौवादिक तौ-

तुप्त्विप् दुष्द्विष् पिष्पुष्पविष्शिष्शुष्पस्त्रिष्यतयो वसिः ।

वसतिर्द्दहदिहिदुहो नह्मिह् रुहलिह् वहिस्ताथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ(६६) मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तब्हपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः । किञ्च ।

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यौ श्लिषः श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौति निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये (७०) ।

निजिर् विजिर् शल्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा(७१) ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

दादिकौ, तुप तुष्टौ, त्विप दीप्तौ, दुष वैरूप्ये, द्विप अप्रीतौ, पिष्ल संवर्णने, पुष पुष्टौ, विष्ल व्याप्तौ, शिष्ल विषण्णे, शुष शोषणे, श्लिष आलिङ्गने । शान्ताः ११ । षल्लृ अदने, प्रकृत्यन्तरस् अक्षेरादेशस्य तु स्यात्पददेशत्वेनानुदात्तत्वं सिद्धम् । वस निवासे, सान्तौ २ । दह भस्मीकरणे, दिह उपचये, इह दोहने, इहिरिति च भ्रादिस्तु नेह गृह्यते । णह बन्धे, मिह सेचने, रुह जन्मप्रादुर्भावयोः, लिह आस्वादने, वह प्रापणे । शान्ताः ८ । मनो० ।

(६६) तृष्यदृश्यतीत्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति ।

(७०) अन्यनिवृत्तये इति अन्ये ये निवर्त्तारः ते पुनरेते यथाक्रमं बोध्याः । स्विदा स्वेदमोचनयोः, पद स्थैर्ये, सेधतिबोधती, चैते भौवादिकाः मन अवबोधने, तानादिकः, पुष पुष्टौ, पोषतिः पुष्णातिश्च श्लिष टाहे, भौवादिकः वसि आच्छादने आदादिकः, एते सेट्काः यौतीति-निरनुबन्धस्यैव पर्युदासात् युज् बन्धे इति क्रमादिस्तु अनिट् मनो० ।

(७१) तथेति अ यनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थस्तेन णिजि शुद्धावित्यादादिकः, ओ विजो भयचलनयोरिति तुदादिः, शक्यतिश्च सेट्कण्वेत्यर्थः ।

रनजिमस्जी अदिपदी लुट् क्षुधशुषिपुषी शिषिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेः ॥

स्यङ्गं सङ्घर्षे । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्र-
हादकर्मकः । स्यङ्गं ते ।

शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ।

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः (७२) खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेषः (७१०८०)
इत्यस्यापवादः । पस्यङ्गं । स्यङ्गिता । स्यङ्गिष्यते । स्यङ्गिताम् ।
अस्यङ्गित । स्यङ्गित । स्यङ्गिषीष्ट । अस्यङ्गिष्ट । अस्यङ्गिष्यत ।
२ । गाधृ प्रतिष्ठालिप्पयोर्ग्रन्थे च । गाधते जगाधे ३ । बाध
लोडने । लोडनं प्रतिघातः बाधते ४ । नाथृ नाधृ याच्ञो
प्रतापै (७३) खय्याशीष्पु । आशिषि नाथ इति बाध्यम् * ।
अस्याशिष्येवा (७४) लनेपदं स्यात् (नाथते ५ । अन्यत्र ।
नाथति । नाधते ६ । दध धारणे । दधते ।

अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ।

लिङ्निमित्तादेशादिकं (७५) न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयु-
क्तहल्मध्येऽस्यस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

यलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ।

(७२) शर्पूर्वा इति अतद्गुणध्वनिज्ञानवज्जग्रीहिस्तेन शरो न शेषः किन्तु
अयामेवेति बोध्यम् । मनो० ।

(७३) उपतापो रोगः । उपघात इत्यर्थः ।

(७४) अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्त्तिकमित्याह आशिष्येवेति ।

(७५) तन्नाहत्या लिटीत्यादेशस्यापि विशेषणमित्याह लिङ्निमित्तेति तेन

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते
शसिदद्योः प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरां
तेषु सत्स्वपि एवाभ्यासलोपी स्तएव । देधे । देधाते ।
देधिरे ७ । अतः किम् दिदिवतुः । तपरः किम् ररासे ।
एकेत्यादि किम् तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् चकनतुः ।
लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेशिथ । सेहे । स्कुदि
आप्रवणे । आप्रवणमुत्पवनमुद्धरणञ्च ।

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ।

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ८ । श्विदि शैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते ।
शिश्विन्दे ९ । वदि अभिवादनमुत्थोः । वन्दते । ववन्द
१० । भदि कल्याणे, सुखे च । भन्दते । वभन्दे ११ । मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे १२ । स्पदि
किञ्चिञ्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे १३ । क्लिदि परिदेवने
शोकेद्वत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैतम् । चिक्लिन्दे १४ ।
मुद हर्षे । ओदते १५ । दद दाने । ददते ।

न शसददवादिगुणानाम् । ई । ४ । १२ई ।

शसे (७ई) ईर्देर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितव्यं (७७)

नेशिथ सेहे इत्यादि सिद्धम् अन्यथा नशसहादेर्विडोऽन्यत् अनेशत्
असोदेत्यादौ अन्यजामूतादिकतया न स्यादिति भावः ।

(७ई) शसेति तात्त्व्यान्तपाठस्तु आकरविद्वत्त्वाङ्गपेक्ष इति । मनो० ।

(७७) गुणशब्देन भावितव्येति अवयवावयविभावः प्रथमः भावितत्वञ्च
प्रयोज्यत्वम्, तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तथा हि शशरतः

यञकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपो न । दददे । दददाते । दद-
दिरे १६ । ष्वद स्वर्द आखादने । अयमनुभवे सकर्मकः ।
रुचावकर्मकः (७८) ।

धात्वादेः (७९) प्रः सः । ई । १ । ई४ ।

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरिति (७१०४०)
पत्वस्य निषेधः । अनु-स्वदते । सस्वदे १७ । स्वर्दते ।
सस्वर्दे १८ । उर्द माने क्रीडायाञ्च ।

उ पधायाञ्च । ८ । २ । ७८ ।

धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः
स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे १९ । कूर्द खुर्द गूर्द गुद क्रीडा-
यामेव । कूर्दते । चुर्दूर्दे २० । खूर्दते २१ । गूर्दते २२ ।
गोदते । जुगुदे २३ । घूद चरणे । सूदते । सुघूदे २४ ।
सेक (८०) हृप् हृ हृज् हृत् हृत्यान्ते दन्त्याजन्तसादयः ।

पपरत्तरित्वादौ अर्क्ये गुणे कतेऽकारः साचाङ्गुणप्रयोज्यः ।
लुलविधेत्यादौ ओकाररूपे गुणे कते तस्यावादेशे तदवयवोऽकार
इति परम्परया गुणस्य तत्वाकारे प्रयोजकत्वमिति विवेकः ।

(७८) “स्वदस्व ह्रस्वार्ज्यस्य अनुभवेत्यर्थः ‘स्वादः सगन्धिः स्वदते तुषारे’-
त्यत्र तु स्वदते रोचते इत्यर्थद्वयभेदयोर्व्याक्रमसदाहरणे ।

(७९) धात्वादेरिति यदि धातव एव दन्त्यादयः पठेरन् तदा सिषेधेत्यादौ
आदेशप्रत्ययोरिति (९५४०) नियमात् पत्वं न स्यादिति प्रादिकान्
पठित्वा सादेशः क्रियते इति बोध्यम् । मनो० ।

८०) धातूनां लक्षणद्वारा षोपदेशत्वं व्यवस्थापयति सेकेति दन्त्यञ्च अञ्च

एकाचः षोपदेशः षक् (८१) स्विद् स्विद् स्वञ्च स्वप्स्विङ् ॥
 दन्त्यः केवलदन्त्यः नतु दन्तोष्ठजोऽपि षक्कादीनां पृथग्-
 ग्रहणज्ञापकात् । हाद अव्यक्तशब्दे । हादते । जहादे २५ ।
 ह्लादी (८२) सुखे च चादव्यक्तशब्दे ह्लादते २६ । स्वाद आ-
 स्वादने । स्वादते २७ । पद्दं कुत्सिते शब्दे गुदरवे इत्यर्थः
 पद्दते २८ । यती प्रयत्ने । यतते । येते २९ । युल जल
 भासने । योतते । युयुते ३० । जोतते । जुजुते ३१ । विथृ
 वेथृ याचने । विविथे ३२ । विवेथे ३३ । अथि शैथिल्ये ।
 अन्यते ३४ । ग्रथि कौटिल्ये । ग्रथ्यते ३५ । कथि स्नाषा-
 याम् । कथ्यते ३६ । एधादयोऽनुदात्तेऽतो गताः । अथाष्टलिङ्ग-
 त्तवर्गोऽयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति ।
 अत आदेः (७२६४०) । आत । आततुः । आतुः । लुङि आ
 तइ स ई इति स्थिते ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ।

दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स सकार आदिर्येषां ते
 एकाचः षोपदेशा बोध्या दन्त्यान्तेति किं चुक्षुहे इत्यादौ न । एकाचः
 किं सोल्लुच्यते सोल्लुच्यते इत्यादौ न । अतिप्रसङ्गवारणायाह
 सेकसृविति । सेक गतौ, सृज् गतौ, सृज गतौ, सृज विसर्गे, सृज्
 आच्छादने स्वै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये इत्यर्थः ।

(८१) उक्तलक्षणेनासंगृहीतानन्यान् धातून् संगृह्णाति षक्किति षक्
 गतौ, जि छिदा क्षरणे, षद आस्वादने, षन्ज परिषङ्गे, जि षप
 स्वप्ने, षिङ् ईषद्भासे इत्येतेऽपि षोपदेशा इत्यन्वयः ।

(८२) ह्लादीति ईदित्वस्य फलं श्रीदितो निष्ठायाभिती (७३५१४०) इति शेषः ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । सिज्जोप एकादेशे
सिद्धो वाच्यः * । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ।

वद्वज्जलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ।

वदेर्वज्जेर्लन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने टद्धिः स्यात् सिचि पर-
स्यैपदेशु । इति प्राप्ते ।

नेटि । ७ । २ । ४ ।

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अति-
ष्टाम् । अतिषुः १ । चित्ती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचे-
तीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः २ । च्युतिर् असेचने ।
सेचनमाद्रीकरणम् आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । इर इत्संज्ञा
वाच्या * । च्योतति । चुच्योत ।

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ।

इरितो धातोश्चैरङ् वा स्यात् परस्यैपदे परे । अच्युतत्-
अच्योतीत् ३ । अच्युतिर् क्षरणे । अच्योतति । चुअच्योत ।
अच्युतत्-अअच्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् अच्योतति ४ ।
मय्य विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मय्यति । ममय्य ।
यासुटः “किदाशिषीति(७।८४०) कित्त्वादनिदितामिति(१७८४०)
नलोपः मय्यात् ६ । कुयि ७ पुयि ८ लुयि ९ मयि १०
हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुम्ययात् । मय्ययात् ।
षिधु गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । अवेधीत् ।
सात्पदाद्योरिति (७३०४०) निषेधे प्राप्ते

उपसर्गात्(८३)सुनोतिसुवतिस्यति स्तौति
स्तोभतिस्यासेनयसेधसिचसञ्जखञ्जाम् । ८ । ३
। ईप् ।

उपसर्गस्या(८४)दिङ्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ।

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ईई ।

प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः (८५) सस्य षः स्यात् ।

स्तम्भेः । ८ । ३ । ई७ ।

सौत्वस्य(८६)सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः(८७) ।

(८३) सुनोतीत्यादीनां पञ्चानां श्रुतिप्रा निर्देशात् यङ्लुकि अभिसोष-
वीतोत्यादौ न षत्वम् सेनयेति ग्यन्तात् शपा निर्देशात् यङ्लुकि न,
तस्यानेकाच्चेऽपि कौ णिलोपे आचारे कौ यङः सम्भवात् सेधेति
शपा निर्देशोऽपि तदर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च ।

(८४) इङ्को (६५ पृ०) रित्यधिकारेऽपि उपसर्गे कवर्गसम्भवादिणोव संबध्यते
इत्याशयेनाहोपसर्गस्यादिणिति अत्रेदं बोध्यं यत्प्रक्रियां प्रत्येव प्रादीनां
विशेषणत्वम् तत्प्रक्रियां प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमेन निर्गतः सावको
यस्मात् इति वाक्ये गतपदलोपे निःसावक इत्यादौ निरादीनां गमा-
दुपसर्गतया सुनोत्यादुपसर्गत्वाभावाच्च षत्वम् ।

(८५) सदिरिति प्रथमा पठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति ।

(८६) सौत्वस्येति स्तम्भुस्तम्भुभिर्यादिस्त्वत्वे (उ१६४ पृ०) निर्दिष्टस्यैव स्तम्भेः
महर्णं नकारविशिष्टतया तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् ।

(८७) उत्तरेति पृथक्स्त्वत्करणत्वात् अवाञ्चेति (उ३८ पृ०) स्त्वत्वे स्तम्भेरेव सम्भ-
वार्थो न सदेः इत्यर्थः ।

किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्तते (८८) बाहुप्रतिष्ठाविट्ङ्-
मन्युरिति ।

अवाञ्चालम्बना(८९)विदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ।

अवात् सन्धेरेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् ।

वेञ्च स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ।

व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद् भोजने(९०) ।

परिनिविभ्यः(९१)सेवसितसयसिवुसहसुट्

स्तुस्वञ्चाम् । ८ । ३ । ७० ।

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । नि-षेधति ।

प्राक्सिताद्ङ्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ।

(८८) नानुवर्तते इति सन्धेरितिसूत्रे इति शेषः अननुवर्ततेः फलमाह
बाहुप्रतीति रघुवंशपद्यमेतत् ।

(८९) आलम्बनमाश्रयणं यथा यटिभवटभ्यास्ते, आविदूर्यं सामीप्यम् अव-
ट्भा गौः निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः । न नज्पूर्वादिति(६५२ प्र०)
निषेधे सत्यपि निपातनात् अविदूराद्भावप्रत्ययइति । मनो० ।

(९०) वि-ञ्च णति मांसं सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः अन्यत्र वि-स्वनति वीणेति ।

(९१) षेड् सेवने, षिञ् बन्धने, क्तालः सय इत्यजन्तः प्रत्ययविशिष्टग्रहणात्
विधितः विषय इत्यत्रैव पत्वं वि-सिनोतीत्यादौ तु न । भिवु तन्त-
सन्ताने, सह शक्तौ, सुट् आगमः परिष्करोतीत्यादौ पत्वम् । स्तुस्वञ्चो-
स्तूपसर्गात् (उ३७ प्र०) इत्यनेनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयो रेतयोः
“अङ् अव्यवाये सिवादीनां वेति (उ८९ प्र०) विकल्पाय पुनर्बचनम् ।

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्(६२)प्राक् ये सुनोत्यादयः(उ३७४०)स्तेषां
मङ् व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ।

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषा-
मेव (६३) चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । नि-षिषेध ।
नि-षिषिधतुः ।

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ।

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां वि-सेधति ११ । षिधू-
शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ।

स्वरतिस्रुतिस्रुयतिधूञ्जुदितो वा । ७ । २ । ४४ ।

(६२) ज्ञानात् पिञ्ज बन्धने इत्यतः प्राक् अष्टमाध्यायतृतीयपादस्थपञ्च-
षष्टस्त्वभारभ्य तत्त्वत्यसप्रतितमस्रुत्वप्रत्यनस्रुत्वषट्कनिर्दिष्टा इत्यर्थः ।

(६३) अत्रेदं बोध्यम् स्थादिषु द्वे वाक्ये तत्र यद्यपि नि-षिषेधेत्यादौ पूर्व-
भागस्योपसर्गादित्यनेन (उ३७४०) सिद्धिः द्वितीयस्य तु आदेशप्रत्य-
ययोरिति (६५४०) सिद्धिस्तथापि आद्यं वाक्यं फलत्वयार्थम् अभि-षि-
षेणविषतीत्यादौ अषोपदेशस्यापि षत्वार्थम् अधि-तष्टावित्वादौ अव-
र्त्तान्तादपि द्वितीयस्य षत्वार्थं, षणि निषिद्धप्रतिप्रसवार्थञ्च तेन स्तौति-
ण्योरिति (उ३०४४०) नियमेन निर्वाह्यतमपि षत्वम् अभिषिषिषती-
त्यादावनेन स्यादेव । अभ्यासस्येति द्वितीयं वाक्यं स्थादिष्वभ्यासस्य
षत्वं न तु सुनोतोत्यादिष्विति नियमार्थं तत्फलन्त अभिसुषुषतीत्यादौ
अभ्यासस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरेवेति नियमात् नेति
विशेषः । अभिषिषासतीत्यादौ तु षण्योऽसम्भवेन आदेशप्रत्यययोरिति
षत्वम् पूर्वस्य तु न उक्तनियमादिति एवमन्यत्वाप्युच्यम् । मनो० ।

स्वरत्यातेरुदितश्च परस्य वलादेराद्धधातुकस्य इङ् वा स्यात् ।

भषस्तथोर्ध्वोऽधः । ८ । २ । ४० ।

भषः परयोस्तथोर्ध्वः स्यात् न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध-
सिषेधिय । सेङ्गा-सेधिता । सेत्स्यति-सेधिष्यति । असेत्सीत् ।

भलोभलि । ८ । २ । २६ ।

भलः परस्य सस्य (६४) लोपः स्यात् भलि । असैङ्गाम् ।
असैत्सुः । असैत्सीः । असैङ्गम् । असैङ्ग । असैत्सम् । असै-
त्स्व । असैत्स्य । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि १२ ।
खाद भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद १३ । खद
स्थैर्ये हिंसायाञ्च चाङ्गक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ।

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे ।
चखाद ।

णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ।

उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाद-चखद ।

अतो हलादेर्लघ्वोः । ७ । २ । ७ ।

हलादेश्वर्धोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा
स्यात् । अखादीत्-अखदीत् १४ । बदस्यैर्ये । पवर्गीयादिः ।
बदति । बबाद ॥ बेदिथ १५ । गद व्यक्तायां वाचि । गदति ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिङन्तियातिवातिद्रा-
तिश्यतिवषतिवहतिशाम्बतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

८ । ४ । १७ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु । प्र-णि-
गदति । जगाद १६ । रद विलेखने । विलेखनम्भेदनम् ।
रराद । रेदतुः १७ । णद अव्यक्तशब्दे ।

णो नः । ई । १ । ई५ ।

धतोरादेशस्य नः स्यात् ।

णोपदेशा (६५) स्वनर्दनाटिनाथाध्रन्द्रक्कुन्दतः ।
नाटेदीर्घाईस्य पर्युदासाह्वटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतु-
र्यान्तनाधतेर्नर्दोश्च केचिणोपदेशतामाहुः ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्

(६५) नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने सुरादिःनाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नृता-
विति घटादिर्नेह गृह्यते नाथ नाध याच्ञादौ टु नदि सन्दृष्टौ नक्त
नाशने नट नये नृतो गालविशेषे एतद्विज्ञा णोपदेशा इत्यर्थस्तेषामेव
णत्वनिमित्ते सति णत्वं नत्वे षामित्वात्परम्फलम् ।

समासेऽसमासेऽपि । प्र णदति । प्र णि नदति १८ । अर्हं गतौ
याचने च । अतच्चादेः (७२६४०) ।

तस्मान्नुङ् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ।

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्दं ।
आर्दीत् १९ । नर्दं गर्दं शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः ।
प्र नर्दति २० । गर्दति । जगर्दं २१ । तर्दं हिंसायाम् ।
तर्दति २२ । कर्दं कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौत्से । कर्दति
२३ । खर्दं दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रिया-
यामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं २४ । अति अदि बन्धने ।
अन्तति । आनन्त २५ । अन्दति । आनन्द २६ । इदि पर-
मैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार २७ । बिदि अवयवे । पवर्ग-
द्वितीयादिः । बिन्दति । अवयवङ्करोतीत्यर्थः । भिदीति
पाठान्तरम् २८ । गडि वदनैकदेशे । गण्डति २९ । अन्त-
त्यादयः पञ्चैते न तिङ्प्रया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्म-
पीच्छन्ति । णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्र-णिन्दति ३० ।
टु नदि समञ्चौ ।

आदिर्जिटुडवः । १ । ३ । ५ ।

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्न-
लोपो न । नन्द्यात् ३१ । चदि आह्लादे । चचन्द ३२ ।
चदि चेष्टायाम् । ततन्द ३३ । कदि क्रदि क्लदि आह्वाने
रोदने च । चकन्द ३४ । चक्रन्द ३५ । चक्लन्द ३६ । क्लिदि
परिदेवने । विक्लित् ३७ । शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः

शुभ्यात् । ३८ । अथ (६६) कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्वि-
चत्वारिंशत् । शीक सेचने । तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके ।
शीकते । शिशीके १ । लोका दर्शने । लोकते । लुलोके २ ।
लोक सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो-
ग्रन्थितुर्वा आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । लोकाते ३ ।
ट्रेक ध्रेक शब्दोत्साहयोः । उत्साहो टद्विरोद्वत्यञ्च । दिट्रेके
४ । दिध्रेके ५ । रेक शङ्कायाम् । रेकते । ६ । सेक ७ खेक
८ स्त्रिक ९ अकि १० स्त्रिक ११ गतौ । तयो दन्त्यादयः ।
द्वौ तालव्यादी । अघोपदेशत्वान्न पः । सिसेके । शकि
शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के १२ । अकि लक्षणो । अङ्कते ।
आनङ्के १३ । वकि कौटिल्ये । वङ्कते १४ । मकि मण्डने ।
मङ्कते १५ । कक लौल्ये । लौल्यङ्ग्वश्चापत्यञ्च । ककते ।
चकके १६ । कुक टक आदाने । कोकते । चुकुके १७ ।
वर्कते । वटके १८ । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं (६७) गुणात्पूर्-
व्वविप्रतिषेधेन । चक तप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके १९ ।
ककि २० वकि २१ श्वकि २२ तकि २३ ढौक २४ लौक २५
ष्वक २६ वस्क २७ भस्क २८ टिक २९ टीक ३० तिक ३१
तीक ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके ।

(६६) प्रथमं माङ्गलिकतया तवर्गान्त एधतिरभिहितस्तदनुरोधनैव कति-
चित् तवर्गीयान्तानुक्ता माटकापाठक्रमेण कवर्गीयप्रभृत्यन्तान्
क्रमेणाह अथेति ।

(६७) परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् लिटः कित्त्वमित्याशयेनाह लिटः
कित्त्वमिति । एतच्च पसङ्गादुक्तमपि लिटः कित्त्वस्य सिद्धेः ।

तुलौके । सुब्धातुष्विवष्वक्तीनां (६८) सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
 ष्वक्ते । ष्वक्ते । अत्र तृतीयन्दन्त्यादिमेके । लघि भोजन-
 निवृत्तवपि । अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा ।
 गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्गते । अनङ्गे ३५ । वङ्गते ३६ ।
 मङ्गते ३७ । मधि कैतवे च । राघ लाघ द्राघ सामर्थ्ये ।
 राघते ३८ । लाघते ३९ । ध्राघ ४० इत्यपि केचित् ।
 द्राघ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते ४१ । स्नाघ
 कत्यने । स्नाघते ४२ । अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ५० । फक्
 नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मानन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फकति ।
 पफक् १ । तक् हसने । तकति २ । तकि लच्छजीवने ।
 तङ्कति ३ । वुक् भषण्ये भषणं श्वरवः । वुकति ४ । कख हसने ।
 प्र-नि-कखति ५ । ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ ध्राखृ
 १० शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखाञ्चकार । शाखृ ११
 स्नाखृ १२ व्याप्तौ । शाखति । उख १३ उखि १४ वख १५
 वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१
 रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७
 वलि २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ वगि ३२ मगि ३३
 तगि ३४ त्वगि ३५ अगि ३६ स्लगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९
 लिगि ४० गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ता

(६८) सुब्धात्विति तेन षण्डमाचष्टे इत्याख्याने णिचि षण्डयतीत्यादौ
 न सत्वम् वस्तुत उपदेशे इत्युक्तेः तस्योपदेशाभावात् सुब्धात्वित्यंशो
 भाष्यकता प्रत्याख्यातः ।

स्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख ४१ तख ४२ तिखि ४३ शिखि
४४ ईत्यपि चतुरः । केचित् पठन्ति ।

अभ्यासस्यासवर्णे । ई । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख ।
सन्निपातपरिभाषया इजादेरि (उ२३४०) त्याम्न । उखतुः ।
उखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्दृष्टः प्राप्तो
न भवति सङ्गतप्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तया
दृष्टे कृते ततो दीर्घः वर्णादाङ्गम्बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च ।
उङ्गति । ववखतुः । वङ्गति । मेवतुः । त्वणि कम्पने च ।
युगि ४५ जुगि ४६ वुगि ४७ वर्ज्जने । युङ्गति । घघ हसने ।
घघति । जघाघ ४८ । मघि मण्डने । मङ्गति ४९ । शिघि
आघ्राणे । शिङ्गति ५० । अथ चवर्गोयान्ताः । तत्रानुदात्तेत
एकविंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते १ । पच सेचने सेवने च ।
सचते । सेचे । सचिता २ । लोचु दर्शने । लोचते ।
लुलोचे ३ । श्च व्यक्तायां वाचि । शोचे ४ । श्वच ५ श्वचि
ई गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच बन्धने । कचते ७ । कचि
८ काचि ९ दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १०
मुचि ११ कल्कने । कल्कनं दम्भः शाक्यं च कथनमित्यन्ये ।
मेचे । मुमुञ्चे । मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ममञ्चे १२ ।
पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते १३ । एच प्रसादे । सोचते । तुष्ट-
चे १४ । ऋज गतिस्थानार्जनोपाज्जनेषु । अज्जते । नुडिधौ
(उ३२४०) ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्वा-

ञुट् । आट्जे १५ । ञजि १६ भजी १७ भर्जने । ञञ्जते ।
 उपसर्गादतीति (४५४०) वृद्धिः । प्रार्ज्जते । ञञ्जाञ्जके ।
 आर्ज्जिष्ट । भर्ज्जते । बभ्जजे । अभर्ज्जिष्ट । एजू १८ स्त्रीजू १९
 भ्राजू २० दीप्तौ । एजाञ्जके । ईज गतिकुत्सनयोः । ईजाञ्जके २१ ।
 अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः (७५५१४०) परस्मैपदिनः । शुच शोके ।
 शोचति १ । कुच तारे शब्दे । कोचति २ । कुञ्च क्रुञ्च कौटि-
 ल्याल्पीभावयोः । अनिदितामिति (१७८४०) नलोपः । कुच्यात्
 ३ क्रुच्यात् ४ । लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ५ । अञ्चु गतिपूजनयोः
 । अच्यात् । गतौ तु (१८१४०) नलोपः । पूजायान्तु अञ्ज्रात् ६ ।
 वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० मृञ्चु ११ स्तुञ्चु १२
 मृञ्चु १३ स्तुञ्चु १४ गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् ।
 त्वच्यात् । अमृञ्चीत् । अस्तुञ्चीत् ।

जृस्तन्मृचुग्लुचुगुचुग्लुचुग्लुञ्चु श्विथश्च । ३ ।

१ । ५८ ।

एभ्यश्चैरङ् वा स्यात् । अमृचत्-अमृचीत् । अस्तुचत्-
 अस्तुचीत् । ग्रुच १५ ग्लुचु १६ कुज १७ खज १८ स्तोय-
 करणे । जुग्रोच । अग्रुचत्-अग्रुचीत् । जृग्लोच । अग्लुचत्-
 अग्लुचीत् । अक्रोजीत् । अम्वोजीत् । ग्लुञ्चु षमज गतौ ।
 अङ् । अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत् १९ । सञ्चु च्चवेन शः जश्-
 त्वेन जः । सज्जति । अथमात्मनेपदपि । सज्जते २० । गुजि
 अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्रात् २१ । अर्च पूजायाम् ।
 आनर्च २२ । स्तेर अयक्ते शब्दे । अस्फुटोऽपशब्दे चेत्यर्थः ।

स्नेच्छति । मिस्नेच्छ २३ । लच्छ लाच्छ लक्षणे । ललच्छ
 २४ । ललाच्छ २५ । वाच्छ इच्छायाम् । वाञ्छति २६ ।
 आच्छ आयामे । आञ्छति । अतआदेरित्यत (उ२६४०) तप-
 रकरणं स्वाभाविकहृस्वपरिग्रहार्थम् तेन दीर्घभावान्न नुट् ।
 आञ्छ । तपरकरणं सुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ
 २७ । हीच्छ लज्जायाम् । जिहीच्छ २८ । ऊच्छ कौटिल्ये ।
 कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायाच्चेति (उ३४४०) दीर्घः ।
 हृच्छति २९ । मुच्छ मोहसमुद्भययोः । मूच्छति ३० ।
 स्फुच्छ विस्तृतौ । स्फूच्छति ३१ । पुच्छ प्रमादे । पुच्छति
 (१९) ३२ । उच्छ उच्छे । “उच्छः कणशआदानम् कणिशा
 द्यूर्जनं शिलमिति” यादवः । उच्छति । उच्छाञ्चकार ३३ ।
 उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्जनः ।
 व्युच्छति ३४ । ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ।
 ध्रजति ३५ ध्रञ्जति ३६ धर्जति ३७ धृञ्जति ३८ ध्वजति ३९
 ध्वञ्जति ४० । कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ४१ । अर्ज
 षर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज ४२ । सर्जति । ससर्ज
 ४३ । गर्ज शब्दे । गर्जति ४४ । तर्ज भर्तने । तर्जति ।
 ततर्ज ४५ । कर्ज व्ययने । चकर्ज ४६ । खर्ज पूजने च ।
 चखर्ज ४७ । अज गतिक्षेपणयोः । अजति ।

(९९) पुच्छतीति अन्तरङ्गत्वात् तृकि कृते लघूपधत्वाभावात् न गुणः
 वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वं तु युगपत्प्राप्तिस्थाने समानाश्रये एवेति
 कैयटादिभिर्न्यवस्थावितमिति न तस्यात्वं प्रवृत्तिः । मनोः ।

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ।

अजेर्वी (१००) त्ययमादेशः स्यादाङ्धातुकविषये (१०१) घञ-
मपञ्च वर्जयित्वा । वलादावाङ्धातुके वेध्यते । विषाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायाच्चेति
(७३४५०) दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति (३४५०) स्थानिवद्भावे-
नात्परत्वम् । नच नपदान्तेति (३५५०) निषेधः स्वरदीर्घयलो-
पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । यत्किं “एका-
च”(७२५५०) इदीर्घनिषेधे प्राप्ते ।

कसृभृष्टुद्रुस्रुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ।

एभ्यो लिटि इट् न स्यात् । क्रादीनाञ्चतुर्णां (१०२) ग्रहणं
नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यद्वर्णनिषेधः स लिटि
चेत्तर्हि क्रादिभ्यएव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णाम्यलि भार-
द्वाज (१०३) नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य
चेटोनिषेधार्थम् (१०४) ।

- (१००) अजेर्वी दीर्घान्त आदेशः ह्रस्वान्तत्वे संवीतिरिति न सिध्येत् ।
(१०१) आङ्धातुके विषये इति तेन यङुत्पत्तेः प्रागेव वीभावे हलादित्वसम्भवात्
वङि वेकीयते इति सिद्धम् परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येदिति भावः । मनो० ।
(१०२) ट इति वृङ् वृजोर्ग्रहणम् क सृ भृ एषाम् एकाच उपदेशे इति
(७३५५०) प्रकृत्याश्रये वृङ् वृजोस्तु श्रुतः कितीति (७६७५०) प्रत्यया-
श्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याह क्रादीनामिति ।
(१०३) भारद्वाजेति ऋतो भारद्वाजस्येति (७५६५०) ऋदन्ताश्रयस्य यला-
श्रयस्य चेत्यर्थः ।
(१०४) निषेधार्थमिति । नेङ् वशी (७३३६५०) ल्युपक्रमात् नञा प्रापितस्यैवाभाव-
स्यायं नियमो न तु विभाषाबलवत्तस्य वैकल्पिकाभावस्य तेन सिषिधिव

अचस्ताख्यत्यनितोनित्यम् । ७ । २ । ६१ ।

उपदेशे (१०५) ऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थलङ् न स्यात् ।

उपदेशेऽत्वतः (१०६) । ७ । २ । ६२ ।

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थलङ् न स्यात् ।

ऋतोभारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ।

तासौ नित्यानिटः ऋदन्तस्यैव (१०७) थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ।

सिषिधेत्युभयम् तत्र दृङ्दृजोः प्रकृत्याश्रयस्य नियमासम्भवस्तयो-
रुदात्तत्वेनेङिषेधाप्रसङ्गः थलोऽकिञ्चेन च प्रत्ययान्नयस्याप्यसम्भवो-
ऽतस्तद्विषये न नियमः किन्तु वमसेध्वेवहिमहीनां किञ्चेन तत्रैव
क्रादीनां त्रयाणां नियमः ।

(१०५) उत्तररुत्वादुपदेशे इत्यप्रकृत्यते तच्चाजनविशेषणमित्याह उपदेशे इति
नित्यमित्यनितो विशेषणम् । क नित्यमनिङित्यपेक्षायां तासि च कृपः
(उ८०८०) इत्यतस्तासौति पदमनुवर्त्य सम्प्रत्या विपरिणमय्याह तासा-
विति । सूत्रे तास इव थलङ् न स्यादिति तास्यदिति षष्ठ्यर्थे वतिः ।

(१०६) नित्यानिट इत्यनुवर्त्तनात् क्रमेस्तासौ स्तु क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (उ
६४८०) इत्यनेन परस्मैपदे सेट्कतया नित्यानिट्कत्वाभावात् चक्रमिथे-
त्येव भवति । उपदेशे किं चकर्मिथेत्येव । अत्वतः किं विभेदिष्येति । तपरः
किं रराधिष्येति । तासि किं जिगृक्षतीत्यादौ सनि अनिट्कत्वेऽपि
जगृक्षित्येव । नित्यानिटः किं वेत्कस्य सा भूत् आनञ्जिष्येति ।

(१०७) तपरकरणात् सुस्तान्तेष्वेवायं नियमः । अचस्ताख्यदित्येव प्राप्तत्वात् न
निषेधविधिः । दृङ्दृजौ च यद्यपि सेट्कौ तथापि दृङ्ः परस्मैपदि-
त्वाभावेन थलोऽसम्भवः दृजस्तु कन्दसि बभूथेत्यादिना (उ५२२८०)
ववर्धेति निपातनात् भाषायामिटा भाष्यमित्यतो नियमोऽयमित्याह
ऋदन्तस्यैवेति ।

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेङ्यम् ।

ऋदन्तर्दृङ्ङित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ्भवेत् ॥

न च (१०८) स्तुद्रुदीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः अचस्तास्व-
दिति उपदेशोऽत्वतइति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य
भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः अनन्तरस्येति न्यायात् ।
विवयिथ-विवेथ-आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाथ-विवथ ।
विथिव । विव्यिम । वेता-अजिता । वेथति- अजिष्यति ।
अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ।

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-
आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् ४८ । तेज पालने ।
तेजति ४९ । खज मय्ये । खजति ५० । खजि गतिवैकल्ये ।
खञ्जति ५१ । एजृ कम्पने । एजाञ्चकार ५२ । टु ओ स्फूर्ज्जी
वज्जनिर्घोषे । स्फूर्ज्जति । पुस्फूर्ज्ज ५३ । क्षि क्षये (१०९)
अकर्म्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्म्मकः । क्षयति ।

(१०८) ननु स्तुद्रुप्रभृतीनां थलि भारद्वाजस्य नियमादित् स्यात् न च क्रादि-
स्त्वत्वे चतुर्णां ग्रहणेनास्य बाध उचितः येन नाप्राप्तन्यायेन वसादौ
क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादिशङ्काह नचेति समाधत्ते
अचस्तास्वदिति द्वयोरनन्तरमस्य स्त्वत्सारम्भात् योऽयं तासौ नित्या-
निटस्यत्वोति निषेधः स भारद्वाजमते ऋदन्तस्यैव नान्यस्येति निय-
मात् सर्व्वेऽसिद्धिः । मनो० ।

(१०९) क्षि क्षये इति अस्याजन्तेषु पाठस्योचितत्वेऽपि प्रसङ्गादलोक्तिः

चिन्नाय । चिन्तयतुः । चिन्तियुः । चिन्तायिष-विच्चेय ।
चिन्तियिव । चिन्तियिम । चेता ।

अकृत्स्नार्वाधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्त(११०)स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्स्नार्वा-
धातुकयोः । क्षीयात् । अक्षेयीत् ५४ । क्षीज अव्यक्ते शब्दे कू-
जिना सहायम्यठितुं युक्तः । चिक्क्षीज ५५ । लज ५६ लजि ५७
भर्जने । लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्सने च । जज ६० जजि ६१
युञ्जे । तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ६२ । तुजि पालने
६३ । गुज ६४ गजि ६५ गृज ६६ गृजि ६७ मुज ६८ मुजि ६९
शब्दार्थाः । गज मद्दने च । ७० वज ७१ व्रज गतौ । वदव्र-
जेति (७२ ६४) वृद्धिः । अव्राजीत् ७२ । अथ टवर्गीयान्ताः
शाब्दान्ताः (७५ २४) अनुदात्तेतः षट्तिंशत् । अट्ट अतिक्रम-
हिंसयोः । टोपधोऽयम् (१११) । टोपधइत्येके । अट्टते ।
आनट्टे १ । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे २ । चेष्ट चेष्टा-
याम् । अचेष्टिष्ट ३ । गोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे ४ ।

(११०) दीर्घग्रहणेनाचञ्चेति (२५ ४०) परिभाषोपस्थानादाङ्गाजन्तस्येति
अयङ् यीत्यतः (७२ १० ४०) यीत्यनुवर्तते ।

(१११) टोपधत्वेन न न्द्रा इति (७१ १५ ४०) द्वित्वनिषेधात् दकारं विहाय
टिशब्दस्य द्वित्वे दकारस्य ह्रस्वे चत्वे च कृते अट्टिष्टिषते इति
आट्टिष्टिदिति च सिद्धम् न च परत्वात् पूर्वं हुत्वापत्तिरसिद्धत्वात्
पूर्वत्वासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद् उत्तरस्येति न्यायात् टोपधत्वे तु
पूर्वत्वासिद्धमद्विर्च्चने इति पूर्वत्वासिद्धत्वाभावात् द्वित्वे हलादिशेषे च
आट्टिष्टिषते आट्टिष्टिदिति भेदः । मनो० ।

लुलोष्टे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अटि गतौ । अण्टते । आनण्टे ८ ।
 वटि एकचर्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । भटि कठि शोके ।
 शोक इहाध्यानम् । मण्टते १० । कण्टते ११ । मुठि
 पालने । मुण्टते १२ । हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाक्यम् ।
 जिहेठे १३ । एठ च । एठास्रक्रे १४ । हिडि गत्यना-
 दरयोः । हिण्डते । जिङ्गिण्डे १५ । ऊडि सङ्घाते । जुऊण्डे
 १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मङ्गि
 १९ च । ववण्डे । भडि परिभाषण्ये । परिहासः सनिन्दो-
 पालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे २० । पिडि सङ्घाते ।
 पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च ।
 मुण्डते २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनश्च ।
 तुण्डते २३ । ऊडि वरण्ये । वरणं स्वीकारः । हरणमि-
 त्येके । ऊण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि
 राज्यायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते
 २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ ।
 खडि मय्ये ३० । हेडु होडु अनादरे । जिहेडे ३१ । जुहोडे
 ३२ । बाडु आश्चात्ये । बशादिः । आश्चात्यमाश्रवः । बाडते
 ३३ । द्राडु भ्राडु विशारणे । द्राडते ३४ । भ्राडते ३५ ।
 शाडु स्नाधायाम् । शाडते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्त
 समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटु गर्जे । शौटति । शुशौट १ ।
 पौटु बन्धे । पौटति २ । स्नेटु स्नेडु उन्मादे । द्वितीये

डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्यसाभ्यान्नाथतिवत् । स्नेडति
स्नेडति ४ । कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके । चकाट । सिचि
'अतो हलादेर्लघोरिति (७४०४०) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

ह्यप्रन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ।

हमयान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादि-
डादौ सिचि । अकटीत् ६ । अट पट गतौ । आट । आटतुः ।
आटुः ७ । पपाट । पेटुः । पेटुः ८ । रट परिभाषणे ।
रराट ९ । लट बाल्ये । ललाट १० । शट रुजाविशरण-
गत्यवसादनेषु । शशाट ११ । वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
ववटुः । ववटिथ १२ । किट खिट ताप्ते । केटति १३ । खेटति
१४ । शिट धिट अनादरे । शेटति । शिशेट १५ । सेटति ।
सिषेट १६ । जट १७ भट १८ सङ्घाते । भट भृतौ १९ । तट
उच्छ्राये २० । खट काङ्क्षायाम् २१ । णट वृतौ २२ । पिट
शब्दसङ्घातयोः २३ । हट दीप्तौ २४ । षट अवयवे २५ । लुट
२६ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके २७ । चिट परप्रेष्ये २८ ।
विट शब्दे २९ । त्रिट ३० आक्रोशे । वलादिः । ह्रिट इत्येके
३१ । इट किट कटी गतौ । एटति ३२ । केटति ३३ । कटति
३४ । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति (७३५०४०) इण्नि-
षेधार्थः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि
वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रसिध्य । अयति । ‡ इयाय ।
इयतुः (११३) । इयुः । इययिथ-इयेथ । इयाय-इयय ।

‡ अयसुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्याद्यास्यादाहरणम् ।

(११३) इयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते एरनेकाचः (७११८४०) इति यणं

दीर्घस्य तु इजादेश (७२१४०) इत्यामि अयाञ्चकारेत्यादि
उदाहरन्ति । मडि भूषायाम् ३५ । कुडि वैकल्ये । कुण्डति ।
कुण्डत इति तु दाहे गतम् ३६ । मुण्ड ३७ मर्द्दने । चडि अल्पी
भावे ३८ । सुडि खण्डने । मुण्डति ३९ । पुडि चेत्येके ।
पुण्डति ४० । रुटि लुटि स्तोत्रे । रुण्डति ४१ । लुण्डति
४२ । रुडि ४३ लुडि ४४ इत्येके । रुडि ४५ लुङीत्यपरे
४६ । स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ् । अस्फुटत्-अस्फो-
टीत् ४७ । स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वान्त् । स्फुण्डति
४८ । पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्-
अपाठीत् ४९ । वठ स्थौल्ये । ववटतुः । ववठिथ ५० । मठ
मदनिवासयोः ५१ । कठ कच्छजीवने ५२ । रठ परिभाषणे
५३ । रठेत्येके ५४ । हठ मृतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके ।
हठति । जडाठ ५५ । रुठ ५६ लुठ ५७ उठ ५८ उपघाते ।
ओठति । ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार ५९ । पिठ
६० हिंसासंश्लेशनयोः । शठ कैतवे च ६१ । शुठ प्रतिघाते ।
शोठति ६२ । शठीति स्वामी । शुण्डति । कुठि च । कुण्डति
६३ । लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ६४ । शुठि शोषणे ६५ ।
रुठि ६६ लुठि ६७ गतौ । चुडु भावकरणे भावकरण-
मभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुत्तुडु ६८ । अडु अभियोगे ।

बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे अचि शुभ्रवा (११८४) मितो-
यङ् । केचित्तु वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा यणवे
अभ्याघोत्तरेकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन समानाश्रयतया
वर्णादाङ्गं बलीय इति न्यायस्यात् प्रवृत्तेरित्याहुः फलतोरूपैक्यम्
मनो० ।

अडुति । आनडु ६६ । कडु कार्कश्ये । कडुति ७० । चुडुदय-
स्त्रयो दोषधाः तेन क्तिपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि ।
क्रीडृ विहारे । चिक्रीड ७१ । तुडृ तोडने । तोडति ।
तुतोड ७२ । तूडृ इत्येके ७३ । ळडृ ळुडृ होडृ गतौ ।
ह्रड्यात् ७४ । ळड्यात् ७५ । होड्यात् ७६ । रौडृ अनादरे
७७ । रोडृ ७८ लोडृ ७९ उन्मादे । अड उद्यमे । अडति ।
आड । आडतुः आडुः ८० । लड विलासे । लडति ८१ ।
डलयोश्चैकत्र स्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः । कड मदे ।
कडति ८२ । कडि इत्येके । कण्डति ८३ । गडि वदनैक-
देशे (११४) । गण्डति ८४ । इति टवर्गीयान्ताः । अथ पवर्गी-
यान्ताः । तत्रालुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताः (३०५७८०) चतुस्त्रिंशत् ।
तिष्ट तेष्ट षिष्ट षेष्ट चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी
त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादि (३४८८०)
नियमादित् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।

इक्समीपाङ्गलः परौ भलादी (११५) लिङ् आत्मनेपदे परे
सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः । तिष्ठीष्ट । तिष्ठी-
यास्ताम् । तिष्ठीरन् । लुङि, भलोक्ततीति (३४०८०) सलोपः ।
अतिप्त । अतिष्माताम् । अतिष्मत १ । तेपते । तितेपे २ । तिष्टिपे

(११४) गङ्गीति टवर्गीयान्ताप्रकरणदत्तैव पाठो न्याय्य इति मनो० ।

१५) इको भलित्यतो (३१६६८०) भलित्यनुवर्त्य प्रत्ययेऽल्प्रहण्ये तदादि-
प्रहणमित्याशयेनाह भलादी इति ।

तिष्ठपाते । तिष्ठिपिरे ३ । तिष्ठेपे । तिष्ठेपाते । तिष्ठेपिरे
 ४ । तेष कम्पने च । ग्लेषे दैन्ये । ग्लेषते ५ । टुवेष कम्पने ।
 वेपते ६ । केष्ट ७ गेष्ट ८ ग्लेषे ९ च । चात्कम्पने गतौ च
 सूत्रविभागादिति स्वामी । भैत्यस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा
 कम्पने इत्यपेक्षतइत्याह । ग्लेषेरर्थभेदात् पुनः पाठः । मेष्ट
 १० रेष्ट ११ लेष्ट १२ गतौ । तपू प लज्जायाम् । तपते ।

टफलभजत्वपञ्च । ६ । ४ । १२२ ।

एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि
 च । त्वेपे । त्वेपाते । त्वेपिरे । ऊदित्त्वादिङ्वा । तपिता-
 तप्ता । तपिषीष्ट-तप्तीष्ट १३ । कपि चलने । कम्पते । चकम्पे
 १४ । रबि १५ लबि १६ अबि १७ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे
 आनम्बे । लबि अवस्त्रंसने च । कब वर्णे । चकबे १८ । ल्लीबृ
 धाष्ट्ये । चिल्लीबे १९ । ल्लीबृ मदे । ल्लीबते २० । शीभृ
 कत्यने । शीभते २१ । चीभृ चर २२ । रेभृ शब्दे । ररेभे २३ ।
 अभिरभी कचित्पठ्यते । अभ्रते २४ । रम्भते २५ । षभि
 २६ स्कभि २७ प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदःस्यास्त-
 भोरिति (६१ष्ट०) पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति (उ३६ष्ट०)
 षत्वन्तु न भवति अविधौ निर्दिष्टस्य सौतस्यैव तत्र ग्रह-
 णात् । तद्बीजन्तु स्यास्तम्भोरिति (६१ष्ट०) पवर्गीयोपधपाठः
 स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार
 औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते षम्भते टष्टम्भे । जभि जृभि
 गातविनामे ।

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ।

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता ।
अजम्भिट २८ । जृम्भते । अजृम्भे २९ । शल्भ कत्यने ।
शशल्भे ३० । वल्भ भोजने । दन्त्योऽद्यादिः । ववल्भे ३१ ।
गल्भ धाच्ये । गल्भते ३२ । अ (ख) न्भु प्रमादे । ताल-
व्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । सम्भते वा ३३ । दृभु स्तम्भे ।
स्तोभते । वि-ष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ३४ ।
अथ परस्मैपदिनः । गुप् रक्षणे ।

गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ।

एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पुगन्तेति (७१२४०) गुणः ।

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ।

सनादयः कर्मेर्षिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषान्ते धातुसंज्ञाः
स्युः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

कासप्रत्ययादाममन्ते लिटि । ३ । १ । ३५ ।

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि नतु मन्ते । कास्य
नेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् * । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्
स्थानेऽनेकाश्च इति वाच्यमित्यर्थः ।

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ।

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तान्तस्थाकारस्य लोपः स्या-

दार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपाया-
 मास-जुगोप । जगुपतुः । ऊदित्त्वाङ् (७१८४०) । जुगोपिथ-
 जुगोपथ । गोपायिता-गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गोप्यात् ।
 अगोपायीत्-अगोपीत्-अगौप्सीत् १ । धूप सन्तापे । धूपा-
 यति । धूपायाञ्चकार-डधूप । धूपायितासि-धूपितासि २ ।
 जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ५
 सान्त्वने । षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो
 वा । सपति ६ । रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि । चुप
 मन्दायाङ्गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ९ । तुप १०
 तुन्प ११ तुन्प १२ तुप १३ तुफ १४ तुफ १५ तुफ १६ तुफ
 १७ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतु-
 म्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः (७२४४०) कित्त्वाभावान्नलोपो
 (७१७८४०) न । किदाशिषीति (७१८४०) कित्त्वाभावान्नलोपः । तुप्यात् ।
 प्रात् तुम्पतौ गवि कर्त्तरीति (४८७४०) पारस्करादिगणे ः
 पाठात् सुट् । प्र-सुम्पति गौः । श्रुतिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न ।
 प्र-तोतुम्पति । तोपति । तुम्पति । तोफति । तुम्फति ।
 तोफति । तुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः ।
 अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः ।
 अष्टावयुकारवन्तः । पर्ष रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब वर्ब मर्ब
 कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः
 ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीय-
 तृतीयौ मुक्ता सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प १८ । रफति
 १९ । रम्फति २० । अर्बति । आनर्ब २१ । पर्बति २२ ।

लर्बति २३ । बर्बति २४ । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति २५ ।
 कर्बति २६ । खर्बति २७ । गर्बति २८ । शर्बति २९ ।
 सर्बति ३० । चर्बति ३१ । कुवि आच्छादने । कुम्बति ३२ ।
 लुबि तुबि अर्द्धने । लुम्बति ३३ । तुम्बति ३४ । चुबि वक्त्र-
 संयोगे । चुम्बति ३५ । षृभु षृन्भु हिंसार्थौ । सर्भति ।
 ससर्भ । सर्भिता ३६ । स्मृति । सस्मृ । स्मृभ्यात् ३७ ।
 षिभु शिभु इत्येके । सेभति ३८ । शिम्भति ३९ । शुभ ४०
 शुन्भ ४१ भाषणे । भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये ।

अथालुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता (७६०४०) अन-
 दात्तेतो दश । घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । नुम् । टुत्वम् ।
 घिसते । जिघिसे १ । घुसते । जुघुसे २ । घृसते जघृसे ३ ।
 घुणांघूर्सं भ्रमणे । घोणते ४ । घूर्सते ५ । इमौ तुदादौ (७१५२४०)
 परस्मैपदिनौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव
 सम्बध्यते पृथक्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि (७५७४००)
 स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु । पणते । पेणे । पणिते-
 त्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-
 न्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायि-
 तासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट ६ । पनायति ।
 पनायाञ्चकार । पेने ७ । भाम क्रोधे । भामते । बभासे
 ८ । क्षमू ष सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षसे ।
 चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे । चक्षमिबहे ।

मान्तस्य धातोर्भास्य नकारादेशः स्यान्नाकारे वकारे च परे ।
णत्वम् । चक्षखड्गे । चक्षमिमहे-चक्षणमहे । क्षमिष्यते-
क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि । क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्ष-
मिष्ट-अक्षंस ६ । कमु १० कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ।

स्वार्थे । छित्त्वाज्जङ् । कामयते ।

अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुषु । ई । ४ । ५५ ।

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् ।
वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाच्चक्रे । आयादय आर्द्ध-
धातुके (उ५७४०) वा । चकमे । कामयिता-कमिता । काम-
यिष्यते-कमिष्यते ।

णि थि द्रु खुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ।

ग्यन्तात् अग्रादिभ्यश्च ज्ञेचङ् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे । कास्-
इ अ तेति स्थिते ।

णोरनिटि । ई । ४ । ५१ ।

अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वात् एरने-
काचः (११८४०) इति यणि प्राप्ते । ग्यल्लोपावियङ्यणुणट्वि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति *वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाच-
यते पात्तिरित्यादि क्तिजन्तेष्ववकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनि-
टीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथाचेय-

डादेरपवादएवायम् । इयङ् अततक्षत । यण् । घाटिटत् ।
गुणः । कारणा । टङ्गिः । कारकः । दीर्घः कार्यते ।

णौ चङुपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ।

चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

चङि । ६ । १ । ११ ।

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तो-
ऽजादेशु द्वितीयस्य ।

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ६३ ।

चङ्परे इति वज्रब्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते ।
अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु
तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपे-
ऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य
योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

सन्यतः । ७ । ४ । ७६ ।

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ।

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ६४ ।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये (११६) । अचीक-

(११६) लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमिहानुवर्तते तदाह सन्वद्भावेति ।

तेन हलादेरिति प्राचीनोक्तं निर्मुलत्वाद्दुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति नहि

मत । शिङ्भावपक्षे । कर्मेश्चञ्चङ् वक्तव्यः * । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत । संज्ञायाः (११७) कार्यकालत्वादङ् यत् द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ।

चकास्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ् द्विरुच्यते ।

किन्तुस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाच्चिदन्वयम् ॥

वस्तुतो (११८) ङस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चकासौ तूभयमिदन्न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया (११९) ।

णोर्धिषेष्णं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

सनितयोक्तिं विना हलादेरिति पूरयितुमचितं न वा वृत्तिकारा-
दिभिरप्युक्तम् । मनो० ।

(११७) संज्ञाया इति सन्वत्तुनोति (उ६१४०) दीर्घो लघोरिति (उ६०४०)
स्त्वद्वयेऽङ्गस्येत्यनुवर्तते अभ्यासस्येति च (उ२०१४०) तत्र चाभ्याससंज्ञा
कार्यकाला तेनैकाचो द्वे तयोः पूर्वस्येति फलितम् द्वे इत्यत्र च
उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमभ्यार्हत्तव्यं तच्च कदन्नं तद्योगादङ्गस्येति
कर्माणि षष्ठी तेनाङ् यत् द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीय-
मानावेकाच्चेव फलितौ । तदिदं माधवमतं श्लोकद्वयेनोपनिबद्धम्
और्णुनचदित्यादौ दीर्घो लघो (उ६१४०) रित्यभ्यासस्य दीर्घो न
भवति चङ्परे णौ यदङ् तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् अत्र
त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्यति माधवोक्तम् ।

(११८) अथधिकारपक्षेण अभ्यर्चितत्वात् वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्याह
वस्तुत इति ऊर्णोः दीर्घः स्यादित्यनुषज्यते सन्वद्भावस्त्वह
नोपयुज्यते णौ कतस्य स्थानिवद्भावेन लुपदस्य द्वित्वे सत्यभ्यासे
ऽवर्णाभावादिति भावः । मनो० ।

(११९) व्यवस्थयेति चङ्परे णौ यत्तु इति व्याख्याने 'येन नाव्युधान्या-

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्ष्नात् ।

णेरग्लोपेऽपि (१२०) सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अथ क्रस्वन्ता (७६४४०) स्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण १ रण २ वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ कण ७ वण ८ वण ९ घण १० शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । अवणिथ । धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । ओणौ अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार ११ । ओणौ वर्ष्गत्योः । ओणति । शुओण १२ । ओणौ सङ्घाते । ओणति १२ । लोणौ च १४ । ओणादयस्त्वयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैणौ गतिप्रेरणस्तेषणेषु । लैणौ इति कचित्पठ्यते । पिपैण १५ । धन शब्दे । उपदेशे नान्तोयं रषाभ्यामिति (१०६४०) णत्वम् । धणति । नोपदेशफलं यङ्लुकि दंभन्ति १६ । रणेत्यपि केचित् । रेणतुः । रेणिथ । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान १७ । एन १८ वन १९ शब्दे स्तनति । वनति । वन२० षण २१ सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पूनः पाठः । सनति ससान । सेनतुः ।

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ।

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ किङ्ति । सायात्-सन्यात् ।

येन एकवर्षव्यवधाने अपीपचदित्यादावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवधाने इति । मनो० ।

(१२०) चङ्पदे इत्यावर्त्याग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति अगितामिति पठिकमिशक्तिप्रभृतीनामित्यर्थः ।

अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिशान्तिप्रतीत्यत्र गतेः परयोः
 शब्दसम्भक्तयोरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम २२ । द्रम
 २३ हम्मा २४ मोम २५ गतौ । द्रमति । दद्राम क्षायन्तेति (उ५१४०)
 न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्माति जहम्मा । मीमति । मिमीम ।
 अयं शब्दे च । चमु २६ छमु २७ जमु २८ झमु २९ अदने ।

ष्ठिवृत्तमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ।

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । आङि चम इति वक्तव्यम् * ।
 आचामति । आङि किम् चमति वि-चमति । अचमीत् ।
 जिमिङ्क्षेचित्पटन्ति जेमति । क्रमु पादविचेषे ।

वा भ्राशभ्राशम्भमुक्रमुक्लमु लसिचुटिलषः । ३
 १ । ७० ।

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ।

क्रमेदीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति-क्रामति ।
 चक्राम । क्राम्यतु-क्रामतु ।

खुकूमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ।

अतैवेट् । अक्रमीत् ३० । अथ रेवत्यन्ताः (उ६७४०) अनुदा-
 त्ततः । अय १ वय २ पय ३ मय ४ चय ५ तय ६ णय ७ गतौ । अयते

दयायासञ्च । ३ । १ । ३७ ।

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता ।
अयिषीष्ट ।

विभाषेतः । ८ । ३ । ७६ ।

दूणः परो यदृट् ततः परेषां पीध्वं लुङ्लिटान्वस्य वा मूर्ध्-
न्यादेशः स्यात् । अयिषीद्वम्-अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिद्वम्-आयिध्वम् ।

उपसर्गस्थायतौ । ८ । २ । १६ ।

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । स्थायते ।
पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते ।
दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्ययद्विति त्रिणो
रूपम् । अथ कथमुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः
इट किट कटौ इत्यत्र प्रस्तिष्टस्य एर्भविष्यति । यद्वा अनुदान्ते
त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिङोङित्करणत्वात् ज्ञापकात् ।
वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्र-णयते ।
नेये । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदाने ग्रहणम् ।
दयाञ्चक्रे ८ । रय ९ गतौ । ऊयी तन्तुसन्तप्ने । ऊयाञ्चक्रे
१० । पूयी विसरणो दुर्गन्धे च । पूयते । पूपूये ११ । कूयी
शब्दे उन्दे च । चूकूये १२ । क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये
१३ । स्फायी १४ ओ प्यायी १५ वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये ।
प्यायते ।

लिङ्यङोश्च । ई । १ । २६ ।

लिटि यङि च षायः प्रीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
त्प्रीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाचइति (११८४०) यण् । पिष्ये ।
पिष्याते । पिष्यिरे ।

दोषजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

३ । १ । ई१ ।

एभ्यश्चेत्थिष्वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे ।

चिणो लुक् । ई । ४ । १०४ ।

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अष्यायि-अष्यायिष्ट ।
तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
अतायि-अतायिष्ट १६ । शल १७ चलनसंवरणयोः । वल
१८ वल्ल १९ संवरणे सञ्चरणे च । ववले ववल्ले । मल
मल्ल धारणे । मेले २० । ममल्ले २१ । भल भल्ल परिभाषण-
हिंसादानेषु । बभले २२ । बभल्ले २३ । कल शब्दसंख्या-
नयोः । कलते । चकले २४ । कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते
२५ । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ।
तेष्ट देष्ट देवने । तितेवे २६ । दिदेवे २७ । पेष्ट गेष्ट ग्लेष्ट पेष्ट
मेष्ट ज्लेष्ट सेवने । परिनिविभ्य इति (७३८४०) षत्वम् । परि-
षेवते । सिषेवे २८ । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
तङ्गाय्यविरुद्धम् (१२१) । गेवते । जिगेवे २९ । जिग्लेवे ३० ।

(१२१) यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्थायतिरिवायमपि सोपदेशश्चक्षणे पर्थु-
दक्षेत तदकरणान्नायं सोपदेश इति भावः । तत्त्व० ।

पिपेवे ३१ । नेवते ३२ । न्नेवते ३३ । शेष्ट ३४ खेष्ट ३५
 क्लेष्ट ३६ इत्ययेके । रेष्ट भवगतौ । भवगतिः भुतगतिः ।
 रेवते ३७ । अथावत्यन्ताः (उ००४०) परस्मैपदिनः । मय्य
 बन्धने । ममय्य १ । स्तूय्य २ ईदृश्य ३ ईदृश्य ४ ईदृश्याः ।
 हय गतौ । अहयीत् ५ । यान्तत्वान्न (उ५१६०४०) वृद्धिः ।
 शुच्य अभिपवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं
 वाऽभिषवः स्नानञ्च । शुशुच्य ६ । चुच्य ७ इत्येके । हृथ्य
 गतिकान्त्योः । जहृथ्य ८ । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ।
 अलति । आल ।

अतो लान्तस्य । ७ । २ । २ ।

लोति लुप्तपठोक्तम् (१२२) अतः समीपौ यौ लौ तदन्त-
 स्यातो (१२३) वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे भित्ति । नेष्टीति
 (उ३६६४०) निषेधस्य अतो हलादेरिति (उ४०४०) विकल्पस्य
 चापवादः । मा भगानालीत् ९ । अयं स्वरितेदित्येके ।
 तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फता विसरणे । टफलेति
 (उ५६६४०) एत्त्वम् । फेलतुः । फेलः । अफालीत् १० । मील

(१२२) यद्यप्यवयवचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चात्यपदार्थः तर्ह्यन्त-
 पक्षमन्तर्यकं विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वात् अथ समीपवाचि-
 नान्तशब्देन षष्ठीसमासे रेफलकारसमीपभूतस्यातो वृद्धिरित्येया
 लभ्येत तर्हि अङ्गान्तर्येति स्यात् अथ लुं च तदन्तश्चेति कर्म-
 धारयस्तर्हि पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह लुप्तेति अत्रास इति तन्वा-
 टत्तम् । मनो० ।

(१२३) तदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः लान्तस्याङ्गस्येत्युक्ते अञ्जलीदित्यादौ स्यात्
 तत्वाद्यलकारस्याकारसमीपभूतत्वेऽपि तदन्तस्यानङ्गत्वात् द्वितीय-

११ शमील १२ स्त्रील १३ क्षमील १४ निमेषणो । निमेषणं
 सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । पील १५
 प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । नील वर्णे । निनील १६ ।
 शील समाधौ । शीलति १७ । कील १८ बन्धने । कूल १९
 आवरणे । शूल २० रुजायां सङ्कोषे च । तूल निष्कर्षे ।
 निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्च अन्तर्गतस्य वह्निर्निःसारणम् ।
 तुतूल २१ । पूल २२ सङ्घाते । मूल २३ प्रतिष्ठायाम् । फल
 निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः २४ । चुल्ल २५ भावकरणे । भाव-
 करणमभिप्रायाविष्कारः । फुल्ल २६ विकसने । चिल्ल २७ शै-
 थिल्ये भावकरणे च । तिल गतौ । तेलति २८ । तिल्लेत्येके ।
 तिल्लति २९ । वेल्ह ३० चेल्ह ३१ केल्ह ३२ खेल्ह ३३ च्वेल्ह ३४
 वेल्ह ३५ चलने पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः । पेल्ह ३६ फेल्ह
 ३७ शेल्ह ३८ गतौ । घेल्ह ३९ इत्येके । खल सञ्चलने ।
 चख्खाल । अख्खालीत् ४० । खल ४१ सञ्चये । गल अदने ।
 गलति । अगालीत् ४२ । षल गतौ । सलति ४३ । दल ४४
 विसरणे । श्वल श्वल्ल आशुगमने । शश्खाल । अश्खालीत् ४५ ।
 शश्खल्ल । अश्खल्लीत् ४६ । खोल्ह खोर्क्क गतिप्रतिघाते । खोलति
 ४७ । खोरति ४८ । घोर्क्क गतिचातुर्ये । घोरति ४९ । त्खर
 कृञ्जगतौ । तत्खार । अत्खारीत् ५० । क्खर कर्कने । चक्खार
 ५१ । अम्भ ५२ वम्भ ५३ मम्भ ५४ चर ५५ गत्यर्थाः ।
 चरतिभक्षणेऽपि । अम्भति । आनम्भ । मा भवानम्भीत् ।
 अङ्गान्तरेऽप्यस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । छिबु निरसने ।

स्याङ्गत्वेऽप्यकारसमं पवर्त्तित्वाभावान्नोति बोध्यम् ।

ष्ठिवृत्तिरिति (७६४४०) दीर्घः । षीवति । अस्य द्वितीयस्यकार
ष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः
टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः ।
षीव्यात् ५६ । जि जये । अयमजन्तेषु पठितु युक्तः । जय
उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ।

सन्लिटोर्जः । ७ । ३ । ५७ ।

जयतेः सन्लिङ्गनिमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् ।
जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजै-
षीत् ५७ । जीव प्राणधारणे । जिजीव ५८ । पीव मीव
तीव णीव स्थौल्ये । पिपीव ५९ । मिमीव ६० । तितीव
६१ । निनीव ६२ । क्षीव ६३ क्षेवु ६४ निरसने । उर्वी
६५ तुर्वी ६६ युर्वी ६७ दुर्वी ६८ धुर्वी ६९ हिंसार्थाः ।
ऊर्वाञ्चकार । उपधायां चेति (७३४४०) दीर्घः । तुतूर्व । गुर्वी
उद्यमने । गूर्वति । जगूर्व ७० । सुर्वी ७१ बन्धने । पूर्व
७२ पर्व ७३ मर्व ७४ पूरणे । चर्व अदने ७५ । भर्व ७६
हिंसायाम् । कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व ७९ दर्पे । अर्व शर्व षर्व
हिंसायाम् । आनर्व ८० । शर्वति ८१ । सर्वति ८२ । इवि
व्याप्तौ ॥ इन्वति । इन्वाञ्चकार ८३ । पिवि ८४ भिवि ८५
णिवि ८६ सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन
इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । हिवि ८७ णिवि
८८ धिवि ८९ जिवि ९० प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वा

धिन्विक्त्रणव्योर च । ३ । १ । ८० ।

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययस्य शब्धिषये । अतो लोपः (उ५७८०) तस्य स्यानिवङ्गावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पितृ गुणः । धिनोति । धिनुतः । धित्वन्ति ।

लोपश्चास्यान्यतरस्यां ग्वोः । ई । ४ । १०७ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् मवयोः परयोः । धिन्व—धिनुवः । धिन्मः—धिमुमः । मिपि तु परत्वाङ्गुणः । धिनोमि ।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ई । ४ । १०६ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिखति ६१ । रण्वति ६२ । धन्वति ६३ । क्विहिंसाकर्णयोश्च । चकाराङ्गतौ । कृणोति ६४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव बन्धने । मवति । मेवतुः मेवुः । अमवीत्-अमावीत् ६५ । अव रक्षणगतिकान्तिरीतिट्-प्रवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्तप्रवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागद्विषु (१२४) । अवति । आव । मा

(१२४) एकोनविंशतिरर्थाः कान्तिः शोभा तप्तिरिच्छानाशः स्वाभ्यर्थः स्वामित्वं दीप्तिस्तेजः । हिंसा हननमादानं ग्रहणं न तु दानं 'भागे दृष्टौ यहे वधे, इति वोपदेवैकवाक्यत्वात् ।

भवानवीत् ६६ । धावु गतिषु द्वयोः । स्वरितेत् । धावति ।
 धावते । दधाव । दधावे (१) । अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ।
 धत्त धिच्च सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुचते । दुधुच्च १ ।
 धिचते । दिधिच्च २ । वृच्च वरणे । वृचते । ववृच्चे ३ । शिच्च
 विद्योपादाने । शिचते ४ । भिच्च भिच्चायामलाभे लाभे च ।
 भिचते ५ । क्लेश अय्यक्तायां वाचि । बाधने इति दुर्गः ।
 क्लेशते । चिक्लेशे ६ । दच्च वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दचते ।
 ददच्चे ७ । दीच्च मौण्डेग्रज्योपनयननियमव्रतादेशेषु ।
 दीचते । द्विदीच्चे ८ । ईच्च दर्शने । ईच्चाञ्चक्रे ९ । ईष
 गतिचिंसादर्शनेषु । ईषाञ्चक्रे १० । भाष व्यक्तायां वाचि ।
 भाषते ११ । वर्ध स्नेहने । दन्तोऽद्यादिः । ववर्धे १२ । गेषृ १३ ।
 अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ १४ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् ।
 जिगेषे । पेष् प्रयत्ने । पेषते १५ । जेषृ १६ णेषृ १७ एषृ १८
 प्रेषृ १९ गतौ । जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । रेष्
 २० हेष् २१ छेषृ २२ अय्यक्ते शब्दे । आद्यो [वृकशब्दे
 ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । छेषते । कासृ शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे २३ । भासृ दीप्तौ । बभासे २४ ।
 णासृ रासृ शब्दे । नासते २५ । प्र-नासते २६ । णस
 कौटिल्ये । नसते २७ । भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे २८ ।
 आङ् शसि इच्छायाम् । आ-शंसते । आ-शशंसे २९ । ग्रसु
 ३० ग्लसु ३१ अदने । जग्रसे । जग्लते । ईह चेष्टायाम् ।
 ईहाञ्चक्रे ३२ । वहि ३३ महि ३४ वृद्धौ । वंहते । ववंहे ।
 मंहते । अहि गतौ । अंहते । आनंहे । ३५ । गर्ह गल्ह

कुत्सायाम् । जगर्ह ३६ । जगल्हे ३७ । बर्ह ३८ बल्ह ३९
 प्राधान्ये । औश्वादी । बर्ह ४० वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छा-
 दनेषु । दन्तोश्वादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्तोश्वादितामन-
 योरौश्वादितां चाज्जः । झिह गतौ । पिझिहे ४२ । वेह ४३
 जेह ४४ ब.ह ४५ प्रयत्ने । आद्यो दन्तोश्वादिः । अन्यः
 केवलोश्वादिः । उभावप्योश्वादी इत्येके । दन्तोश्वादी इत्य-
 परे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । बजाहे । द्राह ४६ निद्राक्षये ।
 निक्षेपे इत्येके । काश्च दीप्तौ । चकाशे ४७ । ऊह वितर्के ।
 ऊहाञ्चक्रौ ४८ । गाह विलोडने । गाहते । जगाहे । जगा-
 ह्विषे-जघाक्षे । जगाह्विद् जगाह्विध्व-जघाह्वि । गाहिता ।

ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ।

ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यते-घाक्ष्यते ।
 गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अघाक्षाताम् ।
 अघाक्षत । अगाढाः । अघाढम् । अघाक्षि ४९ । गृह्ण
 गर्हणे । गर्हते । जगृहे । ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणा
 त्पूर्वविप्रतिषेधेन । जगृह्विषे-जघृक्षे । जघृह्वे । गर्हिता-गर्हा ।
 गर्हिष्यते-घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट-घर्क्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट ।
 इडभावे ।

शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ।

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चेः क्सादेशः स्यात् ।
 अघृक्षत्

कस्यस्याचि । ७ । ३ । ७२ ।

अजादौ तङि कस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य (२६४०) ।
अष्टक्षाताम् । अष्टक्षत ५० । ग्लह च । ग्लहते ५१ । घुषि
कान्तिकरणे । घुंषते । जघुंषे । केचिद्वषेत्यदुपधं पठन्ति
५२ । अथार्ह्यन्ताः (३७७४०) परस्मै पदिनः । घुषिर् विशब्देने
विशब्दनम्प्रतिज्ञानम् । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये
पेठः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ्गा (३१६४०) ।
अघुषत्--अघोषीत् १ । अक्षू व्याप्तौ ।

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ।

अक्षो वा अनुप्रत्ययः स्यात्कर्तृर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ।
अक्ष्णोति अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः ।
अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ—आनष्ठ । अक्षिता—अष्टा ।
अक्षिष्यति । स्कोरिति (१६६४०) कलोपः । षढोः कः सि
(१२१४०) । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णहि । अक्ष्णवामि ।
आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्त्वा-
द्वेट् । नेटि (३१६४०) । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिपुः ।
इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः २ । तक्ष, ३
त्वक्षू ४ तनूकरणे

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ।

अः स्याद्वा शब्दविषये । तक्ष्णोति-तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ-
ततष्ठ । अतक्षीत्—अताक्षीत् । अतक्षिष्टाम्-अताष्टाम् ।
तनूकरणे किम् वाग्भिः सन्तक्षति भर्त्सयतीत्यर्थः ।

उच्च सेचने । उच्चाच्चकार ५ । रच्च ई पालने । णिच्च
 चुम्बने । प्र णिच्चति ७ । तच्च घृच्च णाच्च गतौ । तच्चति ८ ।
 मृच्चति । नच्चति १० । रच्च ११ रोषे । सङ्घाते इत्येके ।
 मृच्च १२ सङ्घाते । मृच्च १३ इत्येके । तच्च १४ त्वचने । त्वच-
 नम् संवरणम् त्वचो ग्रहणाच्च । पच्च परिग्रहे इत्येके । स्तूर्ज
 आदरे । सुषूर्ज १५ । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः ।
 अवज्ञावहेलनमस्तूर्जणमित्यमरः । काच्चि १६ वाच्चि १७
 माच्चि १८ काङ्क्षायाम् । द्राच्चि १९ भ्राच्चि २० ध्वाच्चि २१
 घोरवाशिते च । चूष पाने । चुचूष २२ । तूष २३ तुष्टौ ।
 पूष २४ वृद्धौ । मूष २५ स्तेये । लूष २६ रूष २७ भूषायाम् ।
 शूष ३८ प्रसवे । तालव्योष्मादिः । यूष २९ हिंसायाम् ।
 जूष च ३० । भूष अलङ्कारे । भूषति ३१ । ऊष रुजायाम् ।
 ऊषाच्चकार ३२ । ईष ३३ उज्ज्वे । कष ३४ खष ३५ शिष
 ३६ जष ३७ भष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रूष ४२
 रिष ४३ हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादौ सप्तमो
 दन्तोष्मादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ ।
 शेष्टा । कषः । अशिचत् । अशेच्यत् । जेषतु । जभषतुः ।
 शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

तीप्रसहलभरूपरिषः । ७ । २ । ४८ ।

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्थेडा स्यात् । रोषिता-
 रोष्टा । रोषिष्यते । रेषिता-रेष्टा । रेषिष्यति । भष भर्त्सने ।
 इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष ४४ । उष दाहे । ओषति

उषविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उषोष । उषतुः ।
 उषोषिथ ४५ । जिषु ४६ विषु, ४७ मिषु ४८ सेचने । जिजेष ।
 क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विवेषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति ।
 अविच्छत् । पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति ।
 अपोषीत् ४९ । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् ।
 अतो न क्यः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ।
 श्रिषु स्निषु प्रषु पुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषितापू० ।
 श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता पू१ । अयमपि सेट् । अनि-
 ट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्का-
 रिकायां न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत्सूक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्त-
 रविरोधाच्चोपेत्यम् । पुषोष पू२ । पुषोष पू३ । षुषु पू४ षुषु,
 पू५ षुषु पू६ सेचने । षुषु सहने च । इतरौ हिंसासंज्ञेश-
 नयोश्च ॥ पर्षति । पपर्ष । ष्य्यात् । षुषु पू७ संज्ञार्थे । हृषु
 पू८ अलीके । तुष पू९ हृष ई० ह्लास ई१ रस ई२ शब्दे ।
 तुतोस । जह्वास । जह्लास । ररास । लस ई३ श्लेषणक्री-
 डनयोः । घस्लृ अदने । अयं (१२५) न सार्वत्रिकः लिट्य-
 न्यतरस्यामित्यर्धस्लादेशविधानात् । ततश्च यत् लिङ्गं
 वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव (१२६) पाठः शपि

(१२५) यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिटोऽन्यतर-
 स्यामिति (उ०८८०) विबल्लेनादेशविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(१२६) अत्रैवेति भ्वादौ परस्मैपदे पाठः तत्प्रयोगे लिङ्गमेवमुत्तरत्वं ।

परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु
पाठो बलाद्यार्द्धधातुके । क्मरचि (१२७) तु विशिष्योपादा-
नम् । घसति । घस्ता ।

सः स्याद्विधातुके । ७ । ४ । ४६ ।

सस्य तः स्यात्स्यादावार्द्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघ-
सत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

पुषादिद्युतादिहृदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ।

स्थन्विकरणपुषादे (१२८) द्युतादेर्लृदितश्च परस्य ज्ञेरङ् स्या-
त्परस्मैपदेषु । अघसत् ६४ । जर्ज ६५ चर्च ६६ कर्च ६७ परि-
भाषणहिंसातर्जनेषु । पिस् पेषु गतौ । पिपिसतुः ६८ ।
पिपेसतुः ६९ । हसे हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अहसीत्
७० । णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्र-णेशति ७१ ।
मिश ७२ मश ७३ शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव
गतौ । दन्तोष्ट्रान्तः । तालव्योष्मादिः । शवति । अशावीत्-
अशवीत् ७४ । शश स्रुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश ।
शेशतुः । शेषुः । शेशिथ ७५ । शसु हिंसायाञ्च । दन्व्यो-
ष्मान्तः । न शसददेत्येत्त्वन्न (उ३३४०) । शशसतुः । शशसुः । शश-
सिथ ७६ । शन्सु स्तुतौ । अयन्दुर्गतावपीति दुर्गः । वृशंसो
घातुकः क्रू रदित्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात्

(१२७) क्मरचिदः क्मरजिति (उ३७४४) सूत्रे अदोनिर्देशेऽपि पुनर्विशिष्य
वर्षेर्महणं तत्प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः ।

(१२८) पुषादिर्दिवादौ (उ३३८४) दौ । द्युतादिस्तु भाव्यन्तर्गणः (उ७८)
पृष्ठादौ च वक्ष्यमाणः ।

७७ । चह परिकल्कने । कल्कनं शान्द्यम् । अचहीत् ७८ ।
मह पूजायाम् । अमहीत् ७९ । रह ८० त्यागे । रहि
गतौ । रंहति । रंक्षात् ८१ । हह ८२ हहि ८३ एह ८४
एहि ८५ एहौ । र्हति । रर्ह । रहहतुः । हंहति ।
वर्हति । हंहति । एहि शब्दे च । हंहितङ्कारिगर्जितम् ।
एहिर् इत्यके । अएहत्—अवहीत् ८६ । तुहिर् । ८७
दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतु-
हत्—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिर्-
कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ।
ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत्—ओहीत् ९० । अर्ह
पूजायाम् । आनर्ह ९० । अथ कृपपर्यन्ता अनुदात्तेतः ।
द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

द्युतिस्वाध्याः सम्प्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ।

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते ।
द्योतिता ।

द्युङ्गो लुङि । १ । ३ । ८१ ।

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादीतिसूत्रेण (७७६४०)
परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट १ । श्विता वर्णे ।
श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट २ । जि मिदा
खेहने । मेदते ।

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ।

मिदेरिको गुणः स्यादित्यञ्जकशकारादौ । एश (१२६)
 आदिशिच्चाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमे-
 दिष्ट ३ । जि प्विदा स्नेहमोचनयोः । मोहनयोरित्येके ।
 स्नेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ४ । जि च्चिदा-
 चेत्येके । अस्चिदत् । अस्चेदिष्ट ५ । रुच दीप्तावभिप्रीतौ
 च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् ।
 अरोचिष्ट ६ । घुट परिवर्त्तने । घोटते । जुघुटे । अघ-
 टत् । अघोटिष्ट ७ । रुट ८ लुट ९ लुठ १० प्रतिघाते ।
 अरुटत् । अरोटिष्ट । शुभ ११ दीप्तौ । लुभ १२ सञ्चलने ।
 णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्ताम-
 न्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्व्वे इति निरुक्तम् । अनभत् ।
 अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रादी च ।
 खन्सु १५ ध्वन्सु १६ भ्रन्सु १७ अवस्रंसने । ध्वन्सु गतौ
 च । अङ्गि नलोपः । अस्त्रसत् । “नास्त्रसत्करिणां ग्रैवमिति”
 रघुकाव्ये । अस्त्रंसिष्ट । भ्रन्शु १८ रित्यपि केचित्पेठुः । अत्र
 तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु १९ भ्रन्शु अधः-
 पतन इति दिवादौ । खन्भु विश्वासे । अस्त्रभत् । अस्त्र-
 म्भिष्ट २० । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिषु प्रमादे गतः ।
 टतु वर्त्तने । वर्त्तते । ऋटते ।

(१२६) शिवक्रमचमामित्यतः (उ६४४७०) शितीत्यनुवर्त्तते तत्र गशासौ
 इजेति कर्मधारयात्प्रमी न तु बह्व्रीहिरतो मिमिदे इत्यादावेणि
 न प्रसङ्ग इत्याह एश इति ।

वृद्धाः स्यसनोः । १ । ३ । ६२ ।

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ।

न वृद्धाश्चतुर्थ्यः (१३०) । ७ । २ । ५६ ।

एभ्यः सकारादेराद्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे ।
वत्स्यति । वर्त्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्त्तिष्ट । अवत्स्यत् ।
अवर्त्तिष्यत २१ । वृधु २२ वृद्धौ । शुधु २३ शब्दकुत्सा-
याम् । इमौ वृतिवत् । स्यन्दू स्ववणे । स्यन्दते । सस्यन्दिषे
सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे-सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता-स्यन्त्ता । वृद्धाः
स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् न वृद्धाः इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्सीष्ट ।
द्युद्धो लुङीति (उ७७५) परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् ।
अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-
न्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत ।

अनुविपर्ययभिनिध्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३

। ७२ ।

एभ्यः परस्याप्राणिककर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् ।
अनु-ष्यन्दते—अनु-स्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् ।

(१३०) चतुर्थ्य इति चतुर्थ्यग्रहणं तासि च कृपइति (उ८०५०) विशेषग्रहणात्
कृपेर्निरासार्थम् अत्र गमेरित्यतः (उ१०३५०) परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते
तच्च तस्मिन् तङानयोरभावे लङितमितिहापि तथैवानुवृत्तम् । मनोः ।

अनु-स्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनु-
व्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न
स्यात् (१३१) २४ । कूप सामर्थ्ये ।

कूपो रो लः । ८ । २ । १८ ।

कूपः उः इति क्तेदः । कूपेति लुप्तषष्ठीकम् तच्चावर्त्तते कूपो
यो रेफस्तस्य लः स्यात् (१३२) । कूपेर्ऋकारस्यावयवो यो
रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते ।
चकल्पे । चकल्पिषे-चकल्पे । इत्यादि स्यन्दिवत् ।

लुटि च कूपः । १ । ३ । ८३ ।

लुटि स्य सनोश्च कूपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

तासि च कूपः । ७ । २ । ६० ।

कूपेः परस्य तासेः सकारादेरार्द्धधातुकस्य चेण न स्यात्
तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्यः । कल्पितासे-
कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट-
कल्प्सीष्ट । अकल्पत् । अकल्पिष्ट-अकल्प्स्यत् । अकल्प्स्यत् ।
अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत् । वृत् (१३३) वृत्तः सम्पूर्णो द्युतादि-

(१३१) सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधान्त्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति ।

पर्युदासान्त्रयणमिति ।

(१३२) रशब्देन केवलरकारस्य लृकारावयवरकारस्य चोभयोर्पहणादादे-
शेऽपि लकारे तथाहैविध्यं तेन कल्पत इत्यत्र लकारादेशः क्लृप्त
इत्यादौ लृकारादेश इति बोध्यम् ।

(१३३) गणपाठे वृदिति क्तिवन्तपदं व्याख्यातुमाह वृत्त इति सदर्थमाह
सम्पूर्ण इति

हृतादिश्चेत्यर्थः २५ । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः
षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे १ । घटादयो मित
इति (७८५५०) वक्ष्यमाणेन मित्त्वं ज्ञा । तत्फलं तु णौ मितां
ह स्त्रः (७१७४५०) इति चिस्समुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति (७२७१५०)
च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति (१३४) । कश्च तर्हि-
“कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये” । “प्रविघाटयिता समुत्पतन्
हरिदश्वः कमलाकरानिवे” त्यादि शृणु घट सङ्घातइति (७१७७५०)
चौ रादिकस्येदम् । नच तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽय-
मिति वाच्यम् नान्ये मितोऽहेताविति (७१७४५०) निषेधात् ।
अहेतौ स्वार्थणिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्वरादयो मितो
नेत्यर्थः । व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

व्यथो लिटि । ७ । ४ । ई८ ।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि (७१०५०)
शेषाप (१३५) वादः । यस्य हलादिशेषेणानिवृत्तिः । विव्यथे
२ । प्रथ प्रखाने । प्रप्रथे ३ । प्रस विस्तारे । प्रप्रसे ४ । म्रद ५
मर्दने । स्खद ६ स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । क्षजि गति-
दानयोः । मित्सामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिस्समुलोरिति (७२७१५०)
५० दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि-अक्षाञ्जि । क्षञ्जं क्षञ्जम्-क्षाञ्जं क्षा-

(१३४) अन्यत्र पठितानामपीह पाठोऽर्थविशेषनियमाय इह पठिताना-
मप्युपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्समस्येवेति द्योतयन्नुदाहरति
विघटयतीति ।

(१३५) अभ्यासान्तर्गतस्य यकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः एतदेवाह यस्येति

स्त्रम् ७ । दक्ष ८ । गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैत्रयोरनुदा-
त्तेत्सु (७०।४०) पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप ९
कृपायाङ्गतौ च । कदि १० । क्रदि ११ क्लादि १२ वैकल्ये । वैकल्य
इत्येके । तयोऽप्यनिदित इति नन्दो । इदितइति स्वामी ।
कदिक्रदी इदितौ । क्रद क्लादेति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदिक्रदिक्रदीनामाह्वानरोदनयोः (७४२४०) परस्मैपदिषूक्तानाम्प-
नरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा १३
सम्भ्रमे । घटादयः पितः (ग०) । पित्त्वादङ् कत्सु (७४५२४०) वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः (७८०४०) परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । ज्वरति
जज्वार १ । गङ्ग सेचने । गङ्गति । जगाङ् २ । हेङ् वेष्टने ।
हेङ् अनादरइत्यात्मनेपदिषु (७५२४०) गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽ-
नूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरा-
दिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैप-
दम् । हेङ्गति । जिहेङ् । हिङ्गयति । अहिङ्गि-अहीङ्गि । अना-
दरे त हेङ्गयति ३ । वट ४ भट ५ परिभाषणे । वट वेष्टने भट
भृताविति (७५३४०) पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
णट ई न्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि (७५३४०) पठितः । तत्रायं विवेकः ।
पूर्वपठितस्य नाद्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थमि-
नयो नाद्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु
नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं
नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट नृताविति पठन्ति । गता-
वित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घ-
पाठात् घटादिर्णोपदेश एव । ष्टक प्रतिघाते । स्तकति ७ ।

चक ट लप्ता । लप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं (उ४१५०) पठितस्य लप्ति-
मात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-
ष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कखे हसने । एदित्त्वान्न (उ५१५०) वृद्धिः ।
अकखीत् १ रगे १० शङ्कायाम् । लगे ११ सङ्गे । हग १२
ह्लगे १३ घगे १४ षगे १५ संवरणे । कगे १६ नोच्यते अस्या-
यमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासासान्यार्थत्वात् अनेकार्थ-
त्वादित्यन्ये । अक १७ अग १८ कुटिलायाङ्गतौ । कण रण
गतौ । चकाण १९ । रराण २० । चण २१ शण २२ अण २३
दाने च । शण गतावित्यन्ये । अथ २४ कथ २५ क्रथ २६ क्लथ
२७ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति (२८८५०) सूत्रे काथेति
मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निर्पात्यते । काथयति । मित्त्वन्तु निपातना-
त्परत्वात् चिष्ममुलोरिति (उ२७१५०) दीर्घे चरितार्थम् । अक-
थि-अक्राथि । क्रथङ्क्रथम् क्रायङ्क्रायम् । चन २८ च । हिंसा-
यामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायन्वातुर्न तु
तानादिक स्या (उ३६५०) अनुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रिया-
सामान्ये वनतीत्यादि । प्र-वनयति २९ । अनुपसृष्टस्य तु मि-
त्त्वविकल्पो (उ८६५०) वक्ष्यते । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थ (उ३२०५०)
म्यठिष्यमाण एवायम् मित्त्वार्थमनूद्यते । प्र-ज्वलयति ३० । हल
ह्लल चलने । प्र-ह्ललयति ३१ । प्र-ह्ललयति ३२ । स्मृ ३३
आध्याने । चिन्तायाम्यठिष्यमाणस्य (उ८७५०) आध्याने मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । आध्यानमुक्ताण्डापूर्वकं स्मरणम् । दृ भये । दृ
विदारणे इति (उ१६६५०) क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । हणन्तं
प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र । दारयति ३४ । धात्वन्तरमे-

वेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्वटादौ अत्स्मृदृत्वरेति
 सूत्रे (७१७१४०) च द इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्ति तन्नेतिमाधवः ।
 नृ नये । ऋगादिषु (७१६६४०) पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत् ।
 नारयति ३५ । आ पाके । औ (७६६४०) इति कृतात्वस्य आ इत्या-
 दादिकस्य (७१२०४०) च सामान्येनानुकरणम् लुग्विकरणालुग्वि-
 करणयोरलुग्विकरणस्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
 ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अपयति विह्वेदयतीत्यर्थः ।
 पाकादन्यत्र । आपयति स्वेदयतीत्यर्थः ३६ । मारणतोष-
 णनिशामनेषु ज्ञा ३७ । निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमिति माधवः ।
 ज्ञानमात्रमित्यर्थः । निशानेष्विति पाठान्तरम् निशान-
 न्तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिस्मिन् । ज्ञप मिच्चेति
 (७१७२४०) चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं
 “विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति” “तज्ज्ञापयत्याचार्य” इति च
 शृणु माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञानमात्रे मित्त्व-
 मिति मते तु ज्ञा नियोग इति (७१७४०) चौरादिकस्य धातूनाम-
 नेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनाम्मते तु न का-
 प्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः (ग०) ३८ । चल कम्पने इति ज्वलादिः ।
 (७८८४०) चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत् तु । शीलञ्चालयति
 अन्यथाकरोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रञ्चाल-
 यति क्षिपतीत्यर्थः । छदि ३९ रूर्जने (ग०) । छद अपवारण
 (७१८७४०) इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनु-
 वादः अनेकार्थत्वादूर्जरर्थे ऽवृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति
 बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत् छादयति । अप-

वारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु । ह्यादयति
बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्मोन्मथने
लङिः (ग०) ४० । लङ् विलास इति (उ५५५०) पठितस्य मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञपनम् । जिह्माशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः ।
लङयति जिह्माम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लङयति जिह्मया ।
अन्ये तु जिह्माशब्देन तद्वापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वो-
ऽयम् । लङयति शत्रुम् । लङयति दधि । अन्यत्र लाङयति
पुत्रम् । मदी ४१ हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनन्दैन्यम् । दैवा-
दिकस्य (उ१४२५०) मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेप-
यति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ४२ शब्दे । भाष्यं * मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घ-
ण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्यष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः दलिवलिलस्वलिरणिध्वनितप्रिचपयश्चेति (ग०) पपाठ । तत्र
ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे (उ६५५०) वल संवरणे (उ१६६५०)
स्वल सञ्चलने (उ६८५०) त्रपूष लज्जायामिति (उ६६५०) गताः । तेषां
णौ । दलयति । वलयति । स्वलयति । त्रपयति । क्षौ क्षये इति
(उ६५५०) वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन
४३ अवतंसने । शब्दे इति (उ८७५०) पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
स्वनयति । अन्यत्र स्वनयति । घटादयोमितः (ग०) । मित्स-
न्ना इत्यर्थः । जनी ४४ जृष् ४५ कसु ४६
रञ्जो ४७ ऽमन्ताश्च ४८ (ग०) । मित इत्यनुवर्त्तते । जृषिति
पित्तनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु
जनी जृ णासु इति पठित्वा णासु निरसने (उ१३३५०) इति दैवा-

दिकमुदाहरन्ति । ज्वल ४८ छल ५० क्षाय ५१ नमा ५२
 मनुपसर्गाद्वा (ग०) । एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वल-
 यति-ज्वालयति । उपसृष्टे तु निष्त्वं मित्त्वम् । प्र-ज्वलयति ।
 कथं तर्हि प्र-ज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करो-
 तीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्वः (७१७४४०) इति सूत्रे
 'वा चित्तविरागं' इत्यतो (७१८६४०) वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित-
 विभाषाश्रयणादिति वृत्तिः । एतेन 'रजो विश्रामयन्
 राज्ञाम्' 'धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् । ग्ला
 ५३ स्त्रा ५४ वनु ५५ वमाच्च (ग०) ५६ । अनुपसर्गादेषां मित्त्वं
 वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कस्य-
 मिचमाम् (ग०) । अमन्तत्वात् (७८५४०) प्राप्तं मित्त्वमेषान्न स्यात् ।
 कामयते । आमयति । चामयति । शमो दर्शने (ग०) । शाम्य-
 ति दर्शने भिन्नं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु 'प्रण-
 यिनो निशमय्य बधः कथाः' । कथं तर्हि 'निशामय तदु-
 त्पत्तिं प्रिस्तराद्गतो ममेति' । शम आलोचन इति (७१७६४०)
 चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्चावगणे वृत्तिः शाम्यतिवत् ।
 यमोऽपरिवेषणे (ग०) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र भिन्नं स्यात् । आया-
 मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यम-
 यति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नि-
 त्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्वजि-
 रवपरिभ्याच्च (ग०) । भिन्नत्वेव । अव-स्वाद्यति ।
 परि—स्वाद्यति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः ।
 स्वामी तु न कस्यमीति नञमुत्तरत्तिसुतप्रासननुवर्त्य
 शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्वपरिवेषणे

मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव ।
उपसृष्टस्य सूत्रदेशेद्वादिपूर्वस्येति नियमात् प्र-सूवादयती-
त्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः
फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फणा
५७ गतौ । नेति निवृत्तमसम्भवात् निषेधात्पूर्वमसौ न
पठितः फणादिकार्यानुरोधत् ।

फणाञ्च सप्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ।

एषां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति
वृत् घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते
फाणयतीत्येव १ । राजृदीप्तौ । खरितेत् । राजति । राजते ।
रेजतुः—रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि
विधानसामर्थ्यादातएत्वम् । टुभाजृ टुम्भाञ्च टुम्भाञ्च दीप्तौ ।
अनुदान्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्वम्पाठस्तु
वञ्चादिषत्वाभावार्थः । (उ११०४०) तत्र हि राजिसाहचर्यात्
फणादेरेव ग्रहणम् भ्रजे-बभ्राजे ३ । वा भ्राशेति (उ६४४०)
भ्रन्वा । भ्राश्यते भ्राशते । भ्रेशे बभ्राशे ४ । भ्रान्वाश्यते भ्रेशे
बभ्रान्वाशे ५ । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु१ स्वन २ ध्वन
३ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतु-सस्य-
मतुः । अस्यमीत् । स्येतुः-सस्वनतुः । सस्वनः । अस्वानीत्-
अस्वनीत् । अवध्वणति सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेञ्च

स्वन इति (उ३८५०) षत्वम् फणादयो गताः । दध्नतुः ।
 षम षम अवैकले । असाम ४ । तस्ताम ५ । ज्वल दीप्तौ ।
 अज्वालीत् ६ । चल कम्पने ७ । जल घातने । घातनन्तै-
 क्ष्णम् ८ । टल ९ टल १० वैल्लव्ये । स्थल ११ स्थाने ।
 हल १२ विलेखने । णल १३ गन्धे । बन्धन इत्येके । पल
 गतौ । पलति १४ । बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति
 बेलतुः । बेलुः १५ । पुल महत्त्वे । पोलति १६ । कुल
 संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संज्ञातः । बन्धुशब्देन तद्व्या-
 पारो गृह्यते । कोलति चुकोल १७ । शल ऊल पतल्य गतौ
 शशल १८ । जुहोल १९ । पपात । पेततुः । पतिता ।

पतः पुम् । ७ । ४ । १६ ।

अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति (उ४१५०) णत्वम् । प्रण्यपप्तत्
 २० । कथे निष्पाके । कथति । चक्काथ । अकथीत् २१ । पथे
 गतौ । अपथीत् २२ । मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत्
 २३ । टु वम उद्गिरणे । इहैव निपातनादृत (१३६) इत्वमिति
 सुधाकरः । ववाम । ववमतुः २४ । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपो
 न । भागवत्तौ तु वेमतुरित्याद्युपग्राह्यतम् । तद्भाष्यादौ न
 दृष्टम् । भ्रुम् चलने । वा आशेति (उ६४५०) श्यन्वा । अम्यति-
 अमति । आम्यतीति तु (उ१४१५०) दिवादेर्व्यच्यते ।

वा जृम्भमुत्साम् । ६ । ४ । १२४ ।

(१३६) उद्गिरतेर्लुटि गुणप्रसङ्गेऽपि अत्र कतेच्चनिर्देशात् निपातनादुद्गिर-
 णमिति सिद्धम् ।

एषामेत्वाभ्यासलोपो वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
 भ्रमत्तुः-बभ्रमत्तुः । अभ्रमीत् २५ । चर सञ्चलने । अचारीत्
 २६ । अथ द्वावनुदान्तेतौ । षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति-
 (७३८४) षत्वम् । परि-षहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति
 वा (७७४४०) इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । ई । ३ । ११२ ।

अनयोरवर्णस्य ओत्यात् ढलोपे सति ।

सोढः । ८ । ३ । ११५ ।

सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वम् न स्यात् । परि सोढा ।

सिवादीनां वाङ्म्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ।

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्म्यवा-
 येऽपि । पर्यसहत् १ । रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे ।
 रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त २ । अथ कसन्ताः (७६०४०)
 परस्मैपदिनः । षडूल् विसरणगत्यवसादनेषु ।

पाद्याधमास्यान्नादाण्डृश्यर्त्तिषर्त्तिशदसदाम्पि
 बजिघधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्क्धौशीयसीदाः । ७ ।

३ । ७८ ।

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ।
 सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ-ससत्य । सन्ता ।

सत्यति । लट्दिप्तादङ् (७०६४०६०) । असदत् । सदिरप्रतेः
(७१७४०) । नि-धीदति । न्यषीदत् ।

सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ।

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि । नि-षसाद ।
नि-षेदतुः १ । शद्लृ श्रातने । विशीर्षतायामयम् । श्रातनन्तु
विषयतया निर्द्दिष्यते ।

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ।

शिक्षाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः ।
शेद्विथ-शशत्य । शत्ता । अशदत् २ । क्रुश आह्वाने रोदने च ।
क्रोशति । क्रोष्टा । क्ष्लोःक्षः (७०२४०६०) । अक्रुक्षत् ३ । कुच
सम्यर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ४ ।
बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ५ । रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोह्विथ ।
रोढा । रोह्यति । अरुक्षत् ६ । कस गतौ । अकासीत्-
अकसीत् ७ । वृत् ज्वलादिगणः समाप्तः । अथ गूह्यत्यन्ताः
(७६२४०) स्वरितेतः । हिक् अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति हिक्कते १ ।
अगु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते २ । अचु इत्येके ३ ।
अचि ४ इत्यपरे । टु याचृ याच्ञायाम् । याचति-याचते
५ । रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते ६ । चते चदे याचने ।
चचात । चेते । अचतीत् ७ । चचाद । चेदे । अचदीत् ८ ।
प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ९ । मिहृ १० मेहृ ११ मेधा-
हिंसनयोः । मिमेद । मिमेदे । यान्ताविभाविति स्वामी ।

मिमेष धान्ताविति न्यासः । मेष्ट सङ्गमे च । मेधति ।
 मिमेधे १२ । णिह १३ णेह १४ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद ।
 निनिदतुः । निनिदे । श्धु म्धु उन्दने । उन्दनं क्लोद-
 नम् । शर्द्धति । शर्द्धते । शर्द्धिता १५ । मर्द्धति । मर्द्धते १६ ।
 बुधिर बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् (उ३६४०)
 वा । अबुधत्-अबोधीत् । अबोधिष्ट १७ । दीपजनेति
 चिण् (उ६६४०) तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिक-
 स्येव तत् ग्रहणात् । उ बुन्दिर निशामने । बुबुन्दे । अबु-
 दत्-अबुन्दीत् १८ । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिव-
 ग्रहणेषु (१३७) । वेणति । वेणते । नान्तोऽप्ययम् १९ ।
 खनु अवदारणे । खनति । खनते ।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ई

। ४ । ६८ ।

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ (१३८) क्ङिति न त्वङि ।
 चखतुः ।

ये षिभाषा (१३६) । ई । ४ । ४३ ।

खायात्-खन्यात् २० । चीष्ट आदानसंवरणयोः । चिचीव ।

(१३७) वादित्वस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थमादानं वादित्वग्रहणम् ।

(१३८) अचि अनुधातुभ्रुवा(११८४०)मित्यतोऽचोति ऊटुपधायाः (उ६२४०)

इत्यतउपधाया इति चानुवर्त्तते ।

(१३६) जनसनखनामाच्च' वा स्यात् किति ङिति च यादौ परे ।

चिचीवे २१ । चायृ पूजानिशामनयोः २२ । व्यय गतौ ।
 अव्ययीत् २३ । दाष्ट दाने । ददाश । ददाशे २४ । भेषृ
 भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते २५ । भेषृ भृषृ गतौ
 २६ । अस गतिदीप्तादानेषु । असति । असते । आस ।
 आसे । अयं षान्तोऽपि २७ । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं
 ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते २८ । लष कान्तौ । वा आशेति
 (७६४४०) श्यन्वा । लष्यति-लषति । लेषे २९ । चष भक्षणे
 ३० । क्षष हिंसायाम् । चक्षषतुः । चक्षषे ३१ । भष
 ३२ आदानसंवरणयोः । भक्ष ३३ भक्ष ३४ अदने । भक्ष
 ३५ इति मैत्रेयः । दाष्ट ३६ दाने । माह ३७ माने । गुह
 ३८ संवरणे ।

ऊटुपधाया गोहः । ई । ४ । ८८ ।

गुहउपधाया ऊट्याङ्गुणहेतावजादौ (१४०) प्रत्यये । गूहति ।
 गूहते । ऊटित्त्वादिङ् । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति- घोक्ष्यति ।
 गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्तः । अघुक्षत् ।

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

७ । ३ । ७३ ।

एषां क्सस्य लुग्वास्यादन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 अगूढ-अघुक्षत् । क्सस्याची (७७२४०) त्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् ।
 अघुक्षन्त । अगुह्वहि-अघुक्षावहि । अगुह्वहि-अघुक्षामहि ।
 अथाजन्ता उभयपदिनः । अिञ् सेवायाम् । अयति । अयते ।

(१४०) अचि नुधातुभ् वाभि (११८४०) लतोऽचीत्यहव ल्याङ्गाजादाविति ।

शिश्रियतुः । श्रियता । शिश्रीति (उ६०४०) चङ् । अशिश्रि-
यत् १ । भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्ष ।
बभूव । बभूषे । भर्ता ।

ऋद्वनोः स्ये । ७ । २ । ७० ।

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ।

शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः (१४१)
स्यात् । रीङ्प्रकृतेरिङ्घिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

उञ्च । १ । २ । १२ ।

ऋवर्णात्परौ भलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्यतौ कितौ (१४२)
स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभर्षीत् । अभर्षीम् ।
अभर्षुः ।

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ।

सिचो लोपः स्यात् भलि । अभृत । अभृषाताम् । अभ-
रिष्यत् २ । हृञ् हरणे । हरणम्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं ना-
शनं च । जहर्ष । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति ३ ।

(१४१) रीङृतः (५३२४०) इत्यतः । ऋतइति अक्षत्सार्वधातुकयोः (उ५१४०)

इत्यतः सार्वधातुकभिन्नम् आर्द्धधातुकञ्चातुवर्त्तते ।

(१४२) असंयोगाज्जिङ् किदित्यतः (उ२४४०) किदिति, इको भलित्यतो

(उ१६६४०) भलिति लिङ् सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो (उ५५४०) लिङ्-

सिचाविति चातुवर्त्त्य व्याख्यातम् ।

धृञ् धारणे । धरति । अधार्षोत् । अधृत ४ । णीञ्
प्रापणे । निनयिथ । निन्यिषे ५ । अथाजन्ताः परस्मै-
पदिनः । धेट् पाने । धयति ।

आदेच उपदेशेऽशिति । ई । १ । ४५ ।

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति ।

आतऔ णालः । ७ । १ । ३४ ।

आदन्ताद्वातोर्शल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

आतो लोप इटि च । । ई । ४ । ई४ ।

अजाद्योर्द्वधातुकयोः क्ङिद्विटोः (१४३) परयोरातो लोपः
स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति (२४५०)
निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय—
दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ।

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ।

एर्लिङि । ई । ४ । ई७ ।

घुसंज्ञानां मास्यादीनां च एत्वं स्यादार्द्धधातुके किति लिङि
(१४४) धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

(१४३) चकारात् दीङो युङि क्ङितीत्यतोऽ (उ१२४५०) चीति क्ङि-
तीतिचानुवृत्ते ।

(१४४) दीङो युङि क्ङितीत्यतः कितीति घुमास्यागागापाजहातिसा-
मिति (उ११६५०) चानुवर्त्तते ।

विभाषा धेट्श्वरोः । ३ । १ । ४६ ।

आभ्यां च्छ्वङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङि (उ६।४०)
द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

विभाषा घ्राधेट्शाक्कासः । २ । ४ । ७८ ।

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधा-
ताम् । अधुः ।

यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ।

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेपु । अधासीत् ।
अधासिष्टाम् । अधासिष्पुः १ । ग्लै ग्लौ हर्षक्षये । हर्षक्षयो
धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ-जग्लाय ।

वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ।

घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्द्वातीरात एत्वं वा स्यादार्द्धधातुके
किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति
२ । द्यौ न्यक्करणे । न्यक्करणन्तिरस्कारः ४ । द्वौ ५ स्वप्ने । प्रै
६ तप्तौ । ध्यौ ७ चिन्तायाम् । रौ ८ शब्दे । स्यौ ९ ष्यौ १०
शब्दसङ्घातयोः । स्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं
तुल्यम् । षोपदेशफलन्तु । तिश्चासति अतिश्चपदित्यत्र षत्वम्
खै ११ खदने । ज्यौ जै प्रै क्षये । जायति १२ । जजौ १३ ।
ससौ । साता १४ । घुमास्येत्यत्र (उ१।१६४०) विभाषा घ्राधेट्शि-
त्वाच्च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्जुक्तौ न । सायात्

असासीत् । कै १५ गै १६ शब्दे । गेयात् । अगासीत् । श्रौ १७
 औ १८ पाके । पै १९ ओ वै २० शोषणे । पायात् । अपात् ।
 अपासीत् । घुमास्येतीत्व (उ११८४०) न्तदपवादएलिङीत्येत्यम्
 (उ६४४०) गातिस्येतिसिज्जुक् (उ११८४०) च न पारूपस्य
 लाक्षणिकत्वात् । टै वेष्टने । स्तायति २१ । णौ वेष्टने ।
 शोभायाञ्चेत्येके । स्तायति २२ । दैप् शोधने । दायति ।
 अधुत्वादेत्वसिज्जुक्कौ न । दायत् । अदासीत् २३ । पा पाने ।
 पाधाधमेति (उ८६४०) पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः ।
 पिबति । पेयात् । अपात् २४ । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति ।
 घ्रायात्-घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् २५ । ध्मा शब्दाग्नि-
 संयोगयोः । धमति २६ । ङा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति ।
 स्यादिष्वभ्यासेनेति (उ३६४०) षत्वम् । अधि-तष्ठौ । उपसर्गा-
 दिति (उ३७४०) षत्वम् । अधि ङाता । स्थेयात् २७ । ङा
 अभ्यासे । मनति २८ । दाण् दाने । प्र-णि-यच्छति । देयात् ।
 अदात् २९ । ह्रू कौटिल्ये । ह्वरति ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ।

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीद-
 म्परत्वाख्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार ।
 जह्वरतुः । जह्वरः । जह्वर्य । ह्वर्ता । ऋङ्नोः स्थे । (उ६३४०)
 ह्वरिष्यति ।

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २६ ।

अर्त्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्द्धधातुके
 लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वर्यात् । अह्वर्याम् ३० । स्तु

शब्दोपतापयोः । स्वरतिष्ठतीति (उ१६४०) वेट् । सस्वरिष-
सस्वर्थ । वमयोस्तु

श्रुतः किति (१४५) । ७ । २ । ११ ।

अत्रि एकाजुगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण् न स्यात् । परमपि
स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसाम-
र्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव ।
सस्वरिम । परत्वाद्द्वनोरिति (उ६१४०) नित्यमिट् । स्वरि-
यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् ।
अस्वार्ष्टाम् ३१ । स्मृ चिन्तायाम् ३२ । हृ ३३ संवरणे ।
हृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । सस्वर्थ । सस्वव । रिङ् (उ६१४०) ।
स्त्रियात् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् ।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ।

एभ्यश्चरेड् स्यात्कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना
साहचर्यात्सर्त्तर्त्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन भाव्यो-
न्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पात्राधमेति शिति (उ६१४०) धौरा-
देशः । धावति ३४ । ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ।

ऋच्छत्युताम् । ७ । ४ । ११ ।

तौदादिकऋच्छेर्द्धातोर्द्धृताश्च गुणः स्यात्स्त्रिटि । णञि
प्राग्वदुपधाट्टिः । आर । आरतुः । आरुः ।

इडत्तर्त्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ।

(१४५) किति ककारद्वयनिर्देशात् गित्यत्येऽपि भूष्णुरित्यादौ नेट् ।

अदक्कव्यञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिष्य । अर्त्ता ।
 अरिष्यति ॥ अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ३५ । गट् ३६ छ
 ३७ सेचने । गरति । जगर्थ । जगिव । रिङ् । ग्रियात् ।
 अगार्षीत् । धृ ३८ कृच्छने । सु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव ।
 सुयात् । णिञ्नीति (उ६०४०) चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्ग-
 त्वादुवङ् । असुस्रुवत् ३९ । घु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्य-
 नुज्ञानम् । सुषोथ-सुषुविथ । सुषुविव । सोता ।

स्तुमुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ।

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
 जिह्भ्यां साहचर्यात्पुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत्
 ४० । शु अवणे ।

श्रुवः श्ट च । ३ । १ । ७४ ।

श्रुवः श्रुत्यादेशः स्यात् अनुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । ओर्ङि-
 स्वाद्वातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ।

ऊश्रुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ।

जुहोतेः अनुप्रत्ययान्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोर्वर्णस्य
 यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति ।
 शृणोमि । शृण्वः-शृणुवः । शृण्वः-शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव ।
 शृणु । शृणवाणि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ४१ । ध्रु
 स्थैर्ये । ध्रुवति ४२ । अयं कुटादौ गत्यर्थोपि । दु द्रु गतौ ।
 दुदोथ-दुदविथ । दुदुविव ४३ । दुद्रोथ । दद्रुव णिञ्नीति

(७६.४०) चङ् । अदुद्बुवत् ४४ । जि ४५ जिज् ४६ अभिभवे ।
 अभिभवोन्यूनीकरणं न्यूनीभवनञ्च । आद्ये सकर्मकः । शतृनु
 जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं
 ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्याञ्चेरिति (७२४।४०) तङ् । पराजे-
 रसोढः (२८६४०) इत्यपादानत्वम् । अथ ङीङन्ता (७१००४०) ङितः ।
 षिङ् ईषद्वसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिद्धे-सिष्मि-
 यिध्वे १ । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जगुवे २ । गाङ् गतौ ।
 गाते । गाते । इटएत्वे कृते वृद्धिः । गे । लङ् इटि । अगे । गेत ।
 गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिभ्यइति (७११६४०)
 सूत्रे इडादेशस्यैव माङो ग्रहणं न त्वस्य तेन ङित्त्वाद्गुमास्ये-
 ति (७११६४०) इत्वं न । अगास्त (३) । आदादिकोऽयमिति हर-
 दत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ ङुङ् ७
 शब्दे । अन्ये तु उङ्कुङ्खुङ् गुङ् घुङ्ङुङ् इत्याङ्गः । कवते ।
 चुकुवे । घवते । अवते । जवे । वर्णादाङ्गम्बलीय इत्युवङ्
 ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते ।
 अङुवे । ङोता । च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० भुङ् ११ गतौ ।
 क्लुङ् १२ इत्येके । रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुक्वे ।
 रवितासे १३ । धृङ् अवध्वंसने । धरते । दध्ने १४ । मेङ् प्रणि-
 दाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणञ्च । प्र-णि-मयते । नेर्ग-
 देति (७४१४०) णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो
 माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वान् (१४६) १५ । देङ् रचणे । दयते ।

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ६ ।

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ।

स्याच्चोरिच्च । १ । २ । १७ ।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिञ्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः ।
अदिषि १६ । श्येङ् गतौ । श्यायते । शश्ये १७ । छेङ्
वृद्धौ । प्यायते । पथ्ये । प्याता १८ । त्रैङ् पालने ।
त्रायते । तत्रे १९ । पुङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ।
२० । मुङ् बन्धने । भवते २१ । डीङ् विहायसा गतौ ।
डयते । डिङ्ये । डयिता २२ । तु भवनतरङ्गयोः ।

ऋत इद्वातोः । ७ । १ । १०० ।

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धौ
विप्रतिषेधेन । तरति । ऋच्छत्युतामिति (उ६७४०) गुणः ।
तृफलेत्येत्वम् (उ५६४०) । तेरतुः । तेरुः ।

वृतो वा । ७ । २ । ३८ ।

वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्नतु लिटि * । तरीता-
तरिता । अलिटीति किम् तेरिय । हलि चेति (१५७४०)
दीर्घः । तीर्यात् ।

सिचि च परस्म पदेषु । ७ । २ । ४० ।

घुमेत्यत्र घुप्रकृतिमेति पठनीयं प्रकृतिश्च कसेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात्
पूर्वोत्तरयोरिति तेन माङ्प्रकृतेरिह णत्वम् ।

यहोर्ध्वलिटिर्दीर्घकृतः (उ१६६४०) अलिटीति दीर्घकृति चानुवर्तते ।

अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् १ । अथाष्टावनु-
दात्तेतः । गुप् १ गोपने । तिज २ निशाने । मान ३ पूजा-
याम् । वध ४ बन्धने ।

गुप्तिज्किङ्घ्रः सन् । ३ । १ । ५ ।

मानवधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ।

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।
गुपेर्निन्दायां, तिजेः क्षमायां, कितेर्व्याधिप्रतीकारे, निग्रहेऽप-
नयने, नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायां, बधेऽक्षित्तविकारे
दानेरार्जवे शानेर्निशाने । सनाद्यन्ताद्दति(७५७४०)धातुत्वम् ।

सन्यङोः । ६ । १ । ६ ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेश्च द्विती-
यस्य । अभ्यासकार्यम् । गुप्तिप्रभृतयः किङ्घ्रिन्नाः निन्दा-
द्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यं-
सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः अनुबन्धस्य
केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तान्तङ् । धातोरिङ् त्वविहितत्वात्स-
नोऽत्र नार्द्धधातुकत्वं तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सा-
च्चक्रे । तितित्चते । मीमांसते । भष्भावः (१४६४०) । चर्त्वम् ।
बीभत्सते । रभ राभस्ये । आ-रभते । आ रेभे । रब्बा । रभ्यते
५ । ड लभ घ प्राप्नो । लभते ६ । ष्वज्ज परिष्वज्जे ।

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ।

रञ्जेच्च । ६ । ४ । २६ ।

† धातोः कर्मणश्चित्स्त्वत्वे (७१६८४०) यथा धातोरित्युच्चार्य विहितः
सन् न तच्चात्वेत्यर्थः ।

एषां शपि नलोपः । स्वजते । परि-ष्वजते । अन्धिग्रन्थिद-
न्धिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः
सस्वजइति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
सदेः परस्य लिटीति (उ६०४०) सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ।
अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वम् । परि-षस्वजे-परि-षस्वञ्जे । सस्व-
जिषे-सस्वञ्जिषे । खङ्क्ता । खङ्क्यते । स्वजेत । खङ्क्तीष्ट
प्रत्यष्वङ्क्ता । प्राक् सितादिति (उ३८४०) षत्वम् । परिनिवि-
भ्यस्तु सिवादीनां वेति (उ८६४०) विकल्पः । एतदर्थमेवोपस-
र्गात्सुनोतीत्येव (उ३७४०) सिद्धे स्तुस्वञ्जगोः परिनिवीत्यत (उ३८४०)
पुनरुपादानम् । पर्य्यष्वङ्क्ता-पर्य्यस्वङ्क्ता ७ । हृद् पुरीषोत्सर्गे ।
हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्यते । हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत्त ८ ।

अथ परस्मैपदिनः । जि ष्विदा १ अव्यक्ते शब्दे ।
स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—चस्कन्थ । स्कन्ता ।
स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् (उ३६४० सू०)
वा । अस्कदत्—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ।

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ।

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् अनिष्ठायामिति पर्य्युदासात् ।

● विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायान्तु । विस्कन्नः ।

परेश्च । ८ । ३ । ७४ ।

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परि-ष्कन्दति-परि-स्कन्दति । परि-स्कन्नः-
परिष्कन्नः २ । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया वहि

रङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्य-
भ्युपगमात् । पूर्वन्धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति
भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् । यभ
मैद्युने । येमिथ—ययथ्य । यब्बा । यष्प्रति । अयाप्सीत् ३ ।
णाम प्रह्वत्वे, शब्दे च । नेमिथ-ननथ्य । नन्ता । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम् ४ । गम्भृ ५ ग्भृ ६ गतौ ।

दूषुगमियमां कः । ७ । ३ । ७७ ।

एषाञ्छः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः ।
जग्मुः । जगमिथ-जगथ्य । गन्ता ।

गमेरिट् परस्मै पदेषु । ७ । २ । ५८ ।

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृट्त्वात्-
(३७६ष्ट०स्त्र०) अङ् । अनङीति(३८१ष्ट०स्त्र०) पर्युदासान्नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ।

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्यञम् वा स्याञ्जलादावकिति
परे । सप्ता-सर्प्ता । सप्प्रति-सप्प्रति । असृपत् । यम
उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययथ्य । यन्ता । अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् ७ । तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ।

षः स्यात् । आसेवनम्यौनःपुन्यन्ततोऽन्यस्मिन्विषये । नि-ष्ट-

पति ङ । त्यज हानौ । तत्यजिथ-तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्या-
चीत् ६ । घञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्चां शपीति (७।०।१४०)
नलोपः । सजति । सङ्क्ता १० । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ।

विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ।

आभ्यां यलङ्ङा ।

सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति । ६ । १ । ५८ ।

अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । दद्रुष्ठ-ददर्शित्थ । द्रष्टा ।
द्रक्ष्यति । दृश्यात् । दृरित्त्वात् (७।३।६४०) अङ् वा ।

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ।

ऋवर्णान्तानां दृशेऽङि गुणः स्यादङि । ऋदर्शत् । अङ्भावे

न दृशः । ३ । १ । ४७ ।

दृशञ्ज्ञेः कसो न । अद्राचीत् ११ । दन्श दशने । दशनं दंष्ट्रा
व्यापारः षष्ठोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अतएव निपा-
तनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् अर्थनिर्देशस्याधुनिक-
त्वात् । दंशसञ्जेति (७।०।१४०) नलोपः । दशति । ददंशित्थ-
ददंष्ट । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दृश्यात् । अदाङ्चीत् १२ । कष
विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा-कर्ष्ठा । कृक्ष्यति-कर्क्ष्यति
स्पृशमृशकृषटपट्टपां ज्ञेः सिञ्चा वाच्यः * । अक्राचीत् ।
अक्राष्टाम् । अक्राचीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । पक्षे कषः ।
अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् १३ । दह भस्मीकरणे ।

ददग्ध । दग्धा । धक्षति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् ।
 अधाक्षुः १४ । मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा ।
 मेक्षति । अमिक्षत् । कित निवासे रोगापनयने च । चिकि-
 त्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । “विचिकित्सा तु संशय इत्य-
 भरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चि-
 दुदाजहार । निवासे तु । केतयति १६ । दान खण्डने शान
 तेजने । इतो वहत्यन्ताः (७१०६४०) स्वरितेतः । दीदांसति ।
 दीदांसते १ । शीशांसति । शीशांसते २ । अर्थविशेषे सन् ।
 अन्यत्र दानयति । शानयति । ड पच ष पाके । पचति ।
 पचते । पेचिथ-पपक्ष्य । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट ३ । पच
 समवाये । सचति । सचते ४ । भज सेवायाम् । बभाज ।
 भेजतुः । भेजुः । भेजिथ-बभक्ष्य । भक्ता । भक्षति ।
 भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त ५ । रज्ज रागे । (१०१४०) नलोपः ।
 रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त ६ । शप आक्रोशे ।
 आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शपे । आशाप्सीत् ।
 अशप्त ७ । त्विष दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे ।
 त्वेक्षति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम् ८ । यज
 देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ।

लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम् । ई । १ । १७ ।

वच्यादीनां ग्रन्थादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि ।
 इयाज ।

वचिस्वपियजादीनां किति । ई । १ । १५ ।

वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रस-
ङ्गविज्ञानाद्वित्वम् । ईजुः । ईजुः । इयजिथ—इयष्ट ।
ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् ।
अयष्ट ६ । टुवप वीजसन्ताने । वीजसन्तानः चेत्रे विकिरणं
गर्भाधानञ्च । अयं ह्येदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप ।
ऊपे । वप्ता । उष्यात् । वप्सीष्ट । प्र-ण्यवाप्सीत् । अवप्त
१० । वह प्रापणे । उवाह । उवह्यिथ । सहिवहोरोद-
वर्षस्य (उ८६४०) । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् ।
अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवोढम् ११ । वस
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

शामिवसिघसीनाञ्च । ८ । ३ । ६० ।

इण्कुभ्याम्परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उव-
सिथ-उवस्य । वस्ता । सः स्यार्द्धधातुके (उ०६४०) । वत्स्यति ।
उष्यात् । अवात्सीत् । अवान्ताम् । १२ । वेञ् तन्तुसन्ताने ।
वयति । वयते ।

वेञो वयिः । २ । ४ । ४१ ।

वा स्यात्किति । इकारउच्चारणार्थः । उवाय ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिष्टञ्चतिष्टच्छति-

भृज्जतीनां ङिति च । ६ । १ । १६ ।

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ।

लिटि वयो यः । ई । १ । ३८ ।

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

वञ्चास्यान्यतरस्यां किति । ई । १ । ३९ ।

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वय-
स्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन
जित्त्वान्तङ् । ऊये ऊवे । वयादेशाभावे ।

वेजः । ई । १ । ४० ।

वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः ।
वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवा-
सीत् १३ । व्येज संवरणे । व्ययति ।

न व्यो लिटि । ई । १ । ४१ ।

व्येज आत्वं न स्यात् लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादि
शेषं (३१०४०) बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां
(३१०५४०) ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्चादीनां ग्रह्यादीनां
चानुवृत्तैरेव सिद्धे किन्तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।
इडन्त्यर्त्तीति (३६७४०) नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय-
विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् ।
अव्यास्त १४ । ह्रज् स्पर्द्धायां, शब्दे च ।

अभ्यस्तस्य च । ई । १ । ३३ ।

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्रजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् ।
जुहाव । जुज्वतुः । जुज्वुः । जुहोथ-जुहविथ । जुज्वे ।
ह्वाता । ह्वयात् । ह्वासीष्ट ।

लिपिसिचिह्नञ्च । ३ । १ । ५३ ।

एभ्यः क्षेरङ् स्यात् । आतो लोपः (उ२४४००) । अहत् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ।

अहृत-अह्नास्त १५ । अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद व्यक्तायां
वाचि अह-वदति । उवाद । उदतुः । उवदिय । वदिता ।
उद्यात् । वदव्रजेति (उ३६४०) वृद्धः । अवादीत् १ । दुओश्चि
गतिवृद्धगोः । श्वयति ।

विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ।

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ।
श्वयतेर्लिङ्गभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिङ्गभ्यासस्येति
(उ१०५४०) सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता ।
श्वयेत् । श्रूयात् । जृस्तम्भित्यङ् (उ४६४०) वा ।

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ।

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् (उ८८४००) ।
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्वयोरिति
(उ८५४०) चङ् । इयङ् । अश्विश्वयत् । क्षान्तेति (उ५३४०)
न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्वा-
कृतिगणः । तेन चुलुम्भतीत्यादिसंग्रहः ।

इति भ्वादयः ।

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २६ ।

ऋतिः सौतस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जृगृष्णायामयन्धातु-
रिति बहवः लृपायाञ्चेत्येके । सनाद्यन्ता इति (उ५७४०)
धातुत्वम् ऋनीयते । ऋतोयाञ्चक्रे । आर्द्धधातुकविवक्षायास्तु
आयादयआर्द्धधातुके वेति (उ५७४०) ईयङ्भावे शेषात्कर्त्तरीति
(उ५४०) परस्मैपदम् । आनर्त्त । अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् १ ।
अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ।

लुक् स्यात् । अन्ति । अन्तः । अदन्ति ।

लिङ्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ।

अदो घसृल वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेति (उ६१४०)
उपधालोपः । तस्य चर्विधिम्प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्वस्य
चर्त्वम् । शासिवसीति (उ१०६४०) षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः ।
घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघस्थिथ । आद । आद-
तुः । इडक्ष्यर्त्तीति (उ६७४०) नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता ।
अत्स्यति ।

ऊभलभ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ।

होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ।

अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ।

अदः परस्याष्टकसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन ।

आदत् । आताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त ।
 आदम् । आह । आह । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
 अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

लङ्घनोर्ध्वस्त ॥ २॥ ४॥ ३७॥

अदो घसल्ल स्यात् लुङि सनि च । लृदिच्चादङ् (उ०१४० सू०)
अवसत् १ । हन हिंसागत्योः । प्र-णि-हन्ति ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक
लोपो भ्रूलि कङिति । ६ । ४ । ३७ ।

अनुनासिकेति लुप्तपष्ठीकम् वनतीतरेषां विशेषणम् । अनु-
नासिकान्तानां (१)मेषां वनतेऽच लोपः स्याज्जन्तादौ कङिति
परे । यमिरप्रिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु-
क्षणुक्षिणुः ऋणुः णुः वनुः मनुः तनोत्यादयः । हतः । भ्रन्ति ।

वमोर्वा । ट । ४ । २३ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः
परतः । प्र-हणिस-प्र-हन्ति । प्र-हण्वः-प्रह-न्वः । हो हन्तेरिति
(१५८४०)कुत्वम् । जघान * । जघ्नतुः । जघ्नः ।

अथासाञ्च । ७ । ३ । ५५ ।

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ—जघन्य ।

(१) अनुदात्तोपदेशेत्यस्य व्याख्यादनुनासिकान्तानामिति ।

* शालिष्णिवत्कुत्वमितरत्वं नकारे परतद्भूतिभेदः ।

हन्ता । ऋद्धनोरितीट् (७८१४०) । हनिष्यति । हन्तु । हतात् ।
घ्नन्तु ।

हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ।

हौ परे । आभीयतया (७११४०६०) जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लृक् ।
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
अघ्नन् । अहनम् ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

हनो बध लिङि । २ । ४ । ४२ ।

लुङि च । २ । ४ । ४३ ।

बधादेशोऽदन्तः (२) । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेना-
र्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । बध्यात् । बध्या-
स्ताम् । आर्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति
(१५८४०) णत्वम् । प्र-हण्यात् । अबधीत् २ । अथ चत्वारः
स्वरितेतः । द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ।
द्वेक्ष्यते । द्वेष्ट । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषे । द्वेषा-
वहे । अद्वेष्ट ।

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ।

लङो भेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः-अद्विषन् । अद्वेषम् ।
द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विषत् १ । दुह प्रपूरणे । दोग्धि ।
दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्धे । दोग्धु । दुग्धि ।

(२) तेनावधीदित्यत्रातोहलादेशेचोरिति (७४०४०) वा दृष्टिर्नेति बोध्यम् ।

दोहानि । धुन्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् ।
 अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत २ । लुग्या दुहेति (उ६२४०)
 लुक्पक्षे तथासध्वंवहिषु लङ्त्वदपि । दिह उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्र-णि-देग्धि ३ । लिह आस्वादने । लेढि । लीढः ।
 लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढ् । लीढाम् ।
 लेहानि । अलेट् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि ४ ।
 चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो
 युजर्थः । “विचक्षणाः प्रथयन्” । लुम् तु न अन्तेदित
 इति (३) व्याख्यानात् । उकारस्तु अनुदात्तेत्वप्रयुक्त-
 मात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेन “स्फायन्निष्कर्षोक्तसन्धी-
 त्या”दि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । आर्द्धधातुके ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ।

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ।

अत्र भाष्ये क्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति
 स्थितम् । जित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ ।
 चक्शे । चयो द्वितीया इति (६४४०) तु न चत्वंस्यासिद्धत्वात् ।
 चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शा-
 स्यति । क्शास्यते । अचष्ट । अचक्षीत् । ख्यायात् । क्शा-
 यात् । क्शेयात् ।

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ।

(१) इदितोऽम् इति सूत्रे गोः पदान्ते इति सूत्रादन्त पदस्यानुदत्तेरिति
 भावः । मनो० ।

एभ्यः क्षेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ।
वर्जने क्शाञ् नेष्टः असनयोश्च* । समचच्चिष्ट ५ । इत्यादि ।

अथ ण्यन्ता (७।१४४०) अनुदात्तेतः । ईर गतौ कम्पने
च । ईर्त्ते । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् ।
ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट १ । ईङ् स्तुतौ । ईष्टे ।

ईशः से । ७ । २ । ७७ ।

ईङ्जनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ।

ईशीङ्जनानां सेध्वेशब्दयोः सार्द्धधातुकयोरिट् स्यात् । योग-
विभागो वैचित्र्यार्थः । ईङिषे । ईङिध्वे । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात् । ईङिष्व । ईङिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृते-
रग्रहणात् । ऐङ्ध्वम् २ । ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ।
ईशिध्वे ३ । आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च (७६५४०) ।
आसाञ्चक्रे । आस्तु । आध्वम् । आसिष्ट ४ । आङ्शसु
इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते ५ । आङ्पूर्वत्वं प्रायि-
कम् । तेन “नमोवाकं प्रशास्तुह” इति सिद्धम् । वस आच्छा-
दने । वस्ते । वस्तो । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि गतिशा-
सनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके ।
कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कटे । कशाते । कच्चे ।
कङ्ढे ६ । णिसि चुम्बने । निंस्ते ७ । दन्त्यान्तोऽयम् ।
आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । णिजि शुद्धौ ।
निङ्क्ते । निङ्च्चे । निञ्चिता ८ । णिजि अव्यक्ते शब्दे ।
शिङ्क्ते ९ । पिजि वस्त्रे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्वेत्यन्ये ।

अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते १० ।
 वृजीत्येके । वृङ्क्ते ११ । वृजी वर्ज्जने । दन्त्योष्ठादिः ।
 ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते । इदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते १२ ।
 वृची सम्पर्चने । वृक्ते १३ ।

घूङ प्रा णि गर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सोता-सविता ।
 भूसुवोरिति (७।६४०) गुणानिषेधः । सुवै । सविषोष्ट । अस-
 विष्ट-असोष्ट १ । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके गुणः । ७।४।२१ ।

क्ङिति च(७।८४०) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

शीङो रुट् । ७।१।६ ।

शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेधे ।
 शेध्वे । शये । शेवहे । शिष्ये । शयिता । अशयिष्ट २ । अथ
 स्तौत्यन्ताः (७।१६४०) परस्मैपदिनः जिङ्गिन्नाः । शु मिश्रणे
 अमिश्रणे च ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८६ ।

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके
 नत्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता ।
 युयात् । इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये “पिञ्च डिञ्च डिञ्च पिञ्चेति”
 व्याख्यानात् विशेषविहितेन डित्वेन पित्तस्य बाधात् ।
 यूयात् । अयावीत् १ । रु शब्दे ।

तुरुस्तुशम्यमः(४)सार्वधातुके । ७।३।८५ ।

(४) शम्यमोऽन्तान्दसत्वादिकरणलुकि शमीति अमीति । सम्भवः

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेश्चिङ ईड्वा स्यात् । नाभ्य-
स्तस्ये (७।१।४०) त्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रह-
णमपि दर्थम् । रवीति-रौति । रवीतः-रुतः । हलादेः किम्
रुवन्ति । तिङः किम् शायति । सार्वधातुके किम् आशिषि ।
रूयात् । विभ्यादौ तु । रूयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अर-
विष्यत् २ । तु इति सौतो धातुः । धातुत्वे इदमेव सूत्रं च
प्रकम् । गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयञ्च लुग्विकरण इति स्मरन्ति ।
तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति ३ । ण् सुतौ ।
नौति । नविता ४ । ट्चु शब्दे । च्यौति । च्यविता ५ । च्यु
तेजने । च्यौति । च्यविता ६ । ण् प्रस्त्रवने । स्त्रौति ।
सुष्णाव । स्त्रविता । स्त्रयात् ७ । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ऊर्णोतेविभाषा । ७ । ३ । ६० ।

वा वृद्धिः स्याद्बलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-
ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुनाते ।
ऊर्णुवते । ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ।

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ।

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य
द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वतासिद्धीयमद्विर्वचन इति
त्वनित्यम् उभौ साभ्यासस्येति (७।६।४०) (५) लिङ्गात् ।
ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

- (५) उपसर्गस्याद्रेफात्परयोरभ्याससहितस्यानितेर्ह्योर्नकरयोर्णत्वविधा-
भाद् द्वित्वात् परमेव णत्वमिति ज्ञाप्यते इति भावः ।

विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ।

इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ ।
ऊर्णुविता-ऊर्णुविता । ऊर्णुतु-ऊर्णुतु । ऊर्णुवानि ।
ऊर्णवे ।

गुणोऽष्टक्ते । ७ । ३ । ६१ ।

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादष्टक्ते हलादौ पिति सार्धधातुके । टङ्ग-
पवादः । और्णीत् । और्णीः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह
टङ्गिन् ङित् पित्नेति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविपीष्ट-
ऊर्णुविपीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ।

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा टङ्गिः स्यात् । पञ्चे गुणः ।
और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविषुः । और्णुवीत् ८ ।
द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । ९ । षु प्रसवैश्वर्ययोः ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् १० । कु शब्दे
कोता ११ । टुञ्-सुतौ । सौति-सुवीति । सुतः-सुवीतः ।
सुते-सुवीते । सुसुधूञ्भ्य (उ३८४०) इतीट् । अस्तावीत् ।
प्राक्कितादिति (उ३८४०) षत्वम् । अभ्यष्टौत् सिवादीनां वा
(उ८६४०) पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत् १२ । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहोब्रुवः । ३ । ४।८४।

ब्र वो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च

वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकारउच्चारणार्थः । आह । आहृतुः ।
आहुः ।

आहस्यः । ८ । २ । ३५ ।

भलि परे । चर्त्वम् । आत्य । आहयुः ।

ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ६३ ।

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्येत्यत स्यानिव-
ङ्गावात्प्राप्तोऽयम् भलीति यत्वविधानान्न भवति ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रूवन्ति । ब्रूते । आर्द्धधातुकाधिकारे ।

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ।

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः उवचिय—उब्रक्ष्य । उचे । वक्ता ।
ब्रवीतु । ब्रूतात् । डिञ्च पिन्नेत्यपित्त्वादीण् न । ब्रवाणि ।
ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् (उ११२४०) ।

वच उम् । ७ । ४ । २० ।

अडि परे । अवोचत् । अवोचत १ । अथ शास्यन्ताः (उ१२६४०)
परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ।

इणो यण् । ई । ४ । ८१ ।

अजादौ प्रत्यये । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ।

दीर्घइणः किति । ७ । ४ । ६६ ।

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः ।
इययिथ—इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्द्धधातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयेणान्तादिवत् । अभीयात् । अणः
किम् समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य (उ५१४०) ।

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।

गातिस्थेतिषिचो (उ१६४०) लुक् । अगात् अगाताम् । अणुः
१ । इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते ।

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४६ ।

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्यायां विवक्षिते । अधि-जगे ।
अधि-जगाते । अधि-जगिरे । अध्येता । अध्येष्यते अध्ययै ।
गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वन्धातुरुपसर्गे-
णेति दर्शने(६)ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्सादीर्घः प्राप्तः णेरध्य-
यने वृत्तमिति (उ३५७४०) निर्देशान्न भवति । अध्येत । परत्वा-
द्वियङ् । ततः (उ३७४०) आट् । वृद्धिः ऋ । अध्येयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधी-
यीध्वम् । अधीयीय । अध्यैषीष्ट ।

(६) पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति मते इत्यर्थः ।

* आठसेति (११७४०) सूत्रेणेति शेषः ।

विभाषा लुङ्लुङोः । २ । ४ । ५० ।

इङो गाङ् वा स्यात् ।

गाङ्गुटादिभ्योऽङिणन्ङित् । १ । २ । १

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

घुमाख्यागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ।

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कङित्याङ्घातुके । अर्धगीष्ट-
अर्धैष्ट । अर्धगीष्यत—अर्धैष्यत २ । इक् स्वरणे । अय-
मप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेशामिति (२६७४०) लिङ्गात् । अन्य-
थाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इण्वदिक इति वक्तव्यम् * । अधि-
यन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आङ्घातुकाधिकारोक्तस्यैवा-
तिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथाच भट्टिः । “ससीतयो-
राधवयोरधीयन्निति ३ । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखा
दनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति ।
वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् ।
अवीताम् । अवियन् । अङागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति
केचित् । अव्यन् ४ । अत ईकारोऽपि धात्वन्तरमग्न्यप्यते ।
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । रेपीत् ५ । या प्रापणे ।
प्रापणमिह गतिः । प्र-णि-याति । यातः । यान्ति ।

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ।

आदन्तात्परस्य लङोर्भेर्जुम् वा स्यात् । अयुः—अयान् ।

यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ६ । वा ७ गतिगन्धनयोः ।
 गन्धनं सूचनम् । भा ८ दीप्तौ । णा ९ शौचे । आ १० पाके ।
 द्रा ११ कुत्सायाङ्गतौ । आ १२ भक्षणे । प्रा रक्षणे । पाया-
 स्ताम् । अपासीत् १३ । दा १४ दाने । ला १५ आदाने ।
 द्वावपि दाने इति चन्द्रः । दाप् लवने । प्र-णि-दाति (७) प्र-नि-
 दाति । दायास्ताम् अदासीत् १६ । ख्या प्रकथने १७ ।
 अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः (८) ख्यात्वे *
 इति वार्त्तिकान्तद्वाप्यं चेह लिङ्गम् । सास्थानोजिह्वामूलीयः ।
 स नेति ख्शाजादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य
 ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । मा माने अकर्मकः ।
 “तनौ ममुस्तत न कैटभद्विष” इति भाष्यः । उपसर्गवशे-
 नार्थान्तरे सकर्मकः । “उदर परिभाति मुष्टिना ” । नेर्ग-
 दित्यत्र (७११४०) नास्य ग्रहणम् । प्र-णि-माति प्र-नि-माति १८ ।
 वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते ।
 बद्धवचनपर इत्यन्ये । भिपरइत्यपरे । वग्धि । वच्यात् ।
 उच्यात् । अवोचत् १९ । विद ज्ञाने ।

- (७) प्र नि-दातीत्यत्र शेषे विभाषेति (७२१४०)णत्वविकल्पः पित्त्वेन अणु-
 त्वात् एत्वसिञ्जलकौ नेत्युदाहरणे ज्ञेयम् ।
 (८) सस्थानत्वं समानस्थानत्वं नेत्यल्लक्ष्यते “जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त” इत्युक्तेः
 शकारस्य जिह्वामूलीयतया तत्समानस्थानत्वं विसर्गस्य । अयं भावः
 यद्ययमाङ्गधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि नमः ख्यात्वे इत्यत्र तच्च आङ्ग-
 धातुकतया कुपूरिति (६८४०) जिह्वामूलीयः स्यात् आङ्गधातुक-
 विषये ख्शादेशमात्रप्रयोगनियमे तु शकारस्थाने जातयकारस्या-
 सिद्धतया शर्परे विसर्जनीय (७२४०) इत्यस्यैवात्र प्रवृत्तिः स्यादिति ।

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः ।
विदुः । वित्य । विदयुः । विद् । वेद । विद्व । विद्वा । पक्षे
वेत्ति । वित्तः इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उपविदेति
(७७५.४०) आभूपक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः ।
विदाञ्चकार । वेदिता ।

विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ।

वेत्तेर्लोङ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयो-
गश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ।

तनादिकृञ्ग्रह्य उः । ३ । १ । ७६ ।

तनादेः कृञश्चउप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव
सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन “न विश्व-
येदविश्वस्त” मित्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

अतउत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ।

उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्सात्सार्वधातुके कृडिति ।
उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कृताम् । उत्सवेति
(७७०.४०) हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् । विदा-
ङ्कृ । विदाङ्करवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति
(७१०.४०) भोजुस् । अविदुः ।

दञ्च । ८ । २ । ७५ ।

धातोर्हस्य पदान्तस्य सिपि परे कः स्याद्वा । अवेः-अवेत्
६० । अस भुवि । अस्ति ।

अमसोरल्लोपः । ई । ४ । १११ ।

अमोऽस्तेऽङ्कारस्य लोपः स्यात्सार्वाधातुके कङ्किति । स्तः । सन्ति । तासस्योरिति (७।१२४) सलोपः । अस्ति । स्यः । स्य । अस्ति । स्वः । स्तः ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ।

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । साम् । सन्तु ।

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ई । ४ । ११६ ।

धोरस्तेश्च एत्वं स्वाद्वौपरे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । अमसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पच्चे एत्वं न, परेण तातङ्गा बाधात् सङ्गङ्गाविति-न्यायात् । स्तात् । साम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिस्मिचइतीट् (७२०४०) । आसीत् । अमसोरित्यल्लोपस्या-भीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण न ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यच्परः । ८ । ३ । ८७ ।

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् यकारेऽचि च परे । नि-ष्यात् । प्रादुऽष्यात् । नि-षन्ति । प्रादुऽषन्ति । यच्परः किम् अभि-स्तः २१ । मृजू शुद्धौ ।

वृजेर्दृङिः । ७ । २ । ११४ ।

मृजेरिको वृङिः स्याद्वातुप्रत्यये परे । कङ्कित्यजादौ वेध्यते * । वृजेति (१२०४०) षः । मार्धि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति ।

ममार्ज्ज । ममार्जतु-ममृजतुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ट । मार्जिता-
मार्ष्टा । मृद्वि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्ज्जीत्-अमा-
र्जीत् २२ । रुदिर् अशुविमोचने ।

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७ई ।

रुद् स्वप् स्वस् अन्जच् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येड् स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । ह्यौ परत्वादिति धित्वन् । रुदिहि ।

रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ६८ ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टक्तस्य ईट् स्यात् ।

अङ्गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ६६ ।

अरोदीत्-अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः-
अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वा-
द्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्-अरोदीत् २३ । जिष्वप् शये ।
स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-
सुष्वपथ ।

सुविनिर्दुभ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८

एभ्यः सुष्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वन्धातुरूपसर्गेण युज्यते
किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति
तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं
हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसु-
ष्वाप । सुसृता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात्

सुषुप्तात् । अस्वाप्सीत् २४ । श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता ।
 अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । क्षप्रन्त-
 क्षणेति (७५१४०) न टद्धिः । अश्वसीत् २५ । अन च ।
 अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् ।

अनितेः । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्थानिते नस्य णः स्यात् । प्राणिति
 २६ । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

अदध्यस्तात् । ७ । १ । ४ ।

भक्ष्य अत्स्यात् । अन्तापवादः (६) । जक्षति । सिजभ्यस्तेति
 (७२०४०) भेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वल-
 दन्तो वन्माम २७ । रुदादयः पञ्च गताः । जागट निद्राक्षये ।
 जागर्त्ति । जागटतः । जाग्रति । उषविदेत्याम् (७७५४०) वा ।
 जागराञ्चकार-जजागार ।

जाग्रोऽविचिम्बलङ्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ।

जागर्त्तेर्गुणः स्याद्विचिम्बलङ्ङिङ्गोऽन्यस्मिन् टद्धिविषये प्रति-
 घेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागताम् ।
 अभ्यस्तत्वात् (२०४०४०) जुस् ।

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ।

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरः । अजादौ
 किम् जागट्युः । आशिषि तु । जागर्थात् । जागर्थ्यास्ताम् ।
 जागर्थासुः । लङि । अजागरीत् २८ । जागट इस् इत्यत यण्
 (६) भोऽन्तः (७८४०) इत्यस्यादादेशोऽपवादः अस्त्वपवादो भेर्जुसिति । तत्त्व० ।

प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि वृद्धिः, तां जाग-
र्त्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणप्राप्ता नेटीति (उ३६४०)
निषिद्धा अतो हलादेरिति (उ४०४०) बाधित्वा अतो लान्त-
स्येति (उ६७४०) प्राप्ता क्षन्तेति (उ५१४०) निषिध्यते । तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिप्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्व्याः प्राप्तयो नव । इति ।
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

दरिद्रस्य । ई । ४ । ११४ ।

दरिद्रातेरिकारः साङ्गलादौ कङ्किति सार्वधातुके । दरि-
द्रितः ।

आभ्यस्तयोरान्तः । ई । ४ । ११२ ।

अनयोरान्तो लोपः स्यात् कङ्किति सार्वधातुके । दरिद्रति ।
अनेकाच्त्वादाम् (उ५७४०००) वा । दरिद्राञ्चकार । आतओ णल-
इत्यत्र (उ६४४०) ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानन्दरिद्रातेरा-
लोपे कृते अवगणार्थम् । अतएव ज्ञापकादात्म्येके । दद-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मू-
लमेव । दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ।
लुङि वा सनि ख्वुलि ल्युटि च न * । दरिद्राता । अदरि-
द्रात् । अदरिद्राताम् । अदरिद्रुः (१०) । दरिद्रियात्

(१०) विजभ्यस्तेति (उ२०४०) भोर्जुस् लङः शाकशायन (उ११४४०) ख्वे-
त्यादन्तलक्षणो विकल्पो नेह प्रवर्तते परत्वात् आभ्यस्तयोः इत्यालोपो
आदन्तत्वाभावाच्च ।

दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् २८ ।
 चकास् दीप्तौ (उ१२४४०४०) भस्य अत् । चकासति । चकासाञ्च-
 कार । धि चेति (उ२७४०) सलोपः सिचएवेत्येके । चकाद्धि ।
 चकाधीत्येव भाष्यम् ।

तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ।

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात्-अचकाद् ।
 अचकासुः ।

सिपि धातोर्बर्वा । ८ । २ । ७४ ।

पदान्तस्य धातोः सस्य कः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः-
 अचकात् ३० । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शास इदङ्हलाः । ६ । ४ । ३४ ।

शास उपधाया इत्यादङि हलादौ किति च । शासिवसीति ।
 (उ१०६४०) षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शासु-
 शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

शा हौ । ६ । ४ । ३५ ।

शास्तेः शादेशः स्याद्भौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्बेर्धिः ।
 शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात्-अशाः ।
 शिष्यात् । सर्त्तिशास्तीत्यङ् (उ६७४०) । अशिषत् । अशासि-
 ष्यत् ३१ । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातव-
 ञ्छान्दसाः । दीधीते । एरनेकाचइति (६८४०) यण् । दीध्याते ।

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ।

एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे द्ववर्णे च परे । इति लोपं
 बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति
 (७१२४०) गुणनिषेधः । दीध्याच्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ।
 वेवीङ् २ वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते
 इत्यर्थः । अथ तयः परस्मैपदिनः । षस सस्ति स्वप्ने । सस्ति ।
 सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । ससु । सधि । पूर्वता-
 सिद्धमिति (१२४०) सलोपस्यासिद्धत्वादतोद्देरिति (७१५४०)
 न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः-असत् । सस्यात् ।
 असासोत्-अससीत् १ । सन्ति । इदित्त्वान्नुमिक्तते संस्तइति
 स्थिते स्कोरिति (१६६४०) सलोपे भरौ-भरि सवर्णे (४३४०)
 इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तान्ति २ । बह्वनां
 समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभा-
 वात् । संस्ति । संस्तः । इत्येके । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा
 वष्टि । उष्टः । उश्नन्ति । वन्ति । उष्टः । उवाश । उशतुः ।
 वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवट् । औष्टाम् ।
 औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ३ । चर्करीतञ्च ।
 यङ्लगन्तमदादौ बोध्यम् । ह्र,ङ् अपनयने । ह्र,ते ।
 जुह्र,वे । ह्र,वीत । ह्रोपीष्ट । अह्रोष्ट ।

इत्यदादयः ।

ऊ दानादनयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् ।
दानञ्चेह प्रक्षेपः । सच वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावास्त-
भ्यते । इतश्चत्वारः परस्मै पदिनः ।

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ।

शपः श्लुः स्यात् ।

श्लौ । ई । १ । १० ।

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुञ्जतः । अदभ्यस्तात् (७।२।४४०)
इत्यत् । ऊञ्चु वोरिति (७६८४०) यण् । जुहति ।

भीक्ष्णोभृज्जवां श्लुवञ्च । ३ । १ । ३६ ।

एभ्यो लिङ्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्य्यञ्च । जुहवाञ्चकार-
जुहाव । हंता । होष्यति । जुहोतु । जुञ्जतात् । हेर्द्विः
(७।०६४००००) । जुञ्जधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि ।
परत्वात् जुसि चेति (७।२।४४०) गुणः । अजुहवुः । जुञ्जयात् ।
ह्रयात् । अहौषीत् १ । जिभी भये । बिभेति ।

भियोऽन्यतरस्याम् । ई । ४ । ११५ ।

इकारः स्याद्वलादौ कङिति सार्वधातुके । बिभितः-
बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार—बिभाय । भेता २ ।
ही लज्जायाम् । जिह्ने ति । जिह्नीतः । जिह्रियति । जिह्र-
याञ्चकार-जिह्राय ३ । पृ पालनपूरणयोः ।

अर्त्तिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ।

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् स्त्री ।

उदोष्ठपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ।

अङ्गावयवौष्ठपूर्वो यञ्चत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी
परत्वादिमन्वाधेते । पिपर्त्ति । उत्त्वम् रपरत्वम् (४२४) ।
हलि चेति (४५७४) दीर्घः । पिपूर्त्तः । पिपुरति । पपार ।
किति लिटि ऋच्छत्युतामिति (७६७४) गुणे प्राप्ते ।

शृट्प्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ।

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पच्चे गुणः । पप्रतुः ।
पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपि-
पर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपा-
रिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपर्त्ति । पिष्टतः ।
पिप्रति । पिष्टयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् ४ ।
पाणिनीयमते तु “तं रोदसी पिष्टत” मित्यादौ ह्रान्दसत्वं
शरणम् । डभञ् धारणपोषणयोः ।

भृजामित् । ७ । ४ । ७६ ।

भृज् माङ् ओहाङ् एषान्वयाणामभ्यासस्य इत्यात् स्त्री ।
विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभ्रध्वे । (७१२८४) ह्रव-
ङ्गावात् द्वित्वेत्वे । विभरामास-वभार । वभर्थ । वभव ।
विभ्रहि । विभराणि । अविभः । अविभ्रताम् । अविभरुः ।
विभ्रयात् । विभ्रयात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ५ । माङ्
माने शब्दे च ।

ई हल्यघोः । ई । ४ । ११३ ।

आभ्यस्तयोरात् ईत्यात्सार्वधातुके कङिति हलि न तु घुसं-
ज्ञकस्य । मिमीते । मिमाते । मिमते । प्र ग्यमास्त ई ।
ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहे ।
हाता । हास्यते ७ । ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

जहातेश्च । ई । ४ । ११६ ।

इत्याद्या हलादौ कङिति सार्वधातुके । पञ्जे ईत्वम् ।
जहितः-जहीतः । जहति ।

आ च हौ । ई । ४ । ११७ ।

जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि-जहिहि-
जहीहि । अजहात् । अजङ्गः ।

लोपो यि । ई । ४ । ११८ ।

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एलिङि
(७६४५०) । हेयात् । अहासीत् ८५ उदाञ् दाने । प्र-णि-
ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घसोरिति (३१२२५०)
एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः ।
दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ६ ।
उधाञ् धागणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्र-णि-दधाति ।

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ।

द्विरक्तस्य भषन्तस्य धाधातोर्बधोभप् स्यात्तथोः परयोः

सुध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति
वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वतासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः ।
दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि ।
अधित १० । अथ तयः स्वरितेतः । णिजिर् शौचपोषणयोः ।

णिजान्त्रयाणां गुणः स्त्री । ७ । ४ । ७५ ।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् स्त्री । नेनेक्ति । नेनक्तिः ।
नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्धधातुके । ७ । ३ ।

८७ ।

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेग् । अनेनिक्ताम् ।
अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैजीत् ।
अनिक्त १ । विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ
२ । अत विजइडिति (३१५०४०) डित् । तन्न ओ विजी
इत्यस्यैव तत्त ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि ।
दिप्लु व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदिवादङ् (३७६४०४०) ।
अविपत् । तडि क्सः । अजादौ क्सस्याचीति (३७३४००)
अज्ञोपः । अविजत । अविजाताम् । अविजन्त ३ । अत आ
गणान्तात्पर्यसौपरिदिनश्चान्दसाश्च । घ १ चरणदीप्तयोः ।
“जिघर्ष्यग्निं हविषा घृतेन” । भजामित् (३१२६४०) । बज्जलं कन्द-
सीति (३५२७४०) इत्वम् ह १ प्रसह्यहरणे । “अयं सुवोऽभि जिह-
र्षिर्न होमात्” । ऋ ऋ गतौ । बज्जलञ्चन्दसीत्येव (३५२७४०) सिद्धे

अर्त्तिपिपत्तर्गोश्चेति (उ१२८४०) इत्त्वविधानादयम्भाषायामपि ।
 अभ्यासस्यासवर्णे (उ४५४०) इतीयङ् । इयर्त्ति । इयृतः ।
 इय्रति । आर । आरतुः । इडत्तप्रर्त्तीति (उ६७४०) नित्य-
 मिट् । आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृ-
 ताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अय्यात् । आरत् ३ । ससर्त्ति
 ४ । भस भर्त्सनदीप्तरोः । बभस्ति । घसिभसोर्हलीति (उ५१४४०)
 उपधालोपः । भलो भलीति (उ४०४०) सलोपः । बब्धः ।
 भष्यति ५ । कि ज्ञाने । चिकेति ६ । तुर त्वरणे । तुतोर्त्ति ।
 तुतूर्त्तः । तुतुरति ७ । धिप शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ८ । धन
 धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ९ । जन जनने । जजन्ति ।

जनसनखनां सञ्भ्रूलोः । ई । ४ । ४२ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्भ्रूलादौ सनि भ्रूलादौ कृडिति
 च । जजातः । जज्जति । जजंस्ति । जजान । जजन्यात्
 जजायात् (१) जन्यात्-जायात् १० । गा स्तुतौ । “देवान्
 जिगाति सुद्युम्नः” । जिगीतः । जिगति ११ ।

इति जुहोत्यादयः ।

(१) ये विभाषेति (उ६३४०) पञ्चे आत्वम् ।

दिबु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्यतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-
गतिषु । भृषन्ताः (७।१४४०) परस्मैपदिनः ।

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६६ ।

शषोऽपवादः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । दीव्यति ।
दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत्
दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् १ । पिवु तन्नुसन्ताने ।
परि-षीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्- न्यसेवोत् २ । श्रिवु ३
गतिशोषणयोः । षिवु ४ निरसने । केचिदिहेमन्न पटन्ति ।
ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस
५ । ष्णुसु निरसने । स्तस्यति । सस्त्रास ६ । क्रसु ह्वरण-
दीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्रास ७ । व्युष दाहे ।
वुव्योष ८ । सुवृष ९ च । वृती गात्रविक्षेपे । वृत्यति ।
ननर्त्त ।

सेऽसिचि कृतचृतकृदटदृनृतः । ७ । २ । ५७ ।

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेराङ्गधातुकस्य इङ् वा स्यात् ।
नर्त्तिष्यति- नर्त्स्यति । वृत्येत् । वृत्यात् । अनर्त्तीत् १० । तसी
उद्देगे । वा न्नाशेति (७६४४०) श्यन्वा । तस्यति-तसति ।
तेसतुः तत्तसतुः ११ । कुथ १२ पूतीभावे । पूतीभावो दौ-
र्गन्ध्यम् । पुथ १३ हिंसायाम् । गुध १४ परिवेष्टने । क्षिप
प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता १५ । पुष्प विकशने । पुष्प्यति ।
पुपुष्प १६ । तिम टिम टीम आर्द्रीभावे । तिम्यति १७ ।

स्तिग्यति १८ । स्तीग्यति १९ । व्रीड चोदने लज्जायाञ्च ।
 व्रीड्यति २० । इष गतौ । इष्यति २१ । षह षुह चक्यर्थे ।
 चक्यर्थस्तृप्तिः । सत्त्यति २२ । सुत्त्यति २३ । जृप् भृष् वयोहानौ
 जीर्यति । जजरतुः-जेरतुः । जरिता-जरीता । जीर्येत् ।
 जीर्यात् । जृस्तन्निवत्यङ् (उ४६४०) वा । ऋट्शोऽङीति (उ१०४४०)
 गुणः । अजरत्-अजारीत् । अजारिष्टाम् २४ । भीर्यति ।
 जभरतुः । अभारीत् २५ । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे ।
 स्वरतिस्तृतीति (उ३६४०) विकल्पं बाधित्वा अग्रकः क्वितीति
 (उ६७४०) निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमा (उ४८४०) न्नित्यमिट् । सुषुविषे
 सुषुविवहे । सोता-सविता १ । दूङ् परितापे । दूयते २ ।
 दीङ् क्षये । दीयते ।

दीङो युङचि क्ङिति । ई । ४ । ई३ ।

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । वुग्य-
 टावुवङ्यणोः (१) सिद्धौ । दिदीये ।

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ई । १ । पू० ।

एषामात्त्वं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्येज्जनिमित्ते । दाता ।
 दास्यते । अदास्त । अदास्याः ३ । डीङ् विहायसा गतौ ।
 डीयते ४ । धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता पू ।

आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह वुग्युटाविति उवङ्यणोरिति प्रमञ्जे-
 सतीत्यादि तथाच दिदीये इत्यत्र परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वा-
 दादौ युट् मति तु यणि ईकारप्रयणं न स्यादिति युट् सिद्धत्वम् ।

मीङ् हिंसायाम् । हिंसात् प्राणवियोगः । मीयते ६ । रीङ्
अवणे । रीयते ७ । लीङ् श्लेषणे ।

विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ।

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्त्व' वा
स्यादेज्विषये त्यपि च । लेहा-लाता । लेष्यते लास्यते ।
एज्विषये किम् लीयते । लिल्ये ८ । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते ।
विव्रिये ९ । स्वादयश्च । ओदितः (उ३४७४०) । तत्फलन्तु निष्ठा-
नत्वम् । पीङ् पाने । पीयते १० । माङ् माने । मायते ।
ममे ११ । ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चक्रे १२ । प्रीङ् प्रीतौ ।
सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये १३ ।

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः । शो तनूकरणे ।

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ।

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ ।
शशत् । शाता । शास्यति । विभाषा प्राधेडिति (उ६५४०)
सिचो वा लृक् लुगभावे यमरमेति (उ६५४०) इट्सकौ । अशात् ।
अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् १ । क्खो क्खेदने ।
क्खति २ । षो अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभि-ष्यति ।
अभ्यष्यत् । अभि-ससौ ३ । दो अवखण्डने । द्यति । ददौ ।
प्र-णि-दाता । देयात् । अदात् ४ ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ।

ज्ञाजनोज्जा । ७ । ३ । ७६ ।

अनयोज्जादेशः स्याच्छ्रुति । जायते । जन्ने । जज्ञाते ।
जन्निरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा (उ६६५) चिण् ।

जनिबध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ।

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ज्गिति कृति च । अजनि-
अजनिष्ट १ । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि-
अदीपिष्ट २ । पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट-
३ । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ४ । धूरी
गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे ५ । गूर्यते । जुगूरे
६ । घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः । शूरी ९ हिंसा-
स्तम्भनयोः । चूरी १० दाहे । तप ११ ऐश्वर्य्ये वा । अयं
धातुरैश्वर्य्ये वा तङ्श्रनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः
परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्, वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवयव-
मिच्छन्ति (२) । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्ययेन ।
पाठान्तरम् । “द्युतच्छामानियुतः पत्यमानः”, । वृत्तु १२ वरणे ।
वृत्यते । पचान्तरे । वावृत्यते । “ ततो वावृत्यमाना सा राम-
शालां न्यविचतेति” भट्टिः । क्लिश् उपतापे । क्लिश्यते ।
क्लेशिता १३ । काश् दीप्तौ । काश्यते १४ । वाश् शब्दे ।
वाश्यते १५ । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । षष्ठ्यतितायाम् । षष्ठ्यति
कथ्यते । ममर्ष । ममर्षे १ । शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः
क्लेशः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्—

अशोचीत् । अशोचिष्ट २ । णह बन्धने । नक्षति । नक्षते ।
ननाह । ननङ्-नेहिथ । नेहे । नङ्गा । नत्स्रति । अना-
त्सीत् ३ । रग्न रागे । रज्यति । रज्यते ४ । शप आक्रोशे ।
शष्यति । शष्यते ५ ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता ।
पद्येत । पत्सीष्ट ।

चिण् ते षदः । ३ । १ । ई० ।

षदः ङिचिण् स्यात्तशब्दे परे । प्र-ण्यपादि । अपत्साताम् ।
अपत्सत १ । खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता ।
अखित्त २ । विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ३ । बुध अव-
गमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट ।
अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् ४ । युध सम्प्रहारे ।
युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ५ । कथं युद्धतीति । युध-
मिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनिच्छमिति
वा । अनोः-रुध कामे । अनुरुध्यते ६ । अण प्राणने ।
अण्यते । आणे । अणिता ७ । अनेति दन्थान्तोऽयमित्येके ।
मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ८ । युज समाधौ ।
समाधिच्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ९ । सृज
विसर्गे । अकर्मकः । “संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः” ।
संसृजिषे । सृष्टा । सृक्ष्यते । लिङ्सिचाविति (७५५४०) कित्त्वान्न
एणो नाप्यम् (७।०४०६०) । सृचीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् १०

लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिखीष्ट ।
अलिच्छत । अलिच्छाताम् ११ ।

अथागणान्तात्परस्यैपदिनः । “राधोऽकर्म्मकात् वृद्धावेव,
ग० । एवकारो भिन्नक्रमः राधोऽकर्म्मकादेव श्यन् । उदा-
हरणमाह (३) वृद्धाविति । “यन्मह्यमपराध्यति” द्रुह्यतीत्यर्थः ।
“विराध्यन्तं क्षमेत कः” । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः ।
सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवमपर्यालोचयतीत्यर्थः ।
दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वम् । रराध
रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामिति (उ१४७४०) एत्वा-
भ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वायो-
गात् । राद्धा । रात्त्यति १ । अयं स्वादि (उ१४७४०) चुरादिच्च ।
व्यध ताडने । ग्रहिज्येति (उ१०६४०) संप्रसारणम् । विध्यति ।
विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध-विव्यधिय । व्यद्धा । व्यत्स्रति
विध्येत् । विध्यत् । अव्यात्सीत् २ । पुष पुष्टौ । पुष्यति ।
पुषोष । पुषोषिय । पोष्टा । पोच्यति । पुषादीत्यङ् (उ७६४०) ।
अपुषत् ३ । शुष शोषणे । अशुषत् ४ । तुष ५ प्रीतौ । दुष ई
वैकृत्ये । क्षिष आलिङ्गने । क्षिष्यति । शिष्येप । स्नेष्टा ।
स्नेष्यति ।

क्षिषः । ३ । १ । ४ ई ।

अस्मात्परस्यानिटशृङ्गेः क्वः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु
चिणः पुरस्तादवादन्यायात् ।

(१) उदाहरणमाहेति ककर्म्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्धस्येत्यर्थः । द्रोहोऽन्ता-

आलिङ्गने । ३ । १ । ४ई ।

स्निपश्चैरालिङ्गनएव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्या-
च्छलद्रुपधादिति (उ०२४०) अस्याप्ययं नियमः । आस्त्रिच-
त्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् समस्निपज्जतुका-
ष्टम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह स्त्रिषिः । कर्माणि अनालिङ्गने
सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अस्त्रिषि । अस्त्रिचाताम् ।
अस्त्रिचन्त । अस्त्रिष्ठाः । अस्त्रिद्वम् ७ । शक विभाषितो मर्षणे ।
विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते हरिन्द्रष्टुम्भक्तः ।
शशक । शेकिथ-शशक्य । शेके । शक्ता । शक्यति ।
शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेना-
निट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ट ।
ष्विदा गात्रप्रचरणे । घर्म्मच्युतावित्यर्थः । अयं जीदिति
न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । सिद्यति । सिष्वेद ।
सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् ६ । क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा ।
क्रोत्स्यति १० । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा ११ । कथं क्षुधित
इति । सम्पदादिक्त्रिचन्तात्तारकादित्वादितच् इति मरध्वः ।
वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितोत्(उ०५२४०) । शुध शौचे । शुध्यति ।
शुशोध । शोद्धा १२ । विधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामा-
दिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् १३ । रध
हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोर
चीति (उ०७४०) नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

कर्मकः । तथाच वृद्धावित्यनेनैवाकर्मेकत्वकथनं वृद्धिभिर्वाकर्मेकैःपि
यथा स्यात् । यथैवम् उदाहरणेनापि तथा दर्शयते ।

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ।

रध् नश् लप् हप द्रुह सुह णुह णिह एभ्यो बलाद्यार्द्धधा-
तुकस्य वेट् स्यात् । ररन्विद्य-ररद्ध । ररन्विब-रेध्व ।

नेच्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ।

लिङ्ङर्जे इटि रधेर्नुन्न स्यात् । रधिता—रद्धा । रधिष्यति-
रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदितामिति (१७८५०) नलोपः ।
अरधत् १४ । णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश्च । नेशतुः ।
नेशिथ ।

मसृजिनशोर्भलि । ७ । १ । ६० ।

नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव-नेश्च । नेशिम-नेश्म । नशिता-
नंष्टा । नशिष्यति—नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् * ।
प्र-णश्यति ।

नशेः प्रान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ।

णत्वं न स्यात् । प्र-नंष्ट । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्तरर्थम् ।
प्र-नङ्क्ष्यति । नशिष्यति १५ । लप प्रीणने । प्रीणनं लप्ति-
स्पर्पणञ्च । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्” । “पितृनताश्वी-
दिति” भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ-तत्पथ-ततः-
र्पथ । तर्पिता-तप्ता-तर्पा । स्पृशस्पर्शकषेति (७१०४५०)
सिक्वा । अताश्वीत्-अताश्वीत् अतर्पीत् अलपत् १६ ।
हप हर्षमोहनयोः । मोहनङ्गर्वः । हप्यति १७ इत्यादि ।

* नशिमन्योरलिङ्गेण वक्तव्यमिति (६ । ४ । १२० सू० वा०) काशिका
अत्र अलिटीति लुङि वुनिचेत्यर्थः तेन अनेशत् मेनकात्यादि ।

“रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदान्तता” (४) ।

द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति (१४७४०) वा घः पक्षे ढः ।
 दुद्रोग्ध-दुद्रोढ-दुद्रोहिथ । द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहि-
 थ्यति-ध्रोक्ष्यति । धत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् १८ ।
 मुह वैचित्तेः । वैचित्थमविवेकः । मुक्ष्यति । मुमोहिथ-
 मुमोग्ध-मुमोढ । मोग्धा-मोढा-मोहिता । मोहिथ्यति-
 मोक्ष्यति । अमुहत् १९ । णुह-उद्गिरणे । स्तुक्ष्यति । सुणोह ।
 सुणोहिथ-सुणोग्ध-सुणोढ । सुणुहिव-सुणुह । स्तोहिता-
 स्तोग्धा-स्तोढा । स्तोहिथ्यति-स्तोक्ष्यति । अस्तुहत् २० । णिह
 प्रीतौ । स्तिक्ष्यति । सिणोह २१ । वृत् रधादयः समाप्ताः
 पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु उपशमे ।

शमामटानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ।

शमादीनामित्यर्थः । प्र-णि-शाम्यति । शेमतुः । शेमिथ ।
 शमिता । अशमत् १ । तम् काङ्क्षायाम् । ताम्यति ।
 तमिता । अतमत् २ । दम् उपशमे । उपशमे इति श्यन्तस्य
 तेन सकर्मकोऽयम् न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ३ । अम्
 तपसि खेदे च । आम्यति । अशमत् ४ । अम् अनवस्थाने ।
 वा आशेति (७६४४०) श्यन्वा । तत्र कृते शमामटानामिति
 दीर्घः । आम्यति । लुङ्गङ् । अशमत् । शेषं (७८८४०) स्वादिवत् ५ ।

(४) अनुदान्ततेति अनिट्कारिकास्तु पाठात् अनुदान्तस्य चर्दुपधस्येति
 (७१०३४०) विकल्पेन अम् ।

चमू सङ्घने । क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षत्य । चक्षमिव-चक्षण्व ।
चक्षमिम—चक्षणम् । क्षमिता-क्षन्ता ई । अयमधित् ।
आदिस्तु (७६०४०) धित् ।

“अधितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा” ।

क्षम, ग्लानौ । क्षाम्यति । क्षामति । शपीव श्वन्यपि षिवु-
क्षम्वित्येव (७६४४०) दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घितुणार्थः ।
अङ् । अक्षमत् ७ । मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् ८ । शमा-
दयोऽष्टौ गताः । असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ।

अस्यतेऽस्यक् । ७ । ४ । १७ ।

अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यति
वक्तीति (७११२४०) वचनन्तङ्गर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्यो-
रिति (७२४७४०) वक्ष्यते । पर्यास्यत् १ । यसु प्रयत्ने ।

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ।

संयसञ्च । ३ । १ । ७२ ।

श्वन्वा स्यात् । यस्यति-यसति । सं-यस्यति-सं-यसति । अनुप-
सर्गात्किम् प्र-यस्यति २ । जसु मोक्षणे । जस्यति ३ । तसु
उपक्षये । दसु च । तस्यति । अतस्तत् ४ । दस्यति । अद-
सत् ५ । वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शस-
ददेति (७३३४०) निषेधः । वशादिरयमिति मते तु ।
वसतुः । वेसुः ६ । व्युष विभागे । अयन्दाहे पठितः
(७१२३४०) । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् ७ ।
औष्ठादिः हन्त्यान्त्योऽयम् व्युसतीत्यन्ये । अयकारं वुष
इत्यपरे । सुस दाहे । असुषत् ८ । पूर्वत् (७१२३४०)

पाठःसिजर्थइत्याहुः । तद्भादिपाठेन(७७५४०)गतार्थमिति सु-
वचम् । विस प्रेरणे । विस्यति । अविस्तत् ८ । कुस संक्षे-
षणे । अकुस्तत् ९० । वुस ११ उत्सर्गे । मुस १२ खण्डने ।
मसी १३ परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ।
लुठ १४ विलोडने । उच समवाये । उच्यति । उवोच ।
ऊचतुः । मा भवानुचत् १५ । भशु भ्रनशु अधःपतने ।
बभर्श । अभ्रशत् १६ । अनदितामिति (१७८४०) नलोपः ।
भ्रश्यति । अभ्रशत् १७ । वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् १८ ।
कृश तनूकरणे । कृश्यति १९ । जितृष २० पिपासायाम् ।
हृष २१ तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकात् (७७५४०) विशेषः ।
रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति (७७४४०) वेट् । रोषिता-
रोष्टा २२ । रेषिता-रेष्टा २३ । डिप २४ क्षेपे । कुप २५
क्रोधे । गुप २६ व्याकुलत्वे । पुपु रुपु लुपु विमोहने ।
पुष्यति २७ । रुष्यति २८ । लुष्यति । लोपिता २९ । लुष्यतिः
सेट्कः अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
(७१५६४०) ग्रहणात् । लुभ गार्ध्णे । गार्ध्माकाङ्क्षा ।
तीषसहेति (७७४४०) वेट् । लोभिता-लोभा । लोभिष्यति ।
लुभेत् । लुभ्यात् । अलुभत् ३० । भादेराकृतिगणत्वान्लोभ-
तीत्यपीत्याहुः । लुभ सञ्चलने । लुभ्यति ३१ । णभ ३२
तुभ ३३ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो (७७८४०) द्युतादौ
क्रादादौ (७१६८४०) च प्रक्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः ।
क्रादित्वात्प्रत्यये सिज् भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः । क्लिदू
आर्द्राभावे । क्लिद्यति । चिल्लोदिथ-चिल्ल त्व । चिल्लिदिव-
चिल्लिद्व । चिल्लिदिम-चिल्लिद्व । क्लेदिता-क्लेत्ता ३४ ।

त्रिमिदा खेहने । मिदेशुणः (७७८४०) । मेद्यति । अमि-
 दत् ३५ । द्युतादि (७७६४०) पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति
 सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वङ्-
 रेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । त्रिचिदा ३६ खेहनमोच-
 नयोः । ऋधु वृद्धौ । आनर्द्ध । आर्द्धत् ३७ । गृधु अमि-
 काङ्चायाम् । अगृधत् ३८ । वृत् पुषादयो दिवादयश्च
 वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्तार्थमेव वृत्करणम् । दिवा-
 दिस्तु भ्वादिवहाङ्गतिगणः । तेन क्षीयते ऋग्यतीत्यादिसिद्धि-
 रित्याहुः ।

इति दिवादयः ।

पुङ् अभिषवे । अभिषवः क्लृपन, म्पीङ्गनं । खानं, सुरासन्धानञ्च । तत्र खानेऽकर्मकः ।

स्वादिभ्यः श्रुः । ३ । १ । ७३ ।

सुनोति । सुनुतः । ऊश्रुवोरिति (उ६८८०) यण् । सुन्वन्ति सुन्वः-सुनुवः । सुन्वहे-सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । सुसुधू-ज्भ्यः (उ६८८०) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभि-षुणोति । अभ्यषुणोत् । अभि-सुषाव ।

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ।

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । वि-सोस्यति १ । पिङ् बन्धने । सिनोति । वि-सिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता २ । शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता ३ । डुमिञ् प्रचे-पणे । मीनाति । मिनोतीति (उ१३४८०) आत्त्वम् । ममौ । ममिथ-ममाथ । मिष्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ४ । चिञ् चयने । प्र-णि-चिनोति ।

विभाषा चैः । ७ । ३ । ५८ ।

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्र-णि चिकाय-चिचाय । चिक्ये-चिष्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ५ । स्तञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोऽर्त्तीति (उ६६८०) गुणः । स्तय्यात् ।

कृतञ्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ।

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिट् वा स्यात्तडि ।
 स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट-अस्तृत ६ । कञ् हिंसायाम् ।
 कणोति । कणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् ।
 कषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ७ । वृञ् वरणे ।

बभूयात्ततन्यजगृन्नाववर्थेति निगमे । ७ । २ ।
 ६४ ।

एषां वेदे इङ्भावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् ।
 ववरिथ । वटव । वटवहे । वरिता-वरीता ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ।

टङ्ठञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिट्वा स्यात्तडि ।

न लिङि । ७ । २ । ३६ ।

वृतो लिङ्इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । अवा-
 रीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ८ । धुञ् कम्पने । धुनोति ।
 धुनते । अधौषीत् । अधोष्यत् ९ । दीर्घान्तोऽप्ययम् ।
 धूनोति । धूनुते । स्वरतिस्त्रुतीति (७१६४) वेट् । दुध-
 विथ-दुधोथ । किति लिटि तु अग्रक इति (७६७४) निषेधं
 वाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । सुसुधूञ्भ्य
 इति (७६८४) नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट १० ।

अथ परस्मैपदिनः । दुदु उपतापे । दुनोति १ । हि
 गतो दृष्टौ च ।

हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्र-
हिणोति ।

हेरचङि । ७ । ३ । ५६ ।

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्नतु चङि । जिघाय २ ।
पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्त्ता ३ । स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीति-
चलनयोरित्यन्ये । चलनञ्जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति ।
पस्पार ४ । स्पृ इत्येके । स्पृणोति ५ । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि
हान्दसा इत्याहुः । आभृ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नतः ।
आप्नुवन्ति । आप्नवः । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्वा-
दङ् (७७६४०६००) । आपत् ६ । शक्नु शक्तौ । अशकत् ७ ।
राध साध संसिद्धौ । राध्नोति ।

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ।

एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि, सेटि थलि च । अप-
रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा ट । साध्नोति । साद्धा ।
असात्सीत् । असाद्धाम् ।

अथ हावनुदात्तेनौ । अश्रु व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्रुते ।

अश्रुतेश्च । ७ । ४ । ७२ ।

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् (१) । आनशे ।
अशिता-अष्टा । अशिष्यते-अज्यते । अश्रुवीत । अशिषीष्ट
अचीष्ट । आशिष्ट-आष्ट । आक्षाताम् १ । षिघ आस्क-
न्दने । क्षिप्नुते । तिष्ठिघे । स्नेषिता २ ।

(१) अत्र व्योचिटीत्यतो (७८१४०) चिटीति पदमनुवर्तते इति बोध्यम् ।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक तिग गतौ च ।
 चादास्कन्दने । तिक्कोति १ । तिग्नोति २ । षघ हिंसायाम् ।
 सन्नोति ३ । जि धृषा प्राग(स्मै) । घृणोति । दधर्ष ।
 धर्षिता ४ । दन्भु दम्भने । दम्भनन्दम्भः । दम्नोति । ददम्भ ।
 अन्वियग्रन्विदम्भिसञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ।
 इहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् (७१०२४०) । अनदितामिति (१७८४०)
 नलोपः तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ।
 “दम्भेऽश्च एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ * । देभतुः ददम्भतुः ।
 इदं † किञ्चम्पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः तन्मते तिप्-
 सिप्रमिषु । देभ । देभिथ । देभ । इति रूपान्तरस्त्रोच्यम् ।
 अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ ।
 ददम्भ इत्येव । दध्यात् ५ । ऋधु ई वृद्धौ । तप प्रीणन
 इत्येके । ऋन्नादित्वात् (१८१४०) णत्वं न । तप्नोति ।
 कन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ ।
 अह्नोति १ । दघ घातने पालने च । दप्नोति २ । चमु
 भक्षणौ । चम्नोति ३ । रि चि चिरि जिरि दाश ह हिंसा-
 याम् । रिणोति ४ । क्षिणोति ५ । अयं भाषायामपीत्येके ।
 “न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति” । ऋक्षीत्येकएवाजादि-
 रित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति ६ । जिरिणोति ७ ।
 दाश्नोति ८ । हृणोति ९ । वृत् ।

इति स्वादयः ।

तुद व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः ।

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ।

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता ।
अतौत्सीत् । अतुत्त १ । णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते ।
नुनोद । नुनुदे । नोत्ता २ । दिश्र् अतिसर्जने । अतिसर्जनं
दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ३ । अस्ज
पाके । अहिज्येति (७।०६४०) संप्रसारणम् । सस्य सुत्वेन शः ।
शस्य जश्त्वेन जः । भज्जति । भज्जते ।

अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ।

अस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके ।
मित्त्वादन्त्यादयः (२६४०) परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयो-
र्निर्गच्छतिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ-बभर्ष्ट । बभर्जे ।
रमभावे । बभज्ज । बभज्जतुः । बभज्जिथ । स्कोरिति (१६६४०)
सलोपः । ब्रजेति (१३०४०) षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जे । भर्ष्टा-भ्रष्टा ।
अध्यति-भर्क्षति । कङ्क्षिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणे
पूर्वविप्रतिषेधेन । भज्यात् । भज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट ।
अभार्क्षीत्—अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट—अभ्रष्ट ४ । क्षिप प्रेरणे ।
क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त ५ ।
कष विलेखने । कषति । कषते । कष्टा-कष्टी । कष्यात् ।
कक्षीष्ट । स्पृशश्चकृषेति (७।०४४०) सिज्वा । पक्षे कः । सिचि
अम् वा । अक्राक्षीत्-अकार्षीत्-अकृक्षत् । तङ्ङि लिङ्सिचा-

विति (उ५५८०) कित्वांदम् । अकृष्ट, । अकृष्ताताम्, । अकृञ्चत ।

अकृञ्चत । अकृष्ताताम् । अकृञ्चन्त ई ।

ऋषि गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष १ ।

जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते १ ।

ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

विज इट् । १ । २ । २ ।

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजि-
ष्यते २ । ओ लजी ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे ३ ।
लज्जते । ललज्ज ४ ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्चू ह्नेने । ग्रहिज्या
(उ१०६८०) वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ वव्रश्च ।
लिङ्गभ्यासस्येति (उ१०५८०) सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः
उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति (३४८०) स्थानिवद्भावात्
न सम्प्रसारण इति (१६१८०) वस्योत्त्वन्न । व्रश्चिता-व्रष्टा ।
व्रश्चिष्यति—व्रक्ष्यति । वृश्चात् । अव्रश्चीत्—अव्राश्चीत् १ ।
व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् २ । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते अनसीति पथ्यु-
दासेन कन्मात्रविषयत्वात् । उक्कि उक्क्के । उक्क्कति ३ । उक्की
विवासे । उक्क्कति ४ । ऋक्क् गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु ।
ऋक्कत्युतामिति (उ८७८०) गुणः । (उ४२८०६०) द्विहल्यहण-
स्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्क्क । आनर्क्कतुः । ऋ-
क्कता ५ । मिक्क उत्क्लेशे । उत्क्लेशः षीडा । मिमिक्क ।

अभिच्छीत् ६ । जर्ज ७ चर्च ८ भर्भ ९ परिभाषणभर्त्सन-
योः । त्वच संवरणे । तत्वाच १० । ऋच स्तुतौ । आनर्च ११ ।
उज्ज १२ अर्जवे । उज्ज् १३ उत्सर्गे । लुभ विमोहने । विमो-
हनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति
१४ । रिफ कत्यनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ
१५ । रिहेत्येके । “शिशुं न विप्रा मतिभोरिहन्ति” १६ ।
हप हन्फ हप्तौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । हपति । ततर्प । तर्पिता ।
स्पृग्स्पृष्टेति(उ०४४०) सिञ्जविकल्पः पौषादिकस्यैव अङ्गपवाद-
त्वात् तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् १७ । हम्फति । शस्य
ङित्त्वादिनिदितामिति(१७८४०) नलोपे । शे हम्फादीनां नुम्
वाच्यः * । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते
हन्फादयः । हम्फन्ति । तहम्फ । हफ्यात् १८ । तुप तुन्प
तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति १९ । तुम्पति २० । तुफति
२१ । तुम्फति २२ । हप हन्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः
द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो-द्वितीयान्त इत्येके । हपति
२३ । हफति २४ । हम्फति २५ । ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् ।
ऋफति । आनर्फ २६ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार २७ । शुभ
शुन्फ ग्रथ्ये । शुफति जुगोफ २८ । शुम्फति । जुशुम्फ २९ ।
उभ उन्भ पूरणे । उभति । उवोभ ३० । उम्भति । उम्भा-
ञ्चकार ३१ । शुभ शुन्भ शोभार्थे । शुभति ३२ । शुम्भति ३३ ।
हभी ग्रथ्ये हभति ३४ । चृती हिंसाग्रथ्यनयोः । चर्त्तिता ।
येऽसिचीति(उ०१२४०) वेष्ट । चर्त्तिष्यति-चर्त्स्यति । अचर्त्तीत्

३५ विध विधाने । विधति । वेधिता ३६ । जुड़ गतौ । तवर्ग-
 पञ्चमान्त इत्येके । जुड़ति ३७ । ‘मरुतो जुनन्ति’ ३८ । मड़
 सुस्वने । मड़ति । मड़िता ३९ । , षड़ च । षड़ति ४० । षण
 प्रीणने । षणति । पपर्ण ४१ । टण च । टणति ४२ । मृण
 ४३ हिंसायाम् । तुण कौटिल्ये । तुतोण ४४ । पुण कर्मणि
 शुभे । पुणति ४५ । मुण ४६ प्रतिज्ञाने । कुण ४७ शब्दोपकर-
 णयोः । शुन ४८ गतौ । द्रुण ४९ हिंसागतिकौटिल्येषु ।
 घृण ५० घूर्ण ५१ स्मरणे । घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति
 सुधोर । आशिषि सूर्यात् ५२ । कुर शब्दे । कुरति ।
 कूर्यात् ५३ । अत न भकुर्कुरामिति (६२०४०) निषेधो न,
 करोतेरेव तत् ग्रहणादित्याहुः । खुर ५४ हृदने । मुर ५५ .
 संवेष्टने । क्षुर ५६ बिलेखने । घुर ५७ भीमार्थशब्दयोः ।
 पुर ५८ अग्रगमने । उ(बृ)ह् ५९ उद्यमने । दन्त्योऽद्यादिः ।
 पवर्गीयादिरित्यन्ये । ढक् स्तृक् ढन्क् हिंसार्थाः । ढहति
 ततर्ह तर्हिता-तर्ढा ६० । स्तहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता-स्तर्ढा
 ६१ । अटंहीत्-अतार्ड्चीत् । अताण्ढाम् ६२ । इष इच्छा-
 याम् । इषगमीति (७१०३४०) क् । इच्छति । एषिता-एष्टा ।
 एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ६३ । मिष स्पृष्टायाम् । मिषति ।
 मेषिता ६४ । किल ६५ श्वैत्यक्रीडनयोः । तिल ६६ स्नेहे । चिल
 ६७ वसने । चल ६८ विलसने । इल ६९ स्वप्नक्षेपणयोः ।
 विल ७० संवरणे । दन्त्योऽद्यादिः । बिल ७१ भेदने । ओऽद्यादिः
 णिल ७२ गहने । हिल ७३ भावकरणे । शिल ७४ घिल ७५
 उच्छे । मिल ७६ स्नेषणे । लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख ७७ ।

कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्य इति (७।१६४०) ङित्वम् ।
 चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ७८ । पुट ७९
 संज्ञेषणे । कुच ८० सङ्कोचने । रुज ८१ शब्दे । रुड ८२
 रक्षायाम् । डिप ८३ चेषे । कुर केदने । न भकुर्कुरा-
 मिति (६२०४०) न दीर्घः । कुर्यात् ८४ । स्फुट विकसने ।
 स्फुटति । पुस्फोट ८५ । सुट ८६ आचेषप्रमर्दनयोः । तुट
 केदने । वा आमेति (७६४४०) श्रान्वा । तुद्यति-तुटति ।
 तुतोड । तुटिता ८७ । तुट कलहकर्मणि । तुटति ।
 तुतोड । तुटिता ८८ । चुट ८९ कुट ९० केदने । जुट ९१
 बन्धने । कड ९२ मदे । लुड ९३ संज्ञेषणे । ङड घनत्वे ।
 घनत्वं सान्द्रता । चकड । ङडिता ९४ । कुड ९५ बाल्ये ।
 पुड ९६ चत्वरणे । घुट ९७ प्रतिघाते । तुड ९८ तोडने ।
 तोडनश्लेदः । शुड स्युड संवरणे । युडति । तुथोड ९९ ।
 तुस्योड १०० । खुड १०१ कुड १०२ इत्येके । स्फुर १०३ फुल
 १०४ सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे । स्फुल सञ्चलने इत्येके ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविध्यः । ८ । ३ । ७६ ।

घत्वं वा स्यात् । निः-स्फुरति निः-ष्फुरति । स्फुर इत्यकारो-
 पधक्केचित्पठन्ति । पस्फार १०५ । स्फुड १०६ चुड १०७
 व्रुड १०८ संवरणे । क्रुड १०९ भ्रुड ११० निमज्जन इत्येके ।

शुरी चद्यमने । अनुदात्तेत् । शुरते । जुगुरे । शुरिता ।
 शू स्रवने । दीर्घान्तः । “ परिष्कृतशुणोदयः ” । इतश्चत्वारः
 परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् १ । धू विधनने । धुवति २ ।

गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगु-
षीत् । ह्रस्वादङ्गात्(७६१४०) । अगुताम् । अगुषुः३ । ध्रु गति-
स्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि
गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।
ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्यत् ४ ।

कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता ।
अकुविष्ट १ । ह्रस्वान्त इतिन्यासकारः । कुता । अकुत । कृत्
कुटादयो(७८) कृत्ताः ।

कृङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् (७६१४०)
इयङ् । व्या-प्रियते । व्या-पप्रे । व्या-पप्राते । व्या-परिष्यते ।
व्या-पृषाताम् १ । कृङ् प्राणत्यागे ।

म्रियतेलुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङ्स्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं
स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्विव । मर्त्तासि ।
मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ लघूपधगुणात्
अन्तरङ्गमत्वादियङ् । रियति । रेता १ । पियति । पेता २ ।
धि ३ धारणे । च्छि ४ निवासगत्योः । ध्रु प्रेरणे । सुवति ।
सविता ५ । कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । अकारीत् ।

किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ।

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्चेदेऽर्थे । उप-स्किरति । अङ्-

आसव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्* । उपास्कि
रत् । उप—चस्कार ।

हिंसायाम्प्रतेऽश्च । ई । १ । १४१ ।

उपात्प्रतेऽश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उप-स्किरति ।
प्रति-स्किरति ६ । गृ निगरणे ।

अचि विभाषा । ट । २ । २१ ।

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति-गिलति । ज-
गार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरि(री)ता-गलि(ली)ता ७ ।

हृङ् आदरे । आ-द्रियते । आ-द्रियेते । आ-दद्रे । आ-द-
द्रिपे । आ-दत्ता । आ-दरिष्यते । आ-दृषीष्ट । आहत ।
आहृषाताम् १ । हृङ् अवस्थाने । ध्रियते २ ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ त्रीशायाम् । पृच्छति ।
पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
अप्राचीत् १ । वृत् किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा
सृजिदृशोः (उ१०४४०) । ससर्जिथ-ससृष्ठ । सृष्टा सृक्ष्यति ।
सृजिदृशोर्ज्जल्यमकृतीति (उ१०४४०) अमागमः । सृजेत् ।
सृज्यात् । अस्त्राचीत् २ । टु मसृजो शुङ्घौ । मज्जति ।
ममज्ज । मसृजिनशोर्भलीति (उ१०४४०) लुम् । मसृजेरन्ध्या-
त्पूर्वो लुम् वाच्यः ३ । संयोगादिलोपः (१६६४००) । ममङ् कथ-
ममज्जिथ । मङ्गता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्चीत् । अमाङ्-
क्ताम् । अमाङ्क्षुः ३ । रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौ-
चीत् । अरौक्ताम् ४ । भूजो ५ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप

स्पर्शः । क्षोभा । अक्षौष्मीत् ६ । कश् रिश् हिंसायाम् ।
 तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति ७ । रेष्टा । रेक्ष्यति ८ । लिश्
 गतौ । अलिक्षत् ९ । स्पृश् संस्पर्शने । स्पृष्टा-स्पृष्टी । स्पृक्ष्यति-
 स्पृक्ष्यति । अस्प्राचीत्-अस्प्राचीत्-अस्पृक्षत् १० । विच्छ
 गतौ । उपधूपेत्यायः (७५७४०) । आर्हधातुके वा (७५७४०)
 विच्छायति । विच्छायाञ्चकार विविच्छ ११ । विश प्रवेशने ।
 विशति । वेष्टा १२ । मृश् आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः ।
 अम्नाचीत्-अमार्चीत्-अमृक्षत् १३ । णुद् १४ । प्रेरणे
 कर्तृभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षट् लृट् विश-
 रणगत्यवसादनेषु । सीदति १५ इत्यादि भौवादिक (७८६४०)
 वत् इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ
 (७८०४०) पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थञ्च, शबनूदात्तः
 शस्तूदात्तः । शट् लृट् १६ शातने । स्वरार्थएव पुनः पाठः शता
 तु नास्ति शदेः शितआत्मनेपदोक्तेः (७८०४०) ।

अथ षट् स्वरितेतः मिल सङ्गमे । मिल श्लेषणे इति (७१५२४०)
 पठितस्य पुनः पाठः कर्तृभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते ।
 मिमेल । मिमिले १ । मुच्छ लोचणे ।

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५८ ।

मुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुचोष्ट ।
 अमुचन् । अमुक्त । अमुचाताम् २ लुङ् छेदने । लुम्पति ।
 लुम्पति । अलुपत् । अलुप्त ३ । विद्लृ लाम्भे । विन्दति ।
 विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् ।

वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ४ । परिवेत्ता ।
परिर्वर्ज्जने ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः ।
तन्तृचो । लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति ।
लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् (उ० ८८०) । तङ्ति तु वा ।
(उ० ८८०) अलिपत् । अलिपत-अलिप्त ५ । पिच क्षरणे । सिञ्च-
ति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत-असिक्त । अभि-पिञ्चति ।
अभ्यपिञ्चत् । अभि-पिषेच ई ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती कृदने । कृन्तति ।
चकर्त्त । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् ७
खिद परिधाने । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता २ । अयन्दैन्ये
दिवादौ (उ० १७८०) रुधादौ (उ० ५६८०) च । पिशि अवयवे ।
पिंशति । पेशिता ३ । अयन्दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । वृत् मुचादय स्तुदादयश्च ।

इति तुदादयः ।

—

रुधिर आवरणे । नव स्वरिते त इरितश्च ।

रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ।

शपोऽपवादः । भित्त्वादन्त्यादयः (१२२४० सू०) परः नित्यत्वाद्गुणम्बाधते । रुणञ्चि । अमसोरल्लोपः (७२६४० सू०) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वात् णत्वन्न “न पदान्तेति (१५४०) सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणञ्चु । रुन्ध्यात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधे । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्-अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्-अरौत्सीत् । अरुद्ध १ भिदिर्-विदारणे भिनन्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्-अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्-अभैत्सीत् । अभिन्त २ । छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत्-अच्छैत्सीत् । अच्छिन्त ३ । रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरिच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्-अरैक्षीत् । अरिक्त ४ । विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ५ । क्षुदिर् सम्प्रेषणे । क्षुणक्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्-अक्षौत्सीत् । अक्षुण्त्त ६ । युजिर् योक्ता ७ । उक्छुदिर् दीप्ति-देवनयोः । कृणक्ति । कृन्ते । चच्छर्द्द । सेऽसिचीति (७१२१४०) वेट् । चच्छृदिषे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति—छर्त्स्यति । अच्छृदत्-अच्छर्द्दीत् । अच्छर्दिष्ट । उल्लिदिर्-हिंसानाहरयोः । ल्लणक्ति ८ इत्यादि ।

कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणक्ति १ । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् (७१५७४०) ।

जिदन्धी दीप्तौ । तयआत्मनेपदिनः ।

आन्नलोपः । ६ । ४ । २३ ।

अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् अमसोरलोपः (७१२२४०) ।
इन्धे । इन्धसे । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाः १ । खिद-
दैन्धे । खिन्ते । खेत्ता २ । विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ३ ।

अथ परस्मै पदिनः । शिष्ल् विश्लेषणे । शिनिष्टि । शिंष्टः ।
शिंषन्ति । शिश्लेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्द्धिः । जश्-
त्वम् । करो करोति (४२४०) वा डलोपः अनुस्वारपरस-
वर्णौ । शिणिष्ट शिण्ड्ठि । शिनष्ठाणि । अशिनट् । लृदि-
त्वादङ् (३०६४० सू०) । अशिषत् १ । पिष्ल् सञ्चूर्णने । शिषि-
वत् । पिनिष्टि २ । भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ—
बभङ्क्ष्य । भङ्क्ता ३ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।
भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ४ । तह हिंसि हिंसायाम् ।

तण्हइम् । ७ । ३ । ६२ ।

तहः अमि लते इमागमः स्याच्चलादौ पिति । तण्णेडि ।
तण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतण्णेट् ५ । त्तिनस्ति । जिहिंस ।
हिंसिता ६ । उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दति ।
उन्दाच्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्द्न् । औनः—
औनत् । औनदम् ७ । अञ्जू व्यक्तिमर्ष(मृच्च/णकान्तिगतिषु
अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ आन-
ङ्क्ष्य । अङ्क्ता अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक्

अञ्जेस्सिचि । ७ । २ । ७१ ।

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ८ । तञ्च् सङ्क्षो-
चने । तङ्क्ता—तञ्चिता ९ । ओ वीजो भयचलनयोः ।
विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति (७१५०४०) डित्त्वम् । विवि-
जिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् १० । वृजो वर्जने ।
वृणक्ति । वर्जिता ११ । षची सम्पर्कः । षणक्ति । पपर्च १२ ।
इति रुधादयः ।

—

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु विस्तारे । तनादिङ्गञ्भ्य उः
(७१२१४०) तनोति । तन्वः तनुवः । तनुते । ततान । तेने ।
तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ।

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । यासा साहचर्यादेक-
वचनान्ततशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट अतानिष्ट ।
अनुदात्तोपदेशेति (७११०४०) अनुनासिकलोपः तङि । अतत-
अतनिष्ट । अतथाः-अतनिष्ठाः १ । षण्णु दाने । सनोति ।
सनुते । ये विभाषा (७६३४४) । सायात्-सन्यात् । जनसनेति-
(७१३२४०) आत्त्वम् । असात असनिष्ट । असाथाः-अस-
निष्ठाः २ । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । क्षान्तेति
(७५३४०) न टङिः । अक्षणीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट । अक्षथा-
अक्षणिष्ठाः ३ । क्षिणु च उपत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्वेयादयः । भव-
त्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे ।
अक्षेणीत् । अक्षित-अक्षेणिष्ट ४ । ऋणु गतो । ऋणोति-अ-
र्णीति अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्ण । आनर्णे । अर्णितासि
आर्णीत् । आर्त्त-आर्णिष्ट । आर्थाः-आर्णिष्ठाः ५ । तणु
अदने । तणोति-तर्णीति । तणुते तर्णुते ६ । घृणु दीप्तौ ।
जघर्णु जघृणे ७ ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । वनु याचने । वनुते । ववने ।
चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति ववान १ । मनु अवबोधने ।
मनुते । मेने २ ।

डुङ्गञ् करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके(उ११४०)
कुरुतः । यण् । न भकुर्ह्यरामिति(६२०४०)न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

नित्यङ्करोतेः । ई । ४ । १०८ ।

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः ।
कुर्वः । चकर्थ । कर्त्ता । चक्रव । करिष्यति ।

ये च । ई । ४ । १०९ ।

कञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि ।
क्रियात् । कषीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति(उ६१४०)लृको-
ऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति(६२४०)सिचो लोपः । अकृत । अकृत्याः ।

सम्पर्य्यपेभ्यः करोतौ भूषणे । ई । १ । १३७ ।

समवाये च । ई । १ । १३८ ।

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे ।
सं-स्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः सं-स्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्ती-
त्यर्थः । सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतम्भक्ष्या इति
(५२८४०)ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति (उ३८४०)षः । परि-ष्क-
रोति । सिवादीनां वा (उ८६४०)पर्य्यष्कार्षीत्-पर्य्यस्कार्षीत् ।

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ई ।

१ । १३९ ।

उपात्कृजः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रति-

यत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्या-
हारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या अलंकृते-
त्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योप-
स्कृते । गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः । उप-स्कृतम्भुङ्क्ते विकृतमि-
त्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ।

सुट् कात्पूर्वः । ई । १ । १३५ ।

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् (उ३६४०) । स-ञ्चस्कार । कात्पूर्वं
इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि पूर्वं धातुरूपसर्गेण यु-
ज्यते अन्तरङ्गत्वात्सुट् ततो द्वित्वम् । एवञ्च ऋतश्च संयोगा-
देर्गुणः (उ६६४०) । सञ्चस्करतुः । कस्यभसूत्रे (उ४८४०) ऋतो
भारद्वाजस्येति सूत्रे (उ४६४०) च कजोऽसुट् इति वक्तव्यम् * ।
तेन समुट्कात्परस्येत् । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । गुणोऽ-
र्त्तिति (उ६६४०) सूत्रे नित्यञ्छन्दसोति (उ५२३४०) सूत्रान्नि-
त्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो
न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति (उ१४५४०) लिङ्सिचो-
र्नेट् एकाच उपदेशे इति (उ२५४०) सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्तते
उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । सं-स्कृषीष्ट । सम-
स्कृत । समस्कृषाताम् ।

इति तनादयः ।

ङ् क्री ज् द्रव्यविनिमये ।

क्रादिभ्यः आ । ३ । १ । ८१ ।

क्रीणाति । ई हल्यघोः (१३०उष्ट०) । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्व्यं
भेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं कस्याङ्गाव ।
(उ३८८०ख०)ततः आभ्यस्तयोरिति(उ१२५८०)आल्लोपः । क्रीणन्ति ।
क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः चिक्र-
यिथ-चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति ।
क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट १ । प्रीञ् तर्पणे
कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति प्रीणीते १ ।
प्रीञ् ३ पाके । मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना (उ१४६८०)
प्र-मीणाति । प्र-मीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये(उ१३४८०)
आत्त्वम् । ममौ । मिस्यतुः । ममिथ-ममाथ । मिस्ये । माता ।
मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् ।
अमास्त ४ । पिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय ।
सिष्ये । सेता ५ । स्कुञ् आप्रवणे ।

स्तन्मुस्तन्मुस्कन्मुस्कन्मुस्कृज्थञ्च । ३ । १ । ८२ ।

चात् आ । स्कु नोति—स्कु नाति । स्कुनते-स्कु नीते । चुस्काव
चस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ६ । स्तन्त्वादयश्चत्वारः
सौताः सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतःतीयौ
स्तन्माधौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह ।
सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः (उ१७८८०ख०) वि-ष्ट

म्नोति-वि-ष्टम्नाति । अव-ष्टम्नोति-अव-ष्टम्नाति । अव-तष्टम् ।
जृस्तन्भित्यङ् वा (उ४६४०) । व्यष्टभत् व्यष्टम्भीत् । स्तुम्नोति-
स्तुम्नाति ।

वेः स्क्वम्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ।

वेः परस्य स्क्वम्नातेः सस्य षः स्यात् । वि-ष्क्वम्नोति-वि-ष्क्व-
म्नाति । स्कुम्नोति-स्कुम्नाति ।

हलः अः शानज्झौ । ३ । १ । ८३ ।

हलः परस्य अः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान ।
स्तुभान । स्क्वभान । स्कुभान । पञ्चे स्तम्नुहीत्यादि । युञ्
बन्धने । युनाति । युनीते । योता ७ । क्रूञ् शब्दे ।
क्रूणाति । क्रूणीते ८ । क्रविता । द्रूञ् हिंसायाम् ।
द्रूणाति । द्रूणीते ९ । पूञ् पवने ।

प्रादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ।

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता १० । लूञ् क्तेदने ।
लुनाति । लुनीते ११ । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति ।
स्तृणीते । तस्तार । तस्तारतुः । स्तारिता-स्तारीता । स्तृणी-
यात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति
(उ४६४०) वेट् । न लिङीति (उ४६४०) वृत्तद्वयो लिङ्गि
दीर्घो न स्यात् । स्तारिषीष्ट । उञ्चेति (उ८३४०)
क्त्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति (उ१००४०)
न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिष्ट-अस्त-
रीष्ट-अस्तीष्ट १२ । कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते ।

चकार । चकरे १३ । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते ।
 ववार । ववरे । वरिता-वरीता । आशिषि । उदोऽध्यपूर्वस्य
 (उ१२६४०) (१) । वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् ।
 अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट १४ । धूञ् कम्पने ।
 धुनाति । धुनीते । दुधविथ-दुधोथ । दुधुविव । धोता-
 धविता । सुसुधूञ्भ्य इतीट् (उ६८४०) । अधावीत् । अध-
 विष्ट अधोष्ट १५ ।

अथ बभ्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ हिंसायाम् ।
 शृदृप्रां ह्रस्वो वेति (उ१२६४०) ह्रस्वपक्षे यण् अन्यदा ऋच्छ-
 त्यूतामिति (उ६७४०) गुणः । श्रश्नुतुः-शशरतुः । श्रुकः
 कृतीति (उ६७४०) निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शश-
 रिव-शश्रिव । शरिता-शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशा-
 रिष्टाम् १ । पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः-पपरतुः । आशिषि ।
 पूर्यात् २ । वृ ३ वरणे । भरण इत्येके । भृ ४ भर्त्सने ।
 भरणेऽप्येके । मृ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ५ । इ
 विदारणे । इदरतुः-इद्रतुः ६ । जृ ७ वयोहानौ । भृ ८
 इत्येके । ध ९ इत्यन्ये । नृ १० नये * । कृ ११ हिंसायाम् ।
 ऋ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता-अरीता ।
 आर्णात्-आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम्
 १२ । गृ १३ शब्दे । ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या (उ१०६४०) ।

हलः । ई । ४ । २ ।

अङ्गावयवाङ्गलः परं यत्सम्प्रसारणन्तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् ।

(१) वस्य दन्त्योष्णत्वावश्यम्भावेन वूर्यादित्वादावुत्त्वम् ।

* (उ११४०) णोपदेशेऽयमेव पर्युदस्तः ह्रस्वपाठः प्रासङ्गिकः

इति दीर्घे कृते । प्रादीनां ह्रस्वः (उ१६५५०) । जिनाति ।
जिज्यौ । जिज्यतुः १४ । री १५ गतिरेषणयोः । रेषणं वृक-
शब्दः । ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेरित्येज्विषये (उ१३५५०)
आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता १६ । ली वरणे ।
विनाति १७ । ली १८ गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्रा-
दयोऽपीत्येके । व्री १९ वरणे । व्री २० भये । भर इत्येके ।
लीष हिंसायाम् । एपान्तयाणां ह्रस्वः । केषाञ्चिन्मते तु
न । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोज्जा (उ१३५५०) । जानाति
२१ । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । बन्ध बन्धने । वध्नाति ।
ववन्विथ वबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान ।
अभान्त्सीत् । पूर्वतासिद्धमिति (१०५०) भष्भावात्पूर्व्यं
भलो भलीति (उ४०५०) सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षणान्न
सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणमिति सिज्ज-
लोपस्यासिद्धत्वात् । अत्रान्धाम् । अभान्त्सुः २२ ।

वृङ् सम्भक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृध्वे । वरिता-
वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ।

अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः ।
अन्याति । अन्यग्रन्थीत्यादिना (उ१०२५०) कित्त्वपक्षे एच्चा-
भ्यासलोपावप्यत वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अथतुः-अथुः
१ । इदङ्कित्त्वम्पितामपीति सुधाकरमते । अथिथ । अस्मि-
न्नपि पक्षे णान्ति । शश्राथ । उक्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति
माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्य २ विलोडने । अन्य ३
ग्रन्थ ४ सन्दर्भे । अर्थभेदात् अन्येः पुनः पाठः । रूपं
तूक्तम् कुन्य संश्लेषणे । संश्लेशे इत्येके । कुन्याति ।

चुकुत्य ५ । कुयेति दुर्गः । चकोथ । मृद चोदे । मृद्नाति ।
मृदान ई । मृड च । अयं सुखेऽपि । टुत्वम् (५६४०) ।
मृङ्णाति ७ । गुध रोपे । गुभ्राति ८ । कुष निष्कर्षे ।
कुष्णाति । कोषिता ।

निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ।

निरः परात्कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्को-
षिता निष्कोष्टा । निरकोषीत्-निरकुक्षत् ६ । क्षुभ सञ्च-
लने । क्षुम्नादिषु (२) च । क्षुम्नाति । क्षुम्नीतः । क्षोभिता ।
क्षुभाण १० । णभ तुभ हिंसायाम् । नम्नाति ११ । तुम्नाति ।
नभते । तोभते १२ । इति (७७८४०) शपि । नभ्यति ।
तुभ्यतीति (७१४३४०) श्यनि । क्षिणू विबाधने । शादिति
(५६४०) श्रुत्वनिषेधः । क्षिन्नाति । क्षेशिता-क्षेष्टा । अक्षे-
शीत्-अक्षिणत् १३ । अश भोजने । अश्नाति । आश १४ ।
उभ्रस उञ्छे । उकार इत् । भ्रस्नाति । उकार धात्ववयव
इत्येके । उभ्रसाञ्चकार १५ । इष आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्य-
म्भृशार्थौ वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति १६ । तीषसहेत्यत्र
(७७४४०) सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिक-
स्यैव इषेर्ग्रहणन्न त्, इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता ।
वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथाच वार्तिकम्
इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध * इति । विष विप्रयोगे ।
विष्णाति । वेष्टा १७ । प्रुष ङुष स्नेहनमेव नपूरणेऽपु ।
प्रुष्णाति १८ । ङुष्णाति १९ । पुष पुष्टौ । पोषिता
२० । सुष स्नेहे । मोषिता २१ । खच भूतप्रादु-

(२) क्षुम्नादिगणः तत्पुरुषसमासप्रकरणे (३८१४०) द्रष्टव्यः ।

भावे । भूतप्रदुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खञ्जाति २२ ।
वान्तोऽयमित्येके ।

च्छोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ।

सतृकस्य ऋस्य वस्य च क्रमात् श, ऊट्, एतावादेशौ सोऽनुना-
सिके, को, भजादौ च कङ्ठिति । खीनाति । चखाव । खविता ।
शानचः परत्वादूठि लते हलन्तत्वाभावात् (७।६५४००) ।
शानचु । खीनीहि २३ । हेट च । हुत्वम् । हेट्णाति २३ ।

ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिष्या (७।६५४०) ।
गृह्णीते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ।

एकाचा ग्रहेर्लिहितस्येदो दीर्घः स्यात् न तु लिटि ।
ग्रहीता । लिटि तु । अग्रहिष्य । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट ।
ह्यन्तेति (७।६५४०) न टद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट ।
अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत १ ।

इति क्रयादयः ।

चर स्तेये ।

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वच
वर्मावर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थः (३१८५४०)
इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणस्यपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे । पुगन्तेति (३१२४०) गुणः । सनाद्यन्ता इति (३२७४०)
धातुत्वम् । तिप्शबादिगुणयादेशौ । चोरयति ।

णिचश्च । १ । ३ । ७४ ।

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोर-
यते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट ।
णिशीति (३६०४०) चङ् । णौ चङीति (३६१४०) ह्रस्वः ।
द्वित्वम् । हलादिः शेषः (३१०४०) दीर्घो लघोः (३६१४०) इत्यभ्या-
सदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत १ । चिति स्मृत्याम् । चिन्त-
यति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः
प्राप्तिकत्वे लिङ्गम् तेन चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो
न । चिन्तति । चिन्तेत् २ । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्ष-
मित्येके । अत एकहल (३२२४०) इत्यत्र वृत्तिकृता चकाण
चकणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव आ
ष्टषाद्वेत्यस्य (१) न वैयर्थ्यम् । यति सङ्कोचे । यन्त्वयति
४ । यन्तेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्वति

(१) सर्वेषां चुरादीनां विभाषया णिजिति स्थिते आ ष्टषाद्वेति (३१७६४०)
गणत्राक्यं ज्ञापकसिद्धस्थानित्यताद्योतनार्थमिति न तद्वैयर्थ्यमेवं चाष्टषी-
याणामेवैच्छिको विकल्पोऽन्येषां व्यवस्थितः प्रयोगानुसारीचेति भेदः ।

माधवेनोक्तन्तञ्चिन्त्यम् । एवं कुट्रिततिमतिषु । स्फुडि परि-
ह्रासे । स्फुण्डयति ४ । इदित्करणत् स्फुण्डति । स्फुटोति
पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ५ । लञ् दर्शनाङ्गनयोः । कुट्रि
अवृतभाषणे । कुन्द्रयति ६ । लङ् उपसेवायाम् । लाड-
यति ७ । मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति ८ । ओलङि
उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति ९ । ओकार इदि-
त्येके । लण्डयति । लण्डति १० । उकारादिरयमित्यन्ये ।
उलण्डयति ११ । जल १२ । अपवारणे । लज १३ इत्येके ।
पीड अवगाहने । पीडयति ।

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्या-
म् । ७ । ४ । ३ ।

एषामुपधाया त्स्रो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्-अपि-
पीडत् १४ । नट १५ अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं नाद्यम् ।
अथ १६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १७ संयमने । बाध-
यति । बन्धेति चान्द्रः । पृ पूरणे । पारयति १८ । एवमृणा-
तिपिपत्तिभ्यामपरितेत्यादिसिद्धावपि परति परतइत्यादि-
सिद्धिः फलम् । ऊर्ज १९ बलप्राणनयोः । पक्ष २० परि-
ग्रहे । वर्ण २१ चर्ष २२ प्रेरणे । वर्ष् वर्ष्नइत्येके । प्रथ
प्रस्थाने । प्राथयति । नान्ये भितोऽहेताविति (७।७४४०) वक्ष्य-
माणत्वान्नास्य भित्तम् ।

अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृप्तशाम् । ७ । ४ । ६५

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ । इत्त्वाप-
वादः । अपप्रथत् २३ । पृथ प्रक्षेपे ।

उक्तम् । ७ । ४ । ७ ।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्याद्वा चङ्परि णौ । इररारा-
मपवादः । अपीष्टयत्-अपपर्धत् २४ । पथ इत्येके । पाथ-
यति २५ । पथ सम्बन्धने । सम्पयति । असम्बत् २६ ।
शम्ब च । अशशम्बत् २७ । साम्ब इत्येके । भत् २८ अदने ।
कुट्टं क्तेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति २९ ।
पुट्ट ३० चुट्ट ३१ अल्पीभावे । अट्ट ३२ षुट्ट ३३ अनादरे ।
अट्टयति । अयं दोषधः छुत्वस्यासिद्धत्वात् न न्द्रा इति
(७११५४०) निषेधः । आट्टिटत् । लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति ३४ ।
लुण्ठतीति लुटि स्तेये (७५४४०) इति भौवादिकस्य । शठ
३५ श्वठ ३६ असंस्कारगत्योः । श्वठि ३७ इत्येके । तुजि
पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति ।
इदित्करणत्वात् तुञ्जति ३८ । पिञ्जति ३९ । तुज पिजेति
केचित् । लजि ४० लजि ४१ इत्येके । पिस गतौ । पेसयति
४२ । पेसतीति तु (७७६४०) अपि गतम् । साम ४३ पान्त्व-
प्रयोगे । श्वल्क ४४ वल्क ४५ परिभाषणे । श्लिह ४६ स्नेहने ।
स्फिट ४७ इत्येके । स्फिट अनादरे । अपोपदेशत्वान्न षः । अ-
सिस्फिटत् ४८ । श्लिङ् ४९ अनादरइत्येके । छित्त्वस्यावयवेऽ-
चरितार्थत्वास्मिजन्तात्तङ् । स्थाययते । श्लिष ५० श्लेषणे । पथि
गतौ । पथयति । पथयति ५१ । पिष्ट ५२ कुट्टने । क्दि संवरणे ।

कन्दयति । कन्दति ५३ । अण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । वि-
 आणयति ५४ । तड आघाते । ताडयति ५५ । खड खडि कडि
 भेदने । खाडयति ५६ । खण्डयति ५७ । कण्डयति ५८ । कुडि
 ५९ रक्षणे । गुडि ६० वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि ६१ इत्यन्ये ।
 अव-कुण्ठयति । अव-कुण्ठति । गुठि ६२ इत्यपरे । खुडि ६३
 खण्डने । वटि ६४ विभाजने । वडि ६५ इत्येके । मडि ६६
 भूषायां हर्षे च । भडि ६७ कल्याणे । कर्ह ६८ वमने ।
 पुस्त ६९ वुस्त ७० आदरानारयोः । चुद ७१ सञ्चोदने ।
 नक् ७२ धक् ७३ नाशने । णोपदेशलक्षणो (३४१५) पर्युद-
 स्तोऽयम् । प्र-नक्कयति । चक् ७४ चुक् ७५ व्यथने । चल ७६
 शौचकर्मणि तल ७७ प्रतिष्ठायाम् । तुल उन्माने । तोलयति ।
 अतुलत् ७८ । कथं “तुलयति तुलना” इत्यादि अतुलोप-
 माभ्यामिति (३०५५) निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ
 ततो णिच् । डल ७९ उत्क्षेपे । पुल ८० महत्त्वे । चुल ८१
 समुच्छ्रये । मल ८२ रोहणे । कल ८३ विल ८४-क्षेपे ।
 विल भेदने । तिल ८५ स्नेहने । चल ८६ भृतौ । पाल ८७
 रक्षणे । लूप ८८ हिंसायाम् । शुल् ८९ माने । शूर्प ९० च ।
 चूट ९१ क्खेदने । मुट ९२ सञ्चूर्णने । पडि पसि नाशने ।
 पण्डयति-पण्डति ९३ । पंसयति-पंसति ९४ । वज ९५
 मार्गसंस्कारगत्योः शुल्क ९६ अतिस्पर्शने । चपि गत्याम् ।
 चम्पयति-चम्पति ९७ । चपि चान्त्याम् । चम्पयति-चम्पति
 ९८ । क्खि ९९ क्खिजीवने । खर्त्त १०० गत्याम् । खम्भ १०१
 च । ज्ञप १०२ ज्ञाने ज्ञापने च । ज्ञाप मिञ्च ग० । अयं ज्ञाने
 ज्ञापने च वर्त्तते ।

मितां ह्रस्वः । ई । ४ । ६२ ।

मितामुपधाया ह्रस्वः स्यात्सौ परे । ज्ञपयति । यम १०३ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । नतु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् परिवेष्टतइत्यर्थः । चह परिकल्कने चहयति । अचीचहत् १०४ । कथादौ वक्ष्यमाणस्य (उ१८२४०) तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावो न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति १०५ । रह त्यागइत्येके । अरीरहत् १०६ । कथादेस्तु । अररहत् । बल प्राणने । बलयति । चिज् चयने ।

चिस्फुरोर्णौ । ई । १ । ५४ ।

आत्त्व' वा स्यात् ।

अर्त्तिह्रीवीरीकूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ । ७ ।

३ । ३६ ।

चपयति-चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य गिज्जिकल्पः । चय-
ते । प्र-णि-चयति प्र-नि-चयति १०७ । नान्ये मितोऽहेतौ ग० ।
अहेतौ स्वार्थे गिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमा
दीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वन्न । घट्ट १०८ चलने । मुस्त १०९
सङ्घाते । खट्ट ११० संवरणे । षट्ट १११ स्फिट्ट ११२ चुवि ११३
हिंसायाम् । प्ल ११४ सङ्घाते । पूष् ११५ इत्येके । पुग्ण-
इत्यन्ये । पुंस ११६ अभिवर्द्धने । टकि ११७ वन्धने । टक्क-
वति । टक्कति ११८ । धूस कान्तिकरणे । धूसयति ११९ ।

दन्तग्रान्तः । मूर्ध्न्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इ परे । कीट
१२० वर्ण । चूर्ण १२१ सङ्कोचने । पूज १२२ पूजायाम् ।
अर्क १२३ स्तवने । तपनइत्येके । शुठ १२४ आलस्ये । शुठि
शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठति १२५ । जुड १२६ प्रेरणे ।
गज मार्ज शब्दायौ । गाजयति १२७ । मार्जयति १२८ ।
मर्च च । मर्चयति १२९ । छ १३० प्रस्रवणे । स्वावणइत्येके । पचि
विस्तारवचने । पञ्चयति १३१ । पञ्चते इति व्यक्तायस्य (उ४५५) ।
शपि गतम् । तिज निशाने । तेजयति १३२ । कृत संगब्दने ।

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ।

धातोरुपधाभूतस्य कृत इत्यात् । रपरत्वम् । उपधायाश्चेति
(उ३४५) दीर्घः । कीर्त्तयति । उर्कृत् (उ१०२५) अचीकृतत्-अचि
कीर्त्तत् १३३ । वर्द्ध १३४ क्केदनपूरणयोः । कुम्बि आच्छादने ।
कुम्बयति १३५ । कुम्भि १३६ इत्येके । लुबि १३७ तुबि १३८
अदर्शने । अर्दने इत्येके । ल्लप १३९ व्यक्तायां वाचि । ल्लृप १४०
इत्येके । चुटि १४१ क्केदने । इल प्रेरणे । एलयति । ऐलि-
लत् १४२ । अल्ल १४३ ल्लेच्छने । ल्लेच्छ १४४ अव्यक्तायां
वाचि । ब्रूस १४५ वर्द्ध १४६ हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज १४७
गर्द १४८ शब्दे गर्ध १४९ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति । गुर्द
१५० पूर्ब् १५१ निकेतने । जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् ।
जंसयति जंसति १५२ । ईड १५३ स्तुतौ । जसु १५४
हिंसायाम् । पिडि १५५ सङ्घाते । रुष १५६ रोषे । रुट १५७
इत्येके । डिप १५८ क्षेपे । टुप १५९ समुच्छाये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मानाज्जो वेति (उ१७७४०) वक्ष्यते
 तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित सञ्चे-
 तने चेतयते १ । अचीचितत् । दशि दंशने । दंशयते ।
 अददंशत् । इदित्वास्मिजभावे । दंशति २ । आकुस्मोयमात्म-
 नेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे (उ१०१४० सू०)
 सञ्जिसाहचर्यादस्मादेरेव ग्रहणम् । दसि दर्शनदंशनयोः ।
 दंसयते । दंसति ३ । दस ४ इत्यप्येके । उप ५ डिप ई
 सङ्घाते । तत्ति कुटुम्बधारणे । तन्वयते ७ । चान्द्रा धातुद्वय-
 मिति भत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । भत्ति ८ गुप्तपरि-
 भाषणे । स्पश ९ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने ।
 वस्त गन्ध अर्हणे । वस्तयते १२ । गन्धयते १३ । विष्क १४
 हिंसायाम् । हिष्क १५ इत्येके । निष्क १६ परिमाणे । लल
 १७ ईप्सायाम् । कण १८ संकोचे । तूण १९ पूरणे । मूण २०
 आशाविशङ्कयोः । शठ २१ स्ताघायाम् । यच्च २२ पूजायाम् ।
 स्यभ २३ वितर्के । गूर २४ उद्यमने । शम २५ लज्ज २६
 आलोचने । नान्ये मितइति (उ१७४४०) भित्तिनिषेधः । शाम-
 यते । कुत्स २७ अवक्षेपणे । लुट २८ छेदने । कुट २९
 इत्येके । गल ३० स्खलणे । भल ३१ आमण्डने । कूट ३२
 आप्रदोने । अवसादने इत्येके । कुट्ट ३३ प्रतापने । वसु ३४
 प्रलम्बने । वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनस्य जननसामर्थ्यं शक्ति-
 बन्धस्य । वर्षयते ३५ । मद तृप्तिरयोगे । मदयते ३६ । दिवु
 ३७ परिकूजने । मृ विज्ञाने । गारयते ३८ । विद् चेतना-
 ख्यातिविवासेषु । वेदयते ३९ ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्रमशेष्विदं क्रमात् ॥

मन स्मृते । मानयते ४० । यु जुगुप्शायाम् । यावयते ४१ ।

कुम्भ नाम्नो वा ग० । कुम्भेति धातुः कुम्भितस्त्रयने वर्त्तते ।

कुम्भयते । अचकुम्भत् ४२ । अथ वा कुम्भेति प्रातिपदिकम् ।

ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुम्भीयाः ।

चर्च १ अध्ययने । ब्रू २ भाषणे । शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्भाषणे । प्रति शब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च ग० । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति

३ । कण निमीलने । काणयति । गौ चङुपधाया ह्रस्वः

(उ६१४०) । काण्यादीनां वेति * विकल्प्यते । अचीकणत्-

अचकाणत् ४ । जभि नाशने । जम्भयति-जम्भति ५ । पूद-

क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् ६ । जसु ताडने । जासयति-

जसति ७ । पश बन्धने । पाशयति ८ । अम रोगे । आमयति

९ । नान्ये मित इति (उ१७४४०) निषेधः । अम गत्यादौ

शपि गतः (उ६४४०) तस्माद्धेतुमणौ आमयति । चट १० स्फुट

११ भेदने । विक्रासे शशपोः स्फुटति (उ१५३४०) स्फोटते

(उ५२४०) इत्युक्तम् । घट सङ्घाते । घाटयति १२ । हन्त्य-

र्याश्च ग० । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त-

इत्यर्थः । दिवु १३ मर्द्दने । उदित्त्वादेवतीत्यपि । अर्ज १४

प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । घुषिर् वि-

शब्दने । घोषयति । घुषिरविशब्दनइति (उ३५०४०) सूत्रेऽविशब्द-

नइति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वा-

दङ् (उ३६४०४०) वा । अघुषत्-अघोषीत् । गयन्तस्य तु ।

अजुघुषत् १५ । आङः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातु-
 राहानाद्यर्थः (३४२४०) उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते
 सातत्ये । आ-क्रन्दयति १६ अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसा-
 तत्ये इत्याहुः । आ-घोषयति । लस १७ शिल्पयोगे । तसि १८
 भूष १८ अलङ्करणे । अव-तंसयति अव-तंसति । भूषयति ।
 अर्ह २० पूजायाम् । ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति २१ । भज
 २२ विश्राणने । शृधु प्रहसने । अशशर्द्धत्-अशीशृधत् २३ ।
 यत् २४ निकारोपस्कारयोः । रक् २५ लग २६ आस्वादने ।
 रघ २७ इत्येके । रग २८ इत्यन्ये । अन्चू विशेषणे । अञ्च-
 यति । ऊदित्वमिङ्गिकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् ।
 अञ्चति २९ । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिङि
 चित्तीकरणे । लिङ्गयति-लिङ्गति ३० । सुद संसर्गे । मोद-
 यति ३१ सक्तून् घृतेन । तस ३२ धारणे । ग्रहणइत्येके ।
 वारणे इत्यन्ये । उभ्रस उञ्छे । उकारो धात्ववयवइत्येके ।
 नेत्यन्ये । उभ्रासयति भ्रासयति ३३ । सुच ३४ प्रमोचने,
 मोदने च । वस ३५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । चर ३६ संशये ।
 च्यु सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति ३७ च्युतेत्येके ।
 च्योसयति ३८ । भुवोऽवकल्कने ग० । अवकल्कनं मिश्रीकर-
 णमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ३९ । कपेऽश्च ग० ।
 कल्पयति ४० ।

आ स्वदःसकर्मकात् ग० । स्वदिमभिधाय सम्भवत्क-
 र्माभ्य एव णिच् । ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति १ फलम् । पुष
 धारणे । पोषयति २ आभरणम् । दल विदारणे । दालयति ३ ।
 पट ४ पुट ५ लट् ६ तुजि ७ मिजि ८ पिजि ९ लजि १०

मजि ११ लघि १२ लसि १३ पिमि १४ कुमि १५ दशि १६
कुशि १७ घट १८ घटि १९ वृहि २० बर्हि २१ वरुह २२
गुप २३ धूप २४ दिच्छ २५ चीव २६ पुथ २७ लोक् २८
लोच २९ णद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वृत् ३३ वृधु ३४
भाषार्थाः । पाटयति । पोडयति । लोटयति । तुञ्जयति-
तुञ्जति । एवम्परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ।

नाग्लोपिशास्त्रदिताम् । ७ । ४ । २ ।

णिच्यग्लोपिनः शास्त्रेर्द्धदिताञ्च उपधाया तस्वीन स्याच्चङ्-
परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त्तयति । वर्द्धयति ।
उदित्वात् । वर्त्तति । वर्द्धति । रुठ ३५ लजि २६ अजि
३७ दसि ३८ मृशि ३९ रुशि ४० रुमि ४१ शीक ४२
(ग)नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रवि ४६ लघि ४७ अहि ४८
रहि ४९ मृहि ५० च । लडि ५१ तड ५२ नल ५३ च । पुरी
५४ आप्यायने । ईदित्वन्निष्ठायामिङ्निषेधाय । अतएव
णिज्वा । पूरयति-पूरति । रुज ५५ हिंसायाम् । ष्वद ५६
आस्वादाने । स्वाद ५७ इत्येके असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वपोप-
देशत्वात् । असिष्वदत् ।

आ वृषाद्वा ग० । इतर्जुं विभाषितणिचः वृषधातुमभि-
व्याप्य । युज वृच संयमने । योजयति-योजति अयौजीत्
१ । पर्वयति-पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् २ । अर्च ३
पूजयाम् । षह मर्षणे । साहयति ४ । “सएवायन्नागः सहति
कलभेभ्यः परिभवम्” । ईर ५ क्षेपे । ली द्रवीकरणे ।

लाययति-लयति । लेता ६ । वृजो वर्जने । वर्जयति-वर्जति
 ७ । वृज् आवरणे । वारयति-वरति वरते । वरिता-वरीता
 ८ । जृ वयोहानौ । जारयति-जरति । जरिता-जरीता ९ ।
 जि च । ज्वाययति-ज्वयति । ज्वेता । रि च वियोजन-
 सम्पर्शनयोः । रेचयति-रेचति । रेक्ता १० । शिष असर्वोप-
 योगे । शेषयति-शेषति । शेषा । अशिञ्चत् ११ । अयं विष्-
 र्वोऽतिशये । तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता १२ । तप-
 तप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता १३ ।
 कृदी सन्दीपने । कर्दयति-कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति १४ ।
 सेऽसिञ्चीति (७।३३५०) विकल्पो न, साहचर्यात्तत्र रौधा-
 दिकस्यैव ग्रहणात् । चृप १५ कृप १६ हृप १७ सन्दीपन
 इत्येके । चर्पयति । कर्पयति । हर्भी भये । दर्भयति-दर्भति ।
 दर्भिता १८ । हभ १९ सन्दर्भे । अयन्तुदादावीदित् (७।५।५०) ।
 अथ २० मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी गतौ माययति-
 मयति । मेता २१ । ग्रथ्य बन्धने । ग्रथ्ययति-ग्रथयति २२ ।
 सीक २३ आमर्षणे । चीक २४ च । अर्ह हिंसायाम् ।
 स्वरितेत् । अर्हयति-अर्हति । अर्हते २५ । हिंसि हिंसा-
 याम् । हिंसयति-हिंसति २६ । हिनसीति (७।५६५०) अमि
 गतम् । अर्ह २७ पूजायाम् । आङः षद पदार्थे । आ-सा-
 दयति आ-सीदति । पात्रेति (७८६५०) सीदादेशः ।
 आसत्ता । आसात्सीत् २८ । शुन्ध शौचकर्माणि । शुन्धिता ।
 अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् २९ । कृद ३० अपवारणे ।
 स्वरितेत् । जृष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा ।
 परितर्पणइत्यन्ये । परितर्पणम्परितृप्तिप्रक्रिया । जोषयति

जोषति ३१ । प्रीतिसेवनयोज्जुषते इति (उ१५०८०) तुदादौ ।
 धूञ् कम्पने । णावित्यधिकृत्य । धूञ्प्रीञ्जोर्नुङ् वक्तव्यः * ।
 धूनयति धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा-
 प्रीणातिसाहचर्याद्भुनातेरेव नुक्माज्जः । धावयति ३२ ।
 अयं स्वादौ (उ१४६८०) क्रादादौ (उ१६६८०) तुदादौ च उ१५१८०
 स्वादौ (उ१४६८०) ह्रस्वः श्च । तथाच कविरहस्ये ।

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोक-

श्चूतन्धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्

यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीञ्च ॥

प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे
 तु । प्राययति—प्रयति । प्रयते ३३ । अय्य ३४ ग्रय्य ३५
 सन्दर्भे । आञ् लम्बने । आपयति-आपति । आपत् । आप्ता ।
 स्वरितेदयमित्येके । आपते ३६ । तनु अङ्गोपकरणोः ।
 उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ग० । तानयति । वि-तानयति-तनति वि-त-
 नति ३७ । चन अङ्गोपहननयोरित्येके । चानयति—चनति
 ३८ । वद सन्देशवचने । स्वरितेत् । वादयति-वदति । वदते ।
 ववदतुः । ववदिथ । अनुदात्तेदित्येके । ववदे । वद्यात् ३९ ।
 वच परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाचीत् ४० ।
 मान पूजायाम् । मानयति-मानति । मानिता ४१ । विचारणे
 तु भौवादिको (उ१०१८०) नित्यसन्तः । स्तम्भे मानयते (उ१७७८०)
 इत्याकुक्षीयः । मन्यते इति दिवादौ (उ१२७८०) । मनते इतितनादौ
 च (उ१६१८०) । भू प्राप्तावात्मनेपदी ग० । भावयतेभवते । णिच्सन्नि-

योगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ४२ । गर्ह ४३ विनिन्दने ।
मार्ग ४४ अन्वेषणे । कठि ४५ शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् ।
कण्ठते इत्यात्मनेपदी (३५२४०) गतः । मृज् शौचालङ्कारयोः
मार्ज्जयति—मार्ज्जति । मार्ज्जिता मार्ज्जी ४६ । मृष तिति-
जायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षते ४७ । मृष्यति मृष्यते
इति दिवादौ (३१३६४०) सेचने (३०५४०) शप्ति । मषति । धृष
प्रसहने धर्षयति-धर्षति ४८ । इत्याष्टमीयाः ।

अथादन्ताः । कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भा-
वान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न (३६१४०६०) दीर्घ-
(६१४०६०) सन्वद्भावौ । अचकथत् १ । वर ईप्सायाम् । वरयति
२ । वारयतीति (३१८०४०) गतम् । गण संख्याने । गणयति ।

ई च गणः । ७ । ४ । ६७ ।

गणोरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्प्ररेणौ । चादत् । अजगणत्-अजी-
गणत् ३ । शठ श्लठ पूसम्यगवभाषणे । पट ई वट ७ ग्रथ्ये ।
रह त्यागे । अररहत् ८ । स्तन गदो देवशब्दे । स्तनयति ९ ।
गदयति । अजगदत् १० । पत गतौ वा । दा णिजन्तः ।
वाऽदन्तइत्येके । आद्ये । पतयति—पतति । पताञ्चकार ।
अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् । ११पष अनुप
सर्गात् ग० । गतावित्येव । पषयति १२ । स्वर आक्षेपे । स्वर-
यति १३ । रच प्रतियत्ने । रचयति १४ । कल १५ गतौ संख्याने
च । चह १६ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः श्लाघ्यञ्च ।
मह पूजायाम् । महयति १७ । महतीति शप्ति (३०७४०) गतम्

सार कृप अथ दौर्बल्ये । सारयति १८ । कृपयति १९ ।
 अथयति २० । सृष्ट २१ ईशायाम् । भाम क्रोधे । अवभा-
 मत् २२ । सूच पैशुन्ये । सूचयति । अघोपदेशत्वान्न घः ।
 असुसूचत् २३ । खेट २४ भक्षणे । तृतीयान्त २५ इत्येके ।
 खोट २६ इत्यन्ये । चोट २७ क्षेपे । गोम २८ उपलेपने ।
 अजुगोमत् २९ । कुमार क्रीडायाम् । अचुकुमारत् ३० ।
 शील ३१ उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । साम सान्त्व-
 प्रयोगे । अससामत् ३२ । पाम सान्त्वने इत्यतीतस्य (उ१०२४०)
 तु असीपमत् । वेल कालोपदेशे । वेलयति ३३ । काल
 इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ३४ । पल्यूल ३५ लवन-
 पवनयोः । वात सुखसेवनयोः । गतिमुखसेवनेष्वित्येके । वात-
 यति । अववातत् ३६ । गवेष मार्गणे । अजगवेत् ३७ ।
 वास ३८ उपसेवायाम् । निवास आच्छादने । अनिनिवा-
 सत् ३९ । भाज ४० पृथक्कर्मणि । सभाज प्रीतिदर्शनयोः ।
 प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ४१ । ऊन परिहाणे ।
 ऊनयति । ओः (२) पुयण्जीति सूत्रे (उ१८६४०) पययोरिति ।
 वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अचआदेशो

- (२) औननदित्यत्र णौ चङि नशब्दस्य द्वित्वमिदं तच्च न सम्भवति
 द्वित्वान् परत्वेन अलोपान्, णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विचनेऽ-
 चीति (उ२४४०) सूत्रस्यात्वाप्रवृत्तेश्चेत्याशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य तत्स-
 म्भवदित्याह ओरित्यादि । अयमाशयः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
 वेऽपि तन्निमित्तकाजादेशस्य निषेधः, स्थानिवत्त्वं वा लिङ्गेन ज्ञाप्यते
 तच्च लिङ्गम् ओरित्यादिस्त्वं तेन सूत्रेण हि अभ्यासोवर्णस्यावर्णपरे

न स्याद्द्वित्वे कार्यम् । इति यत् द्विरक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य
 आद्योऽच् प्रक्रियाया, स्परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रै
 वायन्निपेधः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तयितुं
 सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वान्ततत्तत्तरखण्डेऽल्लोपः । औन
 नत् । मा भवानूननत् ४२ । ध्वन शब्दे । अदध्वनत् ४३ कूट ४४
 परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । (सङ्केत ग्राम कुण गुण) चाम-
 न्वणे । चात्कूटोपि । कूटयति । सङ्केतयति ४५ । ग्राम-
 यति ४६ । कुणयति ४७ । गुणयति ४८ । पाठान्तरम् । केत
 आवणे निमन्वणे च केतयति । नि-केतयति । कुण गुण
 चामन्वणे । चकारात् केतने । कुण सङ्कोचनेऽपि । स्तेन
 चौय्ये । अतिस्तेनत् ४९ ।

आ गवर्वादात्मनेपदिनः । पद गतौ । पदयते अपप-
 दत् १ । गृह ग्रहणे । गृहयते २ । मृग अन्वेशणे । मृगयते ३ ।
 मृग्यतीति कण्डादिः ‡ (उ२२७४०) । कुह ४ विस्त्रापने । शूर ५
 वीर ६ विक्रान्तौ । स्थूल परिहृण्ये । स्थूलयते । अतुस्थूलत
 ७ । अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते ८ । आर्त्तयत । सत्त सन्ता-
 नक्रियायाम् । अससत्तत् ९ । अनेकाचत्वान्त्र षोपदेशः ।

पवर्गयण्जकारे परे इत्त्वं विधीयते तच्च णिच्चेव सम्भवति पूजोयौतेष
 सनि स्मिपूष्टरञ्जेति (उ२२३४०) सनोवन्नर्जेति (उ२००४०) सूत्राभ्या-
 मिटि कृते तन्निमित्तकाजादेशसम्भवेऽपि प्रययोरेव ग्रहणेनेऽसिद्धौ
 पवर्गयण्प्रत्याहारजग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्त्या तदुपग्रहणेव यौ स्थानि-
 वत्त्वं ज्ञापयति अतएव ओः पुयण्जीति वचनं णावजादेशस्य
 स्थानिवत्त्वस्य ज्ञापक मिति * वार्त्तिकम् । ज्ञापकफलं तु पवर्गादि-
 भिन्नपरे तुनावयिषतीत्यादौ इत्वाभावः ।

‡ कण्डादेराकृतिगणत्वेन तत्रैतस्य स्वयं पाठाभावेऽपि न क्षतिः ।

सिस्रतयिषते । गर्ब्ज माने । गर्ब्जयते १० । अदन्तत्वसामर्थ्या-
स्मिन्विकल्पः । धातोरन्तउदात्तः, लिट्याम्, च फलम् । एव-
मग्रेऽपि । इत्यागर्ब्जीयाः ।

सूत्र षेष्टे । सूत्रयति १ । असूत्रवत् १ । मूत्र प्रस्रवणे ।
मूत्रयति २ । रूक्ष ३ पारुष्ये । पार तीर कर्मसमाप्तौ ।
अपपारत् ४ । अतितीरत् ५ । पुट संसर्गे । पुटयति ६ ।
धेक दर्शने इत्येके । अदिधेकत् ७ । कत शैथिल्ये । कत-
यति ८ । कर्त्तैत्यप्येके । कर्त्तयति ९ ।

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बद्धलमिष्ठवच्च । प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थे णिच् स्यादिष्टे ‡ यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावटिलोप-
विगमत्पुंल्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशमसंज्ञासद्वत् णावपि
स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वादृद्धौ सव्यां ठिलोपः ।
अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु ट्वेर्लोपो बलीयानिति
स्थितम् । अपपटत् । तत्करोति तदाचष्टे ग० । पूर्वस्य
प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लङर्थस्त्व-
विवक्षितः । तेनातिक्रामति ग० । अश्वेनातिक्रामति अश्व-
यति । हस्तिनातिक्रामति । हसयति । धातुरूपञ्च ग० ।
णिच्प्रकृतिर्द्धातुरूपम्प्रातिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तथाच वार्त्तिकम् । आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कल्लक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * । कंसबधमाचष्टे कंसं
घातयति । इह कंसहन् इति स्थिते (३) ।

‡ इङ्प्रत्ययप्रक्रिया ७०० छष्टादौ द्रष्टव्या ।

२) कट्प्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि यङ्गणात् कंसवधशब्दस्य कारक-

हन्तेस्तोऽचिस्सलोः । ७ । ३ । ३२ ।

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिस्सल्लर्जो जिति णिति । नन्व-
त्ताङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाङ्द्वित्वयो-
र्दौषः, किञ्च कुत्वतत्वे न स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-
त्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो (४)
भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्यम् हेतुमस्मिचः प्रकृतेर्हन्त्यादे-
र्हेतुमसौ यादृशङ्कारकन्धातावनन्तरभूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च
कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । कर्त्तृ-
करणाच्चात्वर्थे ग० । कर्त्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु (५) चक्षु-
रादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क १० दर्शने ।
चित् चित्तीकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने ।

पूर्वकक्षदन्तया ततो णिचि कृत्प्रत्ययस्य लुक् तस्य या प्रकृतिर्हन्
इति तस्या विकारत्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्याशयेनाह कंसहन्
इतीति ।

(४) इह द्वयमतिदिष्टं कारकं कार्यञ्चेत्याह चकार इति । प्रकृतिवच्चेत्यत्र
प्रकृतिशब्दार्थमाह हेतुमस्मिच्प्रकृतेरिति न तु लुप्प्रमानस्य कृतः
प्रकृतेः तथासति हेतुमसौ यादृशं रूपं तस्यातिदेशो न लभ्येत स एव
चेष्यते तथैव भाष्यकतोदाहृतत्वात् कंसवधस्तुभद्राहरणादिनिरूढो-
पाख्यानएव णिजित्यत्र नायहः किन्तु प्रतिपादनमात्रेऽपि तेन
राजगमनमाचष्टे इत्यादावपि णिजिति । विशेषस्तु मत्प्रकृते
शब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

(५) कर्त्तृग्रहणफलमाह न त्विति कर्त्तृग्रहणाभावे चक्षुरादीन्द्रियाणामेव
लोके करणशब्दार्थतया चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात् न तु
करिभिरवबभ्राति अवकरयतीत्याद्यपेति भावः ।

चित्रेत्ययमङ्कतदर्शने णिचं लभते चित्रयति ११ । अंस १२ समाधाते । वट १३ विभाजने । लज १४ प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति १५ । लञ्जयति १६ । अदन्तेषु पाठबलाद्दन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्माते कथापयति । गणापयतीत्यादि । मिश्र १७ सम्पर्के । संग्राम युद्धे । अयमनुदात्तेत् । अकारप्रक्षेपात् (६) । अससंग्रामत १८ । स्तोम स्नाधायाम् । अतुस्तोमत १९ । छिद्र २० कर्णभेदने । करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण २१ इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध दृष्ट्यप्रधाते । उपसंहारइत्यन्ये । आन्धधत् २२ । दण्ड २३ दण्डनिपातने । अङ्क पदे लक्षणे च । आञ्चकत् २४ । अङ्क च । आञ्जगत् २५ । सुख २६ दुःख २७ तत्क्रियायाम् । रस २८ आस्वादनस्नेहनयोः । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् २९ । रूप ३० रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । केद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् ३१ । छद अपवारणइत्येके । छदयति ३२ । लाभ ३३ प्रेरणे । वण ३४ गात्रविचूर्णने । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति कथां वर्णयति विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति ३५ स्तौतीत्यर्थः । बाङ्गलमेतन्निदर्शनम् ग० । अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाङ्गलकादन्येऽपि

(६) अग्लोपित्वाभावेनोपधाहृत्त्वाप्रक्षेपः अससंग्रामतिति न सिद्धेदित्याशङ्क्याह अकारप्रक्षेपादिति । संग्राम अ इति स्थिते संप्रसोत्तराकारस्यानुदात्ततया इत्त्वेऽपि धात्ववयवाकारस्थितेस्तथा निर्देशः तेनादन्तत्वस्य, तथा चाग्लोपित्वात्रोपधाहृत्त्वइति भावः । समिति नोपसर्गः क्तिन्त धात्वयव इति न सप्तः पूर्वमट् ।

बोध्याः । तद्यथा । पर्णं हरितभावे । अपपर्णत् ३६ विष्क ३७
दर्शने । क्षप ३८ प्रेरणे । वस ३९ निवासे । तुत्य ४० आव-
रणे । एवमान्दोलयति ४१ । प्रेङ्गोलयति ४२ । विङ्गमयति
४३ । अवधीरयतीत्यादि ४४ । अन्ये तु दशगणीपाठो बङ्गल-
मित्याहुः । तेनापठिता अपि सौतलौकिकवैदिका बोध्याः ।
अपरे तु नवगणीपाठो बङ्गलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि
क्वचित् स्वार्थे णिच् । “रामो राज्यमचीकरदिति” यथे-
त्याहुः । चुरादिभ्य एव बङ्गलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । णिङ्ङान्निरसने ग० । अङ्ग-
वाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निर-
स्यति हस्तयते । पादयते । श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरका-
णामश्वतरेतकलोपश्च ग० । श्वेताश्वदोनाच्चतुर्णामश्वदयो
लुप्यन्ते णिङ्-धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेत-
यते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः ।
तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचसेवानु-
वर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि । पुच्छादिषु धात्वर्थे एव इत्येव
सिद्धम् ग० । णिजन्तादेव बङ्गलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु
पुच्छभाण्डेति णिङ्-विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति चुरादयः ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।

प्रयोजकव्यापारे (१) प्रेषणादौ (२) वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ।
भवन्तस्म्येरयति । भावयति णिचश्चेति (उ१७०४०) कर्तृगे फले
आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाम्बमूव ।

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ।

सनि परे यदङ्गन्तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्प्रवर्णयण्ज-
कारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमी
मवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

स्रवतिष्ठणोतिद्रवतिप्रवतिस्रवतिच्यवतीनां

वा । ७ । ४ । ८१ ।

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सत्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।

(१) स्तनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यत्वास्ति स हेतुमान्
व्यापारस्तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह प्रयोजकव्यापारइति । प्रयोजकश्च
चेतनाचेतनसाधारण्येन आहूतः गत्व देवदत्तः पाचयतीत्यादौ चेतनः,
भिक्षा वासयतीत्यादौ अचेतनेति भेदः ।

(२) अत्यादेर्निकटस्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमात्रेत्यर्थः आदिशब्देनाध्येषणानु-
मत्यादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकं प्रवर्त्तनाऽध्येषणा
प्रार्थनेत्यर्थः अनुमत्यादिस्तु राजादे, स्तदनुमतिं विनाकार्यानिष्पत्तेः ।
लोडादितो णिचो विशेषस्तु हरिणा दर्शितः ।

असिस्ववत्-असुस्ववत् । नाग्लोपीति (उ० ७६४०) ह्रस्वनिषेधः ।
 अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे (३) ।
 अचचकासत् । अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे (उ० ३२२४०) उदाह-
 रिष्यते । ग्यन्तास्मिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं
 बाधित्वा णिजलोपः । (उ० ६०४०६०) चोरयति । णौ चङीति
 (उ० ६१४०) ह्रस्वः दीर्घो लघोः (उ० ६१४०) । नचाग्लोपित्वाद्द्वयोः (४)
 रय्यसम्भवः ग्याकृतिनिर्द्देशात् (५) । अचूचुरत् ।

णौ च संश्रुतोः । २ । ४ । ५१ ।

सम्परे चङ्परे च णौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्र-
 सारणान्तदाश्रयञ्च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणम् ।
 पूर्वरूपम् (१४८४०६०) । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः ।
 अशिश्नयत् ।

द्रव्यभावस्य त प्रैषे वृच्छादेर्लोट विधीयते ।

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति ॥

प्रपञ्चितञ्चैतत् शब्दार्थरत्नेऽस्माभिस्तैव द्रष्टव्यम् ।

३) मतान्तरे इति चङ्परे णौ यङ्गु तत्परो योऽङ्गुस्वाभ्यासस्तस्यैवेत्त्व-
 मिति मते इत्यर्थस्तेन अचचकासदिति सिद्धिस्तत्र चङ्परतिमितक-
 लघुत्वाभावात् ।

(४) द्वयोरिति उक्तस्त्वाभ्यामुपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरित्यर्थस्तथाचचुचोर-
 दिति स्यात् ।

(५) ग्याकृतीति चङ्परे णावित्यत्र णिशब्दआकृतिपरो जातिपर
 इत्यर्थस्तथाच हेतुमस्मिचि परे स्वार्थिकणिचो लुप्तत्वेऽपि तस्य स्थानि-
 वत्त्वात् णित्वस्यैतदथा चोरयतीत्यादौ गुणवृद्धादि अन्यथागण-
 यतीत्यादौ अग्लोपस्य स्थानिवद्भावेनोपधावृद्धादेरभावइव प्रक-

स्तन्भुसिवुसहाञ्चडि । ८ । ३ । ११६ ।

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याञ्चडि । अवातस्तम्भत् ।
पर्य्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । वहि-
रङ्गोपुपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव(६) ओणेरृदित्करणाल्लिङ्गात् ।
मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ(४३पृ० सू०)विधानान्न टड्विः ।
मा भवान् प्रेदिधत् । न न्द्रा इति (उ१५४) नदराणां न
द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उट्ज आर्ज्जवे
उपदेशे दकारोपधः । भुजन्त्युञ्जौ पाण्यपतापयोरिति(उ३१५४०)
सूत्रे निपातनादस्य वः (७) सचान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न
न्द्रा इति निषेधाज्जिज्जशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते न तु ततः प्राक्
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औज्जिजत् । अजादे(८) रित्येव
नेह । अदिद्रयत् ।

रभेरशब्निटोः । ७ । १ । ६३ ।

रभेर्नुम् स्यादचि नतु शब्निटोः । अररम्भत् ।

तेऽपि स्यात् तच्चानिष्टम् तथाच स्यानिवद्भावेन स्वार्थिकणिचोऽपि
चङ्परत्वसम्भवात् तदाश्रयेणैव ह्रस्वदीर्घयोः सम्भन इति भावः ।

(६) यदि पूर्वं द्वित्वं भवेत्तदा अजादेर्द्वितीयस्येति (उ८४०) सूत्रात्
णिज्जशब्दस्यैव द्वित्वे कृते उपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमोष्पृधातोः
ऋदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदेव उक्तार्थे ज्ञापकमित्येतदाह ओष्पृधातो-
रिति ।

(७) न्युज्जेल्यव जकारयोगेणैव वकारोच्चारणात् तत्सहयोगेणैव वकारो न
तु समुद्र इत्यादौ कवर्गयोगेऽपीति बोध्यम् ।

(८) न न्द्रा इत्यत्राजादेर्द्वितीयस्येत्यनुवर्त्तते तथाचादिभूतादवः परा एव
नदरा न द्विर्वचना इत्यर्थः ।

लभेच्च । ७ । १ । ६४ ।

अललम्भत् । हेरचङीति (उ१४७४०) सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वञ् ।
अजीह्वयत् । अज्जुह्वयत्वरप्रथमदस्तृस्यशाम् (उ१७१४०) अस-
स्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत्-अविवेष्टत् ।
अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । आजभासेत्यादिना (उ१७१४०) वोप-
धाङ्मुखः । अभिभजत्-अवभाजत् । काण्यादीनां वेति वक्त-
व्यम्* । गयन्ताः कणरणभण्-अणलुपचेष्टः । काण्यादयः षड्-
भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे ।
चाणिलोठी इत्यप्यन्यत्र इत्थं द्वादश । अचीकणत्-अचकाणत् ।

स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ।

गयन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूपपत् ।

शाच्छासाह्वाव्या(६) वे पां यक् । ७ । ३ । ३७ ।

णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्याययति ।

ह्रः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ।

सन्परे चङ्परे च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । अज्जुहवत्-
अज्जुहावत् ‡ ।

(६) शाच्छासादेनां कृतात्त्वानां निर्द्देशः पुकः प्राप्तिरूपचनय पुको लाच-
णिकाकारवत्यपि प्रवृत्तेस्तेन अध्यापयति क्रापयतीत्यादिसिद्धिः ।

‡ ह्यायिवाणीत्यादि न्यासोक्तेर्वोपधा ह्रस्वः ।

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ।

पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च षड्पर-
णौ । अपीष्यत् । अर्त्तिहीति (उ१७४४०) पुक् । अपयति ।
क्षेपयति । वृषयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति ।
क्ष्मापयति । स्थापयति ।

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।

उपधाया इदादेशः स्याच्चड्परि णौ । अतिष्ठिपत् ।

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ।

अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । उर्ज्जत् (उ१७२४०) । अचीलतत्-
अचिकीर्त्तत् । अवीटतत्-अववर्त्तत् । अमीलजत्-अममा-
र्जत् । पातेसौ लुग्वक्तव्यः* । पुकोऽपवादः । पालयति ।

वो (१०) विधूने जुक् । ७ । ३ । ३८ ।

वातेर्जुक् स्यासौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् केशान्वा-
पयति । विभाषा लीयतेः (उ१३५४०) ।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ ।

३ । ३८ ।

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे ।

(१०) वदति वै शेषयो इत्यस्यैव मह्यं न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य
तस्य लुग्विकरणत्वात् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्मध्येऽलुग्विकरण-
स्यैव मह्यमिति यावात् ।

विलीनयति-विलापयति । विलालयति-विलाययति वा घृतम् ।
 ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्रवे किम्-
 लौहं विलापयति । प्रलम्बनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-
 मशिति वाच्यम् * ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ ।

७० ।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकत्तृगेऽपि फले पूजाभि-
 भवयोः प्रलम्बने चार्थे । जटाभिर्लीपयते पूजामधिगच्छ-
 तीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बाल-
 मुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।

बिभेतेहेतुभये । ६ । १ । ५६ ।

बिभेतेरेचआत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाङ्गयञ्चेत् ।

भीष्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ।

आभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेङ्गयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्व-
 र्योपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ।

भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ।

भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्
 णौ हेतुभये । भीषयते ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ।

स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्यात्सौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मा-

पयते । हेतोश्चेद्भयस्यायावित्युक्तेर्नह । कुञ्चिकयैर्नस्माययति,
विस्माययति । कथन्तर्हि “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति”
“मनुष्यवाचेति” करणादेव हि तत्र स्मायः अन्यथा
शानजपि स्यात् । सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्र-
दायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्तृ विस्मापयते तथा
सिंहो विस्मापयन्निति गणन्तासौ शतेति व्याख्येयम् ।

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ।

णौ । स्फावयति ।

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ।

शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ । शातयति । गतौ तु ।
गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।

णौ । रोपयति-रोहयति ।

क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।

एषामेचञ्चान्त्वं स्यासौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

णौ च संञ्जडोः । ६ । १ । ३१ ।

सन्परे चङ्परे च णाविडो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-
अध्यापिपत् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ।

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेचञ्चात्त्वं स्यात्सौ । अन्नं
साधयति निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् तापसः
सिध्यति तत्त्वन्निश्चिनोति तं प्रेरयति सेधयति तापस-
न्तपः ।

प्रजने वीयते । ई । १ । ५५ ।

अस्यैचञ्चात्त्वं वा स्यात्सौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा
गाः पुरोवातः गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ।

ऊदुपधाया गोहः (७६२४०) । गूहयति ।

दोषो णौ । ई । ४ । ६० ।

दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्सौ । दूतयति ।

वा चित्तविरागे । ई । ४ । ६१ ।

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितां
हृत्सः (७१७४४०) । आदौ (७८५४०) चुरादौ च (७१७४४०) मितउक्ताः ।
घटयति । जनीजूष् (७८५४० ग०) । जनयति । जरयति । जृणा-
तेषु । जारयति । रञ्जेणौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः * । मृ-
गरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् रञ्जयति
पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु । रञ्जयति मृगान् दण्डदानेन ।
चुरादिषु चपादिश्चिञ् (७१७४४०) । चिस्फुरोर्सौ (७१७४४०) ।
चपयति-चययतीत्युक्तम् । चिनोतेषु । चापयति-चाययति ।
स्फारयति-स्फोरयति । अपुस्फुरत्-अपस्फुरत् ।

उभौ साभ्यासस्य । ट । ४ । २१ ।

साभ्यासस्थानितेरभौ नकारौ णत्वं प्राप्तो निमित्ते सति ।
प्राणिणत् ।

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ।

द्रुणो गमिः स्यासौ । गमयति । बोधने तु । प्रत्याययति ।
दृष्टविकः (७।१८४०) । अधिगमयति । हनस्तोऽचिस्तोः
(७।८६४०) । हो हन्तेरिति (७।१८४०)कुत्वम् । घातयति ।
ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् * । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच
इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये
त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्य (७८४०)अपवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते ।
ऐर्ष्यं यत् । ऐर्ष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताञ्चडि षका-
रएवाभ्यासे श्रूयते हलादिशेषात् द्वित्वन्तु द्वितीयस्यैव
तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतु-
मसौ (११) शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन “प्रार्थयन्ति शयनोत्थित-
प्रिया” इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्म्मकेषु सर्वेषूक्तम् ।

इति णिचप्रक्रिया ।

(११) अर्थधातोरात्मनेपदित्वेन प्रार्थयन्तोत्यस्यासाधुत्वशङ्कायां तत्समर्थना-
याह निवृत्तेति “निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते” इत्युक्तेः
प्रार्थनं कुर्वन्तीर्थकत्वमेव हेतुमणिचइत्यतो न अकर्त्तृणे फले
परस्मैपदित्वव्याघात इति भावः ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

३।१।७।

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छा
याम् । धातोर्विहितत्वादिह सनञ्चार्द्धधातुकत्वम् । इट्
द्वित्वम् । सन्यतः (उ६।१४०) । पठितुमिच्छति पिपठिषति ।
कर्मणः किम् गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानक-
र्तृकात्किम् शिष्याः पठन्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्प्रजे
वाक्यमपि । लुङ्सनोर्धसल्ल (उ१।१०४०) । एकाचउपदेशइति
(उ२।५४०) नेट् । सस्य तत्त्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्य-
तेस्तृतीयस्येति (उ१।६७४०) यिसनोर्द्वित्वम् । इर्ष्यि यिषति ।
इर्ष्यिषिषति ।

रुदविदमुषग्रहिष्वपि प्रच्छः संञ्च । १।२।८।

एभ्यः संञ्चात् क्ता च कितौ स्तः । रुददिषति । विविदिषति ।
मुमुषिषति ।

सनि ग्रहगुहोश्च (१) । ७।२।१२।

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सनङ्गन् स्यात् । ग्रहिज्येति (उ१।६४०)
सम्प्रसारणम् । सनःषत्वस्यासिद्धत्वाद्भाष्यः । जिघृक्षति ।
मुमुषति ।

किरञ्च पञ्चभ्यः । ७।२।७५।

(१) मनीति सूत्रे चकारात् श्वाकः कितौति (उ६।७४०) सूत्रात् उक-
इत्यनुकथ्यते तेन बुभूषतीत्यादिसिद्धिः अयतिस्तु नानुकथ्यते मनीवन्त
र्त्तेति (उ२।००४०) विशेषविधानात् ।

कृ गृ ङङ् षङ् प्रच्छ एभ्यः सनङ् स्यात् । चिकरिषति ।
जिगरिषति-जिगलिषति । अत्रेटो वृतो वा (७।००४०) दीर्घो
नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवा-
दिकयोर्धृङ्ध्रजोरिति (६४५०) गृहाण । पिष्टच्छति ।

इको भल् । १ । २ । ६ ।

इगन्ताज्भलादिः सन् कित्स्यात् । बभूषति । दीङ् । दातु-
मिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् (२) मीनातिमीनो-
तीति (७।१४४०) आत्वन् । अतएव सनि मीमेति सूत्रे (७।२०२४०)
माधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ।

हलन्तोश्च । १ । २ । १० ।

इक्समीपा (३) हलः परो भलादिः सन् कित्स्यात् । गुह् ।
जुघुक्षति । विभित्सति । इकः किम् यियक्षते । भल्किम्
विवर्द्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । लृन् । तितृक्षति-
तितृङ्क्षति ।

अज्झन्गमां सनि । ६ । ४ । १६ ।

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च (४) दीर्घः स्याज्झलादौ सनि ।

(२) सनः कित्त्वेन गुणाप्रसक्तेरेव सम्भवाभावान्नात्त्वम् ।

(३) पूर्वसूत्रादिकोऽनुवर्त्तनेऽपि तस्य हलवयवत्वासम्भवेन समीपवाची
अन्तशब्दइत्याह इक्समीपादिति सौत्वत्वात् विशेषणस्थानशब्दस्य
परनिपातः ।

(४) गमः सामान्येन पक्षे गम्धातोरपि सज्जिगंसते इत्यत्र स्यादतः
सनि च (७।२००४०) इङ्क्षेति (७।२००४०) सूत्राभ्यां कृतादेशस्य इक्ष
दिकः (७।१६४०) इत्यतिदिष्टस्य च पक्षेणमित्याशयेनाहजादेशेति ।

सन्लिटोर्जेः (उ६६४०) । जिगीषति । विभाषा चेः (उ१४५४०) ।
चिकीषति । जिघांसति ।

सनि च । २ । ४ । ४७ ।

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने
प्रतीषिषति । इण्वदिकः (उ११२४०) । अधिजिगमिषति ।
कर्म्मणि तङ्, परस्मैपदेष्वित्युक्ते (उ१०३५०) नैट् । भलादौ, सनी-
ति (उ१६६४०) दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांसते । अजादे-
शस्येतुप्रक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सञ्जिगंसते * ।

इडश्च । २ । ४ । ४८ ।

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

रलो व्युपधाद्बलादेः संञ्च । १ । २ । २६ ।

उञ्च इञ्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्बलादेः रलन्तात्परौ
क्तासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्त्रायोः सम्प्रसारणम्
(उ७७४०) दिद्युतिषते-दिद्योतिषते । रुरुचिषते-रुरोचिषते ।
लिलिखिषति-लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति ।
व्युपधात्किम् । विवर्त्तिषते । हलादेः किम् । एषिषति ।
इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते उपधाकार्थ्यं हि द्वित्वात्प्र-
बलम् ओणेर्द्धादित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ।

सनीवन्तर्द्धमसृजदम्भुश्चिखृयूणुभरञ्जपिसना-
म् । ७ । २ । ४९ ।

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् । इडभावे हलन्ता-
च्चेति (७।६६४०) कित्त्वम् । च्छोरिति (७।६६४०) वस्य ऊट् ।
यण् । द्वित्वम् । इद्यषति-दिदेविषति । स्तौतिस्थोरेवेति
(७२०४४०) वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति-सिसेविषति ।

आप्ज्ञापृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ।

एषामच इत्यात्मादौ सनि ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ।

सनि मीमेति (७२०४४०) आरभ्य यदुक्तन्तवाभ्यासस्य लोपः
स्यात् आमुमिच्छति ईप्सति अर्द्धितुमिच्छति रपर-
त्वम् चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति-बिभर्जि-
षति-बिभ्रक्षति बिभर्क्षति ।

दम्भइच्च । ७ । ४ । ५९ ।

दम्भेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ता-
च्चेत्यत्र (७।६६४०) हल्यहणञ्जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः
कित्वान्नलोपः । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिञीषति-
शिञीयिषति । उदोश्चपूर्वस्य (७।२६४०) । सुस्वर्षति-सिस्वरि-
षति । युयूषति-यियविषति । ऊर्णुनूषति-ऊर्णुनुविषति-ऊर्णु-
नविषति । न च परत्वाङ्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो
न श्रूयेतेति वाच्यम् द्विर्वचनेऽचीति (७२४४०) सूत्रेण द्वित्वे
कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सम्प्रतस्य
द्वित्वमपि कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् “कार्यमनु-

भवन् हि कार्यो तिमित्ततया नाश्रीयते' न त्वननुभवन्नपि
न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्धति विभरिषति । ज्ञापिः
पुगन्तो मित्संज्ञः (उ० ७२४०) पकारान्तश्चौरादिकश्च । इड-
भावे इको भलिति (उ० ८६४०) कित्त्वान्न गुणः (५) । अज्-
भनेति (उ० ८६४०) दीर्घः परत्वाणिलोपेन बाध्यते । आप्-
ज्ञपीति (उ० ११४०) ईत् । ज्ञोषति-जिज्ञपयिषति । अमि-
तस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्त्वम् (उ० १३२४०) । सिषा-
सति-सिसनिषति । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः * ।

तनोतेर्विभाषा । ई । ४ । १७ ।

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्भलादौ सनि । तितांसति-
तितंसति-तितनिसति । आशङ्कायां सन्वक्तव्यः * । श्वा
सुमूर्धति (ई) । कूलम्पिपतिषति ।

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामचइस् । ७

। ४ । ५४ ।

एषामचइस् स्यात्सादौ सनि अभ्यासलोपः । स्कोरिति
(१६६४०) सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रा-
सति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि
मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति (उ० ७६४०) तः । मित्सति ।
मित्सते । मा माने मित्सति । माङ्मेङोः । मित्सते ।
दोदाणोः । दित्सति । देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति ।

(५) न गुण इति णिचइकइतिशेषः ।

(ई) एकञ्चविषयमरणाशंसेति बोधः ।

दित्सते । धेट् । धित्सति । धाज् । धित्सति । धित्सते ।
रिप्सते । लिप्सते । शल् । शित्सति । शक मर्षण इति
(उ१३६४०) दिवादिः । स्वरितेत् । शित्सति-शित्सते । पित्सते ।
राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः * । रित्सति । हिंसायां किम्
आरिरात्सति ।

मुचोऽकर्मकस्य गुणोवा (७) । ७ । ४ । ५७ ।

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोचते-मुमुचते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्य किम् मुमुचति वत्सं कृष्णः । न दृश्यन्-
तुर्थः (उ७६४०) । विट्सति । तडि तु । विवर्त्तिषते ।
मेऽसिचीति (उ१३०४०) वेट् । निवर्त्तिषति-निट्सति ।

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ।

वृड्-वृभ्यामृदन्ताच्च सनइड्वा स्यात् । तितरिषति-तितरीषति-
तितीर्षति । विवरिषति-विवरीषति-वुवूर्षति । वृड् । वुवू-
र्षते-विवरिषते-विवरीषते ।

स्मिपूङ् नञ्शं सनि । ७ । २ । ७४ ।

स्मि पूङ् ऋ अन्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते ।
पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्मब्दस्य (८) द्वित्वम् इस्
इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्य्यणोनिमित्तत्वायोगात्
(७) हलन्ताच्चेति (उ१६६४०) किञ्च न गुणाप्रसङ्गं विकल्पेन विधानार्थे-
भारम्भः ।

(८) सनि इटि गुणे च कते अरिस् इति स्थितिः अजादेर्द्वितीयस्येति
(उ६४०) रिस्मब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

द्विर्वचनेऽचीति (उ२४४०) न प्रवर्त्तते । अञ्जिजिषति । अशि-
 शिषते (६) । उभौ साभ्यासस्य (उ१६६४०) । प्राणिणिषति ।
 उच्छेः तुक् (७०४०४०) । चुत्वम् । पूर्वतासिद्धीयमद्वित्वइति
 चक्षाभ्यां सहितस्येऽटो द्वित्वं हलादिः शेषः (उ६४०) ।
 उचिच्छिषति । “निमित्तापाये नैमित्तिकापाय” इति त्वनि-
 त्यम् च्छोरिति (उ१६६४०) सतुक्प्रवृत्तात् ज्ञापकात् । प्रक-
 तिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्रुञ्छोरिति (उ१६० ४०)
 (उ१६५४०) । सूताभ्यां (१०) इङो गाङ् श्रयतेः सम्प्रसारणश्च
 वा । अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति-
 शुभावयिषति । ऋः सम्प्रसारणम् (उ१६२४०) । जुहावयि-
 षति । णौ द्वित्वात्प्रागचच्चादेशो नेत्युक्तत्वात्(उ१८१४०) उका-
 रस्य द्वित्वम् । पुष्कारयिषति । चुच्चावयिषति । ओः पुयण्-
 ज्यपरे (उ१८६४०) । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभाव-
 यिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति ।
 पुयण्जि किम् । लुनावयिषति । अपरे किम् बभूषति ।
 स्ववतीतीत्त्वं (उ१८६४०) वा । सिस्त्रावयिषति-सुस्त्रावयिषती-
 त्वादि । अपरइत्येव । शुश्रूषते ।

स्तौतिण्योरेव प्रणयभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ।

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि
 नान्यस्य । तुष्टिषति । द्युतिस्त्राण्योः (उ७७४०) इत्युत्त्वम् ।
 सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् सिमिजति

(६) अन्ज् व्यक्लिञ्जक्षणादौ अश्रुङ् व्याप्तौ अनयोर्दृष्ट्वादिङ्विकल्पे
 प्राप्ते निर्वामिङ् अनेन विहितः ।

(१०) एकङ्कं ऋत्वदन्तमेकं द्वितीयेऽपरं षष्ठे तत्वाद्यो गाङ्गादेशो, द्वितीये संप्रसारणम् ।

उपसर्गात्तु स्यादिष्वभ्यासेन चेति (उ३६४०) षत्वम् । परि षि-
षिञ्चति । षणि किम् तिष्ठासति । सुषुञ्चति । अभ्यासादित्यु-
क्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति(११) । इक् । अधीषिषति

सः सिदिस्विदिसहीनाञ्च । ८ । ३ । ६२ ।

अभ्यासेणः परस्य ग्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ।
सिखेदयिषति । सिखादयिषति । सिसाहयिषति । स्यादि-
ष्वेवाभ्यासस्येति (उ३०४०) नियमान्नेह । अभि सुसूषति ।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भवइति वाक्यमेव
न तु क्कान्ताच्छः । सरूपः किम् अहिच्छते भव आहिच्छतः ।
आहिच्छते भवआहिच्छतीयः । अणन्ताच्छः । तथा मतुवर्थात्
सरूपः स न । धनवानस्यास्ति इह मतुबन्तान्मतुव् न । विरू-
पस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूपइत्यनुषज्यते अर्थ-
द्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्सन् न, स्वार्थ-
सन्नन्तान्तु स्यादेव । जगुष्मिषते । गोमांसिषते ।

इतिसन्प्रक्रिया ।

(११) इह षभूते सनि इण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव ।

धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

३।१।२२।

पौनः पुन्यम्भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ।

गुणो यङ्लुकोः । ७।४।८२।

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्तादिति (उ५७४०) धातुत्वान्तादादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः-पुनरतिशयेन वा भवति । वोभूयते । वोभूयाञ्चक्रे । अबोभू-यिष्ट । धातोः (१) किम् आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रूवी-वचि (उ११७४०) रित्यादि । एकाचः किम् पुनःपुनर्जागर्त्ति । हलादेः किम् भृशमीजते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ्ङेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशु-भ्यते । सूविस्त्रुतिमूत्रप्रवृत्तप्रशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः * । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोस्त्रुच्यते । सोस्त्रुव्रते । अने-काच्त्वेनापोपदेशत्वात् पत्वन्न ।

यस्य हलः । ६।४।४६।

यस्येति सङ्घातग्रहणम् (२) । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः

(१) क्रियासमभिहारइत्यनेनैव धातुलाभेऽपि धातुग्रहणस्य फलं प्रति-पादयितुं पृच्छति धातोः किमिति वाच्यते चाख्यायते इत्यादि-रूपसिद्धिसत्फलमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात् तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तु नव्याः ।

(२) संघातोऽकारयकारसमुदायः तेन ह्रियतेत्यादौ न यलोपः । सङ्घातग्रह-णेन चार्थवत् (४५४०) परिभाषोपस्थित्या पुत्रकाभ्येत्यादौ नाति-प्रसङ्गः यवर्णमात्रग्रहणे तु परिभाषानुपस्थितेः स्यादेवेति भावः ।

स्यादार्द्धधातुके । आदेः परस्य (२६४०) । अतो लोपः (७५७४०) ।
सोसूचाञ्चके । सोसूचिता । सोसूत्रिता । सोमूत्रिता ।

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ।

अकितो(३)ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाद्यते ।

यङि च । ७ । ४ । ३० ।

अर्त्तैः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य
(७११५५०००) न द्वित्वनिषेधः अरार्थ्यते इति भाष्योदाहरणात्
(४) अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोन्यते । बेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्यानिवत्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ।

नित्यङ्गौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।

गत्यर्थात् कौटिल्य (५) एव यङ् स्थानं तु क्रियासमभिहारे
कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

लुपसदचरजपजभदहदशगृष्ये । भावगर्हायाम्

। ३ । १ । २४ ।

(३) अभ्यासविकारेण उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनायाह
अकितइति तेन जङ्गम्यते इत्यादौ दीर्घात्मागेव नुकि कतेऽपि दीर्घ
स्यादिति तद्वारणार्थमकितइत्युक्तम् ।

(४) भाष्योदाहरणस्य सामान्येन ज्ञापकतया आर्थ्यमाख्यत् आरर्थ्यदि-
त्यदि सिध्यति ।

(५) नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति ।

एभ्यो धात्वर्थगर्हायासेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति । लोलु
प्यते । सासद्यते ।

चरफलोञ्च । ७ । ४ । ८७ ।

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेना-
नुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति
(६३४०) यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ।

चरफलोर्भ्यासात्परस्यात उत्प्राद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति
(१५७४०) दीर्घः । चञ्चूर्यते-चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते-पम्फुल्यते ।

जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च (६) । ७ । ४ । ८९ ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्ज-
प्यते इत्यादि ।

ग्री यङि । ८ । २ । २० ।

गिरते रेफस्य लृत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगित्यते ।
धुमास्येति (उ११८४०) ईत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते ।
सेषीयते । विभाषा श्वेः (उ१०८४०) । शोशूयते-शोश्वीयते । यङि
च (उ२०७४०) । सास्त्र्यते । रीङ् ऋतः (५३२४०) चेक्रीयते ।
सुट् । सञ्जस्त्रीयते ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ।

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । नि-सेसिच्यते (७) ।

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ।

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुव-
त्योस्तु (८) । चोक्कूयते ।

नीग्वञ्चुसंसुभ्य सुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७

। ४ । ८४ ।

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकितइति-
(७२०७४०) उक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीसस्य-
तइत्यादि ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ।

अनुनासिकान्तस्याङ्स्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् ।
नुकानुस्वारो लक्ष्यतइत्युक्तम् (७२०८४०) । यँय्यम्यते-यंय-
म्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे ।
बाभाम्यते । ये विभाषा (७८१४०) । जाजायते-जञ्जन्यते ।
हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः * । जेघ्नीयते । हिंसा-
याम् किम् जङ्गन्यते ।

रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ८० ।

ऋदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः ।
वरीवृत्त्यते । चुम्नादित्वान्न (१८१४०) णः । नरीवृत्त्यते ।

(७) अभ्याससकारस्य उपसर्गात्तुनोतीति (७१७४०) अभ्यासात् परस्य ङ
स्यादिष्वभ्यासेनेति (७१८४) पत्वे प्राप्तौ सिचो यङीति निषेधारम्भः ।

(८) कवतेरिति श्रुतिपा निर्देशफलमाह कौतिकुवत्योस्त्विति ।

जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकृष्यते । रीगृह्यत इति
वक्तव्यम् * । वरीटश्च्यते । परीटच्छ्यते ।

स्वपित्यमिव्येजां यङि । ई । १ । १८ ।

सम्प्रसारणं स्यात् यङि । सोषुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

न वशः । ई । १ । २० ।

वावश्च्यते ।

चायः की (६) । ई । १ । २१ ।

चेचीयते ।

ई-घ्राध्मोः । ७ । ४ । २१ ।

जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

अयङ् यि क्ङिति । ७ । ४ । २२ ।

शीङोऽयङादेशः स्यादादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्या-
सस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति यङ्प्रक्रिया ।

(६) यङि परे चायः की स्यात् दीर्घाच्चारणम् यङ्लुगर्थम् ।

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ।

यङोऽचप्रत्यये (१) लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बङ्गलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयम् (२) अन्तरङ्गत्वाद्वादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् (३) द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वम् लङादयः । शेषात्कर्त्तरीति (७५४) परस्मैपदम् । अनुदात्तङितइति (७४४) तु न ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्यय (४) साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव सुदृष्टत्वासाद् (५)

- (१) यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारइत्याशयेनाह अचप्रत्यये इति चकारेण बङ्गलं कन्दसीत्यतो (७४८३५०) बङ्गलमित्यलुक्कथ्यते इत्याह बङ्गलमिति ।
- (२) अनैमित्तिक इति निमित्तानिर्देशादनैमित्तिकत्वं नैमित्तिकत्वे बोधविता समार्जितेत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधापत्तेः न धातुलोपे आर्द्धधातुक इति (७२१८५०) सूत्रेणार्द्धधातुकनिमित्तकधात्वश्लेष एव गुणवृद्धोर्निषेधात् उक्तस्थले च यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेनार्द्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् गुणवृद्धोरित्वम् । अचीति सप्तमीनिर्देशेन अचप्रत्यये तु सनिमित्तकत्वमेव तेन लेख्यः ङोलुय इत्यादौ आर्द्धधातुकरूपाचप्रत्ययनिमित्तकतया गुणनिषेध इति विशेषः ।
- (३) यङन्तत्वादिति । सन्यङोरिति (७१०१५०) अत्र षष्ठी न तु सप्तमी तेन यङो लुका लुप्तत्वेन (११४५०५०) प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि न क्षतिः यङन्ततया द्वित्वनिमित्तत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।
- (४) ऋतेरोयङित्यादौ (७१०८५०) प्रत्यये चित्वङ् महीङादौ चाप्रत्यये च ङित्वस्य सत्त्वेन यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेस्तदाश्रितङित्वेन नात्मनेपदमिति भावः ।
- (५) शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बङ्गव्रीहौ दृषच्छब्दस्य वाक्ये जसन्ततया लुप्तस्य जसोऽसन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन नासन्तत्वमिति न दीर्घः ।

इत्यत्रात्वसन्त्येति (१८२४०) दीर्घो न । येऽपि स्पर्शशीङा-
दयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपि न, अनुदात्तङित (७४४०) इत्यनु-
बन्धनिर्देशात् तत्र च श्रुतिपा श्रपेति (७२४४०का०) निषेधात् ।
अतएव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किन्तु श्रबेव । चर्क-
रीतच्चेत्यदादौ (७१२०४०) पाठाच्छपो लुक् ।

यङो वा । ७ । ३ । ८४ ।

यङन्तात् (६) परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्गा
स्यात् । भूसुवोरिति (७१८४०) गुणनिषेधो यङ्लुकि
भाषायान्न बोभूतु तेतिक्ते इति (७५२६४०) छन्दसि निपा-
तनात् । अतएव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्धः । न च (७)
यङ्लुक्प्रप्तएव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् द्विप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठ-
मिति सिद्धान्तात् । बोभवीति-बोभोति । बोभूतः । बोभुवति ।
बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्-अबोभोत् । अबोभू-
ताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् ।
गातिस्येति (७१८४०) सिचो लुक् । यङो वेतीट् पक्षे गुणं बाधि-
त्वा नित्यत्वादुक् । अबोभूवीत्-अबोभूत् । अबोभूताम् । अभ्य-

(६) अथभाषयङन्तात् अनुदात्तस्य पित्तसार्वधातुकहलोऽसम्भवेन यङ्-
शब्देन यङ्लुगेव गृह्यते तस्य च लुका लुप्तत्वेऽपि यङन्तत्वसम्भवेन
प्रत्ययनिमित्तककार्ये एव लुका लुप्तस्य निमित्ततानिषेधात् ।

(७) बोभूत्विति समुदायस्य द्विरुक्ततयातिरिक्तत्वात् भूसुवोरिति निषे-
धाप्रवृत्तिमाशङ्कते न चेति समाधत्ते प्रकृतीति तथा च प्रकृतियहणे
यङ्लुगन्ताग्रहणे श्रुतिबादिनिर्देशानां निषेधादुपपत्तिरिति भावः ।

स्ताश्रयोजस् (८) । तित्यत्वाङ्कुक् । अबोभूवः । अबोभविष्य-
दिभ्यादि । पास्यर्द्धीति—पास्यर्द्धि । पास्यर्द्धः । पास्यर्द्धति ।
पास्यर्त्सि । ऊभल्भ्यो हेर्द्धिः (७१०६४०) । पास्यर्द्धि । लङ् । अपा-
स्यर्त्-अपास्यर्द् । सिपि । दृश्येति (७११४०) कृत्वपच्चे रोरि (८०४०) ।
अपास्याः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि ।
कृत्वपच्चे । अजाघाः । नायृ । नानात्ति । नानात्तः । दध ।
दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः-
अदाधत् । लुङि । अदादाधीत्-अदादधीत् । चोस्कुन्दीति-
चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः ।
मोमुदीति—मोमोत्ति । मोमोदाच्चकार । मोमोदिता ।
अमोमुदीत्-अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमो-
मुदीः-अमोमोः-अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् ।
चोकूर्त्ति-चोकूर्दीति । लङ् तिप् । अचोकूर्त्-अचोकूर्दीत् ।
सिप् पच्चे । अचोकूः अचोखूः (९) अजोगूः । वनीवञ्चीति-
वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत्—अव-
नीवन् । जङ्गमीति-जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेशेति (७११०४०)
अनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । खोश्च (७५०४०) । जङ्ग-
न्मि । जङ्गन्वः । एकाजग्रहणोक्त (७२६४०) त्वान्नोऽङ्निषेधः । जङ्ग-
मिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्ग-
हि । मोनो धातोः (१५१४०) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न स्तेरङ् ।

(८) गातिस्थेति (७१६४०) सिचो लुकि सिचः परत्वाभावेऽपि अभ्यस्त-
परत्वात् भेजुस् (७१७४०) इत्याद्याभ्यस्ताश्रय इति ।

(९) कुर्द्धं खर्द्धं गुर्द्धं क्रोड़ायाजिति त्रयाणां क्रमेण लङ्-सिपि रूपानि ।

हन्तेति न (उ५१४०) वृद्धिः अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्ते-
 र्यङ्लुक् (१०) । अभ्यासाच्चेति (उ११०४०) कुत्वम् । यद्यपि हो-
 हन्तेरित्यतो (१५८४०) हन्तेरित्यनुवर्त्तय विहितम् । तथापि
 यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्रुतिपा श्रुपेति (उ२५४०)
 निषेधस्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति (उ२०६४०) (११) सामा-
 न्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्गनीति-जङ्गन्ति । जङ्गतः ।
 जङ्गति । जङ्गनिता । श्रुतिपा निर्देशाज्जादेशो (उ१११४०)
 न । जङ्गहि । अजङ्गनीत्-अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । आशिषि तु ।
 बध्धात् (१२) । अबधीत् अबधिमित्यादि । बधादेशस्य
 द्वित्वन्न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति (उ८४० सू०) निषेधात् ।
 तद्धि समानाधिकरणन्धातोर्विशेषणम् बद्धव्रीहिवलात् ।
 आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन (उ१४५०) इत्यात्मनेपदम् । आज-
 ङ्गते इत्यादि । उत्परस्येति (उ२०८४०) तपरत्वान्न गुणः ।
 हलि चेति (१५७४०) दीर्घस्तु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनि-
 वर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति ।

(१०) हन्तेरित्यनुवर्त्तने तस्य श्रुतिपा निर्देशात् यङ्लुकि कुत्वं न भवतो-
 त्याशङ्क्य तन्निषेधस्थानित्यतया कुत्वमिति समाहितम् ।

(११) सामान्यापेक्षेति । एकाचो द्वे (उ८४०) इत्यत्रैकाज्यग्रहणात् यङ्-
 लुकि द्वित्वं कुत्वापि न भवति तथा च गुणो यङ्लुकोरिति (उ२०६४०)
 अभ्यासस्य विहितो गुणो विषयमलभमानः श्रुतिप्रेत्यादिनिषेधानां
 कचित् यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति ।

(१२) बध्धादिति कतद्वित्वस्यापि हनः स्थाने बधादेश इति सिद्धान्तः तेन
 पुनर्न द्वित्वं तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति अनभ्यासस्येति लिटि
 धातोरेनभ्यासस्येति (उ८४०) सूत्रेऽनभ्यासपदे नास्ति अभ्यासो
 यस्येति बद्धव्रीहिसमासः तच्च धातोर्विशेषणं तेन हनधातोरेभ्यस्ततया
 तदादेशवधस्याप्यभ्यस्तत्वान्न द्वित्वमिति भावः ।

अचक्षुरीत्-अचक्षूः । चङ्क्षनीति-चङ्क्षन्ति । जनसनेत्यात्त्वम्
 (उ१३२४०) । चङ्क्षातः । गमहनेति (उ६८४०) उपधालोपः । चङ्क्षति ।
 चङ्क्ष्याहि । चङ्क्षनानि । अचङ्खनीत् अचङ्खन् । अचङ्क्षाताम् ।
 अचङ्खुः । ये विभाषा (उ६१४०) चङ्क्षायात्-चङ्क्ष्यात् । अचङ्क्षा
 नीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र (उ११४४०) नाभ्यस्तस्येत्य (उ१३१४० सू)
 नुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति-योयवीति । अयोयवीत्-अयोयो
 त् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।
 नोनवीति-नोनोति । जाहेति-जाहाति । ई हल्यघोः (उ१३०४०)
 जाहीतः । इह जहातेश्च (उ१३०४०) । आ च ही (उ१३०४०) लोपो
 यि (उ१३०४०) घुमास्या (उ११६४०) एङ्गिङीत्येते (उ६४४०)
 पञ्चापि न भवन्ति श्रित्पा निर्देशात् । जाहाति । जाहासि-
 जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत्-अजा-
 हात् । अजाहीताम् । अजाङ्गः । जाहीयात् । आशिषि ।
 जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् ।
 लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्वमीत्युक्तं (उ२१०४०) न ।
 रुदादिभ्यइति (१२३४०) गणनिर्दिष्टत्वादिण् । सास्वपीति-सास्वप्ति ।
 सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत्-असास्वप् । सास्वप्यात् ।
 आशिषि तु । वचिस्वपीत्युक्तम् (उ१०५४०) । सासुप्यात् । असा-
 स्वापीत्-असास्वपीत् ।

रुग्निकौ च लुकि । ७ । ४ । ६१ ।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः
 स्यस्यङ्लुकि ।

चतस्र । ७ । ४ । ६२ ।

चदन्तधातोरपि तथा । वर्त्तीति-वरिष्टीति-वरीष्टीति-
वर्वृत्ति-वरिवृत्ति-वरीवृत्ति । वर्त्तः । वर्त्तति । वर्वृत्ता-
भास । वर्वृत्तिता । गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्धश्चतुर्भ्यः । इति
(७७६४०) न । वर्वृत्तिष्यति । अवर्त्तीत्—अवर्वृत् । सिपि
दश्चेति (७१२१४०) कृत्वपक्षे रोरि (८०४०) । अवर्वाः । गण-
निर्दिष्टत्वाद्ङ न । अवर्वृत्तीत् । चर्करीति-चर्कृति-चरिकृति-
चरीकृति । चर्कृतः । चर्कृति । चर्कराश्चकार । चर्करिता ।
अचर्करीत्-अचर्कः । चर्कयात् । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् ।
अचर्करीत् । चतस्रेति तपरत्वान्ङ ह । कृ विक्षेपे ।
चाकृत्ति । तातृत्ति । तातीर्त्तः । तातीर्हि तातराणि ।
अतातरीत्-अतातः । अतातीर्त्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् ।
अतातारिष्टामित्यादि । अर्त्तैर्व्यङ्ग्यलुकि द्वित्वेऽभ्यासस्य उरत्त्वं
रपरत्वम् । हलादिः शेषः (७६४०) । रुक् । रिग्रीकोस्तु
अभ्यासस्यासवर्ण इति (७४५४०) । दूयङ् । अरृत्ति-अरियृत्ति-
अररीति-अरिय-रीति । अर्त्तः । अरियृतः । भि, अत्-
यण् । रुको रीरीति (८०४०) लोपः । नच तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः
स्थानिवत्त्वम् पूर्वत्वासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियृति ।
लिङि । शितपा निर्देशाद्गुणोऽर्त्तीति (७६६४०) गुणो न । रिङ् ।
रलोपः दीर्घः । आरियात्-अरिरियात्-अरीरियात् । गृह्ण-
हणे । जर्म्हीति-जर्गङ्गि । जर्म्ढः । जर्म्-हति । अजर्म्ढं ।
गृह्णातेस्तु । जाग्रहीति-जाग्रादि । तसादौ ङिङ्निमित्तं सम्प्रसा-
रणम् तस्य वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जा-
गृहति । जाग्रहीषि-जाग्रहि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलि

टीति (७।६६८) दीर्घस्तु न तत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गधीति-जर्गर्धि । जर्गद्वः । जर्गधति । जर्गधीषि-जर्गर्ध्वि । अजर्गधीत् । ईडभावे गुणः हल्ङ्गादि (१।१४८) लोपः । भष्भावः । जश्चत्वे । अजर्घत् । अजर्गद्वाम् । सिपि । दश्चेति (७।२१८) पक्षे क्त्वम् । अजर्घाः-अजर्गधीत् । अजर्गर्धिष्टाम् । पाप्रच्छीति-पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति (७।१०६८) सम्प्रसारणन्न भवति श्रुतपा निर्देशात् । च्छोः शूडिति (७।६६८) शः । वश्चेति (१२०८) षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तु ऊङ्भाविनां यङ्लुङ्गास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् (१३) कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च च्छोरिति यतोऽतु तद्विषयकम् । ऊवरत्वरेति (७।२१८) ऊङ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्यैवेति न्याय्यम् माधवादिसम्मतञ्च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊङ्भावी । तेष्ट देष्ट देवने इत्यादयो वान्ताः । ह्य गतो जाहयीति-जाहति । जाहृतः । जाहयति । जाहयीषि-

(१३) ध्वनितमिति च्छोः शूडिति सूत्रे किङ्गहणमनुवर्तते न वेति विकल्पकांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तं भाष्यकृता एतावानेव विशेषः अनुवर्तमाने किङ्गहणे कः षत्वं वक्तव्यमनुवर्तने तु अनेन कस्य शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यति तथाच व्रथादिसूत्रे क्यहणं न कर्तव्यं तद्विनापि प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिरूपसिद्धेरिति भावः । एवं वदता च भाष्यकृता ऊङ्भाविभ्यो यङ्लुक् नाम्नीत्युक्तप्रत्ययमन्यथादिवैर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेतीति देदेधीत्यादौ ऊठो भावाभावभ्यां महान् विशेषः स्यात् किङ्गहणानुवृत्तावूठः प्रष्टन्या देदोतीत्यादिरूपविशेषसन्धेन एतावानेवेत्येवकारविरोधापत्तेः ।

जाहसि । वलि (४२१४०६०) लोपे । यजादौ (७८४०६०)
 दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ह्यर्थं गतिकान्त्योः ।
 जाह्यीति-जाहर्त्ति । जाहर्त्तः । जाह्यति । लोटि ।
 जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्त्ताम् । अजाह्युः । भव
 बन्धने ।

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविभ्रवामुपधायाञ्च । ई । ४ । २०

ज्वरादीनामुपधावकारयोरुट् स्यात् कौ भलादावनुना-
 सिकादौ च प्रत्यये । अत्र कडितीति नानुवर्त्तते अवते
 खुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्त्तते
 अवतेर्म्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईङ्-
 भावे ऊठि पिति गुणः । मामोति मामवीति । मामूतः ।
 मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः ।
 मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् ।
 अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी
 हिंसायाम् । तोतूर्वीति ।

राल्लोपः । ई । ४ । २१ ।

रेफात्परयोश्चोर्लोपः स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च
 प्रत्यये । इति वलोपः । (७१२४०६०) लघूपधगुणः ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ।

धात्वंगलोपनिमित्ते (१४) आर्द्धधातुके परे इको गुणवृद्धी
 (१४) आर्द्धधातुके धातुलोपोनास्तीति लक्षण्या धातुपदं धात्वंगपरमि-
 त्याशयेनाह धात्वंगेति । धातुलोपो यस्मिन्निति वङ्गव्रीहिणा

न स्तः । इति नेह निषेधः तिबादीनामनार्द्धधातुकत्वात् ।
हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । तोतूर्त्तः । तोतूर्त्तति ।
तोथोर्त्ति । दोदोर्त्ति । दोधोर्त्ति । भूच्छी । मोमोर्त्ति ।
मोमूर्त्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्द्धधातुके (१५) इति
विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीवते ।
अस्य यङ्लुगनास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन
वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ।

धातुलोपपदं तन्निमित्तपरं तच्चार्द्धधातुकविशेषणमित्याह लोप-
निमित्तइति यङो लोपस्तु निर्निमित्तइत्यार्द्धधातुके न गुण वृद्धिनिषे-
धइत्युक्तं (३२११पृ०) प्राक् । प्राञ्चस्तु धात्वन्लोपे सति आर्द्धधातुके
परे गुणवृद्धिनिषेधं सूत्रार्थं मत्वा बेभिदिता मर्द्दजिनेत्युदाजह्नुः ।
(१५) अधिकृते इत्यादिः आर्द्धधातुकइत्यधिकृत्य अजेर्वीभावविधानात् ।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।

इषिकर्मणः (१) एषितसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्-
प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् (३२० प्र० सू०) ।

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ।

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो
यिप्रत्यये (३६४०) । गत्र्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्य-
स्येति (४१४०) तु न अपदान्तत्वात् । तथाहि ।

नः क्ये । १ । ४ । १५ ।

क्यचि क्यङि (२) च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभा-
षया (३) क्यचो यस्य लोपो न । गत्र्याञ्चकार । गत्र्यिता । ना-
व्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः (१०६४ प्र० सू०) । राजीयति (४) ।

(१) धातोः कर्मणः (१६८ प्र०) इति सूत्रादिच्छायामिति, कर्मण इति, वेति
चानुवर्तते तत्र च सन्निधानादिच्छाया एव कर्मण इत्यन्वय इत्याशयेनाह
इषिकर्मण इत्यादि । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे
आत्मन इत्युपात्तमात्मशब्दश्च स्वशब्दपर्यायः सच क इत्याकाङ्क्षायां
सन्निधानादिच्छाकर्तृव्यं गृह्यते इत्याशयेनाह एषितसम्बन्धिन इति
सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारा बोध्यम् । तत्त्व० ।

(२) हलन्तात् क्यप् दुर्लभ इत्याशयेनाह क्यचि क्यङीति ।

(३) यस्य हल इति (उ२१६ प्र०) लोपमाशङ्क्याह सन्निपातेति । यकारे परे वा-
न्तादेशविधानात् वकारोऽयलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः । तत्त्व० ।

(४) क्यचि चेति अवर्णस्येत्वे कर्त्तव्ये पूर्व्ववासिद्धमिति (१२ प्र०) नलोपोऽ-
सिद्धो न भवति नलोपः सुप्स्वरेति (१५६ प्र०) नियमात् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (५६८४०) । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयो
रित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । हलि च (१५७४०) । गीर्यति ।
पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह
पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तम्पत्युदाहरणञ्चिन्त्यम् पूर्णि-
रोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक(५)एव ।
अदस्यति । रीडृतः (५३२४०) कर्तरीयति ।

क्यच्प्रोश्च (७३०४०) (६) । गार्गीयति । वाच्यति (७) । अक-
त्स्वार्जेति (७५१४०) दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ।

क्यस्य विभाषा ई । ४ । ५० ।

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादाङ्धातुके । आदेः परस्य
(२६४०) । अतो लोपः (७५७४०) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो
(७१२४०)न । समिधिता-समिध्यिता । मान्तप्रकृतिक(८)सुबन्ता-
द्वययाच्च क्यच् न । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ।

७ । ४ । ३४ ।

(५) प्रामादिक इति दिवधातोः क्तिप् द्युरिति ततः क्यचि द्युयतीत्येव
भवति विचि तु उपधागुणे देविति स्यात् ततः क्यचि देव्यतीति
स्यात् । दिवमिच्छति दिव्यतीति तु कप्रत्ययान्तदिवशब्दस्येति बोध्यम् ।

(६) अप्रत्यप्रत्यययाकारलोपं स्मारयति क्यच्प्रोश्चेति ।

(७) नः क्ये इति (७३२०४०) नियमेन पदत्वाभावात् कृत्वं नेत्युदाहरति
वाच्यतीति ।

(८) मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य * इति वार्त्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने
पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् तस्य मान्तत्वात् किन्तु पुत्रौ पुत्रान् वा
इच्छतीत्यादावेव स्यादतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकेति ।

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति (६) । उदन्यति । धना-
यति । बुभुक्षादौ किम् अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रोतौ क्यचि । ७ ।

१ । ५१ ।

एषां क्यचि असुगागमः (१०) स्यात् । अश्ववृषयोर्मैथुणेच्छा-
याम् * । अश्वस्यति वड्वा । वृषस्यति गौः । क्षीरलवणयो-
र्लालसायाम् * । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उद्गः ।
सर्व्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ * । दधि
स्यति ऋ । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्यस्यति ।

काम्यञ्च । ३ । १ । ६ ।

उक्तविषये (११) काम्यच् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्य-
ति । पुत्रकाम्यता । इह यस्य हलइति (उ२०६४०) लोपो न, अन-
र्थकत्वात् यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् (उ२०६४०) । यश्चा-
स्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव ।
किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ।

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ।

(६) मद्योभोजनेच्छा बुभुक्षा मद्यउदकपानेच्छा पिपासा धनवतोऽपि
धनेच्छा गर्द्धः । प्रत्युदाहरणं तु कालान्तरोपयोगिभोजनोदकेच्छायां
दरिद्रस्य च धनेच्छायां बोध्यम् ।

(१०) आज्ञसेरसुगित्यतो (उ५२० पृ०) ऽसुगित्यनुवर्त्तते ।

(११) उक्तविषये इति इषिकर्मण एषितसम्बन्धिनः सुवन्नादित्युक्तार्थे इत्यर्थः ।

‡ सुकः आगसत्वेनादेशप्रत्ययोरिति नियमात् (६५ पृ०) न घः

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति, छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । अधिकरणा-
च्चेति दत्तव्यम् * । प्रासादीयति कुश्याम्भिस्तुः । कुटीयति
प्रासादे ।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।

उपमानात्कर्त्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा (१२) स्यात् ।
सान्तस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः
पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च
व्यवस्थितः ।

“ओजसोऽश्वरसो नित्यमितरेषां विभावया” ।

कृष्णइवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये
तद्वति । ओजायते । अश्वरायते । यशायते—यशस्यते ।
विद्वायते विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु । युष्म-
द्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च (४७७पृ०) । कुमारीवाचरति
कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरू-
यते । सपत्नीव—(१३) सपत्नायते—सपतीयते—सपत्नीयते ।

(१२) धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वेत्ततो वेत्यनुवर्त्तते ।

(१३) सपत्नीवेति त्रितयसाधारणं वाक्यं सपत्नायते इति शत्रुपर्याया-
च्छार्ङ्गरवादि (२४१पृ०) ङीनन्तात् सपत्नशब्दात् क्यङि पुंवङ्गावेऽकृत्-
साञ्चेति (७५१पृ०) दीर्घे सिद्धम् । सपतीयते इति समानस्वामि-
काभिधायिनोभाषितपुंस्त्वस्य, नित्यं सपत्न्यादिष्विति (२२४पृ०) नादेगे
नान्तत्वात् ङीप् ततः क्यङि पुंवङ्गावे च दीर्घः । सपत्नीयते इति
विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तेन प्रतिशब्देन समामे नित्यस्तीत्वान्
न पुंवदिति भेदः ।

युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्व्याविव पट्टीमृद्वयते (१४) । न
 कोपधायाः (४०८४०) । पाचिकायते । आचारेऽवगल्भक्लीवहो-
 ङेभ्यः (१५) क्तिब् वा * । वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्तिब्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्च प्र-
 त्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीवते । होङते ।
 भूतपूर्वादप्यनेकाचआम्ङ् (७५०८०) एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् केवलानामेवाचारेऽपि
 ष्टितिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । होङा-
 ञ्चक्रे । वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तर-
 विशिष्टाञ्च क्यङेवेति भाधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ।
 सर्व्यप्रातिपदिकेभ्यः क्तिब्वा वक्तव्यः * । पूर्व्ववार्त्तिकन्तु अनु-
 बन्धासङ्गार्थन्तत् क्तिबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप-
 इति न सम्बध्यते तेन पदकार्य्यन्व (१६) । कृष्णाद्वाचरति ।
 कृष्णाति । अतो गुणइति (८८५०) शपा सह पररूपम् । अ
 इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय
 अनेकाच (७५७४०८०) इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः ।
 द्वित्वम् । अतो गुणे (८८४०) । अतआदेरिति (७२६४०)
 दीर्घः । णल औ ष्टिः । अतुसादिष् तु आतो लोप-
 इटि चेति (७६४४०) आलोपः । मालेवाचरति मालाति ।

(१४) पूर्व्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावाच्च पुंवत् ।

(१५) गल्भ धाद्यौ क्लीष्ट आधाद्यौ होङ् अनादरे इत्यर्थकधातुभ्यः
 पचाद्यच् ।

(१६) पदकार्य्यञ्चेति तेन तनोतीति तत् सदवाचरति ततति त्वचमिवा-
 चरति त्वचतीत्यादौ जश्त्वकुत्वे नेत्यर्थः ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, एकादेशस्य (४६४०) पूर्वान्तत्वाद्वा
 क्तिप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हलङ्ग्रादि-
 (१११४०) लोपो न, डीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधा-
 नात् । इट्सकौ (७८५४०६०) । अमालासीत् । कविरिव
 कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र
 (७५०४०) धातोरित्यनुवर्त्यः ‡ धातुरेव यो धातुरितिव्याख्याना-
 न्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माध-
 वस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव
 वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् । श्रीरिव
 अयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि
 (७८३४०६०) रिङ् । पितियात् । भूरिव । भवति । अत्र गाति-
 स्थेति, (७१६४०) भुवोबुगिति, (७८४४०) भवतेरिति (७१०४०)
 च न भवति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।
 अभावीत् । बृभाव । द्रुरिव । द्रवति । णिअीति (७६०४०) न
 चङ् । अद्रावीत् ।

अनुनासिकस्य क्तिभ्रलोः क्ङिति । ई । ४ । १५ ।
 अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ भ्रलादौ च
 क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति ।
 पथ्या इव पथीनति । मथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव
 देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । कइव कति ।
 चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु गत्यल्लोपाविति (७६०४०००) (१७)

‡ ऋतइद्वातोरित्यतः (७१००४०) सूत्रादिति शेषः ।

(१७) गत्यल्लोपावियङ्यङ्गुणवृद्धि दोर्घेभ्यः पूर्वैविप्रतिषेधेनेति वार्त्तकवच-
 नात् अतोलोपः सन्निहितत्वात् अनन्तरस्थेति न्यायात् अल्लत्वाच्च-

वचनात् णलि ट्णिङ् वाधित्वाऽतो लोपात् (७५७४०६०) चक
इति रूपमाह । स्वरव सखौ-सख । यत्तु स्वामास स्वाच्चका
रेति तदनाकरमेव (१८) ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ।
अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे (१८) क्यङ् स्यात् ।
इत्त्वन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।
अच्चेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् तेनेह न क
दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशाः नक्षत्रादयस्ते दिवा क
भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्थ सलोपः । सुमनायते । चुरादौ
संग्राम शुद्ध इति (७१८७४०) पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदि-
कम् (२०) तस्मात्तत्करोतीति (७१८५४०) णिच् सिद्धः । तत्सन्नि-
योगेनानुबन्ध (२१) आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्दइत्युक्तेऽपि

- धातुकेति (७५१५०) दीर्घमैव बाधते न तु व्यवहितमपि अत आदेरिति
(७६४०) दीर्घमपीति साधवाशब्दानेन हरदत्तचम्पूय विरोध इति । तत्त्वः ।
(१८) अनेकात्त्वाभावादित्यर्थः अन्ये तु भाव्य प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्युक्तोः
प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादिह्यपं शुद्धमेवेत्याहुः ।
(१९) भुवीवि व्याचष्टे भवत्यर्थे । भृश शीघ्र मन्द पण्डित दुर्मानस् सुमनस्
उन्मनस् भृशादि ।
(२०) यसेराच् (७१९२५०) इत्थौणादिकमन्प्रत्ययान्ततया शिङ्गम् न तु धङ्ग-
रिति शेषः प्रातिपदिकत्वादेव वक्ष्यमाणं ज्ञापकं संगच्छते इति भावः ।
(२१) अनुबन्ध इति मय्वाकाराङ्गिन्नीटकारोऽनुबन्धइत्यर्थः तथाच तेन
अतो युगे इति (८८५०) पररूपं बोध्यम् । यदि तु मकारादका-
रोऽनुबन्धो न स्यात्तदा असंस्थामतेत्यादौ यौ चङि उपधास्तुखः स्या-
दिति णिच्संयोगेनानुबन्धाकरणे अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्यनेपदस्या-
प्रष्टव्या परमाभिपक्षे व्याजनेपदं च न स्यादिति भावः ।

सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्ग-
समानाकारं पूर्वपदन्वाहसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये विकीर्षिते
पृथक् क्रियते इति । तेन मनःशब्दात्प्रागद् । स्वमनायत ।
उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावागल्भत अवागल्भिष्टे-
त्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणम्बोध्यम् । ज्ञापकञ्च सजातीयवि-
षयम् । तेन यतोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते नत्वादेशेनाप-
हृतन्ततैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्च
ओढायित्वा अत्त उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य
विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकनङ्गाव्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि ।
उस्योमाङ्च्छटः प्रतिषेधः * । उसि ओमाङोश्च परयोराटः
पररूपन्नेत्यर्थः । उस्वामैच्छत्-औसीयत् (२२) । औष्का-
रीयत् । औढीयत् (२३) । आटश्चेति (११७४) चशब्देन
पुनर्द्विविधाना (२४) दिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

- (२२) उस्वाशब्दात् क्यजन्ताल्लङि उत्सपदानादिभि (७१७४०) आटः पर-
रूपे प्राप्ते उस्योमाङ्च्छिति (६।१।६०।१६० वा०) निषेधः । अर्थवत्प-
रिभाषा नेह प्रवर्तते, अपदान्तात् किं कोऽस्तेति भाष्ये प्रत्युदाहरणे
अनर्थकस्यापि उस्मशब्दस्य ग्रहणात् ज्ञापकात् ।
- (२३) औढीयदिति उपसर्गरूपं यत्वादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्-
कृतिसदा आङः परत्वाटा भाव्यमिति उस्योमाङ्च्छिति आङि पर-
रूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तत्त्व० ।
- (२४) चशब्दं प्रयुज्जानः स्वरकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वमङ्गीचकार
इत्याह चशब्देनेति । अत्रेदं बोध्यं बङ्गलमेतन्निर्गन्मिति (७१८७४०)
नाङ्गलकात् अवधीरधातुधीरधातुस्योहितस्तत्र अवधीरधातोर्ग्रहणे
आववधीरदिति कामधेनुप्रयोगः धीरधातुर्ग्रहणे तु “इतीव धारामन्धी-
र्येति” श्रीहर्षप्रयोग इति ।

लोहितादिडाज्भ्य क्यप् । ३ । १ । १३ ।

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप् स्यात् ।

वा क्यप् । १ । ३ । ६० ।

क्यप्न्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते ।
अत्राचुरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहित-
शब्दस्यैव विशेषणम् नतु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्द-
ग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानानात् । तथा च वार्त्तिकम् । लोहि-
तडाज्भ्यः क्यप्स्वचनं भृशादिष्वितराणीति * । नचैवङ्गाम्य-
चद्वय क्यप्पोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्
तस्यापि (२५) भाष्ये प्रत्याख्यानानात् । पटपटायते । कृष्णस्ति-
योगं विनापीह डाच्, डाजन्तात् क्यप्पो विधानसामर्थ्यात् ।
यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छा निद्रा कृपा धूमाः करुणा नित्यचर्माणीति ॥

पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यप् पि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भा-
ष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यप्तेव । श्यामायते ।
दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति (२६)
लोहिनीयते ।

(२५) तस्यापि क्यप्ः ककारस्यापीत्यर्थस्तेन नः क्ये (उ२२०पृ०) क्यस्य
विभाषेति (उ२२१पृ०) कृत्वद्वये क्य षो न पङ्कणम् ।

(२६) लोहिनीयतीति क्य ङि सति तङेव स्यात् क्यङ्मानिनोऽनेति (उ४०७पृ०)
पुं वङ्गावश्च स्यादिति भावः । तत्त्व० ।

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ।

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् (२७) स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते पापङ्गर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सतकचक-
ष्टकच्छ्रगहनेभ्यः कखचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् * । कख-
व्यापम् । सतादयो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीया-
न्तेभ्यः (२८) चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपद-
विग्रहः । सतायते । कक्षायते इत्यादि ।

कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । ३ । १ । १५ ।

रोमन्यतपोभ्याङ्कर्माभ्यां (२६) क्रमेण वर्त्तनायाच्चरणे चाथ
क्यङ् स्यात् । रोमन्यं वर्त्तयति रोमन्यायते । हनुचलन
इति वक्तव्यम् * । चर्वितस्याकष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह ।
कीटो रोमन्यं वर्त्तयति अपानप्रदेशान्निःसृतन्द्रव्यमिह
रोमन्य- तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्त्तुलङ्करोतीत्यर्थइति
न्यासकारहरदत्तौ । तपसः परस्मैपदञ्च * । तपश्चरति
तपस्यति ।

(२७) कष्टायेति क्यङ्नेहानुवर्त्तते स्वरितत्वात् कष्टायेति निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तं
लभ्यते क्रमणमुत्साहः वृत्तिसर्गतायनेष्विति (उ२५०पृ०) क्रमेरात्मने-
पदविधायके सूत्रे सर्गशब्दस्योत्साहार्थकतायाः सन्धेः स्वीकारादवापि
तथार्थत्वौचित्यात् । कष्टं कच्छ्रं तच्च दुःखं न च दुःखं कर्तुमुत्साहः
संभवतीति तत्साधनं पापमिह संगृह्यते इत्याशयेनाह पापं कर्तुमिति ।

(२८) चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्त्वैवान्वययोग्यत्वादाह द्वितीयान्तेभ्य इति ।

(२६) कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां सामानाधिकरण्यात् प्रत्येकं संबन्धादेकव-

वाष्पोष्माभ्यामुद्गमने । ३ । १ । १६ ।

आभ्याङ्कर्माभ्यां क्यङ् स्यात् । वाष्पमुद्गमति वाष्पायते ।
उष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् * । फेनायते ।

शब्दवैरकलहाम्नकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ।

एभ्यः कर्माभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दङ्करोति शब्दा-
यते । पक्षे तत्करोतीति (उ१८५४०) णिजपीष्यत इति न्यासः ।
शब्दयति । सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च * । सुदिनायते ।

सुखादिभ्यः कर्त्तृ(३०)वेदनायाम् । ३ । १ । १८ ।

सुखादिभ्यः कर्माभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तृरेव
चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्त्तृग्रहणङ्गिम्
परस्य सुखं वेदयते ।

नमोवरिवञ्चिबुङ् क्यच् । ३ । १ । १९ ।

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां (३१) परिचर्याया-

चनमिति द्योतयन्नाह कर्मभ्यामिति सूत्रे वर्त्तीति ग्यासंश्रयं (उ४५२४०)
युचं बाधित्वा वृत्तेर्यन्तात् अनेनैव निपातनेन क्तिन् ।

(३०) कर्त्तृ इति लुप्तपङ्क्तिं पृथक्पदं विद चेतनाख्यानविवादेष्विति चौरा-
दिकस्य युचि निष्पन्नो वेदनाशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्त्तृत्वं स
एव कर्त्ता सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह वेदनाकर्त्तृरेवेति तथा च यच्चिठं
सुखं तद्विद्मो ज्ञानकर्त्ता चेत्तत्र वाक्यमेव । आदिपदात् दुःख-
तत्प्रभृतीनां ग्रहणम् ।

(३१) नमआदिशब्दसाहचर्यात् क्यच् क्रियाविशेषमेव द्योतयती-
त्याह पूजायामित्यादि चित्तङ्गोष्ठित्करणं तङ्गर्थम् ।

माश्वर्ये च । नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति
गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः चित्रीयते विस्मयते इत्यर्थः ।
विस्मापयते इत्यन्ये ।

पुच्छभाण्डचीवरास्मिङ् । ३ । १ । २० ।

पुच्छादुदसने व्यसने (३२) पर्यसने च ० । विविधं विरुद्धं
वोत्क्षेपणं व्यसनम् । वि पुच्छयते । उत्पुच्छयते । परि-
पुच्छयते । भाण्डात्ममाचयने ० । सम्भाण्डयते । भाण्डानि
समा चिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । चीव
रादर्जने परिधाने च ० । सञ्जीवरयते भिक्षुः । चीवरा-
ण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

मुण्डमिश्रस्त्रक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततस्ते
भ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।

कृजर्थे । मुण्डङ्करोति मुण्डयति । व्रताङ्गोजनतन्निवृत्त्योः * ।
पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रात्ममाच्छादने * । सं वस्त्रयति ।
हल्यादिभ्यो ग्रहणे * । हलिकल्योरदन्तत्वञ्च (३३) निपात्यते ।
हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्बलं हलिः ।
परत्वादृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन (उ० ८५ ४०) अगेव लुप्यते अतः (३४)

(३३) अत्रापि करण इत्यनुवर्तते क्रिया च विशेषरूपा तदाह पुच्छादि-
त्यादि वार्तिकम् ।

(३३) अयमेव निपातो दृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र तापकः ।

(३४) अतः अग्लोपित्वादित्यर्थः अन्यथा अदन्तत्वनिपातनाभावे हनेर्दृद्धौ औ-
कारे सति टिलोपे अग्लोपित्वाभावात् सन्द्वावदीर्घा स्यातामित्यर्थः ।

सन्वद्भावदीर्घी न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं
 गृह्णाति कृतयति (३५) । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति ।
 तूस्तङ्केश इत्येके । जटीभूताः केशादित्ये । पापमित्यपरे ।
 मुण्डादयः सत्यापपाशेत्पत्रैव (उ१००४०) पटितुं युक्ताः । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे (उ१८५४०) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद्गृहणं सापेक्षे-
 भ्योऽपि गिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् ।
 स्रक्षयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरद-
 न्तत्वार्यम् । सत्यस्य आपुगर्थम् (३६) । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चा-
 र्थम् । सत्यङ्करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । अर्थवेदयोरप्यापुग्व-
 क्तव्यः । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विभुञ्चति विपाशयति
 रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युप वीणयति । तूलेनानु-
 कुष्णात्यनु तूलयति तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुप-
 स्तौति उपश्लोकयति सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपस-
 र्गात् सुनोतीति (उ३०४०) घः । अभ्यषेणयत् । प्राक्क्षितादिति
 (उ०८४०) घः । अभिषिषेणयिषति । स्यादित्यभ्यासेन चेति
 (उ३६४०) घः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति त्वच संवरणे ।
 घः (३७) । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा सन्नहति ।
 सञ्चर्मयति । वर्णं गृह्णाति । वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते
 अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात् (उ१८५४०) पुंवद्भाव-
 दयः (३८) । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमा-

(३५) कृतसुप्रकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

(३६) सत्यापपाशेत्यादिस्मृते (१००४०) सत्यापेति आपुग्विशिष्टगृहणमापुग्वर्थ-
 मित्याह सत्यस्येति ।

(३७) घ इति पुंस्त्रि संज्ञायामित्यनेन (उ१५६४०) इति शेषः ।

(३८) आदिपदात् रभावटिलोपादयोप्राज्ञाः ।

चष्टे दारदयति (३८) । पृथुम् प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्ववत्
 टिलोपः । अपिप्रथत् (४०) अपप्रथत् । ऋदुम् । ऋदयति ।
 अमिञ्चदत् । अशं, कशं, वृदम्, अशयति, कशयति, वृदयति ।
 अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रदत् । परि वृदयति । पर्य-
 वव्रदत् । ऊदिमाख्यत् । औजिदत् । इत्वादीनामसिद्ध-
 त्वात् इतिशब्दस्य द्वित्वम् पूर्वत्वासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनि-
 त्यमित्युक्तम् (७२५) । ङि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । अङ्गिदत् ।
 ऊदिमाख्यत् । औजिदत् (४१) । औङ्गिदत् । ओः पुयण्जीति
 (७१८६५) वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् द्वित्वे कार्य्ये णावच-
 आदेशो नेति जनयतावुक्तम् (७१८३५) । प्रकृत्यैकाच् (७२५) ।
 वृद्धिपुको । स्वापयति । त्वां मां वाचष्टे त्वापयति मापयति ।
 मपर्यन्तस्य त्वमौ (४२) । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः ।
 वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् अन्तरङ्गत्वा-
 त्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृति-
 भावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति अमितव्यम् भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदा-
 हरणविशेषेऽन्यथासिद्धि (४३) परत्वात् । युवामावां वा-

(३८) दरदोऽपत्यं दारदी ह्यज्जगधेत्यण् (५०८५०) तस्य स्त्रियां अतश्चेति
 (५२५५०) लुकि दरदमाचष्टे इत्युक्तं तत्र पुं वङ्गावे दरदयतीति ।

(४०) रक्ततो हलादेरिति (६५३५०) रभावः । वृद्धौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपि-
 त्वात् सन्वङ्गावे सत्यतः (७६१५०) इतीत्वं वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अग्लो-
 पित्वात् तदभाव इति भेदात् षद्वयं तदाह अपिप्रथदित्यादि ।

(४१) इह टिलोपे सति णिचसहितस्य द्वित्वे प्रचादभ्यासेऽकारो दुर्लभ
 इत्यत आह ओः पुयण्जीति अच आदेशः लोपालोपरूप इत्यर्थः ।

(४२) त्वामाविति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेणेति (५६८५०) शेषः ।

(४३) प्रत्याद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिरादिशास्त्रस्य (७२५) अलिङ्गवदत्वा-

युष्मयति (४४)। अस्मयति। श्वानमाचष्टे शावयति। नस्त-
 द्वित इति (३३४४०) टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तन्यायेन
 टेरिति (६५२४०) अस्यैव बाधकोहि (४५) सः। भत्वात्सम्प्रसार-
 णम्। अन्ये तु। नस्तद्वितइति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्या-
 दृष्टत्वात्। ब्रह्मिष्ठइत्यादौ परत्वात् टेरित्यस्यैव प्रवृत्ते-
 स्तेन शुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाचष्टे विद्वयति।
 अङ्गवृत्तपरिभाषया (१८७४००) सम्प्रसारणं नेत्येके। सम्प्र-
 सारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये। नित्यत्वाद्विलोपा-
 त्प्राक् सम्प्रसारणम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं, टिलोपः। विद-
 यति इत्यपरे। उदञ्चमाचष्टे उदीचयति (४६)। उदैचि-
 चत्। प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति (४७)। प्रत्यचिचत्। इकोऽ-
 सवर्ण इति (७५२४०) प्रकृतिभावपक्षे। प्रतिअचिचत्।

भात् (७११४०) इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्येन वा
 तद्विषयकमेव प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमिति बोध्यम्।

(४४) युष्मयतीति द्वयोरुक्तौ युवावाविति (१६६४०) तं नेह प्रवर्तते विभक्ति-
 परत्वाभावात् विभक्तेश्च लुका लुप्रत्येन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरतएव प्रत्य-
 योत्तरपदयो (५६८४०) स्तेत्येकवचने पृथक्स्वरान्तरः। प्रागादेशस्तु
 विधीन् वङ्गिङ्गो लुग् बाधते इति न्यायात् न भवति।

(४५) यत् यत् प्रकृत्यैकाजित्यस्य प्रवृत्तस्तत् टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तं नस्तद्वित
 इत्यस्य अजिष्ठइत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः। तत्त्व०।

(४६) उपसर्गं पृथक्कृत्य अच्शब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेर्न
 टिलोप इति बोध्यम् उद ईदिति (१८१४०) ईत्त्वम् चङि द्विर्वचनेऽ-
 चीति (७२४) णिलोपस्य निषेधात् चिश्चब्दस्य द्वित्वम्।

(४७) प्रतीचयतीत्यादौ अचः (१७६४०) इत्यल्लोपे चाविति (१७६४०) पूर्वस्य
 दीर्घः चङि तु चिश्चब्दात् प्रागटि पञ्चं अण्।

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्-समिञ्चिचत् ।
तिर्य्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहि-
रङ्गत्वेनासिद्धत्वान्तिरसस्तिरिः (१८१४०) । असिद्धवदत्वेति
(११४०) चिणो (४८) लुङ्न्यायेन प्रथमं टिलोपोऽसिद्धः अतः
पुनष्टिलोपो न, अङ्गवत्तपरिभाषया वा । चङ्ग्लोपित्वा (४८)
दुपधाहस्यो न । अतितिरायत् । सध्राञ्चमाचष्टे सधा-
ययति । अससध्रायत् । विष्वद्राञ्चम्-अविष्वद्रायत् ।
देवद्राञ्चम् (५०) अदिदेवद्रायत् । अदद्राञ्चम् आददद्रा-
यत् । अदमुयञ्चम् अदमुञ्च ययति । आददमुयायत् । अमुमु-
यचम्, अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवम्
भावयति । अबोभवत् । भ्रुवम्-अबुभ्रवत् । श्रियम्-अशि-
अयत् । गाम्-अजूगवत् । रायम्-अरीरयत् । नावम्-अनू-
वत् । स्वश्वम्-स्वाशश्वत् । स्वः-अव्ययानां भमात्वे टिलोपः ।
स्वयति । असस्वत्-असिस्वत् (५१) । बह्वन् भावयति (५२) ।

(४८) यथा अपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तत्रदस्य लुकि पुनस्तरप-
प्रत्ययतकारस्य लुक् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात्तथा
पुनष्टिलोपो नेति तिर्यादेशस्तेकारस्य लोपो नेत्यर्थः ।

(४८) अनग्लोपिनोऽपि अग्लोपित्वस्त्रीकारादित्यर्थः ।

(५०) देवद्राञ्चमिति वाक्ये आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे (३१८५४०) इत्यादि-
वार्तिकेन कारकस्य पृथक्करणप्रसङ्गिर्नास्ति यत्वाख्येने कृत् श्रूयते
तत्रैव तत्प्रवृत्तेः कङ्कुगिति सन्नियोगशित्वात् ।

(५१) अनग्लोपिन्यङ्ग्लोपित्वाभ्युपगमेऽपि अङ्गुहलादेशेऽजादेशो नास्तीति
मते णिच्सहितस्यैव द्वित्वमित्याशयेनाह असिस्वदिति ।

(५२) बहोर्लोपो भू च बहोरितीष्टनि (७०३४०) भूभावस्तद्भावाद्भूभावः ।
इष्टवदित्यत्र इष्टमिव इष्टवदिति (३६५१५००) सप्तम्यन्ताद्धतिः तेन इष्टनि

बहयतीत्यन्ये (५३) । सन्विणम् । सजयति । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अययति । अशिश्रयत् ।
पयस्विनीम्-पयसयति । इह टिलोपो न तदपवादस्य लृक्-
(५४) प्रवृत्तत्वात् । स्थलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथ-
न्तर्हि “दूरयत्यवनते विवस्वतीति” । दूरमतति अयते वा
दूरात् दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानम् । युवयति कनयति ।
सुवाल्पयोरिति (७०४४) वा कन् । अन्तिकम्-नेदयति ।
वाढम्-साधयति । प्रशस्यम्-प्रशस्ययति । इह, अज्यौ न
उपसर्गस्य ष्यक्कृतेः । वृद्धम् ज्यापयति-वर्षयति (५५) ।
प्रियम्-प्रापयति । स्थिरम्-स्थापयति । स्फिरम्-स्फापयति ।
उरुम्-वरयति-वारयति (५६) । बाहुलम् बंहयति । गुरुम्
गरयति । तपम्-तपयति । दीर्घम्-द्राघयति । वृन्दारकम्-
वृन्दयति ।

इति नामधातुप्रक्रिया ।

परे यत् कार्यं तदेव न तु इच्छनः स्थाने यत् कार्यं तदपि तेन
णिचः स्थाने यिङागमो (७०३४० सू०) नेति बोध्यम् ।

(५३) यिङभावे तत्त्वद्वियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इत्यन्येषामाशयः ।

(५४) विन्मतोरिति (७०४४) लुकोपवादत्वेन बाधकतया पूर्वं प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

(५५) वृद्धस्य चेति (७०३४०) ज्यादेशः प्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन (७०३४०) सह
विकल्पात् इत्याशयेनोदाहरति वर्षयतीति ।

(५६) वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् बाहुलकाद्वा विकल्पेनोप-
धावृद्धिः ।

कण्डादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं (१) यक् स्यात् स्वार्यै । धातुभ्यः किम् प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् द्विधा (२) हि कण्डादयः धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डून् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोषइत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति । असु उपतापे । अस् असून् इत्येके । अस्यति । असूयति असूयते । लेट् लोट् धौर्त्यै पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेद्यति । लेटिता । लोद्यति । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति (१५७८०) दीर्घः । ईर्यति ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्यै स्वप्ने च । मेघा आशुग्रहणे । मेघायति कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । भगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये

(१) कण्डादीनां नामधातुत्वाभावेन नामधातुन् समाप्य पृथगेव कण्डादिभ्यः प्रत्ययविधानार्थेयमारम्भः । धातोरेकाचइत्यतः (उ२०६८०) धातोरित्यनुवर्त्तते वेति निवृत्तमन्यथा कण्डवतीत्यनिष्टप्रयोगः पक्षे स्यादित्याशयेनाह धातोर्नित्यमिति ।

(२) द्विधेति यकः किञ्चेन धातवः, दीर्घपाठेन च प्रातिपदिकानीत्यर्थः । तथाहि कण्डादयो यदि धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वपाठेऽपि यकि पदे अकित्सार्वधातुकयोरिति (उ५१८०) दीर्घसम्भवात् दीर्घपाठो व्यर्थः स्यात् प्रातिपदिकमात्रत्वे प्रातिपदिकानां गुणाप्रसक्त्येककः किञ्च व्यर्थं स्यादत उभयसामञ्जसाय द्वैविध्यम् । तदुक्तं भाष्ये ।

धातुप्रकरणाज्ञातः कस्य चासङ्गनादपि ।

आह चायमिदं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषित इति ॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति ।
 दुःख्यति । सुखं दुःखञ्चाशुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् ।
 आरर आराकर्म्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिषज् उपसे-
 वायाम् । इषुध शरधारणे । चरण वरण गतौ चुरण चौर्ध्वे
 तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गङ्गद वाक्स्व
 लने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा ख्यलने
 च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अलंकृत्यज्ञयोः ।
 लिख्यति । लाट जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च
 महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा
 ग्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस्
 अन्तर्द्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति
 बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ (३) ।
 संभूयस् प्रभूतभावे (४) । अस्वर सस्वर सस्वरणे । आकृति
 गणोऽयम् (५) ।

इति कण्डूादयः ।

(३) प्रसृतिरत्र परिमाणविशेषः ।

(४) प्रभूतभावे बाहुल्ये इत्यर्थः नेह संशब्दस्य पृथक् कतिर्यत्र प्रातिपदि-
 काङ्क्षातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययविधानं तत्रैवोपसर्गस्य पृथक्कृतेः स्वीकारादे-
 तस्य च खनोधातुत्वादनः असंभूयसीदित्येव रूपम् ।

(५) आकृतिगण इति तेन दुवसुङ् संदीपने इत्यादि सिद्धमतः समिधाग्निं
 दुवस्यत इत्यादि साधु । अन्यत्र नमस् मनस् अवा इत्यादयोऽप्यत्र पठिताः ।

कण्डूयतेः सन् सन्त्यङोरिति (उ१०१४०) प्रथमस्यैकाचो (उ६४०सू०)
द्वित्वे प्राप्ते (१) । कण्डादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् * । कण्डूयि-
यिषति । क्यजन्तात्सन् । यथेष्टन्नामघातुषु । आद्यानान्त्या-
णामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । पुपुतीयिषति पुतित्रीयिषति
पुतीयियिषति । अजादेस्त्याद्येतरस्य । अशिष्ययिषति अशी-
यियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिशेधः ।
इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रि-
यिषति चन्द्रीययिषति । चिचन्द्रीययिषति चन्दिद्रीययिषति
चन्द्रीययिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं
वेच्छति । पिप्रापयिषति प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति ।
उरुम्-विवारयिषति वारिरयिषति वारयियिषति । वाढम्-
सिसाधयिषतीत्यादि रूपतयम् । षत्वन्तु नास्ति (२) । यङ्सन्
यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्तास्मिच् ।
बोभूययिषतीत्यादि (३) ।

इति प्रत्ययमाला ।

(१) प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्य (उ६४०सू०) द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि बोध्यम् ।

(२) षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (६५४०)
सूत्रे प्रत्ययस्यैवावयवग्रहणात् ।

(३) इह यङ् निमित्ते द्वित्वे कृते सन्निमित्तं द्वित्वन्तु न लिटि धातोरनभ्या-
स्येति (उ६४०) अनभ्यासस्येति निषेधात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (उ३४५०) आस्ते । शेते ।

भावकर्मणोः (१) । १ । ३ । १३ ।

बभूवे । अनु-बभूवे ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-लुनीते ।
(उ१२२५०) अन्यस्य योग्यं लवनं (२) करोतोत्यर्थः । अमसोरित्य-
ल्लोपः । व्यति-स्ते । व्यति-षाते । व्यति-षते । तासस्योरिति
(उ१२५०) सल्लोपः । व्यति-से (३) । धि च (उ२७५०) । व्यति-
ध्वे । हएति (उ२७५०) व्यति-हे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-
षीत । व्यति-राते । व्यति-भाते । व्यति-ब्रभे ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः (४) । १ । ३ । १५ ।

व्यति-गच्छन्ति । व्यति-घ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसं-
ख्यानम् * । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यति-
हसन्ति । व्यति-जल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * । सम्प्र-हरन्ते
राजानः ।

(१) भावे कर्मणि च विहितलकारस्यात्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) यद्यस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्मव्यतिहार तथाच शूद्रस्य योग्यं
शस्त्रादिलवनं ब्राह्मणः करोतोत्यर्थः परस्परकरणमपि व्यतिहारः
संप्रहरन्ते राजान इत्यादिप्रयोगात् ।

(३) व्यति-से इत्यत्र उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति (उ१२२५०) न षत्वं सकारस्याख्यव-
यवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (उ२५५५०) षत्वमपि न, सात्पदाद्यो-
रिति (उ३०५०) निषेधादेकदेशविकृतन्यायेन सेइति प्रत्ययभावस्यापोह
पदत्वात् ।

(४) कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः अर्थग्रहणसामर्थ्यात्तुये
शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्त्तन्ते तएवेह गृह्यन्ते ।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।

परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम् * । इतरेतरस्यान्योन्यस्य पर-
स्परस्य वा व्यति-लुनन्ति ।

नेर्त्विशः । १ । ३ । १७ ।

नि-विशते ।

परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थमिदम् । परि-क्रीणीते । वि-क्रीणीते ।
अव-क्रीणीते ।

विपराभ्याञ्जेः । १ । ३ । १९ ।

वि-जयते । परा-जयते ।

आङोदोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।

आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यतार्थे (५) वर्त्तमानादात्म-
नेपदं स्यात् । विद्यामा-दत्ते । अनास्येति किम् । मुखं
व्या-ददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्या-
ददाति । “पादस्फोटो विपादिका” । नदी कूलं व्या-ददाति ।
पराङ्गकर्म्मकान्न निषेधः * । व्या-ददते पिपीलिकाः पत-

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।

(५) ददातेरुभयपदित्वेन अकर्त्तृभिप्राये आत्मनेपदार्थं सूत्रम् “व्या दत्ते विह-
गपतिर्मुखं स्वीक्रीयमिति” प्रयोगस्तु कर्त्तृभिप्रायफलविवक्षणात् ।

ङ्गस्य सुखम् । आदाङः । अनु-क्रीडते । सं-क्रीडते । परि-
 क्रीडते । आ-क्रीडते । अनोः कर्म्मप्रवचनीयान्न उपसर्गेण
 समा साङ्गचर्यात् । माणवकमनु क्रीडति तेन सहेत्यर्थः ।
 तृतीयार्थे (२६४४०) इत्यनोः कर्म्मप्रवचनीयत्वम् । समोऽकू-
 जने * । सं-क्रीडते । कूजने तु । सं-क्रीडति चक्रम् । आगमेः
 क्षमायाम् * । ग्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आ-गमयस्व तावत्
 मा त्वरिष्ठादित्यर्थः । शिच्चेर्जिज्ञासायाम् * । धनुषि शिचते ।
 धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो (६) भवितुमिच्छतीत्यर्थः । आशिषि
 नाथः * । आशिष्येवेति नियमार्थं (७) वार्त्तिकमित्युक्तम्
 (उ३२४०) । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्तदित्यर्थः ।
 कथं “नाथसे किमु पतिन्न भूयतामिति” नाथसे इति पाठ्यम् ।
 हरतेर्गतताच्छील्ये * । गतम्प्रकारः । पैटकमश्वा अनु-हरन्ते
 मातृकङ्गावः, पितुर्मातुश्च गतम्प्रकारं सततम्परिशीलयन्ती-
 त्यर्थः । ताच्छील्ये किम् मातुरनु-हरति (८) । किरतेर्हर्ष-
 जीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम् * । हर्षादयो विषयाः तत्र
 हर्षो विद्येपस्य कारणम् इतरे फले ।

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ई । १ । १४२ ।

अपात्किरतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ।

(६) शिच्चेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिच विद्योपादाने (उ३१४०) इत्यस्य न ग्रहणं
 तस्यानुदात्तेष्वादात्मनेपदसिद्धेः किन्तु शक्तः सन्नस्येति ध्वनयन्
 व्याचष्टे धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीति ।

(७) अनुदात्तेष्वनैवात्मनेपदसिद्धेर्नियमार्थमित्यर्थः अनुदात्तेष्वन्तु अनुदात्तेतश्च
 ह्रस्वादेरिति (उ३७१५) युच् प्रत्ययार्थं तेन नाथमिति सिद्धम् ।

(८) मातुरनु-हरतीत्यत्र साङ्गस्यमात्रं विवक्षितं न तत्र प्रकारताच्छील्यम् ।

अप-स्फिरते ढषो हृष्टः, कुकुटो भक्षार्थी, खा आशयार्थी च ।
हर्षादिष्विति किम् । अप-स्फिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ
न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड् प्राप्तस्तथापि सुड-
भावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽप-स्फिरति (६) । आहि
नुप्रच्छयोः * । आ-नुते । आ-पृच्छते । अपउपालम्भे * ।
आक्रोशार्थात् स्फिरितेतः कर्तृगेऽपि फले अपथरूपेऽर्थे आत्म-
नेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । लक्ष्माय अपते ।

समवप्रविश्यः स्थः । १ । ३ । २२ ।

सन्तिष्ठते । स्याघ्नोरिच्च (७१००४०) । समस्थित । समस्थि
षाताम् । समस्थिषत । अव-तिष्ठते । प्र-तिष्ठते । वि-
तिष्ठते । आहुः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् * । शब्दन्नित्यमा-
तिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

प्रकाशनस्येयाख्यायोश्च (१०) । १ । ३ । २३ ।

गोपी लक्ष्माय तिष्ठते आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः । “संशय-
कर्षादिषु तिष्ठते यः” कर्षादीन्निर्णेतृत्वेनाशयतीत्यर्थः ।

उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि (११) । १ । ३ । २४ ।

(६) गजोऽपस्फिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुट् नातस्त-
डित्यर्थः ।

(१०) प्रकाशनं ज्ञापनं स्येयोविवादपदनिर्णेतारं ‘स्येयोविवादस्यानस्य निर्णेतारि
पुरोहिते’ इति चेदिदमुक्तेः ।

(११) ऊर्द्ध्वदेशसंयोगानुसृतं यत्कर्म तदूर्द्ध्वकर्म तदन्वष्टिन्नित्यर्थः स्यदन्व-

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्द्ध्वेति किम् । पीटादुत्तिष्ठति । ईहा-
यामेव । नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।

आग्नेय्याग्नीध्रमुप तिष्ठते (१२) । मन्त्रकरणे किम् भर्त्तारमु-
पतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्त्रकरणपथि-
ष्विति वाच्यम् * । आदित्यमुप-तिष्ठते । कथन्तर्हि “स्तुत्यं
स्तुतिभिरर्थ्याभिरुप-तस्ये सरस्वतीति” देवतात्वारोपात् नृपस्य
देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनारूप-तिष्ठते उपस्तिष्यतीत्यर्थः ।
रथिकानुप-तिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः । पत्न्याः स्रग्भमुप-
तिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ।
भिक्षुकः प्रभुमुप-तिष्ठते उप-तिष्ठति वा लिप्सया उप-गच्छ-
तीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ।

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उप-ति-
ष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ।

उवर्त्तते यद्यपि अनूर्द्ध्वे इत्युक्तेऽप्यनूर्द्ध्वक्रियायां वर्त्तमानादुत्पूर्वा-
त्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थो लभ्यते तथापि परिस्सन्दात्मककर्म-
बोधनाय कर्मपदमित्याह ईहायामेवेति इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा
सा च ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तद्ध ।

(१२) यत्र मन्त्रकरणिका स्तुतिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः आग्नेया अग्नि-
देवताकया अग्नीध्रमग्निभेदम् ।

अकर्मकादित्येव । उक्तपते । वि-तपते दीप्यतइत्यर्थः ।
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (१३) वक्तव्यम् । स्वमङ्गं स्वाङ्गन्तु अङ्ग-
वमिति (२३४४) परिभाषितम् । उक्तपते वि-तपते पाणिम् ।
नेह । सुवर्णमुत्तपति सन्तापयति वि-लाययति वेत्यर्थः । चैत्रो
मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ।

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ।

आ-यच्छते । आ-हते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
नेह । परस्य शिरआ-हन्ति । कथन्तर्हि 'आ-जघ्ने विषम-
विलोचनस्य वच्, इति भारविः "आ-हध्वं मा रघूत्तममिति"
भट्टिश्च प्रमादएवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्य (१४) इत्य-
ध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति (२८८४) तु ल्यबन्तं विनैव
तदर्थविगतित्येत तद्विषयम् । भेत्तमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो
वास्तु । समीपमेत्येति वा (१५) ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ।

हनो बधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आबधिष्ट ।
आबधिषाताम् ।

हनः सिच् । १ । २ । १४ ।

(१३) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति चकारेणाकर्मकस्य संयहसेन उक्तपते वि-तपते ।

(१४) प्राप्येति तथाच हनोरकर्मकत्वात् आ-जघ्ने इत्यादावात्मनेपदसिद्धिः ।

(१५) समीपमेत्येति स्वकीयमेव वच्आजघ्ने सङ्गद्वय सन्तोषातिशयादास्को-
टनं चकारेत्यर्थः ।

कित्यात् । अनुनासिकलोपः (७११०४०६०) । आहत । आह-
साताम् । आहसत ।

यमो गन्धने । १ । २ । १५ ।

सिचु कित्यात् । गन्धनं मूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-
यत । गन्धने किम् उदायंस्त पादम् आकृष्टवानित्यर्थः ।

समोगम्यृच्छिभ्याम् (१६) । १ । ३ । २६ ।

अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ।

वा गमः । १ । २ । १३ ।

गमः परौ कलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्ग सीष्ट-
सङ्गंसीष्ट । समगत-समगंस्त । समृच्छते । अकर्मकाभ्यां
किम् ग्रामं सङ्गच्छति । विदिष्टच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् # ।
वेत्तेरेव ग्रहणम् । सं-वित्ते । सं-विदाते ।

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ।

वेत्तेः परस्य भादेशस्यातोरुडागमो वा स्यात् । सं-विद्रते-
सं-विदते । सम्पृच्छते । सं-स्वरते । अर्त्तिशुद्दिशिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् । अर्त्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्घ्रिधौ त्वियर्त्तेरेवे-
त्युक्तम् (७६७४०) । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति ।

(१६) समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरर्त्तिविदिभ्य इति दृत्तिस्थपाठमुपेक्ष्य भाष्यस्य
पाठमनुसरति समो गम्यृच्छिभ्यामिति । सङ्गच्छते सङ्गतो भवती-
त्यर्थः । तत्प०

समार्त । समार्पाताम् । समार्पतेति च भादेः । इयर्त्तेस्तु मा
समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत ।
समारेताम् । समारन्तेति च । सं—शृणुते । सम्पश्यते ।
अकर्म्मकादित्येव । अतएव “रक्षांसीतिपुरापि संशृणुमहे”
इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा
इति कथयद्वाइति । अथास्मिन्नकर्म्मकाधिकारे हनिगम्या-
दीनां कथमकर्म्मकतेति चेत् । शृणु ।

“धातोर्थान्तरे वृत्तेर्द्धात्वर्थेनोपसं-ग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्माणोऽकर्म्मिका क्रिया’ ।

वहति भारम् । नदी वहति (१७) स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति ।
वृथ्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्म्माणोऽविवक्षातो
यथा । “हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । उपसर्गादस्य-
त्युक्त्यो वैति वाच्यम् । अकर्म्मकादिति निवृत्तम् । बन्धनि-
रस्यति-निरस्यते । समूहति-समूहते ।

उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहते । ७ । ४ । २३ ।

(१७) वहतेः सकर्म्मकतां प्रदर्श्य स्यन्दनमात्वार्थत्वेऽकर्म्मकत्वं दर्शयति
नदी वहतीति । प्राणधारणं जीवनं गात्वविवक्षेपविशेषोन्वयं तयोर्द्धा-
थोरपि चात्वर्थप्रविष्टकर्म्मकत्वादकर्म्मकत्वम् । प्रसिद्धिश्च सत्ताजागर-
णादीनां तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादकर्म्मकत्वम् । अवि-
वक्षितकर्म्मत्वं कर्म्मानाकाङ्क्षव्यापारबोधकत्वं तथा च फलव्यधिकरण-
व्यापारबोधकानामपि विवक्षाभावात् फलसमानाधिकरणत्वेन फलशून्य-
व्यापारबोधकत्वादकर्म्मकत्वम् । प्रपञ्चितञ्चैतदस्याभिः शब्दार्थ-
रत्ने ।

यादौ कङिति । ब्रह्म समुच्चात् । अग्निं समुच्चात् ।

निसमुपविभ्यो ह्रः । १ । ३ । ३० ।

नि-ह्रयते ।

स्पर्द्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ।

कृष्णश्चाणूरमा-ह्रयते । स्पर्द्धायां किम् पुत्रमा-ह्रयति ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ-
नोपयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ ।

गन्धनं हिंसा (१८) । उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि
प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिमैव । अवक्षेपणमभ्यर्त्सनम् श्येनो
वर्त्तिकासुदा-कुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुप-कुरुते सेवते ।
परदारान् प्र-कुरुते तेषु सहसा (१९) प्र-वर्त्तते इत्यर्थः ।
एधोदकस्येपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्र-कुरुते प्र-कथ-
यतीत्यर्थः । शतम्प्र-कुरुते धर्मार्थं विनि-युङ्क्ते । एषु किम्
कटङ्करोति ।

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ।

प्रसहनं क्षमाभिमवस्य षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् ।
शत्रुमधि-कुरुते क्षमते इत्यर्थः अभि-भवतीति वा ।

(१८) गन्ध अर्हने इति (७१७६४०) चौरादिकस्य गन्धधातोर्धानुसरणादाह
गन्धनं हिंसेति ।

(१९) सहसा वर्त्तते साहसिकस्य कर्म साहसिक्यं तथा च सहसा प्रह-
न्तिर्धार्त्यस्तदाह तेषु सहसा प्रवर्त्ततइति ।

वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ।

स्वरान्वि-कुरुते उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् चित्तं वि-करोति कामः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ।

वेः कञ इत्येव । क्ता वि-कुर्वते विकारं लभन्ते ।

सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानमृतिविग-
णनव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ ।

अतोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः इतरे प्रयोगो-
पाधयः । तथाहि शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः
प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्स-
ञ्जने । दण्डमुन्नयते उत्-क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुप-नयते
विधिना आत्मसमीपप्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्या-
पनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते (२०) । ज्ञाने । तत्त्वं
नयते निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुप-नयते मृतिदानेन स्व-
समीपप्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्व्यातनम् । कवं
वि-नयते राज्ञे देयं भागम्परि-शोधयतीत्यर्थः । शतं वि-नयते
धर्मार्थं वि-नि-युङ्क्तइत्यर्थः ।

(२०) उपनयोवेदार्हताप्रयोजकसंस्कारस्तस्य परगमित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते-
नेन तद् विधीयते नच्युपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्या-
पनेन “उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृत” इति सूत्रेरेवञ्चाचा-
र्य्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया बोध्यम् ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ।

नियः कर्तृस्थे कर्मणि (२१) यदात्मनेपदम्प्राप्तन्तच्छरीरावयव-
भिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते ।
क्रोधं वि-नयते अप-गमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृ-
गत्वात् स्वरितञितः (३५४०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
तेनेह न । गण्डं वि-नयति (२२) । कथं तर्हि “विगणय्य
नयन्ति पौरुषमिति” कर्तृगामित्वाविवक्षायाश्च विध्यति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बृद्धिर्न प्रति-हन्यत इत्यर्थः ।
सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सृजते । क्रमन्तेऽस्त्रिण
शास्त्राणि स्कीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ।

वृत्तग्रादिष्वभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्वात् । उप-क्रमते ।
परा-क्रमते । नेह । सं-क्रामति ।

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ।

आ-क्रमते सूर्यः उदयते इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन इति
वाच्यम् * । नेह । आ-क्रामति धूमो हर्म्यप्रतलात् ।

(२१) कर्तृस्थे कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले इत्यर्थः व्यपदेशिवद्भावात्
कर्मणोऽपि फलत्वात् फलवत्त्वेनैव कर्मणः कर्मभावात् कर्मणीति
पदमावर्त्य अनवयवे कर्मणि सतीति व्याख्येयम् ।

(२२) गण्डोदोगविशेषस्तस्य कर्तृस्थत्वेऽपि सावयवत्वात् न तत्कर्माणि
तद्धिति बोध्यम् ।

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ।

साधु वि-क्रमते बाजी । पादविहरणे किम् वि-क्रामति
सन्धिः द्विधा भवति स्फुटतोर्यः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ।

समर्थो तुल्यार्थो शकन्वादित्वात् (४७४०) पररूपम् । प्रा-
रम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्र-क्रमते । उप-क्रमते । समर्थाभ्यां
किम् प्र-क्रामति गच्छतीत्यर्थः । उप-क्रामति (२३) आ-
गच्छतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ।

क्रामति-क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ।

अपह्नवे ङः । १ । ३ । ४४ ।

शतमप-जानीते अप लपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च (२४) । १ । ३ । ४५ ।

सर्पिषोऽनु-जानीते सर्पिषा उपायेन प्र-वर्त्ततइत्यर्थः ।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ।

शतं सञ्जानीते अवेक्षतइत्यर्थः । शतं प्रति-जानीते
अङ्गीकरोत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सा-

(२३) वृत्त्यादिष्वेवार्थेषु प्रोपाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तेरन्वा तदर्थत्वाभावाच्च तद्ध ।

(२४) अनुपसर्गाज्ज्ञः (२६५४०) इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनु-जानीते इति
सोपसर्गार्थमिदम् ।

मर्त्यादिकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा
सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु

वदः । १ । ३ । ४७ ।

उपसम्भाषोपमन्त्रणो धातोर्वाच्चे इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे-
वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्वनम् ।
भृत्यानुप-वदते सान्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते ।
यत्ने । चेत्ने वदते । विमतौ । चेत्ने वि-वदन्ते । उपम-
न्त्रणमुपच्छन्दनम् । उप-वदते प्रार्थयतइत्यर्थः ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।

मनुष्यादीनां सम्प्रयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्र-
वदन्ते ब्राह्मणाः । नेह सम्प्र-वदन्ति खगाः ।

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ।

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्कर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात् । अनु-
वदते (२५) कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् उक्तमनु-वदति ।
व्यक्तवाचां किम् अनु-वदति वीणा ।

विभाषा विप्रलपे । १ । ३ । ५० ।

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । वि-
प्र-वदन्ते वि-प्र-वदन्ति वा वैद्याः ।

(२५) अनुः सादृश्ये तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगेऽपि शेषविवक्षया षष्ठी ।

अवाङ्गः । १ । ३ । ५१ ।

अव-गिरते । गृणातिस्त्वपूर्वो न प्र-युज्यत एवेति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ।

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रति-जानीतइत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति ग्रासम् ।

उदञ्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ।

धर्म्ममुच्चरते उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् वाष्प-उच्चरति उपरिटाङ्गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ।

रथेन सञ्चरते ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतु-
र्थ्यर्थे । दास्या सं यच्छते । पूर्वसूत्रे समइति षष्ठी तेन
सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदा चरते ।
दास्या सम्प्र-यच्छते ।

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ।

स्वकरणं स्वीकारः । (२६) भार्यामुप-यच्छते ।

(२६) स्वकरणमित्यत्र विकल्पेन त्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वैत्यतो
(४८८८५०) वेत्यनुवृत्तेः । स्वीकारश्च भार्यास्वीकारोऽन्यस्वीकारो वेत्यत्र
नाप्यहस्तेन “शस्त्राण्युपायंसत जितराणीति” भट्टिः सङ्गच्छते ।

विभाषोपयमने । १ । ३ । ५६ ।

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपा-
यंस्त वा उद्बोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे (२७) उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यङ्गित्वम् (२८) ।

ज्ञाशुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ।

सनन्तानामेषां (२६) प्राग्वत् । धर्म्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
सुस्मृर्षते । दिदृक्षते ।

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ।

पुतमनु-जिज्ञासति । पूर्वसूतस्यैवायन्निषेधः अनन्तरस्येति
न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनु-जिज्ञासते सर्पिषा प्रव-
र्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सनः (उ२५५४०) इति तङ् । अकर्म-
काच्चेति (उ२५१४०) केवलाद्विधानात् ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ।

आभ्यां सनन्ताच्छ्रुवउक्तञ्च स्यात् । प्रति-शुश्रूषति । आ-शु-

(२७) नवेति विभाषेति (२१४०) सूत्रभाष्ये पूर्वप्रतिषेधस्योद्बोद्धत्वादाह
गन्धनाङ्गे इति सूचनार्थे इत्यर्थः ।

(२८) यमोपयमे इति (उ२४६४०) पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः ।

(२९) अपङ्गवे च इति (उ२५१४०) ज्ञाधातोरर्त्तिशुद्धिशिष्यच्चेति (उ२५६४० वा०)
शुद्धशिष्यालोः तङ्ः सिद्धत्वेन पूर्वत्वनः (उ२५५४०) इत्यनेन सप्तमेभ्य
स्तेभ्योऽपि तङ्ः सिद्धावपि विषयान्तरे तङ् विधानार्थमिदम् ।

श्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्सादेव । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते ।
शदेः शितः (७६०४०) म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (७१५४४०) (३०)
व्याख्यातम् ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ।

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।
एदिधिषते । शिशयिषते । नि-विविचते । पूर्ववत्किम् ।
बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो (३१) नेत्यनुवर्त्य वाक्य
भेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति ।
आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य (७२१४०) । एधाञ्चक्रे ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपालेषु । १ । ३ । ६४

प्र-युङ्क्ते । उप-युङ्क्ते । खराद्यन्तोपसर्गादिति (३२) वक्त-
व्यम् * । उद्युङ्क्ते । नि-युङ्क्ते । अयज्ञपालेषु किम् ।
इत्थं न्यञ्चि पात्राणि प्र-युनक्ति ।

समः क्षणवः । १ । ३ । ६५ ।

सं-क्षणं ते शस्त्रम् (३३) ।

(३०) भवादौ शदधातुस्तदादौ च ऋधातुस्तत्सत्ते सत्वे व्याख्याते ।

(३१) सनो नेति न सूत्रं किन्तु नानोर्ज्ञात्यतो (७२५४४०) नेति
पूर्ववत्सन इत्यतः सनइत्यनुवर्त्य योगविभागात् सनो नेत्यन्यथात्तद-
र्थकं भाष्यवाक्यम् ।

(३२) खरवर्णएवाद्यन्तयोर्यस्य तस्मादुपसर्गादित्यर्थस्तेन दुर्निर्भ्यां समञ्च नेति
बोध्यम् ।

(३३) समगच्छन्तीत्यत्र (७२४६४०) क्षणधातुमपठित्वा पृथक्स्वरूपकरणं स-
कर्मकादपि तद्विधानार्थमिति ध्वनयमुदाहरति सं-क्षणं ते शस्त्रमिति ।

भुजोऽनवने (३४) । १ । ३ । ६६ ।

ओदनं भुङ्क्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः । “बभुजे पृथिवीपालः
पृथिवीमेव केवलात्” । “दृष्ट्वा जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते” ।
इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् महीभुनक्ति ।

शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने । १ ।

३ । ६७ ।

ग्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत्तृग्यन्ते-
नोच्यतेऽणौ यत्कर्म कारकं स चेत्तौ कर्त्ता स्यान्-
त्वाध्याने (३५) । णिचक्ष्येति (७।७०।४०) सिद्धेऽकर्त्तभिप्रायार्थ-
मिदम् । कर्त्तभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति (७२६०।४०)
विकल्पो, (३६) ऽणावकर्मकादिति (७२६४।४०) परस्मैपदे च
परत्वात्प्राप्ते पूर्णविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते (३७) कर्त्तृस्थ-

(३४) अवनं पालनम् अत्र अदनइति वक्तव्येऽनवने इतिपर्युदासग्रहणं
भुजेरौधादिकस्यैव ग्रहणार्थं तथा च अवनभिन्नार्थे उपभोगादावर्थेऽपि
तद्व्यतिरेकं तदेतदुद्धारणे स्वयमेव स्पष्टीचकार ।

(३५) इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि शेरान्तेपदमित्येकं, तच्च स्यादित्यने-
नान्वितम् अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं, तत्र कर्मशब्दः
क्रियः परः “कर्म क्रियेति” कोषात् तथाचाणौ या क्रिया सैव चेत्
ग्यन्तेनोच्यतइत्यर्थः, स कर्त्तेति तृतीयं अणौ यत् कर्म णौ चेदिति
सर्व्वेभवातुवर्त्तते कर्मशब्दस्यात्र कारकविशेषपरइत्याशयेन व्याचष्टे
अणौ यत् कर्मेत्यादि । अनाध्याने इति चतुर्थं, व्याचष्टे नत्विति
अध्याननुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ।

(३६) विकल्पे इति परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेण संबध्यते ।

(३७) इदमेवेष्यते इति । स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्यादौ विभाषोपपदेने-
त्यस्य (७२६०।४०)विषयः । दर्शयते राजेत्यादौ शेरणावित्यस्यावकाशः ।

भावकाः (३८) कर्तृस्यक्रियास्योदाहरणम् । तथा हि पश्यन्ति
(३९) भवम्भक्ताः चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणां-
शत्यागे (४०) पश्यति भवः विषयो भवतीत्यर्थः । ततो (४१)
हेतुमस्मिन् । दर्शयन्ति भवम्भक्ताः पश्यन्तीत्यर्थः । पुनरर्थ-
व्यस्था-(४२)-विवक्षायाम् । दर्शयते भवः । इह प्रथमाद्विती-
ययोरवस्थयोर्द्वितीयाचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः (४३) तत्र तृतीयक-

- शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यादौ अणावकर्म्मकादित्यस्य (उ३६४४८०)
विषयः लावयति केदारः स्वयमेवेति शेरणावित्यस्य (उ३५६६४०) विषयः ।
तत्र हि लूयते केदारम् स्वयमेवेति द्वितीयकक्षायामकर्म्मकमिति भावः ।
(३८) अपरिस्सन्दनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्सन्दनसाध्या तु क्रिया ।
साधनञ्च कारकं तत्र गमनारोहणादौ सपरिस्सन्दन एव कर्त्ता क्रियां
साधयति अवर्णदर्शनादिकं तु सन्दनरहितोऽपीत्यनयोर्भेदादाह
कर्त्तृस्यभावका इत्यादि ।
(३९) कर्त्तृस्यभावकमुदाहरति पश्यन्तीति सन्दनं विनापि धात्वर्थदर्शनादेः
साध्यत्वात्तथात्वम् ।
(४०) प्रेरणांशेति कर्मणः शौक्यविवक्षया तदीयव्यापारमात्रस्यैव
वाच्यत्वे इत्यर्थः ।
(४१) ततः त्यक्तप्रेरणांशाद्भातोऽित्यर्थः ।
(४२) पुनरर्थव्यस्थेति उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवृत्तिरिति न्यायात्
णिचो न निवृत्तिरिति द्योतनाय स्वार्थस्येत्युक्तम् एवञ्च स्वार्थ एव
णिजिति फलितार्थः ।
(४३) तुल्योऽर्थ इति प्रथमाद्वितीययोश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारबोधकत्वा-
विशेषात् तृतीयचतुर्थ्योस्तु चाक्षुषज्ञानरूपफलमात्रबोधकत्वविशेषाच्च
तुल्यत्वम् ।

क्षायां (४४) न तङ् क्रियासाम्येऽपि (४५) अणौ कर्म्मकारकस्य
णौ कर्त्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यान्तु तङ् द्वितीयामादाय (४६)
क्रियासाम्यात् प्रथमायाङ्कर्म्मणो भवस्येह कर्त्तृत्वाच्च । एव-
मा-रोहयते (४७) हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आ-रोहति हस्तिनं
हास्तिकाः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आ-रोहति (४८) हस्ती
न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो (४९) णिच् । आ-रोहन्ति आ-
रोहन्तीत्यर्थः । ततआ-रोहयते (५०) न्यग्भवतीत्यर्थः ।
यद्वा (५१) । पश्यन्त्या-रोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः
कर्मणएव हेतुत्वारोपासिच् । दर्शयति भवः आ-रोहयति
हस्ती पश्यतआरोहतस्य प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्या-

- (४४) प्रथमाद्वितीयोर्ण्यन्तत्वाभावात् प्रसक्तिर्नास्तीत्यतस्तृतीयकक्षायाभि-
त्युक्तम् ।
- (४५) क्रियासाम्येऽप्रोति प्रथमकक्षया तुल्यार्थत्वेऽपि द्वितीयकक्षाया अण्य-
न्तावस्थाया ज्ञानरूपार्थस्य कर्म्मभावात् णौ कर्त्तुः भक्तस्य द्वितीय-
कक्षायां कर्म्मत्वाभावाच्च ।
- (४६) द्वितीयामादायेति तथा च अणौ या क्रिया चाक्षुषज्ञानात्मिका
द्वितीयकक्षास्या सैव श्यन्तेनोच्यते, तृतीयायाः प्रथमासाम्यात् प्रथम
क्रियायां कर्म्मणो भवस्य कर्त्तृत्वाच्च तङिति फलितम् ।
- (४७) कर्त्तृस्यक्रियाकसुदाहरति एवमा-रोहयते हस्तीति ।
- (४८) प्रेरणांशत्यागे उदाहरणमा-रोहति हस्तीति ।
- (४९) तत इति निवृत्तप्रेषणात् अविवक्षितन्यग्भावात्तुल्यव्यापाराद्वातो
रित्यर्थः ।
- (५०) पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायासुदाहरति आ रोहयते इति तत्र क्रियासाम्य-
तडादिकं प्राग्वत् ।
- (५१) एवं निवृत्तप्रेषणपक्षसुपपाद्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यद्देति ।

न्तत्प्रकृतिभ्याञ्च उपान्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोऽस्यागे दर्शयते
आ-रोहयते इत्युदाहरणम् अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे
द्वितीयकक्षायान्न तद्ध् समानक्रियात्वाभावास्मिजर्थस्याधि-
क्यात् । अनाध्याने किम् स्मरति वनगुह्यं कोकिलः ।
स्मरयति वनगुह्यं उक्तं त्वत्पूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।
भीष्मरोहेतुभये (७१६४४०) व्याख्यातम् ।

गृध्रिवञ्चरोः प्रलम्बने । १ । ३ । ६६ ।

प्रतारणेऽर्थे गृह्यन्ताभ्यामाभ्याम्याग्वत् । माणवकं गर्हयते
वञ्चयते वा । प्रलम्बने किम् श्वानङ्गर्हयति अभिकाङ्क्षा-
मस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः । लियः
सम्माननशालीनीकरणयोश्च (७१६४४०) व्याख्यातम् ।

मिथ्योपपदात्कञोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ।

णेरित्येव (५२) । पदस्मिथ्या कारयते स्वरदिदुष्टमसकदु-
च्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् पदं सुष्ठु कारयति ।
अभ्यासे किम् सकृत्पदस्मिथ्या कारयति । स्वरितञितः कर्त्त-
मिप्राये क्रियाफले (७५४०) । यजते । सुनुते । कर्त्तमि-
प्राये किम् ऋत्विजो यजति (५३) । सुन्वन्ति ।

(५२) इह करोतिश्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणञ्च निःसारणं गृह्यन्त्यस्य
तूच्चारणं निःसारणं तच्च सकर्मकमुच्चारयति निःसारयतीत्यर्थः
असकदुच्चारणे धातोर्लक्षणा तत्र आत्मनेपदं द्योतकम् ।

(५३) दक्षिणावेतनादिकं तु न यागफलं स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गाद्युद्देशे-
नैव यागविधानात् अतो दक्षिणादिफलस्य ऋत्विगाभित्वेऽपि न तद्ध्

अपाह्नदः । १ । ३ । ७३ ।

न्यायमप-वदते । कर्तृभिप्राय इत्येव । अप-वदति । णिचञ्च
(७१७०८०) । कारयते ।

समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्ये । १ । ३ । ७५ ।

अग्रन्ये इति कंदः । व्रीहीन् सं-यच्छते । भारमुद्यच्छते ।
वस्त्रमा-यच्छते (५४) । अग्रन्ये किम् उद्यच्छति वेदम्
अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः । कर्तृभिप्राये इत्येव ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः (५५) । १ । ३ । ७६ ।

गाञ्जानीते । अनुपसर्गात्किम् स्वर्गं लोकन्न प्र-जानाति ।
कथन्तर्हि भट्टिः “इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनु-जज्ञे
गमनं सुतस्येति” । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

विभाषोपपदेन (५६) प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ।

‘यस्यार्थस्य असिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति”

हरिवचनात् ।

(५४) आडो यमहनइत्येव (७२४५८०) सिद्धे पुनर्यमोपहृणं सकर्मकार्थमिति
द्योतयद्युदाहरति वस्त्रमा यच्छते इति ।

(५५) अकर्मकाज्ञेत्येव (७२५१८०) सिद्धे सकर्मकार्थमारब्धः ।

(५६) उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तडः प्राप्नौ विभाषेयम् ।
नव्यास्तु क्रियाफले इत्येवात्रानुवर्तते तथाच परणे कर्तृणे वा फले
उपपदेन द्योतिते प्राप्ताप्राप्तविभाषेत्याहुः तेन पितृस्वर्गकामइष्टा-
पूर्त्तेन नृयजेतेति सिद्धं तत्र पितृस्वर्गकाम इत्युपपदेन फलस्य परगा-

स्वरितजितइत्यादि (७५४०) पञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं विहित-
न्तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते
वा स्यात् । स्वं (५७) यज्ञं यजति यजते वा । स्वङ्कटङ्करोति
कुरुते वा । स्वम्पुतमप-वदति अप-वदते वा । स्वं यज्ञङ्कारयति
कारयते वा । स्वं ग्रीहिं सं-यच्छति सं-यच्छते वा । स्वाङ्गा-
ञ्जानाति जानीते वा ।

इत्यात्मनेपदम् ।

मित्यद्योतनात् एतेन प्रकृतस्थलसमर्थनार्थं स्वरितजितः कर्त्तृभि-
प्राये क्रियाफले इति (७५४०) सूत्रेऽभिप्रायशब्दस्य इच्छापरतायाः कल्प-
नेन कर्तृगामित्वेन विवक्षाविवक्षाभ्यां पदव्यवस्थेति वदन् शब्दचिन्ता-
मणिकृत् परास्तः । किञ्च पितृस्वर्गकाम इति शब्देन श्रुत्या परगा-
मिफलस्यैवोद्देश्यताबोधनात्तन्नासमर्थनमपि अकिञ्चित्करम् । तत्सत्त्वं
प्राथमिकमित्यादिशब्दशक्तिप्रकाशिकोक्तिरपि साहसिक्येव पदव्यव-
स्थापकसूत्रस्यैव प्राथमिकत्वकल्पनेऽव्यवस्थापत्तेरतोऽनेनैव सूत्रेण
परगामिन्यपि फले उपपदेन द्योतिते विभाषेति बबोऽनपङ्गतिराद-
रणीया ।

(५७) स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थमात्मार्थं यज्ञं यजते इत्याद्यपि ग्राह्यम् ।

शेषात् (१) कर्त्तरि परस्मैपदम् (उ५४०) । अन्ति ।

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७६ ।

कर्त्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनु-करोति परा-करोति । कर्त्तरीत्येव भावकर्मणोर्भा भूत् । नचैवमपि कर्मकर्त्तरि प्रसङ्गः कार्य्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत् कर्मवत् कर्मणा (उ२७४४०) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य (२) बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे (३) तु कर्त्तरि शब् (उ७४४०) इत्यतः शेषादित्यतश्च (उ५४४०) कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता न तु कर्मकर्त्ता तत्वेति व्याख्येयम् ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ।

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् (४) । अभि-क्षिपति ।

प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ।

प्र-वहति ।

(१) अनुदात्तङितः (उ४४४०) इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमात् न तत् परस्मैपदस्य सम्भवः तथा च कर्त्तरि परस्मैपदमित्येतावतैव नियमसम्भवे शेषादिति पदं स्पष्टार्थम् ।

(२) अस्य अनुपराभ्यामिति सूत्रविहितस्येत्यर्थः । अतएव कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे (२७४४०) कार्य्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति ।

(३) शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति (२४०४०) शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्रातिदेशेति ।

(४) स्वरितेत्त्वाऽभयपदसिद्धौ कर्त्तृगेऽपि फले परस्मैपदार्थमारम्भः ।

परैर्हृषः (५) । १ । ३ । ८२ ।

परि-मृष्यति । भौवादिकस्य तु । परि-मर्षति । इह परेरिति
योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ।

वि-रमति ।

उपाञ्च । १ । ३ । ८४ ।

यच्चदत्तमुप-रमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।

विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ।

उपाट्मेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उप-रमति उप-रमते वा
निवर्त्ततइत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्योः । १ । ३ । ८६ ।

एभ्यो ग्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचञ्च(उ१७०४०)इत्यस्याप-
वादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुः-
खम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः ।
द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्वावयति स्यन्दयतीत्यर्थः (६) ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ।

(५) स्वरितेत्वाडुभयपदे प्राप्तेऽयमारम्भः कर्तृणे फले परस्मैपदार्थः ।

(६) प्रुद्रुसुवां चलनार्थतयोत्तरस्त्वैव ग्रहणे सिद्धेऽत स्तुत्वे पुनर्ग्रह-
णमर्थान्तरार्थं तद्द्योतयन् विदुषोतिप्रपयतीति, विलापयतीति, स्यन्दय-
तीति च ।

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ।
 अदेः प्रतिषेधः * । आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति (२५६४०)
 कर्मत्वम् आदिखाद्योर्नेति (२५८४० वा०) प्रतिषिद्धम् । निगरण-
 चलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः शेषादिति (७५४०) अक-
 र्ताभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना ।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ।

ण्यन्तात्परस्मैपदं (७) स्यात् । शेते वृष्णस्तङ्गोपी शाययति ।

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहृचिनुतिवद-

वसः । १ । ३ । ८९ ।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे
 चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिस्त्रलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन
 प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आ-यामयते । आ-यासयते ।
 परि-मोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते ।
 घेष्ट उपसंख्यानम् * । “धापयेते शिशुमेकं समीची” (८) ।

(७) क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेन तद्धि प्राप्ते परस्मैपदार्थमारम्भः अणा-
 विति किं हेतुमण्यण्यन्तादकर्मकात् पदनियमो मा भूत् तेन आरो-
 ह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आ-रोहयते न्यग्भवतीत्यत्र न परस्मैपदम्
 बुधादिहृत्वात् (७२६३५०) इह चोरित्वनुवर्त्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमणि-
 जेव संभवति । तथाच तदन्तादेवायं विधिरेवं च अणाविति प्रतिषेधः
 प्रत्यासत्त्या हेतुमणिचएव न्यायः तेन बुधादिण्यन्ताद्धेतुमण्यौ च
 परस्मै पदं भवत्येवेति भाष्ये स्थितम् । तत्त्वः ।

(८) समीची इति प्रथमाद्विवचनम् ।

अकर्तृभिप्राये शेषादिति (उ५४०) परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान् पाय-
यति पयः । “दमयन्ती कर्मनीयता मदम्” । भिक्षा वासयति ।
वा क्यषः (उ२२८४०) । लोहितायति-लोहितायते । द्युङ्गो लुङि
(उ७७४०) । अद्युतत्-अद्योतिष्ट । दृङ्गः स्यसनोः (उ७९४०) ।
वर्त्यति । वर्त्तिष्यते । विट्त्वति । विवर्त्तिषते । लुटि च
कृपः (उ८०४०) । कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्-
ष्यति । कल्पिष्यते-कल्ष्यते । चिक्लृप्ति चिकल्पिषते-
चिक्लृप्ते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

समाप्ता पदव्यवस्था ।

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । भावकर्मणोरिति (उ२४०४०) तङ् ।

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।

धातोर्थ्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिसार्वधातुके परे (१) ।
भावो भावना (२) उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकल (३)
धातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामा-
नाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः (४) । तिङ्वाच्य (५) भावनाया

(१) धातोरेकाच (उ२०६४०) इत्यतः धातोरिति चिण् भावकर्मणोरित्यतः
(उ२६८८०) भावकर्मणोरिति चातुबर्त्तते ।

(२) अनुवृत्तं भावपदं व्याचष्टे भावनेति उत्पत्त्यर्थकाङ्गवतेर्षिजन्नादचि
भाव इति पदं सिद्धमिति भावः ।

(३) सकलेति 'फलव्यापारयोर्धातुरि'त्युक्तेः "व्यापारो भावना सैवोत्पादना-
सैवच क्रिया" इत्युक्तेः तथार्थतेति भावः । व्यापारस्य फलसामानाधि-
करण्येऽकर्मकत्वं फलव्यधिकरणत्वे सकर्मकत्वमिति भेदः "फलव्या-
पारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत"
इत्युक्तेः ।

(४) लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृधर्माभिधायिनएव संभवति न तु
भावाभिधायिनइत्याशयेन व्याचष्टे युष्मदित्यादि शेषे प्रथम (उ७४०)
इत्यस्य तु युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे प्रथम इति न व्याख्यानं किन्तु मध्य-
मोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानमित्याशयेनाह प्रथमेति ।

(५) तिङ्वाच्येति घञादिवाच्यायास्तु सत्वरूपतैव ।

“साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञ इति निबन्धन” इति

हर्ष्युक्तेरिति भावः । अतएव पाकं पाकौ वा करोतीत्यादौ द्वितीया

संख्याद्वयः “कदभिहितो भावो द्रव्यवत्काशते” इति भाष्योक्तेः

लिङ्गरूपात्त्वयित्वं च प्रकृते द्रव्यत्वं सत्वरूपायाश्च तस्या न तथात्वं

“क्रिधा न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।

असत्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतामिति” हर्ष्युक्तेः ।

असत्वरूपत्वेन द्वित्याद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किंत्वेकवचन-
सेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन (६) संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्त्तरि
तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ।

स्यसिच्सीयुट्तासिष् भावकर्मणोरुपदेशेऽज-
भानग्रहदृशां वा चिखदिट् च । ई । ४ । ई२ ।

उपदेशे योऽच्(७)तदन्तानां हनादीनाञ्च चिणीवाङ्कार्यं(८)

(६) भावाख्याते एकवचास्य न सार्वत्रिकत्वम् उद्गासिकाः आस्यन्ते
हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्योदाहरणे बह्वचनस्यापि दर्शना-
दित्याशयेनाह तस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्युक्तम् । उभयत्र धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां
एवलि कदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका
इत्यनयोर्बहुत्वविवक्षया तयोरुपमानत्वेन तदुपमेयेऽपि आस्यन्ते
शय्यन्ते इत्यत्र बह्वचनमुद्गाणां यादृशासनानि हतानां यादृशशय-
नानि तादृशानि आसनशयनानीति बोधात् उभयोस्तुल्यरूपस्यक-
त्वम् । प्रपञ्चस्त्वस्मात्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

(७) उपदेश इत्यजादीनां हन्द्दनिर्दिष्टत्वेऽप्यचरव विशेषणम् नत्वन्ते-
षामभिव्यभिचारादित्याशयेनाह उपदेशे योऽजिति उपदेशेऽजना-
नामिति तु नीत्तं तथामति गिजन्तानामुपदेशाभावात् तेभ्यो न
स्यात् साक्षादुच्चारणं हि उपदेशः सच णिच एव नतु गिजन्तस्य ।

(८) चिणीव चिखदिति सप्तम्यन्तादिति स्यादिषु सप्तमीनिर्देशादि-
त्याशयेनाह चिणीवेति तदङ्गावनिर्देशात् परिगणितकार्याण्येव
भवन्ति यदाहुः

“चिखदृद्धिर्युक् च हल्लेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा विणीति ।

इट् चासिङ्गस्तेन मे लुप्यते णित्यन्तायं वल्निमित्तोऽविधातोति” ॥

अयमर्थः चिखदित्यतिदेशादृद्धादिकं भवति तथा च भाषितेत्यादौ
वृद्धिर्दायितेत्यादौ युक् घानिष्ठतेऽत्यादौ घत्वं गत्यन्तात् शभेः

वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्म्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीना-
मिडागमञ्च । अयमिट् चिण्वङ्गावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे
न । इडाङ्धातुकइत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणन्तेतरेषामव्य-
भिचारात् । चिण्वङ्गावाङ्दृङ्विः । भाविता-भविता । भावि-
ष्यते-भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट-
भविषीष्ट ।

चिण् भावकर्म्मणोः । ३ । १ । ईई ।

हेचिण् स्याङ्गावकर्म्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभा-
विष्यत-अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्म्मणि न द्वितीया । अनुभू-
यते आनन्दचैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्-
अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भाव-
याम्भूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इटएत्वे च कृते
हएतीति (७२७४०) हत्वन् तासिसाहचर्यात् अस्तेरपि
व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ।
भाविता । चिण्वदिट्आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पञ्चे ।
भावयिता । भाविष्यते-भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत ।
भाव्यत । भाविषीष्ट-भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्-

शामिता-शमितेत्यादौ चिस्सुलोरिति (७२७२४०) मितामुपधाया वा
दीर्घः । ख्यन्तादिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वेन अनिटोति (७६८४०)
निषेधाप्रवृत्तेर्णिलोपः । भू ता इति स्थिते परमपि बलादिलक्षणाभितं
बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति यतोऽयं नित्यः बलनिमित्तस्तु इट् तत्र
न प्रवर्तते सएव अविषाती णिचो लोपाहेतरित्यर्थः ।

अभावविधाताम् । बुभूष्यते । बुभूषास्यक्रे । बुभूषिता ।
 बुभूषिष्यते । बोभूयते । यङ्लुगन्तात् । बोभूयते । बोभु-
 वास्यक्रे । बोभाविता बोभविता । अङत्सार्व्येति (उ५।४०)
 दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता-स्तोता । स्तावि-
 य्यते-स्तोय्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् ।
 गुणोऽर्त्तीति (उ६।६४०) गुणः । अर्य्यते । स्मर्य्यते । सस्मरे ।
 परत्वाद्वित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रह-
 णाच्चिखदिट् । आरिता-अर्त्ता । स्मारिता-स्मर्त्ता । गुणोऽ-
 र्त्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् (उ६।६४०) नेह गुणः । संस्क्रि-
 यते । अनिदितामिति (१७७४०) नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु वन्द्य-
 तै । सम्प्रसारणम् । इज्यते । अयङ्यि कङिति (उ२।०४०) । श्रय्यते ।

तनेतेर्य्यकि । ६ । ४ । ४४ ।

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते-तन्यते । ये विभाषा
 (उ६।४०) । जायते-जन्यते ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ।

तपश्चेद्विष्णुं स्यात्कर्मकर्त्तव्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन पाप-
 कर्त्तृ तेनाभ्याहतमित्यर्थः । कर्मणि (६) लुङ् । यद्वा पापेन
 पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः । घुमास्येतीत्त्वम् (उ१।१६४०) । दीयते ।
 धीयते । आदेच (उ६।४४०) इत्यत्राश्रित्येति कर्मधारयादित्स्व ज्ञक-
 शकारादौ निषेधः एषादिशिच्चाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले

(६) कर्मवत् कर्मणेत्यनेन (उ२।७४४०) कर्मकर्त्तुः कर्मवकार्यातिदेशात्
 कर्मणीति उक्तम् ।

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ।

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, जिति-णिति-कृति च ।
 दायिता-दाता । दायिषीष्ट-दासीष्ट । अदायि । अदायि-
 षाताम्-अदिषाताम् । अधायिषाताम्-अधिषाताम् । अग्ला-
 यिषाताम् अग्लासाताम् । हन्यते । अचिस्सलोः (७१८६४०६०) इत्यु-
 क्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति (१५८४०) कुत्वम् । घानिता-हन्ता ।
 घानिष्यते-हनिष्यते । आशीर्लिङि । बधादेशस्यापवादः
 श्रिण्वङ्गावः आर्द्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् ।
 घानिषीष्ट । पक्षे । बधिषीष्ट । अधानि । अधानिषाताम्-
 अहसाताम् । पक्षे । बधादेशः । अबधि । अबधिषाताम् ।
 अधानिष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशा-
 द्बधादेशः स्यादिति वाच्यम् अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्येवाति-
 देशात् । मृच्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् प्रकृतस्य बलादि-
 लक्षणस्यैवेटोग्रहोऽलिटीत्यनेन (७१५८४०) दीर्घविधानात् ।
 ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रही-
 षीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते ।
 अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः किच्चादन् । अहृक्षाताम् ।
 गिरतेर्लिङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथाहि । चिण्वदिटो
 दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् द्वितीयेऽत्विटि वृत्तो वेति (७१०४०)
 वा दीर्घः । अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एषान्तयागां लत्वगदत्वं
 द्वित्ववयश्चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः (१०) ।

लिङ्सिचोरिति (७१४६४०) विकल्पादिङभावे उच्चेति (७६१४०) किञ्चम् रपरत्वं हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । इणः षीध्वमिति (७२६४०) नित्यण्टत्वम् । अगीर्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ (११) उक्तषण्वत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

“इङ्दीर्घश्चिण्णदिङ् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकन्तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्” ॥

हेतुमस्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । श्रम्यते मोहो मुकुन्देन ।

चिस्समलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ई । ४ । ६३ ।

चिण्णपरे णामुत्परे च णौ मितोमुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो (१२) मितां ह्रस्व एव (७१७४४०) तु न विकल्पितः ण्यन्तासौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः (१३) सिद्धयति ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वतासिद्धे न (१४) स्थानिवदित्यव-

विभाषे टइत्यनेन (७६५४०) षणां ढत्वे द्वादश द्वादशानां मध्ये अनचि चेति (३२४०) षणां ढस्व षणां ध्रस्व च द्वित्वे द्वित्वरहितैः सह चतुर्विंशतिः मयइति (३६४०) षष्ठीतिपक्षे वकारस्यापि द्वित्वं त्वष्टचत्वारिंशत् अनचि चेति (३२४०) मकारस्य द्वित्वे षण्वतिरित्यर्थः ।

(११) अचोरहाभ्यामिति (३८४०) ढस्व द्वित्वे द्वयोरपि वस्य यणोमय (३६४०) इति द्वित्वे चत्वारि, चतुर्णामपि मस्य अनचि चेति (३२४०) द्वित्वे अष्टावित्यर्थः ।

(१२) जनीजृषेत्यादिना (७८५४०) मित्यंशकानां यो ह्रस्वः प्रक्रान्त इत्यर्थः ।

(१३) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे व्यवधानादिति भावः ।

(१४) न पदान्तेति (३५४०) सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

‘एभ्य द्विर्च्चनसवर्णांनुस्वारदीर्घजञ्चरः (१५) प्रत्याख्याताः ।
 णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणञ्चेदस्मास्त्विति तदा-
 शयः । शामिता--शमिता--शमयिता । शामिष्यते-शमिष्यते-
 शमयिष्यते । यङन्तास्मिच् । शंशम्यते । शंशामिता-मंशमिता-
 शंशमयिता । यङ्लुगन्तास्मिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु । यङ-
 न्ताञ्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । गत्यन्तत्वाभावे ।
 शम्यते मुनिना ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३

। ३४ ।

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि, जिति-णिगिति-कृति च । अशमि ।
 अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् अगामि । मान्तस्य किम्
 अवादि । अनाचमेः किम् अचामि । अनाचमिकमिवमीना-
 मिति वक्तव्यम् * । चिणि आयादय इति (७५७८०) णिङ्भावे ।
 अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । बध हिंसायाम् ।
 हलन्तः । जनिवध्योरिति (७१२३४०) न वृद्धिः । अबधि ।
 जाग्रोऽविचिण्वलङ्कित्स्वित्युक्तेः (७१२४८०) न गुणः । अजागारि ।

भञ्जेञ्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ।

नलोपो वा स्यात् । अभाजि-अभञ्जि ।

(१५) भाष्यकृता तु त्रिपादीस्ये दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं पूर्वोदादिद्वयेन
 न प्रवर्तते इत्यवस्य न यदान्तेत्यादिद्वये (१५८०) द्विर्च्चनादयः
 प्रत्याख्यातास्तदाह द्विर्च्चनेत्यादि ।

विभाषा चित्तमुलोः । ७ । १ । ई६ ।

लभेर्नुमागमो वा सात् । अलम्भि-अलाभि । व्यवस्थितवि-
कल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं लुप् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणान्तु

“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्ष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः” ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामन्नीयते-ह्रियते-कृष्यते-उह्यते ।
बोध्यते माणवकन्धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते,
माणवकमोदनः, माणवकओदनं वा । देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते ।
अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार-
दूष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तान्तु
प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया ।

यदा सौकार्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वङ्कुरणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्त्तरि लकारः । साध्यसिञ्चनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्याली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्त्तरि तु (१) ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।

कर्मस्थया (२) क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिखदिटः स्युः । कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् ।

“प्रवृत्तिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति” ॥

- (१) वाक्य अनुरन्धानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कर्मकार्यातिदेशकसूत्रमवतारयति कर्त्तरि इति ।
- (२) कर्मस्थया कर्मभावस्थया क्रियया फलेन “फलव्यापारयोर्धातु” इत्युक्तेः “धातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्तेः श्वेत्यर्थः तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदं “कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवदि” इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः” इत्युक्तेः कर्मस्था कर्मभावस्थाः । गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः “कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः” इत्युक्तेः ।

स्निङ्ग्राशिष्यङिति (उ४६१८०) हिलकारकारकाल्ल(३) इत्यनुवृत्तेः
भावे प्रत्यये च कर्तृकर्तृकारेणानुपस्थितेः । अतएव कृत्यक्त-(४)-
खलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुच्छ-
लेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्या क्रिया विकृतिर्हिधाभवनञ्च ।
सैवेदानीङ्कर्तृस्या न तु तत्तल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वा-
वस्था(५) भेदोपाधिकन्तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य
व्यवहारः । कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यामुल्यक्रिये पूर्वो-
क्ते(उ२७४८०) साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । गच्छति ग्रामः । चारोहति
हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति अद्धाति वा । यत्र कर्म-
णि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा
हिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्या क्रिया नेतरत्व(६) । नहि पक्वा-

- (३) व्यत्ययोवृद्धल(उ४६१८०) स्निङ्ग्राशिष्यङिति सूत्रयोः सन्विजातद्विल-
कारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः ।
(४) कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र कृत्यग्रहणं प्रायिकं सिनोप्रासद्व्यादौ कर्मकर्तरि
क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम् ।
(५) वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति
तथाचावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तुः कर्मस्य क्रियया तुल्यक्रियत्वं
मिति भावः ।
(६) नेतरत्वेति ।

‘निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः’ ॥

इतिहर्त्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो
न तु तद्रहिते प्राप्यइति हर्त्युक्तः सिद्धान्तो द्योतित इति भावः ।

प्रकृतशुद्धिष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोति-
कत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्था तेन कारिष्यते घट इत्यादि ।
यत्पार्थत्वे तु नैतत्सिद्धेयत् ज्ञानेच्छादिवद्यत्तस्य कर्तृस्थत्वात् ।
एतेन “अनुव्यवस्यमानेऽर्थे” इति व्याख्यातम् कर्तृस्थत्वेन यग-
भावाच्छ्रानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावय-
ञ्ज्ञानश्च नत्वात्मनेपदम् । सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामन्नयति । दुहिपच्योर्बहुलम् (७)
सकर्मकयोरिति वाच्यम् ।

न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।

एषाङ्कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ नस्तः । दुहेरनेन ढकएव निषेधः ।
चिण् तु विकल्पिष्यते । शप्लुक् । गौः पयो दुग्धे (८) ।

अचः कर्मकर्त्तरि । ३ । १ । ६२ ।

अजन्तात् ह्येचिण् वा स्यात् कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे ।
अकारि-अकृत ।

अच (६) । ३ । १ । ६३ ।

(७) द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामप्यन्यस्य कर्म-
णोविद्यमानतया सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(८) “गौणे कर्मणि दुह्यादे” रित्युक्तत्वात् गौणकर्मण एव दुह्यादेः कर्तृत्व-
विवक्षा न्यादेस्तु मुख्यकर्मण एव तथात्वमिति द्योतयन्नुदाहरति
गौः पयो दुग्धे इति न तु गां पयोदुग्धे इति अत्र यक्चिणोर्नि-
षेधः आत्मनेपदं तु नित्यमेवेति बोध्यम् ।

(९) कर्मकर्त्तर्येव दुहः ह्येचिण् वा स्यात् कर्मणि तु नित्यमेवेत्यर्थः ।

अदोहि । पक्षे कः । लुग्वेति (उ६२४०) पक्षे लृक् । अदुग्ध-
अधुक्षत । उदुम्बरः (१०) फलम्पच्यते । सृजियुज्योः श्यंसु * ।
अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता बज्जलङ्कर्मवत् यगपवादश्च (११)
श्यन्वाच्य इत्यर्थः । सृजेः अङ्गोपपन्ने कर्त्तव्येति वाच्यम् * ।
सृज्यते सृजन्मन्तः अङ्गया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि ।
युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । भूषाकर्मकिरादिसनाञ्चान्यवात्म-
नेपदात् * । भूषावाचिनां किरादीनां सनन्तानाञ्च यक्चिणौ
चिखदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलम-
कृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्त् । गिरते । अगीर्त् ।
आद्रियते । आहत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः (उ५४४०) ।
चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्त्तृस्थत्वेऽपि
करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्य क्रियात्वम् (१२) ।

न रुधः । ३ । १ । ६४ ।

अस्माच्छ्लेष्टिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्त्तरीत्येव । अवा-
रोधि गौर्गोपेन ।

तपस्तपःकर्म कस्यैव । ३ । १ । ८८ ।

(१०) कालउदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्त्तृत्ववि-
वक्षाया मिदमुदाहरणम् ।

(११) यगपवादश्चान्विधानं स्वरार्थम् श्यनो नित्यमाद्युदात्तत्वात् यक्स-
त्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

(१२) पूर्ववत् सनदित्यादिना (उ५५५०) सनः प्रकृतिभूतधातुसंबन्धिपदेन
समं पदव्यवस्थावत् कर्त्तृस्थकर्मस्थव्यपस्थापि द्रष्टव्येत्याशयः ।

कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थएवेति
 वृत्तानुसारिणः । तथ्यते तपस्तापसः अर्ज्जयतीत्यर्थः । तपो-
 नुतापे चेति (उ१६६४०) चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्म-
 कस्येति किम् उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहस्तुनमां
 यक्चिणौ (उ२०६४०) । प्रस्तुते । प्रास्ताविष्ट-प्रास्तोष्ट । नमते
 दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत नमिः । यक्चिणोः प्रति-
 षेधे हेतुमणित्वाच्चिब्रूजासुपसंख्यानम् * । कारयते । अची-
 करत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिखदिट् तु स्या-
 देव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत ।
 भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्चिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणा-
 सुपसंख्यानम् * । पुच्छद्दस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भा-
 वितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षा-
 याम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रति-
 षेधाच्छपचडौ । अग्र्यिग्रन्थिगोराधृषीयत्वात् (उ१८०४०) णिज-
 भावपक्षे ग्रहणम् । अग्र्यति मेखलान्देवदत्तः । अग्र्यते । अग्र-
 यिष्ट । अग्र्यति अग्र्यम् । अग्र्यते अग्र्यः । अग्र्यिष्ट । क्रैयादिक-
 योस्तु (उ१६०४०) । अग्र्यीते । अग्र्यीते । स्वयमेव विकुर्वते सैन्ध-
 वाः बलान्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणः, अकर्मकाच्चेति (उ२४६४०)
 तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः ।
 व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृ-
 षाताम् । व्यकृषत ।

कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३।१६० ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदञ्च ।

आत्मनेपदापवादः । कुष्यति-कुष्यते पादः । रज्यति-रज्यते
वस्त्वम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट (१३) ।
रङ्गिष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रक्रिया ।

(१३) श्यन्सन्वियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यनभावे न प्रवर्तते इत्यात्मनेपदमेवो-
दाहरति कोषिषीष्टेति ।

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ ।

स्मृतिवोधिन्युपपदे (१) भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लङो-
ऽपवादः । स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः (२) । एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ
वृत्तिसम्भवात् ।

न यदि । ३ । २ । ११३ ।

यद्योगे उक्तम् । अभिजानासि कृष्ण ! यदने अभुञ्जमहि (३) ।

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ।

उक्तविषये लट् स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षेद्वा-
त्वर्थः । स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र गाञ्चारविध्यामः । वासो
(४) लक्षणञ्चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लट् । यच्छब्दयोगेऽपि “न
यदीति” बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । परोक्षे लिट् (७८४०) ।

(१) भूतइत्यधिकारे अनद्यतने लङ् (उ१५५) इत्यतोऽनद्यतन इत्यनुव-
र्त्तते । अभिज्ञा स्मृतिरुच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनमिति विग्रहइत्या-
शयेन व्याचष्टे स्मृतिवोधिनोति ।

(२) वत्स्याम इति अवसामेत्यर्थः पश्य मृगोधावतीत्यत्र वाक्यार्थकर्मक-
दर्शनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवास-
रूपवाक्यार्थएव कर्म कृष्णेति सम्बोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणं
तथाच पूर्वोक्तवाक्यार्थरूपनिवासकर्मकं कृष्णसम्बोध्यकं स्मरणमिति
विशिष्टबोधः ।

(३) न यदीत्यत्र लट् : प्रतिषेधे उत्सर्गेण लङित्युदाहरति अभुञ्जमहीति ।

(४) वामोलक्षणं प्रसिद्धत्वात् ज्ञापकमित्यर्थः चारणं लक्ष्यं सहसा बुद्ध्याना-
रोहत्वात् ज्ञाप्यमित्यर्थः ।

चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविज्ञेयादिना पारोक्ष्यम् । “सुप्तोऽहं किल विललाप” । “वज्र जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्” । अत्यन्तापह्नुवे (५) लिङ्प्रत्ययः । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहङ्कलिङ्गान् जगाम ।

ह्रस्वतोर्लिङ् च । ३ । २ । ११६ ।

अनयोरुपपदयोर्लिङ् विषये लङ् स्यात् । चास्मिद् । इति ह अकरोच्चकार वा । श्रवदकरोच्चकार वा ।

प्रश्ने चासन्नकाले (६) । ३ । २ । ११७ ।

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ् विषये लङ् लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् ? । जगाम किम् ? । अनासन्ने तु । कंसञ्जघान किम् ? ।

(५) अपह्नुवोऽपलापस्तत्वात्यन्तिकत्वं तद्धेतोरपह्नुवे भवति । नाहं कलिङ्गमित्यादौ वासहेतोः कलिङ्गगमनस्यापह्नुवादात्यन्तिकत्वं बोध्यम् । कलिङ्गो नाम देशो गन्तुं निषिद्धः

“अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतेः

तस्मिन् देशे त्यया गत्वा चिरं स्थितमिति केनचिदभियुक्ते स आह नाहमित्यादि । यदा तु कलिङ्गेषु अगादत्युक्तः गमनमेवापलपति तदा नात्यन्तिकापह्नुव इति तत्र लङ् न कलिङ्गेषु अगच्छमिति ।

(६) प्रश्ने इति कर्माणि नङ् । भूतानद्यतने परोक्षे इत्यनुवर्जते तदाह लिङ् विषये इति आसन्नकालस्य पञ्चवर्षाभ्यन्तरः तदतीतः कालः विप्रलष्ट इति भेदः । तच्च ।

लट् स्मृ । ३ । २ । ११८ ।

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ।

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

ननौ पृष्टप्रतिवचने (७) । ३ । २ । १२० ।

अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

नन्वोर्विभाषा (८) । ३ । २ । १२१ ।

अकार्षीः किम् ? न करोमि नाकार्षम् । अहन्नु करोमि अहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मै । ३ । २ । १२२ ।

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकमुत्थाऽनुवर्त्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चास्मै न तु स्मयोगे पक्षे यथाप्राप्तम् (९) । वसन्तीह पुरा क्ताताः अवात्सुः अवसन् ऊर्षुर्वा । अस्मै किम् यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने (१०)

(७) पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विपक्षं द्योतयन्नुदाहरति अकार्षीः किमिति प्रश्ने, ननु करोमि भोरित्युत्तरम् ।

(८) नन्वोरिति भूते इत्येव । पक्षे लुङ् ।

(९) पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ् लङोरभावपक्षे लङ्, परोक्षे तु लिट् ।

(१०) भविष्यति गम्यादय (७४१२४०) इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ।

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः ।
निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया
पुरा यास्यति ।

विभाषा कदाकर्ह्याः । ३ । ३ । ५ ।

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते
भोक्ता वा ।

किं वृत्ते (११) लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ।

भविष्यति लङ् वा स्यात् । कङ्कतरङ्कतमं वा भोजयसि !
भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायाङ्किम् । कः पाठ
लिपुत्रङ्गमिष्यति ।

लिप्समानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।

लिप्समानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायाम्भविष्यति
लङ् वा स्यात् । योजन् (१२) ददाति दास्यति दाता वा ।
स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ।

(११) किमा किंशब्देन वृत्तौ निष्पन्नः शब्दः कतरकतमादिसिन्नुपपदे
लिप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः ।

(१२) लिप्सायां पूर्वस्त्वेषैव सिद्धावकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति
योजनमिति ।

लोडर्थः (१३) प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाङ्गातो-
र्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वङ्गाश्चारय । पक्षे
(१४) लुट् लटौ ।

लिङ् चोङ् मौहूर्तिके । ३ । ३ । ६ ।

उङ्मौहूर्त्तीङ्गवः उङ्मौहूर्तिकः निपातनात्समासः (१५)
उत्तरपदद्विच । उङ्मौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे
वर्त्तमानाङ्गातोर्लिङ् लटौ वा स्तः । मुहूर्त्तादुपरि उपा-
ध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा ।
अथ त्वच्छन्दोऽधीष्व ।

वर्त्तमानसमीप्ये वर्त्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ।

समीपमेव समीप्यम् स्वार्थे ष्यञ् वर्त्तमाने लट् (७२४०)
इत्यारभ्य उणादयो बज्जलमिति (७४३१४०) यावत् येनोपाधिना
(१६) प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च
वा स्युः ।

(१३) लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः लोडर्थः प्रैषादिस्तथाच कृष्ण-
भोजनं प्रेष्यगोचारस्य लक्षणं कृष्णभोजनकाले त्वया गोचारणं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(१४) पक्षे इति कृष्णश्चेद्भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं गाश्चारयेति प्रयोगः ।

(१५) तद्धितार्थोत्तरपदे (३५५४०) इत्यत्र दिक्संख्ये (३५५४०) इत्यनुवर्त्त-
नादिह समासो न स्यादित्याशङ्कायामाह निपातनादिति ।

(१६) येनोपाधिना धातुविशेषोपाधिना ये प्रत्यया येभ्यो धातुभ्योविहित-
स्तेभ्यएव ते स्युरिति फलितोऽर्थः ।

कदा आगतोऽसि ? (१७) अयमागच्छामि अयमागमम् । कदा गमिष्यसि ? एष (१८) गच्छामि गमिष्यामि वा ।

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।

वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् (१९) । देवश्चेदवर्षीत वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवापस्त्व वषामः वषस्यामो वा । समान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ।

क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । दृष्टिञ्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वषस्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वषस्यामः ।

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्नतु भूतवत् (२०) ।

शुक्लश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

(१७) आगतोऽसीति भूतकाले प्रश्ने आगच्छामीत्युत्तरवाक्ये भूतकालाभिव्यक्तयेत्यस्मिन् प्रयोगस्त्वधुनैवागतइति भूतकालस्य वर्त्तमानसामीप्यद्योतनाय । तेनागमनाविनाभूतं अमस्तेदादिकमुपदिश्यते एवं भविष्यत्यपि बोध्यम् ।

(१८) एष इति गमनोद्योगद्योतनाय, परिकरवन्मादिकद्योतनेन भविष्यतो वर्त्तमानसामीप्यं प्रतीयते ।

(१९) आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा तस्यावर्त्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यतीत्युक्तम् ।

(२०) न भूतवदिति न वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम् ।

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३।३।

१३५ ।

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ (२१) न । यावज्जी-
वमन्त्रमदाहास्यति वा । सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् ।
येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित (२२) । सोमे-
नायष्ट । येयं अमावस्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते
सोमेन यज्यते ।

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३।३।

१३६ ।

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यत-
नवन्न (२३) । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाठलिपुत्रात्तस्य (२४)
यदवरं कौशाभ्यग्रास्तत्र सक्तून् पास्यामः ।

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३।३।१३७ ।

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्त्तते (२५) । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे

(२१) भूतानद्यतने लङ्(७।५।४०)भविष्यत्यनद्यतने लुट्(७।१२०)एतौ
यौ विहितौ तौ नेत्यर्थः ।

(२२) लङ्लुटोर्निषेधेऽपि भूते लुङ् भविष्यति च लृट् भवत्येवेति द्योतयन्नु-
दाहरति आधितेति ।

(२३) अक्रियासातत्यार्थमसामीप्यार्थश्चायमारम्भः । अनद्यतनवच्चेति लुङ्त्व
नेत्यर्थः । इह देशकृता मर्यादा उत्तरसूत्रे कालकृतेति भेदः ।

(२४) तस्य पाठलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाभ्यग्राः सकाशादित्यर्थः ।

(२५) मर्यादोक्तौ कालविशेषे कालभेदाद्यदवरं तस्मिन् विभागे भविष्यति
अनद्यतनवन्न, स चेत् कालविशेषोऽहोरात्रसम्बन्धी नेत्यर्थः ।

प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभागउत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत युक्ता अध्वेष्यामहे ।
इनहोराताणाङ्गिम् योऽयं मासआगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरातः तत्राध्येतास्महे ।

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ।

अवरस्मिन्वर्जम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं
संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे-
अध्येतास्महे । लिङ्निमित्ते (२६) लृङ् क्रियातिपत्तौ (उ२०४०)
भविष्यतीत्येव । सुट्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

भूते च (२७) । ३ । ३ । १४० ।

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णांमनुवर्तते ।

उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ।

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते (२८)
लृङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते
इति विवेकः ।

गर्हायां लडपिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ।

(२६) आदौ भूधातुप्रकरणे (उ२०४०) व्याख्यातम् ।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियाऽनिष्यत्तादित्यर्थः ।

(२८) लिङ्निमित्ते भूते एवायं विकल्पो भविष्यति तु कित्येति । तत्त्व०

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये (२६) गर्हायाम् । लृडा-
दीन् (३०) परत्वादयस्माधते । अपि जायान्यजसि जातु
गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ।

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ।

गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ् । चाल्लट् । कथन्धर्मन्यजेत्य-
जसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं
लृङ्, भूते वा । कथन्नाम तत्रभवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

किंठत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ।

गर्हायामित्येव विभाषा तु नानुवर्त्तते (३१) । कः कतरः
कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् (३२)

अनवल्लृप्तिरमर्षयोरकिंठत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ।

गर्हायामिति निवृत्तम् (३३) । अनवल्लृप्तिरसम्भावना । अम-
र्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि, न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । कः, कतरः, कतमो वा हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

(२६) कालविशेषानुपादानादित्यर्थः ।

(३०) त्यक्षसि अत्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि लृडेव प्रयुज्यते इति भावः ।

(३१) लिङ्लृटौ कालत्रये स्त इत्यर्थः । नानुवर्त्तते इति तेनास्मिन् वि-
षये पक्षे लकारान्तरं न भवतीत्यर्थः ।

(३२) क्रियातिप्रसौ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्यर्थः ।

(३३) लिङ्लृटावनुवर्त्तते तौ च कालत्रयेऽपि स्तसौ तु सर्वलकारापवादौ ।

किङ्किलास्यर्थेषु लट् । ३ । ३ । १४६ ।

अनवल्लृप्तमर्षयोरित्येतत् गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्त्तते ।
किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्यार्थाः अस्ति-
भवति विद्यतयः । लिङोऽपवादः (३४) । न अहधे, न मर्षये
वा किङ्किल त्वं शूद्रान्मोक्षये । अस्ति भवति विद्यते वा
शूद्रोङ्गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ।

यदायद्योरुपसंख्यानम् * । लटो (३५) ऽपवादः । जातु
यत् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न
मर्षयामि वा । लङ् प्राग्वत् ।

यञ्चयत्वयोः (३६) । ३ । ३ । १४८ ।

यञ्च यत् वा त्वमेवं कुर्याः न अहधे, न मर्षयामि ।

गर्हायाञ्च (३७) । ३ । ३ । १४९ ।

अनवल्लृप्तमर्षयोरिति निवृत्तम् । यञ्चयत्वयोर्योगे गर्हायां
लिङेव स्यात् । यञ्च यत् वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यन्तत् ।

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ।

(३४) प्राप्नोर्लिङ्-लटोर्लिङ्-यङ्-णात् लिङ् निवर्त्तत इत्याशयेनाह लिङो-
ऽपवाद इति ।

(३५) लिङ्-लटोः प्राप्नोर्वचनमिदं लटोर्वाधनार्थमित्याह लट इति ।

(३६) योगविभाग उत्तरसूत्रद्वये यञ्चयत्वशब्दयोरैवानुवर्त्त्यर्थः ।

(३७) काञ्चत्वयेऽयं विधिर्भवति सर्वलकारापवादः ।

यच्च यत्न वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् ।

शेषे लृङ्यदौ । ३ । ३ । १५१ ।

यच्चयत्नाभ्यामन्यस्मिन्नपपदे चित्तीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्वो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३८) । ३ । ३ । १५२ ।

वाङ्मित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत, अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि-धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लिङ् ।

कामप्रवेदनेऽकञ्चिति । ३ । ३ । १५३ ।

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्नतु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चितीति किम् कञ्चिज्जीवति ।

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ ।

१५४ ।

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भा-

(१८) धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रयेऽपि वायव्यस्य निवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेऽपि नित्य इत्यर्थः ।

अनमलमिति, अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि(३६)गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ।

विभाषा धातौ सम्भावनावचनेऽयदि । ३ । ३ ।

१५५ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनार्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् नतु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् सम्भावयामि यङ्भुञ्जीथास्वम् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ।

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं (४०) यायात् कृष्णन्नं स्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्तीति पलायते ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (४१) । ३ । ३ । १५७ ।

इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् । एवङ्कामये प्रार्थये-इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् * । नेह । इच्छन् करोति ।

(३६) सम्भावनाद्योतकोऽपिशब्दः गिरिभेदनं पर्याप्तमिति सम्भावनादिति कालसामान्ये लिङ् सम्भावनञ्च क्रियासु योग्यतेति बोध्यम् ।

(४०) कृष्णमन्नं सुखप्राप्तौ हेतुरिति क्रिययोः कार्यकारणभावोऽत्र लिङा द्योत्यते ।

(४१) इच्छार्थेषूपपदे धातोर्लिङ्लोटौ स्तः लिङ् चेत्यत्र(उ२६२ पृ०)समान-कर्तृकोष्वित्यनुवन्त्य लिङ् विधानादिह असमानकर्तृकोष्विति बोध्यम् ।

लिङ् च । ३ । ३ । १५६ ।

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेती-
च्छति ।

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने । ३ । ३ । १६० ।

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । कामयेत कामयते ।
विधिनिमन्त्रणेति (उ१६४०) लिङ् । विधौ । यजेत । निम-
न्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे ।
पुत्रमध्यापयेद्भवान् । सम्प्रश्ने । किम्भो वेदमधीयीय, उत
तर्कम् ? । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ।

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् ।
भवान् यजताम् । चकारेण (४२) लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तका-
लार्थम् (४३) ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके (४४) । ३ । ३ । १६४ ।

प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् ।

(४२) चकारेणेति लोट् चेति (उ१३४०) पृथक्स्वरूपकरणस्येदमेव प्रयोजनमेक-
स्वरूपत्वे द्वयोरप्यनुकर्षणं स्यादिति भावः ।

(४३) प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेष्वेव सिद्धत्वादिति भावः

(४४) प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङोविधानार्थमिदं स्वरूपं प्रैषातिसर्गयोस्तु
पूर्वेष्वपि प्राप्ते एव लिङ् लोट् कृत्यानां कालविशेषे लिङ् बाधा ना
भूदिति चकार इति बोध्यम् ।

स्मि लोट् । ३ । ३ । १६५ ।

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङ्ः कृत्यानाञ्चापवादः । ऊङ्ं मुहूर्त्तात्
यजतां स्म ।

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ।

स्मि उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ।

लिङ् यदि । ३ । ३ । १६८ ।

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु (४५) च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यङ्मुञ्जीत भवान् ।

अर्हे (४६) कृत्यतृचञ्च । ३ । ३ । १६९ ।

चास्मिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । माङि-
लुङ् (३१८४०) मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति
नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।

(४५) कालसमयवेलासु तमन् (३४३३४०) इत्यतोऽनुवृत्तं कालेत्यादिष्वित
उपपदेष्विति वचनविपरिणामः । अयं तमुनोऽपवादः ।

(४६) अर्हे योग्ये कर्त्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्तीत्यर्थः । त्वया कन्या
वोदव्या वहनीया त्वं कन्या वोदा त्वं कन्यां वहेरित्यादौ कन्यो-
दहनं तत्र योग्यमित्यर्थः सर्वत्र ।

धात्वर्थानां (४७) सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्य-
त्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः (४८) प्राधान्यात्तदनुरो-
धेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः (४९) । “वसन् ददर्श”
भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकन्दर्शनमर्थः । सोमयाजी अस्य
पुत्रो भविता सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकम्भवनम् ।

क्रियासमभिहारे लोट लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः । ३ । ४ । ३ ।

पौनःपुन्ये भ्रशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ
स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मने
पदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः ।
पुरुषैकवनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसा-
मर्थ्यात् तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि,
(५०) आत्मनेपदिभ्यः स्वी भावकर्मकर्तृषु ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ।

(४७) धातुपदं धात्वर्थपरं धात्वर्थयोः परस्परसम्बन्धे प्रधानकालानुसारे-
णान्येऽपि प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । तथाहि वसन् ददर्शेत्यादौ वासद-
र्शनयोः परस्परसम्बन्धेन बोधनात् ददर्शेति मुख्यक्रियापेक्ष एव वस-
न्निति वर्त्तमानार्थकण्टप्रत्ययो भूतकालबोधकएवेति बोध्यम् ।

(४८) तिङन्तवाच्येति प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीत-
मिति भावः ।

(४९) प्रत्यया इति कालान्तरबोधका अपि भवन्तीति शेषः ।

(५०) कर्त्तरि हिरिति हिशब्दस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वशब्दस्य भावकर्म
कर्त्तेति कैयटोक्तेरिति भावः ।

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं (५१) वा स्यात् ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् (५२) । ३।४।४ ।

आद्ये लोट्प्रक्रियाने लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५ ।

समुच्चये लोट्प्रक्रियौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ।
अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयस्य । ततः संख्याका-
लयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे
द्वे वाच्ये * । याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन
वा यानं ह्यन्तस्यार्थः एककर्तृकं वर्त्तमानं यानम् यातीत्यस्य
इति शब्दस्वभेदान्वये [तात्पर्यं] ग्राहयति । एवं यातः ।
यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ ।
याहि याहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ।
ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु
सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिक
मास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादेत्यभ्य-
वहरथ । भुङ्गध्वम् आस्वादयध्वमित्यभ्यवरध्वे । पक्षे
हिस्वौ । अतः समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामा-
न्येनाभेदान्वयः पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्न-
भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते । एतेन “पुरीमवस्कन्द लूनीहि

(५१) प्रागुक्तं धातोर्लोट् लोटो हिस्वावित्यादि कार्यभिव्यर्थः ।

(५२) पूर्वस्मिन्नित्यस्य क्रियासमभिहारे इत्यर्थः ।

नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराजनाः । विगृह्य चक्रे-
 नमुचिद्विवा बली यद्वत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव' इति व्या-
 ख्यातम् अवस्कन्दनलवनार्दिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एक-
 कर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्या-
 दिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासम-
 हारइत्यास्याननुवृत्तेः लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्क-
 न्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केपाञ्चिद्भ्रम एव पुरुषव-
 चनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ।

इति मट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे

तिङन्तं समाप्तम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितायां सरलाख्यायाम्
 सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्तप्रकरणव्याख्यानम्
 सम्पूर्णम् ।

सिद्धान्तकौमुदी

कृत्यप्रक्रिया ।

धातोः । ३ । १ । ६१ ।

आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ततोपपदं सप्तमीस्यम्
(३७७पृ०) ।

ऊदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

वाऽसरूपोऽस्त्वियाम् । ३ । १ । ६४ ।

परिभाषेयम् (१) । अस्तिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः
उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्राधिकारोक्तं विना ।

कृत्याः । ३ । १ । ६५ ।

(१) परिभाषेयमिति अधिकारसूत्रत्वे स्त्राधिकारपर्यन्तस्य विभाषया
बाध्यबाधकताङ्गीकारापत्त्या तदूर्ध्वं विहितयोः क्तात्सुनोर्नित्यं
बाध्यबाधकतापत्तिस्तथाच गत्वा भुज्यते इति गन्तुं भुज्यते इत्युभयो-
रपि भावार्थकतया नित्यं बाध्यबाधकतापत्तिरिति भावः । अत्र
असरूप इत्युक्तेः सरूपस्तु नित्यं बाध्यते एव तेन एरजिति(उ४४२पृ०)
कटोरप् (उ४४२पृ०) इत्यादयो घञादिबाधकाः । अस्त्रियानित्युक्तेः
स्त्राधिकारेऽसरूपो नित्यं बाध्यते एव तेन स्त्रियां क्तिन्नित्यस्य(उ४४८पृ०)
अःप्रत्ययादिति (उ४५१पृ०) बाधकमिति बोध्यम् ।

अधिकारोऽयम् खलुलः (२) प्राक्

कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ।

कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्तं

तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः । ३ । ४ । ७० ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

तव्यक्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ।

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् एधनीयन्त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्म्मस्त्वया । वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च * । वसतीति वास्तव्यः । फेलिमरउपसंख्यानम् * । पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरला भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यतइत्याह तद्भाव्यविरुद्धम् ।

कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रपाणीयम् । अचः किम्प्रमग्नः । निर्विण्णस्योपसंख्यानम् * । अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् पूर्वस्य वृत्वम् । निर्विण्णः ।

(२) प्रागिति खलुलुहचावित्यस्यात् (उ३१६४०) प्रागेव कृत्या कृत्यधिक्रियने इत्यर्थः ।

शेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य ग्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्यस्य
नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्-प्रयापनीयम् । विहितवि-
शेषणं किम् । यका(३)व्यवधाने यथा स्यात् प्रयाप्यमाणस्य ।
णत्वे दुरउपसर्गत्वन्नेत्यक्तम् (उ३ ४०) दुर्यानम् । दुर्यापनम् ।

हलश्च जुपधात् । ८ । ४ । ३१ ।

हलादे(४)रिजुपधात्कृन्स्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोप-
णीयं-प्रकोपनीयम् । हलः किम् प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम्
प्रवपणीयम् ।

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३० ।

सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद् (५) विहितो (६) यः कृत्तत्-
स्यस्यैव । प्रोहणीयम् । इजादेः किम् भगि समर्पणे प्रम-

(३) ग्यन्तात् विहितइत्यनुक्तौ यका व्यवधानेन ग्यन्तपरत्वाभावात् णत्वं
न स्यात् शेर्विभाषेत्यत्र ग्यन्तकृतोरव्यवधानापेक्षा अङ् व्यवायेऽपी-
त्यनेन(६१४०॥४०)न निवर्त्तनीयेति भावः । अत्र यकेत्युपलक्षणम् आने
सुगिति (उ३६५४०) सका व्यवधानेऽपि णत्वं बोध्यम् ।

(४) इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् हलइत्यस्य वैयर्थ्यमिवा तदादिपरत्व-
मित्याह हलादेरिति ।

(५) हलइत्यनुवृत्तं तदन्तपरमिजादेर्हलादित्वासम्भवादित्याशयेनाह हल-
न्तादिति ।

(६) विहित इति व्याख्यानाभावे ग्यन्तात् विहितस्यापि णिलोपे सति
हलन्तपरत्वात् शेर्विभाषेति सूत्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

ङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् (७) । अटकुप्पा-
ङ्गिति (६१४०) सूत्रेऽप्येवम् । तेन नेह । प्रेन्वनम् । इह तु
स्यादेव । प्रोन्मणम् ।

वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ।

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् प्रनिंसि-
तव्यम् ।

न भामूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ।

एभ्यः कन्स्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूजएवेह
ग्रहणमिष्यते । पूङ्गस्तु प्रपवणीयः सोमः । ख्यन्तभादीना-
मुपसंख्यानम् * । प्रभापनीयम् । क्शजः शस्य यो वेत्युक्तं
(७११२४०) णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्य-
वधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

कृत्यल्युटो वज्जलम् (८) । ३ । ३ । ११३ ।

खान्त्यनेन खानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

अचो यत् । ३ । १ । ६७ ।

अजन्ताद्वातोर्व्यत्यात् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं शक्य
मकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि
सुपठत्वात् ।

(७) अटकुप्पाङ्गिति (६१४०) सूत्रेऽप्येवम् नुमानुस्वारो लक्ष्यतइत्या-
हानुस्वारेति ।

(८) कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च यत्पार्थे उक्तास्ततोऽन्यत्वापि स्वरित्यर्थः ।

ईद्व्यति । ई । ४ । ई५ ।

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । तकिश-
सिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * । तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् ।
यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः ग्यतापि रूप-
सिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः जनिबध्योस्तेति(उ१३६४०)निषेधात् ।
हनो वा यद्धधश्च वक्तव्यः * (६) । बध्यः । प्रचे वक्ष्यमाणो
(उ३०६४ सू) ग्यत् । घात्यः ।

पोरदुपधात् । ३ । १ । ६८ ।

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ग्यतोऽपवादः । शय्यम् । लभ्यम् ।
नानुबन्धकृत(१०)मसारूप्यमतो न ग्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

आङो यि । ७ । १ । ई५ ।

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते (११) ।
नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात्प्रदेव आलम्भ्यो गौः ।

उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ईई ।

उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् उपलब्धुं शक्यउपलभ्यः ।

(६) हन्तेर्वा यत् स्यात् यत्त्रयियोगशिष्टतया बधादेगो नित्यएव ।

(१०) अनुबन्धानां प्रत्ययस्वरूपत्वाभावात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयतेऽतोयता
ग्यद्वाच्यते इति भावः ।

(११) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नुमि कृते तु अदुपधत्वाभावाच्च यदित्यतो विव-
क्षिते इत्यक्तम् ।

शकिसहोश्च । ३ । १ । ६६ ।

शक्यम् । सक्त्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ।

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराडि चागुरौ । आचार्य्यो
देशः गन्तव्यइत्यर्थः । अगुरौ किम् आचार्य्यो गुरुः । यमे-
र्नियमार्थम् (१२) सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । नि-
पूर्वात्त्यादेव “तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति” वार्त्तिकप्रयो-
गात् । एतेना “नियम्यस्य नाद्युक्तिः” “त्वया नियम्या ननु
दिव्यचक्षुषेत्यादि” व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ।

अवद्यपत्यवय्या गह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३

। १ । १०१ ।

वदेर्नाञि उपपदे वदः सुपीति (उ३०४४०) यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यद्देव
सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यम्पापम् ।
गह्यं किम् अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गह्यं वचनानर्हञ्च ।

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्लपणस्य च ।

अयस्कामो न गृह्णीयाज्जोष्ठापत्यकलत्रयोरिति” स्मृतेः ॥
पण्या गौः व्यवहर्त्तव्ये (१३) त्यर्थः । पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्हं

(१२) पोरदुपधादित्यनेनैव (उ३०१४०) सिद्धे नियमार्थं यमोपहण-
मित्यर्थः ।

(१३) पणितव्यशब्दस्य स्तुत्यव्यवहार्योभयार्थत्वेऽपि प्रकृते व्यवहर्त्तव्यएव
निपातनमिति द्योतयन् विदुषोति व्यवहर्त्तव्येति ।

मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये दृढो यत् ।
शतेन वर्या (१४) कन्या । एत्या (१५) अन्या ।

वह्म्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ।

वहन्येनेनेति वह्म्यं शकटम् । करणङ्गिम् । वाह्यम् बोढव्यम् ।

अर्थः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ।

ऋ गतौ अस्माद्यत् । ख्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामी वैश्यो
वा । अनयोः किम् आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्त्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ।

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला (१६) चेदित्यर्थः । उपसर्त्या गौः गर्भा-
धानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम्
उपसर्त्या काशी प्राप्तव्येत्यर्थः ।

अजर्यं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ।

नज्पूर्व्वीज्जीर्यतेः कर्त्तरि यत् सङ्गतचेद्विशेष्यम् । न जीर्य-

(१४) शतशब्दोऽनियतपरः कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीत्य-
प्रतिबन्ध इत्यर्थः । इह दृज् संभक्तावित्यस्यैव ग्रहणं तत्रैवानिरोध-
रूपार्थस्य सम्भवात् । तत्त्व० ।

(१५) अनिरोधे इत्यनुक्तौ दृजो वरणे इत्यस्यापि स्यादित्याशयेनाह
दृत्येति ।

(१६) कालःप्राप्नोऽस्या इति काल्या समयस्तदस्य प्राप्नमिति (६४६८०) इत्य-
धिकारे कालाद्यदिति (उ६४६८०) यता सिद्धमित्याशयेन काल्यापदं
व्याचष्टे प्राप्तकालेति ।

तीत्यजर्थम् (१७) । ‘तेन सङ्गतमार्थेण रामाजर्थ्यं’ कुरु द्रुत-
मिति” भट्टिः । “सङ्गैरजर्थ्यञ्चरसोपरिष्टमदेहबन्धाय पुन-
र्व्वबन्ध” । इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । सङ्गत-
ङ्गिम्, । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव ।
अजार्थ्यं सङ्गतेन

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ।

उत्तरसूत्रादिह भावइत्याकष्यते । वदेर्भावे क्यप्प्रात्चाद्यत्
अनुपसर्गे (१८) सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म-
वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्माणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे
तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ।

क्यप्प्रात् । ब्रह्मणो भावो (१९) ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव ।
भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ।

(१७) अजर्यपदस्य न सङ्गतार्थता किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्तेन
भट्टिप्रयोगे अजर्थ्यं सङ्गतमित्युभयोपादानं सङ्गच्छते पर्यायत्वे एकस्य
वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१८) गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (उ३०२४०) इत्यतोऽनुपसर्गे इत्यनुवृत्तं सुपो-
विशेषणम् ।

(१९) भावइह न धात्वर्थः किन्तु तत्तलादिवाच्यः जात्याद्यपरपर्यायोऽ-
साधारणधर्म इत्याशयेनाह ब्रह्मणो भाव इति ।

अनुपसर्गे सुप्यपपदे हन्तेर्भावे क्यप्प्राप्तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननम् (२०) ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

एतिस्तुशास्त्वृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ।

एभ्यः क्यप्प्रात् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ ।

इत्यः । स्तुत्यः । शासद्दङ्हलोः (७।२६४०) । शिष्यः ।
वृद्धति वृजोग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या ऋत्विजः ।
आवृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ग्यतो (२१)
बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति
काशिका । शस्यम्-शंस्यम् । दुह्यम्-दोह्यम् । गुह्यम्-गोह्यम् ।
प्रशस्यस्य अः (७०२४०) ईडवन्दवृशंसुदुहां ग्यतइति (७५५०४०)
सूत्रद्वयबलाच्छेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । आङ्-
पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । अञ्जू व्यक्तिमन्त्रणा-
दिषु बाहुल्यकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति (१७८४०)
नलोपः । आज्यम् ।

चदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ।

वृत्-वृत्यम् । वृध-वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु कलप्यम् चर्त्यम् ।

(२०) भुवोभावे (७३०४४०) इततोनुवृत्तं भावपदं धात्वर्थपरमित्याशयेनाह
ब्रह्मणो हननमिति ।

(२१) उभयप्राप्तौ प्रतिषेधे परमिति परत्वात् ग्यदेव स्यात्तन्मा भूदिति
क्यबुक्तिरिति भावः ।

तपकरणक्लिम् कृत-कीर्त्यम् । अनित्यख्यन्ताचुरादय इति
णिजभावे ख्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ।

ई च खनः । ३ । १ । १११ ।

चात् क्यप् । आक्षुणः (४२४०) । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः
सुपठः ।

भृजोऽसंज्ञाया । ३ । १ । ११२ ।

भृत्याः कर्मकराः भर्तव्यादित्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयम् तु
संज्ञा । समश्च बज्जलम् * । संभृत्याः-संभार्याः । असं-
ज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् ।
भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं “भार्या बध्नरिति” इह
हि संज्ञायां समजेति (७४५०४०) क्यपा भाव्यम् संज्ञापय्युदा-
सस्य पुंसि चरितार्थः (२२) सत्यम् विभर्तेः भृ इति दीर्घा-
न्तात् क्य्रादेर्वा ख्यत् क्यप् भरतेरेव तदनुबन्धग्रहणे (२३)
इति परिभाषया ।

भृजेर्विभाषा (२४) । ३ । १ । ११३ ।

भृजेः क्यप् स्यात् । पञ्चे ख्यत् । भृज्यः ।

चजोः कु घिण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ।

(२२) असंज्ञायामित्यसंज्ञायग्रहणसामर्थ्यात् भार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि न
क्यवित्याशङ्काह पुंसीति भार्या नाम क्षत्रिया इत्यर्थः ।

(२३) भृज इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्तेः क्यपोऽपसङ्ग इति भावः ।

(२४) भृदुपधत्वात् नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ।

चस्य जस्य च (२५) कुत्वं स्यात् घिति ग्यति च परे ।
निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् * । तेनेह न । गर्ज्यम् ।
मृजेर्द्विः । मार्ग्यः ।

न्यङ्कादीनाञ्च (७६) । ७ । ३ । ५३ ।

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कः । नावञ्चोः (७१८२४०) इत्युप्रत्ययः ।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या ।

३ । १ । ११४ ।

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा
निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (२७) स
सूयते कण्ड्यतेऽन्वेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः राज-
सूयम् । अर्द्धर्चादिः (१६२४०) । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्त्तरि
क्यब्निपातनादुत्त्वम् । यद्वा घू प्रेरणे तुदादिः सुवति कर्मणि
लोकं प्रेरयति क्यपो कृट् । मृषोपपदाद्ददेः कर्मणि नित्यं
क्यप् (२८) । मृषोद्यम् । विशेयनिष्प्रोऽयम् । 'उञ्छाय

(२५) चजोः धिगुग्यतोर्न यथासंख्यपङ्क्यं तेन रक्तं रागादिति (५२४४०)
निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे चस्य जस्य चेति ।

(२६) न्यङ्कु मङ्कु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरे-
पाक्तु फलेपाक्तु तक्र वक्र व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अत्रसर्ग उपसर्ग चपाक
मांसपाक मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक (संज्ञायां) मेघनिदाघा-
वदाघावाः न्ययोध (वीरुत्) न्यङ्कादिः ।

(२७) राजानं क्रीणनीत्वादौ राजशब्दस्य सोमार्थत्वदर्शनादित्यर्थः ।

(२८) वदः क्षुपि काप् चेति (७१०४४०) पात्रिको यत्प्रत्ययो नेति बोध्यम् ।

सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः” । रोचते कच्यः । सुपेरादेः कुत्वञ्च
सञ्ज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नान्वनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
लृटे स्वयमेव पच्यन्ते लृटपच्याः । कर्मकर्त्तरि । शुद्धे तु
कर्मणि लृटपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथः ।

भिद्योद्धगौ नदे । ३ । १ । ११५ ।

भिदेरुज्ज्वलस्य काए । उज्ज्वलत्वञ्च । भिनन्ति कूलम्भिद्यः ।
उज्ज्वल्युदकमुद्धाः । नदे किम् भेत्ता । उज्ज्वता ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ।

अधिकरणे क्यप् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः ।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जुकल्कहलिषु । ३ ।

१ । ११७ ।

पूङ्नीञ्जभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोध-
यितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः पिष्टश्रौषधविशेष इत्यर्थः ।
प्रापमिति वा । जित्यो हलिः बलेन कठव्य इत्यर्थः ।
लृटसमीकरणार्थं स्थूलकाठम् । अन्यत्तु विप्रव्यम् । विनेयम् ।
जेयम् ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ।

वृन्दसीति वक्तव्यम् * । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके
तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११६ ।

अवगृह्यम् (२६) । प्रगृह्यम्पदम् (३०) अस्वैरी परतन्त्रः ।
गृह्यकाः शुकाः (३१) पञ्चरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता
इत्यर्थः । वाह्यायां ग्रामगृह्या सेना ग्रामवर्हिर्भूतेत्यर्थः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः दिगा-
दित्वाद्यत् (५०६४०) । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः तत्पचाश्रित
इत्यर्थः ।

विभाषा कृष्टपोः । ३ । १ । १२० ।

क्यप्प्रात् । कृत्यम् । वृथ्यम् । पक्षे

कृह्लोर्यत् । ३ । १ । १२४ ।

कृवर्णान्ता(३२)इलन्ताच्च धातोर्ग्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्थम् ।

युग्यञ्च पत्ने । ३ । १ । १२१ ।

पत्नं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते ।

(२६) अवगृह्यमिति अवग्रहोविच्छेदः अवान्तरसञ्ज्ञां सूचयितुं पदपाठ-
काले किञ्चिदवसानमित्यर्थः ।

(३०) प्रगृह्यमिति प्रकृतिभावाद्याद्याभावाय परसन्निकर्षाभावः प्रग्रहः
यस्य पदस्य सा संज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यम् द्विवचनस्य पदावयवत्वेन
तस्यैव प्रगृह्यसंज्ञावत्त्वौचित्येऽपि अवयवधर्मस्य ससुदाये आरोपात्
प्रगृह्यत्वमिति बोध्यम् ।

(३१) “गृह्यासक्ताः पञ्चिगृगाम्बेकास्ते गृह्यकाश्च ते” इत्यमरोक्तेः पञ्चि-
गृगयोरेव निपातनम् ।

(३२) कृह्लोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी हल्साहचर्यात् कृधातोर्न पक्ष्यमपि
तु कृवर्णान्तस्येत्याशयेनाह कृवर्णान्तादिति ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ।

अमोपपदाद्वेरेधिकरणे गत्यत् । वृद्धौ सत्यां पात्रिको ह्रस्वश्च
निपात्यते । अमा सङ्घ वसतोऽस्याच्चन्द्रार्कौ अमावास्या अमा-
वस्या । ऋहलोर्ण्यत् (उ३०६४०) । चजोरिति (उ३०६४०) कुत्वम् ।
पाक्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः * । ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽप-
वादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च
* । समवसर्ग्या ।

न क्वादेः । ७ । ३ । ५६ ।

क्वादेर्द्धातोः चजोः कुत्वन्न । गर्ज्यम् । वार्त्तिककारस्तु
चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिटइति (उ३०७४०) पूरयित्वा न
क्वादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ तेन अजितर्ज्जिप्रभृतीनान्न
कुत्वन्निष्ठायां सेट्त्वात् । युचुग्लुञ्जुप्रभृतीनान्तु क्वादित्वेऽपि
कुत्वं स्यादेव (३३) । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतम्प्राप्तं
तथापि यथोत्तरं सुनीनाम्प्रामाण्यम् (३४) ।

अजिब्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ।

न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ।

भुजन्युब्जौ (३५) पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ।

(३३) कुत्वं स्यादेवेति उदितोवेति (उ४६३४०) क्वायामिड्विकल्पेन यस्य
विभाषेति (उ३४८४०) निष्ठायामनिट्कत्वादिति भावः ।

(३४) तथाच वार्त्तिकानुरोधेनानिट्कत्वात् कुत्वं प्रयोक्तव्यमिति भावः ।

(३५) भुजेर्धजि कुत्वगुणयोरभावएवं निपूर्वात् उद्ज आर्जवे इत्यस्यात्
वजि कुत्वाभावः दकारस्य वकारादेशश्च निपात्यते ।

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हल-
स्येति (७४५६४०) घञ् । न्युज्जन्यस्मिन्निति न्युजः । उपतापो
रोगः । पाण्युपतापयोः किम् भोगः समुद्रः ।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ।

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । तयोऽनुयाजाः ।
यज्ञाङ्गे किम्-प्रयागः । अनुयागः ।

वज्जे र्गतौ । ७ । ३ । ६३ ।

कुत्वन् । वज्जम् । गतौ किम् वज्जम् काष्ठम् कुटिली-
कार्यमित्यर्थः ।

ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ।

उच्चेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तरपलौ ।
इगुपधलक्षणः (७११६४०) कः । घञा सिः अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

ण्य आवश्यक (३६) । ७ । ३ । ६५ ।

कुत्वन् । अवश्यपाच्यम् ।

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७ । ३ । ६६ ।

ण्ये कुत्वन् । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
ग्रन्थविशेषः । ऋच-अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽपि अतएव

(३६) आवश्यकार्येऽवश्यशब्दसाचिव्ये एव ण्यदिति ज्ञापितं तदर्थं गम्ये तु
ओरावश्यके इति (७३१२४०) ण्यदिति बोध्यम् ।

ज्ञापका (३७) स्रपत् । त्यजेश्च । त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति
काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यभ्यायानुक्तत्वात् । श्यत्प्र-
करणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ।

वाच्यम् । शब्दा ख्यायान्तु वाक्यम् ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ।

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोग्यो भक्ष्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये (३८) । ७ । ३ । ६९ ।

भोग्यमन्यत् । श्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति (३९) वक्त-
व्यम्* । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्त्तिकबलात्
स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

ओरावश्यके । ३ । २ । १२५ ।

उवर्णाद्वातोर्ण्यस्यादवश्यभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ।

आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ।

(३७) ज्ञापकादिति सरूपत्वात् वासरूपविधिना यदेव भवतीति नाशङ्क-
नीयमिति भावः ।

(३८) भक्ष्यसिद्ध्यवहार्यमात्रं विवक्षितं न तु स्वरविशदमव्यवहार्यं तेन
भोज्या यवागूरित्वपि स्यात् ।

(३९) ओरदुपधादिति (उ३०१४०) प्राप्तस्य यतोऽपवादः ।

षूज्-आसाव्यम् । यु मिश्रणे याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
लाप्यम् । ताप्यम् । चाप्यम् ।

आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ।

आङ्पूर्वार्धयतेर्ग्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निवि-
शेषएवेदम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-
लनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः वैश्वकुलादे (४०) रानीतो
दक्षिणाग्निश्च ।

प्रणाय्योऽसम्मतौ । ३ । १ । १२८ ।

सम्मतः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः (४१) । तथा भोगे-
ष्वादरोऽपि सम्मतः । प्रणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवा-
ससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ।

मीयतेऽनेन पाय्यस्यानम् । ग्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । आतो
युगिति युक् (उ१७०४०) सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निम्यतीति सान्नाय्यं
हविर्विशेषः (४२) । ग्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते ।

(४०) दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्पप्रते वैश्वकुलात्, विप्रतो, आङ्गाद्, गार्हप-
त्यादेत्यादिपदमाह्वम् ।

(४१) कर्मव्यापार इति लोकानां प्रीतिविषयीभवनरूपस्य कर्मणोव्यापारस्य
चौरादावसत्त्वादसम्मतः । तन्नेणार्थद्वयमित्याह तथेति ।

(४२) हविर्विशेष इति “एन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्याया-
मिति” विहितदधिपयोविशेषरूपः ।

निधीयतेऽस्मिन्वान्यादिकं निकायो निवासः । अधिकरणे
ण्यत् आयो धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया
समिदिति धाव्या ष्टक् ।

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । ३ । १ । १३० ।

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽ-
सौ सञ्चाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ ।

१३१ ।

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे (४३) एते साधवः । अन्यत्र तु
परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ।

चित्वाग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ।

चीयतेऽसौ चित्योग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । प्रैषाति-
सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याञ्च (७२६२४०) । त्वया गन्तव्यम् । गम-
नीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्य-
विधिः । स्त्रप्रधिकारादूर्द्ध्वं (४४) वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञाप-
यति तेन (४५) कृत्युत्तुमुन्खल्येषु नेति सिद्धम् । अहं

(४३) अग्नाविति न ज्वलनपरं किन्तु अग्निधारणार्थमिष्टकाविनिर्भितं
स्थलमेवात्राग्निशब्दलक्ष्यमित्याह स्थलेति ।

(४४) वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह स्त्रप्रधिकारादिति ।

(४५) तेनेति हसितं हसनमित्युभयत्वापि न घञिति बोध्यम् ।

कृत्यटचञ्च (उ२६३४०) । स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यटचोर्विधिः ।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ईट ।

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयो-
रेवेति (उ२६८४०) सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्त भावे ज्ञेयाः ।
भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्ना-
मयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । शकि लिङ् च
(उ२६३४०) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो
वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवाद्ने-
नैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे (उ२६३४०) कयाच्चेति सुत्यजम्
अर्हं (उ२६३४०) कृत्यटचोर्ग्रहणाच्च ।

इति कृत्य कृत्यप्रक्रिया ।

एव लृट्चौ । ३ । १ । १३३ ।

धातोरेतौ स्तः । कर्त्तरि कृदिति (उ३६८८) कर्त्तर्यै । युञ्जी-
रनाकौ (५३४८) । कारकः कर्त्ता । वोढुमर्हो वोढा ।
कारिका कर्त्री । गाङ्कुटेति (उ११६८) डित्त्वम् । कुटिता ।
अञ्णित्युक्तेर्न डित्त्वम् । कोटकः । विजड् (उ१५०८) ।
विजिता । हनस्तोऽचिञ्चलोः (उ१८६८) । घातकः । आतो-
युक् (उ३००८) । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति (उ३७२८) न
टद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु । नियामकः । जनि-
बध्योश्च (उ१३६८) । जनकः । बध हिंसायाम् । बधकः । रधि-
जभोरचि (उ५७८) । रन्धकः । जम्भकः । नेञ्चलिटि रधेः
(उ१४०८) । रधिता-रद्धा । मस्जिनशोरिति (उ१४०८) लुम् ।
मङ्गा । नंष्टा-नशिता । रभेरशब्बिटीः (उ१६१८) । रम्भकः ।
रब्बा । लभेश्च (उ१६२८) । लम्भकः । लब्बा । तीपसह
(उ७४८) । एषिता-एष्टा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः
(उ१२५८०वा०) । दरिद्रिता । एवुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट
इत्येव (उ३००८) कृतमस्तु यत् विहितास्ततोऽन्यत्वापि स्थुरि-
त्यर्थात् एवञ्च बङ्गलग्रहणं योगविभागेन कृत्मातस्यार्थव्यभि-
चारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते । पादहारकः । कर्मणि एवुल् ।
क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृतद्रव्यनिषेधो वाच्यः * ।
प्रक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम्
संक्रमिता । अनन्यभावो (१) विषयशब्दः । तेनानुपसर्गा-

(१) तदद्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमन्यभावस्तथा च विकल्पाहस्य
क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदेभ्यः प्राप्तिविषयत्वाच्च निषेध इति भावः ।

द्वेति (७३५।१४०) विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता ।
तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् तेन क्रान्तेत्यपीति केचित् । गमेरि-
डित्यत्र (७१०३४०) परस्मैपदग्रहणन्तङानयोरभावं लक्षयति ।
सञ्चिगमिषिता । एवं न वङ्गाश्चतुर्थः (७७६४०) । विवृत्तिता ।
यङन्तात् ण्वुल् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वङ्गिः । पापचकः ।
यङ्लुगन्तात्तु । पापाचकः ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः । ३ । १।१३४।

नन्द्यादे (२) ल्युग्रिह्यादे-(३)-र्णिनिः पचादे-(४)-रच् स्यात् ।
नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्हयतीति जनार्दनः । मधुसू-
दनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादि
गणे निपातनास्यत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी ।

(२) नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्जनः शोभनः रोचनः
(सहितपिदमः संज्ञायाम्ग०) । सहनः तपनः दमनः । जल्पनः रमणः
दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः
विभीषणः लवणः वित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः इति
नन्द्यादिः ।

(३) ग्राही उत्खाही उद्गाही उद्गाही स्थायी मन्त्री संमर्ही (रत्नश्रवणं
नौ ग०) निरञ्जी निम्नाजी निम्नापी निम्नायी) याचव्याहृत्रजवदवसां
प्रतिषिद्धानाम् ग०) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अत्राजी अवादी
अवासी (अचामचित्तकर्तृकाणाम् ग०) अकारो अहारी अविनायी ।
विशायी विषायी (विशयी विषयी देशेग०) (अभिभावी भूते ग०) अप-
राधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति ग्रहादिः ।

(४) पच वच वप वद चल पत नदट् भपट् स्रवट् चरट् गरट् तरट्
चोरट् गाहट् खूरट् देवट् दोषट् रज मद व्यप सेव भेष कोष
भेष नर्त्त व्रण दर्श सर्प दम्भ दर्प जारभरा श्वपच । पचादिराकृतिगणः

वृद्धप्रभावो निपातनात् । विषयी । इह षवमपि(५) । परिभा
 वो । परिभवी । पाक्षिको वृद्धप्रभावो निपात्यते । पचादिरा-
 कतिगणः शिवशमरिष्टस्य करे (७५०३४०) कर्मणि घटोऽठच्
 (६६६४०) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्च अच्प्रयोगात् अच्प्रत्यये
 परे(७०११४०) यङोलुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्त्वनबन्धस-
 ज्ञनार्थः केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः केषाञ्चिद्वाधकबाधनार्थः । पच-
 तीति पचः । नदट् चोरट् देवट् इत्यादयष्टितः । नदी ।
 चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति(७३१६४०) कः प्राप्तः । जारभ
 रा । खपचा । अनयोः कर्मण्यण्(७३२३४०) प्राप्तः । न्यङ्कादिषु
 (७३०७४०) पाठात् खपाको (६) ऽपि । यङोऽचि चेति (७३११४०)
 लुक् । न धातुलोपइति(७३१८४०) गुणवृद्धिनिषेधः । चैक्रियः ।
 नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । चरिचलिपतिवदीनां
 वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् * । आगमस्य दीर्घ
 त्वसामर्थ्यादभ्यासहस्रो हलादिशेषश्च न (७) । चराचरः ।
 चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हन्तेर्घत्वञ्च * । घत्वमभ्य-
 सस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति (७११०४०) कुत्वम् । घनाघनः ।
 पाटेर्णिलुक् (८) चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य * । पाटूपटः ।

(५) निपातनादित्यनुषज्यते । परिनिविभ्य इति (७३८४०) सितस्येति
 क्ताजन्तसिनोतेर्घृणात् णिन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं न भव-
 तोत्थाशयेन निपातनं दित्युक्तम् ।

(६) पचे कर्मण्यणि न्यङ्कादित्वात् (७३०७४०) चोः कुत्वे सिद्धम् ।

(७) सति तु हलादिशेषे आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति आ चा-
 भ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(८) खेरनिटीति(७६०४०) णिलोपे तु प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या उपधाङ्घ्रिप्रसङ्गादाह
 णिलुगिति इहापि पूर्ववत् ह्रस्वहलादिशेषयोरभाव इति बोध्यम् ।

पक्षे । चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः
कृतीति (४७१४०) वा सुम् । रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ।

द्वगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । ३ । १ । १३५ ।

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बधः । कशः । ज्ञः ।
प्रोणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना
श्वत्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

आतञ्जोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ।

कः स्यात् । आतञ्जधेति (७३२०४०) णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ।

पाघ्राध्माधेटदृशः शः । ३ । १ । १३७ ।

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या ।
धेटटित्वात् स्तनन्धयीति खशीव डीप् प्राप्तः खशोऽन्यत्र
नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । प्रः संज्ञायान्न,
व्याघ्रादिभिरिति † निर्देशात् ।

अनुपसर्गास्लिम्पविन्द(६)धारिपारिवेद्युदेजि-
चेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ।

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः ।

† उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगेइति (३५६४०) सूत्रे इति शेषः ।
(६) लिम्पविन्देति तदाद्यन्तर्गणसुचादित्वात् शे परे भाविना तुमा सत्तुम्कौ
निर्दिष्टौ तेन सत्ताद्यर्थकानां नेति बोध्यम् ।

उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौतो हेतुमण्यन्तः ।
 सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा । सात्व-
 न्तो भक्ताः । षष्ठ मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा ।
 साहयः । अनुपसर्गात्किम् प्रलिपः । नो लिम्पेर्वाच्यः * ।
 निलिम्पा देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् * । गोविन्दः ।
 अरविन्दः (१०) ।

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३६ ।

शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो (११) णः । अनु-
 पसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ।

इतिशब्दः आद्यर्थः । ज्वालादिभ्यः कसन्तेभ्यो (१२) णः स्याद्वा ।
 पक्षेऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
 उज्ज्वलः । तनोतेरुपसंख्यानम् * । इहानुपसर्गादिति
 विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

श्याद्विधास्तुसंस्मृतीणवसावहलिहस्त्रिपश्वसश्च
 । ३ । १ । १४१ ।

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेऽद्यादन्तत्वात्

(१०) चक्रस्य नाभिनेभ्योरन्तरालस्थकाष्ठानि अरालत्वादृश्यात् दलान्यपि
 अरालत्वाच्च्यन्ते तानि विन्दति इति कर्मण्यणो बाधनायेदम् ।

(११) श्याद्विधेति सूत्रे विधास्यमान इत्यर्थः ।

(१२) ज्वल दीप्तावित्यादयः कस गतावित्यन्ता भवादौ पठिताः एतत्सुल्लके
 ८८ ८९ ९० पृष्ठेषु द्रष्टव्याः ।

भिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् (१३) । अवस्थायः ।
प्रतिस्थायः । आत्—दायः । धायः । व्याप्रः । सु. गतौ
आङ्पूर्वः सम्पूर्वस्य आस्तावः । संस्तावः । अत्यायः ।
अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ।

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्मानुबन्धकात्
दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् (उ११७४०) । दवः । नय-
तीति नायः । उपसर्गे तु । प्रदवः । प्रणयः ।

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४२ ।

णो वा । पचोऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् तेन जलचरे
ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेसेति काशिका । भवो देवः
संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तप्रार्थान्तरादि-
ग्यन्तादच् । भावः ।

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ।

गेहे कर्त्तरि (१४) ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिक-
मिति गृहम् तात्स्याद्गृहाः (१५) दाराः ।

(१३) अन्वया आतसोपसर्गे इति (उ३१६४०) विशेषविहितः कः सामान्य-
विहितस्य णस्य बाधकः स्यादिति भावः ।

(१४) गेहे इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं नोपपदं गृहपतिना संयुक्ते जा
(६२१४०) इति निर्देशादित्याशयेमाह गेहे कर्त्तरोति ।

(१५) मञ्जः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्जस्यपुरुष इव गृहस्यदारेषु गृहगण्ड
औपचारिक इत्यर्थः ।

शिल्पिनि ष्वन् । ३ । १ । १४५ ।

क्रियाकौशलं शिल्पन्तद्वत्कर्त्तरि (१६) ष्वन् स्यात् । वृत्तिख-
निरञ्जिभ्यएव * । नर्त्तकः नर्त्तकी । खनकः खनकी ।
अस्यकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः * । रजकः रजकी ।
भाष्यमते तु वृत्तिखनिभ्यामेव ष्वन् । रञ्जेस्तु शिल्पिसंज्ञयो-
रिति (उ३६७४०) कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु । रजकी ।

गस्थकन् । ३ । १ । १४६ ।

गायते (१७) स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकाः ।

एयुट् च । ३ । १ । १४७ ।

गायनः । टित्त्वाद्गायनी ।

हश्च ब्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ।

हाको हाङ्श्च एयुट् स्यात् ब्रीहौ काले च कर्त्तरि । जहा-
त्युदकमिति (१८) हायनो ब्रीहिः । जहाति भावानिति
हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

प्रुसृत्वः (१९) समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ।

(१६) अत्रापि शिल्पिनीति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न त्वपपदमित्याशयेनाह
तद्वत्कर्त्तरीति ।

(१७) थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनं बोधयितुं समर्थ इत्या-
शयेनाह गायतेरिति ।

(१८) उदकादधिकवर्द्धनादुदकं जहाति परित्यज्य वर्द्धते इत्यर्थः ।

(१९) प्रुसृत्वइति पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जश् ।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते (२०) । प्रवकः ।
सरकः । लवकः ।

आशिषि च । ३ । १ । १५० ।

आशीर्षिषयार्थदृत्तेर्द्वातोर्वन् स्यात् कर्त्तरि (२१) । जीवतात्
जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः आशा-
सितुः पितादेरियमुक्तिः ।

कम्मण्यण् । ३ । २ । १ ।

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः (२२) ।
कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधा-
नान्न । शीलिकामिभच्चारिभ्यो णः * । अणोऽपवादार्थं
वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा ।
कल्याणाचारा । ईक्षिन्नमिभ्याञ्च * । सुखप्रतीक्षा । बज्ज-
क्षमा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूषरादयः, कर्मणः शेषत्वविव-
क्षायां विष्यन्ति ।

क्वावामञ्च । ३ । २ । २ ।

- (२०) लक्ष्यतइति भूयः सहचरादिति शेषः यो हि भूयो यां क्रियां करोति
स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः ।
साधुकारित्वोक्त्या बज्जशो दुष्टकरणे न वुनिति बोध्यम् ।
- (२१) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः कर्त्तरि इदिति
(उ३६८८७०) कर्त्तर्याभिधानादित्याशयेनाह आशीर्षिषयार्थेत्यादि ।
- (२२) उपपदमतिङिति (३७८८८७०) स्तुतेणेति शेषः । तत्र गतिकारकोपप-
दानां कङ्क्षितसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युक्तरीत्यैव समासइति
बोध्यम् ।

अण् स्यात् । कापवादः (२३) । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः ।
धान्यमायः ।

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ।

आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । नाण् ।
आतो लोपः । गोदः । पार्श्वितम् । अनुपसर्गे किम् गोस-
न्दायः । कविधौ सर्वत्र प्रसारणभ्यो (२४) डः । ब्रह्म जिनाति
ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे (२५) । आहः । प्रहः ।

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ।

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात् कः
स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः ।
ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे ।
आखूनासुत्यानमाखूत्यः ।

प्रष्ठाऽग्रगामिनि ‡ । ८ । ३ । ६२ ।

प्र-तिष्ठतइति प्रष्ठो गौः अग्रतो गच्छतीत्यर्थः अग्रेति किम् प्रस्थः ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कङ्कु
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ६७ ।

(२३) आतोऽनुपसर्गे क इति विहितस्य कस्यापवाद इत्यर्थः ।

(२४) प्रसारणशब्दः संप्रसारणपर्यायः । जिनातीति ज्या वयोहानावि-
त्यस्य षहिज्येति (उ१०६५०) संप्रसारणात् सिद्धम् ।

(२५) कप्रत्यये तु वचिस्सपीति (उ१०५५०) संप्रसारणे आहवइत्यादि
स्यादिति बोध्यम् ।

‡ युवादित्वात् क्षुभ्रादित्वात् सूत्रेऽणत्वनिर्देशाद्वा कुमति चेति
(४८३५०) न णत्वम् ।

स्य इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्यस्य
सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति
द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्म्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजोपनुदोः । ३ । २ । ५ ।

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । आलस्य-
सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * । तुन्दपरिमार्ष्टीति तुन्द-
परिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता । अलसादन्यत्र
तुन्दपरिमार्ज्ज एव । यच्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकम-
पनुदति स शोकापनोदः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य (२६)
उपसंख्यानम् । ० मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ।

दारूपाज्जानातेष्व * प्रोपष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ।
अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग † इत्युक्तेः
प्रादन्यस्मिन् सुपि न कः । गोसम्प्रदायः ।

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ।

गोसंख्यः ।

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ।

(१६) मूलविभुज नखमुच काकगृह कुसुद महीध्र कुध्र गिल आकृति-
गणोयम् ।

† आतोऽनुपसर्गे इति (७३२४४०) । स्तुते इति शेषः ।

अनुषसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्म्मण्युपपदे । सामगः
सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । पिबतेः सुराशीधोरि
ति वाच्यम् । * सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी
सुराम्पाति रक्षतीति सुरापा ।

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ६ ।

अंशहरः । अनुद्यमने किम् भारहा रः । शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-
तोमरयष्टिघटघटीधनुष्प, ग्रहेरूपसंख्यानम् । शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे । सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रम्
केवलमपादत्ते न तु धारयति तत्राणिव । सूत्रग्राहः ।

वयसि च । ३ । २ । १० ।

उद्यमनार्थम् सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

आङि ताच्छील्ये । ३ । ३ । ११ ।

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम्
भाराहारः ।

अर्हः । ३ । २ । १२ ।

अर्हतेरच् स्यात् कर्म्मण्युपपदे । अणोऽपवादः । पूजार्हा
ब्राह्मणी ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ।

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो

हस्ती । तत्पूषे कृतीति (४६०४७) हलदन्तादिति (४५६४०) वा
डेरलुक् । कर्णैजपः सूचकः

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ।

शम्भवः । शंवदः । पुनर्द्धातुग्रहणस्वाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
कञो हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका
तच्छीला ।

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ।

खे शेते खशयः । पार्श्वार्दि (२७) घूपसंख्यानम् । पार्श्वार्-
भ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ।
उत्तानादिषु कर्त्तृषु * । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमू-
र्द्धशयः अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा अधोमुखः शेते
इत्यर्थः । गिरौ डञ्छन्दसि । गिरौ शेते गिरिशः । कथन्तर्हि
“गिरिशमुपचचार प्रत्यहम् सा सुकेशीति” गिरिरस्यास्ति
इति विग्रहे (३८१४०) लोमादित्वाच्छः ।

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ।

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः कुरुचरी ।

भिच्चासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ।

भिच्चाञ्चरतीति भिच्चाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यवन्तम्

(३७) पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध पार्श्वार्दिः ।

आदायचरः । कथम् “प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति” पचादिषु
चरडिति पाठात् ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तः । ३ । २ । १८ ।

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः ।
सूतेऽग्रइत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथन्तर्हि “यूथन्त द्यस-
रगर्वितकृष्णसारमिति” बाङ्गलकादिति हरदत्तः ।

पूर्वे कर्त्तरि । ३ । २ । १९ ।

कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्त्तैष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरि किम् पूर्व देशं सरतीति पूर्वसरः ।

कञो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ।

एषु ह्योत्येषु कर्त्तोतेष्टः स्यात् । अतः ककमीति (७६४) सः ।
यशस्करी विद्या । आङ्गकरः । वचनकरः (२८) ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिव-
ज्जनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसं-
ख्याजङ्घावाह्वहर्थ्यत्तद्वनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ।

एषु कञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सुः (६४४) । भास्करः । बङ्गकरः ।

(२८) विद्या यथोहेतुः । आङ्गमेवास्य शीलं सततं तदनुशीलनात् । आ-
नुलोम्यमनुकूलता वशंवदन्त्यर्थः ।

बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपि-
लिङ्गिशब्दौ पर्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्का-
दित्वात् (६८८०) । अहस्करः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थ-
स्येति (७५८०) षत्वम् । धनुष्करः । ऋहष्करः । किंयत्तबहुषु
छजोऽज्जिधानमिति * वार्त्तिकम् । किङ्करा । यत्करा । तत्
करा । हेत्वादौ टम्बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् किङ्करी

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ।

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ * कर्मकरोभृतकः ।
कर्मकारोऽन्यः ।

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु

। ३ । २ । २३ ।

एषु छजष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार-
इत्यादि ।

स्तम्बशततोरिन् । ३ । २ । २४ ।

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बकरिव्रीहिः शतत्क-
रिर्वत्सः । ब्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः । शतत्कारः ।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ।

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हजडम् स्यात् पशौ कर्त्तरि । दृतिम्
हरतीति दृतिहरिः । नाथन्नाथारज्जुम् हरतीति नाथ-
हरिः । पशौ किम् दृतिहारः । नाथहारः ।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । १२ । २६ ।

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्-
प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानम्भिमर्त्तीति आत्मम्भरिः ।
आत्मनो मुमागमः भृजइन् । चात् कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु
आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः । “ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरय
श्चकोरा इति” मुरारिः ।

एजेः खश् । ३ । २ । २८ ।

एयन्तादेजेः खश् स्यात् ।

अरुद्धि षदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ।

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्त-
रपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादिः । जनम् एजयतीति
जनमेजयः । वातशुनीतिलशङ्खेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश्
उपसंख्यानम् । वातमजाः मृगाः ।

खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ।

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनि
न्धयः । तिलन्तुदः । शङ्खञ्जहा माषाः शङ्खोऽपानशब्दः तञ्जहति
इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ।

अत्र वार्त्तिकम् (२९) । स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति

(२९) नासिकास्तनयोर्ध्मयथातूपपदत्वशङ्कानिरासार्थं यथासंख्यनिरासार्थञ्च
वार्त्तिकं तत्र ध्मश्चेति चकारेण धेटो यङ्णम् ।

वाच्यम् * । स्तनन्धयतीनि स्तनन्धयः । घेट्टित्त्वात् स्तन-
न्धयी (३०) । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

नाडीमुष्टोश्च । ३ । २ । ३० ।

एतयोरुपपदयोः कर्म्मणोर्धर्माघेटोः खश् स्यात् । यथासंख्य-
न्नेष्यते । नाडिन्धमः नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः ।
घटीखारीखरीधूपसंख्यानम् * । घटिन्धमः । घटिन्धयः ।
इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभो ।

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ।

उत्पूर्वाभ्याम् (३१) रुजिवहिभ्याम् कूले कर्म्मण्युपपदे खश्
स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहः ।

वहाम्ने लिहः । ३ । २ । ३२ ।

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । खशो डित्वाच्च गुणः । अमंलिहो वायुः ।

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ।

प्रस्थम्यचा स्थाली । खारिम्यचः कटाहः ।

(३०) टित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रत्ययान्तणवावकाश इति भावः । तत्वा-
पि खश्प्रत्ययान्तादेव घेटो डोप् नान्यत्वेति हरदन्तादयः । मनोः ।

(३१) उदीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वे कूलशब्दस्यैवोपपदत्वं स्यात् ततश्च नाडीमुष्टो
रिवायथासंख्यग्रहणापत्तिरित्यत उदीत्यत्वं सप्तमीं पञ्चमीपरतया
व्याचष्टे उत्पूर्वाभ्यामिति रुजिवहोरित्यत्र षष्ठी पञ्चम्यर्थे ।

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ।

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्न तापवाची

विध्वक्षोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ।

विधुर्नुदः । मुभि कृते संयोगान्तस्य (३६४० क०) लोपः । अरुनुदः

असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ।

असूर्य्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्य्यन्त
पश्यन्तीत्यसूर्य्यपश्चा राजदाराः (३२) । ललाटन्तपः सूर्य्यः ।

उग्रम्पश्येरम्पदपाणिन्धमाञ्च । ३ । २ । ३७ ।

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणान्तस्त्रिन्नुपपदे दृशेः
खश् । उग्रम्पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकन्तेन माद्यति दीप्य
तेऽबिन्धनत्वादिति इरम्पदो मेघज्योतिः । इह निपातनात्
श्यत् । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा अन्धका-
राद्याहतइत्यर्थः तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दप्रन्ते ।

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ।

प्रियंवदः । वशंवदः । गमेः (३३) सुपि वाच्यः । असंज्ञा-

(३१) शुप्रिपरश्चेदं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्य्यमपि न पश्यन्ति । देवात् सूर्य्य
दर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्य्यदर्शनाभावमात्रं सूर्य्येतरचन्द्रा
देर्वा दर्शनं विवक्षितं तदा न खश् भवति अनभिधानात् । मनो०

(३२) खशिति प्रकृते खच्करणसुत्तरार्थं तेन दिषन्पदस्यत्वं द्रुक्षणिषोपी
स्यातां तत्रैव खचमसुक्तेह पृष्टखणन्त अन्यत्वापि कचित् खचो
त्रापनार्थं तदेव वार्त्तिकज्ञतोक्तं गमेरिति ।

यमिदम् (३४) । मितक्रमो हस्ती । विहायसो विह इति
वाच्यम् । खञ्ज डिद्वा वाच्यः । विहङ्गमः विहङ्गः । भुज-
ङ्गमः भुजङ्गः ।

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३६ ।

खच् स्यात् ।

खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ।

खच्परिणौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तम्परं वा ताप-
यतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटीग्रहणात् (उ३३१४०वा०)
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न द्विषतीन्तापयतीति
द्विषतीतापः ।

वाचि यमोव्रते । ३ । २ । ४० ।

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ।

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ।

वाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम्
अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

पूःसर्वयोर्द्वारिसहोः । ३ । २ । ४१ ।

पुरन्दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञा-
र्थम् । भगे च दारेरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिद-
मित्याहुः । भगन्दारयतीति भगन्दरः ।

सर्वकूलाम्बकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ।

सर्वङ्गषः खलः । कूलङ्गषा नदी । अम्बङ्गषो वायुः । करीष-
ङ्गषा वात्या ।

मेघर्त्तिभयेषु कजः । ३ । २ । ४३ ।

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।
अभयङ्करः ।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ।

एषु कजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः क्षेमकारः ।
प्रियङ्करः प्रियकारः । मदङ्करः मदकारः । वेति वाच्येऽण्ग्र-
हणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथन्तर्हि “अल्पारम्भाः
क्षेमकरा” इति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

आशिते भवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ।

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो (३५) भवत्यने-
नाशितम्भवः ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ।

संज्ञायाम्भृतृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २
। ४६ ।

विश्वम् विभर्त्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरम्
साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम् न त्ववयवार्था-

युगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः
पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः
शमनायान्तेन सकर्मकः (उ१४१२०) इत्युक्तम् । मतान्तरे तु
अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

गमश्च । ३ । २ । ४७ ।

सुतङ्गमः :

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २

। ४८ ।

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एष गमेडः स्यात् । डित्त्वसामर्थ्या-
दभस्यापि टेर्लोपः । अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि । सर्वत-
पन्नयोरुपसंख्यानम् * । सर्वतगः । पन्नम्यतितङ्गच्छ-
तीति पन्नगः ! पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तम् क्रियाविशेषणम् ।
उरसो लोपश्च । । उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरो-
रधिकरणे * । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः । अन्यत्रापि
दृश्यते इति वक्तव्यम् * । ग्रामगः । डे च विहायसोविहा-
देशो वक्तव्यः । * । विहगः ।

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ।

शत्रुस्वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् शत्रुघातकः । दारा-
वाहनोऽणान्तस्य च टः संज्ञायाम् * । दारुशब्दे उपपदे
आङ्पूर्वाङ्गान्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वा

घाटः । चारौ वा । चार्वाघाटः चार्वाघातः । कर्मणि
समि च * । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तम् वेत्यर्थः । वर्णान्
संहन्तीति वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः पदसङ्घातः ।

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ।

अपपूर्वाङ्गन्तेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः
पुत्रः । तमोऽपहः स्वर्यः ।

कुमारशोर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ।

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावोनिपात्यते । शीर्षघाती ।

लक्षणं जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ।

हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति (३६) कर्त्तरि । जायाम्नो (३७) ना ।
पतिघ्नी स्त्री ।

अमनुष्यकर्त्तृके च । ३ । २ । ५३ ।

जायाम्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् ।
अमनुष्येतिकिम् आखुघातः शूद्रः । अथ कथम् “बलभद्रः
प्रलम्बघ्नः” शतुघ्नःकतघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्वात्
(७३२५ष्ट०) सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहु-
लकादणि ।

शक्ती हस्तिकवाटयोः । ३ । २ । ५४ ।

३६) स्रुते लक्षणशब्दोऽर्शवाद्यजन इत्याशयेनाह लक्षणवतीति ।

(३७) जायामरणसूचकं पाणिरेखादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीत्युपचारात्
पतिघ्नीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

हन्तेः टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्यमिदम् ।
हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति (३८) पाठान्तरम् ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ।

हन्तेः टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः ।
पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् पाणिघातः । ताड-
घातः । राजघउपसंख्यानम् * । राजानं हन्ति राजघः ।

आढ्यसुभगस्यूलपलितनग्नान्धप्रियेषु चार्थेष्व-
चौ कृजः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ।

एष चार्थेष्वचूर्णान्तेषु कर्मसूपपदेषु कृजः ख्युन् स्यात् । अना-
ढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अचौ किम् आढ्यो-
कुर्वन्त्यनेन इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् (३६) ल्युडपि नेति का-
शिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्यन्तरार्थम् ।

कर्त्तरि (४०) भवः खिष्णुचक्षुकजौ । ३ । २ । ५७ ।

आढ्यादिषु चार्थेष्वचूर्णान्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्यआढ्यो-
भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । सुशोऽनुदके

(३८) कं शिरःपाटयति प्रविण्णतीति कपाटे, कुक्षितमटतीति कवाटं कव-
ञ्चोष्णइत्यत्र (४७६५०) योगविभागात् कवादेश इति । मनो०

(३६) आढ्योकरणमिति ल्युट्ख्यनोस्तुल्यं रूपं न च ख्यनि सुम्हसौ-
चिप्रत्ययस्याव्ययत्वेन चान्नस्याव्ययतया अनव्ययस्येति (उ३३०५००)
पर्युदासात् ।

(४०) कर्त्तरि कदिति (उ३६८५०) स्थिते पुनः कर्त्ते गीतियहणं करणनिवृत्त्य-
र्थम् खिष्णोरिकारकरणं व्यर्थमित्येव रूपसिद्धेः । मनो०

क्षिन् (४१) । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशती-
ति मन्त्रस्पृक् । ऋत्विग्दष्टक् (४२) । व्याख्यातम् । त्यदादिषु
दृशोऽनालोचने कञ्च (४३) (१८४४०) । समानान्ययोश्चेति वाच्यम्
* । सहक् । अन्याहक् । अन्याहृशः । क्सोऽपि वाच्यः * ।
ताहृचः । सहचः । अन्याहृचः ।

सत्स्वद्विप्रद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीरा-
जामुपसर्गेऽपि क्षिप् । ३ । २ । ६१ ।

एभ्यः क्षिप्प्रादुपसर्गे सत्यसति च सुष्यपपदे । द्युमत् । उप-
निषत् । अण्डस्त्रः । प्रस्त्रः । मितद्विट् । प्रद्विट् । मितध्रक् ।
प्रध्रक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् ।
निर्विदित्यादि अग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णो वाच्यः (४४) । अग्रणीः ।
ग्रामणीः ।

भजोशिवः । ३ । २ । ६२ ।

सुषुपसर्गे चोपपदे भजेर्षिः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ।

अदोऽनन्ते । ३ । २ । ६८ ।

(४१) सुबन्ने व्याख्यातम् । पूषाङ् १८५४४ द्रष्टव्यम् ।

(४२) ऋत्विग्दष्टक् स्वर्दिगुणिगञ्जुजिक्कुङ्गामिति स्वरं (१६४४०) व्याख्यातम् ।

(४३) कर्मकर्तरि कजादिप्रत्ययो रूढार्थानुगुणत्वात् । मनो०

(४४) स एषां ग्रामणीरिति (६७५४०) स्वरं एत्वनिर्देशादिति भावः ।

नयतेरित्युक्तेः कर्मण्यणादौ ग्रामणाय इत्यादौ णत्वमिति बोध्यम् ।

विट् (४५) स्यात् । आममत्ति आमात् । शस्यान् । अनन्ने
किम् अन्नादः ।

क्रव्ये च । ३ । २ । ६६ ।

अदेर्विट् पूर्व्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् आम-
मांसभक्षकः । कथन्तर्हि “क्रव्यादोऽस्यप आशर” इति पक्षमां-
सशब्दउपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः षष्ठीदरादित्वात् ।

दुहः अप् घञ्च । ३ । २ । ७० ।

कामदुघा ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ।

कन्दसीति निवृत्तं मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः
धातोः स्युः ।

नेङ् वशि कृति । ७ । २ । ८ ।

वशादेः कृत इण् न स्यात् । शृ-सुशर्मा । प्रातरित्वा ।

विङ् नोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ।

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणू-
अवावा । विच् । रोट् । लेट् । सुगण् ।

क्विप् च । ३ । २ । ७६ ।

अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति (उ३३८४०) त्वस्यैव प्रपञ्चः ।
उखास्तत् । पर्णध्वत् । वाहम्भट् ।

अन्तः । ८ । ४२० ।

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्येत् ।
हे प्राण् । शास इद्वितीत्वम् (उ३२६४०) । मित्राणि शास्ति मि-
त्रशीः । आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * (४६) । आशीः
इत्त्वोत्त्वे । गीः । पूः ।

इस्मन्त्वल्किषु च । ६ । ४ । ६७ ।

एष, क्वादेर्ह्रस्वः स्यात् । तन, च्छत् । अनुनासिकस्य क्विर्विति
(उ३२५४०) दीर्घः मो नो धातोः (१५१४०) । प्रान् । प्रशान् । च्छोरिति
(उ३६६४०) ऊट् । अजधः । ज्वरत्वरेत्यूट् (उ३१८४०) । जूः । जुरौ ।
जुरः । तूः । सूः । ऊः । वृद्धिः ‡ । जनानवतीति जनौः ।
जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुसू । सुस्वः ।
रास्त्रोपः (उ३१८४०) । सुच्छा मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी धूः ।

गमः कौ । ६ । ४ । ४० ।

अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् । गमादीनामिति वक्त-
व्यम् । परीतत् । संयत् । सुनत् । ऊङ् च गमादीनामिति
वक्तव्यम् । लोपञ्च । अग्रेगूः । भ्रम-अग्रेभूः ।

स्थः क च । ३ । २ । ७७ ।

(४६) लिङाशिषीति (उ३१८४०) निर्हेयादिदं सिद्धमिति बोध्यम् ।

‡ एत्येधत्वूद्विषिति (४३४०) स्रज्जेणेति शेषः ।

चात् किप् । संस्थः । संस्थाः । शमि धातोः (उ३२७४०) इत्य-
चम्बाधितुं सूत्रम् ।

सुप्यंजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ।

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्ण-
भोजी शीतभोजी । अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्वयिता ।
ताच्छील्ये किम् उष्णम्बुङ्गे कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोप-
सर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्या-
माङि सत्तेरूपसंख्यानमिति पठितम् हरदन्तमाधवादिभिश्च
तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेत्यम् प्रसिद्धद्योप-
सर्गेऽपि णिनिः “स वभवोपजीविनाम्” “अनयायिवर्गः”
“पतत्यधो धाम विसारि” “न वञ्चनीया प्रभवोऽनजोविभिरि”
त्यादौ । साधुकारिण्युपसंख्यानम् । ब्रह्मणि वदः ।
अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

कर्त्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ।

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरूपमा-
नम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अता-
च्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्त्तरि किम् अपूपानिव
भक्षयति माषान् । उपमाने किम् उष्ट्रः क्रोशति ।

व्रते । ३ । २ । ८० ।

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।

बज्जलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ।

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुषुपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ।

मनः । ३ । २ । ८२ ।

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनोयमानी ।

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ।

खकर्मके (४७) मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् ।

चास्मिनिः (४८) । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डित्स्मन्यः (४९)

पण्डितमानी । स्त्रित्यऽनव्ययस्य (३३०४०) । कालिम्न्या (५०)

अनव्ययस्य किम् दिवामन्या (५१) ।

इचएकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ।

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स्व च स्वाद्यम्बत् (५२) खिदन्ते परे ।

औतोऽम्शसोः (१२५४०) । गाम्प्रत्ययः । वाम्प्रत्ययसोः (१३३४०) । स्त्रि-

यम्प्रत्ययः स्त्रीम्प्रत्ययः । नृ । नरम्प्रत्ययः । भुवम्प्रत्ययः । श्रियमा-

(४७) प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरेव सन्निहितत्वात् स्वशब्देन ग्रहणम् ।

(४८) चास्मिनिरिति वासकूपविधिनैव णिनिन्नाभेऽपि चकारेणाविच्छेदाय
स सञ्ज्ञीयते तेन करणे यजः (७३४३४०) इत्यादौ णिनिरेवानुवर्त्तते
न खश् सति तु विच्छेदे णिनेरनुवर्त्तनासम्भवात् ।

(४९) एकस्यापि पण्डितस्य स्वरूपेण कर्त्तृत्वं पण्डित्यविशिष्टतया कर्मत्वम्
(५०) स्त्रियाः पुंवंदिति (४०१४०) प्राप्तं पुंवंद्वावं बाधित्वा ह्रस्वः ।

(५१) अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य स्वभावात्कर्मत्वम् ।

(५२) अम्प्रत्ययसिद्धावर्त्तते तत्रैकेनाम् विधीयतेऽपरेण प्रत्ययो विशेष्यते
तदाह स्वाद्यम्बदिति ।

त्मानमन्यते श्रिमन्यं कुलम् भाष्यकारवचनात्(५३) श्रीशब्दस्य
ह्रस्वः सुममोरभावश्च ।

भूते । ३ । २ । ८४ ।

अधिकारोऽयम् । वर्त्तमाने लङिति (उ३४०) यावत् ।

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ।

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि । सोमेनेष्ट-
वान् (५४) सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी (५५) ।

कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ।

पिटव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति (उ३४५८०) यावत् अधिक्रियते

ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ।

एषु कर्मस्तूपपदेषु हन्ते भूते क्तिप्प्रात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा ।
वृत्तहा । क्तिप् चेत्येव (उ३३६८०) सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मा-
दिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति
काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्तिवेवेति द्विविधो नियम इति
भाष्यम् (५६) ।

(५३) यथा प्रष्टादयः शब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तन्ते प्रष्टी गणिकेति तथेह

श्रीशब्दः परित्यक्तस्त्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्त्तत इति भाष्यम् ।

(५४) सोमेन लताविशेषात्सकद्रव्येण यागं कृतवानित्यर्थः ।

(५५) अग्निष्टोमाख्येन यागेनापर्व्यं भावितवानिति बोधभेदः ।

(५६) धातुकालौ हि नेह स्वरौ श्रुतो किन्तु प्रकरणात्तन्मौ तयोरुपरोधो
न न्यायः उपपदप्रत्यययोस्तु श्रुतत्वादुपरोधोन्याय्य एव । एवं
भाष्ये न्यायोपलब्धाद्वृत्तिपन्थ उपेक्ष्य इति कथटः । मनो०

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । २ । ८६ ।

सौ कर्मादिषु च कृजः क्लिप्परात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्लिप्पेवेति नियमान्कर्म्म कृतवानित्यत्राऽण न । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत न क्लिप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवचनयान्न क्लिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्लिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

सोमे सुजः । ३ । २ । ८७ ।

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

अग्नौ चेः । ३ । २ । ८८ ।

अग्निचित् ।

कर्म्मण्यग्नाख्यायाम् । ३ । २ । ८९ ।

कर्म्मण्युपपदे कर्म्मण्येव कारके चिनोतेः क्लिप्परात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

कर्म्मणोनिर्विक्रियः । ३ । २ । ९० ।

कर्म्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । सोमविक्रयी । दृतविक्रयी ।

दृशेः कनिप् । ३। २। ६४।

कर्मणि भूतइत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ।

राजनि युधिकृजः । ३। २। ६५।

कनिष्ठायात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान्
राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सहे च । ३। २। ६६।

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सप्तम्याञ्जनेर्डः । ३। २। ६७।

सरसिजम् । मन्दुरायाञ्जातो मन्दुरजः । ड्यापोरिति (४६८४)
ह्रस्वः ।

पञ्चम्यामजातौ । ३। २। ६८।

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्तउपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३। २। ६९।

“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” ।

अनौ कर्मणि । ३। २। १००।

अनुपूर्वाञ्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुबध्य-
जाता पुमनुजा (५७) ।

(५७) इह जनिः सकर्मकः अतुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ।

अन्येष्वपि दृश्यत । ३ । २ । १०१ ।

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्म-
णजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्त-
रादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ।

क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ।

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति (उ३६८४०) भाव-
कर्म्मणोः क्तः । कर्त्तरि कृदिति (उ३६८४०) कर्त्तरि क्तवतुः ।
उक्तावितौ । स्नातम्या । सुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ।

ण्यदर्थे । भावकर्म्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ।

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्म्म-
णोस्तु क्षितः कामो मया । अग्रकः क्षिति (उ६७४) । श्रितः ।
श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः । ऊर्णोर्णुवङ्गावो वाङ्मयः * ।
तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । दृतः ।

रदाभ्यान्निष्ठातो नः पूज्यस्य च दः । ८ । २ । ४२ ।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया

पूर्वस्य धातोर्द्धारस्य च । धृ चटुतइत् (७१०४०) । रपरः ।
णत्वम् । शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृत-
स्यापत्यं कार्त्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

संयोगादेरातो धातोर्थ्यस्वतः । ८ । २ । ४३ ।

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्नानः । म्लानः ।

त्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ।

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः (५८) प्राग्वत् । लूनः । ज्या-ग्रहिज्या
(७१०६४) । जीनः । दुग्धोर्द्धारिश्च * । दु गतौ-दूनः । दुदु
उपताप इत्ययन्तु न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । “मृदुतया दुत-
येति” माघः । गूनः । पूजो विनाशो * । पूना यवाः विनष्टा
इत्यर्थः । पूतमन्यत् । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्त्तृकस्य * । सिनो-
ग्रासः (५९) । ग्रासेति किम् सिता पाशेन सूकरी । कर्म-
कर्त्तृकस्येति किम् सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ।

भुजो-भुग्नः । दु ओ श्वि-उच्छूनः । ओ हाक-प्रहीणः ।
स्वादयओदित इत्युक्तम् (७१२५४) । सूनः । सूनवान् । दूनः ।
दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङ्गः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ।

(५८) प्रादयो द्वाविंशतिः क्रमादौ पठितास्तन्मध्ये पूजं विहाय स्वादयो
ज्ञेयाः । एतत्सुक्तके १६५ १६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्याः ।

(५९) पिण्डीक्रियमाणोपासो दध्यादिव्यञ्जनादिना यदा बन्धनेऽनुकूल-
स्तदा कर्मण एव कर्त्तृत्वं तल्लैवेदं प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ।

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ।

द्रवस्य मूर्त्तौ काष्ठिन्ये स्पश चार्थे श्यैः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

श्योऽस्पर्शे (६०) । ८ । २ । ४७ ।

श्यैः निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शोऽर्थे । हलइति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किं शीतञ्चलम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः किम् संश्यानो वृश्चिकः शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽव्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ।

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यानं अभिशीनम् घृतम् अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न समवश्यातः ।

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ।

यस्य (६१) विभाषा । ७ । २ । १५ ।

यस्य क्वचिद्विभाषयेद्धितस्ततो निष्ठायादृणं न स्यात् ।

(६०) सिद्धत्वादादौ सम्प्रसारणे संयोगादेरात्(उ३४७२०)इत्यस्याप्राप्तौ क्लृप्तम्

(६१) यस्येत्याह धातुकापेक्षा षष्ठी यदोयस्याह धातुकस्येत्यर्थः ।

उदितो वेति (उ४६३४०) क्त्वायां वेट्वादिह नेट् । समक्तः ।
अनपादाने किम् उदक्त (६२) मुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात्
वञ्चेति (१३०४०) षत्वे प्राप्ते । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु
सिद्धो वाच्यः * । टक् णः । टक् णवान् ।

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ट । ३ । ७५ ।

पूर्वेण मूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्नः । प्राच्येति
किम् परिष्कन्नः-परिस्कन्नः । परेञ्चेति (उ१०२४०) विकल्पः ।
स्तन्भेरिति (उ३०४०) षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तम्भनिस्तम्भौ च * । अत
षत्वन्न स्यात् ।

दिवोऽविजिगीषायाम् । ट । २ । ४६ ।

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूनः । विजि-
गीषायान्तु दूतम् (६३) ।

निर्वाणोऽवाते । ट । २ । ५० ।

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातसेत्
कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

शुषः कः । ट । २ । ५१ ।

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

पचो वः । ट । २ । ५२ ।

पक्कः ।

(६२) उदक्तस्य त्वितमित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ।

(६३) द्यतमिति विजिगीषया हि तत्वाद्याः पात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा ।

जायो मः । ८ । २ । ५३ ।

जामः ।

स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ।

प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ।

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीतः-प्रस्तीमः । प्राक्किम्
स्थानः ।

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ।

जिफला-फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वे कदेशस्या-
पीदन्निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु क्तप्रत्यय-
स्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते ।
क्षीवो मत्तः । कशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्
किम् ।

आदितश्च । ७ । २ । १६ ।

आकारेतो निष्ठायाद्गुणं न स्यात् ।

ति च । ७ । ४ । ८६ ।

चरफलो रतउत् स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः ।
प्रकशितः । प्रोल्लाघितः । कथन्तर्हि “लोभद्रुमं सानुमतः

प्रफुल्लमिति' । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रन्तु(६४)फुल्लतादि
निवृत्त्यर्थम् । उत्फुल्लसफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ।

नुदविदोन्दनाघ्राह्णीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।

५६ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । सुन्नः-नुत्तः । विद विचारणे
रौधादिक एव गृह्यते उन्दिनाः परेण साहचर्यात् । विन्नः-
वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः (६५) । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ।

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् । उन्नः-उत्तः । त्वाणः-त्वातः ।
घ्राणः-घ्रातः । ह्रीणः-ह्रीतः ।

न ध्याख्याष्टमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वन् । ध्यातः । ख्यातः । पूर्त्तः ! राज्ञोपः
(उ२१८४) । मूर्त्तः । मत्तः ।

वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ।

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम्भोग्ये प्रतीते (६६)चार्थे । वित्तं

(६४) अनुपसर्गात् फुल्लेत्यादि सूत्रं फुल्ल विकसनइत्यस्मात् पचाद्यच् सि-
द्धावपि तिष्ठायां फुल्लरूपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(६५) वेत्तेस्त्विति तथा च भाष्यम् ।

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्नइष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विद्यतेरिति ॥

(६६) भोगप्रत्ययशब्दौ कर्म्मसाधनावित्याशयेन व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति ।

धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् विन्नः । विभाषा गम-
हनेति (उ३६५४०) कसौ वेट्त्वादिव नेट् ।

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५६ ।

भिन्नमन्यत् ।

ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ । ६० ।

ऋधातोः कृतकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्ये (६७) व्यव-
हारे । ऋतमन्यत् ।

स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ।

स्फीतः ।

दूष्णिष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ।

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति (उ३४८४०)
निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ।

आभ्यां क्षानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ।

(६७) अधमं दुःखप्रदमृणं यस्य सोऽधमर्णस्य भावआधमर्ण्यं तेन च
ऋणादानरूपो व्यवहारो लक्ष्यते ततश्चोत्तमर्णोऽपि सिध्यति धादे
रुत्तमर्ण इति (२७७४०) निर्द्देशात् । मनो०

पूजार्थादच्चेः क्लानिष्ठयोरिट् स्यात् (६८) । अश्वितः । गतौ
तु अक्तः ।

लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ।

लुभः क्लानिष्ठयोरिट् स्यान्न तु गार्द्धी । लुभितः । गार्द्धे तु
लुब्धः ।

क्लिशः क्लानिष्ठयोः । ७ । २ । ५० ।

इङ्गा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यम्प्राप्ते क्लिष्टु विबाधने
अस्य क्लायं विकल्पे सिङ्गेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते
विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

पूङश्च । ७ । २ । ५१ ।

पूङः (६८) क्लानिष्ठयोरिङ्गा स्यात् ।

पूङः क्लौ च । १ । २ । २२ ।

पूङः क्लौ निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः-पूतः । क्लौग्रहणमुत्त
रार्थम् (७०) । नोपधादित्यत्र (उ४६२४०) हि क्लौव (७१) सम्बध्यते ।

निष्ठा शीङ्खिदिमिदिक्षदिष्टपः । १ । २ । १६ ।

(६८) उदिक्त्वात् क्लायं विकल्पे निष्ठायां यस्येति (उ३४८४०) निषेधे प्राप्ते
सूत्रम् ।

(६९) श्रुक्ः क्लितीति (उ९७४०) निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

(७०) पूङः क्लौ चेति सूत्रे क्लौग्रहणं व्यर्थं क्लौ सेट् (उ४६२४०) इत्यनेनैव
क्लिप्तसिङ्गेरत आह उत्तरार्थमिति ।

(७१) क्लौवैति न तु निष्ठा चकारानुल्लापत्वादिति भावः । अनो-

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयित-
वान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेष्यितः
शेष्यितवान् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या * ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ३ । ४ । ७१ ।

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्त्तरि स्यात् । चाङ्गावकर्मणोः ।

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ।

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठायाद्भङ्गा स्यात् । प्रखेदित
चैतः । प्रखेदितन्तेन । जिष्विदेति भ्वादिरत्न गृह्यते जीङ्घिः
साहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदित इत्येव । जिमिदा जि-
प्सिदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्षे-
दितः प्रक्षेदितवान् (७२) । प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । धर्षि-
तन्तेन । सेट् किम् प्रखिन्नः । प्रखिन्नन्तेनेत्यादि ।

मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ।

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम्
अपमर्षितं वाक्यम् अविस्पष्टमित्यर्थः ।

उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २

। २१ ।

(७२) खिदादीनामादित (उ३५०४०) सेतीतो निषेधात् सेट् निष्ठा दुर्लभे-
त्यत आदिकर्मणि निष्ठोदाहृता ।

द्युतितम्-द्योतितम् । मुदितम्-मोदितं साधुना । प्रद्यु-
तितः-प्रद्योतितः । प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः । उदुप-
धात् किम् विदितम् । भावेत्यादि किम् रुचितं कार्षी-
पणम् । सेट् किम् क्रुष्टम् । शब्दविकरणेभ्य एवेष्थते । नेह ।
शुध्यतेर्गुधितम् ।

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ।

णेलोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति
(उ३५१ष्ट०) नेट् । सम्प्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । शुक्ल-गूढः ।
वनु-वतः । तनु-ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते
द्वितीयाश्रितेति (उ३६६ष्ट०) सूत्रे निपातनादित् । पतितः ।
सेऽसिचीति (उ३१३ष्ट०) वेट्कत्वात् सिद्धे उदन्त्यादीनामीदित्वे-
नानित्यत्वज्ञापनाद्वा तेन † “भावितमिभराजधिये” त्यादि ।
यस्य विभाषे (उ३४८ष्ट०) त्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्लिष्टविरिब्धफ्राण्टवाढा-
नि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

७ । २ । १८ ।

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु
वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंघृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो
मन्थनश्चेत् । स्वान्तम्भनः । ध्वान्तन्तमः । लग्नं सक्तम्
निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः
स्वरः । स्लेच्छ रेभ अनयोरुपधायादृत्वमपि निपात्यते ।

† धावुगतिशुद्धोरित्युदित्वात् क्तायां वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति
(उ३४८ष्ट०) अनिट्कत्वमाशङ्क्याह तेन धावितमिति ।

फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः (७३) । माधवस्तु नद-
नीतभावात् प्रागवस्थापनं द्रव्यमफाण्टमिति वेदभाष्ये (७४)
आह । वाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति
त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् ।
स्नेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ।

दृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १८ ।

एतौ निष्ठायामविनय (७५) एवानिटौ स्तः । दृष्टः । विशस्तः ।
अन्यत्र । धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्माणोस्तु वैयात्ये
दृषिर्नास्ति (७६) । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः ।
दृषेरादित्वे फलञ्चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादि-
कर्माणोरवैयात्ये विकल्पमाह । दृष्टम्-धर्षितम् । प्रदृष्टः
प्रधर्षितः ।

दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ।

स्थूले बलवति च निपात्यते । दृढ दृहि दृद्धौ । क्तस्येडभावः ।

(७३) जगन्मौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सदोऽभिषुत्य यत्पीयते तत्फाण्टम् ।

(७४) “तद्वै नवनीतं भवति दृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणामिति” शतपथ-
श्रुतिव्याख्यायामिति शेषः ।

(७५) जिष्टषा प्रागल्भ्ये शस्तु हिंसायामनयोरादितश्च (उ३५०५०) यस्य
विभाषेति (उ३४८५०) च सूत्राभ्यामिङ्निषेधे सिद्धेऽपि वैयात्यएवानिट्-
तनियमः । विरुद्धं यातो वियातोऽविनीतस्तस्य भावो वैयात्यमित्यर्थः ।

(७६) विभाषा भावादिकर्माणोरिति (उ३५४५०) विकल्पे प्राप्ते सूत्रस्य
नित्यार्थतामाशङ्क्याह नास्तीति ।

तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः ।
दृंहितोऽन्यः ।

प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ।

वृह वृहि वृद्धौ निपातनम्प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहि
तोऽन्यः ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ।

कषो निष्ठायाद्गणं न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कार-
णञ्च । “स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्” । कष्टो मोहः (७७) । कष्टं
शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ।

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम्
घुषितम् वाक्यम् शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

अर्हेः सन्निविध्यः । ७ । २ । २४ ।

एतत्पूर्वार्द्धेर्निष्ठायाम् इणं न स्यात् । समर्गः । न्यर्गः ।
व्यर्गः । अर्हितोऽन्यः ।

अभेद्याविदूर्ये । ७ । २ । २५ ।

अभ्यर्गम् नातिदूरम् आसन्नम् वा । अभ्यर्हितमन्यत् ।

शोरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ।

(७७) कष्टो मोहो दुःखहेतुरित्यर्थः ।

शयन्तादृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तच्छन्द
श्चात्रेण सम्पादितम् अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्त्ति-
ता रज्जुः ।

श्रुतस्याके । ई । १ । २७ ।

आतिश्रपयत्योः क्ते श्रभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके
(७८) । श्रुतम् क्षीरम् स्वयमेव विकृतिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीर-
हविर्भ्यामन्यत्तु । आणम् । अयितम् वा ।

वा दान्तशान्तपूर्यदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७ ।

२ । २७ ।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमि-
तः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।

रूप्यमत्वरसंघुषाखनाम् । ७ । २ । २८ ।

एभ्यो निष्ठाया इड्ढा । रुषितः-रुष्टः । आन्तः-अमितः ।
तूर्णः-त्वरितः । अस्तादिच्चे फलम्मान्दम् (७९) । संघुष्टः
संघुषितः । आस्वान्तः आस्वनितः ।

हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ।

हृषेर्निष्ठाया इड्ढा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं-हृषितं लोम ।

(७८) विभाषाभ्यवपूर्वस्य (उ३४८८०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्तते सा च व्यव-
स्थिता तेन क्षीरहविषोरेव श्रभावो नित्यश्चान्यत्र नैव भवतोत्याह
क्षीरेति ।

(७९) आदित्येति (उ३५०८०) निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवञ्चाकारेत्त्वकरणं
व्यर्थमित्याह सन्दमिति

विस्मितप्रतिघातयोश्च । हृष्टो-हृषितो मैत्रः विस्मितः
प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायां
नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

अपचितञ्च । ७ । २ । ३० ।

चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः-अपचायितः ।

प्यायः पी । ७ । १ । २८ ।

पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे
नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र । प्यानः-पीनः स्वेदः । सोप-
सर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्मूधसोः स्यादेव । आपी-
नोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

ह्लादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ।

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

दयित्स्यतिमास्थामिति । ७ । ४ । ४० ।

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदङ्गावयोरप-
वादः । दितः । सितः । मा-माङ्-मेङ्-मितः । स्थितः ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ।

शितः-शातः । क्षितः-क्षातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भ्रत-
विषये ष्यतेर्नित्यम् संशितं व्रतम् सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।
संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ।

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

दोददघोः । ७ । ४ । ४३ ।

घुसंज्ञकस्य दाइत्यस्य दध् (८०) स्यात्तादौ किति । चत्त्वम् । दत्तः । घोः किम् दातः । तान्तो वायमादेशः । नचैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दक्षीति दीर्घोपत्तिः तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । नच दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे भषस्तथोरिति (३४०४०) धत्वं शङ्क्यं सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

अचउपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दाइत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेद्यते” ।

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

दस्ति । ६ । ३ । १२४ ।

ह्रगन्तोपनर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति (६२४०) चत्त्वमाश्रयात् (८१) सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् ।

(८०) तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थानोऽदोषस्तस्मात् धान्त इत्यनुसृत्याह दध् इति ।

(८१) चत्त्वस्यासिद्धत्वात् दादेशतकारोनास्तीत्यत आह आश्रयादिति अतो-
रोः (७७४०) इत्युत्त्वं प्रति कृत्यवदित्यर्थः ।

धुमास्येतीत्वम् (उ११६४०) । धेट्-धीतम् (८२) । गीतम् ।
पीतम् । जनसनेत्यात्वम् (उ१३२४०) । जातम् । सातम् । खातम् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ।

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ
किति च । इकारउच्चारणार्थः । धत्वम् । करो करि (४३४०) ।
जग्धः । आदिकर्माणि क्तः कर्त्तरि च (उ३५४४०) प्रकृतः कटं (८३)
सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति (उ३४६४०) दीर्घः ।
क्षियो दीर्घादिति (उ३४६४०) नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ।

क्षियो निष्ठायाम् दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायु-
र्भव क्षीतायुर्भव । क्षीणोऽयन्तपस्वी क्षितो वा ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८६ ।

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु ।
नद्यां स्नातीति नदीणाः । सुपीति (उ३२४४०) कः ।

सूत्रप्रतिष्ठातम् । ८ । ३ । ९० ।

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र
प्रतिस्नातम् ।

(८२) दधातेर्हि (उ३६०४०) रित्यत्र लुग्विकरणस्य ग्रहणात् न घेटो ग्रहणं
नापि दो ददघो (उ३६०४०) रित्यत्रापि तस्य ग्रहणं घोरिति स्थितेऽपि
दइति विशेष्य ग्रहणात् ।

(८३) प्रकृत इति कटं कर्त्तुमारब्धवानित्यर्थः प्रशब्द आदिकर्माद्योतनार्थः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ६१ ।

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् कपीनां
स्थलं कपिस्थलम् ।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ६६ ।

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठ-
लम् । परिष्ठलम् ।

गत्यर्थाकर्मकस्त्रिषशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्य-
तिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ।

एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गाङ्गतः । गङ्गाम्
प्राप्तः । ज्ञातः सः । लक्ष्मीभान्निष्टो हरिः । शेषमधिग-
यितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिन-
मुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

३ । ४ । ७६ ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोष्यो दिदृक्षवः (८४) ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च । आसितो

मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च ।
रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अन-
न्तेनेदम् भुक्तम् । कथम् भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्त (८५) मस्ति
एषामिति मत्वर्थोऽयम् । वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य ।

जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ।

जि क्षिदा । क्षिणः । जि इन्वी । इङ् ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतइष्टः तैरि-
ष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शिलितो रक्षितः क्षान्तः । आ
कुष्टो जुष्ट इत्यादि (८६) ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । १९४ ।

क्लावत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् ।
शयितम् । हसितम् ।

सुयजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३ ।

(८५) भोजनार्थधातोः कर्त्तरि तोदुर्लभइत्याशङ्क्यान्यथाह भुक्तमिति ।

(८६) “शिलितोरक्षितः जीत आक्रुष्टो जुष्टइत्यपि ।

इष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृतइत्यपि ॥

हृष्टतृष्टौ तथा क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुररुताः पूर्ववत् कृताः” ॥

मुनोतेर्यजेच्च ड्वनिष्प्राङ्गते । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा
यज्वानौ ।

जीर्यतेरट् । ३ । २ । १०४ ।

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन
निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ।

कृन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ।

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ।

क्वसुश्च । ३ । २ । १०७ ।

इह भूतसामान्ये कृन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकान-
चावपि कृन्दसाविति तिसुनिमित्तम् । कवयस्तु बहुलम्प्रयु-
ञ्जते । “तन्तस्थिवासं नगरोपकण्ठे” । “श्रेयांसि सर्वा-
ण्यधिजग्मुषस्ते” इत्यादि ।

वस्वेकाजाह्वसाम् । ७ । २ । ६७ ।

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ।
एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां
किम् बभूवन् ।

भाषायां सदवसश्चुवः । ३ । २ । १०८ ।

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात् । तस्य च
नित्यं क्वसुः । “निषेद्वृषीमासनबन्धधीरः” । “अधुषुषस्ता-
मभवज्जनस्य” । शुश्रूवन् ।

उपेयिवाननाश्वाननूचानञ्च । ३ । २ । १०६ ।

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा
तस्य नित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् । “उपेयुषः स्वामपि
मूर्त्तिमग्राम्” । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् ।
समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः कसुरिडभावश्च । “धृतजय
धृतेरनाश्रुपइति” भारविः । अनुपूर्वादच्चेः कर्त्तरि कानच् ।
वेदस्थानुवचनं कृतवाननूचानः ।

विभाषा गमहनविद्विशाम् । ७ । २ । ६८ ।

एभ्यो वसोरिङ् वा । जग्मिवान्-जगन्वान् । जग्मिवान्-
जघन्वान् । विविद्विवान्-विविद्वान् । विविशिवान्-विविश्वान् ।
विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् ।
नेङ्वाशि कृतीति (उ३३६४०) दूष्णिषेधः । दृशेऽश्च । दृशिवान्-
दृहृश्वान् ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे

(८७) । ३ । २ । १२४ ।

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शवादि । पच
न्तच्चेतम्यश्च ।

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ।

(८७) आदेशयोः प्रथमासमानाधिकरण्यपर्युदासात् स्थानिनि लकारे
तत्सामानाधिकरण्यं कल्पयतइति प्रपञ्चितं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः ।

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमान(८८)च्चै तं पश्य ।
लङित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणं अधिकविधानार्थम् । तेन प्रथ
मासामानाधिकरण्येऽपि(८९)क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । माङ्ग्रा
क्रोशे इति वाच्यम् । “मा जीवन् यः परावच्चादुःखदग्धोऽ-
पि जीवति” । माङ्गि लुङिति (३१६४०)प्राप्ते एतद्वनसामर्थ्या-
ल्लट् ।

सम्बोधने च । ३ । २ । १२५ ।

हे पचन् ? । हे पचमान ? ।

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानद्वातोर्लटः शत-
शानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्ज्जयन्वसति ।
हरिम्पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणञ्च । कृत्यचः (३२६८४०)
प्रपीयमाणः सोमः ।

(८८) विलिप्त्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयलित्यर्थः पचतीति विग्रहे तु नैवं
तत्र क्रियाप्राधान्यात् “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा-
नीत्युक्तेः अतएव

‘समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

युष्मप्रधानभावे च तत्र दृष्टोविपर्ययः” इति

हरिणा सामान्यतो विपर्ययोऽभिहितः ।

(८९) अपिकारात् अ प्रथमानार्थं सामानाधिकरण्याभावे क्वचिदित्यर्थः
तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः कुर्वतोभक्तिः कुर्वन्नक्तिरित्यादौ प्रत्ययोत्तर-
पदयोरपि सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् ।

ईदासः । ७ । २ । ८३ ।

आसः परस्थानस्य ईत् स्यात् । आदेः परस्य (२६४०) ।
आसीनः ।

विदेः शतुर्वसुः (६०) । ७ । १ । ३६ ।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन्-विद्वान् ।
विदुषी ।

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।

तौ शटशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

लुटः सद् वा । ३ । ३ । १४ ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्य-
योत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं
करिष्यमाणम् पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्य-
ङ्गतिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामाना-
धिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यति करिष्यन् ।

पूड्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ।

वर्त्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ ।

१२९ ।

(६०) स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे पुनर्वसोरुक्तिकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र
(१८७४०) सामान्येन कसोरपि ग्रहणार्थम् । अतएव “विदुषा तया-
कृतमिति” सिद्धम् ।

एषु द्योत्येषु कर्त्तरि चानश् । भोगं मुञ्जानः । कवचं
विस्वाणः । शतुं निम्नानः ।

इड्धाव्योः शतकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ।

आभ्यां शट् स्यादकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अधीयन् । धारयन् ।
अकृच्छ्रिणि किम् कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ।

द्विषोऽमिते । ३ । २ । १३१ ।

द्विपन् शतुः ।

सुजो(८१) यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ।

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ।

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ।

अर्हन् ।

आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु (८२)

३ । २ । १३४ ।

क्लिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुका-
रिषु कर्त्तृषु ।

(८१) सुनोतेः शट्प्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने धातोर्वृत्तिभ्येत् । संयो-
गग्रहणात् प्रधानकर्त्तर्येवायं प्रत्ययस्तेन यजमान एव सुन्वन्
नान्यदिति सूत्रान्तरेणापि नान्यत्र शट्प्रत्यय इति । मनो०

(८२) शीलादीनां त्वयाणां विशेषणत्वेन निर्हिदैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृति
भूतो धात्वर्थो निर्हिश्यते ।

टन् । ३ । २ । १३५ ।

कर्त्ता कटम् ।

अलङ्कजनिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदकच्य-
पत्रपटुतुष्टुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ।

अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः ।
उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्ति-
ष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

गोश्चन्दसि । ३ । २ । १३७ ।

“वीरुधं पारयिष्णवः” ।

भुवश्च । ३ । २ । १३८ ।

चन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथन्तर्हि “जगत्प्रभोरप्रभविष्णु
वैष्णवमिति” । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

ग्लाजिस्थश्च क्खुः । ३ । २ । १३९ ।

चन्दसीति निवृत्तम् । गिदयम् न तु कित् तेन स्य ईत्त्वम् ।
ग्लाखुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्याखुः । चाङ्गुवः ।
श्रुतः क्वितीत्यत्र (३६७४०) गकारप्रक्षेपान्नेट् । भूषणुः ।
दंशेश्चन्दस्युपसंख्यानम् * । “दंशावः पशवः” ।

त्रसिगृधिधमिचिपेः क्रुः । ३ । २ । १४० ।

तन्तुः । गृध्रः । धृष्णः । जिघ्रः ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ।

उकारउच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम्
तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति (४६५४०) ह्रस्व-
विकल्पः । नचैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः भल्ल-
ग्रहणमपठ्य भल्लन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेश-
स्येति (उ२०२४०) वृद्धिनिषेधः शमी, दमी, तमी, अमी, अमी,
अमी, कमी । प्रमादौ । उतपूर्वार्जन्मदेः अलंङ्गजादि (उ३६६४०)
स्त्रुतेणोष्णिजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादौ ।
ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ।

सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिच्लिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुष-
द्विषदूहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरा-
पचरामुषाभ्याहनञ्च । ३ । २ । १४२ ।

घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आया-
सी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परि-
च्लेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी ।
विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
आमोषी । अभ्याघाती ।

वौ कप्रलसकत्यस्त्रम्भः । ३ । २ । १४३ ।

विकापी । विलासी । विकृत्यी । विस्त्रम्भो ।

अपे च लप्रः । ३ । २ । १४४ ।

चाह्नो । अपलापी । विलासी ।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ।

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रमादी । प्रवासी ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिच्छिपपरिरट-
परिवादिव्याभाषास्त्रयो वुञ् । ३ । २ । १४६ ।

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्योवुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक
इत्यादि । खला सिद्धे वुञ्चवचनं ज्ञापकम् तच्छीनादिषु
वासरूपन्यायेन तज्जादयो नेति (६३) ।

देविक्रुणोश्चोपसर्गं । ३ । २ । १४७ ।

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ।

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्प-
नः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् पठिता विद्याम् ।

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ।

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेतः किम्
भविता । हलादेः किम् एधिता । अकर्मकात् किम् वसिता
वस्तम् ।

जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलप्रपतपदः ।

३ । २ । १५० ।

जु इति सौतो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चंक्रमणः । दन्द्र-
मणः । सरणः । पूज्जेण (६४) सिद्धे पदग्रहणं लप्रपतपदेत्यु-
क्ता (उ३७३४०) बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलिकेषु पर-
स्परं वासरूपविधिर्जासीति (६५) तेनालंकाजस्तू न ।

क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ।

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

न यः । ३ । २ । १५२ ।

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्षायिता ।

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ।

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति
(उ३७५४०)रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छो-
लि-

(६४) पद्यतेरकर्मकत्वादनुदात्तेत्वाद्बलादित्वाच्चातुदात्तेतइत्यनेन (उ३७१४०)
प्राप्ते इत्यर्थः ।

(६५) नम्यादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तज्जादयो नेति भाव्ये
ज्ञापितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति भेद इति भावः ।

केषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा । यदि स्तुदेर्युच् न कथम्भु-
स्तुदनः, नन्द्यादिः (३३१७४०) ।

लघपतपदस्याभूटप्रहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

३।२।१५४।

लापुकः । पातुक इत्यादि ।

जल्पभिक्तकुट्टलुण्टटडः प्राकन् । ३।२।१५५।

जल्पाकः । मिक्ताकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः वराकी ।

प्रजोरिनिः । ३।२।१५६।

प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ।

जिहृक्षिवित्री त्वमात्ययाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

३।२।१५७।

जयी । दरी । क्षयी । विशयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी ।
अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

सृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राशङ्काभ्य आलुच्

३।२।१५८।

आद्यास्त्वयसुरादावदन्ताः । सृहयालुः । गृहयालुः । पत-
यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वा द्रा तदो नान्तत्व
न्निपात्यते । तन्द्रालुः । शीङो वाच्यः * । शयालुः ।

दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५६ ।

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

सृषस्यदः कभरच् । ३ । २ । १६० ।

सृमरः । घस्मरः । अद्भरः ।

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ।

भङ्गुरः (६७) । भासुरः । मेदुरः ।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ।

विदुरः (८६) । भिदुरम् । छिदुरम् ।

द्वैग्नशजिसर्त्तिभ्यः क्करप् । ३ । २ । १६३ ।

द्वत्वरः । द्वत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ।

गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ।

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ।

जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ।

जागर्त्तुरूकः स्यात् । जागरूकः ।

यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ।

(६६) अभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जेः कर्मकर्त्तर्येवायं घुरच्प्रत्ययः । तत्त्व०

(६७) विदोत्यादिस्त्वत्वे कुरच् मुख्यकर्त्तर्यपि भवति 'प्रियतमाय ददुगेतम-
त्वरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना' इत्यादि साधप्रयोगात् । तत्त्व० ।

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपे-
न निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्द्यूकः ।

नमिकम्पिस्माजसकमहिंसदीपोरः । ३ । २ ।

१६७ ।

नमः । कम्पः । स्मरः । जसिर्नम्पूर्वकः क्रियासातत्ये वर्तते ।
अजस्त्वं सन्ततमित्यर्थः । कम्पः । हिंसः । दीपः ।

सनाशंसभिच्छ उः । ३ । २ । १६८ ।

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिच्छुः ।

विन्दरिच्छुः (६८) । ३ । २ । १६९ ।

वेत्तेर्नुम् दूषेष्कत्वञ्च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः ।
इच्छति इच्छुः ।

क्याच्छन्दसि (६९) । ३ । २ । १७० ।

“देवान् जिगाति सुम्नयुः” (१००) ।

आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ ।

१७१ ।

(६८) विद् ज्ञाने इत्यस्यैवेह ग्रहणमेवमिच्छार्थकस्यैवेहेपर्यग्रहणम् ।

(६९) क्यच् क्यष् क्यङ् एतेषां सामान्यग्रहणम् क्यान्नाज्ञातोऽप्यन्दोविषये
उपलब्धयः स्यादित्यर्थः ।

(१००) सुम्नयन्दात् क्यजन्तात् न च्छन्दस्यपुलस्येति (उ५२४४८०) निषेधात् क्यचि
चेति (उ२२०४०) ईप्सवम्, अकृतसार्वधातकयोरिति (उ५१४८०) दीर्घञ्च न
भवतीति द्रष्टव्यम् ।

आदन्तादन्ताद्(१०१)गमादिभ्यश्च किकिनौ सञ्चन्दसि तौ
च लिङ्ङत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बन्निर्वञ्जम् । जग्मि-
र्युवा । “जग्निर्वृतममिवयुम्” । जन्निः । भाषायां धाञ् लृङ्-
गमिजनिनमिभ्यः * । दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जग्मिः ।
जन्निः । नेमिः (१०२) । सासहिवावहिचाचलिपापतीना-
मुपसंख्यानम्* । यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नी
गमावश्च निपात्यते ।

स्वपितृघोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ।

स्वप्नक् । तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः । धृषेःचेति वाच्यमिति *
कशिकादौ । धृष्णक् ।

शृवन्धोरारुः । ३ । २ । १७३ ।

शरारुः । वन्दारुः ।

भियः क्रुल्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ।

भीरुः । भीलुकः । क्रुकन्नपि वाच्यः * । भीरुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ।

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

(१०१) ऋइति ऋवर्णपरत्वाशङ्कायाम् आदिति ऋकारस्य तात्परत्वादाह
ऋदन्तादिति । यथा च तात्परस्यापि तत्कालरंजा तथोक्तं(१८४)प्राक्
(१०२) लिङ्ङवात् नमेः एत्वाभ्यासलोपात् सिद्धम् ।

यश्च यङः । ३ । २ । १७ई ।

यातेर्यङन्ताद्वरस् स्यात् । अतो लोपः (उ५७४०) । तस्याच-
परस्मिन्निति (३४ ४०) स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे
द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् *
तस्य यलोपमिति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्यौरिति (४२१४०)
यलोपः अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतोलोपे वरे लुप्तन्न
स्थानिवत् । यायावरः ।

भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ।

। ३ । २ । १७७ ।

विभ्राट् । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् । ऊर्कः । पूः
पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षात् ज्वतेर्दीर्घः (१०३) । जूः जुवौ
जवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते ततः
क्तिप् । ग्रावस्तुत् ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।

क्तिप् । क्तित् । भिट् । दृशिग्रहणम् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् ।
क्वचिर्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद्द्वे क्वचिद्भूखः । तथाच
वार्त्तिकम् । क्विञ्चिप्रच्छायातस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घोऽस-
म्प्रसारणञ्च * । क्विञ्चितीत्यादिना (उ३६८४०) उणादिसूत्रेण
केषाञ्चित् सिद्धेतच्छीलादौ ढणा बाधा मा भूदिति वार्त्तिके

* न पदान्द्विर्वचनेत्यादि (३५४०) सूत्रेणेति शेषः ।

(१०३) उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरविशेषसमर्पकताया वक्ष्यमाणतयाऽ-
त्रापि तदपकर्षादीर्घ इत्याह ज्वतेरिति ।

३७८

सिद्धान्तकौमुदी ।

ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति
 आयतस्तू । कटम्प्रवते कटप्रू । जृह्णः । अयति हरिं श्रीः ।
 द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * । दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा ।
 दियत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च* । जुहः । दृ भये । अस्य
 ह्रस्वश्च । दीर्यति । दहत् । ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च । धीः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७६ ।

मितभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
 विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।

विप्रसंभ्यो ङमंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ।

एभ्यो भुवो ङुःस्यान्नतु संज्ञायाम् । विभूर्व्यापकः । प्रभुः
 स्वामी । सम्भूर्जनिता । संज्ञायान्तु विभूर्नाम कश्चित् ।
 मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् । मितन्द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः ।
 शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत भवतिः ।

धः कर्मणि ण् । ३ । २ । १८१ ।

धेटोघाजश्च कर्मण्यर्थे ण् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी
 वसुमत्युपमादृषु ।

दाब्नीशसययुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशन-
 हः करणे । ३ । २ । १८२ ।

दाकदेः ण् स्यात् करणार्थे । दायन्त्यनेन दातृम् । नेत्रम् ।

तितुवतयसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ६ ।

एषां (१०४) दशानां कृत्प्रत्ययानामिट् न स्यात् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् ।
मेद्वम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नङ्गी ।

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ।

पूङ्पूजोः करणे ड्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ।
हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् सुखमित्यर्थः ।

अर्त्तिलूधूमखनसहचर इवः । ३ । २ । १८४ ।

अरितम् । लवितम् । भवितम् । सवितम् । खनितम् ।
सहितम् । चरितम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ।

भवितम् येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ।

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ।

पुव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । ऋषिर्वेद-
सन्तः तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवितम् ।
देवतायान्तु अग्निः पवितं स मा पुनातु ।

(१०४) ति त्वन् ड्रन् तन् कथन् कृषि सच् कसरन् कन् स इत्येषामित्यर्थः
तत्र ति इति क्तित्तिचोर्ग्रहणम् क्तिन् दीपो दीप्तिः । क्तिच् तन्
तन्निः । त्वन् सच् सकृः । ड्रन् पत पत्त्रम् तन तन्त्रम् । तन् उणादिक
एव न निष्ठातस्तेन हसितादिसिद्धिः । हस हस्तः पूज् पोतः । कथन्
कुप कोष्ठम् । कृषिः कुप कुक्षिः । सच् इय इक्षुः । कसरन् ऋष
ऋचरः । कन् गन् शम्भः । स तद वत् इत्यादौ नेडित्युदाहार्यम् ।

अथोणादयः (१) ।

कवापाजिमिस्वदिसाध्यश्च उण् १ । करोतीति कारुः
शील्पो कारकश्च । आतोयुक् (उ२७०४०) । वातीति वायुः ।
पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । भिनोति
प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः ।
साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्रुते आशु शीघ्रम् । 'आशु-
तीहिः पाटलः स्यात्' । छन्दसीणः २ (२) । 'मा न आयौ' ।
हसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ३ । दीर्यत इति दारु । "स्तुः
प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" । जानु जानुनी । इह जनिवध्यो-
श्चेति (उ१३६४०) न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् (३) । चारु
रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगव्यादित्वात् (उ३८४४०) कुप्र-
त्यये चट् इत्यपि । किञ्चरयोः श्रिणः (४) ४ । किं शृणो-
तीति किंशारुः शस्यशूकम् वाणश्च । जरामेति जरायुः ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । तो रश्च लः ५ । तरन्त्यनेन
वर्णादिति तालुः । लुके वचः कश्च ६ । लुकेण गलेन वक्तीति
लुकवाकुः । "लुकवाकुर्म्मयूरे च सरटे चरणायुधे" इति
विश्वः । मृमृशीतृचरित्सुरितनिधनिमिमस्जिभ्यउः ७ ।

(१) उणादयो वज्रलमिति (उ४३१४०) सूत्रकृतोक्तं तत्र प्रकृतिविशेषेभ्यः
प्रत्ययविशेषा शाकटायनेन पञ्चपाद्या सपादशतव्यमिता दर्शिता-
स्तत्प्रकरणारम्भाय प्रतिजानीते अथोणादय इति ।

(२) वज्रलवचनाङ्गापायामपि तेन एतीत्यायुः जटा आयुर्यस्येति जटायु-
रिति एतेर्णिञ्चेति (उ४०२४०) सूत्रे उप्प्रिप्रत्यये तु आयुःशब्दः सान्नः ।

(३) वस्तुतः प्रसङ्गां जानुनोऽनुरिति (४२०४०) सूत्रनिर्देशज्ञापकान्
न ऽङ्गिनिषेधः ।

(४) किमि उपपदे शृणानेः जरोपपदे इणश्च जुण् स्यादित्यर्थः ।

भरति विभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि
 मरुर्निर्जलदेशः । श्रोते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः (५) ।
 चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्वरुः स्वङ्गा-
 दिमुष्टिः । तनु स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया तनुः शरी-
 रम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' । मनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुर्ना
 च धनुर्विदुः' । 'धनुरिवाजनि वक्र' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः ।
 मद्गुः (६) । पानीयकाकिकेति रभसः न्यङ्कादित्वात् (उ३०७४०)
 कुत्वं जशत्वेन सस्य दः । अणश्च ८ । 'लवलेशकणाणवः' ।
 चात्कटिवटिभ्याञ्च । कटुः । वटति वदतीति वटुः । धान्ये नित्
 १ । धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित् । नित्त्वादा-
 द्युदात्तः । 'प्रियङ्गवश्चाणवश्च मे' । 'वीहिभेदस्त्वणुः पुमान्' ।
 निङ्गहणं फलिपाटीत्यादि (उ३८२४) १८ सूत्रमभिधाय सस्व-
 ध्यते । शृस्वृस्त्रिहितप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमणिभ्यश्च १० ।
 शृणातीति शरुरायुधकोपयोः । स्वर्यन्ते प्राणिनं अनेन स्वरु-
 र्वज्जम् । 'लेङ्गार्थाधिः चन्द्र इत्यन्ये' । तपु (७) सोसम् । पुंसि
 'भृन्नासवः प्राणाः' । 'वसुर्हृदेऽग्नौ योक्ते'ऽशौ वसु तोये धने
 मणौ । हनुर्वक्त्रौ कदेशः । लेशश्चन्द्रः । बन्धुः (८) । मनुः ।
 चात् विदि अवयवे विन्दुः । स्यन्देः सम्प्रसारणन्धश्च ११ ।
 'देशे नदविशेषेऽध्वौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया'मित्यमरः ।

(५) तरन्ति रोपका नरकमनेनेति तररिति ।

(६) भक्षार्थं पानीयं मज्जतीति मद्गुः पक्षिविशेषः (पानकौडीति) प्रसिद्धः
 गडि वदनैकदेशे इत्यतोऽपि उरिलुज्वनदन्तस्तेन गण्डुः ।

(७) अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते आशुद्रवीभावादिति तपु सोमम् ।

(८) स्नेहं बध्नातीति बन्धुः ।

उन्देरिच्चादेः १२ । उनन्ति इन्दुः । ईषेः किञ्च १३ । ईषेरुः
 स्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति
 इषःशरः । इषुर्द्वयोः । स्कन्देः सलोपश्च १४ । कन्दुः ।
 सृजेरसुम् च १५ । चात् सलोपउप्रत्ययश्च । रज्जुः । कृते-
 राद्यन्तविपर्ययश्च १६ । ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः
 सूत्रवेष्टनम् । नावञ्चेः १७ । न्यङ्वाहित्वात् (उ३०७८०) कुत्वम् ।
 नियतमञ्चति न्यङ्गुर्मृगः । फलिपाटिनमिमनिजनाङ्गुक्पटि-
 नाक्किधतश्च १८ । फलेर्गुक् फल्गुः । पाटेः पटिः पाटयतीति
 पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते
 इति जतु । वलेर्गुक् च १९ । वल सम्बरणे वल्गुः । शः कित्स
 न्वञ्च २० । श्यतेरुः स्यात् स च कित् सन्वञ्च । शिशुर्बालः ।
 यो द्वे च २१ । ययु'रखोऽखमेधीयः' । सन्वदिति प्रकृते द्वे
 ग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । कुर्मश्च २२ । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ
 बभ्रू नकुलपिङ्गलो' । चान्यतोऽपि । चक्रुः कर्त्ता । जघ्न, हन्ता
 पपुः पालकः । पृभिदिव्यधिगृष्टपिभ्यः २३ । कुः स्यात् । पुरुः ।
 भिनन्ति भिदुर्बज्जम् । ग्रहिज्येति (उ०१०६८०) सम्प्रसारणम् ।
 विरहिणं विध्यति विधुः । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
 राक्षसे' । गृधुः कामः । धृषुर्द्वयः । कृगोरुञ्च २४ । करोतीति
 कुरुः । गृणातीति गुरुः । अपदुःसुषु स्यः २५ । सुषमदिषु
 चेति (४७४८०) षत्वम् । अपष्ठु प्रातकलम् । दुष्ट । सुष्ट । रपे-
 रिच्चोपधायाः २६ । अनिष्टं रपतीति रिपुः । अर्जिहृ-
 शिकस्यमिपंशिजाधान्जिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च २७ ।
 अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः ।

कन्तुः (६) । अन्यः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः' । 'ताल-
व्या अपि दन्त्याश्च संवस्त्रकरपांसवः' । बाधते इति बाहुः
'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजा' । प्रथिम्बदिम्बस्त्रजां सम्प्रसारणं सलोप-
श्च २८ । तयाणां कुः सम्प्रसारणं स्त्रस्त्रजेः सलोपश्च । पृथु ।
मृदुः । न्यङ्कादित्वात् (उ३०७४०) कुत्वम् । भज्जति तपसा भृगुः ।
लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च २९ । लघुः । वालमूललघुलमङ्गलीनां
वा लो रत्वमापद्यते * । रघुर्नृपभेदः । बहुः । उष्णीतेर्नु-
लोपश्च ३० । ऊरु सक्थि । महति ह्रस्वश्च ३१ । ऊरु महत् ।
स्त्रिप्रेः कश्च ३२ । स्त्रिष्यतीति स्त्रिकुः भृत्यः उद्यतं ज्योतिश्च ।
आङ्परयोः खनिशृभ्याण्डश्च ३३ । आ खनतीत्यागुः । परं
शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात् पशुरपि ।
हरिमितयोर्द्रुवः ३४ । द्रु गतो अस्मात् हरिमितयोरुपप-
दयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिर्द्रुर्वृक्षः । मितन्द्रव-
ति मितद्रुः समुद्रः । शते च ३५ । शतधा द्रवति शतद्रुः ।
बाहुलात् केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च ।
तद्वान्द्रुमः । खरशङ्खपीयुनीलङ्गुलिगु ३६ । पञ्चैते कुप्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते । खनतेरेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः
क्रूरो भूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्खुर्ना कीलशल्ययोः' । पिवतेरीत्वं
युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्व्वान्निगि
गतावस्मात् कुर्नेर्दीर्घश्च नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च ।

(६) कन्तुः कन्दर्पः । कमिनीति स्त्रवेण (उ३२७४०) तुना सिद्धावपि
स्वरार्थमत्र ग्रहणम् ।

* एतच्च वार्तिकं कपो रोल इति (द२१।८) स्मृतस्यम् ।

नीलाङ्गरिति पाठान्तरन्तत्र धातोरपि दीर्घः । लग सङ्गे
 अस्य अत इत्त्वञ्च लगतीति लिङ् चित्तम् लिङ्गर्भस्वः ।
 मृगव्यादयश्च ३७ (१०) । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं
 यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धास्मिकः । मितयुर्लोकया-
 ताभिन्नः । आकृतिगणोऽयम् । मन्दिवाग्निमयि चति चङ्क-
 र्क्षिभ्य उरच् ३८ । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रातिः ।
 मशुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूरादित्वात्
 (३४।८५०) अङ्कुरोऽपि । व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ३९ ।
 'विथुरश्चोररक्षसोः । मकुरदर्दुरौ ४० । मकुरो दर्पणः ।
 बाङ्गलकान्मुकुरोऽपि । इ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य
 रुक् टिलोपश्च । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः ।
 दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ।
 मजुरादयश्च ४१ (११) । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्
 मजुरो मत्स्यभेदः कटवर्षे रुगागमः । 'कर्वरः श्वेतरक्षसोः'
 बध्नातेः खर्जूरादित्वात् (३४।८५०) ऊरोपि । 'बन्धूरबन्धुरौ
 स्यातान्नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इतिरन्तिदेवः । कोकतेर्वा कुक् ।
 कुक्कुरः-कुक्कुरः । असेरुवन् ४२ । असुरः । प्रज्ञाद्यण्
 (०२।६५०) । आसुरः । मसेश्च ४३ । पञ्चमे पादे मसेरुर-
 (१०) मृगयुः देवयुः मितयुः कुमारयुः 'राजपुत्रः' अध्वर्युर्याजकः । कूहः
 कुहुरमावास्याचन्द्रः पाण्डुः श्वेतः राजभेदश्च पीलुर्भतङ्गजः हृत्-
 भेदश्च मञ्जु शोभनं ऋकण्डुः ऋषिभेदः निषण्डुः कोषभेदः पलाण्डुर्भूल
 भेदः ककरोटुः करेटुः पक्षिभेदः डमरुर्वाद्यभेदः । आकृतिगणत्वाद्दे-
 प्यूहाः ।

(११) मजुरादेराकृतिगणत्वात् आतुरश्चकुलवकुलवायुरादीनां सिद्धिः ।

निति (उ० ४२८४०) वक्ष्यते । “ मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे
 पण्ययोषिति मसूरा मसुरा वा ना वेश्वात्रीहिप्रभेदयोः ।
 मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च
 द्वाविति, विश्वः । शावशेराप्तौ (१२) ४४ । शु इति आश्वर्थे ।
 श्वशुरः (१३) । ‘पतिपत्न्योः प्रसूः श्वशूः श्वशुरस्तु पिता तयो’-
 रित्यमरः । अविमह्योष्टिपच् ४५ । अविषः (१४) । महिषः ।
 अमेर्हीर्घश्च ४६ । ‘आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्वाङ्गोव्यवस्तुनि’ ।
 रुहेर्वृद्धिश्च ४७ ‘रङ्गुशंवररौहिषाः’ रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौ-
 हिषं च तृणं मतमिति संसारावर्त्तः । तवेर्णिङ्गा ४८ तवेति
 सौतो धातुः । तविषताविषावञ्चौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी
 ताविषी नदीदेवकन्याभूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ।
 नजि व्यधेः ४९ । ‘अव्यथिषोऽव्यसूर्ययोः । अव्यथिषी धरा-
 रात्रयोः । किलेर्बुक् च ५० । किल्विषम् । इषिमदिमुदिखिदि-
 छिदिभिदिमन्दि चण्डितिमिभिहिमुचिरुचिरुधिवन्धिशुषिभ्यः
 किरच् ५१ । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । ‘मुदिरः कामुका-
 न्नयोरिति’ विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । ‘छिदिरोऽसिकुठा-
 रयोः’ । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरम् गृहम् स्त्रियामपि । ‘मन्दि
 रम्यन्दिरापि स्यादिति’ विश्वः । ‘चन्द्रिरौ चन्द्रहस्तिनौ’ ।

(१२) आश्वर्थे शौ उपपदे आप्तौ गम्यमानायाम् अशूङ् व्याप्तावित्थ-
 स्माडरन् स्यादित्यर्थः ।

(१३) आशु आप्तव्यः उत्पत्तिं विनापि वैवाहिकसंबन्धात् संबन्धितया
 प्राप्तव्य इति श्वशुरशब्दार्थः ।

(१४) अवन्ति प्रीणयन्ति नद्योऽमुमिति समुद्रोऽविषः । मल्लान्ते देवा अने-
 नेति महिषः पशुभेदः ।

तिमिरन्तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः स्वर्यः । 'मुहिरः काव्य-
 सभ्ययोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः ।
 शुष शोषणे शुषिरञ्छिद्रम् शुष्कमित्यन्ये । अशेर्णित् पू२ ।
 'आशिरो वह्निरक्षसोः' । अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फिर-
 स्यविरखदिराः पू३ । अजेर्वोभावाभावः । अजिरमङ्गणम् ।
 शशेरुपधाया इत्त्वम् । 'शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतले-
 ऽन्यवत्' । अथ मोचने उपधाया इत्त्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य
 लत्वञ्च । शिशिलम् । स्यास्फायोष्टिलोपः । स्थिरन्निश्च
 लम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वञ्च । स्यविरः ।
 खदिरः । बाङ्गलकात् शीङो वुक् ह्रस्वत्वञ्च । शिविरम् ।
 सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभृभ्य इ
 लच् पू४ । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलि
 लः । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड
 इति सौतो धातुः । 'भडिलौ मूरसेवकौ' । भण्डिलो
 दूतः कल्याणञ्च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः ।
 तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाङ्गल-
 कात् कुटिलः । कमेः पञ्च पू५ । कपिलः । गुपादिभ्यः (१५)
 कित् पू६ । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः गुहिलं व-
 नम् । मिथिलादयः (१६)श्च पू७ । मथ्यन्तेऽत रिपवो मिथिला

(१५) गुप् रच्ये तिज निशाने पूज पूजायां शुष शोषणे देह देवने गुह्य
 संवरणे इति गुपादयः ।

(१६) मिथिला नगरी गतिला वेत्तलता तकिलौषधिः चण्डिला नदी पथिलः
 पथिकः मिथिलादि ।

नगरी । पथिलः पथिकः । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य
 एरक् ५८ । पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छजीवी । कुठेरः
 पर्णाशः । बाङ्गलकान्नम् । गतेरो मेघः । गुडेरो गुडकः ।
 दंशेरो हिंस्रः । कुन्वेर्नलोपश्च ५९ । कुवेरः । शदेस्त च ६० ।
 शतेरः शत्रुः । मूलेरादयः ६१ । एरगन्ता निपात्यन्ते ।
 मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो
 मूर्खः । कवेरोतच् पश्च ६२ । कपोतः पक्षी । भातेर्डवतुप् ६३ ।
 भातीति भवान् । कठिचकिभ्यामोरन् ६४ । कटोरः । चको-
 रः । किशोरादयः (१७)श्च ६५ । किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः ।
 किमोऽन्यलोपः । किशोरः अश्वशावः । सहोरः साधुः ।
 कपिगडिगशिङ्कटिपटिभ्य ओलच् ६६ । कपीति निर्देशान्न
 लोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटो-
 लः कटुः । पटोलः । मीनातेरूरन् ६७ । मयूरः । स्यन्देः
 संप्रसारणश्च ६८ । सिन्दूरम् । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्
 कुशिभ्यस्तुन् ६९ । सिनोतीति सेतुः । तितुंतेति (उ० १७८ ४०)
 नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । मच्यत इति सक्तः ।
 अर्द्धर्चा दिः । न्वरत्वरेत्यूट् (उ० १८४०) तत्र कङ्ठितीत्यनुवर्त्तत
 इति मते तु बाङ्गलकात् ओतुर्विङालः । धातुः । क्रोष्टा ।
 पः किञ्च ७० । पित्रतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' । अर्त्तेश्च तुः ७१
 अर्त्तेस्तुः स्यात् स च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' । कमि-
 मनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ७२ । एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्द

(१७) 'गौरोऽक्षे सितेऽपीते विशुद्धेऽचाभिधेयवदित्यर्थकः गौरोष्पादिपद
 प्राह्यः ।

र्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंश्चोक्किले
 बद्धे गन्धर्वे गायनेऽपि च' । मातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः' ।
 रक्षसि स्त्रीवः । हेतुः कारणम् । चायः किः ७३ । 'केतुर्ग्रह
 पताकयोः' । आप्रोतेर्हस्वश्च ७४ । अप्तुः शरीरम् ॥ वसेस्तुन् ।
 ७५ । वस्तु । अगारे णिञ्च ७६ । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' । वजः
 कतुः ७७ । क्रतुर्थ्यञ्च । एधिवच्चोश्चतुः (१८) ७८ । एधतुः
 पुरुषः । वहतुरनङ्गान् । जीवेरातुः ७९ । 'जीवातुरस्त्रिया
 भक्ते जीविते जीवनौषधे' । आटकनटद्विञ्च ८० । जीवेरित्येव ।
 जीवाटकस्मिन्दुभेकषिङ्गायुष्मात्कषीकले' । कषिचमितनिधनि-
 सर्जिखर्जिभ्यञ्जः ८१ । 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां
 स्त्रियाम्भता, । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज अर्जने सर्जू-
 र्भणिक् । खर्ज व्यथने खर्जूः पामा । सजर्गेणश्च ८२ (१९) ।
 मर्जूः शुद्धिजत् । वहेर्धश्च ८३ । 'वधूर्जायास्त्रिषास्त्रीषु' । कषेः
 छश्च ८४ । कक्षूः पामा । णित्कषिपद्यतैः ८५ । कास्तुः शक्तिः ।
 पादूश्चरणधारणी । आरूः पिङ्गलः । अणो ङश्च ८६ । आङू-
 र्जलज्वद्रव्यम् । नजि लब्धेर्नलोपश्च ८७ । 'तुस्थलाबूकभे समे'
 इत्यमरः । के अ एरङ् चास्य ८८ । कशब्दे उपपदे शृणाते-
 रूः स्यादेरङ् चादेशः । 'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' । बाङ्गलकाड-
 प्रत्यये कशेरुः स्त्रीवे पुंसि च । लो डुट् च ८९ । तरतेरूः स्या-
 त्तस्य डुट् । 'तर्दूः स्यात् दारुहस्तकः' । हरिद्रातेर्यालोपश्च ९०

(१८) चतोश्चकारोऽन्तोदात्तता चित इति (उ० ५५९४०) सूत्रात् ।

(१९) अत्र खङ्गे ईङ्गेति सूत्रान्तरमप्यस्तीत्युक्तबदन्तः सर्वासम्मतत्वात्तदु-
 मेचितम् पन्थकता ।

इच्च आच्च यौ तयोर्लोपः । ददृः कुष्ठप्रभेदः । वृतिशब्धोः कूः
 ६१ । वृत्तर्त्तकः । शूरेपानम् । ऋतेरम् च ६२ । ऋतिः सौतो
 धातुः । ततः कूः अभागमश्च । रतूद्देवनदी सत्यवाक् च ।
 अन्दूहम्भूजम्भूकफेलूकर्कन्धूदिधिषु ६३ । एते कूप्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । हभी ग्रन्थे निपातनान्नुम् ।
 हम्भुः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । हन्भूः । जने-
 र्बुक् । जम्भूः । जमु अदने इत्यस्येत्येके । बाङ्गलकात् ह्रस्वोऽपि
 जम्भु । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम्
 कर्कन्दधाति कर्कन्धूर्वदरी निपातनान्नुम् । दिधिन्धैर्यं स्यति
 त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूहम्भूकम्भू इति
 पठन्ति । हम्भ उत्क्लेशे हम्भूः सर्पजातिः । कमेर्बुक् । कम्भूः
 परद्रव्यापहारी । मृगोरुतिः ६४ । मरुत् । गरुत्पक्षः । गो-
 मुट् च ६५ । गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सुवर्णन्तृणवि-
 शेषश्च । हृषेरुलच् ६६ । “हर्षुलो मृगकामिनोः” । बाङ्गल-
 काच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । हृष्टरुहियुषिभ्यइतिः ६७ ।
 ‘हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः’ । सरिन्नदी । रो-
 हित् मृगविशेषस्य स्त्री । युषइति सौतो धातुः । ‘ऋश्यस्य
 रोहित् पुरुषस्य योषित्’ इति भाष्यम् । ताडेरुलुक् च
 ६८ । ताडयतीति तडित् । शमेर्ढः ६९ । बाङ्गलकादित्स्त्रा
 एयादेश इट् च न । “शरदः क्लीवः स्यात् पुंसि गोपतौ । आक
 टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” । कमेरठः १०० ‘कमठः कच्छपे
 पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनिः । बाङ्गलकाज्जरठः ।
 रमेर्वृद्धिश्च १०१ ‘रामठं हिङ्गु’ । शमेः खः ८०२ । शङ्गः । कण्ठः

१०३ । कण्ठः । कलस्तृपञ्च १०४ । तपतेः कलप्रत्ययः । चात्
 तपतेः । तपला लता । 'तपला च फलतिके' । शपेर्वञ्च १०५
 शबलः । वषा(२०)दिभ्यश्चित् १०६ । वषलः । पललम् । बाङ्गल-
 काङ्गुणः सरलः । तरलः । कमेर्बुक् । कम्बलः । मुस खण्डने ।
 मुसलम् । लङ्गेर्वृद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुटिकशिकौतिभ्यः
 प्रत्ययस्य सुट् । कुङ्गलः । कुडेरपि । कुङ्मलः । कश्मलम् ।
 बाङ्गलकाङ्गुणः । कोमलम् । मृजेष्टिलोपञ्च १०७ । मलम् ।
 चुपेरञ्चोपधायाः १०८ । चपलम् । शकिशम्योर्नित् १०९ ।
 शकलम् । शमलम् । क्वो गुग्गुल्वस्य ११० । क्कगलः । प्रज्ञा
 दिवाक्छागलः । जमन्ताङ्गुः १११ । दण्डः । रण्डा । खण्डः ।
 मण्डः । वण्डञ्चिन्नहस्तः । अण्डः । बाङ्गलकात्स्वभावाः ।
 पण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः ।
 पण्डः स्त्रीवः । पण्डा बुद्धिः । क्वादिभ्यः कित् ११२ । कव-
 र्गादिभ्यो डः कित् स्यात् । कुण्डङ्काण्डम् । गुड् गुडः ।
 घुण भ्रमणे घुण्डोभ्रमरः । स्याचतिमृजेरालज्वालजाली-
 यचः ११३ । तिष्ठतेरालच् । स्थालम् स्थाली । चतेर्वालच् ।
 चात्वालः मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः । पतिचण्डि-
 भ्यामालच् ११४ । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञा (७२६४०)
 (२०) वृषु सेचने वषलः कुशरति सौत्वो धातुः कुशलो दलः । पल गतौ प-
 ललं मांसम् देह देवने देवलो देवांशोपजीवी । लृ गतौ सरलः उदा-
 रोऽवक्रश्च । धावञ् जवशुद्धोः धवलः । पेशलः शुभ्रः सिन्दूरञ्च ।
 आकृतिगणत्वात् तरलकेवलकवलतरलानलजम्बलमर्दलकम्बलसुपलसु-
 शलसुसलकोशललाङ्गलकन्दलकदलीकुट्मलकमलकोमलमृदुलकश्मलपि-
 ञ्जलसंभलादयो याह्याः ।

दित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । तमिविशिविडिमणिकुलि
 कपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ११५ । तमालः । विशालः । विडाल-
 लः । मणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ।
 पतेरङ्गच् पञ्चिणि ११६ । पतङ्गः । तरत्या (२१) दिभ्यश्च ११७
 तरङ्गः । लवङ्गम् । विडादिभ्यः कित् ११८ । विङ्गङ्गः । मृद-
 ङ्गः । कुरङ्गः । बाङ्गलकादुत्त्वञ्च । मृदञ्जोर्वृद्धिश्च ११९ ।
 सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः । गन् गम्यद्योः १२० । गङ्गा ।
 अङ्गः पुरोडाशः । क्वाप्स्वङिभ्यः कित् १२१ । क्वागः । पूगः ।
 खङ्गः । बाङ्गलकात् पिङ्ग अनादरे गन् सत्त्वाभावश्च ।
 पिङ्गः तरलः । “पिङ्गेरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति” माघः ।
 भजः किन्नुट् च १२२ । भजो गन् कित् स्यात्तस्य नुट् च ।
 ‘मङ्गाः पिङ्गालिघृष्ठाटाः’ । शृणातेर्त्तस्वश्च १२३ । शृङ्गम् ।
 गण् शकुनौ १२४ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । मुदिगोर्गङ्गो
 १२५ । मुङ्गः । गर्गः । अण्डन् कस्मृभृजः १२६ । करण्डः ।
 सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । शृदृभ-
 सोऽदिः १२७ । शरत् १ ‘दरङ्गदयकूलयोः’ । भजज्जघनम् ।
 दृणातेः षुग् छस्वश्च १२८ । दृघत् । त्यजितनियजिभ्योङित्
 १२९ । त्यद् । तद् । यद् । सज्जिदयः (६०७) एतेस्तुट् च
 १३० । एतद् । सत्तेरटिः १३१ । ‘सरट् स्याद्वातमेघयोः’ ।
 वेदभाष्ये तु याभिः कशानुमिति मन्त्रे सरट्भ्यो मधुम-
 ज्जिकाम्य इति व्याख्यातम् । लङ्घेर्नलोपश्च १३२ । लघट्
 वायुः । पारेरजिः १३३ । पारक् सुवर्णम्-प्रथः कित्
 (२१) तरत्यादिराङ्गतिगणः ।

सम्प्रसारणञ्च १३४ । पृथक् । स्वरादि (१६८ ४०) पाठादव्यय-
त्वम् । भियः षक् ह्रस्वश्च । १३५ । भिषक् । युष्यसिभ्याम्भदिक्
१३६ । युष सौतो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् अहम् । अर्त्ति-
स्तुसुज्जस्धृत्तिक्षभायावापदियत्तिनीभ्योमन् १३७ । एभ्यश्चतुर्द-
शेभ्यो मन् । अर्म्भश्चक्षूरोगः । सोमः सङ्घातः । सोमः । होमः ।
सर्म्भो गमनम् । धर्म्भः । क्षेमं कुशलम् । क्षोभं प्रक्षान्त्यणि
क्षौभश्च । भाम आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' ।
पद्मम् । यक्ष पूजायाम् यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । जह्वातेः
सन्वद्दालोपश्च १३८ । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' । अवतेष्टिलो-
पश्च १३९ । मन्प्रत्ययस्यायण्टिलोपः न प्रकृतेः अन्यथा डिदि-
त्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति (उ३१८५०) ऊठौ (२२) तयोर्दीर्घे कृते
गुणः । चादि (उ३१०१४०) पाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न तेषामस-
त्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादि (१६८ ४०) पाठादव्ययत्वम् । अवती-
ति ओम् । ग्रसेरा च १४० । ग्रामः । अविस्तिविस्तिशुषिभ्यः कित्
१४१ । ऊमम् (१३) नगरम् । स्यूमो रश्मिः । स्मिः सर्व्वः ।
शुष्ममग्निसमीरयोः । इषियुधीन्विदसिश्वाधूसूभ्यो मक् १४२ ।
'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईषीतिपाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो
योद्धा च । इध्मः समित् । दक्ष्मोयजमानः । श्यामः । धूमः ।
सूमोऽन्तरिक्षम् । बाङ्गलकादीर्म्भं व्रणः । युजिक्वितिजां
कुश्च १४३ । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । हनेर्हि च १४५ ।

(१२) ज्वरत्वरेति सूत्रेण वकारात् पूर्वस्याकाररूपोपधाया एकः, वकारस्या-
न्यस्तयोः ऊठौः सवर्णदीर्घे कृते गुण इति बोध्यम् ।

(१३) बाङ्गलकादृक्त्वे 'उमा दुर्गातप्ती मते'त्युज्ज्वलदत्तः ।

हिमम् । भियः पुष्वा १४५ । भीमः भीष्मः । घर्भः १४६ ।
 घृधातोर्भृग्गुणश्च निपात्यते । ग्रीष्मः १४७ । असतेर्नि-
 पातोऽयम् । प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणश्च १४८ । पृथिवी ।
 प्रवगित्येके । “पृथवी पृथिवी पृथ्वी” इतिशब्दार्णवः । अशू-
 प्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् १४९ । अश्वः । प्रुष
 स्नेहनादौ “प्रुष्वः स्यादतुसूर्च्ययोः” । प्रुष्वा जालकणिका ।
 लङ्गापचिभेदः फलश्च । कखम्पापम् । बाङ्गलकादित्वे किल्ल-
 मपि । खङ्गा । विश्वम् । इण्शीभ्यां वन् १५० । एवो गन्ता
 “ये च एवा मरुतः” । असत्वे निपातोऽयम् । “शेवं मित्राय
 वरुणाय” । सर्व्वनिष्टष्वरिष्वलष्वशिवपङ्कप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे
 १५१ । अकर्त्तर्य्येते निपात्यन्ते । स्तमनेन विश्वमिति
 सर्व्वम् । निपूर्वाद्दृष्टेर्गुणाभावोऽपि । निष्टष्यतेऽनेन निष्टष्वः
 खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्त्तकः । लिष्व इत्यन्ये ।
 ततोपधाया इत्त्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्व्वमिति शिवः शम्भुः ।
 शीङो ह्रस्वत्वम् । पङ्को रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः ।
 ह्वेञ् आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् ।
 ईष्वः आचार्य्यः । ईष्वइत्यन्ये । अस्वतन्त्रे किम् सत्ता सारकः ।
 बाङ्गलकाङ्गसतेः । ह्रस्वः । शेवयह्वजिह्वाग्रीवापुमीवाः १५२ ।
 शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । याम्बनेन यह्वः ह्रस्वो ङगागमश्च ।
 लिह्वम्बनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्य-
 नया ग्रीवा । ईङागमश्च । आप्रोतीत्यापो वायुः । मीवा
 उदरक्रिमिः । वायुरित्यन्ये । कृष्टुष्टुभ्यो वः १५३ । कर्व्वः
 कामः आखुश्च । गर्व्वः । शर्व्वः । हर्व्वो राजसः । कनिन् युट-

षितक्षिरानिधन्विद्युप्रतिदिवः १५४ । यौतीति युवा । वृषा
 इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्वा शरासनम् । युवा
 सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः । सप्यशूभ्या-
 न्नुट् च (२४) । सप्त । अष्ट । नञि जहातेः १५५ । अहः । श्वन्
 क्षन्पूषन्भीहन्क्लेदन्क्लेहन्मूर्धन्मज्जन्यमन्विश्वश्मग्परिउमन्मा-
 तरिश्वन्मघवन् इति १५६ । एते त्रयोदश कनिष्ठान्ता निपा-
 त्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । श्लिह गतौ इका-
 रस्य दीर्घत्वम् । श्लेहतीति भीहा कुक्षिव्याधिः । क्लिद्रू आर्द्रा-
 भावे क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति
 स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुच्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा । मुहेरुपधाया
 दीर्घः धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थि-
 सारः । अर्यपूर्वो माहः । अर्यमा । विश्वं श्वाति विश्वश्मा
 अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालो-
 पो मञ्जान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा ।
 धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् हस्य घो वुगागमश्च ।
 मघवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

लङ्भ्यामेणुः १ । करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् । हनिकुषिनीरमि-
 काशिभ्यः कथन् २ । हथो विषणः । कुष्ठः । नीथो नेता ।
 रथः । काष्ठम् । अवे भञ्जः ३ । अवभञ्थः । उषिकुषिगार्त्ति-
 भ्यस्त्यन् ४ । ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाङ्गलकात्

(२४) कनिष्ठमुच्यतीति क्लृप्ते प्राक्प्रत्ययनिर्देशादन्येभ्योऽपि भवतीत्युज्ज्वलदत्त-
 सेन इत्यु दशने नलोपः दशन् एवं सप्तद्वादयस्तदाह सप्यशूभ्यामिति ।

शोथः । सत्तेर्णित् ५ । सार्थः समूहः । जृष्टज्भ्यामूथन् ई ।
 जरूथं मांसम् । “वरूथो रथगुप्तौ ना” । पातृतुदिवचिरिचि
 सिचिभ्यस्यक् ७ । धीथोरविर्घृतम्पोथम् । “तीर्थं शास्त्राध्व-
 रक्षेतोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टान्धःस्त्रीरजः-
 सु च निश्रुतमिति” विश्वः । तुत्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः ।
 रिक्थम् । बाहुलकादृचेरपि । “रिक्थमृक्थन्धनं वसु” ।
 सिक्थम् । अर्त्तेर्निरि ८ । निर्द्धयः साम । निशीथगोपी-
 थावगथाः ९ । निशीथोऽर्धरातः रातिमातञ्च । गोपीथं
 तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः । गञ्जोदि १० । उङ्गोथः
 साम्नो भागविशेषः । समीणः ११ । समिथो वृत्तिः संग्रा-
 मञ्च । तिथष्टगूथयूथप्रोथाः १२ । तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः
 कामञ्च । षष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । “प्रोथमस्त्री तुर-
 ङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थितउच्यते” । स्फायितश्चिवश्चिशंकिन्निपिक्तु-
 दिस्वपित्पिहपिवन्दुरन्दिश्चित्तिवत्यजिनीपदिमदिमुदिस्विदि-
 द्विदिमिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भित्सिवाशिशीङ्गसिसि-
 घशुभिभ्यो रक् १३ । द्वातिंशङ्गो रक् स्यात् । वलि
 (४२१४००) यलोपः । स्फारम् । न्यङ्कादित्वात् (७२०७४०)
 कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । ह्रप्र-
 ञ्चन्द्रः । ह्रप्रः पुरोडाशः । ह्रप्रः बलवान् । वन्द्रः (१) पूजकः ।
 उन्दी-उद्रो जलचरः । श्वितं कुष्ठम् । “वतो रिपौ ध्वनौ
 ध्वान्ते श्वैले चक्रे च दानवे” । अजेर्वी । वीरः । नीरम् ।
 पद्रो ग्रामः । मद्रोऽर्घ्यः देशभेदश्च । “मुद्रा प्रत्ययकारिणी” ।

खिद्रोरोगो हरिद्रश्च । खिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यचि (उ३१७४) चन्दोऽपि । “हिमांशुचन्द्रमा-
चन्द्रः शशी चन्दोहिमद्युतिः” । दहोऽग्निः । दसः स्वर्गैद्यः ।
दध्नः समुद्रः स्वल्पञ्च । वसेः सम्प्रसारणे ।

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् । ट

। ३ । ११० ।

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनाञ्च मूर्द्धन्यो न
स्यात् । पूर्वपदादिति (उ५१७४०) प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति वृत्ति-
र्भूयोभिप्राया तेन शाशिवसीति (१६४०) प्राप्तोऽपि न । उस्तो
रश्मिः । उस्ता गौः । वास्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् ।
शीरोऽजगरः । हस्तो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ।
मुसेरक् • । मुस्तम् । बाज्जलकात् अश्रु (२) । चकि-
रम्योरुञ्चोपधायाः १४ । चुक्रमञ्जद्रव्यम् । रुन्नोऽरुणः ।
वौ कसेः १५ । विकुस्तञ्चन्द्रः । अमितम्योर्दीर्घञ्च १६ ।
आम्भम् । ताम्भम् । निन्तेर्नलोपञ्च १७ । निद्रा । अर्द्दीर्घ-
ञ्च १८ । आर्द्रम् । शुचेर्दञ्च १९ । शूद्रः । दुरीणो लोपञ्च २० ।
दुःखेनेयते प्राप्यतइति दूरम् । कतेश्च, क्रू च २१ । कच्छम् ।
क्रूरः । रोदेर्णित्कुक् च २२ । रोदयतीति रुद्रः । बज्जलमन्य-
तापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः । णिलुगित्येव । “वान्ति पर्णशुषो वाता-
वान्ति पर्णमुचोऽपरे ऋ । जोरी च २३ । जीरोऽणुः । ज्यसे-
त्येके । सुस्तृधागृध्रिभ्यः क्रन् २४ । सुरः । स्वरः । धीरः । गृध्रः ।
शसिचिमीनान्दीर्घञ्च २५ । शु सौतः । शूरः । सीरम् । ची-

(२) अस्ततेरपि रक् तेन अस्त बाधरामलुप्युलदतः ।

ऋ ततः पर्णरुहोवान्ति ततोदेवः प्रवर्षतीति शेषः ।

रम् । मीरः सम्द्रः । वाविन्धः (३) २६ । वीथम् विमलम् ।
 वधिवपिभ्यां रन् २७ । वर्धं चर्म्म । वप्रः प्राकारः । ऋज्वेन्द्रा-
 ग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रचरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्र शुक्लगौरवन् रा-
 मालाः २८ । रन्तन्ता जनविंशतिः । निपातनाहुणाभावः ।
 ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अज्जेर्नलोपः । अग्रम् । ‘वज्जो-
 ऽस्त्री हीरके पवौ’ । डुवप् उपधाया इत्त्वम् । विप्रः । कु-
 खिचुख्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर
 विलेखने रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । खुर क्तेदने
 दलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच
 समवाये चस्य गः । उग्रः । जिभी । भेरी । पक्षे लः । भेलो
 जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः पक्षे लः । शुक्लः ।
 गुङ् वृद्धिः ‘गौरोऽक्षणे सिते पीते’ । वन सम्भक्तौ । वनोवि-
 भागी । इणो गुणाभावः । ‘इरा मद्ये च वारिणि’ । मा माने
 माला । समि कसेरुकन् २९ । कस गतौ सम्यक्सन्ति
 पलायन्ते जनाश्चास्मादिति सङ्क्षुको दुर्जनः अस्थिरश्च ।
 पचिनशोर्लुकन् कनुमौ च ३० । पचेः कः । प्राकुकः सूपकारः ।
 नशोर्नुम् । नंशुकः । भियः क्रुकन् ३१ । भीरुकः । कुन्
 शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ३२ । रजकः । इक्षुकुट्टकः ।
 चरकः । चष भक्षणौ । चषकः । भषकः । शुनकः ।
 रमेरश्च लो वा ३३ । रमको विलासी । लमकः ।
 जहातेर्द्वे च ३४ । जहकस्यागी कालश्च । धमो धम च ३५ ।
 धमकः कर्म्मकारः । हनो वध च ३६ । वधकः । बज्ज-

लमन्यत्वापि ३७ । कुह विस्त्रापने । कुहकः । कृतकम् ।
 कषेर्हृद्विचोदीचाम् ३८ । कार्षकः-कषकः । उदकञ्च ३९ (४) ।
 प्रपञ्चार्थम् । वृश्चिकप्योः किकन् ४० । वृश्चिकः । कषिकः ।
 प्राडि पणिकपः ४१ । प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः
 परदारोपजीवी । सुषेर्दीर्घश्च ४२ । मूषिक आखुः । स्थमेः
 सम्प्रसारणञ्च ४३ । चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः । क्रिय-
 दूकन् ४४ । क्रयिकः क्रेता । आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ४५ ।
 आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च । आपतिकः
 स्थेनो, दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च । श्याख्या-
 हज्जविभ्य इनच् ४६ । स्थेनः । स्थेनः । हरिणः । अविनो-
 ऽध्वर्युः । वृजेः क्तिञ्च ४७ । वृजिनम् । अजेरज च ४८ । बीभा-
 वबाधनार्थम् । अजिनम् । बज्जलमन्यत्वापि ४९ । कठिनम् ।
 नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्युतेः । 'यत्परुषि दिनम्, (५)
 दिवसोऽपि दिनम् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ५० । द्रविणम् । दक्षि-
 णः । दक्षिणा । अर्त्तेः किदिञ्च ५१ । इरिणं शून्यम् । वेपितु-
 ञ्छोर्त्स्वश्च । ५२ । विपिनम् । तुहिनम् । तलिपुलिभ्याञ्च ५३ ।
 "तलिनं विरले स्लोके स्तच्छेऽपि तलिनन्विधु" । पुलिनम् ।
 गर्वरत उच्च ५४ । गौरादित्वात् (३२७८०) ङीष् । गुर्विणी
 गर्भिणी । रुहेश्च ५५ । रोहिणः । महेरिनण च ५६ । चादि-
 नन् माहिनम् । महिनं राज्यम् । क्तिञ्च वचिप्रच्छिश्चिस्तुद्रुप्रुच्चां
 दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ५७ । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्ववत्यतो

(४) उन्दी क्लेदने इत्यस्मात् कुनि सिद्धम् ।

(५) यदित्यादिभ्युतेः परुषि पर्वणि दिनं खण्डितं यत् तद्देवानामित्यर्थः ।

घृतादिकमिति स्तूः यज्ञोपकरणम् । दूर्ध्विरण्यम् । कटप्रूः
 कामरूपी कीटश्च । “जूराकाशे सरस्वत्याम्पिशाच्याङ्गवने
 स्त्रियाम्” । आम्नोतेर्हस्वश्च ५८ । आपः । अपः । अङ्गिः ।
 अङ्गयः । परौ व्रजेः षञ्च पदान्ते ५९ । व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः
 पदान्ते तु षञ्च । परिव्र.ट् । परिव्राजौ । ऊवः स्तुवञ्च ६० ।
 जूहः । स्तुवः कः ६१ । स्तुवम् । चिक् च ६२ । इकारउच्चार-
 णार्थः । क इत् कुत्वम् । स्तुक् । “स्तुवं स्तुचञ्च संमृड्ढि” । तनो-
 तेरनञ्च वः ६३ । तनोतेश्चिक्प्रत्ययः अनोवशब्दादेशश्च । त्वक् ।
 ग्लानुदिभ्याण्डौः ६४ । ग्लौः । नौः । चिरव्ययम् ६५ । डौरि-
 त्येव । ग्लौकरोति । कन्मोजन्त इति (२०४४०) सिद्धे नियमा-
 र्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तश्चान्त एवेति । रातेर्डैः ६६ । राः ।
 रायौ । रायः । गमेर्डोः ६७ । “गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्र-
 तुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्याम्भूमौ च सुरभावपि ।
 वस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बरश्मिदग्वाणलोमसु” । बाङ्गलकात्
 द्युतेरपि डोः । “द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः” । असेञ्च डूः ६८ ।
 भूः । चाङ्गमेः । अग्रेणूः । दमेर्डोसिः ६९ । दोः । दोषौ ।
 पणेरिज्यादेश्च (६) वः ७० । बणिक् । स्वार्थेऽण् । “जेगमो बा-
 णिजो बणिक्” । वशः कित् ७१ । “उशिगग्नौ घृतेऽपि च” । भृज
 ऊञ्च ७२ । भूरिक् भूमिः । जसिसहोरुरिङ् ७३ । जसु-
 रिर्वज्रम् । सङ्गरिरादित्यः पृथिवी च । सुयुक्कृजो युच् ७४ ।
 सवनञ्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः । अशोः रश
 च ७५ । अम्नोतेर्युच्स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जि-

ह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । उर्न्दर्नलोपश्च ७६ । ओदनः ।
 गमेर्गञ्च ७७ । गमेर्युञ् स्याद्गञ्चादेशः । गणनम् । बज्जलमन्य-
 तापि ७८ । युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । रञ्जेः क्युन् ७९ ।
 रजनम् । भूस्त्रधूस्त्रस्त्रिभ्यश्चन्दसि ८० । भुवनम् । सुवन
 आदित्यः । भुवनो वक्षिः । निघुवनम् । सुरतम् । भृज्जनमस्त्र
 रीषम् । कृपृष्ठजिमन्दिनिधाजः क्युः ८१ । किरणः । पु-
 रणः समुद्रः । वृजनभन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । नि-
 धनम् । धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ८२ । (७) धिषणो गुरुः ।
 धिषणा धीः वर्त्तमाने पृषद्दृहन्महज्जगच्छत्वत् ८३ । अति-
 प्रत्ययान्ताः । पृष् सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । वृहत् ।
 महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् । संश्चत्पद्मेहत् ८४ ।
 एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतवद्भावनित्यर्हम् । सञ्चि-
 नोतेः सुट् इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तपच्छत्त्रम् ।
 बिपूर्वाङ्गन्तेष्टिलोपः इतए च । “वेहत् गर्भोपधातिनी” ।
 छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ८५ । शवसानः पश्याः । जरसानः
 पुरुषः । ऋञ्जित्धिमन्दिस्त्रिभ्यः कित् ८६ । ऋञ्जसानो
 मेघः । वृषसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो
 यज्ञो मयूरश्च । अर्त्तेर्गूणः शुट् च ८७ । अर्शसानोऽग्निः ।
 सय्यानच् स्तुवः ८८ । संस्तवानो वाग्मी । युधिबुधिद्विशिभ्यः
 किञ्च ८९ । (८) युधानः । बुधानः । वृशानो लोकपालकः ।

(७) अत्र हनेर्धुरश्चेत्यधिकं सूत्रं तेन घुरणः शब्द इत्युक्त्यलदत्तः ।

(८) अत्र मुचियुधिभ्यां सन्वञ्चेति सूत्रान्तरं तेन मुमुचानः युयुधान इति
 सिद्धमित्युज्ज्वलदत्तः ।

ऊर्चः सनो लुक् कलोपश्च ६० । जङ्गराणश्चन्द्रमाः । श्विते-
 दश्च ६१ । शिश्विदानः पुण्यकर्म्म । तन्तचौ शंसिच्चदा-
 दिभ्यः संज्ञायाच्चानिटौ ६२ । शंसेः चदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्-
 तचौ स्तः तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तारौ । शंस्तरः ।
 चदिः सौतो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् ।
 “वृक्ये चच्चदानमिति” मन्वात् “उच्चाणं वा वेहतं वा चदन्ते”
 इति ब्राह्मणाच्च । “वत्ता स्यात्सारथौ द्वाः स्थे वैश्यायामपि शूद्र-
 जे” । बङ्गलमन्यतापि ६३ । मन-मन्ता । हन-हन्ता इत्या-
 दि । नमृनेष्टृत्वष्टृहोत्पोत्भ्रात्जामात्मात्मात्पितृदुहितृ ६४ ।
 न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहितश्च । नयतेः षगुणश्च । नेष्टा ।
 त्विधेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः ।
 भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायाम्भाति जामाता । मान पू-
 जायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्त्वम् । पिता । दुहे
 स्तृचइट् गुणाभावश्च । दुहिता । सावसेर्जन् ६५ । स्वसा । यते-
 र्वृद्धिश्च ६६ । याता । “भाय्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः पर-
 स्परम्” । नजि च नन्दिः ६७ । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धि-
 र्नानुवर्त्तत इत्येके । “ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च
 सेति” शब्दार्णवः । दिवेर्जन् ६८ । देवा देवरः । “स्वामिनो-
 देष्टदेवरौ” । नयतेर्डिच्च ६९ । ना । नरौ । नरः । सव्ये स्य-
 ष्छन्दसि १०० । अस्वास्वेत्यत्र (उ३२४७०) स्यास्यन्स्युणामुप-
 संख्यानम् । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः । अर्त्ति-
 वृद्धधर्म्यस्यवितृभ्योऽनिः १०१ । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् ।
 अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनि-

र्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः ।
 आङ्गि शुषेः सनञ्चन्दसि १०२ । आशुशुक्ष्णिरग्निर्वातश्च ।
 लघेरादेश्च चः १०३ । चर्षणिर्जनः । अदेर्मट् च १०४ । अङ्ग-
 निरग्निः । टतेश्च १०५ । वर्त्तनिः । गोवर्द्धनस्तु चकारान्मट्
 वर्त्मनिरित्याह । क्षिपेः क्तिञ्च १०६ । क्षिपणिराशुधम् । अर्चि-
 शुचिञ्चस्फिक्कादिक्दिभ्य इतिः १०७ । अर्चिर्ज्वाला । इद-
 न्तोऽप्ययम् । “अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः” । शोचिर्दीप्तिः । हविः
 सर्पिः । इस्मान् इति (उ३४०४०) ह्रस्वः । क्दिः पटलम् । क्दिर्व-
 मनव्याधिः । इदन्तोऽपि ‘कृद्यतीसारमूलवान्’ । बहेर्नलोपश्च
 १०८ । “बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः” । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः १०९ ।
 ज्योतिः । वसौ रुचेः संज्ञायाम् ११० । वसुरोचिर्यज्ञः । भुवः
 कित् १११ । भुविः समुद्रः । सहो धश्च ११२ । सधिरनङ्गान् ।
 पिबतेस्यक् ११३ । “पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः” । जनेरुसिः ११४ ।
 अनुर्जननम् । मनेर्धञ्चन्दसि ११५ । मधु । अर्त्तिपृवपियजित-
 निधनितपिभ्यो नित् ११६ । अरुः । परुर्ग्रथिः । वपुः । यजुः ।
 तनुः । तनुषी तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । “धनुर्वंशविशुद्धोऽपि
 निर्गुणः किं करिष्यति” । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् ।
 “तपुः सूर्याग्निशतुषु” । एतेर्णिञ्च ११७ । आयुः आयुषी ।
 चक्षेः शिञ्च ११८ । चक्षुः । मुहेः क्तिञ्च ११९ । मुहुरव्य-
 यम् । बहुलमन्यतापि १२० । आचक्षुः । परिचक्षुः । कृगृगृ-
 ट्चतिभ्यः प्वरच् १२१ । “कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः” । गर्वरोऽ-
 हङ्कारी । शर्वरी रात्री । “वर्वरः प्राकृतो जनः” । चत्वरम् ।
 नौ सदेः १२२ । “निषद्वरस्तु जम्बालः” । निषद्वरी रातिः ।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

क्तिवरक्त्वत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्-
 रसंयद्वराः १ । एकादश ध्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर्
 कृद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । छिदेर्गुणाभावश्च । क्तिवरोधू-
 र्तः । “क्त्वरो गृहकुञ्जयोः” । धीवरः कैवर्त्तः । पीवरः स्थूलः ।
 मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्हीर्घश्च । चीवरम्भिचुकप्रावरणम् ।
 तीवरी जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहृतेर्ह्रस्वत्वम् ।
 गह्वरम् । कटे वर्षादौ कट्टरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः ।
 संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके । इण्विभ्रजिदीङुष्य-
 विभ्यो नक् २ । “इनः सूर्ये नृपे प्रत्यौ” । सिनः काणः ।
 जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः । फेनमीनौ ३ । एतौ
 निपात्येते । स्फायते फेनः । मीनः । कृषेर्वर्से ४ । कृष्णः ।
 बन्धेर्ब्रंधिबुधी च ५ । ब्रध्नः । बुध्नः । धाष्टवस्यज्यतिभ्यो
 नः ६ । “धाना भृष्टयवे स्त्रियः” । पर्णाम्यत्रम् । पर्णः किंशुकः ।
 “वस्त्रो मूल्ये वेतने च” । अजेर्वी । वेनः । अन्न आदित्यः ।
 बाङ्गलकात् शृणोतेः । श्रोणः पङ्गुः । लक्षेरट् च ७ । लक्षे-
 श्वरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चाम्पडित्येके । लक्षणं
 लक्ष्मणम् नाम्नि चित्ते च । पुंसि रामभ्राता । “लक्षणा
 हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा” । वनेरिञ्चोपधायाः ८ ।
 वेन्ना नदी । सिवेष्टेर्यू च ९ । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान् गुणः ।
 स्थून आदित्यः । बाङ्गलकात् केवलो नः । ऊठ अन्तरङ्ग-
 त्वादृण् गुणः । स्थोनः । कृष्टजृषिट्ठुपन्यनिस्त्रिभ्यो नित्
 १० । कर्षः । वर्षः । “जर्षश्चन्द्रे च वृत्ते” च । सेना ।
 द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

धेट इच्च ११ । “धेनः सिन्धुर्नदी धेना” । तृषि शुषिरसिभ्यः
 कित् १२ । तृणा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्त्रद्रव्यम् ।
 सुजो दीर्घश्च १३ । सूना बधस्थानम् । रमेस्त च १४ । रम-
 यतीति रत्नम् । रास्त्रासास्त्राभ्यूणावीणाः १५ । रास्त्रा गन्ध-
 द्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा
 वल्लकी । गादाभ्यामिणुच् १६ । गेणुर्गायनः । देणुर्दाता ।
 कृत्यशूभ्यां कृत्तः १७ । कृत्स्नम् । अक्ष्णमखण्डम् । तिजे
 दीर्घश्च १८ । तीक्ष्णम् । क्षिपेरञ्चोपधायाः १९ । सक्ष्णम् ।
 यजिमनिशुन्विदसिजनिभ्यो युच् (१) २० । यज्युरध्वर्युः ।
 “मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि” । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः श-
 रीरी । भुजिमृड्भ्यां युक्त्यकौ २१ । भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।
 सत्तैरयः २२ । सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।
 पानीविषिभ्यः पः २३ । पाति रक्षत्यस्त्रादात्मानमिति पायम् ।
 तद्योगात् पापः । नेपः पुरोहितः । बाङ्गलकाद्गुणाभावे
 नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । च्युवः किञ्च २४ ।
 च्युपो वक्त्रम् । सुवो दीर्घश्च २५ । स्तूपः समुच्छ्रायः । सुशू-
 भ्यां निञ्च २६ । चात्कित् । स्तूपः । बाङ्गलकादुत्त्वम् । शू-
 र्पम् । कुयूभ्याञ्च २७ । कुवन्ति मण्डूका अस्त्रिन् कूपः । युव-
 न्ति बध्नन्त्यस्त्रिन् पशुमिति यूपो यञ्जस्तम्भः । खष्पशिल्पशष्प-
 वाष्परूपपर्यतल्पाः २८ । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
 खनतेर्नकारस्य षत्वम् । “खष्पौ क्रोधबलात्कारौ” । शीलते-
 र्वस्वः । शिल्पं कौशलम् । शशु हिंसायाम् निपातनात्

पत्वम् । शष्पम्बालक्षणम् प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । “बाष्पो
 नेतजलोष्माणोः” । वाष्पश्च । रौतेर्दोर्घः । “रूपं स्वभावे
 सौन्दर्ये” । घ-पर्यं गृहम्बालक्षणमङ्गुपीठश्च । तल प्रतिष्ठा-
 करणे चरादिणिचो लुक् । “तलां शय्यादृदारेषु” । स्तनिहृषि-
 पुषिगदिमदिभ्यो णेरितुच् २६ । अयामन्तेति (७६०४०)
 णेरयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितु-
 र्वावदूकः । मदयितुर्मदिरा । कृहनिभ्यां क्तुः ३० । क्तुः
 शिल्पी । हतुर्व्याधिः शस्त्रश्च । गमेः मन्वश्च ३१ । जिगत्तुः ।
 दाभाभ्यान्तुः ३२ । दा दुर्हाता । भानुः । वचेर्गश्च ३३ ।
 वग्लुः । घेट इच्च ३४ । धयति तामिति धेनुः । सुवः कित् २५ ।
 “ह्वनुः पुत्रेऽनुजे रवौ” । जहातेर्द्वेअन्तलोपश्च २६ । जह्लुः ।
 स्थो णुः ३७ । “स्थः णुः कीले स्थिरे” । अजिह्वरीभ्यो निच्च
 ३८ । अजेर्वी । वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । “रेणुर्द्वयोः
 स्त्रियान्धूलिः” । विषेः किच्च ३९ । विष्णुः । कदाधारार्चि-
 कलिभ्यः कः ४० । बाहुलकान्न कस्येत्सञ्ज्ञा । “कर्को धवल-
 घोटकः” । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौ-
 र्णमासी । अर्कः । “कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्ट-
 योरपि” । स्मृष्टभृशुषिमुषिभ्यः कक् ४१ । “स्मृक् उत्पलवा-
 तयोः” । “टकः श्वापदकाकयोः” । भूकञ्चिद्रम् । शुष्कः ।
 मुष्कोऽण्डम् । शुक्वल्कोल्काः ४२ । शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः ।
 ‘वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्’ । उष दाहे पस्य लः । उल्का ।
 इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ४३ । “एके मुख्यान्त्य-
 केवलाः” । “भेको मण्डूकमेपयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः” ।

पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावय-
 वश्च । मर्कः शरीरवायुः । नौ हः ४४ । जहातेः कन् स्यान्नौ ।
 निहाका गोधिका । नौ सदेर्दिच्च ४५ । “निष्कोऽस्त्री हेन्नि
 तत्पले” । स्थमेरीट् च ४६ । स्थमीकोबाल्मीकः वृक्षभेदश्च ।
 इट् ह्रस्व इति केचित् । स्थमिकः । अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ४७
 “वीकः स्याद्वातपक्षिणोः” । यूका(२) । धूको वायुः । नीको
 वृक्षविशेषः । ह्रियो रश्च लो वा ४८ । “ह्रीका ह्लीका तपा
 मता” । श्केरुनोन्तोन्त्यनयः ४९ । उन उन्त उन्ति उनि एते
 चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।
 भवोक्तिच् ५० । भवन्तिर्वर्त्तमानकालः । बाङ्गलकादवेश्च ।
 अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः “किंवदन्ती जनयतिः” । क्त्युच्
 क्षिपेश्च ५१ । चाङ्ग वः । क्षिपण्यर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 “भवन्त्युः स्वामिस्सूर्ययोः । अनुङ् नदेश्च ५२ । चात् क्षिपेः ।
 नदनुर्भोघः । क्षिपणुर्वीतः । कृष्टदारिभ्य उनन् ५३ “करु-
 णो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च कृपा मता” । वरुणः । दारुणम्
 त्वो रश्च लो वा ५४ । “तरुणस्तलुनो युवा” । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः
 कित् ५५ । क्षुधुनो स्तेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । फले
 गुक् च ५६ । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् (७२६४०) फाल्गुनः ।
 अश्लेशश्च ५७ । लशुनम् । अर्जैर्गिलुक् च ५८ । अर्जुनः ।
 तृणाख्यायाञ्चित् ५९ । वित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ।
 अर्त्तेश्च ६० । अरुणः । अजियमिश्रीङ्भ्यश्च ६१ । “वयुनन्दे-
 वमन्दिरम्” । यमुना । शयुनोऽजगरः । वृहृवदिह्निकमि-

कपिभ्यः सः ६२ । वर्षम् “तर्धः अवसमुद्रयोः” । वत्सः । वत्सं
 वक्षः । हंसः । ‘कंसोऽस्त्री पानभाजनम्’ । कक्षन्नक्षतम् ।
 भूपेरञ्चोपधायाः ६३ । वक्षः । मनेर्दीर्घश्च ६४ । मांसम् ।
 अशेर्होवने ६५ । अक्षः । स्त्रुवश्चिञ्जत्यृपिभ्यः कित् ६६ । स्नुषा ।
 वक्षः । कत्समुदकम् । ऋक्षन्नक्षतम् । ऋषेर्जातौ ६७ । “ऋक्षो
 ऽद्रिभेदे भल्लूके” इति च । उन्दिगुथिकुपिभ्यश्च ६८ । “उत्सः
 प्रस्रवणम्” । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् । गृध्रिपण्योर्द्वि-
 कौ च ६९ । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । अशोः मरन् । ७०
 अक्षरम् । वसेश्च ७१ । वत्सरः । सम्पूर्वाच्चित् ७२ । संव-
 त्सरः । कृधूमदिभ्यः कित् ७३ । बाहुलकान्न पत्वम् ।
 “कसरः स्यात्तिलौदनम्” । धूसरः । मत्सरः । ‘मत्सरा मक्षिका
 ज्ञेया भम्भराली ‡ च सा मता’ । पतेः रश्च लः ७४ । पत्सलः
 पत्न्याः । तन्यृपिभ्यां क्सरन् ७५ । ‘तसरः सूत्रवेष्टने’ ।
 ऋक्षरः ऋत्विक् । पीयूषणिभ्याङ्गालन् ह्रस्वः सम्प्रसार-
 णश्च ७६ । पीयुः मौतः । पियालो वक्षभेदः । कुणालो
 देशभेदः । कटिकुपिभ्याङ्गाकुः ७७ । कटाकुः पक्षी । कुषा-
 कुरग्निः सूर्यश्च । सत्तेर्दुक् च ७८ । ‘ऋदाकुर्वीतसरितोः’ ।
 वृतेर्वृद्धिश्च ७९ । वार्त्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम् ।
 वार्त्ताकम् । पर्देर्निःत्सम्प्रसारणमल्लोपश्च ८० । “ऋदाकुर्वृ-
 श्विके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे” । स्युवचिभ्योऽन्युजागूज-
 क्रुचः ८१ । अन्यच् आगूच् अक्रच् एते क्रमात्स्यः । सरण्यु-
 र्मोघवातयोः” । यवागूः । “वचक्रुर्विप्रवाग्भिर्नोः” । आनकः

शीङ्भियः ८२ । शयानकोऽजगरः । भयानकः । आण-
 कोलूधशिन्विधूजभ्यः ८३ । लवाणकन्दातम् । धवाणको
 वातः । शिन्वाणाकः श्लेष्मा । ष्टपोदरादित्वात् पक्षे कलोपः ।
 “शिन्वाणं नासिकामले” । धाणको दीनारभागः । उल्मुक-
 दर्विहोमिनः ८४ । उष दाहे । षस्य लः सुकप्रत्ययश्च । “उ-
 ल्मुकं ज्वलद्भारम्” । दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्भिनिः ।
 होमी । ह्रियः कुक् रश्च लो वा ८५ । हीकुः ह्लीकुर्ल-
 ज्जावान् । हसिष्ठाग्रिण् वाऽमिदमिलपूधुर्विभ्यस्तन् ८६ । दश-
 भ्यस्तन् स्यात् । तितुत्वेति (उ३७८८०) नेट् । हस्तः । मर्त्तः ।
 गत्तः । एतः कर्त्तरः । वातः । अन्तः । दन्तः ‘लोतः स्याद-
 श्रुचिह्नयोः । “पोतो बालवहितयोः” । धूर्त्तः बाङ्गलकात्तुसे-
 दीर्घत्वम् । तूस्तस्यापन्थूलिर्जटा च । नजराप इट् च ८७ ।
 नापितः । तनिमृड्भ्याङ्गिञ्च ८८ । ततम् । मृतम् । अञ्जिष्टसि
 भ्यः क्तः ८९ । अक्तम् । घृतम् । सितम् । दुतनिभ्यान्दीर्घश्च
 ९० । दूतः । तातः । जेर्मूट् चोदात्तः ९१ । जीमूतः । लोष्टप-
 लितो ९२ । लुनातेः क्तस्तस्य सुट् धातोर्गणः । लोष्टम्
 पलितम् । हृश्याभ्यामितन् ९३ । हरितश्चेतौ वर्णभेदौ । रुहे
 रश्च लो वा ९४ । ‘रोहितो मृगमत्सयोः’ । लोहितं रक्तम् ।
 पिशोः क्त्वि ९५ । पिशितम्मांसम् । अदक्षिस्मृह्मिष्टहिभ्य
 आय्यः ९६ । अवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो मृधश्च ।
 स्पृहयाय्यः । मृहयाय्यो मृहस्वामी । दिधिषाय्यः ९७ । दधाते
 द्वित्वमित्त्वं षक् च । ‘मित्त्व इव यो दिधिषाय्यः’ । वज एण्यः
 ९८ । वरेण्यः । स्तुवः क्सेय्यञ्चन्दसि ९९ । “स्तुपेय्यस्युवर्चसम्”

राजेरन्यः १०० । राजन्यो वह्निः । शूरम्योश्च १०१ । शरण्यम् ।
 रमण्यम् । अर्त्तेर्निश्च १०२ । अरण्यम् । पर्जन्यः १०३ । पृषु-
 मेचने पस्य जः । “पर्जन्यः शक्रमेघयोः” । वदेरान्यः १०४ ।
 “वदान्यस्यागिवाग्मिनोः” । अभिनक्षियजिब्रधिपतिभ्योऽतन्
 १०५ । अमत्रम्भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । बधतमायुधम् ।
 पतत्रन्तनूरुहम् । गङ्गेरादेश्च कः १०६ । कडत्वं डलयो-
 रेकत्वम्भरणात् कलत्रम् । वृजश्चित् १०७ । वरत्रा चर्म्ममयी
 रज्जुः । सुविदेः कत्रन् १०८ । “सुविदत्वं कुटुम्बकम्” । कृतेर्नु-
 म् च १०९ । कृन्तत्वं लाङ्गलम् । भृष्टदृशियजिपर्विपच्यमित-
 मिनमिह्यर्थेभ्योऽतच् ११० । दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः ।
 सरतो मृत्युः । “दर्शतः सोमसूर्ययोः” । यजतच्छत्विक् ।
 पर्व्यतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः ।
 नमतः प्रह्वः । ह्यर्थतोऽश्वः । पृषिरञ्जिभ्यां कित् १११ । पृष-
 तो मृगो विन्दुश्च । रजतम् । खलतिः ११२ । खलतेः सलोपः
 अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वञ्च । खलतिर्निष्केशशिराः । शीङ्श-
 पिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ११३ । सप्तभ्योऽथः स्यात् ।
 शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः
 पथ्याश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा
 वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बल-
 वान् । बाङ्गलकाच्छमिदमिभ्याम् । “शमथस्तु शमः शान्ति-
 दान्तिस्तु दमथो दमः” । भृजश्चित् ११४ । भरथो लोक-
 पालः । रुदिविदिभ्यां ङित् ११५ । रोदित्तीति रुदथः शिशुः ।
 वेत्तीति विदथः । उपसर्गो वसेः ११६ । आवसथो गृहम् ।

संवसथो ग्रामः । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिप-
 तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ११७ । तयोदशभ्योऽसच् स्यात् ।
 अततीत्यतसः वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च ।
 चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तम-
 सोऽन्वकारः । नमसोऽनुकूलः । “रभसो वेगहर्षयोः” ।
 लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति वा नभमन्नाकाशः ।
 तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः पत्नी । “पनसः कण्टकिफलः” ।
 पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । वेजस्तुट् च ११८ ।
 बाङ्गलकादान्त्वाभावः । वेतसः । वह्नियुभ्यां णित् ११९ ।
 वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । वयश्च १२० । वय
 गतौ वायसः काकः । दिवः कित् १२१ । दिवसम् दिव-
 सश्च । कृशुश्लिकलिगर्दिभ्योऽभच् १२२ । करभः । शरभः ।
 शलभः । कलभः । गर्दभः । ऋषिटृषिभ्यां कित् १२३ ।
 ऋषभः । टृषभः । रुषेर्निष्ठा च १२४ । रुष हिंसायाम्
 अस्त्रादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च । “लुषभो मत्तदन्तिनि” ।
 रासिवल्लिभ्याञ्च १२५ । रासभः । वल्लभः । जविशिभ्या-
 ञ्कच् १२६ । जरन्तो मद्दिषः । वेशन्तः पल्लवम् । रुहिन-
 न्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषि १२७ । रोहन्तो वृक्षभेदः ।
 नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । पिन्वात्
 ङीष् । रोहन्ती । तृभूवह्निसिभासिसाधिगडिमण्डिजि-
 नन्दिभ्यश्च १२८ । दशभ्यो भक् स्यात् स च षित् । तरन्तः स-
 मुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
 वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेर्घ-

टादित्वान्निच्चं ह्रस्वः । अयामन्तेति (उ६०४) णेरयः । गण्डयन्तो
जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । मन्द-
यन्तो नन्दकः । हन्तेर्मुट् हि च १२६ । हेमन्तः । भन्तेर्न-
लोपश्च १३० । भदन्तः प्रव्रजितः । ऋच्छेररः १३१ । ऋच्छ-
रा वेष्टा । बाहुलकाज्जर्जरभूर्जरारादयः । अर्त्तिकमिन्मि-
चमिदेविवासिभ्यश्चित् १३२ । षडभ्योऽरश्चित् स्यात् । अर-
रङ्गपाठम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः ।
वासरः । कुवः करन् १३३ । कुररः पक्षिभेदः । अङ्गिमदिम-
न्तिभ्यः आरन् १३४ । अङ्गारम् । महारो वराहः । “मन्दारः
पारिजातकः” । गडेः कड च १३५ । कङ्गारः । शङ्गारभङ्गारौ ।
१३६ । शृङ्गभ्यामारन्तुम् गुक् ह्रस्वश्च । शङ्गारो रसः । “भङ्गार-
रः कनकालुका” । कञ्जिभ्यजिभ्याश्चित् १३७ । कञ्जिः सौतः
कञ्जारो मयूरः । मार्जारः । कमेः किदुच्चोपधायाः १३८ ।
चिदित्यनुटत्तेरारन्नन्तोदात्तः । कुमारः । तुषारादयश्च १३९ ।
तुषारः । कासारः । महार आम्भेदः । दीङो नुट् च १४० ।
दीनारः सुवर्णाभरणम् । सत्तेरपः षुक् च १४१ । सर्पपः ।
उपिकुटिदलिकचिक्विजिभ्यः कपन् १४२ । “उपपो वल्लिभूर्य-
योः” । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाक-
पत्रम् । खजपं घृतम् । कणैः सम्प्रसारणञ्च १४३ । कुणपम् ।
कपश्चाक्रवर्म्माणस्य १४४ । स्वरे भेदः । विटपपिष्टपविशिपोल-
पाः १४५ । चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट गच्छे विट-
पः । विशतेरादेः पः प्रत्ययस्य तुट् घत्वम् । पिष्टपं भुवनम् ।
विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् । बलतेः सम्प्र-

सारणम् । “उलपं कोमलं तृणम्” । वृत्तेक्षिकन् १४६ ।
 वर्त्तिका । कृतिभिदिलतिभ्यः कित् १४७ । कृत्तिका । भि-
 त्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा । इष्यश्रिभ्यान्तकन् १४८ ।
 दृष्टका । अष्टका । इणस्तशन्तशसुनौ १४९ । एतशो ब्रा-
 ह्मणः । स एव एतशाः । वीर्षतिभ्यान्तनन् १५० । वी गत्या-
 दौ । वेतनम् । पत्तनम् । दृदलिभ्याम्भः १५१ । दर्भः ।
 “दरुभः स्यादृषिचक्रयोः” । अर्त्तिगृभ्याम्भन् १५२ । अर्भः ।
 गर्भः । इणः कित् १५३ । इभः । असिसञ्चिभ्यां कथिन् १५४ ।
 अस्थि । सकथि । लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः १५५ । लुच्चि-
 र्वक्षिः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । अशोर्नित् १५६ । अक्षि ।
 इषेः क्सुः १५७ । इक्षुः । अवित्स्त्रुतन्त्रिभ्य ईः १५८ । अवी-
 र्नीरी रजस्वला । तरीनैः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादे-
 र्गुणः । यापोः किद् द्वे च १५९ । ययीरश्चः । “पपीः
 स्यात्सोमस्वर्ययोः” । लक्ष्मेर्मुट् च १६० । लक्ष्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

वातप्रमी १ । वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः
 स च कित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः । ऋतन्यञ्चि-
 वन्यञ्जर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुङ्गशिभ्यः कलिज्यतुजलिजिष्टुनिष्ठ-
 जिसन्स्यनिधिनुल्यसासानुकः २ । द्वादशभ्यः क्रमात्सुप्रः ।
 अर्त्तेः कलिच् यण् । “बद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः
 प्रस्ताङ्गुलिः” । तनोतेर्यंतुच् । तन्यतुर्वायुः रातिश्च । अ-

ञेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः (१) स्यविरः ।
 अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्ष्यतेरिसन् । अर्ष्य-
 सोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः ।
 अङ्गेरुलिः । अङ्ग लिः । कौतेरसः । कवसः । अचद-
 त्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासोदुरालभा । कशे-
 रानुक् । कशानुः । अः करन् ३ । उत्तरसूत्रे किङ्गहणा-
 दिह ककारस्य नेत्वम् । शर्कगा । पुषः कित् ४ । पुष्करम् ।
 कलश्च ५ । पुष्कलम् । गमेरिनिः ६ । गमिष्यतीति (२)
 गमी । आङि णित् ७ । आगामी । भुवश्च ८ । भावी ।
 प्रे स्यः ९ । प्रस्थायी । परमे कित् १० । परमेष्ठी । मय्यः
 ११ । मय्यतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः ।
 मय्याः । मय्यानौ । मय्यानः । पतस्य च १२ । पय्याः ।
 पय्यानौ । खजेराकः १३ । खजाकः पञ्ची । वलाकाद-
 यश्च १४ । वलाका । शलाका । पताका (३) । पिनाका-
 दयश्च १५ । पातेरित्त्वं नुम् च ! “क्लीवपुंसोः पिनाकः स्यात्
 शूलशङ्करधन्वनोः” । तड आघाते । तडाकः (४) । कपिदूषि-
 भ्यामीकन् १६ । कषीका पक्षिजातिः । “दूषीका नेत्रयोर्म्य-

(१) वनेरिष्णुच् वनिष्णुरपानमित्युज्ज्वलदत्तीये पाठः ।

(२) भविष्यति गस्यादय (उ४३१८०) इत्युक्तेराह गमिष्यतीति ।

(३) एवं मनाका हस्तीनी पवाका वात्या पटाका पञ्ची इत्यादि ।

(४) एवं भदाकः कल्याणं श्यैडः सुगागमे श्यामाकः नज्पूर्वभातेः
 नभाकं नभः । पिष संवर्णने पकारस्य णत्वे युगागमे पिण्याकन्ति
 लकल्कः । सुवतेर्गुवाकइत्यादि ।

लम्” । अनिहृषिभ्यां किञ्च १७ । अनीकम् । हृषीकम् । चङ्क-
 णः कङ्कणच् १८ । कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः
 कङ्कणादेशश्च । “घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च” ।
 शृपृष्ठजां द्वेकक् चाभ्यासस्य १९ । शर्शरीको हिंस्रः । पर्प-
 रीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः । फर्फरीकादयश्च ।
 २० । स्फुर स्फुरणो । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः ।
 फर्फरीकङ्किसलयम् । दर्दरीकं वादितम् । कर्भरीकं
 शरीरम् । तन्तिङीको वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च । चञ्चरीको
 म्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका ।
 पुणतेः- पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीकोव्याघ्रोऽग्निर्दिग्ग-
 जश्च । ईषेः किङ्खस्वश्च २१ । इषीका शलाका । ऋजेश्च २२ ।
 ऋजीकउपहतः । सत्तेर्नुम् च २३ । मृगीका लाला । मडः
 कीकनकङ्कणौ २४ । मडीको मडः । मडङ्कणः शिशुः ।
 अलीकादयश्च २५ । कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ
 अलीकं मिथ्या । विपूर्वात् व्यलीकं विप्रियङ्क्तेदश्च । “वलीक-
 म्पटलप्रान्ते” इत्यादि(५) । कृवृभ्यामीषन् २६ । करीषोऽस्त्री
 शुष्कगोमये । तरीषस्तरीता । शृपृष्ठ्यां किञ्च २७ । शि-
 रीषः । पुरीषम् । अर्जेर्ऋज च २८ । “ऋजीषं पिष्टपचनम्” ।
 अम्बरीषः २९ । अयन्निपात्यते । अबि शब्दे “अम्बरीषः
 पुमान् आद्रम्” । अमरस्तु “क्षीवेऽम्बरीषं आद्रो ना” । कृशृ-
 पृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ३० । करीरो वंशाङ्करः । शरी-
 रम् । परीरम्फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटी-

रञ्चन्दनः कण्टकः कामञ्च । ‘शौटीरख्यागिवीरयो’ । ब्रा-
ह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् । वशः कित् ३१ । उशी-
रम् । कशेर्मुट् च ३२ । कश्मीरो देशः । कञ्जउञ्च ३३ ।
कुरीरं मैथुनम् । घसेः कित् ३४ । जीरम् । गभीरगम्भीरौ
३५ । गमेर्भः पच्चे लुम् च । विषाविहा २६ । स्थतेर्जङ्हातेश्च
विपूर्वाभ्यामप्रत्ययः । विषा बङ्गिः । विहा स्वर्गः । अत्र्यये
दूमे । पच एलिम च ३७ । “पचेलिमो वह्निरव्योः” । शीङो
धुकुलङ्गवलज्जवालनः ३८ । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु
मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाङ्गलकात् वस्य
पोऽपि । “शेवालः शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका” ।
मृकणिभ्यामूकणौ ३९ । मरूको मृगः । कागूकः काकः ।
वलेरूकः ४० । वलूकः पक्षी उत्पलमूलञ्च । उलूकादयश्च
४१ । वलेः सम्प्रसारणमूकश्च । “उलूकाविन्द्रपेचकौ” । वाव-
टूको वक्ता । भलूकः । शमेर्बुक् च । शम्बूको जल-
शुक्तिः (६) । शलिमण्डिभ्यामूकण् ४२ । शालूकं मूलविशेषः ।
मण्डूकः । नियो मिः ४३ । नेमिः । अर्त्तेरूञ्च ४४ । ऊर्म्भिः
भुवः कित् ४५ । भूमिः । अश्नोतेः रश् च ४६ । रश्मिः किर-
णो रज्जुश्च । दल्मिः ४७ । दल विशरणो दल्मिरिन्द्रायुधम् ।
वीज्या-ज्वरिभ्यो निः ४८ । बाङ्गलकासत्वम् । “वेणिः स्यात्
केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियासुमे” । ज्यानिः । जृर्णिः । (७)

(६) एवं भलतेर्बृहौ भालूका महेर्हस्य धत्ते मधूको वृजभेदः । एवं
बन्धूकजम्बूकवास्तूकैलूकादयोऽत्र द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदन्तः ।

(७) बाङ्गलकात् चौणिः केणिरित्यादीत्युज्ज्वलदन्तः ।

सृष्टिभ्यां कित् ४८ । सृष्टिरङ्कुशः । 'सृष्टिः क्षतियमेषयोः' ।
 अङ्गेर्नलोपश्च ५० । अग्निः । वह्निश्चिष्युयुद्ग्लाहात्वरिभ्यो
 नित् ५१ । वह्निः । अग्निः । अग्निः । योनिः । द्रोणिः ।
 ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकात् ग्लानिः (८) । घृणि-
 पृश्निपाष्णिचूर्णिभूर्णि ५२ । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः
 किरणः । सृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च ।
 पाष्णिः पादतलम् । चरेरुपधायाऊत्त्वम् । चूर्णिः कपर्दक-
 शतम् । विभर्त्तृत्त्वम् । भूर्णिह्वेरणी । वृहभ्यां विन् ५३ ।
 वर्धिर्घस्वारः । दर्विः । जृशृम्जृजागृभ्यः क्तिन् ५४ । जीर्विः-
 पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्त्रीविरध्वर्यः । जागृविर्नृपः । दिवो-
 द्वे दीर्घस्याभ्यासस्य ५५ । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । ङविष्ट-
 ष्विच्छविष्यविकिकीदिवि ५६ । ङविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घ-
 ष्विर्वराहः । ऋस्थोर्हस्त्वञ्च । ऋविर्दीप्तिः । स्यविस्तन्तु-
 वायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः । बाहुल-
 कात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः "चाषेण किकिदीविना" । पाते-
 र्ङिति ५७ । पतिः । शकेर्ऋत् ५८ । शङ्कत् । अमेरतिः
 ५९ । अमतिः कालः । वह्निवस्यर्त्तिभ्यश्चित् ६० । वहतिः ।
 पवनः । "वसतिर्गृह्यामिन्योः" । अरतिः क्रोधः । अञ्चेः को
 वा ६१ । अङ्कतिः । अञ्चतिर्वातः । हन्तेरंह च ६२ ।
 हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया अंह-
 तिर्दानम् । "प्रादेशनन्निर्वपणमपवर्जनमंहतिः" । रमेर्नि
 त् ६३ । "रमतिः कालकामयोः" । सृङः क्रिः ६४ । सूरिः ।

अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिण् ६५ । अद्रिः । शद्रिः शर्करा ।
भूरि प्रचरम् । शुम्भ्रिर्ब्रह्मा । वङ्क्रपादयश्च ६६ । क्रिन्नन्ता
निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पाश्वर्णस्थि च । वप्रिः
क्षेत्रम् । अङ्गिरङ्घ्रिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः । तन्द्-
र्माहः बाहुलकाङ्गुणः । भेरिः । राशदिभ्यां तिप् ६७ ।
रातिः । शक्तिः कुञ्जरः । अदेस्त्रिनिश्च पूट । चात्तिप् ।
अत्ती । अत्तिणी । अत्तिणः । अतिः । अती । अतयः ।
पतेरतिन् ६८ । पततिः पत्नी । मृकणिभ्यामीचिः ७० ।
मरीचिः । कणीचिः पल्लवी निनादश्च । श्वयतेस्त्रि ७१ ।
श्वयीचिर्वाधिः । वेजो डिञ्च ७२ । वीचिस्तरङ्गः । नज्-
समासे अवीचिर्नरकभेदः । ऋहनिभ्यामपन् ७३ । अरूपः
सूर्यः । हनुपो राक्षसः । पुरः कुपन् ७४ । पुर अग्रगमने
पुरुषः । अन्येषामपीति (४१२४ वा) दीर्घः । पूरुषः । पूनहिकलिभ्य
उपच् ७५ । परुषम् । नङ्गुषः । कलुषम् । पीयरूपन्
७६ । पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाङ्गुणे
“पेयूषोऽभिनवम्पयः” । मस्जेर्नुम् च ७७ । मञ्जुषा । गङ्गेश्च
७८ । गङ्गुषः । गङ्गुषा । अर्त्तेररुः ७९ । अररुः शत्रुः ।
अररु । अररवः । कुटः किञ्च ८० । कुटरुर्बल्वगृहम् ।
किञ्च प्रयोजनञ्चिन्त्यम् । शकादिभ्योऽटन् ८१ । शकटोऽ-
स्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी ।
करट इत्यादि (९) कृकटिकडिकटिभ्योऽब्वच् ८२ । करब्धं

(९) सरटः ककलासः वरट कोटभेदः कपटो माया कर्कटश्चर्कटपर्यटः
प्रसिद्धार्थाः कक्खटं कठिनं चपेटचपटो तले, मयटः प्रसाद इत्यादि ।

व्यामिश्रम् । कदिकडी सौतौ । कदम्बो दृढभेदः ।
 कडम्बोऽग्रमागः । कटम्बो वादितम् । कदेर्णित्पत्तिणि ८३ ।
 “कादम्बः कलहंसः” । कलिकट्यारमः ८४ । कलमः । कर्दमः ।
 कुणिपुत्योः किन्दच् ८५ । कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः
 शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । कुपेर्वा वञ्च ८६ । कुपिन्द-
 कुबिन्दौ तन्तुवाये । नौ वञ्चेर्घथिन् ८७ । निषङ्गथिरालि-
 ङ्गकः । उद्यत्तेच्चित् ८८ । उदरथिः समुद्रः । सत्तेर्णिच्च
 ८९ । सारथिः । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलवौ ९० । खर्जूरः ।
 कर्पूरः । वल्लरं शुष्कमांसम् (१०) । पिञ्जूलं कुशवर्त्तिः । लङ्गे
 र्वृद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुम्बूलः (११) । कुवञ्चट् दीर्घश्च ९१ ।
 कूची चितलेखनिका । समीणः ९२ । समीचः समुद्रः ।
 समीची हरिणी । सिवेष्टेरू च ९३ । सूचो दर्भाङ्गूरः ।
 सूची । शमेर्वन् ९४ । शम्बो सुसलम् । उल्वादयश्च ९५ ।
 वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच्च समवाये । चस्य लत्वम् । गुणाभा-
 वश्च । उल्वः गर्भाशयः । शुल्वन्ताम्बम् । निम्बः । विम्बम् (१२)
 स्यःस्तोऽम्बजवकौ ९६ । तिष्ठतेरम्बच् अथक एतौ स्तस्तादेशश्च ।
 “स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः” । स्तवकः पुष्पगुच्छः । शाशपिभ्या-
 न्ददनौ ९७ । “शादो जम्बालशष्पयोः” । शब्दः । अब्दादयश्च

(१०) एवं धुस्तूर शालूर मल्लूर कस्तूर्यादय ऊरान्ता निपात्यन्ते ।

(११) एवं कञ्जूलोऽस्त्री स्त्रीगात्राच्छादनं तमेर्बुग्दीर्घते ताम्बूलं शृङ्ग हिंसायां
 डगागमो दृद्धिश्च शार्दूलः । डनोतेः कूक् डकूलं एवमन्येऽपी-
 त्युज्ज्वलदत्तः ।

(१२) मयति वेत्तोर्नुमागमे ह्रस्वे च निम्बविम्बे एवं धन्वजम्बादयः ।

६८ । अवतीत्यब्दः (१३) । कौतेर्नुम् । कुन्दः । वलिमलि
तनिभ्यः कयन् ६९ । वलयम् । मलयः । तनयः । वृहोः
पुग्दुको च १०० । वृषयश्चाश्रयः । हृदयम् । मिपीभ्यां रुः { ०१ ।
मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाङ्गलकात् पिबतेरपि । “सम्बत्सरवपुः
पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः” । जत्वाद्यश्च १०२ । (१४) ।
जत् । जत्तुणी । अश्रु । अश्रुणी । रुशातिभ्यां क्रुन् १०३ ।
रुर्कर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ (७२६४०) पाठा
ङ्गस्वत्वम् । जनिदाच्युस्त्वमदिषमिनमिभृज्भ्य इत्वन्त्वन्त्वण्-
क्तिन् शक् स्स ठ डटाटाचः १०४ । “जनित्वौ मातापितरौ” ।
दात्वः दाता । च्यौत्वः गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । स्तृणिः
अङ्कुशः चन्द्रः सूर्योवायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च । मत्स्यः ।
पण्डः । डित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । विभक्तिर्
भरटः कुलालो भृतकश्च । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते १०५ । पेतवमस्तम् ।
भृशम् (१५) कुसेरुम्भोभेदेताः १०६ । कुसुम्भम् । कुसुमम् ।
कुसीदम् । कुसेतो जनपदः । सानसिवर्णसिपर्णसि
तण्डुलाङ्कुशचघालेत्स्वत्पत्वत्तधिष्णाशल्याः १०७ । सनोते-
रसिप्रत्ययउपधाट्टिः । सानसिर्हरण्यम् । वज्रो नुक् च ।
वर्णसिर्जलम् । पृ पर्णसिर्जलमृहम् । तड आधाते

(१३) एवं वृन्दं समूहः कन्दं मूलं तन्दः स्थूलोदरं ककन्दो मृगभेदः ।

(१४) शिशुः शोभाञ्जनः वितर्जनदी कर्तुर्वर्णभेदः अस्तु नयनजलं चक्षूक
प्रभृतयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः ।

(१५) एवं कच बन्धने शक् कच्छः कूलम् सरटो वातः, धौ ध्यात्वं चिन्ता,
होत्रोयजमानः, लूनिर्व्रीहिः एवमन्येऽपीत्युज्ज्वलदत्तः ।

तण्डुलः । अकि लक्षणे उश्च । अङ्गुशः । चघेरालच् ।
 “चघालो यूपकटकः” । इल्ललो दैत्यभेदः । पल्ललम् । जि घषा
 ग्यः ऋकारस्य इकारः । धिष्णाम् । श्लेर्यः । “शल्यं वा पुंसि
 शङ्कन्त्री” । मूशक्यविभ्यः क्लः १०८ । मूलम् । शक्लः प्रियंवदे ।
 अम्ब्लोरसः । बाङ्गलकादमेः । अम्ब्लः । माक्काससिभ्यायः १०९ ।
 माया । क्वाया । सस्यम् । बाङ्गलकात्सुनोते । “सव्यन्द-
 क्षिणवामयो” । जनेर्यक् ११० । ये विभाषा (उ६।४०) । जन्यं
 युङ्गम् । जाया भार्या । अम्नयादयश्च १११ । यगन्ता निपात्यन्ते ।
 हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अम्नया माहेयी ।
 अम्नयः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैकाम् ।
 वन्ध्या (१६) । स्नामदिपद्यन्तिपृश्किभ्यो वनिप् ११२ । स्नावा
 रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पय्याः । “अर्वा तुरङ्गगर्हयोः” ।
 पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । डीब्रफौ । शक्करी अ-
 ङ्गलिः । शीङ्कुशिरुहिजिजिस्धृभ्यः कनिप् ११३ । शीवा
 अजगरः । क्रुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता ।
 क्षित्वा वायुः । स्त्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः । ध्यायोः
 संप्रसारणाच्च ११४ । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । अर्धे च
 ११५ । अध्या । प्र ईरशदोस्तुट् च ११६ । प्रेर्त्वा, प्रशत्वा च
 सागरः । प्रेर्त्तरी प्रशत्तरी च नदी । सर्वधातुभ्य इन् ११७ ।
 पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । । यजिः ।
 देवयजिः । काशतइति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली ।

(१६) एवं समि धाजो यक् आतो लोपः सन्ध्या कौतेडुकि कुडं भित्तिः
 मनो धत्वं मध्यमित्यादि ।

केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाङ्गलकाङ्गणः । कोटिः ।
 हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । हृपिषिरुहिरति-
 विदिह्दिहिकीर्तिभ्यश्च ११८ । “हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके
 सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीरे ज्यङ्गे च यसे वाते च कीर्तितः” ॥
 पेधिर्वज्रम् । रोहिर्वती । वर्त्तिः । वेदिः । हृदिः ह्येत्ता ।
 कीर्त्तिः । इगुपधात्कित् ११९ । कृषिः । ऋषिः । शुषिः ।
 लिपिः । बाङ्गलकाङ्गले लिपिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः
 कूर्चिका । स्वमेः सम्प्रसारणञ्च १२० । भूमिर्वातः ।
 बाङ्गलकाङ्गमिः । क्रमितमिशतिसम्भामतइञ्च १२१ ।
 क्रिमिः । सम्प्रसारणानुवृत्तेः । कृमिगपि । तिमिर्मत्य
 भेदः । “शितिर्मेचकशुक्लौः” । स्तिम्भिः समुद्रः । मनेरुञ्च
 १२२ । मुनिः । वर्गोर्वलिञ्चाहिरग्ये १२३ । वर्णिः सौतः
 अस्य वलिगादेशः । “करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राग्य-
 ङ्गजे स्त्रियाम्” । हिरग्ये तु वर्णिः सुवर्णम् । वमिवपि
 यजिराजिर्वाजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् १२४ “वामिः
 ह्येद्वनवसुनि” । वापिः वापी । याजिर्यष्टा । राजिः
 राजी । वाजिर्वातालिः । सादिः साग्निः । “निघा-
 तिर्लोहघातिनी” । वागिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारि-
 र्गजवन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाङ्गलकात् “वारिः पथिक-
 संहतौ” । णङो भश्च १२५ । “नाभिः स्यात् त्रितये पुंसि
 प्राग्यङ्गे तु स्त्रियाम्” पुंस्यपीति केचित् । कर्पर्वृद्धिञ्छन्दसि
 १२६ । कार्धिः । अः शकुनौ १२७ । शारिः शारिका । कञ्
 उदीचाङ्कारुषु १२८ । कारिः शिल्पी । जनिघसिभ्यामिण्

१२६ । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च । अज्यतिभ्याञ्च
 १२७ । आजिः संग्रामः । आतिः पत्नी । पादे च १२१ ।
 पदाजिः । पदातिः । अशिपणाय्योरुडायलुकौ च १२२ ।
 अशेरुट् । राशिः पुञ्चः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।
 वातेर्ङिञ्च १२३ । विः पत्नी स्त्रियां वीत्यपि । प्रे हर-
 तेः कूपे १२४ । प्रहिः कूपः । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्थ च
 दीर्घः १२५ । व्येजदण् स्यात् यलोपश्च नेदीर्घः । नीविः ।
 नीवीवस्त्वग्रथौ मूलधने च । समाने ख्यः स चोदात्तः १२६ ।
 समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् स च डिच्
 यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते
 जनैरिति सखा । आङिश्चिह्निभ्यां ह्रस्वः १२७ । इण् स्यात्
 स च डित् आङो ह्रस्वश्च । “स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः” ।
 “सर्पे । वृतासुरेण्यङ्हिः” । अच इः १२८ । रविः । पविः ।
 तरिः । कविः । अरिः । अलिः । खनिकप्यज्यसिर्वसि-
 निसनिध्वनिग्रथ्यचलिभ्यश्च १२९ । खनिः । कपिर्हिंस्रः ।
 अजिः । अमिः । वसिर्वस्त्वम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्ति-
 र्दानञ्च । ध्वनिः । ग्रथ्यः । चलिः पशुः । वृतेऽकृन्दसि
 १३० । वर्त्तिः । भुजेः क्तिञ्च १३१ । भुजिः । कृगृशृपृकुटिभि-
 दिक्छिदिभ्यश्च १३२ । इः कित्यात् । किरिर्वराहः ।
 “गिरिर्गोत्राह्निरोगयोः” । गिरिणा काणः गिरिकाणः ।
 शिरिः शूलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः
 शाला शरीरश्च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः । कुडिक-
 म्पयोर्नलोपश्च १३३ । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । सर्व-

धातुभ्यो मनिन् १४४ । क्रियत इति कर्म । चर्म । मस्म ।
जन्म । शर्म । स्याम बलम् । इस्मान्निति (उ३४०४०) ह्रस्वः ।
कश्म । सुतामा । टं हेनोऽञ्च १४५ । नकारस्याकारः । “ब्रह्मा
तत्त्वन्तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” । अशिशक्तिभ्यां क-
न्दसि १४६ । अश्मा । शक्ता । ह्रभृष्टृस्तृशृभ्यश्मनिन्
१४७ । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा
रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।
जनिमृङ्भ्यामिमनिन् १४८ । जनिमा जन्म । मरिमा
मृत्युः । वेजः सर्वत्र १४९ । कन्दसि भाषायाञ्चेत्यर्थः ।
वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्द्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति
वृत्तिः । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मान् धमासन्
१५० । सप्त अमी निपात्यन्ते । स्नायतेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पत्ने
डाप् । सीमे । सीमाः । व्येजोऽन्यस्योत्पङ्गणः । व्योम ।
रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धमासा परिमा-
णन्तेजश्च । मिथुने मनिः १५१ । उपसर्गक्रिययोः सस्त्वो
मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुगर्मा । सातिभ्याश्मनिन्मनि-
णौ १५२ । स्यति—साम सामनी । आत्मा । हनिमशि-
भ्यां सिकन् १५३ । “हंसिका हंसयोपिति” । मल्लिका । कोर-
रन् १५४ । कवरः । गिर उडच् १५५ । गरुडः । इन्देः
कमिन्नलोपश्च १५६ । इदम् । कायतेर्डिमिः १५७ । किम् ।
सर्वधातुभ्यः ण् १५८ । वस्त्वम् । अस्त्वम् । शस्त्वम् । इस्मान्नि-
ति (उ३४०४०) ह्रस्वत्वम् । क्वादना क्त्वम् । अस्जिगमिनमिह-

निविश्यशां वृद्धिश्च १५६ । आष्ट्रः । गान्तं शकटम् । नान्तं सो-
 तम् । हान्तं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् । दिवे-
 द्युच्च १६० । द्यौतं ज्योतिः । उपिखनिभ्यां कित् १६१ । उष्ट्रः ।
 खातम् । खनितञ्जलाधारश्च । सिचिमुच्योष्टेरूच् १६२ ।
 सूतम् । मृतम् । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः १६३ ।
 अन्तम् । चितम् । मित्तम् । शस्त्वम् । पुवो हस्त्वश्च १६४ ।
 पुतः । स्थायतेर्ङ् १६५ । स्त्री । गुष्टवीपचिवचियमिस-
 दिक्षदिभ्यस्त्वः १६६ । “गोतं स्यान्नामवंशयोः” । गोता षथि-
 वी । धर्तं गृहम् । वेतम् । पक्तम् । वक्तम् । यन्तम् । सत्तम् ।
 क्षत्तम् । ऊयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन् १६७ । होवम् । यात्रा ।
 मात्रा । श्रोतम् । भस्त्रा । गमेरा च १६८ । गातम् । दादि-
 भ्यञ्छन्दसि १६९ । दातम् । पातम् । भूवादिगृभ्यो णित्वन्
 १७० । भावितम् । वादिनम् । गारितमोदनम् । चरेर्वृत्ते
 १७१ । चारितम् । अशितादिभ्य इतोत्तौ १७२ । अशि-
 तम् । वहितम् । धरिती मही । तैङ् एवमादिभ्य उतः ।
 तोतम्प्रहरणम् । वृञ्-वरुत्वं प्रावरणम् । अमेर्हिषति
 चित् १७३ । अमितः शत्रुः । आः समिण्णिकषिभ्याम्
 १७४ । सम्पूर्वादिणः निपूर्वात्कप्रेक्षाः स्यात् । खरादित्वा-
 दव्ययत्वम् । समया । निकषा । चितेः कणः कश्च १७५ ।
 बाङ्गलकादगुणः । “चिक्कणं मरुणं स्निग्धम्” । सूचेः स्नन्
 १७६ । सूक्ष्मम् । पातेर्दुम्सुन् १७७ । पुमान् । रुचिभुजि-
 भ्याङ्गिभ्यन् १७८ । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । वसेस्तिः
 १७९ । “वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः” । “वस्तयः स्युर्दृशा सूते” ।

बाहुलकात् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगम-
 स्यतीति अगस्तिः । शक्रन्वादिः (४७४०) । सावसेः १८० ।
 स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । बौ तसेः १८१ । वितस्तिः ।
 पदिप्रथिभ्यान्नित् १८२ । पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्वेष्वादी
 नामितीट् (७४५१४०) । हणातेर्ह्रस्वश्च १८३ । हतिः । कृतृकपि-
 भ्यः कीटन् १८४ । किरीटम् । तिरीटं सुवर्णं शिरोवेष्टनञ्च ।
 “कपीटं कुक्षिवारिणोः” । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्
 १८५ । रुचितं मिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
 कुटितं कुटिलम् । कुटिकुपिभ्यां कलन् १८६ । कुट्म-
 लम् । कुम्भलम् । कुपेर्लृप्श्च १८७ । कुल्लम्भ्यापम् ।
 सज्जधातुभ्योऽसुन् १८८ । चेतः । सरः । प्रयः । सदः
 (१७) । रपेरत एञ्च १८९ । रेपोऽवद्यम् । अशोर्देवने युट् च ।
 १९० । देवने सुतो । यशः । उज्जेर्बले बलोपश्च १९१ ।
 ओजः । श्वेः सम्प्रसारणञ्च १९२ । शवः । शवसी । बलप-
 र्यायोऽयम् । अयतेः स्वाङ्गे शिरः क्तिञ्च १९३ । अयतेः
 शिर आदेशोऽसुन् क्तिञ्च । शिरः । शिरसी । अर्त्तेरुञ्च
 १९४ । उरः । व्याधौ षुट् च १९५ । अर्गो गुदव्याधिः । उद-
 के षुट् च १९६ । अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च षुट् । अर्गः । अर्ण-
 सी । इण आगस्ति १९७ । एनः । रिचेर्धने घिञ्च १९८ ।
 चात्प्रत्ययस्य षुट् । घित्त्वात्कृत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । चायते-

(१७) एवं वर्चः पुरोपम् रञ्जोराजसः रोषस्तटं रोदधी द्यावाभूम्यौ वयः
 कालकृतावस्था अनोभक्तं तमोऽन्वकारः राहुश्च महस्तेजः सहोवनम्
 सहा मार्गशीर्षः तपस्तपस्या, तपा माघः माघश्चो माघश्च इत्यादयः ।

रन्ने ह्रस्वश्च १८६ । चनो भक्तम् । वृङ्शीर्ज्यां रूपस्वाङ्ग-
 योः पुट् च २०० । वर्णो रूपम् । शेषो गुह्यम् (१८) । स्तुरी-
 भ्यानुट् च २०१ । स्तोतः । रेतः । पातेर्बले जुट् च २०२ ।
 पाजः । पाजसी । उदके थुट् च २०३ । पाथः । अन्ने च
 २०४ । पाथो भक्तम् । अदेर्नुम्धौ च २०५ । अदेर्भक्ते वाच्ये-
 ऽसुन् लुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् । स्कन्देऽस्य स्वाङ्गे २०६ ।
 स्कन्धः । स्कन्धसी । आपः कर्माख्यायाम् २०७ । कर्मा-
 ख्यायां ह्रस्वो लुट् च वा । अप्नः अपः । बाङ्गलकात् ।
 आपः । आपसी । रूपे जुट् च २०८ । अजो रूपम् । उदके
 नृम्भौ च २०९ । अम्भः । नहेर्दिवि भश्च २१० । नभः । इण
 आगोऽपराधे च २११ । “आगः पापापराधयोः” । अमेर्हुक् च
 २१२ । अंहः । रमेऽश्च २१३ । रंहः । देशे ह्र च २१४ । रम-
 न्तेऽस्मिन् रहः । अच्चरञ्जियुजिभ्जिभ्यः कुश्च २१५ । एभ्यो-
 ऽसुम् कवर्गस्यान्तादेशः । “अङ्गश्चिह्नशरीरयोः” । अङ्गः
 पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः । भूर्ब्रज्जिभ्याङ्गित् ।
 २१६ । भुवः । रजः । वसेर्णित् २१७ । वासो वस्त्रम् ।
 चन्द्रेरादेश्च छः २१८ । छन्दः । पचिवचिभ्यां सुट् च २१९ ।
 “पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ” । वक्षो हृदयम् । वहिहाधाज्भ्य-
 ष्छन्दसि २२० । वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत
 इति प्राक्च । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहे-
 रूपधाट्टिः । इतरयोरातो युगिति (७२७०४०) युक् । “शोणाधष्ण्

(१८) शेषशब्दोऽदन्तोऽपि भेदवाची शुनइव शेषो यस्य स नृनिः । अत्रैव
 केचित् फ चेति पठित्वा शेषो भेदं वर्णरूपमित्याहुः ।

वृवाहसा” । “ओता हवं गृणत स्तोमवाहाः” । विश्वो वि-
हायाः । ‘वाजम्भारो विहायाः” । “देवो नय पृथिवीं विश्व-
धायाः” । “अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्” । “धर्णसिन्धू-
रिधायस”मित्यादि । इण आसिः २२१ । अयाः वल्लिः ।
स्वरादिपाठादव्ययम् । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् २२२ । उप-
सर्गविशिष्टो धातुर्निश्चयनन्तत्वासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । *
नञि हन एह च २२३ । अनेहाः । अनेहसौ । विधाओ
वेध च २२४ । विदधातीति वेधाः । नुवो धुट् च २२५ ।
नोधः । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च २२६ ।
असिः (१६) स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात्
कृत् (उ५६४) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्थानुदात्तत्वे
(२०) प्राप्ते तदपवादाद्यर्थमिदम् । चन्द्रो मो डित् २२७ । चन्द्रो-
पपदान्माङोऽसिः स्यात्स चडित् । चन्द्रमाः । वयसि धाञः
२२८ । वयोधास्तृणः । पयसि च २२९ । पयोधाः समुद्रो
मेघश्च । पुरसि २३० च । पुरोधाः । पुरुरवाः २३१ । पुरुश-
ब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । चक्षेर्बङ्गलं शिञ्च २३२ ।
वृचक्षाः । उषः कित् २३३ । उषः । दमेरुनसि २३४ । ‘सप्ता
र्चिर्दमुनाः” । अङ्गिराः २३५ । अङ्गतेरसिः इरुडाममश्च ।
अप्सरः २३६ । सत्तेरप्पूर्वादसिः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्स

* सुपयाः स्त्रीपुंसयोः । सुपेशा इत्युज्ज्वलदन्तः ।

(१६) प्रादिचिुडाचो गतिसंज्ञा । गतौ कारके चोपपदे धातोदसिः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेत्यर्थः ।

(२०) अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (उ५३८४) इत्यधिकारात्तथात्वम् ।

रसः । विदिभुजिभ्यां विश्वे २३७ । विश्ववेदाः । विश्व-
भोजाः । वशोः कनसिः २३८ । सम्प्रसारणम् । उसनाः ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ।

अदि भुवो डुतच् १ अङ्गुतम् । गुधेरूमः २ । गोधूमः । मसेरु-
रन् ३ महरः । प्रथमे पादे असेरुनमसेश्चै त्यत(उ३८४४०)
व्याख्यातम् । स्थः किञ्च ४ स्थूरो मनुष्यः । पातेरतिः ५ ।
पातिः स्वामी । सम्पातिः पक्षिराजः । वातेर्नित् ६ । “वाति-
रादित्यसोमयोः” । अर्त्तेश्च ७ । अरतिरुद्देगः । तृहेः क्रो
हलोपश्च ८ । तृणम् । वृज्जुलटितनिताडिभ्य उलन् तण्डश्च ।
९ । त्रियन्ते लुब्धन्ते तन्यन्ते ताड्यन्तइति वा तण्डुलाः ।
दन्सेः टटनौ न आ च १० । “दासः सेवकशूद्रयोः” । दंशेश्च ११ ।
दाशो धीवरः । उदि चेर्डैसिः १२ । खरादिपाटादव्ययत्वम् ।
उच्चैः । नौ दीर्घश्च १३ । नीचैः । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वप-
दस्य च दीर्घः १४ । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कि-
त्वादनुनासिकलोपः । स्वरत उपशान्तो दयालुश्च (१) । पूजो-
यसुक् ह्रस्वश्च १५ । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । स्रन्सेः शि कुट्
किञ्च १६ । स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित् तस्य कुडा-
गमश्च । शिक्वम् । अर्त्तैः क्युजुञ्च १७ । उरणो मेषः ।
हिंसेरीरन्नीरचौ (२) १८ । “हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः” । उदि-

(१) दमादन्यत् स्वरतः क्रीडानुरक्तः ।

(२) स्वरार्थं प्रत्ययद्वयं कृपं तु ह्रस्वम् ।

दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च १६ । उदरम् । डित् ख-
 नेर्मुट् चोदान्तः २० । अच् अल् च डित्याद्वातोर्मुट् स चो-
 दान्तः । मुखम् । अमेः सन् २१ । अंसः । मुहेः खो मूर्च २२ ।
 मूर्खः । नहेर्हलोपश्च २३ । नखः । शीङो ह्रस्वश्च २४ ।
 शिखा । माङ् ऊखो मय च २५ । मयूखः । कलिगलिभ्याम्
 फगस्योच्च २६ । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः
 पादग्रन्थिः । सृष्टेः खण्शुनौ ष्ट च २७ । खण्शुनौ प्रत्ययौ
 ष्ट इत्यादेशः । “पाश्वोऽस्त्री कक्षयोरधः” । पशुराद्यधम् ।
 श्मनि अयतेर्दुन् २८ । श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रय-
 त इति श्मन् । अश्र्वादयश्च २९ । अश्रु नयनजलम् । जने-
 ष्टन् लोपश्च ३० । जटा । अच् तस्य जङ् च ३१ । तस्य जनेः
 जङ्गादेशः स्यादञ्च । जङ्गा । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ३२ ।
 जघनम् । “पञ्चान्वितम्बः स्त्रीकक्षां क्लीवे तु जघनं पुरः” ।
 क्लिशेरन् लो लोपश्च ३३ । लकारस्य लोपः । केशः । फले-
 रितजादेश्च पः ३४ । पलितम् । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्
 ३५ । करकः करका । कटकः । नरकम् नरकः । नारकोऽपि
 चेति द्विरूपकोषः । सरकम् गमनम् । कोरकः कोरकश्च ।
 कीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ३६ । कीचको वंशभेदः । पचिम-
 च्योरिच्चोपधायाः ३७ । पेचकः । मेचकः । जनेररष्ठ च ३८ ।
 जठरम् । वचिमनिभ्याञ्चिच्च ३९ । वठरो मूर्खः । “मठरो सु-
 निशौण्डयोः” । विदादित्वात् (५००ष्ट०) माठरः । गर्गादि-
 त्वात् (५०१ष्ट०) माठर्यः । ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलो-
 पश्च ४० । “ऊर्हरः शूररक्षसोः” । कदरादयश्च ४१ । कदरः

कृस्त्रलः । सृदरं विलम् । सृदरः सर्पः । हन्तेर्युन्नाद्यन्तयो-
 र्धत्वतत्वे ४२ । घातनो मारकः । क्रमिगमिन्नमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च
 ४३ । क्रान्तुः पत्नी । गान्तुः पथिकः । जान्तुर्मशकः । हृथ्यतेः
 कन्यन् हिर च ४४ । कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । कजः पासः
 ४५ । कर्प्पासः । वित्वादित्वात् (५६७२०) कार्प्पासं वस्त्रम् । जनेस्तु
 रश्च ४६ । जर्तुर्हस्ती योनिश्च । ऊर्णोतेर्डः ४७ । ऊर्णा । द-
 धातेर्यत् लुट् च ४८ । धान्यम् । जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः ४९ ।
 “जिब्रिः स्यात् कालपक्षिणोः” । बाङ्गलकाङ्गलि (१५७२०) चेति
 दीर्घो न । मव्यतेर्यलोपो मस्यापतुट् चालः ५० । मव्यतेरालः
 प्रत्ययः स्यात् तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य ।
 ममापतालो विषयः । ऋजेः कीकन् ५१ । ऋजीक इन्द्रो
 धूमश्च । तनोतेर्डउः सन्वञ्च ५२ । “तितउः पुंसि क्लीबे च” ।
 अर्भकष्टयुकपाका वयसि ५३ । ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भका-
 रश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन् सम्प्रसारणञ्च । पिबतेः कन् ।
 अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ५४ । वदेर्नञि यत् । अव-
 द्यम् । अवतेरमः वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्त्ते-
 र्व्यन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् । रेफः । लीड्रीडो-
 र्छस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ५५ । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्
 स्तो धातोर्छस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सि-
 तम् । श्लिष्टेरीञ्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ५६ ।
 श्लिष्टेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च ।
 कीनाशः यमः । कित्त्वफलच्चिन्त्यम् । अशोतेराशुकर्माणि
 वरट् च ५७ । चकारादुपधाया ईत्वं । ईश्वरः । चतेकरन्

पू८ । चत्वारः । प्राततेररन् पू९ । प्रातः । अमेस्तुट् च ६० ।
 अन्तर्माध्यम् । दहेर्गोलोपो दश्च नः ६१ । गप्रत्ययो धातोर-
 न्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । सिचेः संज्ञायां
 हनुमौ कश्च ६२ । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च
 स्यात् । सिंहः । व्याङि प्रातेश्च जातौ ६३ कप्रत्ययः स्यात् ।
 व्याघ्रः । हन्तेरच् घुर च ६४ । घोरम् । जलेरुपधालोपश्च ।
 ६५ । चादच् । क्ष्मा । तरतेडिर्ः ६६ । तयः । तीन । ग्रहे
 रनिः ६७ । ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः । प्रथे-
 रमच् ६८ । प्रथमः । चरेश्च ६९ । चरमः । मङ्गेरलच् ७० ।
 मङ्गलम् ।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ।

उणादयो बङ्गलम् । ३ । ३ । १ ।

एते वर्तमाने संज्ञायाञ्च बङ्गलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूच्याः

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्य्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु” ।

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ।

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ।

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः ।

गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

भीमादयो (१) ऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ।

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । रक्तः । मूर्खः । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ।

सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थान्ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति
तन्तुः । वृत्तन्तदिति वर्त्म । चरितन्तदिति चर्म ।

तुमुण्ण्वलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायाम् । ३ । ३ ।

१० ।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ।
मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णन्दर्शको याति ।
अत्र वासरूपेण तृजादयो न, पुनर्ण्वलुक्तेः ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ।

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेऽप्येककर्तृकेषूपपदेषु धा-
तोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् वष्टि वान्धति वा ।

शकृष्पञ्चाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु-

तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ।

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवन्धृ-
ष्णोतीत्याद्यपि । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् ।
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

(१) भीम भीष्म भयानक बाह चर प्रस्कन्दन प्रपान समुद्र स्तुव स्तुक् ढष्टि
रक्तः शङ्ख सुक मूर्ख खलति भीमादि । आकृतिगणोऽयम् ।

पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ।

पर्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि ।
पर्याप्तवचनेषु किम् ? अलं मुक्ता । अलमर्थेषु किम् ? पर्या-
प्तशुद्धे प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ।

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ।

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रेषादिग्र-
हणमिहानुवर्तते तेनेह न । “भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” ।

भाववचनाम् । ३ । ३ । ११ ।

भाव (उ४३४४४०) इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ।

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाञ्चाण् स्यात् । श्वुलोऽप-
वादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

पदरुजदिशस्युशो घञ् । ३ । ३ । १६ ।

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः ।
विशतीति वेशः । स्युशतीति स्पर्शः ।

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ।

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सत्तैः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्* । अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितस्यैवाऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । “सारो बले दृढांशे” च ।

भावे । ३ । ३ । १८ ।

सिद्धावस्थापन्ने (२) धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ई । १ । ४७ ।

अनयोरेच आत्त स्याद्वजि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति (४८०४०) दीर्घः । परीहारः । इकः काशे (४८०४०) । काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नोकाशः । अनूकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति (७२७२४०) न वृद्धिः । शमः । आचमादेशु । आचामः । कामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

स्यदो जवे । ई । ४ । २८ ।

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धप्रभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत स्यन्दः ।

(२) “साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः च घञादिनिबन्धन इति दृष्ट्युक्तमवहत्याह सिद्धेति ।

अवोदैधौघप्रश्चयहिमश्चथाः । ई । ४ । २६ ।

अवोदोऽवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्घउन्दनम् । अन्धे-
र्नलोपो वृद्धप्रभावश्च ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १६ ।

कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ।

घञि च भावकरणयोः । ई । ४ । २७ ।

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् रज्यत्यक्षिन्
रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् ।
को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरस्मावे अकर्त्तरि कारके
इति कृत्यल्युटो बज्जलमिति (उ३००४०) यावद् द्वयमप्यनुवर्त्तते ।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।

घञ् । अजपोर्बाधना र्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिषायः । द्वौ
शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च * ।
दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ।

इडञ्च । ३ । ३ । २१ ।

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः । अ-
पादाने स्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्च वा डीष् * । उपाध्याया
उपाध्यायी । शू वायुवर्षनिवृत्तेषु * । शू इत्यविभक्तिको निर्-
द्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्षः । चित्ती
करणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतभाव-

रणम् बाङ्गलकात् करणे क्तः । “गौरिवाकतनीश्वारः प्रायेण
शिशिरे कृषः” अकृतप्रावरण इत्यर्थः ।

उपसर्गै रवः । ३ । ३ । २२ ।

घञ् । संरावः । उपसर्गै किम् रवः ।

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ।

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्सः । शब्द-
संज्ञायां किम् ? अभिनिःस्तनति षट्ङ्गः ।

समि युद्गुदुवः । ३ । ३ । २३ ।

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविका-
रोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ।

स्थिणीभुवोऽनुपसर्गै । ३ । ३ । २४ ।

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गै किम् प्रअयः । प्रणयः ।
प्रभवः । कथम् ? प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादि
समासः । कथं ? राज्ञो नय इति बाङ्गलकात् ।

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ।

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् क्षवः । श्रवः ।

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ।

अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् ? उन्नयः
उत्प्रचेति बाङ्गलकात् ।

प्रे द्रुस्तुवः । ३ । ३ । २७ ।

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । प्रे इति किम् ? द्रवः । स्तवः ।
स्तवः ।

निरभ्योः पूल्पोः । ३ । ३ । २८ ।

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभि-
लावः । निरभ्योः किम् पवः । लवः ।

उन्नगोर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ।

उद्गारः । निगारः । उन्नगोः किम् गरः ।

कृ धान्ये । ३ । ३ । ३० ।

कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नगोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निका-
रो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् ? भिक्षोत्कारः ।
पुष्पनिकरः ।

यच्चे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ।

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कन्दोगाः स देशः संस्तावः ।
यच्चे किम् ? संस्तावः परिचयः ।

प्रे स्त्वोऽयच्चे । ३ । ३ । ३२ ।

अयच्चे इति च्छेदः यच्चे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयच्चे
किम् ? वर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ।

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ।

विपूर्वात् सृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य
विस्तरः । प्रथने किम् ? टणविस्तरः । अशब्दे किम् ? ग्रन्थ-
विस्तरः ।

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ।

स्त्र इत्यनुवर्त्तते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्त्रि-
न्धराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ६४ ।

विपूर्वात् सृणातेर्घञन्तस्य सस्य पत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति
पत्वम् ।

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ।

उद्ग्रहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

परिन्योर्नीणोर्द्यूताम्नेषयोः । ३ । ३ । ३७ ।

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यतेऽम्नेषे च
विषये । परिणयेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः ।
एषोऽत्र न्याय उचितमित्यर्थः । द्यूताम्नेषयोः किम् ? परि-
णयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

परावन्पात्यय दूणः । ३ । ३ । ३८ ।

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपा-
त्यये किम् ? कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

व्यपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३६ ।

तव विशयः । रात्र उपशयः । पर्याये किम् ? विशयः
संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ।

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचा-
यः । हस्तादाने किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्या प्रचयं
करोति । अस्तेये किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेष्टु कः ।

३ । ३ । ४१ ।

एषु चिनोतेर्घञ् आदेष्टु ककारः । उपसमाधानं राशी-
करणम् तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधि-
भूताः । निवासे-काशी निकायः । चितौ-आकायमग्नि-
श्चिन्वीत । शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्थप्रादिकमिति कायः ।
समूहे-गोमयनिकायः । एषु किम् ? चयः । चेः कः इति-
वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुङ्गादेरेव यथा स्यादिति गोम-
यानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः ।

सङ्घे (३) चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ।

चेर्घञ् आदेशश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्रणिनां समूहः सङ्घः ।
अनौत्तराधर्थ्यं किम् ? सूकरनिचयः (४) । सङ्घे किम् ? ज्ञान-
कर्म्मसमुच्चयः ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ।

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

* णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ।

न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ।

अत एच्च न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

अभिविधौ भावद्वन्द्वम् । ३ । ३ । ४४ ।

* अणिनुणाः । ५ । ४ । १५ ।

आदितृङ्गिः । इन्द्रण्यनपत्ये (५३४४) सांराविणम् वर्त्तते ।

आक्रोशे, वन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ।

अव, नि, एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात्
अविमवद्वत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः । आक्रोशे
किम् ? अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ।

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ।

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ।

परौ यच्चे । ३ । ३ । ४७ ।

उत्तरः परिग्राहः । स्फेन वेदेः स्त्रीकरणम् ।

(४) सत्यमानार्थं सूकरा उत्तराधरभावेन शेरतं तदेव प्रत्युदाहरणम् ।

* स्त्रियां विहित णजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात् । अजन्तत्वात् ङीप् ।

* इदण्यन्तात् स्वार्थेऽण् स्यात् ।

नौ वृ धान्य । ३ । ३ । ४८ ।

वृद्धति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवारः । धान्ये किम् ? निवरा(५)-
कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाङ्गलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ।

उदि अयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ।

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । “कथम्यतनान्ताः
समुच्छ्रया” इति ? बाङ्गलकात् ।

विभाषाङि क्लृवोः । ३ । ३ । ५० ।

आरावः-आरवः । आलावः-आलवः ।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ।

विभाषेति वर्तते । अवग्राहः-अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ?
अवग्रहः पदस्य ।

मे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ।

मे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धि चेत्यत्ययार्थः तुलासूत्रमिति
यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाग्रहेण वा ।

रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ।

प्रग्रहः-प्रग्राहः ।

वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ।

(५) निवरेति गृहवृद्धित्यादिना(उ४४२४०)कर्म्मणि अपि कर्म्मार्थत्वात् स्त्रीत्वम्

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः-प्रवरः (६) ।

परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ।

परिभावः-परिभवः । अवज्ञाने किम् ? सर्वतोभवनमपरिभवः ।

एरच् । ३ । ३ । ५६ ।

चयः । जयः । भयादीनामुपसंख्यानम् * । नपुंसके क्तादि-
निवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्णम् ।

ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ।

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः ।
शवः । लवः । पवः (७) ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ६३ ।

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनञ्च ।
वृक्षेति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

ग्रहवृट्निश्चिगमञ्च । ३ । ३ । ५८ ।

अश्रयात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः ।
गमः । वशिष्ठयोः रूपसंख्यानम् * । वशः । रणः । घञर्थे
कविधानम् * । प्रस्थः । विघ्नः । द्वित्वप्रकरणे के कजादी-
नामिति वक्तव्यम् * । चक्रम् । चिह्निकदम् । चक्रसः ।

उपसर्गोऽदः । ३ । ३ । ५९ ।

(६) आच्छादने किं प्रवारो गोः प्रशस्त इत्यर्थः ।

(७) ऋदोरित्यत्र दकारो मुखसुखार्थः, नतु तकारस्तेन ऋवर्णान्तादित्युक्त-
त्वेन तात्परत्वाभावात् दीर्घवर्णान्तादप्यप्यवित्याशयेनाह खवः पवः इति ।

अश्रयात् ।

घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ।

अदेर्घुं स्तु स्यात् घञि अपि च । प्रघसः विघसः (८) । उप-
सर्गे किम् ? । घासः ।

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ।

नौ उपपदे अदर्शः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ।

अश्रयात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु । आव्याधः । उपजापः ।

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः-स्वानः । हसः-हासः । अनुप-
सर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

यमः समुपनिविष्णु च । ३ । ३ । ६३ ।

एषु अनुपसर्गे च यसेरब् वा । संयमः-संयामः । उपयमः-उप-
यामः । नियमः-नियामः । वियमः-वियामः । यमः-यामः ।

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ।

अब्वा स्यात् । निगदः-निगादः । निनदः-निनादः । निपठः-
निपाठः । निस्वनः-निस्वानः ।

(८) व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्त्रम् ।

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ।

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्र-
हणं प्राद्वयम् । निक्वणः-निकाणः । क्वणः काणः । वीणा-
यान्तु प्रक्वणः-प्रक्काणः ।

नित्यम्पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६ ।

अप्प्रात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां
परिमितोऽष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किं पाणः ।

मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ।

धनमदः । उपसर्गे तु उन्मादः ।

प्रमदसम्मादौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ।

हर्षे किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ।

सम्पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात् पशुविषयका-
दप्प्रात् । अघजपोरित्युक्तेः (७४८५०६०) वीभावो न । समजः
पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणन् । पशुषु किम् समाजो
ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ।

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यन्तत्र ग्लह
इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । “व्यात्युक्षीमपसरणग्लहाम-
दीव्यन्” । अक्षेषु किम् पादस्य ग्रहः ।

प्रजने सर्त्तः । ३ । ३ । ७१ ।

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर
इति ? अधिकरणे “पुंसि संज्ञायामिति” (उ४५६४०) घः ।

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविष् । ३ । ३ । ७२ ।

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् ? प्रह्वायः ।

आडि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ।

आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् ? आह्वायः ।

निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ।

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् षड्विंश उदकाधारस्ये-
दाच्यः । “आहावस्तु निपानं स्याद्रूपकूपजलाशये” ।

भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ।

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् च स्यात् भावे । ह्वः ।

हनश्च बधः । ३ । ३ । ७६ ।

अनुपसर्गाद्वन्तेर्भावेऽपि चक्ष्वात् बधादेशश्चान्तोदात्तः “बधे-
न दस्युम्” । चाह्वञ् । घातः ।

मूर्त्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ।

मूर्तिः काटिन्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरक्ष्वात् घनश्चादेशः ।
अन्नघणः । कथं सैन्धवघनमागयेति घनशब्देन धर्मो लक्ष्यते ।

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ।

वाह्योक्तग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।

अगारैकदेशे प्रघणाः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ।

द्वारदेशे द्वौ प्रकोठावल्लिन्दौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च । तत्र वाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः-प्रघाणः । कर्म्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

उद्घनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ।

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तच्छन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ।

अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ।

अङ्गं शरीरावयवः । स चेद् न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

करणोऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ।

एषु हन्तेः करणेऽस्याह्वनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययो-घनः । विघनः । द्रुघनः । द्रघण इत्येके । पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०) णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य द्रुवृक्षः ।

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ।

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अप्यत्रे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ।

परौ हन्तेरस्यात् करणे घशब्दश्चादेशः । परिहृत्यतेऽनेनेति परिघः ।

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ।

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः । पर्यङ्कः-पल्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति (७०५०) कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ।

उपपूर्वाङ्घन्तेरस्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वते नोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ।

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ।

संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उङ्न्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युङ् । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्गन्तिर्ज्ञाने ।

निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ।

समन्तान्मितन्निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृत्ताः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

ङितः क्लिः । ३ । ३ । ८८ ।

अयम्भाव एव स्वभावात् । क्लोर्मन्त्रित्यम् * । क्लिप्रत्ययान्तात् मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्लिर्मन्त्रिविषयः । अतएव क्लप्र-

न्तेन न विग्रहः । डुपचप् पाकेन निर्वृत्तम् । पक्तिमम् ।
डुवप् उपक्तिमम् ।

द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८६ ।

अयमपि स्वभावात् भावएव । टुवेप वेपयुः । श्वययुः

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ८७ ।

यज्ञः । याज्वा । यत्नः । विभ्रः । प्रभ्रः । प्रभ्रे चासन्नेति (उ२८६७०)
ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम् । डित्त्वन्तु विभ्र इत्यत्र गुणनि-
षेधाय । रक्षणः ।

स्वपो नन् । ३ । ३ । ८९ ।

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ।

प्रधिः । अन्तर्द्धिः (९) । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

कर्म्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।

कर्म्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते
अस्मिन्निति जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ।

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु पर-

त्वाद्वाधते । कतिः । चितिः (१०) । स्तुतिः । स्फायी-स्फातिः ।
स्फातिः का मे इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच
इरिति (उ४२२८० उ०) वु समाधेयम् । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ।
श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वा-
दिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः । तेन नत्वम् (११) । कीर्त्तिः ।
गीर्त्तिः । लूनिः । धूनिः । ह्लाद् इति (उ३५६८०) योगविभा-
गात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रल्लुन्निः । ति च (उ३५६८०) । चूर्त्तिः ।
फुल्तिः । चायतेः क्तिनि विभावो वाच्यः * । अपचितिः ।
सम्पदादि (१२)भ्यः क्तिप् * । सम्पत् । विपत् । क्तिन्नपीष्यते
(१३) । सम्पत्तिः । विपत्तिः ।

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ।

क्तिन् स्यात् । अङोऽपवादः (१४) । प्रस्थितिः । उपस्थितिः ।
सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति व्यव-
स्थायामिति (६६८०) ज्ञापकात् ।

(१०) चिनोतिसौतिभ्यां स्त्रियासभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नेवेत्याह चितिरिति

(११) तेनेति रदाभ्यामित्यनेन (उ३४६८) कीर्त्तिरित्यादौ, लूनिरित्यादौ तु
त्वादिभ्यः (उ३२७८०) इति नत्वं स च गणः क्रमादौ १६५ १६६ १६७
पृष्ठेषु दृश्यः ।

(१२) एवम् आपद् प्रतिपद् ।

(१३) अस्त्रियामिति (उ३६८० सू०) प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभाव
इत्याशयेनेदम् ।

(१४) पुरस्तादपवादव्यायेन स्यादिभ्यश्चातञ्चोपसर्गे इति (उ४५२८०) पचेस्तु-
षिङ्गिदादिभ्य इति (उ४५२८०) प्राप्तस्याङ् इत्यर्थः । अङोऽपवादो न तु
एवलिञोरिति भावः तेन एवलिञौ परत्वाद्भवत एव । तत्त्व०

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च । ३ । ३ ।
। ६७ ।

अवतेज्वरत्वरेत्यूट् (उ३१८४०) ऊतिः । ० स्वरार्थं वचनम् ।
उदात्त इति हि वर्त्तते (१५) । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घ-
त्वञ्च निपात्यते, । स्यतेः । सातिः । द्यतिस्थितिमास्येतीति
(उ३५६४०) प्राप्तस्येत्त्वस्याभावो निपात्यते । सनोतेर्वा, जनसने-
त्यात्वे (उ३१२४०) कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा
हेतिः । कीर्त्तिः ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ।

व्रज्या । व्रज्या ।

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्जशीङ्-
भृजिणः । ३ । ३ । ६९ ।

समजादिभ्यः स्त्रियाभ्भावादौ क्यप्प्राप्त् चोदात्तः संज्ञायाम् ।
अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् । समजन्ति तस्यामिति
समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यान्निषद्या आपणः । निपतन्त्य-
स्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या
गलपार्श्वेशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः ।
शय्या । भृत्या । द्रूयतेऽनया इत्या शिविका ।

कृञः श च । ३ । ३ । १०० ।

(१५) मन्वे वृषेषेति (उ४८६४०) सूत्रादनुवर्त्तते इत्यर्थः । एवञ्च क्तिन्ननस्याद्यु-
दात्तत्वे प्राप्तेऽनोदात्ततार्थमिदम् ।

कज इति योगविभागः । कजः क्यप्प्रात् । कत्या । श च ।
चात् क्तिन् । क्रिया-कतिः ।

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ।

इषेर्भावे शः । यगभावश्च निपात्यत । इच्छा । परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाद्यानामुपसंख्यानम् । शो यक् च नि
पात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र
गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोऽपि
शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि व्यशब्दस्य
द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाद्या । जागर्त्तर-
कारो वा । पक्षे शः । जागरा-जागर्या ।

अप्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ।

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकी-
र्षा । पुत्रकाम्या ।

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ।

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा ।
गुरोः किम् ? भक्तिः । हलः किम् ? नीतिः । निष्ठायां सेट
इति वक्तव्यम् । नेह । आप्तिः । तितुत्वेति (उ३७८५०) नेट् ।
दीप्तिः । तितुत्वेष्वग्रहादीनां (१६) भिति । वाच्यम् । निगृ-
हीतिः । निपठितिः ।

(१६) येषामिड् क्तिन्प्रत्यये भाष्यादौ दृश्यते ते पञ्चादयः तेन उपसृष्टिः
निकृचितिरित्यादि सिद्धम् ।

प्रिङ्गिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ।

प्रिङ्गो भिदादि (१७) भ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष-ऋट्शोऽङि
(३१०४२०) गुणः । जरा । तपूष-तपा । भिदा । विदारण-
एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । ऋजा । क्रपेः सम्प्रसार-
णश्च० । छपा ।

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ।

अङ् स्यात् । युचोऽपवर्दः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

आतश्चापसर्गे । ३ । ३ । १०६ ।

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोरुप-
सर्गवद्भृत्तिः * । अद्वा । अन्तर्द्वा ।

एयासश्चान्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ।

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अथना ।
घट्टिवन्टिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्* । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
दूषेरनिच्छार्थस्य० । अन्वेषणा । परेर्वा० । पर्येषणा
परीष्टिः ।

रोगाख्यायां खलु बज्जलम् । ३ । ३ । १०८ ।

(१७) भिदा छिदा विदा त्रिपा गुहा अद्वा जेधा गोधा आरा हारा
कारा (बन्धनस्थाने) क्षिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रेखा चूडा
पीडा वषा वसा ऋजा छपा भिदादि । अत्र छिदा द्वैधीकरणवा-
न्यत्र छित्तिः । आरा शस्त्र्यामन्यत्र अर्त्तिः । धारा जलप्रवाहे-
ऽन्यत्र धृतिः गुहा गिर्योर्मध्योरन्यत्र गूढिरिति बोध्यम् ।

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिन्न । शिरोऽर्तिः ।
धात्वर्थनिर्देशे खल्वक्तव्यः * । आसिका । शायिका । इक्-
श्रुतिपौ धातुनिर्देशे * (१८) । पचिः । पचतिः । वर्णात्कारः
(१९) * । निर्देशे इत्येव । अकारः । ककारः । रादिफः * ।
रेफः (२०) । मत्वर्थाच्छः * । बङ्गलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थायः । इणजादिभ्यः * (२१) । आजिः आतिः । इज्
वपादिभ्यः * । वापिः । वासिः । खरे भेदः । इक् कषादि-
भ्यः * । कषिः । गिरिः ।

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०६ ।

अत्र धातोर्खुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका (२२) ।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च । ३ । ३ । ११०

- (१८) अत्र धातोर्निर्देशोऽनुकरणं बङ्गलमित्यनुवर्तते तेन शुभिज्कङ्गाः
सुद्वित्यादौ (उ१०१४०) कचिन्न । उपसर्गात् सुनोतेरित्यादि (उ३७४०)
निर्देशात् अकर्त्तर्यपि शबादय इति । तच्च०
- (१९) कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्यत्वात् कलंज्ञा तेन
कदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् कस्य नेत्वंशा आर्द्धधा-
तुकत्वाभावाच्चेट् । तच्च०
- (२०) पूर्वोक्तरीत्या कच्चात् वामरूपविधिना कारोऽपि तेन “रकारादीनि
नामानि शृण्वतो सम पार्वतीति” साधु ।
- (२१) धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य खुलोऽपवादः । एवमग्रेऽपि । आजिरिति
बाङ्गलकादजेर्विभावाभावः ।
- (२२) उद्दालकस्य स्नेहातकस्य पुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामित्याधारे खुलर्थम् ।

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् । चाण्ण्वल् । विभा-
षोक्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । त्वं कां ? कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां,
कृतिं वाऽकार्षीः । सर्व्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं
वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पचिकां
पचाम् पक्तिम् ।

पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु यवुच् । ३ । ३ । १११ ।

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अहर्णमहः योग्यता । पर्याया-
दिषु द्योत्येषु ण्वच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका ।
अग्रगामिका । भवानिच्छुभक्षिकामहति । ऋणे-इच्छु
भक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ-इच्छुभक्षिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्जनिः । ३ । ३ । ११२ ।

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अ-
जीवनिस्ते शठ ! भूयात् । अग्रयाणिः । कृत्योल्युटो बज्जलम्
(उ३००४०)भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ।

हसितम् हसनम् । योगविभागउत्तरार्धः ।

कर्म्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्
। ३।३।११६ ।

येन सृष्ट्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्म्मण्य-
पपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् ।
पयःपानम् सुखम् । कर्त्तरीति किम् ? गुरोः स्नापनं
सुखम् । नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म्म ।

वा यौ । २।४।५७ ।

अजैर्वी वा स्यात् यौ । प्रवयणम् प्राजनम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३।३।११७ ।

ल्युट् स्यात् (२३) । इधमप्रवचनः कुठारः । गोदोहनी स्यात्ती ।
खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

अन्तरदेशे । ८।४।२४ ।

अन्तःशब्दाद्वन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु
अन्तर्हननोदेशः । अत्पूर्वस्येत्येव अन्तर्हन्ति । तपरः किम्
अन्तरधानि ।

अयनञ्च । ८।४।२५ ।

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेशे
इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

(२१) येन नामाप्तन्यायेन षजोऽपवादोऽयम् अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च
परत्वात् बाधते ।

पुंसि संज्ञायाङ्घ्रः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ।

छादेर्घाऽद्वयपसर्गस्य । ६ । ४ । ८६ ।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्घस्वः स्याद्वा परे । दन्ताञ्छाद्य-
न्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ।

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणानिगमाश्च । ३ ।

३ । ११९ ।

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
गावञ्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्तेऽनेन सञ्चरो-
मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् ।
निपातनाङ्गीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्य-
नेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ।

अवे तृस्तोर्घञ् (२४) । ३ । ३ । १२० ।

अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

हलञ्च (२५) । ३ । ३ । १२१ ।

हलन्ताङ्घ्रः स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति
रामः । अप्रमज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः
समूहनी ।

(२४) अवे उपपदे तृस्तोर्घ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात्
घस्यापवादः ।

(२५) अत्रापि पुंसि संज्ञायामित्यनुवर्तते करणाधिकरणे त्वधिकारलब्धे ।

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहारम्यने-
नेति विग्रहः । अवहाराधारावापानामुपसंख्यानम् * ।

उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वादञ्चतेर्षञ् स्यात् न तूदके । एतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽ-
स्मिन्निति एतोदङ्कः चर्म्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् ?
उदकोदञ्चनः (२६) ।

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ।

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ? आ-
नयः ।

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ।

चाहम् । आखनः आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति
ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । खनेर्डडरदूकदूकर-
का वाच्या * । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनि-
करकः । एते (२७) खनितवचनाः ।

ईषहुःसुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ।

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपप-

(२६) घघञो रूपभेदेऽपि अनुदके इति निषेधात् पुंलि संज्ञायां घ

(उ४५६४०) इत्यनेनापि न घः ।

(२७) एते आखनादयः षडित्यर्थः ।

देषु खलु स्यात् । तयोरेवेति(उ२६८४०)भावे कर्माणि च । कृच्छ्रे
दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे ईषत्कारः । सुकरः । निमि-
मोलियां खलुचोरात्त्वं नेति वाच्यम् * । ईषन्निमयः । दुष्प्र-
मयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

उपसर्गात् खलुघञोः । ७ । १ । ई७ ।

उपसर्गादेव(२८)लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः ।
सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् ? ईषत्लभः । लाभः ।

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ई८ ।

उपसर्गात्तरहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खलु-
घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्याङ्किम् ? सुप्र-
लम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथन्तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभ-
मिति ? यदा स्वती कर्माप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

कर्तृकर्माणोश्च(२९)भूकञोः । ३ । ३ । १२७ ।

कर्तृकर्माणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकञोः खलु स्यात् ।
यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्माणी च धातोरव्यवधानेन प्रयो-

(२८) लभेश्च(उ१६२४०)इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याहोपसर्गादेवेति ।

(२९) चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्तृकर्माणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोग
स्तत्रैव प्रत्ययः । कर्तृकर्माणोः प्रत्ययार्थत्वं तु न शङ्क्यं तथात्वे खलुः
खिप्स्वल्ल समर्थतयाव्ययत्वेति निषेधेन ईषदादेस्तदप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्ते-
रत उपपदत्वमित्याशयेन तथा व्याख्यातमत एव च खित्कार्यसमर्थ-
तया धातोरव्यवधानेन कर्तृकर्माणोः प्रयोग इत्युक्तम् ।

ज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् । कर्त्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम्* । खित्वान्नुम् । अनाढेयनाढेयन दुःखेन भूयते दुराढयम्भवम् । ईषदाढयम्भवम् स्वाढयम्भवम् । ईषदाढय-
ङ्करः । दुराढयङ्करः स्वाढयङ्करः । चार्थयोः किम् ? आढेयन सुभूयते ।

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ।

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुःपानः । सुपानः । भाषायां शासियुधिदृशिष्टमिष्टमिभ्यो युञ्वाच्यः* । दुःशा-
सनः । दुर्योधन इत्यादि ।

षात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ।

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात् किम् ? नि-
र्णयः । पदान्तात् किम् ? पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽय-
मिति सप्तमीसमासोऽयम् तेनेह न (३०) । सुसर्पिष्केण ।

आवश्यकधर्मण्ययोर्हिनिः । ३ । ३ । १७० ।

अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ।

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ।

आवश्यकधर्मण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शत-
न्देयम् ।

क्तिचत्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७२ ।

धातोः क्तिच् क्तञ्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्वेति (उ३७८४)
नेट् । भवतात् भूतिः ।

न क्तिचि दीर्घश्च । ई । ४ । ३८ ।

अनिटां वनतितनोत्यादीनाञ्च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः
क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ई । ४ ।

४५ ।

सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः ।
सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुः । देवदत्तः ।

अलङ्कृत्योः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३।४।१८।

प्रतिषेधार्थयोरलङ्कृत्योरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रह-
णं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति (३७६४०) नियमान्नोपपदसमा-
सः । दो दङ्घोः (उ३६०४०) । अलन्दत्त्वा । घुमास्या (उ१।६४०)
पीत्वा खलु । अलङ्कृत्योः किम् ? मा कार्षीः । प्रतिषेधयोः
किम् ? अलङ्कारः ।

उदीचाम्माडो व्यतीहारे (३१) । ३ । ४ । १९ ।

व्यतीहारेऽर्थे माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ई । ४ । ७० ।

(३१) व्यतीहारो व्यतिक्रमः मेडः कृतात्त्वनिर्देशादनुबन्धकृतमनेजन्तत्व-
मिति परिभाषा सूचिता ।

मेढ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते अप-
माय वा । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अप-
मयते ।

परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अ-
प्राप्य नदीं पर्वतः (३२) परनदीयोगोऽत पर्वतस्य । अति-
क्रम्य पर्वतं स्थिता नदी (३३) । अवरपर्वतयोगोऽत नद्याः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः (३४) पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः
क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु (३५) अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति ।

(३२) अत नदी गङ्गा, पर्वतोविन्ध्यः तथा च दक्षिणस्थानां गङ्गामप्राप्य
विन्ध्यः गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थोविन्ध्य इत्यर्थः । तेन विन्ध्या-
त्मरा गङ्गेति गम्यते ।

(३३) अतिक्रम्येति । दक्षिणदेशस्थानामेवायं प्रयोगः अत हि गङ्गायाः
पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते इति विशेषः । इह त्विच्छत्रां क्त्वाप्रत्ययस्य
भावार्थत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंसर्गभेदो बोध्यते इत्यवैयर्थ्यम् ।

(३४) धात्वधिकारात् समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरि-
त्युक्तं तच्च निर्धारणपञ्चनं तथा च धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य
तत्तु विद्यमानादित्यर्थः ।

(३५) क्त्वा त्विति अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः ।
भावश्चेह प्रजादाविव न सिद्धावस्थः किन्तु साध्यावस्थस्तदुक्तं हरिणा
“अव्ययकृतइत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।

समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिरिति” ॥

यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने ।

द्वित्वमन्तन्वम् (३६) । खात्वा भुक्ता पीत्वा व्रजति । अनुदा-
त्तेति (उ११०४०) अनुनासिकलोपः । विष्णुन्त्वा स्तौति ।
स्वरत्यादेः श्रुतः कितोति (उ६७४०) नित्यभिङ्भावः पूर्ववि-
प्रतिषेधेन । खृत्वा । खूत्वा । धूत्वा ।

क्ति स्कन्दि स्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ।

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्ति (३७) परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वा-
दिङ् वा । स्यन्त्वा-स्यन्दित्वा ।

न त्वा सेट् । १ । २ । १८ ।

सेट् क्त्वा किन्त्वा स्यात् । शमित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः क्लेति (उ३५३४०) वेट् ।
क्लिशित्वा-क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उपित्वा । रुदविदेति (उ१६८४०)
किञ्चम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । मृहीत्वा ।

नेपधात्यफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ।

(१६) “गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति” न्यायेन क्रियाणां
न परस्परविशेष्यविशेषणभावः किन्तु सर्वत्रासामेव प्रधानक्रियाया-
मन्वयइत्याशयेनोक्तं द्वित्वमन्तन्वमिति एतच्च विशेषणक्रिययोरस्ति
तथा तात्पर्यं बोध्यम् यदि तु विशेषणक्रिययोरपि पूर्वपर-
कालत्वं विवक्षितं तदा क्लान्तान्तरस्यैव विशेषणतया पूर्वकालिक-
क्रियायामेव क्लेति तथाच प्रक्ता भुक्ता स्वपितीत्येव प्रयोगो न तु भुक्त्वा
प्रक्त्वा स्वपितीति ।

(१७) क्लीत्यत्वालोपो यथा तथा आतोधातोः (१८४) इत्यत्र मन्व्यक्तोक्तम् ।

सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा । अथित्वा-अन्यित्वा । गुफित्वा
गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ? कोथित्वा । रेफित्वा ।

वञ्चितुञ्च्यतश्च । १ । २ । २४ ।

सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा ।
ञ्चतित्वा अर्चित्वा ।

टपिष्टपिष्टशः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । टपित्वा-तर्पित्वा । ष्टपित्वा-
मर्षित्वा । कश्चित्वा-कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति (उ३००ष्ट०)
वा किञ्चम् । द्युतित्वा-द्योतित्वा । लिखित्वा-लेखित्वा । रलः
किम् ? सेवित्वा । व्युपधात् किम् ? वर्त्तित्वा । हलादेः किम् ?
एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट् (उ३५२ष्ट०) ।
उषित्वा-वसित्वा । क्षधित्वा क्षोधित्वा । अच्चेः पूजायामिति
(उ३५२ष्ट०) नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्केत्यपि ।
लुभित्वा-लोभित्वा । लुभोऽविमोहने (उ३५२ष्ट०) दूतीट् । विमो-
हने तु । लब्ध्वा

जृवश्चेराः क्ति । ७ । २ । ५५ ।

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरित्वा-जरीत्वा । व्रश्चित्वा ।

उदितो वा । ७ । २ । ५६ ।

उदितः परस्य क्त्वा इङ् वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्ति-
बिति (उ३५५ष्ट०) दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा-देवित्वा ।

क्रमश्च क्ति । ६ । ४ । १८ ।

क्रमउपधाया वा दीर्घः स्यात् भलादौ क्ति परे । क्रान्त्वा-
क्रन्त्वा । भलि किम् ? क्रमिन्त्वा । पूङ्क्षेति (उ३५३४०) षेट् ।
पवित्वा-पृत्वा ।

जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ।

जान्तानान्शेष्य नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्ता-भङ्क्ता ।
रक्ता-रङ्क्ता । मस्जिनशोरिति (उ३४०४०) नुम् । तस्य पक्षे
लोपः नष्टा-नंष्टा । रधादिभ्यश्च (उ३४०४०) इतीट्पक्षे नशित्वा ।
भलादाविति वाच्यम् । नेह अञ्जित्वा । ऊदित्वा द्वे ट्पक्षे ।
अक्ता-अङ्क्ता । जनसनेति (उ३३२४०) आत्त्वम् । खात्वा-खनित्वा ।
द्यतिस्यतीचत्वम् (उ३५६४०) । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा ।
दधातेर्हिः (उ३६०४०) । हित्वा ।

जहातेश्च क्ति । ७ । ४ । ४३ ।

हित्वा । हाङ्स्तु । हात्वा । अदो जग्धिः (उ३६१४०) । जग्ध्वा ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । ७ । १ । ३७ ।

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्तो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अजत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह (३८) ।
परमकत्वा ।

प्रत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ।

(३८) नञा पर्युदासात् नञ्सदृशाव्ययमेवोपपदं लभ्यते इत्याशयेन
अव्यये उपपदे इति व्याख्यातं प्रसङ्गप्रतिषेधान्नये तु अनव्ययस्यापि
सहृणोपपत्तेः तथाच परमकत्वत्वत्वं ल्यप् स्यादिति भावः ।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसि-
चत् । इह षत्वन् (३६) । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति
(उ३०५४०) तुक् ।

वा ल्यपि । ई । ४ । ३८ ।

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
स्यात् ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा,
नान्तानिटां वनादीनाञ्च नित्यम् । आगत्य-आगम्य । प्रण-
त्य-प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः
(उ३६१४०) । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गोऽपि ल्यब्बाधते
जग्धिविधौ ल्यब्रह्मणात् । तेन हित्वदत्त्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वभू-
टितो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय ।
प्रक्रम्य । आष्टच्छ्र । प्रदीव्य ।

न ल्यपि । ई । ४ । ३९ ।

ल्यपि परे घुमास्यादेरी (११६४०) च्चन् । धेट्-प्रधाय । प्रमाय ।
प्रणाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीति
(उ१३४४०) आत्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा
लीयतेः (उ१३५४०) । विलाय-विलीय । णिलोपः । उत्तार्थः ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । ई । ४ । ५६ ।

(३६) को अचिचदिति स्थिते एङः पदानादतीति (५०४०) पूर्वार्थपैका-
देशे कृते तस्य अन्तादिवच्चेति (४६४०) परादित्वेन सात्वदाद्योरिति
(७३०४०) निषेधाप्रवृत्तेः इणः परत्वेन षत्वप्रसङ्गः, एकादेशस्थानेन
बिभ्रत्वे कृते अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावाच्च षत्वमिति भावः ।

४६६

सिद्धान्तकौमुदी ।

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य ।
प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात् किम् ? सम्प्रधाय्य ।

विभाषापः । ६ । ४ । ५७ ।

आप्पोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य-प्राप्य ।

क्षियः । ६ । ४ । ५८ ।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

ल्यपि च । ६ । १ । ४१ ।

वेजो ल्यपि सम्प्रसारणञ्च स्यात् । प्रवाय ।

ज्यञ्च । ६ । १ । ४२ ।

प्रज्याय ।

व्यञ्च । ६ । १ । ४३ ।

उपव्याय ।

विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ।

परेर्व्यञो वा सम्प्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुक्स्माधित्वा पर-
त्वात् हल इति (७।६६४०) दीर्घः । परिवीय-परिव्याय । कथं
मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य हसतीति ? व्यादानस-
म्मीलनोत्तरकालेऽपि स्वापङ्कासयोरनुवृत्तेः, तदंशविवक्षया
भविष्यति ।

आभोक्ष्ये णामल् च । ३ । ४ । २२ ।

पौनःपुन्यं द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् ।
स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् ।
भोजंभोजम् । आवंश्रावम् । चिस्समुलोरिति (७२७१४०) णमुल्परे
णौ वा दीर्घः । गामंगामम्-गमंगमम् । विभाषा चिस्समुलो-
रिति (२७१४०) नुम् वा । लम्भंलम्भम्-लाभंलाभम् । व्यवस्थि-
नविभाषया उपरुष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जाग्रोवि-
चिस्सिति (७१२४४०) गुणः । जागरं-जागरम् । ग्यन्तस्याप्य-
वम् (४०) ।

न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ।

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तन्तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये त
द्वाक्यमपरन्नाकाङ्क्षते चेत् । यदयम्भुक्ते ततः पचति । इह क्त्वा
णमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ।

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु (४१) । ३ । ४ । २४ ।

आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपदेषु समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं (४२) व्रजति । अग्रे-
भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् (४३)
पूर्वभुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति ।

(४०) प्राञ्चस्तु ग्यन्तजागर्तचिस्समुलोर्वा वृद्धिरित्याहुस्तच्चापाणिनीयम् ।

(४१) प्रथमपूर्वपदसाहचर्यात् कालवाच्ये वाग्येगच्छो ग्राह्यः स च सप्तम्य-
न्तातुकरणम् ।

(४२) अमैवाव्ययेनेति (३७८४०) नियमात् व्यस्तमेवेदं नात्वोपपदसमासः ।

(४३) भोक्तृपेक्षया पूर्वत्वं पूर्वोदिपदैरभिधीयते क्त्वाप्रत्ययेन तु व्रजनादि-
क्रियापेक्षयेति न वैयर्थ्यम् ।

आभीक्ष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोज-
भोजं व्रजति । भुक्ताभुक्ता ।

कर्मण्यक्रोशे कृञः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ।

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करो-
तिश्चारणे चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

खादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ।

खादर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य
मान्तत्वन्निपात्यते । अखादीं(४४) खादीं कृत्वा भुङ्क्ते खादु-
ङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारम् । लवणंकारम् । सम्पन्नलवण-
शब्दौ खादुपर्यायौ । वासरूपेण क्तापि । खादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

अन्यथैव कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४

। २७ ।

एषु कृञो णमुल् स्यान् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्
कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम्, एवंका-
रम्, कथंकारम्, इत्थंकारम् भुङ्क्ते इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः (४५) ।
सिद्धेति किम् शिरोऽन्यथा कृत्वा (४६) भुङ्क्ते ।

(४४) अर्धपहणपरत्वेऽपि खादानित्युक्त्यैव सिद्धावपि स्त्रियां पुंवङ्गावसा-
न्तत्वनिपातनार्थतया खादुमीतिपहणमित्याशयेनाहाखादीमिति ।

(४५) इह शब्दबोधे विशेषेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुल्लङ्घनं
निष्फलमनतिप्रयोजनत्वात् ।

(४६) शिरोऽन्यथा कृत्वौदनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोगः

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ।

कृञ् सिद्धाप्रयोगइत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकार(४७)-
महं भोक्ष्ये । तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन ? ।

कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ।

कर्म्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं (४८) वरयति सर्वाः
कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणञ्ज्ञा-
नाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ।

यावद्देहं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

चर्मोदरयोः पूरेः (४९) । ३ । ४ । ३१ ।

कर्म्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ ।

३२ ।

आवश्यकस्तदभावे तु भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु
शिरोऽन्यथाकरणमतः कृञः प्रयोगस्यावश्यकतास्तीति णामुल्लङ्घनः
कृञ्त्व प्रयुज्यते इति भावः ।

(४७) प्रष्टुमनर्हः सन् यदि पृच्छति तदेवमुत्तरं यथाकारमित्यादि ।

(४८) कन्यादर्शमित्यत्र दर्शनविषयाणां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वया-
त्साकल्यं गम्यते ।

(४९) इह पूर्वकाले इति न संबध्यते पूरणस्यैव कारणभोजनोत्तरकालि-
कत्वात् अतश्चर्मपूरणादिविशिष्टा कारणभोजनादिक्रियेति बोधः ।

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्याद्वकारलोपश्च वा समुदायेन वर्ष-
प्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं दृष्टो देवः गोष्पदप्रं दृष्टो देवः ।
अस्येति किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ।

चेलार्थेषु कर्मरूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेल(५०)
क्लोपं दृष्टो देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् ।

निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ।

कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति (उ४७२४०) । अत्र प्रक-
रणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकापं कषति । समूल-
कापं कषति । निमूलं समूलं (५१) कषतीत्यर्थः । एकस्यापि
धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्य-
विशेषभावेन विशेष्यविशेषणभावः (५२) ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ।

एषु कर्मसु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टी-
त्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ।

समूलाकृतजीवेषु हनकृजग्रहः । ३ । ४ । ३६ ।

(५०) ख्यन्तात् क्लोपेः प्रत्ययस्तथा च यथा वर्षणेन चेलानि क्लोप्यन्ते शब्दा-
यन्ते तथा दृष्ट इत्यर्थः ।

(५१) निगतं मूलं यस्य निमूलं मूलेन सह समूलं तत्कषणाभिन्नं कषणमिति
बोधः ।

(५२) आम्नोऽय इति वत् सामान्यस्य विशेष्यत्वं विशेषस्य विशेषणत्वम् ।

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः इगुप्रथमलक्षणः (उ३१६४०)
कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ।

पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः
सन् नित्यसमासार्थोयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसा
र्थानाञ्चेति (उ४७३२४०) वक्ष्यते ।

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ।

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिषेर्णमुल् । उदपेयं
पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

हस्ते वर्त्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ।

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । हस्ते-
नाङ्गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ।
पाणिग्राहम् ।

स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ।

करणइत्येव स्वे इत्यर्थग्रहणान्तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च
णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ।

चक्रबन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ।

बध्नातेर्णमुल्ल संज्ञायाम् । कौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम्
अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ।

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

ऊर्द्ध्वं शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ।

ऊर्द्ध्वं कर्त्तरि । ऊर्द्ध्वंशोषं शुष्यति वृक्षादिरूढं एव तिष्ठन्
शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्द्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्द्ध्वमुख एव घटादिः वर्षो-
दकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ।

चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितञ्जलम् घृतमिव सुरक्षित-
मित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ।

यस्मात्समुल्लुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ।

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतर-
स्यामिति (उ३८०४०) वा समासः । मूलकोपदंशं मुक्ते (५३) ।

(५३) मूलकेन भुङ्क्ते किं क्त्वा उपदश्यान्मूलकमिति संबध्यते

पदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया । यदाष्टुपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मात्वात् एतावतैव (५४) सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति वचन (५५) सामर्थ्यात् ।

हिंसार्यानाञ्च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ ।

४८ ।

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्घ्रिंसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

सप्तम्याञ्चोपपीडकृधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ।

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः (६५) सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पाश्वर्षोपपीडं श्रोते पाश्वर्षाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेनोपरोधं व्रजे उपरोधं वा । पाण्यप्रकर्षन्धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ।

(५४) एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेऽप्यार्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ।

(५५) यदि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययः स्यात्तदा करणे हन (७४७१ प्र०) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव सूत्रयेत् ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येति भावः । नगो०

(५६) सूत्रे कर्ष इति शपा निर्देशात् तौदादिकस्य निरासः पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रथमा ।

समासत्ता । ३ । ४ । ५० ।

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने । केश
ग्राहं (५७) बुध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् हस्तेन
गृहीत्वा ।

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ।

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षे खण्डिकां (५८) वि-
नत्ति द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ।

अपादाने परीपसायाम् । ३ । ४ । ५२ ।

परीक्षा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ।

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ।

परीक्षायामित्येव । यष्टिग्राहं बुध्यन्ते (५९) लोष्टग्राहम् ।

अपगुरो गामुलि । ६ । १ । ५३ ।

गुरी उद्यमने इत्यस्यैवो वां आत्स्यासमुलि । अस्यपगोरं
बुध्यन्ते अस्यपगारम् (६०) ।

(५७) सन्निकर्षे एव केशादिपङ्क्त्यसंभवात् सन्निकर्षो गम्यते इति बोध्यम् ।

(५८) हस्तः खण्डः खण्डिका हस्तार्थे कः स्तार्थिकप्रत्ययस्य लिङ्गातिक्-
मस्यापि कचिदित्वात् स्त्रीत्वम् ।

(५९) अत्र युद्धाय त्वरा गम्यते युद्धार्थं यष्ट्यादिकमेव गृहीत्वा प्रवर्त्तन्ते
नायुधमपेक्षन्ते इति भावः ।

(६०) अस्मिन्पदार्थे उद्भवेत्यर्थः ।

स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ।

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ।
अविक्षेपं कथयति अमुं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् ? शिर
उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनन्तद् ध्रुवम् ।

परिक्षिप्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ।

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरः-
प्रतिपे ' युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पोडयन्तइत्यर्थः । "उरोविदारं
प्रतिचस्क्रे नखैः" । ध्रुवार्थमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः

। ३ । ४ । ५६ ।

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विख्यादिभ्यो णमुल्
स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां वि-
ख्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः
पुन्यमासेवा । नित्यवीक्षयोरिति (७३५४०) द्वित्वं तु न भवति
समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुल्, क्त-
एव तथापि उपपदसंज्ञार्थ-(६१)-मासेवायामिह पुनर्विधिः ।
गेहानुप्रवेशमास्ते गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशम-
नुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहा-

६१) विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायामित्यस्यानुवर्त्तनं तदन्तस्योपपदसंज्ञा-
र्थमिति बोध्यम् ।

नुस्कदम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण
द्वित्वम् ।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ ।

५७ ।

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः तस्मिन् धात्वर्थे
वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपप-
देषु णमुल स्यात् । द्वाहात्यासं गाः पाययति द्वाहमत्यासम् ।
द्वाहतर्षम् । द्वाहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पान-
क्रिया व्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य पुनः पाय-
यतीत्यर्थः ।

नामग्रादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ।

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

३ । ४ । ५९ ।

अयथाभिप्रेताख्यानन्नाम अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य च नीचैः
कथनम् । ऊच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे ।
नीचैःकृत्वा नीचैःकारं नीचैःकृत्य प्रियं ब्रूते ।

तिर्य्यच्चपवर्गे । ३ । ४ । ६० ।

तिर्य्यक्शब्दे उपपदे कृजः क्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्या

याम् । तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अप-
वर्गे किम् ? तिर्यक्त्वा काष्ठङ्गतः ।

स्वाङ्गे तस्यप्रत्यये कृत्वोः । ३ । ४ । ६१ ।

सुखतःकृत्य गतः सुखतःकृत्वा सुखतःकारम् । सुखतो ल्य
सुखतोभूत्वा सुखतोभावम् ।

नाधार्थप्रत्यये च्चार्थे । ३ । ४ । ६२ ।

नाधार्थ (६२) प्रत्ययान्ते च्चार्थविषये उपपदे कृत्वोः क्वाणमुलौ
स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारम् । विना-
कृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् । नानाभूय नानाभूत्वा
नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधा
भूत्वा एकधाभावम् । एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधा-
कारम् । प्रत्ययग्रहणं किं हिरक् कृत्वा पृथग्भूत्वा ।

तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ।

तूष्णींशब्दे भुवः क्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा
तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ।

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्य-
माने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् ।

(६२) नाधार्थं विजञ्ज्यामिति (६४४ पृ०) विहितौ नानाजौ धार्था धमुजादयः ।

अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतोवाऽनुकूलो भूत्वा आस्तइत्यर्थः । आ-
नुलोभ्ये किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रन्दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धं

समाप्तम् ।

मनोरमादिमूलेनोद्भासिता सरलाभिधा ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या शेषार्द्धे पूर्तिमागता ।

लौकिकानां प्रयोगाणां व्याक्यार्थोऽत्र निरूपितः ।

प्रमोदाय विदां भूयात् परमात्मप्रसादनः ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनया

समाहृतायां सरलाभिधायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया-

मुत्तरार्द्धे समाप्तिमगमत् ।

शाके पञ्चद्विपनगधरासंस्मृते चैवभासे

तारानाथद्विजरचितया व्याख्याया सुद्वितीयेऽयम् ।

तेनैवाक्षिप्यहमुनिधरासंस्मृतेऽब्देऽपि भूयो

मुद्रायन्तोपरिषट्ठनया संस्कृतो भावभासे ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

वैदिकप्रक्रिया ।

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १ । २ । ई१ ।

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रम् पुनर्वसू वा ।
लोके तु द्विवचनमेव ।

विशाखयोश्च । १ । २ । ई२ ।

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा ।

प्रष्टीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।

प्रथ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । “क्षेत्रस्य
पतिना वयम्” । इह वेति योगं विभज्य च्छन्दसीत्यनुवर्तते ।
तेन सर्व्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बज्रलज्छन्दसीत्यादिः
(७४८३४०) अस्यैव प्रपञ्चः । यचि भम् (१०५४०) । नभोगिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभसा तुल्यन्नभस्वत् । भत्वात्
रत्वाभावः । अङ्गिरस्वत् । “मनुष्वद(१)ग्ने !” । जनेरुसीति

(१) मनुषा तुल्यं मनुष्वदिति भत्वादादेशप्रत्यययोरिति (६५४०) षत्वं
पदत्वे कृत्वं स्यान्नतु षत्वमपदान्तस्येति (६४४०) वचनात् ।

(उ४०२४०) विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् । वृषन् वस्वश्चयोः * । वृष वर्षकं वसु यस्य सः वृषस्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्चः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्धार्यते । अतएव पदान्तस्येति (६१४०) णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इति (१०५४०) अल्लोपो न, अनङ्गत्वात् ।

अयस्सयादीनि ‡ छन्दसि । १।४।२० ।

एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारादृथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति * । “स सुष्टुभास ऋक्ता गणेन” । पदत्वात् कुत्वम् भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । “नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु” (२) । अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भत्वात् कुत्वाभावः ।

ते प्राग्घातोः । १।४।८० ।

छन्दसि परेऽपि । १।४।८१ ।

व्यवहिताश्च (३) । १।४।८२ ।

‘हरिभ्यां याह्लोक आ’ । “आ मन्दैरिन्द्र ! हरिभिर्यीहि” ।

‡ अयस्सयादिः आकृतिगणः यथाप्रयोगम् ज्ञेयः ।

(२) वाचाभिनाः प्रभवस्तेषु वाजिनेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति न गच्छन्ति न विदन्तीत्यर्थः ।

(३) ते गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च प्रयोक्तव्या इति सूत्रत्वार्थः ।

इन्धिभवतिभ्याञ्च । १ । २ । ६ ।

आभ्यां परो लिट् कित् । “समीधे दस्युहन्तमः” । “पुत्र इधे अयर्वणः” । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् इन्धेऽहन्धोविषयत्वा-
द्भुवोबुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिट् : किद्वचनानर्थक्यमिति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

तृतीया(४) च होऽह्नुदसि । २ । ३ । ३ ।

जुहोते: कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । “यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति” । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्त्तते “यस्याग्निहो-
त्रमधिश्रितममेध्यमापद्येते” त्यादिप्रयोगदर्शनात् अग्नये ह्वयत
इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं (५) हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा
प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ।

(४) कर्मणि द्वितीयेत्यतः (२५०४०) कर्मणीत्यनुवर्त्तते चेन द्वितीया समुच्चीयते ।

(५) यवाग्वाख्यमिति भिन्नविभक्त्याक्रान्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनाक्रा-
न्तत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः अन्यार्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्भिन्न-
विभक्तिकत्वेऽपि त्वां दृष्ट्वाय न अन्ये इत्यादावभेदान्वयदर्शनात् ।

ब्राह्मण (६) विषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया
स्यात् । षष्ठ्यपवादः । “गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः” ।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ।

षष्ठी स्यात् । “पुरुषमगश्चन्द्रमसे” । “गोधा कालका दार्वीघा-
टास्ते वनस्पतीनाम्” वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति
वाच्यम् * । “या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः” ।

यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ।

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

बहुलञ्छन्दसि । २ । ४ । ३६ ।

अदो घस्त्रादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति
(उ४८२५०) हेलुक् । अडभावः । “सग्धिञ्च मे” (७) ।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४

। २८ ।

इन्द्रः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ ।
अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (उ१०६५०) ।

(६) ब्राह्मणो मन्त्रेतरवेदभागः । विभाषोपसर्गे (२६६५०) इति विभा-
षया प्राप्तावपि नित्यसुपसर्गार्थोऽयमारम्भः ।

(७) अदेः क्तिन् घस्त्रादेशे घसभसोर्हलि च (उ५१४५०) इत्युपधालोपे भलो
भलोति (उ४०५०) सलोपे भषस्तथोरिति (उ४०५०) धत्वे घस्य जश्त्वे
ग्धिरिति सिद्धं ततः समानस्य छन्दस्यसूर्जप्रभृतीत्यनेन (४७२५०)
सादेशः ।

बज्जलञ्छन्दसि । २ । ४ । ७३ ।

“एतं हनति एतद्वा” । “अहिः शयते उपष्टक् पृथिव्याः” । अत्र
लुक् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचित्सुक् । “ताध्वं नो देवाः” ।
जुहोत्यादिभ्यः (७१२८४०) सुः ।

बज्जलञ्छन्दसि । २ । ४ । ७६ ।

“दाति प्रियाणि चिद्वसु” । अन्यत्रापि “पूर्णां विवष्टि” ।

मन्त्रे घस ह्वर णश्च दशदृष्ट्वा गमिजनि
भ्यो लेः । २ । ४ । ८० ।

लिरिति ह्वेः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । “अक्ष-
न्ममी मदन्तहि” । घस्त्वादेशस्य गमहनेति (७६१४०) उपधालोपे
शासिवसीति (७१०६४०) घः । “मा ह्वर्म्मितस्य” (८) । “धूर्तिः प्रणष्ट-
त्यस्य” । नश्चेवेति (१८५४०) कुत्वम् । “सुरुचो वेन आवः” । “मा न
आधक्” । आदित्याकारान्तानां ग्रहणम् । “आप्रा द्यवापृथिवी
परार्गं भारभृद्वया” । “अक्रन्नुपासः” । “त्वे रथिं जागृधांसो-
ऽनुगमन्” । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । “अज्ञत (६) वा
अस्य दन्ताः” । विभाषानुवृत्तेर्न ह । “न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट
हि सः” ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

- (८) माङिः ह्वरतेर्लुङिः ह्वेर्लुकि सार्वधातुकगुणे रपरत्वे हल्ङादि-
(१११४०४०) लोपे रूपसिद्धिः ।
(६) अज्ञत अजनिषतेति लोके ।

अभ्युत्सादयांप्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पा
वयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ।

एते निपात्यन्ते आद्येषु चतुर्षु (१०) लुङि आम् अक इत्यनुप्र-
योगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके ।
प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचै-
षीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः ।
अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदा-
मक्रन् (११) अवेदिषुः ।

गुपे(१२) च्छन्दसि । ३ । १ । ५० ।

ज्ञेच्छङ् वा । “गृहादजगुपतं युवाम्” अगौप्तमित्यर्थः ।

नो (१३) नयतिध्वनयत्येलयत्यर्हयतिभ्यः । ३ ।

१ । ५१ ।

(१०) एते कन्दसि वा निपात्यन्ते तत्र सदिजनिरभिध्योत्यन्तेभ्य एवाम् चि
नोतेस्तु शुद्धादिति विशेषः ।

(११) विदेर्लुङ्ग्राम् गुणाभावो लुङन्लकरोतेरनुप्रयोगश्च तत्र मन्वे घसे-
त्यादिना (७४८३४०) च्लेर्लुकि गुणाभावः ।

१२) आयप्रत्ययाभावपक्षे एवेदं प्रवर्तते गुपेरिति निरायप्रत्ययान्ततया
निर्द्देशात् । मनो०

(१३) नयत्यादिभ्यः ज्ञेच्छङ् नेत्यर्थः प्राञ्चस्तु भाषायामपि विभाषयेदं
प्रवर्तते इत्याहुः ।

ज्ञेयञ् न । “मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः” (१४) । “मा त्वाग्निध्वं नयीत्” ।

कृन्द्सि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्य-

मर्यस्तर्क्यध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टच्छाप्रतिषी-
“यत्मानोः सानुमारुहत्” ।

कृन्द्सि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्य-
मर्यस्तर्क्यध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टच्छाप्रतिषी-
व्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यष्टडानि । ३ । १ ।

१२३ ।

एते निपात्यन्ते । कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्तं गण्यत्, आद्य-
न्तयोर्विपर्य्यासः निसः षत्वञ्च । “निष्टर्क्यञ्चिन्वीत पशुकामः” ।
देवशब्दे उपपदे हूयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घञ्च । “स्पृष्ट्वान्ते वा
उ देवहूये” । प्र उत् आभ्यान्वयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्वीयः ।
उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । षड् स्तृज्ध्व एभ्यो यत् ।
मर्यः । स्तर्क्यः । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यङ्गण्यतौ ।
खन्यः खान्यः । यजेर्यः । ‘शुन्धध्वन्दैव्याय कर्म्मणो देवयज्यायै’ ।
आङ्पूर्वात् षष्ठेः क्यप् । “आष्टच्छा धरुणं वाज्यर्षति” ।
सीव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् ब्रह्म

(१४) त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुर्मम काममभिलाषं मा जनयीः
जनं मा कार्षीरित्यर्थः ।

(१५) अमररदिति पदव्यत्ययेन परस्मैपदमिति बोध्यम् ।

वाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति (उ३०४४०) क्यब्रयतौ ।
भवतेः स्तौतेऽश्च श्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनो-
तेर्ण्यत् आयादेशश्च षडे उत्तरपदे । उपचाय्यष्टम् (१६) ।
हिरण्य इति वक्तव्यम् * । उपचेयष्टमेवान्यत् । ऋड सुखने
ष्ट चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः (उ३१८४०) कः ।

छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् । ३ । २ । २७ ।

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । “ब्रह्मवनिं त्वा क्षतवनिम्
उत नो गोषणिन्धियम्” । “ये पथां पथिरक्षयः” । “चतुरक्षौ
पथिरक्षी” । “हविर्माथीनामभि” ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ।

शिवः स्यात् । षतनाषाट् ।

वहश्च । ३ । २ । ६४ ।

प्राग्वत् । हित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कव्यपूरीषपूरीष्येषु जुगट् । ३ । २ । ६५ ।

एषु वह्नेर्जुगट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पूरीषवाहनः ।
पूरीष्यवाहनः ।

हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ।

“अग्निर्यश्च हव्यवाहनः” । “अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये
तु वहश्चेति शिवरेव” । “हव्यवाङ्ग्निरजरः पिता नः” ।

(१६) उपचायं तत् षडं सुखश्चेति कर्मधारयः ।

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ।

विट्पुनोः (७३३८४०) इत्यात्वम् । अज्जाः । गोजाः । “गोषा इन्द्रो
वृषा असि” । मनोतेरन इति (५३७४०) षत्वम् । “इयं शुष्मेभिर्वि-
सखाद्वारुजत्” । “आ दधिकाः शवसा यच्च कृष्टीः” । अग्नेगाः ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्युरोडाशो खिन् (१७)

। ३ । २ । ७१ ।

श्वेतवाहादीनाण्डस्पदस्येति वक्तव्यम् * । यत्र पदत्वं भावि
तत्र खिनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाह्यौ ।
श्वेतवाहः । उक्त्यानि उक्थैर्वा शंसति उक्त्यशा यजमानः ।
उक्त्यशासौ इक्त्यशासः । पुरो दास्यते दीयते पुरोडाः ।

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ।

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ।

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ।

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा, निपात्यन्ते । चादुक्त्यशाः ।

विजुपे कृन्दसि । ३ । २ । ७३ ।

उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ।

(१७) श्वेतादिषूपपदेषु वहादिभ्योऽणिवृत्तायां विशेषः श्वेतशब्दे कर्तृवाचि-
न्युपपदे वहेः कर्मणि, उक्त्यशब्दे कर्मणि करणे चोपपदे, शंसतेः
कर्तरि प्रत्ययो नलोपश्च, पुरस्युपपदे दाशेः कर्मणि खिन्प्रत्ययो
धातोरादेर्दत्वञ्चेति भेदः । मनो० ।

आतो मनिन्क्कनिब्वनिपञ्च । ३ । २ । ७४ ।

सुष्यपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्चन्द्रसि विषये म-
निनादयस्त्वयः प्रत्यया स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा ।
सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ।

वज्जलञ्छन्दसि । ३ । २ । ८८ ।।

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बज्जलं क्तिप् स्यात् । माट्हा । पिट्हा ।
छन्दसि लिट् (७३६४४०) भूतसामान्ये । “अहं द्यावापृथिवी
आततान” । कसुञ्च (३६४४०) छन्दसि लिटः कानच्क्कस्त्वं
वास्तः । “चक्राणां वृष्णिः” (१८) । छन्दसि परेच्छायामपि
क्यच् वक्तव्यः । “यो नो अग्ने अररिवान् अघायुः” ।

क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ।

उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः (१६) । एरच् (७४४२४०) इत्यधिकारे ।
जवसवौ

(१८) सुपआत्मनः क्यच् (७३२०४०) इत्यन्तात्तेति विशेषणात् परेच्छायामप्राप्ते
वचनम् अररिवानिति दातेः कसौ ररिवान् पश्चात् नञ्समासः ।

(१६) परस्यावमिच्छतीति क्यचि आकारादेशे प्रत्ययान्तात् अ प्रत्ययादिबि
(७४५१४०) इति अप्रत्यये प्राप्ते क्याच्छन्दसीति विशेषविधानादुप्रत्ययः ।

(२०) छन्दसि वाच्यौ * । “जवे याभिर्यूनः” । “जर्वोस्तु मे जवः” । “देवस्य सवितुः सवे” ।

मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ ।

३ । ६६ ।

वृषादिभ्यः(२१) क्तिन् स्यात् सचोदात्तः । “वृष्टिन्दिवः” । “सुम्नमिष्टये पच पत्नीरुत” । “इयन्ते न व्यसी मतिः” । वित्तिः । भूतिः । “अग्नन्नायाहि वीतये” । “रातौ स्यामोऽभूयासः” ।

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ।

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । देवो ‘देवेभिरागमत्’ । लोडर्थे लुङ् । “इदन्तेभ्योऽकर(२२)न्नमः” । लङ् । “अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः” । लिट् । अद्य ममार । अद्य न्वियद्व्यर्थः ।

लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ।

विध्यादौ हेतुमङ्गावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ।

सिब्वङ्गलं लेटि । ३ । १ । ३४ ।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ ।

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

(२०) ऋदोरविति (उ४४२ पृ०) प्राप्ते जुष्टवोरजिधानं स्वरार्थम् रूपभेदात् ।

(२१) वीराद्व्यत्य पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे वृषादिभ्य इति ।

(२२) ऋद्वेत्यादिना क्ते (उ४४५ पृ०) रङि ऋद्वशोऽङीति (उ१०४ पृ०) युष्णे रपरत्वम् ।

लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ।

लेटः षट् आट् एतावगमौ सप्तौ च(२३) पितौ । सिब्वङ्गलं
णिद्वक्तव्यः * । टङ्घिः । 'प्रण आयूंषि तारिषत्'(२४) । 'सुपेशस
स्करति जोषिषद्भि' (२५) । 'आसाविषत्'(२६) अर्शसानाय ।
शिपइलोपस्य चाभावे । 'पताति (२७) दिद्युत्' । 'प्रियस्सूर्थे
प्रियोऽग्नाभवाति' ।

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ ।

लेङ्गुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव (२८) करवावः ।
टेरेत्त्वम् (७२२४० सू०) ।

आत ए । ३ । ४ । ६५ ।

लेट आकारस्य ऐः स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयतै'(२९) ।
तामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्त्वञ्च अन्य-
था हि ऐटमेव विदध्यात् । 'यो यजाति(३०) यजात' इति ।

(२३) आङुत्तमस्येति (७१५४०) सूत्रान्तरङ्गकमुत्या पिञ्चेत्यनुवर्त्याह तौ च
पिताविति

(२४) तारिषदिति तधातोस्तिपङ्कारलोपे शिष इटि टङ्घौ अटि सिद्धम् ।

(२५) जोषिषदिति जुषधातोर्व्यत्ययेन परस्मैपदे पूर्ववत्कार्त्थं गुणोऽत्र विशेषः ।

(२६) आसाविषदिति आङ्पूर्वकात् सुधातोः प्राग्वत् टङ्घिरत्न विशेषः ।

(२७) पतातीत्यत्र शिपोऽभावे इकारलोपाभावे च आडागमे सिद्धम् ।

(२८) करवावेति छन्दस्युभयथा(४६३४०) इत्युक्तेः सार्वधातुकत्वात् विकरण उः

आटोऽङिप्त्वात् विकरणस्य गुणः ङिप्त्वाभावाच्च करोतेर्नोप्त्वम् ।

(२९) मादयतेत्यन्ताङ्गे ट् आतयेदिति तामित्याकारस्य ऐप्त्वे रूपसिद्धिः ।

(३०) आटऐप्त्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह यजातीति यजधातोस्तिष्ठाटि सिद्धम्

वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ८६ ।

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आतरे इत्यस्य विषयं विना (३१) ।
'पशूनामीशै' । 'ग्रहा गृह्यान्तै' । अन्यत्र किम् "सुप्रयसा
मादयते" ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८७ ।

पणवन्धे (३२) आशङ्कायाश्च लेट् स्यात् । 'अहमेव पशूनामी
शै' । 'नेज्जिह्वायन्तो (३३) नरकम्पताम' । हलः नः
शानञ्चौ (७।६५४०) ।

कृन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ।

अपिशब्दाच्छानच् । हृग्रहोर्भे ऋन्दसीति* इत्य भः । 'गृभाय
जिह्वाया मधु' । 'बधान देव ! सवितः' । अनिहिता-मिति
(१७८४०) बध्नातेर्नलोपः । 'गृभ्णामि ते' । 'मध्वा जभार' ।

व्यत्ययो बज्जलम् । ३ । १ । ८५ ।

विकरणानां बज्जलं व्यत्ययः स्यात् कृन्दसि । "आण्डाशुक्लस्य
भेदति" । भिनत्तोति प्राप्ते । "जरसा मरते पतिः" । त्रियत

(३१) अ यत्पदं व्याचष्टे विषयं विनेति सन्निधानात्तस्यैव भेदपतियोगित्वौ
चित्तात् ।

(३२) यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं दास्यामीति समयकरणं-पण-
वन्धः, आशङ्का सम्भावना । अहमेवेति त्रिपुरविजयाय देवैः प्रा-
र्थितस्य इन्द्रस्येदं वचनम् । पशवोऽत्र संसारिणः । मनो०

(३३) न इदिति ऋदः इच्छन् आशङ्काद्योतकः जिह्वाचरणे नरकपातः
सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः । मनो०

इति प्राप्ते । 'इन्द्रोवस्तेन नेषतु' । नयतेर्लोट् शप्तिपौ द्वौ वि-
करणौ । 'इन्द्रे ण युजा तरुषेम(३४)वृत्रम्' । तरेमेत्यर्थः । तर-
तेर्विध्यादौ लिङ् उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ।

“सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन” ।

‘धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते’ । ‘चषालं ये अश्वयू-
षाय तक्षति’ । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे ।

‘ब्रह्मचारिणमिच्छते’ । इच्छतीति प्राप्ते । ‘प्रतीपमन्य ऊर्मि-
र्युध्यति” । युध्यत इति प्राप्ते । ‘मधोःसृष्टा इवासते’ । मधुन

इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । ‘अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः’ । वि-

यूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । ‘श्वोऽग्नीना-

धास्यमानेन’ । लुटोविषये लट् । ‘तमसोगात्रदुक्षत्’ । अ-

धुक्षदिति प्राप्ते । ‘मितवयञ्च सूरयः’ । मितवयमिति प्राप्ते ।

स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथा च

तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अशिवंषये अच् ।

अवग्रहे(३५)विशेषः । यङो यश्च्चादारभ्य लिङ्ग्राशिष्यङिति

उकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

लिङ्ग्राशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ।

(३४) उपत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यनङ्गत्वात् न गुणः सिबन्तस्य शपि लघूपध

गुणः प्राप्तोऽपि बाङ्गलकान्न भवतीति बोध्यम् । समो ।

(३५) कर्मण्यणि अचि च कृते रूपभेदाभावेऽपि अवग्रहोविग्रहस्तस्य भेदः

कर्मण्यणि कृते उपपदसमासः अचि तु अन्नस्याद् इति कर्म-

पञ्चेति भेद इतितत्कृतः स्वरविशेषः ।

आशीलिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वचउम् (११७४०) ।
'मन्त्रं वोचेमाग्नये' । दृशेरग्वक्तव्यः * । 'पितरञ्च दृशेयन्मा-
तरञ्च' । अङि तु ऋदृशोऽङीति (७१०४४०) गुणः स्यात् ।

छन्दस्यभयथा । ३ । ४ । ११७ ।

धात्वधिकारे उक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः
स्यात् । 'वद्वन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातु-
कत्वाखिलोपः । विश्विखिरे । सार्वधातुकत्वात् शुः श्मा-
वश्च । ऊशुवोरिति (७६८४०) ।

आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २

। १७१ ।

आदन्ताहवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ सप्तौ च लिङ्गत् ।
प्रपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जगिर्युवा । 'जग्नि-
वृत्तममितयम्' । जग्निः । लिङ्गद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्युता-
मिति (७६७४०) गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बज्रत्वं छन्दसि (७५२१४०)
इत्युत्त्वम् । ततुरिः (३६) । जगुरिः ।

तुमर्थे (३७) सेसेनऽसेन्क्सेनसेनध्यै अध्ये न्क-
ध्यकध्यैन्शध्यै गध्यैन्तवैतवङ्तवेनः । ३ । ४ । ६ ।

(३६) स्रवे आदिति सुखसुखार्थोदकारो न तु तकारस्तेन तात्परत्वाभावा-
द्दीर्घादपि किकिनावित्याशयेनाह ततुरिरिति ।

(३७) तुमनोऽर्थस्तुमर्थो भाव एव अव्ययकतोभावे इत्युक्तेः स च साध्य-
रूपः प्रकत्यर्थे तुमादय इति प्राशुक्तेः ।

से । 'वक्षे रायः' । सेन् । तावामेषे । असे । 'शरदोजीवसे
 धाः' । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । 'गवामिव
 श्रियसे' । अध्ये अध्येन् । 'जठरम्पृणध्ये' । पक्षे आद्युदात्तः ।
 कध्ये कध्येन् । आङ्गवध्ये । पक्षे नित्स्वरः । शध्ये ।
 'राधसः सह मादयध्ये' । शध्येन् । 'वायवे पिवध्ये' (३८) ।
 तवे । दातवाङ्गिति । तवेङ् । स्तूतवे । तवेन् । कर्त्तवे ।

प्रयैरोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० ।

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुम् अव्यथितुमित्यर्थः ।

दृशे विख्ये च (३९) । ३ । ४ । ११ ।

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

शक्ति णमलकमलौ । ३ । ४ । १२ ।

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । 'विभागं नाशकत्' । 'अप-
 लुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ।

ईश्वरो 'विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' (४०) । विचरितुं
 विलेखितुमित्यर्थः ।

(३८) पिवध्ये इत्यत्र यक्प्रसङ्गे शप् पिबादेशश्च बाङ्गलकात् ।

(३९) एतौ दृशेर्विपूर्वात् स्वातेश्च तुमर्थे केप्रत्ययान्ततया निपातितौ ।

(४०) ज्ञातोऽनुक्तानः (२०४४०) इत्यव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुकि लुप्तत्वादसन्तत्वेऽपि
 न दीर्घः ।

कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ।

‘न स्नेच्छितवै’ । ‘अवगाहे’ । दिदृक्षेण्यः । “सूर्यस्य कर्तव्यम्” ।

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

‘रिपुणा नावचक्षे’ अवख्यातव्यमित्यर्थः ।

भावलक्षणो स्थेण्ठञ्ज्वदिचरिज्जतमिजनिभ्य
स्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

‘आसंख्यातोः (४१) सीदन्ति’ । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः ।
उदेताः । अपकर्तोः । प्रविदतोः । प्रचरितोः । होतोः ।
आतमितोः । ‘काममाविजनितोः सम्भवामः’ ।

सृपिटदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षणे इत्येव । ‘पुरा क्रूरस्य विरूपो विरश्मिन्’ । ‘पुरा
जरितभ्य आभृतः’ ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाऽजसौ (४२) । ४ । १ । ३१ ।

रात्रिशब्दान्ङीप् स्यात् अजस्विषये क्न्दसि । ‘रात्री

(४१) संख्यादीनामवधित्वेन भावलक्षणत्वम् ।

(४२) न जसिः अजसिरिकार उच्चारणार्थः ।

स्य व्यदायती' । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्प्रत्ययान्तः ।

नित्यञ्छन्दसि । ४ । १ । ४६ ।

बह्नादिभ्यञ्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । 'बह्नीषु हित्वा' ।
नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ?

भुवश्च । ४ । १ । ४७ ।

ङीष् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति (३७८)
डु प्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः (४३) । उवङादेशस्तु
सौतः । सुङ्गलाञ्छन्दसि लिङ्ग * (४४) । ङीषोलित्वमानुक्
चागमः । लित्स्वरः । 'रथीरभून्मङ्गलानी' ।

दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५६ ।

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्प्रविधीयते । 'असुरी वै दीर्घ-
जिह्वी देवानां यज्ञवाट्' ।

कद्रुकमण्डलवोञ्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ।

ऊङ् स्यात् । 'कद्रूश्च वै कमण्डलूः' । गुग्गुलुमधुजतुपतया-
लूनामिति वक्तव्यम् * । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ।
अव्ययात्तत्रप् (५५७४) । आविध्यस्योपसंख्यानञ्छन्दसि * ।
'आविध्यो वर्द्धते' ।

(४३) वीतोऽणपचनान् (२२६४) इत्यत उकारान्तस्यैवानुवर्त्तनादित्यर्थः ।

(४४) इन्द्रवरुणेति (२३१४) सूत्रस्य वार्त्तिकमिदमतस्तत्सूत्रान्ङीष् आनुक्
चानुवर्त्तते इत्याशयेनाहानुक् चागमइति ।

कृन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षाभ्यः । ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ।

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ।

ठञ् स्यात् कृन्दसि । वासन्तिकम् ।

हैमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ।

कृन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभागउत्तरार्थः ।

शौनकादि (४५) व्यञ्छकृन्दसि । ४ । ३ । १०ई ।

गिनिः प्रोक्ते । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौ-
नकिनः । वाजसनेयिनः । कृन्दसि किम् शौनकीया शिक्षा ।

द्वाचञ्छकृन्दसि । ४ । ३ । १५० ।

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं वर्द्धिः । “यस्य पर्शमयी
जृहः”

नोत्वद्द्विवित्वात् । ४ । ३ । १५१ ।

उत्त्वान् उकारवान् । मौञ्चं शिक्यम् । वर्द्धं चर्म तस्य विकारो
वाङ्गी रज्जुः । वैल्पो यूपः । सभाया यः (६२४४०) ।

ढञ्छकृन्दसि । ४ । ४ । १०ई ।

सभेयो युवा ।

भवे कृन्दसि । ४ । ४ । ११० ।

(३५) एतत्पुस्तकपूर्वार्धे ५८१ पृष्ठे शौनकादिगणो द्रष्टव्यः ।

सप्तम्यन्ताङ्गवार्थे यत् ।। “मेध्याय च नमः विद्युत्वाय च” । यथा-
यद्यं श्रैषिकाणामणादीनाञ्च षादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे
तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनाञ्छब्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा ।
सुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौञ्जवतः । “सोमस्येव
मौञ्जवतस्य भक्षः” । आचतुर्थसमाप्तेऽच्छब्दोऽधिकारः ।

पाथोनदोभ्यां डरण् । ४ । ४ । १११ ।

“तमुत्वा पाथ्यो वृषा” । “चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथ-
सि भवः पाथ्यः । नद्याम्भवो नाद्यः ।

वेशन्तहिमवङ्गरामण् । ४ । ४ । ११२ ।

भवे । “वेशन्तीभ्यः स्वाहा” । “हैमवतीभ्यः स्वाहा” ।

स्रोतसो विभाषा डन्ड्यौ । ४ । ४ । ११३ ।

पक्षे यत् । डन्ड्योस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः-
स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुताद्यत् । ४ । ४ । ११४ ।

अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । “यो नः सनुत्यः उत-
वा जिघत्सुः” । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः (७३६३४०) ।
सगर्भादयस्त्वयोऽपि कर्म्मधारयाः समानस्य क्त्वंसीति
(४७२४०) सः । ततोभवार्थे यत् ।

तुग्राह्वन् । ४ । ४ । ११५ ।

भवेत्स्ये । पक्षे यदपि । ‘आवः समं दृषमं तुग्रयास्विति बह्वृ-
चाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु
तुग्रशब्दइति वृत्तिः ।

अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ।

घञौ च । ४ । ४ । ११७ ।

चाद्यत् । अग्रेभवोऽग्रः-अग्रियः-अग्रीयः ।

समुद्राभ्राद्वः । ४ । ४ । ११८ ।

‘समुद्रिया अश्वरसो मनोषिणम्’ । ‘नानदतोऽभिय-
स्येश ! घोषाः’ ।

वर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ।

प्राग्घिताद्यदित्येव (६२० पृ०) । ‘वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु’ ।

दूतस्य भागकर्मणो । ४ । ४ । १२० ।

भागोऽंशः । दूत्यम् ।

रक्षोयातूनां हननी (४६) । ४ । ४ । १२१ ।

‘या ते अग्ने ! रक्षस्या तनूः’ ।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ।

(४६) हन्यतेऽनयेति व्यत्यक्त्या करणेल्युट् । हननकरणमर्थः यातूनामिति व-
ज्रवचननिर्देशात् यत्प्रत्ययेन बहूनां रक्षसां हननप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनाम्प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् ।
हविष्यम् ।

असुरस्य खम् । ४ । ४ । १२३ ।

“असुर्यन्देवेभिर्धायि विश्वम्” ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ।

आसुरी माया ।

तद्धानासामुपोधानो मन्त्रद्वितीष्टकासु लुक्

च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्या । कृतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ।

“आश्विनीरुपदधाति” ।

वयस्यासु मूर्ध्नी मतुप् । ४ । ४ । १२७ ।

तद्धानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य
पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुवन्तो यो मूर्ध्निशब्दस्ततो मतुष्मयात्
प्रथमस्य मत्रोर्लुक् च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयाश्विष्टकासु ।
यस्मिन् मन्त्रे मूर्ध्ववयः शब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । “मूर्ध्वन्वतीरुप”
“दधातीति प्रयोगः ।

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ।

नभोऽन्धः तदस्मिन्नस्तीति नभस्योमासः । ओजस्या तनूः ।

मधोर्ज च । ४ । ४ । १२६ ।

माधवः-मधव्यः ‡ ।

ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ।

ओजस्यमहः ओजसीनं वा ।

वेशोयशआदेभंगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ।

वेशोबलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । यशोभग्यः ।

ख च । ४ । ४ । १३२ ।

वेशोभगीनः । यशोभगीनः । योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनि-
रासार्थश्च ।

पूर्वैः कृतमिनियौ च । ४ । ४ । १३३ ।

“गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विकेभिः” । ‘एतेपथ्याः सरितः पूर्व्यासः’

अङ्गिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ।

“यस्येदमयं हविः” ।

सहस्रे सन्मितौ वः । ४ । ४ । १३५ ।

“सहस्त्रियासोऽपान्मोर्म्भयः” । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ।

मतौ च । ४ । ४ । १३६ ।

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्त्रियः ।

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ।

सोमो (४७) ब्राह्मणः यन्मार्ह इत्यर्थः ।

मये च । ४ । ४ । १३८ ।

सोमशब्दाद्यः स्थान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममय(४) मित्यर्थः ।

मधोः । ४ । ४ । १३९ ।

मधुशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात् । मधत्र्यः मधुमय इत्यर्थः ।

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ।

चान्मयडर्थे यत् । वसत्र्यः । अक्षरसमूहे कृन्दसउपसंख्या नम्* । कृन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः । “आश्चावयेति चतुरक्षरम् अस्तु औपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरकृन्दस्यः” ।

नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ।

स्वार्थे । “ नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा” ।

(४७) लोके शरादिषु पाठेन(५६६४०)मयट् । सोमइव सोम्यइति तु स्वार्थे यति बोध्यम् ।

(४८) आगतविकारावयवप्रकृताः मयडर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थः सौम्येति वृद्धिं पाठन् स्वार्थे व्यजेति बोध्यम् ।

सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ।

स्वार्थे । “सविता न सुवतु सर्व्वतातिस्” । “प्रदक्षिणि देव-
तातिर्हराणः” ।

शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ।

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः ।
“याभिः शन्ताती भरथोददाशुषे” । “अथो अरिष्टतातये” (४६)

भावे च । ४ । ४ । १४४ ।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छ न्दसि । शिवस्य भावः शिव-
तातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः * ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

तदस्य परिमाणमिति (६३६८) वर्ग इति (६४०८) च । “सप्त
साप्तानि असृजत्” । सप्त वर्गानित्यर्थः । शन्शतोर्डिनिच्छन्द-
सि * । तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः
त्रिंशिनोमासाः । विंशतेश्चेति वाच्यम्* । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(४६) भाषायां शन्तातिप्रभृतीनां प्रयोगोनाख्येव अतएव वीरचरिते अरि-
ष्टतातिमित्यस्य सिद्धयेऽस्माभिरन्यामेव गतिमुररीक्षत्य व्याख्यातम्
तत्र मत्कृततदोयव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

शुभ्रदस्मदोः सादृश्ये वतुर्वाच्यः * । “त्वावतः (५०) पुरुष-
वसोः” । त्वावानन्यः । “यज्ञं विप्रस्य भावतः” । दण्डादिभ्यो
यत् (६४१४०) ।

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ।

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । “सादन्यम्
विदध्यम्” ।

वत्सारान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इदत्सरीयः (५१) ।

सम्परिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ६२ ।

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः-परिव-
त्सरीयः ।

छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ।

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । “भाग ऋत्वियः” ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्वार्थे वतिः
स्यात् । यदुदितः । निवतः । उन्नतान्निगतानित्यर्थः ।

थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

(५०) त्वमिवेति त्वावान् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (५६८४०) त्वादेशे आ
सवेनाब्जः (१८४४०) इत्याप्तम् ।

(५१) इदादयः वष्टिर्वत्सरा वराहसंहितायां परिगणितास्ते च तत्रैव
द्रष्टव्याः ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटः थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम्-
पञ्चमम् ।

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

५ । २ । ८६ ।

पर्यवस्थाता शतुः । “अपत्यं परिपन्थिनम् विदन्” । “मा त्वा
परिपरिणौ विदम्” ।

बहुलञ्कृन्दसि । ५ । २ । १२२ ।

मत्वर्थे विनिः स्यात् । “अग्निस्ते ओजस्वी” । कृन्दोविन्प्रकरणे
ओङ्गामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्* ।
इति दीर्घः । “मंहिष्ठमुभयाविनम्” । “शुनमोङ्गाव्यचक्षत” ।
कृन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ* । ई । “रथीरभूत्” । “सुमङ्ग
लीरियं बधूः” । “मघवानमीमहे” ।

तयोर्दाहिर्लौ च कृन्दसि । ५ । ३ । २० ।

इदन्तदोर्थासंख्यं स्तः । “इदा हि व उपस्तुतिम्” । तर्हि ।

था हेतौ च कृन्दसि । ५ । ३ । २६ ।

किमस्या स्याद्धेतौ प्रकारे च । “कथा ग्रामं न पृच्छसि” ।
“कथा दाशेम” ।

पञ्च पञ्चा च कृन्दसि । ५ । ३ । ३३ ।

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । “पञ्च हि सः” । “नो ते पञ्चा” ।

तुञ्कृन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

तजन्तास्तृन्ताञ्च इष्ठनीयसुनौ स्तः । “आसुतिं करिष्ठः”
 “दोहीयसी धेनुः”

प्रत्नपूर्वविश्वे मात् यात् छन्दसि । ५ । ३ । १११।
 इवार्थे । “तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमया” ।

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ।

किमेत्तिङव्ययघादित्येव । चादासु । “प्रतरं नय प्रतराम्” ।

वृकज्येष्ठ।भ्यान्तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५
 । ४ । ४१ ।

स्वार्थे । “यो नो दूरे वो वृकतिः” । “ज्येष्ठतातिं वर्हिषदम्” ।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ।

तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तः । “ब्रह्मसामं भवति” ।
 “देवच्छन्दसानि” ।

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ।

“बहुप्रजा निष्कर्तिमाविवेश” ।

छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ ।

दन्तस्य दत्त स्याद्बहुव्रीहौ । “उभयतोदतः प्रति गृह्णाति” ।

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ।

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । ऋता माता यस्य ऋतमाता ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे(५६८) । छन्दसि वेति वक्तव्यम् * । “यो जागार”
‘दाति प्रियाणि’ ।

तुजादोनान्दीर्घाऽभ्यासस्य । ई । १ । ७ ।

तुजादिराकृतिगणः । “प्रभरा तूतुजानः” । “सूर्ये मामहा-
नम्” । “दाधारयः पृथिवीम्” । “स तूताव” ।

बज्जलञ्छन्दसि । ई । १ । ३४ ।

ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । “इन्द्रमाज्जवे कृतये” । ऋचि तेरुत्तर
पदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋक्शब्दे परे तेः सम्प्रसारण-
मुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । त्वचं सूक्तम् । छन्दसि
किम् ? तृचानि । रयेर्मातौ बज्जलम् । रेवान् । “रयि-
मान् पुष्टिर्वहनः” ।

चायः की । ई । १ । ३५ ।

“नाम्यश्चिर्न च निचिक्युरन्यम्” । लिङ्यसि रूपम् । बज्जल-
ग्रहणानुवृत्तेर्नेह । “अग्निं ज्योतिर्निचाय्य” ।

अपस्पृधेथामानृचुरानृज्जश्च्युपेतित्याजश्चा-
ताश्चितमाशीराशोर्त्ताः । ई । १ । ३६ ।

एते छन्दसि निपात्यन्ते । “इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्” ।
“अर्कमावृचुः” । “वसुन्यावृज्जः” । अर्चैरर्हैश्च लिङ्यसि । चिच्यु-
पे । च्युङो लिटि थासि । “यस्तित्यान” । त्यजेर्णलि “आतास्त-

इन्द्रसोमाः” । “श्रिता नो ग्रहाः” । श्रीज पाके निष्ठायाम् ।
 “माश्रीरं दुदुह” । “मध्यत आशीर्त्तः” । श्रीज एव क्विपि
 निष्ठायाम् ।

खिदेऽकृन्दसि । ई । १ । ५२ ।

खिद दैन्ये । अख्यैचआत् स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ।

शीर्षेऽकृन्दसि । ई । १ । ई० ।

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । “शीर्णो जगतः” ।

वा कृन्दसि । ई । १ । १०ई ।

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसर्वर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही
 वाराह्यौ । “मानुषीरीलते विशः” । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं (५२)
 वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीञ्च श-
 म्यञ्च । सूय्यं सूमिं च । सम्प्रसारणाच्चेति (१४८४०) पूर्व-
 रूपमपि वा । इज्यमानः यज्यमानः ।

शेऽकृन्दसि वज्जलम् । ई । १ । ७० ।

लोपः स्यात् । “या ते गात्राणाम्” । “ता पिण्डानम् । एम-
 न्नादिषु कृन्दसि पररूपं वक्तव्यम्” * । “अपां त्वेमन्” ।
 “अपां त्वोद्धन्” ।

भय्यप्रवय्ये च कृन्दसि । ई । १ । ८३ ।

त्रिभेत्यस्यादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपा-
तनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् ।
हृदय्या उपसंख्यानम् * । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे
छन्दसि (उ४६७४०) यत् ।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ई । १ । ११५ ।

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकार
यकारेऽति । “उपप्रयन्तो अध्वरम्” । “सुजाते अश्वसूदते ।
अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति” । अव्यपरे किम् ?
“त्रेऽवदन् । तेऽयजन्” ।

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।

ई । १ । ११६ ।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । “वसुभिर्नो अव्यात्” । “मित-
महो अवद्यात्” । “मा शिवासो अवक्रमुः” । “ते नो अव्रताः” ।
“शतधारो अयं मणिः” । “ते नो अवन्तु” । “कुशिकासो अव-
स्यवः ।” यद्यपि बहुचैः “तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात्”
“तेऽरुणेभिः” इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुल्य-
कात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिकएवायमर्थः ।

यजुष्युरः । ई । १ । ११७ ।

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । “उरो अन्तरिक्षम्” ।
यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपोजुषाणोदृषाणोवर्षिष्ठेअम्बे-अम्बाले-अम्बि-
केपूर्वे । ई । १ । ११८ ।

यजुषि अति प्रकृत्या । “आपो अस्मान्मातरः” । “जुषाणो अग्नि
राज्यस्य” । “दृषाणो अंशुभ्याम्” । “वर्षिष्ठे अधिनाके” ।
“अम्बे अम्बाले अम्बिके” । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति
(११७४०) ह्रस्वो न ।

अङ्ग इत्यादौ च । ई । १ । ११९ ।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या
यजुषि । “प्राणो अङ्गे अङ्गेअदीव्यत्” । “अङ्गे अङ्गे
अशोचिषम्” ।

अनुदात्ते च कुधपरे । ई । १ । १२० ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । “अयं
सोअग्निः” । “अयं सो अध्वरः” । अनुदात्ते किम् ? “अश्वो-
ऽग्रे रुद्रे” । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् ? “सोऽय-
मग्निमन्तः” ।

अवपथासि च । ई । १ । १२१ ।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या ।
“तीरुद्रेभ्यो अवपथाः” । वपेस्थ्यासि लङि तिङ्ङितिङ् (७६१२४०)
इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? “यदुद्रेभ्योऽवपथाः ।”
निपातैर्यञ्चेति (७६१२४०) निघातो न ।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ई । १ । १२२ ।

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । “अन्न आ

अपः” । “गभीर आ उग्रयुते” । ईषाअचादीनाञ्छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * । “ईषा अचो हिरण्ययः” । ‘ज्याङ्ग-यम्” । “पूषा अविः” ।

स्यञ्छन्दसि बज्जलम् । ई । १ । १३३ ।

स्यद्वत्यस्य सोल्लोपः स्याद्वलि । “एष स्य भानुः” ।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ३ । १ । १५१ ।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । “हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः” । सुचन्द्रस्य ।

पितरामातरा च छन्दसि । ई । ३ । ३३ ।

द्वन्द्वे निपातः । “आ मा गन्तां पितरामातरा च” । चाद्वीपरीत मपि । “न मातरापितरा नूचि दिष्टौ” । समानस्य छन्दस्यमूर्ध्वं प्रभृत्युदकेषु (११२ पृ०) । समानस्य सः स्यान्मूर्ध्वादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भः । छन्दसि स्त्रियां बज्जलम् * । विष्वग्देवयोरद्रा-देशः । (१७६ पृ०) “विश्वाची च घृताची च” । “देवद्रीची-न्दयत देवयन्तः” । “सा कद्रुची” ।

सध मादस्ययोश्छन्दसि । ई । ३ । ६६ ।

सधस्य सधादेशः स्यात् । “इन्द्र त्वास्मिन् सध मादे” । “सोमःसध स्यत्” ।

पथि च छन्दसि । ई । ३ । १०८ ।

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः क्व का च । क्वपथः । कापथः । कुपथः ।

साढैः साढा साढेति निगमे । ई । ३ । ११३ ।

सहेः क्ताप्रत्यये आद्यं द्वयं तृणि तृतीयं निपात्यते । ‘मरुद्धि
रूपः प्रतनासु साढैः’ । अचोर्न्मध्यस्थस्य डस्य लः ढस्य ल्हस्य
प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि
‘द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्प्रदाते स डकारो लकारः ।
ल्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त’ इति ।

कृन्दसि च । ई । ३ । १२ई

अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ई ।

३ । १३१ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वभावती । सोमाभावती । ‘इन्द्रियवान्मदि-
न्तमः’ । ‘विश्वकर्मेणा विश्वदेव्यावता’ ।

आषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ई । ३ । १३२ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । ‘यदेषधीभ्यः’ । ‘अदधा आषधीषु’ ।

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुलोऋष्याणाम् । ई । ३ । १३३ ।

दीर्घः स्यात् । ‘आ तू न इन्द्र’ । ‘नू नर्त्तः’ । ‘उत वा षा स्य
जातत्’ । ‘मक्षू गोमन्तमीमहे’ । ‘भरता जातवेदसम्’ । तडि-
ति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । ‘शृणोत ग्रावा-
णः’ । ‘कूमनाः’ । ‘अत्रा ते भद्रा’ ‘यत्रा नश्चक्रा’ ।
‘उरुष्याणः’ ।

इकः सुञि । ई । ३ । १३४ ।

ऋचि दीर्घ इत्येव । “अभीषु णः सखीनाम्” । सुञ्
इति । (उ५३७८०)षः । नञ् धातुस्योरुषुभ्य इति(उ५३८८०)णः ।

इचोऽतस्तिङः । ई । ३ । १३५ ।

मन्वे दीर्घः । “विद्वाहि” । “चक्रा जरसम्” ।

निपातस्य च । ई । ३ । १३६ ।

“एवाहि ते” ।

कृन्दस्यभयथा । ई । ४ । ५ ।

नामि दीर्घो वा । “धाता तिसृणामिति” वहुचाः । तैत्तिरी-
यास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

वा षपूर्वस्य निगमे । ई । ४ । ६ ।

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
ऋभुक्षणम् । निगमे किम् ? तच्चा । ऋभुक्षाणम् । तच्चाणौ ।

जनिता मन्वे । ई । ४ । ५३ ।

इडादौ ऋचि णिलोपो निपात्यते । “यो नः पिता जनिता” ।

शमिता यज्ञे । ई । ४ । ५४ ।

शमयितेत्यर्थः ।

युल्लवोर्दीर्घश्चकृन्दसि । ई । ४ । ५८ ।

ल्यपीत्यनुवर्त्तते । वियूय । विज्ञूय । कृन्दसीति किम् ? आयुत्य
आज्ञुत्य । आडजादीनाम् (उ२७८०) ।

कृन्दस्यऽपि दृश्यते । ई । ४ । ७३ ।

अनजाहीनामित्यर्थः । आनट्(५३) । आवः । न माङ्-
योगे (उ३० पृ०) ।

बङ्गलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ई । ४ । ७५ ।

‘जनिष्ठा उग्रः सहसेतुराप’ । ‘मा वः क्षेत्रे परवीजान्यवाप्सुः’ ।

दूरयोरे । ई । ४ । ७६ ।

‘प्रथमं गर्भं दध्रे आपः’ । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो-
लोपः । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं सूत्रे
द्विवचनान्तन्निर्दिष्टम् दूरयोरिति ।

कृन्दस्युभयथा । ई । ४ । ८६ ।

भूसुधियोऽर्थ्यं स्यादियङुवङौ च । ‘वनेषु चित्रं विश्वम्’ विभुवं
वा । ‘सुध्यो हव्यमग्नेः’ सुधियो वा । तन्वादीनां कृन्दसि
बङ्गलम् * । ‘तन्वं पुष्पेन’ तनुवं वा । तत्रम्बकम्-तियम्बकम् वा

तनिप्रत्योष्कृन्दसि । ई । ४ । ८८ ।

एतयोरुपधालोपः कृत्तिरिति प्रत्यये । ‘वित्तिरे कवयः’ ।

‘शकुनाद्व पत्तिम’ । भाषायां वितेनिरे । पेटिम ।

‘वसिभसोर्हलि च । ई । ४ । १०० ।

‘सग्धिश्च मे’ । ‘बन्धां(५४) ते हरीधानाः’ । ऊभल्भ्यो
हेर्धिः (उ१४६ पृ०)

(५३) आनडिति आवरिति नशिडजोर्लुङि अन्धे वसेत्यादिना(उ४८३ पृ०)

हेर्लुक् शुणञ्च

(५४) भसेर्लुङि ताम् लुः, परं नित्यञ्चाप्युपधालोपं बाधित्वा बाङ्गलकात्
प्राक् द्वित्वम् तत उपधालोपसलोपजश्वानि ।

अशृणुपृष्ठव्यञ्जन्दसि । ई । ४ । १०२ ।

“अधी हवम्” । “अणुधी गिरः” । “रायसूई” ।
“उरणस्कृधि” । “उपावधि” ।

वा कन्दसि । ३ । ४ । ८८ ।

हिरपिदा ।

अडितश्च । ई । ४ । १०३ ।

हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् शपः
लुरभ्यासदीर्घश्च । “अस्मि प्रयन्धि” । “युयोधिः जातवेदः” ।
यमेः शपोलृक् । यौतेः शपः लुः । अडितः किम् ? प्रणीहि ।

मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः । ई । ४ । १४१ ।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । “त्मना देवेषु” ।

विभाषज्जोञ्जन्दसि । ई । ४ । १६२ ।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयम् । “त्वं रजिष्ठ-
मनुनेषि” ऋजिष्ठं वा ।

ऋतव्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्यया ऋन्दसि

। ई । ४ । १७५ ।

ऋतौ भवं ऋतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम्-वास्त्वम् ।
मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । “मध्वोर्नः स-

न्त्वोषधी” । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटोमशब्दस्य लोपो-
निपात्यते । “हिरण्ययेन सविता रथेना” ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

शीङोरट् (७११४४०) ।

बङ्गलञ्छन्दसि । ७ । १ । ८ ।

रुडागमः स्यात् । लोपस्तत्रात्मनेपदेष्विति (७५१८४०) पक्षे
तलोपः । ‘धेनवो दुहते’ । लोपाभावे “घृतन्दुहते” । अट् अम-
स्य (५५) । अतोभिसर्गस् (६३४०) ।

बङ्गलञ्छन्दसि । ७ । १ । १० ।

“अग्निर्हैवेभिः” ।

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ।

स्वमोरट् न । “वार्त्तममितरम्” । छन्दसि किम् ? इतर-
त्काष्ठम् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् (७४६४४०)

क्त्वापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ।

यजमानम्परिधापयित्वा ।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेय।डाडयायाजालः

। ७ । १ । ३६ ।

“ऋजवः सन्तु पय्याः” । पय्यान इति प्राप्ते सुः । “परमे व्यो-
मन्” । व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धोती । मती । सु-
ष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णादीर्घः । “या
सुरया रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना” । यौ सुरयौ दिविस्पृ-
शावित्यादिप्राप्ते आ । “नताद्वाङ्मणम्” । नतमिति प्राप्ते
आत् । “न युष्मे राजबन्धवः” । “अस्मे इन्द्रा वृहस्पती” ।
युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरु-
णा धृष्णुनेति प्राप्ते या । “नाभा पृथिव्याः” । नाभाविति
प्राप्ते डा । “ता अनुष्योच्यावयतात्” (५६) । अनुष्ठानमनुष्ठा
व्यवस्थावदङ् आङो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् ।
“वसन्ता यजेत” वसन्ते इति प्राप्ते आल् । इयाडियाजी-
काराणामुपसंख्यानम् * । उर्विया । दार्विया । उरुणा
दारुणेति प्राप्ते इया । सुचेतिया । सुचेतिणेति प्राप्ते डि-
याच् । “हतिन्न शुष्कं सरसी शयानम्” डेरीकार इत्याङ् ।
तत्ताद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु
ङीपन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मय्यम् ।
आडयाजयारामुपसंख्यानम् * । “प्र बाहवा सिंस्तम्” । बा-
ङ्नेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङीतीति (१.६४०) गुणः । स्वप्नया ।

(५६) अनुष्ठया उ भोः व्यावयतात् पृथक्करोत्वित्यर्थः अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ्
आङः (टाइत्यस्य) स्थाने द्यादेशे टिलोपे अनुष्ठाइति सिद्धम् ।

स्वप्नेनेति प्राप्तौ अयाच् “स नः सिन्धुमिव नावया” । नावेति प्राप्तौ अयार् । रितुस्वरः (उ५६४४०) ।

अमोमश् । ७ । १ । ४० ।

मित्रादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिप्त्वात् सर्वादेशः । अस्तिसिचइति (उ२०४०) ईट् । “वधीं वत्वम्” । अवधिष मिति प्राप्तौ ।

लोपस्तआत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ।

हृन्दसि । “देवा अदुह्र” । अदुहतेति प्राप्तौ “दक्षिणतः श्ये” । श्येते इति प्राप्तौ । आत्मनेइति किम् ? “उत्सन्दुहन्ति” ।

ध्वमोध्वात् । ७ । १ । ४२ ।

“अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्” । वारयध्वमिति प्राप्तौ ।

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । “यजध्वैनं प्रियमेधाः” । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रमादिकी ।

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ।

लोपो मध्यमपुरुषवज्जवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । “गात्रमस्य नूनं कणुतात्” । कणुतेति प्राप्तौ । “सूर्य्यश्चक्षुर्गमयतात्” । गमयतेति प्राप्तौ ।

तप्तनप्तनयनाञ्च । ७ । १ । ४५ ।

तस्येत्येव । “शृणोत ग्रावाणः” । शृणुतेति प्राप्ते तप् । मुनो
तन “पचतन ब्रह्मवाहसे” । “दधातन द्रविणञ्चितमस्मै” ।
तनप् । “मरुतस्तज्जुष्टनः” । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन
परस्मैपदम् स्तुञ्च । “विश्वे-देवासो मरुतो यतिष्ठन” । यत्-
संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तोस्तस्य
यनादेशः ।

इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ।

मसोत्यविभक्तिको निर्देशः । इकारउच्चारणार्थः । मस्रुत्य-
यमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस्रुगागमः स्या-
दिति यावत् । “नमोभरन्त इमसि” । “त्वमस्माकन्तव
स्मसि” । इमाइति स्म इति च प्राप्ते ।

क्वो यक् । ७ । १ । ४७ ।

‘दिवं सुपर्णो गत्वाय’ ।

इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ।

क्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । “इष्टीनं देवान्” ।
इष्ट्वा इति प्राप्ते ।

स्नात्वग्रादयञ्च । ७ । १ । ४९ ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते ।

“स्विन्नः स्वात्वी मलादिव” । “पीत्वी सोमस्य वारधे” ।
स्वात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

आज्जमेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्रा-
ह्मणासः ।

श्रीग्रामण्योऽकृन्दसि । ७ । १ । ५१ ।

ग्रामो रुट् । “श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्” । “सूत
ग्रामणीनाम्” ।

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ।

“विद्याहि त्वा गोपितं शूरगोनाम्” । पदान्ते किम् ? “गवां
शता षष्ठ्यामेषु” । पादान्तेऽपि क्वचिन्न कृन्दसि सर्वेषां
वैकल्पिकत्वात् । “विराजं गोपितं गवाम्” ।

कृन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ।

अस्यग्रादीनामनङ् । “इन्द्रो दधीचोऽस्यभिः” ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ।

अस्यग्रादीनामित्येव । “अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्याम्” ।

टक् स्ववस्त्वा तवसाऽकृन्दसि । ७ । १ । ८३ ।

एषां नुम् स्यात् सौ । “कीदृङ्ङिन्द्रः” स्ववान् । स्वतावान् ।
उदोऽप्यपूर्वस्य (७।२.६४०) ।

बज्जलञ्कन्दसि (पू७) । ७ । १ । १०३ ।

तत्पुत्रिः ।

हृ ह्वरेऽखन्दसि । ७ । २ । ३१ ।

हरेर्निष्ठायां तु आदेशः स्यात् । “अक्षुतमसि हविर्धानम्” ।

अपरिह्वताश्च । ७ । २ । ३२ ।

पूर्वैण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । “अपरिहृताः
समयामराजम्” ।

सोमे ह्वरितः । ७ । २ । ३३ ।

इयङ्गुणौ निपत्यते । "मानःसोमो ह्वरितः" ।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता वि
शस्तृशंस्तृशास्तृतकृततरूढवरूढवरूढवरूढवीरु-
ज्वलिति क्षरिति वसित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ।

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्तम्भु स्तम्भु एषामुद्दिता-
न्निष्ठायाभिष्टप्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते । “युवं शचीभि-
र्ग्रसिताममुञ्चतम्” । “विष्कभिते अजरे” । “येन स्व
स्तभितम्” । “सत्येनोत्तमिता भूमिः” । स्तभितेत्येव सिद्धे
उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते
याचने कस गतौ आभ्यां क्तस्येडभावः । “चत्ता इतश्चत्तामतः” ।

(५७) ऋतोऽनोऽप्यपूर्वस्यापि वेदे ब्रह्ममुत्त्वम् ।

“त्रिधा हस्यावमश्विना विकस्यम्” । “उत्तानाया हृदयं यद्विकस्यम्” । निपातनबद्धत्वापेक्षं सूत्रे बद्धवचनं विकस्यता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । “एकस्वष्टुरश्वस्याविशस्यता” । “ग्राव ग्राभ उत शंस्त” । “प्रशास्त्य पोता” । तरतेर्हृङ्ष्टञोश्च तृचि उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । “तरुतारं रथानाम्” तरुता-रम्-वरुतारम्-वरुतारम् । ‘वरुतीभिः सुशरणी नो अस्तु’ । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतशब्दोहि निपातितः ततो ङीपोगतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्थ्यः शप इकारादेशो निपात्येते । ज्वल दीप्तौ क्षर संचलने टुवम उङ्गिरणे अम गत्यादिषु । इह हरितीत्यस्यानन्तरं क्षमिती-त्यपि केचित् पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्वोधः । भाषायान्तु ग्रस्तस्त्वस्तब्धोत्तब्धचितितविकसिताः । विशसिता शंसिता शासिता । तरीता-तरिता । वरीता-वरिता । उज्ज्व-लति । क्षरति पाठान्तरे । क्षमति । वमति अमति ।

वभूयाऽततन्य जगृभ्य ववर्येति निगमे । ७।२।ई४।

“विद्भातमुत्वं यत आबभूथ” । “येनान्तरिक्षमुर्वीततन्य” । “जगृभ्या ते दक्षिणमिन्द्रहस्ताम्” । “त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्य” । भाषायां तु । वभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ।

सनिंससनिवांसम् । ७।२।ई६।

सनिमित्येतत्पूर्वात् सनतेः सनोतेर्वा क्सोरिट् । एत्वा भ्यासलोपाभावश्च निपात्येते । पावकादीनाञ्छन्दसि प्र-

त्ययस्थात् कादित्वन्नेति वाच्यम्* । “हिरण्यवर्णाः शुचय
पावकाः” (५८) ।

घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ।

“दधद्रत्नानि दाशुषे” । “सोमोददङ्गन्वर्णाय” । “यद्गनि-
रग्नये ददात्” ।

मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ।

शिति ह्रस्वः । “प्र-मिणन्ति व्रतानि” । लोके प्र-मीणाति ।
अस्तिमिचोऽष्टक्ते (७२०४०) ।

वज्रलञ्छन्दसि । ७ । ३ । ८७ ।

“सर्वमा(५६)इदम्” । ह्रस्वस्य गुणः(१०८४०) । जसि च(१०८४०) ।
जसादिषु छन्दसि वावचनम्प्राङ्णौ चङुप्रधायाः* । “अथा
शतक्रत्वो यूयम्” । शतक्रतवः । “पश्वे नृभ्यो यथागमे” ।
पशवे । नाभ्यस्तस्याचीति (७१११४०) निषेधे वज्रलञ्छन्दसीति
वक्तव्यम् । जजोपत् ।

नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ।

छन्दसि विषये चङुप्रधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् ॥ अवी-
वृधत् ।

न छन्दस्यप्लवस्य । ७ । ४ । ३५ ।

(५८) लोके तु प्रत्ययस्थकात् पूर्वसाकारस्येत्वं (२११४० सू०) तेन पाविका-
इत्येव ।

(५६) इदं सर्वम् आः आमोदित्यर्थः अस्तेर्लोडि ईडभावे रूपमिद्विः ।

पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्त्वदीर्घा न । मित्रयुः । क्वा-
च्छन्दसीति (उ४८८८०) उः । अपुत्रस्य किम् ? “पुत्रीयन्तः सुदा-
नवः” अपुत्रादीनामिति वाच्यम् । “जनीयन्तोऽन्वग्रवः” ।
जनमिच्छन्त इत्यर्थः ।

दुरस्यर्द्रं विणस्युर्दृषण्यति रिषण्यति । ७ । ४ ।

३६ ।

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायान्तु उपत्ययाभावात् दुष्टी-
यति । द्रविणीयति । दृषीयति रिषीयति ।

अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ।

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । “अश्वायन्तो मघ-
वन्” । “मा त्वा वृका अघायवः” । न च्छन्दसीति (उ५२३८०)
निषेधो न ईत्त्वमात्रस्य, किन्तु दीर्घस्थापीति । तत्रेदमेव सूत्रं
ज्ञापकम् ।

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ।

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । “देवायन्तो
यजमानाः” । “सुम्नायान्तो हवामहे” । इह यजुःशब्दो न
मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे
यजुर्वेदस्ये भवति । किञ्च । ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो
यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ? “देवाञ्जिगाति
सुम्नयुः” । ब्रह्मचानामप्यस्ति कठशाखा ततोभवति प्रत्युदाह-
रणमिति हरदत्तः ।

कव्यध्वरघृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३६ ।

“सपूर्वया निविदा कव्यतायोः” । “अध्वर्युं वा मधुपाणिम्” ।
दमयन्तं घृतन्युम् । दधातेर्हिः (उ३६०ष्ट०) जहातेश्च क्ति (उ४६४ष्ट०) ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ।

हित्वा शरीरम् हीत्वा वा ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७

। ४ । ४५ ।

सु-वसु-नेम-एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वन्निपात्यते । “गर्भं
माता सुधितं रक्षणामु” । “वसुधितमग्नौ” । “नेमधिता न
पैास्या” । क्तिन्यपि दृश्यते । “उत श्वेतं वसुधितिन्निरेके” । “धिष्व
वज्रं दन्तिण इन्द्र हस्ते” । धत्स्वेति प्राप्ते । “सुरेता रेतो
धिषीय” । आशीर्लिङ् इट् इटोऽम् धासीयेति प्राप्ते ।
अपो भि (१६२ष्ट०) । मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । “माङ्घ्रिः
शरङ्घ्रिः” । स्ववःस्वतवसोरुपसञ्चयेयते । स्ववङ्घ्रिः । अवतेर-
सुन् । शोभनमवोयेपान्ते स्ववससौः । तु इति सौत्वोधातु-
स्तस्मादसुन् । स्वन्तवो येपान्तेः । स्वतवङ्घ्रिः । “समुपङ्घ्निरजा-
यथाः” । मिथुनेऽसिः (उ४२०ष्ट०) । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्ययइति
हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उपः किदिति (उ४२०ष्ट०) प्रा-
ग्वशाख्यातम् । न कवतेर्यङि (उ२ ६ष्ट०) ।

कृपेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ।

यङि अभ्यासस्य चुत्वन् । करीकष्यते ।

दाधत्तिर्द्विर्त्तिर्द्विर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽ-
पनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदङ्गरिभ्रह्वि-
ध्वतोदविद्युतत्तरित्ततःसरीसृपतंवरीवृजन्मृज्या-
गनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयः धृङोधारयतेर्षी । भवते
र्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणोलभ्यते । तिजेर्य
ङ्लुगन्तान्तङ् । इयर्त्तेर्लटि हलादिशेषापवादेन रेफस्य लत्वम्,
इच्चाभावश्च निपात्यते । “अलर्षि युध्मं खजकृत् पुरन्दर” ।।
सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । “अलर्त्ति दत्त उत” । फणतेराङ्-
पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य निगागमो निपात्यते ।
“अन्वापनीफणत्” । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्या-
सस्य निक् । धातुसकारस्य घत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्या-
सस्य चुत्वाभावः । करिक्रत् । क्रन्देलुङि ह्येरङ् द्विचनमभ्या-
सस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । “कनिक्रदज्जनुषम्” । अक्रन्दी-
दित्यर्थः । विभर्त्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः रिगागमश्च ।
“यो भरिभ्रदोषधीषु” । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य
विगागमः धातोर्च्ङकारलोपश्च । “दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य” ।
द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्त्वं विगागमश्च । “दविद्युत-
हीर्घः शोशुचानः” । तरतेः शतरि ह्यौ अभ्यासस्य रिगागमः ।
‘सहोर्जातरित्ततः’ । सृपेः शतरि ह्यौ द्वितीयेकवचने रिगाग-
मोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि ह्यावभ्यासस्य रीक् । सृजेर्लटि-
णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि

ज्ञावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । “वक्ष्यन्ती वेदागनी-
गन्ति कर्षम्” ।

ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्त्वन्निपात्यते ।
“गृष्टिः ससूव स्थविरम्” । सुषुवेइति भाषायाम् ।

बज्जलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । “पूणी विर्वाष्टि” । वशीरेतद्रूपम्
इति सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । “प्रप्रायमग्नि” । “संसमिद्यु वसे” ।
“उपोप मे परामृश” । “किन्नोदुदु हर्षसे” ।

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ।

इवर्णान्ताद्देफान्ताच्च परस्य मतोर्न्स्य वः स्यात् । “हरिवते
हृर्यश्वाय” । गीर्वान् ।

अनो नुट् । ८ । २ । १६ ।

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् “अक्षण्वन्तः कर्षवन्तः” । “अस्य-
न्वन्त यदनस्था” ।

नादघस्य । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य घस्य नुट् । “सुपथिन्तरः” । भूरिदावन्सुडा-
च्यः * । “भूरिदावत्तरोजनः” । इट्प्रथिनः * । “रथीतरः ।
“रथीतमं रथीनाम” ।

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्द-
सि । ८ । २ । ६१ ।

सदेर्नञ्पूर्व्वान्निपूर्व्वान्नि निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । “न-
सत्तमञ्जसा” । “निषत्तमस्य चरतः” । असन्नन्निषणमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्व्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्य-
स्य वा । सूर्त्तमिति स् इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अन्नरुधरवरित्यभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुर्वा रेफो वा । अन्न (६०) एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊध-
रेव । अवएव-अवरेव ।

भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भवरिति ।

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओं शब्दस्य झुतः स्यात् आरन्धो । “ओम् ३ अग्निमीले पुरो-
हितम्” । अभ्यादाने किम् ? “ओमित्येकाचरम्” ।

ये यज्ञकर्माणि । ८ । २ । ८८ ।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? “ये जजामहे ३” ।

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्माणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । “अपां रेतांसि जिन्व-
तोम्” ३ । टेः किम् ? हलन्ते अन्यस्य मा भूत् ।

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेःसुतो यज्ञकर्माणि ।
“जिह्वामग्ने ! चक्षुषे हव्यवाह” ३ । अन्तः किम् ? । याज्या-
नामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य
चेत्यंते ।

ब्रूहिप्रप्यथोषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ।

एषामादेः सुतो यज्ञकर्माणि । “अग्नयेऽनुब्रू ३ हि” । “अग्नये
गोमयानि प्रे ३ प्य” । “अस्तु औ ३ षट्” । “सोमस्याग्ने
व्रीही वौ ३ षट्” । “अग्निमा ३ वह” ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः सुतस्तस्मात् परस्य च । “ओ ३ आ
३ वह” । नेह । “अग्नीदग्नीन् विहर” । “वर्हिस्तृणीहि” ।

विभाषा ष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ।

सुतः । अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि । ष्टेति
किम् ? कटं करिष्यति हि ३ । हेः किम् ? करोमि ननु ।

(६१) याज्यानुवाककाण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः ।

निगृह्यानुयोगे च(६२) । ८ । २ । ६४ ।

अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः श्रुतो वा । अद्यामावासेत्यात्य ३ । अ-
मावासेत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

आम्नेडितम्भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ।

दस्योदस्यो ! ३ घातयिष्यामि त्वाम् । अम्नेडितग्रहणं द्विरु-
क्तोपलक्षणम् (६३) । चौरश्चौर ! ।

अङ्गयुक्तान्तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तान्तिङन्तं ज्ञवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्य-
सि जालम् ! । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त ? मिथ्या वदसि ।
आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्ये-
व । अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि ।

धिवार्यमाणानाम् । ८ । २ । ६७ ।

वाक्यानां टेः श्रुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ (६४) । न
होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमा-
णैर्वास्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

(६२) स्वमतात् प्रच्यावमं निष्पद्यस्तस्यैव निर्युक्तिकत्वप्रतिपादनमनुयोगः ।

निगृह्येति व्यवन्तम् अद्यामावासेति केनचित् प्रतिज्ञाते युक्तिभि-

स्तं निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावासेत्यात्येत्युदाहरणम् ।

(६३) द्विरुक्तसमुदायमध्येऽवयवभागस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(६४) सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य श्रुतत्वे प्रकृतिवद्भावेद्, इत्यस्य पृथक्
त्वम् ।

पूर्वेण भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ।

विचार्यमाणानां पूर्वमेव स्रवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगा-
पेक्षत्वं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्चन्दसीति-
ज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ।

वाक्यस्य टेः श्रुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । यं
मे देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भविष्य-
मर्हति ३ । दत्त किमात्य ३ ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । ७० ।

अनुदात्तः श्रुतः स्यात् । दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य श्रुतस्यानुदा-
त्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ ! । पट ३ उ ! ।
अग्निभूते ! पटो ! एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः श्रुतः ।
शोभनः खल्वसि माणवक ३ ! ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ।

वाक्यस्य टेः अनुदात्तः श्रुतः । अग्निचिद्भाषाया ३ त् । अग्निचि-
दिव भाषात् । उपमार्थे किम् ? कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्य-
माने किम् : अग्निर्माणवको भाषात् (६५) ।

उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ।

टेः श्रुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरि स्विदासी ३ त् । अधः-

(६५) अग्निरिव माणवक इत्यर्थः । इहोपमार्थस्य गम्यत्वेऽपि चिच्छब्दाप्र-
योगात् श्रुतत्वम् ।

स्विदासी ३ दित्यत्र तु विचार्यमाणानाम् (५१०४) इत्युदात्तः
भुतः ।

स्वरितमाम्ने ङितेऽसूयासम्भूतिकोपकुत्सनेषु
। ८ । २ । १०३ ।

स्वरितः भुतः स्यादाम्ने ङिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम्-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ? रिक्तन्ते आभिरूप्यम् । सम्भूतौ-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ! शोभनोऽसि । कोपे-अवि-
नीतक ३ अविनीतक ! इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ! । कुत्सने-
शाक्तीक ३ शाक्तीक ! रिक्ता ते शक्तिः ।

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ।

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः भुतः स्यात् आचार (६६)
भेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन याति ३
उपाध्यायं पढातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट
३ धनञ्च तात ! । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ ।
आकाङ्क्षं किम् ? दोर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः भुत एतयोः । प्रश्ने-
अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आ-
ख्याने अगमः ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

भुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ।

(६६) विद्यापदं व्याचष्टे आचारभेदे इति आचारलङ्घने इत्यर्थः ।

दूराद्धूतादिषु जुतो विहितस्तत्रैव ऐचः जुतप्रसङ्गे तदवयवा-
विदुतौ हवेते । ऐ ४ तिकायन ! । औ ४ पगव ! । चतु-
र्मातावत् ऐचौ सम्पद्येते ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यादुत्तरस्य दु-
तौ । ८ । २ । १०७ ।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते जुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः
जुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचा-
र्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव * । प्रश्नान्ते-अगमः ३
पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूत ३ इ ! । अभिपूजिते-भद्रं
करोषि पट ३ उ ! । विचार्य्यमाणे-होतव्यन्दीक्षितस्य गृह ३
इ । प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ ! । याज्यान्ते-
स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते ! ३
घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्त
ग्रहणन्तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ ३ रिति
अप्रगृह्यस्य किम् ? शोभने माले ३ ! । आमन्त्रिते छन्दसि
जुतविकारोऽयं वक्तव्यः * । अग्न ३ इ ! पत्नीव ।

तयोर्यावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोचि संहितायाम् । अग्न ३ ! याशा ।
पट ! ३ वाशा । अग्न ! ३ यिन्द्रम् । पट ! ३ वुदकम् । अचि
किम् ? अग्न ३ इ ! । संहितायां किम् ? अग्न ३ इ ! इन्द्रः ।
संहितायामित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वाद्-

यमारम्भः । सवर्णदीर्घस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् यव-
योरसिद्धत्वात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
(७५४१४०) इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

मत्वसोर संबुद्धौ क्न्दसि । ८ । ३ । १ ।

क् इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च कः स्यात्
अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषया नकारस्य । “इन्द्र मरुत्व !
इह पाहि सोमम्” । “हरिवो (६७) मे दिनं त्वा” । क्न्द-
सीरइति (७५२७४०) वत्वम् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च । ६ । १ । १२ ।

एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । ‘मीढसोकाय तनयाय’ । वनउप
संख्यानम् । कनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध
परिभाषा तु नोपतिष्ठते अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । “यस्त्वा
यतं वसुना प्रातरित्वः” । इणः कनिप् ।

उभयथत्तु । ८ । ३ । ८ ।

अम्परे क्वि नकारस्य कर्ष्वा । पशून्तांश्चक्रे-पशून्ताञ्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपदे । ८ । ३ । ९ ।

दीर्घान्नकारस्य कर्ष्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपदस्यौ
स्याताम् । “देवा अच्छा सुमती” । “महाइन्द्रो य ओजसा” ।
उभयथेत्यनुवृत्तेर्नैह । “आदित्यान् याचिषामहे” ।

(६७) हरयोविद्यते यस्येति विग्रहे क्न्दसीरइतीवर्णांतरस्य मत्वपो वत्वे
संबुद्धेऽकवचने हरिवन्निति स्थितेऽनेन कत्वम् ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ।

अटि परतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महां-
इन्द्रः । तैत्तरीयास्तु अन्स्वारमधीयते । तत्र क्कान्दसो-
व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवञ्च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ।

स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुक्मा । “भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्रे” ।

छन्दसि वाऽग्राम्नेडितयोः । ८ । ३ । ४६ ।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्पोः प्रशब्दमाग्नेहितञ्च वर्जयि-
त्वा । “अग्नेत्नातर्कतस्कविः” । “गिरिर्न विश्वतस्पृथुः” । नेह
(६८) “वसुनः तूर्याःपतिः” । अग्रेत्यादि किम् ? “अग्निः प्रविद्वान्
पुरुषःपुरुषः” ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ।

विसर्गस्य सः स्यात् । “प्रदिवो अयस्कः” । “यथा नोवस्यसस्क-
रत्” । “सुपेशसस्करति” । “उरु णस्कृधि” । “सोमन्न चारुम्मा-
घवत् नस्कृतम्” । अनदितेरिति किम् ? “यथानो अदितिः
करत् ।

पञ्चभ्याः पराध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । “दिव
स्परि प्रथमं जज्ञे” । अध्यर्थे किम् ? “दिवस्पृथिव्याः पर्योजः” ।

(६८) वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया कचिन्नेत्याह नेहेति ।

पातौ च बज्जलम् । ८ । ३ । ५२ ।

पञ्चस्याइत्येव । “सूर्यो नो दिवस्यातु” ।

प्रथ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु । ८ । ३ । ५३ ।

“वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्” । “दिवस्युताय सूर्याय” । “दिव-
स्पृष्टं भन्दमानः” । “तमसस्सारमस्य” । “परिवीत इलस्य दे” ।
दिवस्य यो दिधिषाणाः । “रायस्योषं यजमाने नु” ।

इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ।

पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पुत्रः—इलायाः पुत्रः । इला-
यास्पदे- इलायाः पदे । निसस्तपताववनासेवने (७।०३४०) । निसः
सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । “निष्टप्तं रक्षः” । “निष्टप्ता अरातयः” ।
अनासेवने किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् तकारादिष्वेषु परेषु ।
युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । “त्रिभिर्द्वन्द्वेव ! सवितः” ।। तेभिर्द्व
“आभिष्टे” । “अपस्वग्ने सधिष्टव” । “अग्निष्टद्विष्वम्” । “द्यावा
पृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् ? “तदग्निस्तदर्थमा” ।
“यन्म आत्मनो निन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह जातवेदा विचर्षणिः
अताग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो नतु मध्यः ।

यजुष्वेकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ।

युष्मत्तत्तत्तुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । “अर्चिर्भिर्द्वम्” अ-

ग्निष्टेऽग्रम्” । “अर्चिभिष्टतक्षु,, । पक्षे अर्चिभिस्त्वभित्यादि ।

स्तुतस्तोमयोऽकृन्दसि । ८ । ३ । १०५ ।

वभिष्टुतस्य-वभिस्तुतस्य । गोष्टोमम्-गोस्तोमम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य षो वा । “यदिन्द्राग्नी ! दिविष्ठः
युवां हि स्यः स्वर्णती,, ।

सुजः । ८ । ३ । १०७ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः ।
“ऊर्ध्व ऊ-षु णः” । “अभी षु णः,, ।

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ।

“गोषा इन्द्रोवृषा असि” । अनः किम् ? गोसनः ।

सहेः एतनर्त्ताभ्याञ्च । ८ । ३ । १०९ ।

एतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतोषाहम् ।

निव्यभिभ्योऽङ् व्यवाये वा कृन्दसि । ८ । ३ । ११० ।

सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत्-न्यसीदत् । व्यषीदत्-व्यसीदत् ।
अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत् ।

कृन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । १११ ।

ऋकारान्तादवग्रहात् (६६) परस्य नस्य णः । नमणाः
पिठपाणम् ।

नञ् धातुस्थोरुषुभ्य (७०) । ८ । ४ । २७ ।

धातुस्थात् । “अग्ने रक्षा (७१) णः,, । “शिच्चा णोऽ-
स्मिन्” । “उरु णस्कृधि” । अभी-ष, णः । “मो षु णः” * ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ स्वरप्रकरणम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषन्तत्पदमनुदात्ताच्चाकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति (७५ ७४०) धातुत्वे धातुस्वरेण (७५ ४४४० स्म०) यकाराकारउदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्वमन्यत विकरणेभ्य इति वाच्यम् * । तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वरः । आय-

(६६) वगासे पदान्तोऽवग्रहः ।

(७०) धातुस्थानिमित्तात् उरुशब्दात् पुशब्दाच्च परस्य नस् इत्यस्य णत्वं स्यादित्यर्थः ।

(७१) रक्षा शिच्चा इति लोटोमध्यमपुरुषैकवचनं द्वयोऽतस्तिङ् इति (७५ १५४०) दीर्घः ।

प्रत्ययस्य स्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् ? “यज्ञं यज्ञम-
भिवृधे गृणीतः” । अत्र सति शिष्टोपि आहृत्यस्य स्वरो
न शिष्यते किन्तु तस्यैव ।

अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः । ई । १ । १६१ ।
यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । “देवीं
वाचम्, । अत्र ङीबुदात्तः (१) ।

चौ । ई । १ । २२२ ।

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्ति
स्वरापवादः । “देवद्रीचीं नयत देवयन्तः” । अतद्वितइति
वाच्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वरएवात्र ।

आमन्वितस्य च । ई । १ । १६८ ।

आमन्वितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न ! इन्द्र !
वरुण ! मित्रदेवाः ! ।

आमन्वितस्य च । ट । १ । १६ ।

पदात् परस्यापादादिस्थितस्यामन्वितस्य सर्वस्यानुदात्तः
स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । “इमं मे गङ्गे !
यमुने ! सरस्वति ! । अपादादौ किम् : “शुतुद्वि सोमम्” ।
आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (१७७४०) । अग्न ! इन्द्र ! । अ(२)

(१) अतदात्तौ सुप्तितावित्युक्तेः (उ५५६४०) ङीपोऽनुदात्तत्वेऽपि तस्मिन् परे
देवेति प्रत्ययस्वरस्य उदात्तस्य लोपान्ङीप उदात्तत्वम् ।

(२) अत्र अग्न इन्द्र वरुणेत्यादौ प्रागुक्तोदाहरणे इत्यर्थः ।

तेन्द्रादीनान्निघातोऽन पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात् परत्वाभा-
वात् । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (१७६४०) ।
समाधिकरणे आमन्विते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन् ।
अग्ने ! तेजस्विन् ! । अग्ने तातः ! । सामान्यवचनं किम् ?
पर्यायेषु सा भूत् । अग्नये ! देवि ! सरस्वति ! ।

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ट । १

। ७४ ।

अत्र भाष्यकृता बद्धवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति
च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्वितान्ते विशेषणं परे पूर्वं
बद्धवचनान्तमविद्यमानपदा । “देवीः षडुर्जीरु णः क-
णोत्” । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । “देवाः शरण्याः” ।
इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ।

सुवामन्विते पराङ्गवत् स्वरे । २ । १ । २ ।

सुवन्तमामन्विते परे परस्याङ्गवत्स्वात् स्वरे कर्त्तव्ये । “द्रवत्-
पाणी शुभस्यती” । शुभ इति शुभेः क्तिबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य
परशरीरानुप्रवेशे षष्ठिकसामन्विताद्युदात्तत्वम् । न चाष्ट-
मिको निघातः शङ्क्यः पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वेन पादादि-
त्वात् । “यत्ते दिवो दुहितर्म्मन्तं भोजनम्” । इह हि दिवः-
शब्दस्याष्टमिको निघातः । “परशुना वृश्चन्” । षष्ठ्यामन्वित-
कारकवचनम्* । षष्ठ्यन्तमामन्वितान्तं प्रति यत्कारकन्तडा-
चकञ्चेति परिगणनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । “अयमग्ने !
जरिता” । ‘एतेनूग्ने ! ब्रह्मणा’ । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ।

पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । “आ ते पितॄन्मरुताम्” । “प्रति त्वा
दुहितर्दिवः” । अव्ययानान् । उच्चैरधीयान ! ! अव्ययी-
भावस्य त्विष्यते । उपाग्न्यधीयान ! ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।

८ । २ । ४ ।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्राशा ।
अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । “क्व वोऽश्वाः” । “क्वावर-
मरुतः” ।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ।

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा
स्यात् । पक्षे पूर्वस्त्वनेणोदात्तः । “वीदं ज्योतिर्हृदये” । “अस्य
होको दिवीयते” । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः
दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किञ्च एङः पदान्तादिति (५३८०) पूर्व-
रूपे स्वरित एव । ‘तेऽवदन्’ । ‘सोऽयमागात्’ । उक्तञ्च प्राति-
शाख्ये । “इकारयोश्च (३) प्रस्ये चैप्राभिनिहतेषु चेति” ।

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ ।

(३) इकारयोरेकादेशे द्वयोरपि ह्रस्वयोरन्यतरदीर्घे तु नेत्यर्थः

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । “अग्निमीले” ।
अस्याप्यसिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न । “तमीशानासः” ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्
। ८ । ४ । ई ७ ।

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्या
दिमते तु स्यादेव । “प्रयश्चाक्षः” । “क्व वोऽश्वाः ३” । “क्वा ३
भीशवः” ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ।

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । तैस्वर्यापवादः । आगच्छ
भो माणवक ! ।

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूहसमासु । १ । २ । ३४ ।

यज्ञक्रियायां मन्त्रएकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । “अग्नि
मूर्द्धा दिवः ककुत्” । यज्ञेति किम् ? स्वाध्यायकाले तैस्वर्य-
मेव । अजपेति किम् ? “ममाग्ने ! वर्चोविहवेष्वसु” । जपो
नाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य । न्यूह्वा नाम
घोडश्च ओकाराः गीतिषु सामाख्याः ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ।

यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्दउच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

कृन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
संहितायान्त्रैस्वर्यम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्ब्रह्मचानाम् । अन्ये-
षामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था ।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ ।

३७ ।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति (उ५४२४०) विभाषा
कृन्दसीति (उ५४२०) च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य चो-
दात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽयम् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् ।
नचैकादेशे उदात्तेनोदात्तइति (उ५४१४०) सिद्धे पुनरतेदमुदात्त-
विधानं व्यर्थमिति वाच्यं तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । असा-
धित्यन्तः * । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः
स्यात् । गार्ग्यो यजते । जिच्चात्प्राप्त अद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ।
अमुष्येत्यन्तः ० । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ।
स्यान्तस्योपोत्तमञ्च * । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता
यजते । वा नामधेयस्य* । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं
वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ।

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ! ब्र-
ह्मणः ! आगच्छत ।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् ।
 “इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति” ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ।
 “सरस्वति ! श्रुतुद्रि ! व्यचक्षयत्स्वः । तस्य परमान्वे-
 डितम् (१६४)”

अनुदात्तञ्च । ८ । १ । ३ ।

द्विरुक्तस्य पररूपमनुदात्तं स्यात् । “दिवेदिवे” ।
 इति साधारणस्वराः ।

धातोः । ६ । १ । १६२ ।

अन्तोदात्तः स्यात् । “गोपायतन्नः” । “असि सत्यः” ।

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ।

स्वपादीनां हिंसेश्वानिब्यजादौ लसार्वधातुके परे आदि-
 रुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः (उ० १२१४ जादौ) ।
 स्वपन्ति । स्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता ।
 कृडित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ।

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ।

अनिब्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः ।
 “ये ददति प्रिया वसु” । “परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते” ।
 “दधानाद्दन्त्रे” ।

अनुदात्ते च । ई । १ । १६० ।

अविद्यमानोदात्ते लसार्जधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । “दधासि रत्नं द्रविणञ्च दाशुषे” ।

भीष्मोद्भृङ्गमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्

पूर्वं पिति । ई । १ । १६२ ।

भीष्मोद्भृङ्गमदजनधनदरिद्राजागरां पिति लसार्जधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात् । “योऽग्निहोतं जुहोति” । “मम तु नः परिक्षमा” । “ता यद्दीरं दधनत्” । “जानर्षि त्वम्” ।

लिति । ई । १ । १६३ ।

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ।

आदिर्ह्यमुल्यन्यतरस्याम् । ई । १ । १६४ ।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पञ्चे लित्स्वरः ।

अचः कर्त्तृयकि । ई । १ । १६५ ।

उपदेशोऽन्यन्तानां कर्त्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ।

चङग्रन्यतरस्याम् । ई । १ । १६८ ।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । “मा हि चीकरताम्” ।

धा त्वकारउदात्तः । पञ्चान्तरे चङुदात्तः ।

इति धातुस्वराः ।

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः(१) । ई । १ । १५६ ।

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्ष इति शपा निर्देशात्तदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

उञ्छादीनाञ्च । ई । १ । १६० ।

अन्तउदात्तः स्यात् उञ्छादिषु (२) युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च “वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे” । अन्यत्र “योगे योगे तव स्तरम्” । भक्षशब्दो घञन्तः । “गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः” । उत्तमशश्वत्तमावपि । “उदुत्तमं वरुण !” “शश्वत्तममीलते” ।

चतुरः शसि । ई । १ । १६७ ।

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । “चतुरः कल्पयन्तः” । अचि र (१२०४०) इति आदेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् (उ४१०४०) । निच्चादाद्युदात्तता ।

भल्युपोत्तमम् । ई । १ । १८० ।

(१) एतत्प्रकरणे प्रातिपदिकस्वरा उच्यन्ते ते च प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्यय बलेनैव ज्ञेया उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे तत्तत्प्रत्ययैः, अन्व्युत्पत्तिपक्षे फिट्स्वरैरिति (उ५५१४४ादौ) बोध्यम् ।

(२) उञ्छ स्नेच्छ जञ्ज जल्य जप बुध युग (गरो दूर्ध्वे ग०) (वेदवेष्टनबन्धाः करणे ग०) (स्तुयुधुवञ्छन्दसि ग०) (वर्त्तनिः स्तोत्रेः ग०) (दरः श्वभ्रे ग०) (साम्ब तापे भावगर्हायाम् ग०) (उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र) भक्ष गन्ध भोग मन्त्र उञ्छादि ।

षट्त्रिचतुर्थ्यो या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तमसुदात्तं
स्यात् । “अध्वर्युभिः पञ्चभिः” । “नवभिर्वाजैर्नवती च” ।
“सप्तभ्योजायमानः” । “आदशभिर्विवस्वतः” । उपोत्तमं
किम् ? “आषड्भिर्ह्ययमानः” । “विश्वैर्देवैस्त्रिभिः” । भलि
किम् ? “नवानां नवतीनाम्” ।

विभाषा भाषायाम् । ई । १ । १८१ ।

उक्तविषये ।

सर्वस्य सुपि । ई । १ । १८१ ।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । “सर्वे नन्दन्ति
यशसा” ।

जित्यादिर्नित्यम् । ई । १ । १८७ ।

जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । “अस्मिन् विश्वा-
नि पौंस्या” । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादिवात् (६५४४०) व्यञ् ।
“सुते दधिष्व नश्चनः” । चायतेरसुन् । चायेरन्ने
स्त्वञ्चेति (उ४२६४०) चकारादसुनो लुडागमश्च ।

पथिमथोः (३) सर्वेनामस्थाने । ई । १ । १८८ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पथ्याः । सर्वेनामस्थाने किम् ?
“ज्योतिष्मतः पथोरन्न” । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं षट् ।

(३) पथिमथिषब्दावुष्णादीनिप्रत्ययान्तौ ततःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते-
र्यं विधिः ।

अन्तश्च तवै युगपत् । ई । १ । २०० ।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ सः । “हर्षसे दातवा उ” ।

क्षयो निवासे । ई । १ । २०१ ।

आद्युदात्तः स्यात् । “स्ते जये शचित्रत” । एरज(उ४४२४०) । न्तः ।

जयः करणम् । ई । १ । २०२ ।

करणवाची जयशब्दआद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन ज-
योऽयः ।

दृषादो(४) नाञ्च । ई । १ । २०३ ।

आदिबुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । “वाजेभिर्वाजिनीवती” ।
“इन्द्रं वाणी” ।

संज्ञायामुपमानम् । ई । १ । २०४ ।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनो-
ऽव(७१२४०.६०) लुप् । एतदेव ज्ञापयति कश्चित्स्वरविधौ प्रत्य-
यलक्षणं नेति । संज्ञायाम् किम् ? अग्निर्ग्राणवक्रः । उप-
मानं किम् ? चैतः ।

निष्ठा च द्वयजनात् । ई । १ । २०५ ।

(४) इव जन ऊर पृष्ठ इव गव गव ताव तव चव अज वेद छन्द अंश
सुहृ (अजरचौ संज्ञायां संज्ञतौ भावकर्माद्योः न०) अय्य याजि
आज याज तारा धारा कारा वृह कल्ल षाद । दृषादिः आक-
रणात्वात् अवहितलक्षणाद्युदात्तत्वं दृषादिषु शेषम् ।

निष्ठान्तस्य द्वयः संज्ञायामादिबुदात्तो नत्वाकारः । दत्तः ।
द्वय् किम् ? चिन्तितः । अनात् किम् ? श्रातः । संज्ञाया
मित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् । कृतम् ।

शुष्कष्टौ । ई । १ । २०६ ।

एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । “अतसन्न शुष्कम्” ।

आश्रितः (पू)कर्त्ता । ई । १ । २०७ ।

कर्त्तृवाची आश्रितशब्द आद्युदात्तः । “कषम्वित् फाल
आश्रितम्” (ई) ।

रिक्ते विभाषा । ई । १ । २०८ ।

रिक्तशब्दे आदिबुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्वय-
नादिति (उ५४८८०) नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ई । १ । २०९ ।

आद्युदात्ते वा स्तः ।

नित्यं मन्त्रे । ई । १ । २१० ।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । “जुष्टोदमूनाः षत्तराञ्छरर्पितम्”
इत्यादेः पूर्वैरेव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया

(५) कर्त्तृवाच्येः कर्त्तरि क्त उपधादीर्घचानेनैव कृतेन निपात्यते
इति भाष्ये स्थितम् । मनो०

(६) कषन् कषिं कुर्वन् फालः कषीबलमाश्रितं भोक्तारं करोतीत्यर्थः ।

विपरीतापादनायोगात् । “अर्पिताः (७) षष्ठिर्न चलाचला”
इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ।

युष्मदस्मदोडंसि । ई । १ । २११ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । “न हि यस्तव नो मम” ।

उयि च । ई । १ । २१२ ।

“तुभ्यं हिन्वानः मय्यं वातः पवताम्” ।

यतोऽनावः । ई । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयचः आदिरुदात्तो नावं विना । “युञ्जन्त्यस्य
काम्या” । कमेर्णिङन्तादचो यत् (उ३००ष्ट०) ।

ईडवन्दृशंसदुहां (८) एयतः । ई । १ । २१४ ।

एपां एयदन्तानामादिरुदात्तः । “ईड्योनूतनैरुत” । “आजु-
ह्वान ईड्योवन्द्यश्च” । “अेष्ठन्नो धेहि वार्यम्” । “उक्यमि-
न्द्राय शंस्यम्” ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः (९) । ई । १ । २१५ ।

आदिरुदात्तो वा । “इन्धानो अग्निम्” ।

(७) न केवलं गतार्थत्वं सूत्रारम्भे दोषोऽप्यस्तीत्याह अर्पिताइति ।

(८) पूर्वस्वत्वे निरनुबन्धस्य यतो ग्रहणात् एयदन्तस्याप्रसक्तौ तित्त्वरे
(उ५६३ष्ट०) प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(९) येणुशब्दस्य, अजिह्वरीभ्यो निञ्जेति (उ४०४ष्ट०) णुप्रत्ययस्य निच्चोक्ता
निच्चेन (उ५४७ष्ट०) नित्यमाद्युदात्ते प्राप्ते इन्धानशब्दस्य चानश-
न्ततया चित्वात् (उ५५६ष्ट०) अन्तोदात्ते प्राप्ते इदं वचनम् ।

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । ई । १ । २१ई ।

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो वजन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । ई । १ । २१ए ।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती ।
शरावती ।

अन्तोऽवत्याः । ई । १ । २२० ।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्तवती । डीपः पित्त्वात्
(उ५५.६४० स्त्र०) अनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

ईवत्याः । ई । १ । २२१ ।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ।

अथ फिट्स्त्रुताणि ।

फिषोऽन्तउदात्तः १ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्तउदात्तः
स्यात् । उच्चेः । पाटलापालङ्काब्बासागरार्थानाम् २ । एत-
दर्थानामन्तउदात्तः । पाटला फलेरुहा मुरुपा पाकलेति
पर्यायाः । लघावन्त इति (उ५५५४०) प्राप्ते । पालङ्कोव्या-
धिघातआरेवतआरग्वध इति पर्यायाः । अम्बाईः माता ।
उनर्वनन्तानामाद्युदात्ते (उ५५५४०) प्राप्ते । सागरः समुद्रः ।
गेहार्थानामस्त्रियाम् ३ । गेहम् । नव्विषयस्येति (उ५५४४०) प्राप्ते ।
अस्त्रियां किम् ? शाला, आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्युदासात्
ज्ञापकात् । गुदस्य च ४ । अन्तउदान्तःस्यान्तु स्त्रियाम् ।
गुदम् । अस्त्रियां किम् ? “आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः” । स्वाङ्ग-

शिष्टामदन्तानामिति (उ५५४४०) अन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । तत-
 टाप् । ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ५ । धकारयकारपूर्वोऽन्त्यो-
 ऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्षेति (उ५५५४०) प्राप्ते ।
 ऋया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (उ५५७४०)
 आद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् ? वाच्यम् यजन्तत्वादा-
 द्युदात्तत्वम् (उ५५७४० सू०) । विषयग्रहणं किम् ? इभ्या च्निया ।
 यतोऽनाव (उ५५०४०) इत्याद्युदात्तइभ्यशब्दः । अतियशब्दस्य
 यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (उ५५७४०) मध्योदात्तः । खान्तस्याश्मा
 देः ई । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्ग-
 शिष्टामित्याद्युदात्ते (उ५५४४०) प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेष-
 सस्य कृतिमत्त्वात् खय्युवर्षं कृतिमाख्या चेत् (उ५५५४०) इत्युवर्षं
 स्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नन्विषयस्येति (उ५५४४०) प्राप्ते ।
 अशमादेः किम् ? शिखा । सुखम् । सुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति-
 नन्विषयस्येति (उ५५४४०) वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु
 शीङो ह्रस्वश्चेति (उ४२६४०) उणादिषु यस्य निचोक्तेः अन्त-
 रङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टामिति (उ५५४४०) वा बोध्यम् ।
 बंहिष्ठवत्स्वरतिशयान्तानाम् ७ । एषामन्त उदात्तः स्यात् ।
 अतिशयेन बज्जलो बंहिष्ठः । निच्चादाद्युदात्ते (उ५४७४०) प्राप्ते ।
 “बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन” । “यद्बंहिष्ठन्नाति विधे” इ-
 त्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति
 (उ४२७४०) स्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः ।
 लघावन्त इति (उ५५५४०) प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् ।
 अभ्युत्था । नामप्रथमस्ययोः ८ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र
 बाध्यते इत्याहुः । थायादिस्त्वत्वेण (उ५६८४०) गतार्थमेतत् ।

दक्षिणस्य साधौ ६ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वा-
भावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टाम्(७५५४८०)इत्या-
द्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त(७५५५८०)इति गुरुवदात्तः ।
'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति' कोशः । स्वाङ्गा-
ख्यायामादिर्वा १० । इह दक्षिणस्याद्यन्तो पर्यायेणोदात्तौ
स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् ? । प्रत्यङ्मुखमा-
सीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । कन्दसि च ११ । अस्वा-
ङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ । कृष्ण-
स्यामगाख्या चेत् १२ । अन्त उदात्तः । वर्णान्तणेत्याद्युदा-
त्ते(७५५५८०)प्राप्ते । अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीही-
णाम् । "कृष्णो नो नाव वृषभः" । मगाख्यायान्तु "कृष्णः ऋषिः ।
शुक्लगौरयोरादिः १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुव-
वर्त्ततइति तु युक्तम् । 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ।
अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानां कन्दस्यन्तः १५ । अङ्गुष्ठस्य
स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति(७५५६८०)द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्त उदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं कन्दस्येवेति
तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः । षष्ठस्य च १६ । कन्दस्यन्त-
उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । षष्ठम् । अज्जुनस्य तृणाख्या
चेत् १७ । उर्नर्वन्नान्तानाम्(७५५५८०)इत्याद्युदात्तस्यापवादः ।
अर्थस्य स्वाभ्याख्या चेत् १८ । यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति(७५५७८०)
यतोऽनाव इति(७५५८८०)वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । आशया-
अदिगाख्या चेत् १९ । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अतएव
त्रापकादिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । "इन्द्र आशाभ्यस्परि" ।

नक्षत्राणामाब्बविषयाणाम् २० । अन्त उदात्तः स्यात् । अश्लेषाऽनु
 राधादीनां लघावन्तइति (उ५५५४०) प्राप्ते । ज्येष्ठाश्लेषाधनि-
 ष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते (उ५५७४०) प्राप्ते वचनम् । न कुपूर्वः
 कृत्तिकाख्या चेत् २१ । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् ।
 केचित् कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका
 वज्रलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तता नेत्याहुः । घृतादीनाञ्च २२ ।
 अन्त उदात्तः । “घृतं मिमिक्षे” । आकृतिगणोऽयम् । ज्येष्ठक-
 निष्ठयोर्व्यसि २३ । अन्त उदात्तः स्यात् । “ज्येष्ठ आह
 चमसा” । “कनिष्ठ आह चतुरः” । वयसि किम् ? ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।
 कनिष्ठोऽल्पिष्ठः । इह निच्चादाद्युदात्तः (उ५४७४०) एव ।
 विल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा २४ । अनयोरन्तः स्वरितो वा
 स्यात् । पक्षे उदात्तः ।

इति फिट् सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

अथादिः प्राक् शकटेः १ । अधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरिति
 (उ५५७४०) यावत् । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य २ । आदिरुदात्तः
 स्यात् । बलिः । तनुः । नब्बविषयस्यानिसन्तस्य ३ । “वनेन
 वयः” । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् । तृणधान्या-
 नां च द्वयाम् ४ । द्वयचामित्यर्थः । कुशा । काशाः । माषाः ।
 तिलाः । बह्वचान्तु गोधूमाः । न्रः संख्यायाः ५ । पञ्च ।
 चतस्रः । स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ६ । शिट् सर्व्वनाम् । “क

स्त्रीभ्यां चुचुकाधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहायाः' ।
 प्राणिनां कुपूर्वम् ७ । कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः ।
 टकः । 'शुकेषु मे' । प्राणिनां किम् ? 'क्षीरसर्पिर्मधूदकम्' ।
 खय्युवर्षं कृतिमाख्या चेत् ८ । खयि परे उवर्षमुदात्तं
 स्यात् । कन्दुकः । उनर्त्वनन्तानाम् ९ । उन-वरुणं वोऽरि
 शादसम्' । ऋ—'स्वसारन्वा कणवै' । वन्—'पीवानं
 मेघम्' । वर्सानान्तणतिनितान्तानाम् १० । आदिरुदात्तः । एतः
 हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् । ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमृ
 ताच्छील्ये ११ । ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ।
 मुनिः । अक्षस्यादेवनस्य १२ । आदिरुदात्तः । "तस्य नाक्षः" ।
 देवने तु । "अक्षैर्मा दीव्य" । अर्द्धस्यासमद्योतने १३ । अर्द्धो
 ग्रामस्य । समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । पीतद्वर्था-
 नाम् १४ । आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः । ग्रामादी-
 नाञ्च १५ । ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपमेयनाम-
 धेयस्य १६ । चक्षेव चक्षा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् ।
 स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंह
 महिषाणाम् १७ । एषामुपमेयनामादिरुदात्तो न । ताल
 इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ।
 राजविशेषस्य यमन्वा चेत् १८ । यमन्वा वृद्धम् * । आङ्ग उदा
 हरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । लघावन्ते द्वयोश्च बल्लघो
 गुरुः १९ । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्वह्चकस्य गुरु-
 रुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । स्त्रीविषयवर्णानुपूर्वा-
 णाम् २० । एषामनुयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयः—मल्लिका ।

* वृद्धिर्वा चाभादेन वृद्धिर्निति १, १, ७३, उक्तसंज्ञम् ।

वर्णः श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्थेषान्ते
 अक्षुपूर्वाः । तरजुः । शकुनीनाञ्च लघु पूर्वम् २१ । पूर्वं लघु
 उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तिन्निरिः । नत्तु प्राण्याख्यायाम्
 २२ । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वम् । वसन्तः । ककलासः । धा-
 न्यानाञ्च वृद्धदान्तानाम् २३ । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् ।
 श्यामाकाः । घान्तानाम् । राजमाषाः । जनपदशब्दाना-
 मुपान्तानाम् २४ । । केकयः । हयादीनामसंयुक्तलान्ताना-
 मन्त्यः पूर्वं वा २५ । हयिति हलःसंज्ञा । पललम् । शल-
 लम् । हयादीनां किम् ? एकलः । असंयुक्तेति किम् ? मल्लः ।
 द्रुगन्तानाञ्च द्वयाम् २६ । आदिरुदात्तः । कृषिः ;

इति द्वितीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् १ । ईषान्तस्य हलादेरित्यतः (३५५.७४०)
 प्राक् द्वितीयाधिकारः । त्रयषां प्राङ्मकरात् २ । मकरवरूढे-
 त्यतः (३५५.७४०) प्राक् त्रयचामित्यधिकारः स्वाङ्गानामकुर्वा-
 दीनाम् ३ । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्रयचां स्वा-
 ङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनान्तु कपोलः ।
 रसना । वदनम् । मादीनाञ्च ४ । मलयः । मकरः । शा-
 दीनां शाकानाम् ५ । शीतन्या । शतपुष्पा । पान्तानां गु-
 र्वादीनाम् ६ । पादपः । आतपः । लघ्वादीनान्तु अनू-
 पम् । द्वयचां तु नीपम् । युतान्यण्यन्तानाम् ७ । युतम्

अयुतम् । अग्निः । धमनिः । अरणिः । विपणिः । मकरव-
रूढपारेवतवितस्तेच्छार्ज्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतष्ठाकाशीना-
मादिर्वा ६ । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ
इत्यादि । छन्दसि च १० । अमकराद्यर्थआरम्भः । लक्ष्यानु-
सारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । कर्हमादीनाञ्च ११ ।
आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” {२ ।
आदिर्द्वितीयन्नेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धि-
तेजनाः । नपः फलान्तानाम् १३ । आदिर्द्वितीयञ्चोदात्तम् ।
राजादनफलम् । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् १४ । कुलायः ।
यान्तस्य च नालघुनी १५ । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ।
सनाथा सभा । शिशुमारोदुस्वरबलीवर्होद्गारपूरुरवसाञ्च
१६ । अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । साङ्गाश्चकाम्पि-
त्यनासिक्यदावाघाटानाम् १७ । द्वितीयमुदात्तं वा । ईषा-
न्तस्य हयादेरादिर्वा १८ । हलीषा । लाङ्गलीषा । उशीर-
दाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्य-
रण्यापत्यदेवराणाम् १९ । एषामादिरुदात्तः स्यात् । महि-
ष्याषाढयोज्जायेष्टकाख्या चेत् २० । आदिरुदात्तः । महिषी
जाया । “आषाढा उपदधाति” ।

इति तृतीयः पादः ।

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण १ । उदात्तम् । शकटिः ।
शकटी । गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य २ । अक्षरमक्षरं

पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः ।
 ऋदुत्तरपदप्रकृति (३ ४०) स्वरेणान्तोदात्तः । पारावतस्यो-
 पोत्तमवर्जम् ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । धूम्र-
 जानुमुञ्जकेशकालबालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ४ ।
 एषाञ्चतुर्णान्धूप्रभृतीञ्चतुरो वर्ज्यित्वा शिटानि क्रमेणोदा-
 त्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालबालः । स्थालीपाकः ।
 कपिकेशहरिकेशयोश्चन्द्रसि ५ । कपिकेशः । हरिकेशः ।
 न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ६ । स्पष्टम् । न्यङुत्तानः । “व्यचक्षयत्
 स्वः” । न्यवुद्व्यल्कशयोरादिः ७ । स्वरितः स्यात् । तिल्यशि-
 क्यकास्मर्थ्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः ८ । स्वरितः
 स्यात् । तिलानां भवनं चेतं तिल्यम् । यतोऽनाव इति
 (३५५०४०) प्राप्ते । विल्व भक्ष्यवीर्याणि क्न्दसि ९ । अन्तस्वरि-
 तानि । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चारानि १० । “स्तरीरु त्वत्” ।
 “उत त्वः पश्यन्” । “नभन्तामन्यके समे” । सिमस्मै । सिम-
 स्यार्थवर्णेऽन्तउदात्तः ११ । आर्थवर्णा इति प्रायिकम् । तत्
 दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन “वासस्तनुते सिमस्मै” इत्यृग्वेदेऽपि
 भवत्येव । निपाता आद्युदात्ताः १२ । स्वाहा । उपसर्गा-
 श्चाभिवर्जम् १३ । एवादीनामन्तः १४ । एवमादीनामिति
 पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । “ते पुत्र ! स्वरिभिः
 सह” । सहस्य स इति (४७१४०) प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त
 इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । वाचादीनामुभावुदात्तौ १५ ।
 उभौ ग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमित्यस्य (३५१८४०) बाधाय ।
 चादयोऽनुदात्ताः १६ । स्पष्टम् । यथेति पादान्ते १७ ।
 “तन्नेमिष्टभवो यथा” । पादान्ते किम् ? यथा नो

अदितिः करत् । प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः १८ ।
पटुपटुः । शेषं सर्वमनुदात्तम् १९ । शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य
परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवे दिवे ।

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्स्वरूपेण तुरीयः पादः ।

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।

प्रत्ययआद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्त्तव्यम् ।

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ।

पूर्वस्यापवादः “यज्ञस्यानयो युच्छति” । शप्तिपोरनुदात्तत्वे
स्वरितप्रचयो (१) ।

चितः । ६ । १ । १६३ ।

अन्त उदात्तः स्यात् । चितः सप्रकृतेर्बहुवचनार्थम् • । चिति प्र-
त्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्यइत्यर्थः ।
‘नभन्तामन्यके समे’ । “यके सरस्वति” । तक्तुस्ते” ।

तद्वितस्य । ६ । १ । १६४ ।

चितस्तद्वितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेषु सिद्धे जित्स्वरबाध-
नार्थमिदम् । कौञ्जायनाः । कौञ्जयनाः ।

(१) युक् प्रमादे इति धातोः धातोः (उ५४४४०) इत्यनोदात्तः ततः परौ
शप्तिपो पिच्छेनानुदात्तौ उदात्तादनुदात्तस्येति, (उ५४१४०) स्वरितस्य
स्वरितात् संहितायामनुदात्तामिति, (उ५४२४०) प्रचय इत्या-
शयेनाह स्वरितेति ।

कितः । ई । १ । १६५ ।

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । “यदाग्नेयः” ।

तिसृथ्योजसः । ई । १ । १६६ ।

अन्त उदात्तः । “तिस्रो द्यावा सवितुः” ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ई । १ । १६८ ।

साविति सप्तमीवज्जवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । “वाचा विरूपः” । सौ किम् ? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि (२) राजशब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञोनुते । “विधत्ते राजनि त्वे” । तृतीयादि किम् ? न ददर्श वाचम्

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ई । १ । १६९ ।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ।

अञ्जेष्कन्दस्यसर्व नामस्थानाम् । ई । १ । १७० ।

अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । “इन्द्रोदधीचः” । चाविति (उ५३८५०) पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्यरिग्रहार्थम् “प्रतीचो बाह्वन्” ।

(२) अत्वानेकाचकस्थ राजशब्दस्य तृतीयाद्यवि परेऽक्षोपेनैकाचकत्वादस्य प्रसङ्गो मा भूदिति सावित्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः ।

ऊडिदम्पदाद्यपुम्रैद्युभ्यः । ई । १ । १७१ ।

ऊठ्-इदं-पदादि-अप्-पुम् रै-दिव-इत्येभ्योऽसर्वनामस्थान वि-
भक्तिरुदात्ता । ऊठ्-प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । ऊठुपधाग्र-
हणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । अजद्युवा । अजद्युवे ।
इदम्—“एभिर्द्विभिर्नृतमः” । अन्वादेशेन अन्तोदात्तात्
(उ५६०४०४०) इत्यनुवृत्तेः । न च तत्त्वान्तोदात्तताप्यसीति वाच्यम्
इदमोन्वादेशेऽगनुदात्तसूतीयादाविति (१५४४०) सूत्रेणानु-
दात्तस्य अशोविधानात् । “प्रतेव स्मू माभ्याङ्गा अनु” । पद-
नोमासहन्निश इति षट् पदादयः । “पद्भ्यां भूमिः” ।
“दङ्गिर्न जिह्वा” । “जायते मासिमासि” । “मनश्चिन्मे
हृद् आ” । अप्—“अपां फेनेन” । पुम्—“आम्ना तव पुंसः”
रै—“राया वयम्” । “रायोधर्त्ता” । दिव्—“दिवे दिवे” ।

अष्टनो दीर्घात् । ई । १ । १७२ ।

शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । “अष्टाभिर्द्विशभिः” ।

शतुरनुमो नद्यजादौ । ई । १ । १७३ ।

अनुम् यः शट्प्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजा-
दिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । “अच्छाद्रवं प्रथमा
जानती कृण्वते” । अन्तोदात्तात् किम् ? दधती । अभ्यस्ताना-
मादिः (उ५४४४०) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम् ? तुदन्ती ।
एकादेशोऽत उदात्तः । अदुपदेशात् परत्वाच्छतुर्लसार्वाधा-
तुक इति (उ५६५४०) निघातः ।

उदात्तयणो(ई)ह्रल्यूर्वात् । ई । १ । १७४ ।

(ई) उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (उ५४१४०) प्राप्ते इदं सूत्रम् ।

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वसंख्यात् परा नदी शसादिर्विभ-
क्तिश्च उदात्ता स्यात् । “चोदयित्री सुवृतानाम्” । “एषा
नेत्री” । “ऋतं देवाय कृण्वते” । सवित्ते ।

नोङ्धात्वोः । ई । १ । १७५ ।

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न सुयः । ब्रह्मबन्धा(७)
“सेत् षन्निः सुभ्वे”(८) ।

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । ई । १ । १७६ ।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परे मतुबुदात्तः । “योऽब्धिमान्
उदधिमान् इयर्त्ति” । नुटः-“अक्षवन्तः”(९) । “कर्णवन्तः
सखायः” । अन्तोदान्तात् किम् ? “मा त्वा विददिषुमान्” ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नेष्यते । “महत्वा-
इन्द्रः” । “निगृत्वा वायएवागहि” । रेशब्दाच्च * । “रेवान्
इन्द्रवतः” ।

नामन्यतरस्याम् । ई । १ । १७७ ।

मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा ।
“चेतन्ती सुमतीनाम्” ।

(७) ब्रह्मबन्धेत्यत्र ऊङ्प्रत्ययस्वरणोदात्तस्तेन बह्वैकादेशोऽप्युदात्तः तस्मात्
परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति
(उ५४१४०) विभक्तिः स्वरिता ।

(८) सुभूशब्दः क्लिवन्तः पितृवेनानुदात्तः धातोरिति(उ५४४४०) प्रकृतस्वरे-
णाप्यनुदात्तः ओःसुपीति (१२३४०) यणि स्वरितत्वं प्राग्वत् ।

(९) अक्षिण्ड्यान्मनुपि कृन्दस्यपीति(उ५२०४०)अनङि अनोनुटोऽसिद्धत्वात्
पूर्वं नलोपस्ततो भूतपूर्वगत्या अनन्ततया नुटि अडुप्रधत्वात् मस्य बत्वम् ।

उग्राः कन्दसि । ई । १ । १७८ ।

उग्राः परो नामुदात्तो वा । “देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्” ।
वेत्युक्तेर्नैह । “जपतीनां मरुतो यन्तु” ।

षट्त्वचतुर्थ्यो हलादिः । ई । १ । १७९ ।

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । “आ षड्विह्वयमानः” । “ति-
भिह्वं देव” । ।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कङ्गाः । ई । १ । १८० ।

एभ्यः प्रागुक्तान् (१०) । “गवां शता गोभ्यो मातु” । “शुनश्चि-
च्छेपम्” । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । “तेभ्योद्युम्नम् तेषां
याहि श्रुधी हवम्” ।

दिवोभल्ल् । ई । १ । १८१ ।

दिवःपरा भल्लादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । “दुभिरक्तुभिः” । भल्लिति
किम् ? “उप त्वाग्ने दिवे दिवे” ।

नृ चान्यतरस्याम् । ई । १ । १८२ ।

नृः परा भल्लादिर्वोदात्ता । “दृभिर्वेमानः” ।

तित् खरितम् । ई । १ । १८३ ।

निगदे व्याख्यातम् । ‘क्क नूनम् ।

तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुकम
नुदात्तमङ्घ्रिङोः । ६ । १ । १८६ ।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि-कर्त्ता ।
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तात्-
‘यत्रास्ते’ । ङितः—“अभिचष्टे अन्वतेभिः” । अदुपदेशात्
“पुरुभुजा चनस्यतम्” । चिन्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । ‘वर्द्धमानम्
स्वेदमे’ । तास्यादिभ्यः किम् ? “अभिवृधे गृणीतः” । उपदेश
ग्रहणात् । नेह । “हतोष्टवाण्यर्था” । लग्नग्रहणं किम् ? “कतीह
निघ्नाना” । सार्वेति किम् ? शिष्ये । अङ्घ्रिङोः किम् ?
ह्रते । यदधीते । विन्दीधिविदिभ्यो नेति वक्तव्यम्* । “इन्धे
राजा” । एतच्चानुदात्तस्य च यत्नेति (उ५३६४०) सूत्रभाष्ये
स्थितम् ।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा “यासिष्टं वृत्तिरश्विनौ” ।

थलि च सेटीङन्ते वा । ६ । १ । १८६ ।

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा
नैते त्रयः तदा लितोति (उ५४५४०) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात् ।
लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ।

रित्प्रत्ययान्त उपोत्तममुदात्तं स्यात् । “यदाहवनीये” ।

इति प्रत्ययस्वराः ।

समासस्य । ई । १ । २२३ ।

अन्तउदात्तः स्यात् । “यज्ञश्रियम्” ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ई । २ । १ ।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । “सत्यश्चित्तश्रव-
स्तमः” । उदात्तेत्यादि किम् ? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासा-
न्नोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । “समपादः” ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वि-
तीयाकृत्याः । ई । २ । २ ।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः । कृत्य
तुल्याख्या अजालेति (३६५२०) तत्पुरुषः । गिरिणा काणः
गिरिकाणः । “पतयन्मदयत्सखम्” । मदयति मादके इन्द्रे
सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शम्बीश्यामा । अव्यये नञ्कुनि-
पातानामिति वाच्यम् * । “अयज्ञो वा एषः” । परिगणनं
किम् ? स्तात्वाकालकः । सुहृत्सुखम् । भोज्योष्णम् ।

वर्णो वर्णेष्वनेते । ई । २ । ३ ।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जितवर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या त-
त्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् ? परम-
कृष्णः । वर्णेषु किम् ? कृष्णतिलाः । अनेते किम् ? कृष्णैतः ।

गाधलवणयोः प्रमाणे । ई । २ । ४ ।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् । अरितगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम्
यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरितशब्दइवान्तो मध्योदा-
त्तः । यावत्प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रम् न पुनरायाम
एव । प्रमाणे किम् ? परमगाधम् ।

दायाद्यन्दायादे । ई । २ । ५ ।

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः
प्रत्ययस्वरेणाद्य दात्तः । दायाद्यं किम् ? परमदायादः ।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ई । २ । ई ।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गम-
नचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनकारणविकलतया चिर-
कालभाविनकृच्छ्रयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि
किम् ? मूतकृच्छ्रम् ।

पदेऽपदेशे । ई । २ । ७ ।

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
मूलपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूलशब्दो घञ
न्तः उच्चारशब्दो घञन्तः थायादिस्वरेण (उ५६८४०) अन्तो-
दात्तः । अपदेशे किम् ? विष्णुपदम् ।

निवाते वातत्वाणे । ई । २ । ८ ।

निवातशब्दे परे वातत्वाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

कुटीनिवातम् । कुडनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः ।
कुडशब्दो ङगन्तः । यदन्त इत्यन्ये वातत्राणे किम् ? । राज
निवाते वसति । निवातशब्दो रूढः पार्श्वे

शारदेऽनार्त्तवे । ६ । २ । ६ ।

ऋतौ भवमार्त्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे
पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारद-
शब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । “रज्ज्वोः सद्य उद्धृ-
तम्” । रज्जुशब्दः सृजेरमुन् च (उ१८२४०) इत्याद्युदात्तोत्पत्या-
दितः । अनार्त्तवे किम् ? उत्तमशारदम् ।

अध्यर्थकषाययोज्जातौ । ६ । २ । १० ।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
कठाध्यर्थः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः ।
तस्माद्वै शम्पायनान्ते वासिभ्यश्चेति (५६०४०) णिनेः कठचर-
काङ्गुगिति (उ५६१४०) लुक् । द्वारे नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तः ।
जातौ किम् ? परमाध्यर्थः ।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् ? परम
सदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता (१) न सादृश्यम् ।

(१) सदृशादिपदोत्तरकर्तयैव सादृश्ये लब्धे पुनस्तद्गृहणं पूज्यतामहितसादृश्य-
बोधनार्थमित्याह पूज्यमानतेति तथाच पूज्यप्रतियोगिबोधनार्थं साद-
र्यमुपात्तमिति भावः ।

द्विगौ प्रमाणे । ई । २ । १२ ।

द्विगादुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लोद्विगोर्नि-
त्यमिति (२२१४०) मात्रचो लक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः ।
प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः (२) । द्विगौ किम् ?
व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् ? परमसप्तमः ।

गन्तव्यपण्यं वाणिजं । ई । २ । १३ ।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गजवाणिजः । मद्रशब्दो रक्प्र-
त्ययान्तः सप्तमीसमामः । गन्तव्येति किम् ? परमवाणिजः ।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ई । २ । १४ ।

मात्रादिपुं परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षाया
स्तुत्यं प्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः (३४५१४०)
इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषु-
शब्द आद्युदात्तः निच्चात् । नपुंसके किम् ? कुड्यच्छाया

सुखप्रिययोर्हिते । ई । २ । १५ ।

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनसुखम् ।
गमनप्रियम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् ? परम
सुखम् ।

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ।

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणमुखं पायसम् । क्वात्-
प्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणक्वात्तशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ।
प्रीतौ किम् ? राजमुखम् ।

स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वगदन्तथा । गोस्वामी । स्व-
ङ्किम् ? परमस्वामी ।

पत्यावैश्वर्य्ये । ६ । २ । १८ ।

“दमूना गृहपतिर्दमे” ।

न भूवाक्चिद्दिधिषु । ६ । २ । १९ ।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः-
पतिः भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषुपतिः ।

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ।

उक्तविषये । भुवनपतिः । भूधूम्रसृजिभ्य इति (उ४००४०) क्यु-
न्दन्तो भुवनशब्दः ।

आशङ्काबाधनेदीयम्सु सम्भावने । ६ । २ । २१

अस्तित्वाध्यवसायः (३) सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमना-

बाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकट-
तरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ।

पूर्वे भूतपूर्व । ई । २ । २२ ।

आढ्यो भूतपूर्वः । आढ्य (४) पूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् ?? परमपूर्वः ।

सविधसनीडसमर्थ्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये
ई । २ । २३ ।

एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मी-
रसमर्थ्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ?
सह मर्थ्याद्या समर्थ्यादं चेतम् । चैतसमर्थ्यादम् ।

विस्मृष्टादीनि गुणवचनेषु (५) । ई । २ । २४ ।

विस्मृष्टकटुकम् । विस्मृष्टशब्दो गतिरनन्तरः (उ५७७ष्ट०) इत्या-
द्युदात्तः । विस्मृष्टेति किम् ? परमलवणम् । गुणेति किम् ?
विस्मृष्टब्राह्मणः । विस्मृष्ट (६) विचित व्यक्त सम्पन्न पण्डित
कुशल चपल निपुण ।

(४) आङ् पूर्वात् ध्यायते: के ष्टोदरादित्वात् ढत्वे आक्य इति सिद्धम् ।

(५) विस्मृष्टादीनि गुणवचनेषु परेषु प्रकृत्येत्यर्थः । अत्र विस्मृष्टानि प्रवृत्ति-
निमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य, तथा च कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यस-
भिधीयते तदेकदेशे कटुकगुणे विस्मृष्टाद्यन्वय एवञ्च सामानाधिकरण्या-
भावेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

(६) विस्मृष्टे गतिस्वरः विचितेऽव्ययस्वरः । व्यक्तो गतिस्वरेणाद्युदात्तः
सम्पन्नोऽन्तोदात्तः । पण्डितकुशलचपलनिपुणाचन्तोदात्ताः ।

अज्यावमकन्पापवत्सु भाव कर्मधारये । ई ।

२ । २५ ।

अ-ज्य-अवम-कन्-इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भा-
ववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्चेष्टम् । गमनज्यायः । गम-
नावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । अत्यादीति
किम् ? गमनशोभनम् । भावे किम् ? गम्यतेऽनेनेति गमनं
अयो गमनश्चेयः । कर्मैति किम् ? षष्ठीसमासे म्ना भूत् ।

कुमारश्च । ई । २ । २६ ।

कर्मधारये । कुमारश्चमणः । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः !

आदिः प्रत्येनसि । ई । २ । २७ ।

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमे-
नोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ।

पूगेष्वन्यतरस्याम् । ई । २ । २८ ।

पूगा गणास्तेपूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीभूताः ।
आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ।

द्वगन्तकालकपालभगालशरावेपु द्विगौ । ई । २ ।

२९ ।

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः ।
पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः । द्वागमास्यः । तमधीष्टः (६६३८०)

इत्यधिकारे द्विगोर्यत् (६४४ष्ट०) । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः ।
पञ्चशरावः (७) । नृः संख्यायाम् (७५५४ष्ट०) इति पञ्चशब्द आ-
द्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् ? परमारलिः । द्विगौ किम् ?
परमारलिः ।

बह्वन्यतरस्याम् । ई । २ । ३० ।

बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरलिः २ । बहुमास्यः २ । बहु-
कपालः २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्यदात्त-
स्वरितयोरिति (५४१ष्ट०) वा भवति ।

दिष्टिवितस्त्योश्च । ई । २ । ३१ ।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः २ ।
पञ्चवितलिः २ ।

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ई । २ ।

३२ ।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः ।
साङ्काश्येति श्यान्तः । आतपशुष्कः । आद्रपक्वः । आद्रेति
द्रवन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात् किम् ?
पूर्वाङ्गसिद्धः । कत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ई ।

२ । ३३ ।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगते वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगते । उपसर्गा आदुरदात्ता अभिवर्जम् * । बद्धवीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति ।

राजन्यबद्धवचनद्वन्द्वेऽन्धकटृष्णिषु । ई । २ । ३४ ।

राजन्यवाचिनां बद्धवचनान्तानामन्धकटृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । स्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिरादुरदात्तो लक्षण्या तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ? द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकटृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तैवंशानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् नैते तथा । बद्धवचनं किम् ? सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् टृष्णीनां—कुमाराः । टृष्णिकुमाराः । अन्धकटृष्णिषु किम् ? कुरुपञ्चालाः ।

संख्या । ई । २ । ३५ ।

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्वेस्त्वयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ई । २ । ३६ ।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणि-

नीयवौदीयाः । ह्रस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् ? ह्रान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्तिकौजपादयश्च (८) । ६ । २ । ३७ ।

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

महान् ब्रीह्यपराह्लगृष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रट्वेषु । ६ । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः । महापराह्लः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति (३६:४०) प्रतिपदेशकसमासे एवायं स्वरः । नेह महतो ब्रीहिर्महद्ब्रीहिः ।

क्षुश्रुकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ।

(८) कार्तिकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्रुताः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः श्रैतिकालपाञ्चालेयाः कटूकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाम्बवाः आर्क्षामिसौहलाः कुलिसुराद्राः चिन्तिसुराद्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाम्भवशालङ्कायनाः बाम्भवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारः भौदैपयलादाः वत्सजरनः सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यासुवाक्ये कार्तिकौजपादिः ।

चाम्महान् । चुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । चुधं लातीति
चुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु (७०६४० सू०) केऽन्तोदात्तः ।

उद्गस्मादिवाय्योः । ई । २ । ४० ।

उद्गसादिः । उद्गवामिः । उपेद्गणि उद्गशब्द आद्युदात्तः ।

गौः सादसादिसारथिषु । ई । २ । ४१ ।

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यल्लीलदृढरू-
पापरेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारा-
णाञ्च । ई । २ । ४२ ।

एषां सप्तानां समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कुरुणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजेरिति
वाच्यम्* । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो
गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति (३५४८४०) रिक्तशब्द आद्यु-
दात्तः । असूता जरती असूतजरती । अल्लीला दृढरूपा अल्ली-
लदृढरूपा । अल्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्थस्यास्ति
तत्स्त्रीलम् सिध्मादि (६८०४०) त्वाल्लच् । कपिलकादि ८, २, १८ सू० वा०
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समा-
सो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादि (३५५४४०) त्वादन्तो-
दात्तः । तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं क्वात्वो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

नोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे प्रकृत्या इत्येष स्वरौ वि-
हितः । दास्या भारो दासीभारः । देवद्धतिः । यस्य तत्पुरु-
षस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स
सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । “सुवा एष पुरन्ध्राः” पुरं
शरीरन्ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति (३४४८८) किप्र-
त्ययः * । अलुक् छान्दसः । नव्विषयस्य (३५५४८) इत्याद्यु-
दात्तः पुरुषश्च ।

चतुर्थो तदर्थे । ६ । २ । ४३ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्, तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।
यूपाय दारू यूपदारू

अर्थे । ६ । २ । ४४ ।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।

क्ते च । ६ । २ । ४५ ।

क्तान्तेपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ।

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । अणिक्ताः । अणिशब्द
आद्युदात्तः । पूगक्ताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये
किम् ? अणया कृतं अणिकृतम् । अनिष्ठा किम् ? कृताकृतम् ।

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ।

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ।
कर्णश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो

* बाङ्गलकादयत्वापीत्युक्तेः प्रियते धित्वाभावेऽपि किरित्याशये न
तथोक्तम् ।

नित्स्वरेण (उ५४०४०६०) आद्युदात्तः । अहीने किम् ? कान्-
नारातीतः । अनुपसर्गइति वक्तव्यम् * । नेह । सुखप्राप्तः ।
याथेत्यस्य (उ५६८४०) अपवादोऽयम् ।

तृतीया कर्मणि । ई । २ । ४८ ।

कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः । महा-
राजहतः । रुद्रो रगन्तः (उ३६६४० उ ६०) । कर्मणि किम् ?
रथेनायातो रथायातः ।

गतिरनन्तरः । ई । २ । ४९ ।

कर्माद्यैः क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् ।
अनन्तरः किम् ? अभ्युदितः । कारकपूर्वपदस्य तु सति-
शिष्टस्याथादिस्वर (उ५६८४०) एव । दूरादागतः । याथेत्य-
स्यापवादः ।

तादौ च निति कृत्यतौ । ई । २ । ५० ।

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः
प्रकृत्या । “अग्नेराक्षोऽवृतमस्य प्रभूतौ सङ्गतिं गौः” ।
कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ? प्रजल्पाकः । निति किम् ?
प्रकर्त्ता । तजन्तः । अतौ किम् ? आगन्तुः ।

तवै चान्तश्च युगपत् । ई । २ । ५१ ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चै-
तदुभयं स्यात् । अन्वैतवै । कृत्स्वरापवादः ।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ई । २ । ५२ ।

अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्त्येऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । “ये पराञ्च-
स्तान्” । अनिगन्तइति किम् ? प्रत्यञ्चोयन्तु । चुस्वरात्
(३५३६७०)परत्वादयमेव । “जहि वृणानि कणुही पराचः” ।
वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

न्यधी च । ई । २ । ५३ ।

वप्रत्ययान्त्येऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङुत्तानः ।
उदात्तस्वरितयोर्यङः (३५४१७०)इति अञ्चतेरकारः स्वरितः ।
अध्यङ् ।

ईषदन्यतरस्याम् । ई । २ । ५४ ।

ईषत्कङारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषङ्गेद् इत्यादौ
लृत्स्वरएव ।

हिरण्यपरिमाणन्वने । ई । २ । ५५ ।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वम्पदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परि-
माणमस्येति द्विसुवर्णम् २ तदेव धनम् । बङ्गवीहावपि
परत्वाद्विकल्पएव । हिरण्यं किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणं
किम् ? काञ्चनधनम् । धने किम् ? निष्कमाला ।

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ई । २ । ५६ ।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः २ ।
सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथे-
र-मजन्तः (३४३१७०६०) । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

कतरक्तमौ कर्मधारये । ई । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या । कतरकठः २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् ।
इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ई । २ । ५८ ।

आर्यब्राह्मणः २ । आर्यकुमारः २ । आर्यो ण्यदन्तत्वाद्-
न्तस्वरितः (३५६३४.५०) । आर्यः किम् ? परमब्राह्मणः ।
ब्राह्मणादीति किम् ? आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ।

राजा च । ई । २ । ५९ ।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये ।
राजब्राह्मणः २ । राजकुमारः २ । योगविभाग उत्तरार्थः ।

पृथी प्रत्येनसि । ई । २ । ६० ।

पृथन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः २ ।
पृथी किम् ? राजा चासौ प्रत्येनाञ्चेत्यत न ।

क्ते नित्यार्थे । ई । २ । ६१ ।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यग्रहसितः
२ । काला इति (३३७४.०) द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
स्यवन्त आद्युदात्तः । हसित इति थायादि (३५६८४.०) स्वरेणा
नोदात्तः । नित्यार्थे किम् ? मुहूर्त्तग्रहसितः ।

ग्रामः शिल्पिनि । ई । २ । ६२ ।

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः २ । ग्रामशब्दः आद्युदात्तः ।

ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पिनि किम् ? ग्रामरथ्या ।

राजा च प्रशंसायाम् । ई । २ । ई३ ।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसायै राजपदं वा प्रकृत्या । राज-
नापितः २ । राजकुलालः २ । प्रशंसायाङ्किम् ? राजनापि-
तः । शिल्पिनि किम् ? राजहस्ती ।

आदिरुदात्तः । ई । २ । ई४ ।

अधिकारोऽयम् ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणौ । ई । २ । ई५ ।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आदिरुदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः-
स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् ।
मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति (३५२४०)
सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् (४५६४०) । यान्निका-
श्वः । वैयाकरणहस्ती । कचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्षा-
पणादि दातव्यम् । यान्निकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येइति
किम् ? स्तम्भेरमः । अहरणौ किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया
अयं वाडवः तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुच्छर्थं यद्दी-
यते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्नरो हारि-
स्वरेण बाध्यत इत्यहरणौ इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडव-
हार्यमिति हारिस्वरः सिद्धयति ।

युक्ते च । ई । २ । ई६ ।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुदात्तम् । गोवल्लवः । “कर्त्तव्ये
तत्परो युक्तः” ।

विभाषा ऽध्यक्षे । ई । २ । ई७ ।

गवाध्यक्षः २ ।

पापञ्च शिल्पिनि । ई । २ । ई८ ।

पापनापितः । पापाणके इति (३५८४०) प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णात् षष्ठीसमासे न ।

गोत्वान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ई । २ ।
ई९ ।

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः ।
अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमा-
र्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधी-
यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्सेऽहमिति
माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्वा-
दिषु किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् ? परमब्राह्मणः ।

अङ्गानि मैरेये । ई । २ । ७० ।

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य
मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् ? परममैरेयः । मैरेये किम् ?
पुष्पाश्वः ।

भक्ताल्यास्तदर्शेषु । ई । २ । ७१ ।

भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् ? भिक्षाप्रियः । वज्रब्रीहिरयमत पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

गोविडालसिंहसैन्यवेष्टूपमाने । ई । २ । ७२ ।

धान्यगवः । गोविडालः । तणसिंहः । सक्तुसैन्यवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः, (६) । गवाक्षत्या सन्निवेशितन्धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? परमसिंहः ।

अके जीविकार्थे । ई । २ । ७३ ।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति (३४०४०) समासः । अके किम् ? रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थे किम् ? दत्तुभक्षिकां मे धारयसि ।

प्राचां क्रीडायाम् । ई । २ । ७४ ।

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति (७४५३४०) एवम् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये एवम् (७४५४४०) ।

(६) उपमितं व्याघ्रादिभिः (३५६४०) इत्यनेन समासइत्याह व्याघ्रादिरिति ।

अणि नियुक्ते । ई । २ । ७५ ।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुदात्तम् । छत्र-
धारः । नियुक्ते किम् ? काण्डलावः ।

शिल्पिनि चाकृजः । ई । २ । ७६ ।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमादुदात्तं स चेदण्
कृज्परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् ? काण्ड-
लावः । अकृजः किम् ? कुम्भकारः ।

संज्ञायान्च । ई । २ । ७७ ।

अणन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रघ-
कारो नाम ब्राह्मणः ।

गोतन्तियवम्पाले । ई । २ । ७८ ।

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः ।
गो इति किम् ? वत्सपालः । पाले इति किम् ? गोरक्षः ।

णिनि । ई । २ । ७९ ।

पुष्पहारी ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ई । २ । ८० ।

उपमानवाचि पूर्वं णिन्यन्ते परे आदुदात्तम् । उष्ट्रकोशी ।
ध्वाङ्गरावी । उपमानग्रहणमस्य पर्वयोगस्य च विषयविभा-
गार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् ? टकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् ?

प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था (१०) तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् गर्हभोच्चारी ।

युक्तारोह्यादयश्च (११) । ई । २ । ८१ ।

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

दीर्घकाशतुषभाष्ट्रवटं जे । ई । २ । ८२ ।

कुटीजः । काशजः । तुषजः । आष्ट्रजः । वटजः ।

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः । ई । २ । ८३ ।

बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तञ्चे उत्तरपदे । उपसर-
जः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ? दग्धजानि तृणानि ।

ग्रामेऽनिवसन्तः । ई । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः देवस्वामिकः । अनि-
वसन्तः किम् ? दाक्षिग्रामः दाक्षिनिवासः ।

घोषादिषु (१२) च । ई । २ । ८५ ।

(१०) शब्दण्वार्थो यस्याः इति विग्रहः शब्दस्य चार्धेन तादात्म्यप्रार्थित्वम् ।

(११) युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगत-
प्रहारो आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता यामगोधुक् अश्ववि-
रावः गर्गविरावः व्युष्टिविरावः गणपादः एकशितिपाद् पात्रेसम्भि-
तादयश्च (१५३४०) युक्तारोह्यादिः ।

(१२) घोष इत्येवमादिषु चीत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । घोष कट
वज्रम हृद वदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शास्त्रली
अश्वस्य तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादिः ।

दाक्षिणोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिस्तदः ।

क्वात्रादयः (१३) शालायाम् । ई । २ । ८६ ।

क्वातिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो
नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायान्नपुंसक
(५६२४००००) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । क्वाति-
शालम् ।

प्रस्थेऽष्टद्वयमकर्क्यादीनाम् । ई । २ । ८७ ।

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादि (१४) वर्जितमष्टद्वयम्पूर्वपदमा-
द्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अष्टद्वं किम् ? दाक्षिप्रस्थः ।
अकर्क्यादीनामिति किम् ? कर्कीप्रस्थः । सकरीप्रस्थः ।

मालादीनाञ्च (१४) । ई । २ । ८८ ।

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।

अमहन्त्रं नगरेऽनुदीचाम् । ई । २ । ८९ ।

नगरे परे महन्त्रववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदी-
चान्न । ब्रह्मनगरम् । अमहदिति किम् ? महानगरम् ।
नवनगरम् । अनुदीचां किम् ? कार्त्तिनगरम् ।

अर्म्मे चाऽवर्गं द्वयच् चयच् । ई । २ । ९० ।

(१३) क्वाति पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि क्वात्रादिः ।

(१४) कर्की मल्ली सकरी कर्कन्तु शमी करीर कन्दुक कवल वदरी कर्क्यादिः ।

(१५) माला शालाशोणा द्राक्षा खाला जामा काञ्ची एक काम मालादिः ।

अर्धे परे द्वयश्च त्रयश्च पूर्वमवर्णान्तिमाद्युदात्तम् । गुप्तार्धम् ।
कुक्कुटार्धम् । अवर्णं किम् ? वृहद्वर्धम् । द्वयश्च त्रयश्च किम् कि-
म् ? कपिञ्जलार्धम् । अमहन्नावमित्येव । महार्धम् । नवार्धम् ।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्लकज्जलम् । ई । २ ।

६१ ।

अर्धे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्धम् । अधिकार्धम् ।
सञ्जीवार्धम् । मद्राश्लग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रा-
र्धम् । अश्लार्धम् । मद्राश्लार्धम् । कज्जलार्धम् । आ-
द्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ।
“दिवोदासा यदाशुवे” ।

अन्तः । ई । २ । ६२ ।

अधिकारोऽयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् (७५६०८०) ।

सर्वं गुणकार्त्तस्त्रे । ई । २ । ६३ ।

सर्वशब्दः पूर्व्यपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्चेतः । सर्वमहान् ।
सर्वं किम् ? परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति
गुणकार्त्तस्त्रे वर्त्तते । गुणः किम् ? सर्वसौवर्णः । कार्त्तस्त्रे
किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः ।

संज्ञायाङ्गिरनिकाययोः । ई । २ । ६४ ।

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डि-
निकायः । संज्ञायां किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

कुमार्यां वयसि । ई । २ । ६५ ।

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमा-
रीशब्दः पुंसा सहस्रसम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तच्च वय इह गृह्यते न
कुमारत्वमेव । वयसि किम् ? परमकुमारी ।

उदकेऽकेवले । ई । २ । ६६ ।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति (उ५४१४०) पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् ? शीतो-
दकम् ।

द्विगौ क्रतौ । ई । २ । ६७ ।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्ग-
तिरात्रः । द्विगौ किम् ? अतिरात्रः । क्रतौ किम् ? वि-
लहोमस्य सप्तरात्रो विल्वसप्तरात्रः ।

सभायान्नपुंसके । ई । २ । ६८ ।

सभायाम्परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् ? ब्राह्मण-
सेनम् ? नपुंसके किम् ? राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसक-
ग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ।

पुरे प्राचाम् । ई । २ । ६९ ।

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् ? शिवपुरम् ।

अरिष्टगौडपूर्व च । ई । २ । १०० ।

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्ट-
पुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् ? । इहापि यथा स्यात् ।
अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ।

न हास्तिनफलकमाह्वेयाः । ई । २ । १०१ ।

परे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
माह्वेयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रा (५०६४०) दित्वाङ्ठक् ।

कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ई । २ । १०२ ।

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् ।
कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादि किम् ? सर्पविलम् ।
विले इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ई ।

२ । १०३ ।

दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषु कामशमी । अपर-
क्षणावृत्तिका । जनपदो देशः । पूर्वपञ्चालाः । आख्यानम्
पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि
दिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ।

आचार्योपसर्जनञ्चान्तेवासिनि । ई । २ । १०४ ।

आचार्योपसर्जना अन्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् ? पूर्वान्तेवासी ।
अन्तेवासिनि किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ।

उत्तरपदद्वौ सर्वञ्च । ई । २ । १०५ ।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य(५७३४०)या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे
परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चा-
लकः । अधिकारग्रहणं किम् ? सर्वभासः । सर्वकारकः ।

वज्रब्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ई । २ । १०६ ।

वज्रब्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण (३५६५४०६०) प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः ।
विश्वकर्मा । विश्वदेवः । “आ विश्वदेवं सप्रतिमम्” वज्रब्री-
हौ किम् ? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् ?
विश्वेदेवाः । प्रागव्ययीभावात्(३५६२४०६०)वज्रब्रीह्यधिकारः ।

उदराश्वेषु । ई । २ । १०७ ।

वृषोदरः । हर्यश्वः । महेषः ।

क्षेपे । ई । २ । १०८ ।

उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्तं वज्रब्रीहौ निन्दायाम् । वृषो-
दरः । कटुकाश्वः । जलाचलेषः । असुदर इत्यत्र नञ्सुभ्या-
मिति (३६०५४०) भवति विप्रतिषेधेन ।

नदी बन्धुनि । ई । २ । १०९ ।

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तपूर्वमन्तोदात्तं वज्रब्रीहौ । गार्गी

बन्धुः । नदी किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः ।
बन्धुनि किम् ? गौरीपुत्रः ।

निष्ठोपसर्गपूर्वान्यतरस्याम् । ई । २ । ११० ।

निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः २ । निष्ठा
किम् ? प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वा किम् ? शुष्कमुखः ।

उत्तरपदादिः । ई । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या
भगालम् (उ५६६४०) इत्यवधिकः ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । ई । २ । ११२ ।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो-
बहुव्रीहौ । युक्तकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ? श्वेतपादः
वर्णलक्षणात्किम् ? शोभनकर्णः ।

सञ्ज्ञौपम्ययोश्च । ई । २ । ११३ ।

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये—गोकर्णः ।

कण्डष्टग्रीवाजङ्घञ्च । ई । २ । ११४ ।

सञ्ज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्डः । काण्डष्टः । सुग्रीवः ।
नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्डः । गोष्टः । अश्वग्रीवः ।
गोजङ्घः ।

ऋङ्गमवस्थायाञ्च । ई । २ । ११५ ।

शृङ्गशब्दोऽवस्थायां सञ्ज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बज्जब्रीहौ ।
उन्नतशृङ्गः । द्विशृङ्गलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादे-
र्वयोविशेषोऽवस्था । सञ्ज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः—उपमायाम्—
मेघशृङ्गः । अवस्येति किम् ? स्थूलशृङ्गः ।

नजो जरमरमितवृताः । ६ । २ । ११६ ।

नजः परा एते आद्युदात्ता बज्जब्रीहौ । “न मे जरा अज-
रम् अमरम्” “अमितमर्हय” । “अवो देवेष्वमृतम्” ।
नजः किम् ? ब्राह्मणमितः । जरेति किम् ? अशतुः ।

सोर्मानसी अलोमोषसी । ६ । २ । ११७ ।

सोः परं लोमोषसी वर्ज्जयित्वा मन्त्रन्तमसन्तश्चाद्युदात्तं
स्यात् । नज्मुभ्याम् (उ६०५४०) इत्यस्यापवादः । सुकर्माणः ।
सुयुजः । “मनो रक्षदनिमानः” । “सुब्रह्मा शिवाप्रशुभ्यः
सुमनाः सुवर्चाः सुपेशसस्करोति” । सोः किम् ? कृतकर्मा ।
मनसी किम् ? सुराजा । अलोमोषसी किम् ? सुलोमा ।
सूपाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति (उ६०५४०) भवति ।
सुकर्माकः । सुस्रोतस्कः ।

क्रत्वादयश्च (१६) । ६ । २ । ११८ ।

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । “साम्राज्याय सुक्रतुः” । सुप्रती-
कः । सुहव्यः । “सुप्रतूर्तिमनेहसम्” ।

आद्युदात्तं द्विच्छन्दसि । ६ । २ । ११९ ।

यदाद्युदात्तं द्यच् तत्सोरन्तरं बज्जब्रीहावाद्युदात्तम् । “आ-
द्याः स्वश्वाः सुरथा आतिथिर्ग्वे” नित्स्वरेण (उ५४७५०६०)
अश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् ? या सुबाज्जः ।
द्वयच् किम् ? “सुगुरसत्सु हिरण्यः” हिरण्यशब्दस्यच् ।

वीरवीर्यौ च । ई । २ । १२० ।

सोः परे बज्जब्रीहौ कृन्दस्याद्युदात्तौ । “सुवीरेण रयिणा” ।
“सुवीर्यस्य गोमतः” । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽ-
नावः (उ५५०५०) इत्याद्युदात्तत्वन्नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् ।
तत्र हि सति पूर्व्येणैव सिद्धं स्यात् ।

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । ई

। २ । १२१ ।

उपकूलम् । परित्तीरम् ! उपतूलम् । उपमूलम् । उपशा-
लम् । उपाक्षम् । । सुषमम् । निः षमम् । तिष्ठद्गुप्रभृति-
ष्वेते (१११४०) । कूलादिग्रहणं किम् ? उपकूलम् । अव्ययी-
भावे किम् ? परमकूलम् ।

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ई । २ । १२२ ।

द्विकंसः । द्विमन्यः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् ।
द्विगौ किम् ? परमकंसः ।

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ई । २ । १२३ ।

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ।

ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? बृहणालम् ब्राह्मण-
कुलम् । शालायां किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ?
ब्राह्मणशाला ।

कन्या च । ई । २ । १२४ ।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्देऽन्तरपदमाद्युदात्तम् । सौ-
शमिकव्यम् । आह्वरकव्यम् । नपुंसके किम् ? दाक्षिकन्या ।

आदिचिह्णादीनाम् (१७) । ई । २ । १२५ ।

कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिह्णादीनामादिहदात्तः ।
चिह्णकव्यम् । मन्दरकव्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुन-
र्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ई । २ । १२६ ।

चेलादीन्यन्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुनचेलम् । नगरखे-
टम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिषाह्वयेन पुन-
दीनाङ्गर्हा । व्याघ्रादित्वात् (२५।१८०) समासः । गर्हायां
किम् ? परमचेलम् ।

चीरमुपमानम् । ई । २ । १२७ ।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं
किम् ? परमचीरम् ।

(१७) चिह्णं मङ्गरं मङ्गलं वैतलं पटलं वैराजिकर्षकं वैराजिकर्षि
कुकुटं चिकणं चित्कणं चिह्णादिः ।

पललसूपशाकन्मिथे । ई । २ । १२८ ।

घृतपललम् । घृतसूपः । घृकशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरण-
मिति (१४१४०) समासः । मिथे किम् ? परमपललम् ।

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ई । २ । १२९ ।

आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डा-
यनस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् ?
परमकूलम् ।

अकर्मधारये राज्यम् । ई । २ । १३० ।

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् ।
ब्राह्मणराज्यम् । अकर्मेति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्या-
दिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

वर्ग्यादयश्च । ई । २ । १३१ ।

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारयइत्येव । परम-
वर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः (१८) ।

पुत्रः पुंभ्यः । ई । २ । १३२ ।

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकि
पुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् ? कौलटिमातुलः ।
पुंभ्यः किम् ? दाक्षीपुत्रः ।

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ई । २

। १३३ ।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणान्तद्विशेष-
पाणाच्च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाक-
टायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्-
पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञाति-
पुत्रः । आतुष्पुत्रः ।

चूर्णादी(१६) न्यप्राणिषष्ठ्याः । ई । २ । १३४ ।

एतानि प्राणिभिन्नेष्वन्यन्तात् पराख्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे ।
मुङ्गचूर्णम् । अप्राणीति किम् ? मत्स्यचूर्णम् ।

षट् च काण्डादीनि (२०) । ई । २ । १३५ ।

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् ।
तिलपल्लम् । मुङ्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट्
किम् ? राजसूदः । अप्राणीति किम् ? दत्तकाण्डम् ।

कुण्डं वनम् । २ । २ । १३६ ।

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्ड-
शब्दोऽत सादृश्ये । वनं किम् ? मृत्कुण्डम् ।

(१६) चूर्णं करिष करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तम्र कुन्दम दलप चमसो
चकन चौल चूर्णादिः ।

(२०) चेलखेटोत्पादि (उ५.६.३४०) सूत्रस्यकाण्डशब्दमारभ्य कूलसूदेति
(उ५.६.४४०) सूत्रस्यकूलशब्दान्ताः षट् पाठ्याः ।

प्रकृत्या भगालम् । ई । २ । १३७ ।

भगालवाच्युत्तरपदन्तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीनदालम् । कुम्भीदापालम् । मध्योदात्ता एते । प्रक-
त्येत्यधिकृतमन्त इति (उ५८७४०) यावत् ।

शितेर्नित्यावह्वज्जब्रुग्रीहावभसत् । ई । २ । १३८ ।

शितेः परं नित्यावह्वच्कम्प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः ।
पादशब्दो वृषादि (उ५८८४०)त्वादादुदात्तः अंसशब्दः प्रत्ययस्य
नित्स्वरः (५८७४०) । शितेः किम् ? दर्शनीयपादः । अभ-
सत्किम् ? शितिभसत् । शितिरादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रापवादो योगः ।

गतिकारकोपपदात्कृत् । ई । २ । १३९ ।

एभ्यः कृदन्तम्प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रह-
रणम् । इधमप्रवचनः । उपपदात्-उच्चैःकारम् । ईषत्कारः ।
गतीति किम् ? देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कद्रुग्रहणं
स्पष्टार्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरजाद्यन्तेन समासे कृते
आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति-
देश्यार्थं तु कद्रुग्रहणमित्यन्ये ।

उभे वनस्पत्यादिषु (२१)युगपत् । ई । २ । १४० ।

-
- (२१) वनस्पति इत्येवमादिषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या भवतः ।
वनस्पति इहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेष शब्दा-
मङ्गौ तस्यावकृती लब्धाविश्वययौ मर्ज्यन्त वनस्पत्यादिः ।

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । “वनस्पतिं वन आ वृह-
स्पतिं यः” । वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । “हर्षया
शचीपतिम्” । शार्ङ्गरवादि * (२४१४०) त्वादाद्युदात्तः शची-
शब्दः “शचीभिर्न” इति दर्शनात् । तन्नूपात् । “नराशंसं
वाजिनम्” । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेफम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ई । २ । १४१ ।

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । “आय इन्द्रावरुणौ” । “इन्द्रा-
वृहस्पतीवयम्” । देवता किम् ? अचन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् ?
अग्निष्टोमः ।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावऽष्टयिवीरुद्रपूषमन्येषु ।

ई । २ । १४२ ।

यथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम् । “इन्द्रा-
ग्निभ्यां कं वषणः” । अष्टयिव्यादौ किम् ? “द्यावाष्टयिवी
जनयन्” । आद्युदात्तो द्यावा (४४२४० सू०) निपात्यते । ष्टयिवी
त्वन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । रोदेर्षिलुक् चेति (उ३६६४० उ०) रगन्तो
रुद्रः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुच्चन्पूषन्निति (उ३६६४० उ०) पूषा
अन्तोदात्तो निपात्यते । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्त-
तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अन-
दात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

अन्तः । ई । २ । १४३ ।

अधिकारोऽयम् ।

* शार्ङ्गरवादि ङीनोनिष्वात् ञिन्त्यादिरिति (५४७४०) सूत्रेण ।

थाऽथघञ्क्ताऽजऽवित्रकाणाम् । ई । २ । १४४ ।

थ-अथ-घञ्-क्त-अच्-अप्-इत्व-क एतदन्तानाङ्गतिकारकोपप-
दात्परेषामन्त उदात्तः । “अवमथस्यायोः” । आवसथः ।
घञ्-प्रभेदः । क्त-“धर्त्ता वज्जी पुरुष्टुतः” । पुरुषु बङ्ग-
प्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्-प्रक्षयः । अप्-प्रलवः ।
इत्व-प्रलवित्वम् । क-गोष्ठः । मूलविभुजादित्वात्कः । गति-
कारकोपपदादित्येव । सुस्तुतन्भवता ।

सुपमानात् क्तः । ई । २ । १४५ ।

सुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । “ऋतस्य योनौ सु-
कृतस्य शशञ्जुतः” ।

संज्ञायामऽनाचितादीनाम् । । ई । २ । १४६ ।

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् (२२) वर्ज्ज-
यित्वा । उपङ्गतः । शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् ?
आचितम् । आख्यापितम् ।

प्रवृद्धादीनाञ्च (२३) । ई । २ । १४७ ।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असं-
ज्ञार्थोध्यमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ।

(२२) आचितं पर्याचितं आस्थापितं परिगृहीतं निरुक्तं प्रतिपन्नं अप-

क्षिप्तं प्रक्षिप्तं उपहितं उपस्थितं (संहिताऽगवि ग०) आचितादिः ।

(२३) प्रवृद्धं यानम् प्रवृद्धोद्वेषलं प्रयुक्तास्त्राणवः आकृष्येऽवहितः अवहितो

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ई । २ । १४८ ।

संज्ञायामन्तउदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात् किम् ? अकारकान्नियमो मा भूत् । संश्रुतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् ? देवपालितः अस्त्रान्नियमादत्र संज्ञायामनावितेति न । तृतीया कर्माणीति (५७७८) तु भवति । एषु किम् ? कारकावधारणं यथा स्यात् । दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तउदात्तो भवति संश्रुतः । आशिषि किम् ? देवैः खाता देवखाता । आशिष्ये वेत्येवमतेष्टोनियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया कर्माणीति पूर्वप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

इत्यम्भूतेन कृतमिति च । ई । २ । १४९ ।

इत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासः तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्द्वाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतमभवति । तृतीया कर्माणीत्यस्य (३५७७८) अपवादः ।

अनो भावकर्मावचनः । ई । २ । १५० ।

कारकात्परमनप्रत्ययान्तभाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् ?

भोगेषु खड्गारूढः कविशक्तः प्रवृद्धादिः आकृतिगण्योयम् प्रवृद्धं यानमपप्रवृद्धोदपकनोरथ इत्यादि ।

हस्तादायः । भावेति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् ।
कारकात् किम् ? निदर्शनम् ।

मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि
(२४) क्रीताः । ई । २ । १५१ ।

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे ।
कृत् (५६६४०) स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः ।
छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्व-
स्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् ?
“प्रभूतो सङ्गतिम्” । अत तादौ च नितीति (३५७७४०) स्वरः ।

सप्तम्याः पुण्यम् । ई । २ । १५२ ।

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति
(३५६५४०) प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यम् । वेद-
पुण्यम् ।

जनार्थकलहं तृतीयायाः । ई । २ । १५३ ।

माघोणम् । माघविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरा (३५६५४०) पवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति
स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । जनशब्देन त्वर्थनिर्द्दे-
शेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीया-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

मिश्रञ्चाऽनुपसर्गमसन्धौ । ई । २ । १५४ ।

पणवन्धेनैकार्थं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः ।
मिश्रङ्गिम् ? गुडधानाः । अनुपसर्गे किम् ? तिलसंमिश्राः ।
मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ
किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थं
मापन्नः ।

नञोगुणप्रतिषेधे सम्पाद्यार्हहितालमर्यास्त-
द्विताः । ६ । २ । १५५ ।

सम्पाद्यादर्थे तद्वितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्परे-
ऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्षवेष्टकिकम् ।
न कार्षवेष्टकिकमकार्षवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः ।
न छैदिकोऽछैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः । न
सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् ? गर्हभरथम-
र्हति गर्हभरथिकः । अगर्हभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् ?
गर्हभरथिकादन्योऽगर्हभरथिकः । गुणो हि तद्वितार्थे प्रह-
न्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यतोच्यते
तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यान्न सम्पादितं भुवमिति ।
संपादीति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः न पाणि-
नीयः अपाणिनीयः । तद्वितः किम् ? वोढुमर्हति वोढा न
वोढा अवोढा ।

ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ।

ययतौ यौ तद्वितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-

षयात्पदस्यान्त उदात्तः स्यात्। पाशाणां समूहः पाश्या
न पाश्या अपाश्या। अदन्यम्। अतदर्थे किम्? अपा-
द्यम्। तद्धितः किम्? अदेयम्। गुणप्रतिषेधे किम्?
दस्यादन्यददन्यम्। तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति
(२५)। नेह। अवामदेयम्।

अच्कावशक्तौ। ६। २। १५७।

अजन्तङ्गान्तञ्च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अप-
चः। पक्तुन् शक्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्? अपचो
दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

आक्रोशे च। ६। २। १५८।

नञः परायच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जास्मः।
पक्तुन् शक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते। अविक्षिपः।

संज्ञायाम्। ६। २। १५९।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः।

कृत्योकेष्णुच्चाव्वादयश्च (२६)। ६। २। १६०।

(२५) यकारस्यानुबन्धेन यतश्च तमात्मानुबन्धेन ग्रहणात् वामदेवाङ्का-
ङ्काविति (५२६४०) आप्ति हो च न प्रसङ्गः।

(२६) चारु साधु यौधकि अगङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्ध-
मानत्वरमाणध्रियमाणक्रीयमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ग०)
(विकारसदृशे व्यस्यसमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाङ्गोऽङ्क-
न्दसि ग०) चार्वादिः।

नजः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्—अनागा-
मुकः । इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो-
द्वानुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अना-
द्यम्भविष्णुः । चार्वादिः—अचारः । असाधुः । राजाङ्गो-
ऽकन्दसि ग० । अराजा । अनहः । भाषाथान्नजः स्वर एव ।

विभाषा तन्नन्ततीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ।

तन्—अकर्ता । अन्न—अनन्तम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि ।
पक्षे अत्रयस्वरः ।

वज्रव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रिया
गणने । ६ । २ । १६२ ।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदम्प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः ।
एतद्वितीयः । तत्प्रथमः । वज्रव्रीहौ किम् ? अनेन प्रथमः
इदंप्रथमः । तृतीयेति (३३८५०) योगविभागात्समासः । इद-
मेतत्तद्भयः किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् ? तानि
बह्वन्यस्य तद्वज्रः । क्रियागणने किम् ? अयम्प्रथमः प्रधानं
येषान्ते इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणनं किम् ? अयं
प्रथमा येषान्ते इदम्प्रथमाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य
कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् (उ६५५० सू०) । इदम्प्रथमकः ।
वज्रव्रीहा वित्तिधिकारः ।

संख्यायास्तनः । ६ । २ । १६३ ।

वज्रव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः
किम् : दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् ? द्विशिराः ।

विभाषा छन्दसि । ई । २ । १६४ ।

“द्विस्तनां करोति वामदेवः” । “द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय” ।

संज्ञायां मित्राजिनयोः । ई । २ । १६५ ।

देवमितः । वृणाजिनम् । संज्ञायां किम् ? प्रियमितः । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । विश्वामित्रः ऋषिः ।

व्यवायिनोऽन्तरम् । ई । २ । १६६ ।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् ? आत्मान्तरम् स्वभावान्य इत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ई । २ । १६७ ।

गौरमुखः । स्वाङ्गङ्गिम् ? दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिक्छन्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सोभ्यः

। ई । २ । १६८ ।

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ई । २ । १६९ ।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परस्म्युखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं
बहुव्रीहौ । प्रचालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति (उ५६०४०)
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि
(उ५७७४०) भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ।

जातिकालमुखादि (२७) व्योऽनाच्छादनात्
क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ई । २ । १७० ।

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जाति-
कालेति किम् ? पुरजातः । अनाच्छादनात्किम् ? वस्त्र-
च्छन्नः । अकृतेति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्ड-
प्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

वा जाते । ई । २ । १७१ ।

जातिकालमुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्त-
जातः । मासजातः ।

नज्जुभ्याम् । ई । २ । १७२ ।

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः ।

कपि पूर्वम् । ई । २ । १७३ ।

नज्जुभ्यामुत्तरं पदं पूर्वमुदात्तङ्कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः ।
सुकुमारीकः ।

(२७) सुख दुःख तप्त कच्छ अस्त्र आश्रय अलीक प्रतीप करुण कपण सोढ
इत्येतानि सुखादीनि । एतदेव सुखादि(४२६४०)वार्तिके । (उ२३०४०)
स्वरत्वे च याह्यम् ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ।

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां
बङ्गव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने
पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव
पूर्वमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति । अन्नकः । कबन्तस्यैवान्तो-
दात्तत्वम् ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ।

उत्तरपदार्थबङ्गत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः पदस्यैव
स्वरः स्यात् । बङ्गव्रीहिकः । बङ्गमितः । उत्तरपदेति
किम् ? बङ्गषु मानोऽस्य स बङ्गमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः बङ्ग-
व्रीहौ । बङ्गगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः ।
गुणादिराकृतिगणः (२८) । अवयवाः किम् ? बङ्गगुणो
द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं वधुमपर्शु । ६ । २ । १७७ ।

प्रष्टष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् ?
दर्शनीयष्टष्ठः । स्वाङ्गङ्किम् ? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवङ्किम् ?
उदाङ्गः । अपर्शु किम् ? विपर्शुः ।

वनं समासे । ई । २ । १७८ ।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । इमे प्रवणे ।

अन्तः । ई । २ । १७९ ।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुप-
सर्गार्थमिदम् ।

अन्तश्च । ई । २ । १८० ।

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ।

न निविभ्याम् । ई । २ । १८१ ।

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति (उ५४१४०) स्वरितः ।

परैरभितोभावि मण्डलम् । ई । २ । १८२ ।

परैः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं
चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ई । २ । १८३ ।

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् ? प्रपदम् ।

निरुदकादीनि (२६) च । ई । २ । १८४ ।

(२६) निरुदक निरुपल निर्झलिक निर्भशक निष्कालक निष्कालिक
निष्पे ष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन
(परेर्हस्तप्रादक्षेपकर्षाः ग०) निरुदकादिराकृतिगणः ।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

अभेर्मुखम् । ई । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति (उ६०६४०) सिद्धे बङ्ग-
व्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च । अभिमुखा शाला ।

अपाञ्च । ई । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्निगपूतवीणाञ्जीध्वकुक्षिसीरनामनाम च ।

ई । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्निगम् । अपपूतम् । अप-
वीणम् । अञ्जस्—अपाञ्जः । अध्वन्—अपाध्वा । उपस-
र्गादध्वनः (४५५४०) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं
समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम—अपसीरम् ।
अपहलम् । नामन्—अपनाम । स्निगपूतवीणाकुक्षिग्रहणम-
बङ्गव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ।

अधेरुपरिस्थम् । ई । २ । १८८ ।

अध्यारुढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्तः । उप-
रिस्थं किम् ? अधिकरणम् ।

अनोरप्रधानकनीयसी । ई । २ । १८९ ।

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो

ज्येष्ठमनुज्येष्ठम् । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनु-
गतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थश्च
कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ।

पुरुषश्चान्वादिष्टः । ई । २ । १६० ।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् ? अनुगतः । पुरुषोऽनु
पुरुषः ।

अतेरकृत्यदे । ई । २ । १६१ ।

अतेः परमकदन्तम्यदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्गुशो नागः ।
अतिपदा गायत्री । अकृत्यदे किम् ? अतिकारः । अतेर्वातु-
लोप इति वाच्यम् * । इह मा भूत् । शोभनोगार्म्योऽति-
गार्म्यः । इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः ।

नेरनिधाने । ई । २ । १६२ ।

निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानमप्रकाशनमित्यर्थः । निमू-
लम् । न्यत्रम् । अनिधाने किम् निहितो दण्डो निदण्डः ।

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे । ई । २ । १६३ ।

प्रतेः परेऽंश्वादयो(३०)ऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽंशुः प्रत्यंशुः ।
प्रतिजनः प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ।

(३०) अंशु जन राजन् उद्ग खेटक अजिर आश्रो अवण कलिका आर्ष-
पुरः अंश्वादि ।

उपाह्वजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १६४ ।

उपात्परं यत् ह्यच्क्रमजिनञ्चान्तोदात्तन्तपुरुषे गौरा-
दीन् (३१) वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् ।
अगौरादयः किम् ? उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् ?
उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १६५ ।

सुप्रत्यवसितः । सुरतः पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा
असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् ? कुत्राह्वणः । अव-
क्षेपणे किम् ? सुटपल ।

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १६६ ।

उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २ । यदा तु पुच्छरूदस्यति
उत्पुच्छयते एरच् (उ३४२४०) उत्पुच्छस्तदा याथादिस्वरेण
(उ५६८४०) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र
विभाषा तत्पुरुषे किम् ? उदस्तमुच्छं येन स उत्पुच्छः ।

द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बज्जग्रीहौ । ६ । २ । १६७ ।

आभ्यां परेष्वन्तोदात्तो वा । “द्विपाञ्चतुष्पाञ्च रथाय” ।
“त्रिपाहूर्द्धः” द्विदन् । “त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिम्, मूर्द्धन्नित्यजत-
समासान्तएव मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते

अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समा-
सान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि
वज्रवीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे
भवत्येव । द्विमूर्द्धः २ । त्रिमूर्द्धः २ । द्वितिभ्यां किम् ? कल्या-
णमूर्द्धा । वज्रवीहो किम् ? द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धा ।

सकथञ्चाक्रान्तात् । ई । २ । १६८ ।

गौरसकथः । स्रक्ष्णसकथः । आक्रान्तात्किम् ? चक्रसकथः ।
समासान्तस्य षचश्चिच्चान्नित्यसेवान्तोदात्तत्वमभवति ।

परादिश्छन्दसि बज्जलम् । ई । २ । १६९ ।

छन्दसि परस्य सकथशब्दस्यादिरुदात्तो वा । “अञ्जिसकथ-
मालभेत” अत्र वार्तिकम् ।

परादिष्व परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बज्जलन्तत इति ॥

“भुवि जाता उरुजपा” । परान्तः । “भियेन मुष्टिहत्यया” ।

“यस्त्रिचक्रः” । पूर्वान्तः । “विश्वायद्देहि” ।

इति समासस्वराः ।

तिङो गोवादीनि (१) कुत्सनाभीक्ष्णयोः ।

८।१।२७।

तिङन्तात्पदागोवादीन्यनुदात्तान्येततोः । पचति गोत्रम् ।
पचतिपचति गोत्रम् । ब्रुवप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायना-
दयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणस्याठविशेषणम् तेनान्यत्रापि
गोवादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् गोवादीनि किम् ?
पचति प्रापम् । कुत्सनेति किम् ? खनति गोत्रं समेत्यकूपम् ।

तिङ्ङतिङः । ८।१।२८।

अतिङन्तात्पदात्परन्तिङन्तं निहन्यते । “अग्निमीले” ।

न लुट् । ८।१।२९।

लुङन्तश्च निहन्यते । श्वः कर्ता ।

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेष्टण (२) कञ्चिदत्र

युक्तम् । ८।१।३०।

एतैर्निपातैर्युक्तम् निहन्यते । “यदग्ने स्यामहं सत्वम्” ।
“युवां यदि जयः” । “कुविदह आसन्” । “अचिन्तिभिस्तु जमा
कञ्चित्” । “पुत्रा ये यत्र पितरो भवन्ति” ।

नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१।

(१) गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रवक्ष्य प्राय न्याय प्रवक्ष्य
विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाज गोवादिः ।

(२) चण् चेदर्थे णित् चण्डः । अयं च मरिष्यति अयं चेन्नरिष्यतीत्यर्थः ।

न ह्येत्यनेन युक्तन्तिङन्तानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः
प्रत्यारम्भः । “नह भोक्ष्यसे” । प्रत्यारम्भे किम् ? “नह वैत-
स्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति” ।

सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ।

सत्ययुक्तन्तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे ! । प्रश्ने
किम् ? “सत्यमह्वा उत वयमिन्द्रं स्तवाम” ।

अङ्गाप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्राति-
लोम्ये किम् ? “अङ्ग कूजति वृषलः” । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्
प्रतिलोमो भवति ।

हि च । ८ । १ । ३४ ।

हियुक्तन्तिङन्तानुदात्तम् । “आ हि धमायति” । “आ हि
रुहन्तम्” ।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । “अवृतं
हि मत्तो वदति” । “प्राप्मानश्चैनं पुनाति” । तिङन्तद्वयमपि
न निवृत्त्यते ।

यावद्वयाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ।

आभ्यां योगे तिङन्तानुदात्तम् । “यथाचित्कएवमाहृतम्” ।

पूजायान्नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ।

यावद्यथाभ्यां युक्तन्तिङन्तम्पूजायान्नानुदात्तम् । यावत्प्रचति
शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् ? यावद्भङ्गे
अनन्तरङ्गिम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्
निघातः प्रतिषिध्यते ।

उपसर्गव्यवेतञ्च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । याव-
त्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति
शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तन्तिङन्तन्त्र निहन्यते पूजायाम् । “आदह स्वधाम
तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरे” । पश्य मैत्र मुङ्गे भद्रम् । पश्यत
विष्णुर्मुङ्गे भद्रम् । अह विप्रो मुङ्गे शोभनम् । पूजायां
किम् ? पश्य मृगो धावति ।

अहो च । ८ । १ । ४० ।

एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् ! अहो देवदत्तः पचति
शोभनम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ।

अहो इत्यनेन युक्तन्तिङन्तं वानुदात्तमपूजायाम् । कटमहो
करिष्यति २ । असूयावचनमेतत् ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ।

एतद्योगे तिङन्तं न निहन्यते त्वरायाम् । अधीष्व माणवक !
पुरा विद्योते विद्युत् । निकटागामित्यत्र पुराशब्दः । न
तेन स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८ । १ । ४३ ।

ननु इत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तमनुप्राथनायाम् । ननु
गच्छामि भोः । अनजानीहि माङ्गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति
किम् ? अकार्पीः ? कटन्त्वम् ? ननु करोमि । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् ।

किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ ।

४४ ।

क्रियाप्रश्ने वर्त्तमानेन किंशब्देन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् ।
किं द्विजः पचत्याहोस्विङ्गच्छति । क्रियेति किम् ? साधनप्रश्ने
मा भूत् । किम्भूतं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् ? किमधीते ?
चेपोऽयम् । अनुपसर्गङ्किम् ? किं ? प्रपचति उत प्रकरोति ।
अप्रतिषिद्धङ्किम् ? किं ? किं ? द्विजो न पचति ।

लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ।

एहिमन्ये प्रहासे लट् । ८ । १ । ४६ ।

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लट्ङन्तन्नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि-
मन्ये भक्तभोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तन्तदतिथिभिः । प्रहासे
किम् ? एहि मन्यसे ओदनभोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थ-

लोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि
मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओद-
नम्भोक्ष्ये ।

जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ।

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । जातु
भोक्ष्यसे । अपूर्वङ्किम् ? कठञ्जातु करिष्यसि ।

किंष्टत्तञ्च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंष्टत्तं तेन युक्तन्तिङन्तन्नानु-
दात्तम् । विभक्तयन्तं उतरउतमान्तञ्च किमोरूपङ्किंष्टत्तम् ।
कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिदा । चिदुत्तरङ्किम् ? को
भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित्पठति ।

आहो उताहो चानन्तरम् । ८ । १ । ४९ ।

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् ।
आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां
वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् ? देव आहो भुङ्क्ते ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ।

आभ्यां युक्तं व्यवहितन्तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः
पचति २ ।

गत्यर्थलोटा लृट् न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ ।

गत्यर्थानां लोटा युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । यत्तैव (३) कारके
लोट् तत्तैव लृडपि चेत् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् ।
उत्तान्तान्देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थेति किम् ?
पच देव ! ओदनं भोक्ष्यसे एनम् । लोटा किम् ? आ-गच्छेद्देव !
ग्रामन्द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यस्ये-
नम् । न चेदिति किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामं पिता ते ओदनो
भोक्ष्यते इत्यादौ न निघातप्रतिषेधः । सर्वं किम् ? आ-गच्छ
देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो
यथा स्यात् । यत्तोडन्तस्य कारकन्तञ्चान्यञ्च लृडन्ते-
नोच्यते (४) ।

लोट् च । ८ । १ । ५३ ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तन्नानुदात्तम् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं
पश्य । गत्यर्थेति किम् ? पच देवोदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट्
किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्य-
दित्येव आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यत्वेन रामः । सर्वग्रहणात्त्विह
स्यादेव आ-गच्छ देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च पश्याव । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ।

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ।

(३) यत्तैवेति कर्त्तरि कर्मणि वेत्यर्थः ।

(४) यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्वेदमिति भाष्यकारेण कारक-
पदस्य लकारवाच्यकारकपरताया व्यवस्थापनादुच्यते इत्यननुक्तं
तेन करणान्यत्वे न निघातनिषेधः ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आ-गच्छ देव !
ग्रामस्य विश २ । सोपसर्गं किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामस्य ।
अनुत्तमं किम् ? आ-गच्छानि देव ! ग्रामस्य विशानि ।

हन्त च । ८ । १ । ५४ ।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्र-विश
२ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यदिति (उ६।२४०)
निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमङ्गिम् ? हन्त प्रभुञ्जावहै ।

आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके । ८ । १ ।

५५ ।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्वितमनुदात्तम् । आम्पचसि
दत्त ३ । एकान्तरङ्गिम् ? आम्पचसि दत्त ३ (५) । आम-
न्वितं किम् ? आम्पचति दत्तः । अनन्तिके किम् ? आम्प-
चसि दत्त ।

यद्वितुपरञ्छन्दसि । ८ । १ । ५६ ।

तिङन्तवानुदात्तम् । “उदसृजो यदङ्गिरः” । “उशन्ति हि” ।
आ-ख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हि चेति (उ६।२४०)
तुपश्येति च (उ६।४४०) सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभू-
तैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्य-
र्थलोटा (६) युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

(५) दूरस्थाङ्गाने (५४४) भुतविधानात् दत्त ३ इत्यस्य भुतत्वम् ।

(६) लोटेत्यस्य परभूतेनेत्यादिः । लोडन्तस्य स्वारोहावैति लोडन्तस्येत्यर्थः ।

चनचिदिवगोत्रादि (७) तद्विताम्नेडितेष्वगतेः

। ८ । १ । ५७ ।

एषु षट्पु परतस्तिङन्तानुदात्तम् । देवः पचति चन ।
देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् ।
देवः पञ्चतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् ? देवः
प्र-पचति चन ।

चादिषु च । ८ । १ । ५८ ।

चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तानुदात्तम् । देवः पचति च
खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्र-पचति च प्र-खादति च ।
प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिपिध्यते द्वितीयन्तु निह-
न्यत एव ।

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ।

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च
चारयति वीणां च वादयति । “इतो वा सातिमीमहे” ।
उत्तरवाक्ययोरनुपञ्चनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे
किम् ? पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थमप्रथमाग्रहणं द्वितीया-
देस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ।

ह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्माव्यतिक्रमे । स्वयं

ह रथेन याति ३ उपाध्यायस्यदातिङ्मयति । क्षियाग्रीरिति
(उ५३२ष्ट०) झुतः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ।

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता नामाप्रयोजने नि-
योगे क्षियायाञ्च । त्वमह ग्रामङ्गच्छ त्वमह रथेनारण्यं गच्छ ।
क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायस्यदातिङ्मयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ।

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव
ग्रामङ्गच्छतु । देव एवारण्यङ्गच्छतु । ग्राममरण्यञ्च गच्छ-
त्वित्यर्थः । इह चलोपः । देवएव ग्रामङ्गच्छतु । राम एवा-
रण्यङ्गच्छतु । ग्रामङ्गेवलमरण्यं केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः । इहा-
हलोपः स च केवलार्थः । अवधारणङ्गिम् ? देव ! क्वैव
भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः अनवल्लुप्तावेवः ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ।

चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । च-
लोपे-शुक्लव्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुह-
न्ति २ । बालोपे । “व्रीहिभिर्यजेत २ यवैर्यजेत २ ” ।

वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ।

“अहर्वै देवानामासीत्” । “अयं वाव हस्त आसीत्” ।

एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्याम् । ८ । १ । ६५ ।

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वीनुदात्ता छन्दसि । “अजा-
मेकाञ्जिन्वति २ प्रजामेकां रक्षति” २ । “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादति २” । समर्थाभ्यां किम् ? “एको देवानुपातिष्ठत्” ।
एक इति संख्यापरन्नान्यार्थम् ।

यदुत्तानित्यम् । ८ । १ । ६६ ।

यत् पदे यच्छब्दस्ततः परन्तिङन्तानुदात्तं । यो भुङ्क्ते ।
“यद्रग्रङ् वायुर्वाति” । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ।

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (८) । ८
। १ । ६७ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ।
दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तात्वाप-
वाद एतत्समासे इष्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्ति-
मतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तर-
पूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशे-
ऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ।

सगतिरपि तिङ् । ८ । १ । ६८ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तमपूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं-
पचति । यत् काष्ठं प्र-पचति । तिङ्ङतिङ् इति (उ६।१२४०) नि-
घातस्य निपातैर्यदिति (उ६।१२४०) निषेधे प्राप्ते विधिरयम् ।

(८) काष्ठ दारुण अज्ञात पुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत
अज्ञत अमुक्त भय घोर सुख परम सु यति काष्ठादिः ।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निह्नयते । गतिग्रहणेऽपसर्गग्रह-
णमिष्यते * । नेह । यत्काष्ठा शुक्लीकरोति ।

कुत्सनेऽमुष्यगोवादौ । ८ । १ । ६६ ।

कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति
पृति । प्र-पचति पूति । पचति मिथ्या । प्र-पचति मिथ्या ।
कुत्सने किम् ? प्र-पचति शोभनम् । सुपि किम् ? पचति
क्लिप्नाति । अगोवादौ (६) किम् ? । पचति मोक्षम् । क्रिया-
कुत्सनइति वाच्यम् * । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-
देवदत्तः । पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * । तेनायञ्चकारा
नुबन्धत्वादन्योदात्तः । वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * ।
पचन्ति २ पूति ।

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ।

अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् ? दत्तः प्र-पचति । गतौ
किम् ? ‘आ मन्द्रैरिन्द्र ! हरिभिर्यी हि मयूररोमभिः’ ।

तिङ् चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ।

गतिरुदात्तः । यत्र पचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमा-
णार्थम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति
स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् ? प्र-पचति ।

इति तिङन्तश्वराः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । “अग्निमीले”
इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिप् (उ५५१४०)
इत्यन्तोदात्तः । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण अम्सुप्तात् (उ५५६४०)
अनुदात्तः । अमि पूर्वरूप इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्यु-
दात्तः (उ५४१४०) । ईले तिङ्ङितिङ् इति (उ६१२४०) निघातः ।
संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्थेतीकारः (उ५४१४०) स्वरितः स्वरि-
तात्संहितायामिति (उ५४२४०) ले इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एक-
श्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि (६६५४०)
प्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाजो निष्ठायान्धातेर्हिरिति
(उ३६०४०) ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति
(३७३४०) गतिसञ्ज्ञायां कुगतीति (३७१४०) समासे समासान्तो-
दात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (उ५६५४०) अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गति
कारकोपपदात् कृदिति (उ५६६४०) कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथा-
दिस्वरे च (उ५६८४०) पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति
(उ५७७४०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहिताया-
मचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (उ५४४४०)
इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङ् प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्तादनु-
दात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवः पचाद्यचि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण
चित्स्वरेण (उ५५६४०) वान्तोदात्तः । ऋत्विक्षब्दः कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (उ५६६४०) । होतृशब्दस्मृन्प्रत्ययान्तो
नित् (उ५४७४०) स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नन्विपयस्येत्याद्यु-
दात्तः (उ५५४४०) । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण
कदुत्तरपदप्रकृति (उ५६६४०) स्वरेणान्तोदात्तः । तमपः पित्वा-

हनुदान्तत्वे (७५५, ६५० सू०) स्वरितप्रत्ययवित्यादि यथाशास्त्रं
मुन्नेयम् ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

वैदिकानां प्रयोगाणां प्रक्रिया स्वरसंयुता ।

कौमुद्यामुत्तरे भागे व्याख्याता लेशतो मया ॥

अखण्डमपि यल्लोके प्रकृत्यादिभिदागतम् ।

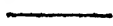
सर्वार्थावगमे हेतुरक्षरं तदुपास्महे ॥

इति वात्स्यवंशावतंसमहामहोपाध्यायकालिदाससार्धभौमभट्टा-

चार्याङ्गसम्भवेन श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्कलितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदी-

व्याख्यायामुत्तराङ्गे स्वरयुक्तवैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

* लिङ्गम् १ । स्त्री २ । अधिकारसूत्रे एते । ऋकारान्ता
मातृदुहितस्वसृपोहननन्दरः ३ । ऋकारान्ता एते पञ्चैव
स्त्रीलिङ्गाः स्वस्त्रादिकस्यैव ङीबुनिषेधेन कर्तृत्वादेर्ङीपा
ईकारान्तत्वात् तिङ् चतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि
प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् । अन्यप्रत्ययान्तो धातुः
४ । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ।
अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? देवयतेः क्तिप् । द्यूः ।
विशेष्यलिङ्गः । अशनिभरत्तरणयः पुंसि च ५ । इयमयं वा
अशनिः । मिन्यन्तः ६ । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः
स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । वङ्गिष्ठणाग्रनयः पुंसि ७ ।
पूर्वस्यापवादः । ओणिन्योन्मूर्म्यः पुंसि च ८ । इयमयं वा
ओणिः । क्तिन्नन्तः ९ । स्पष्टम् । कतिरित्यादि । ईकारा-
न्तश्च १० । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङ्ङ्रावन्त-
श्च ११ । कुरूः । काली विद्या । युन्तमेकाच्चरम् १२ । श्रीः । भूः ।
एकाच्चरं किम् ? पृथुश्रीः । विंशत्यादिरानवतेः १३ । इयं विं-
शतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः ।
अशीतिः । नवतिः । दुन्दुभिरक्षेपु १४ । इयं दुन्दुभिः ।

* सूत्रपाठः धातुपाठोगणपाठोलिङ्गानुशासनञ्चेति चतुःप्रस्थानं व्याक-
रणं पाणिनिना निरमायि तत्र सूत्रपाठस्यसूत्राणि यथाकार्यमुद्धृत्य
व्याख्यातानि धातुपाठसूत्राणि च अत्राद्यादौ क्रमेणोदाहृतानि
गणसूत्राणि च यन्वङ्गता यथाप्रदेशं कानिचित्समुद्धृत्य व्याख्यातानि
कानिचिच्च सरलायां मया प्रदर्शितानि इदानीं लिङ्गानुशासन
प्रकरणमारभते लिङ्गमिति ।

अक्षेपु किम् ? अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः । नाभि-
रक्षतिये १५ । इयन्नाभिः । उभावन्यत्र पुंसि १६ । दुन्दुभि-
र्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षतियः ।
कथम् ? तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीगुपनीवि
नाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढं भक्तिरित्यादाविव
कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्ग-
मश्लिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु ।
अतएव “नाभिर्मुख्यवृत्ते चक्रमध्यक्षतियथोः पुमान् । द्वयोः
प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्गसूरिकामद” इति मेदिनिः । रभ-
सोऽप्याह “मुख्यराट्क्षतिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियाङ्गसूरिकामद इति” । एवमेवं-
विधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । तलन्तः १७ । अयं स्त्रियां स्यात् ।
शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य
समूहो ग्रामता । देव एव देवता । भूमिविद्युत्सुरिल्लतावनि-
ताभिधानानि १८ । भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्नि-
म्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् । यादो नपुंसकम् १९
यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् । भास्वरक्खुग्दि-
गुण्णिरुपानहः २० । एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ।
स्यूणोर्णे नपुंसके च २१ । एते स्त्रियां क्लीवे च स्तः । स्यूणा-
स्यूणम् । ऊर्णा-ऊर्णम् । तत्र स्यूणा काष्ठमयी द्विक-
र्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम । गृहशशाभ्यां क्लीवे २२ ।
नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे यथासंख्यं स्यूणोर्णे नपुंसके
स्तः । गृहस्यूणम् । “शशोर्णम् शशलोमनीति” अमरः । प्रा-

टड्विप्रुड्कट्ठड्विट्त्विषः २३ । एते स्त्रियां स्युः । दर्विवि-
 दिवेदिखनिशान्यब्भिवेशिज्योषधिकव्यङ्गलयः २४ । एते
 स्त्रियां स्युः । पच्चे डीप् । दर्वी दर्विरित्यादि । तिथिनाडिह-
 चिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्रादयः २५ । एते प्रा-
 ग्वत् । इयन्तिथिरित्यादि । अमरस्वाह “तिथयो द्वयोरिति” ।
 तथा च भारविः । “तस्य भुवि बज्जतिथास्तिथय” इति स्त्रीत्वे हि
 बज्जतिथ्य इति स्यात् । ओहर्षश्च । “निखिलान्निशि पूर्णिमा-
 तिथीनिति” । शष्कुलिराजिकुव्यशन्तिवर्त्तिभुकुटिलुटिबलिप-
 ङ्कयः २६ । एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः । प्रतिपदा-
 पद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसम्बित्तुद्युन्तुत्समिधः २७ ।
 इयं प्रतिपदित्यादि । “उषा उच्छन्ती” । उषाः प्रातरधिष्ठात्री
 देवता । आशीर्धूःपूर्णीर्द्वारः २८ । इयमाशीरित्यादि ।
 अभुमनस्समासिकतावर्षाणां बज्जत्वञ्च २९ । अबादीनाम्प-
 च्चानां स्त्रीत्वं स्याद्वज्जत्वञ्च । आप इमाः । “स्त्रियः सुमनसः
 पुष्पम्” ? “सुमना मालती जातिः” । देववाची तु पुंस्त्वेव ।
 “सुपर्वाणः सुमनसः” । बज्जत्वम्प्रायिकम् । एका च सिकता
 तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् समांसमां
 विजायत इत्यत्र (६६१४) समायांसमायामिति भाष्याच्च । विभाषा
 प्राधेडिति (७६५४) सूत्रे अप्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां
 हरत्तोषेवम् । स्वक्त्वग्न्योग्वाग्यवाग्नौस्किचः ३० । इयं
 स्वक् त्वक् ज्योक् वाक् यवाग्नौ नौः स्किक् । तटिसीमास-
 खध्याः ३१ । इयं तटिः सीमा खखध्या । चुल्लिवेणिवार्थश्च
 ३२ । स्पष्टम् । ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ३३ । शलाका

स्त्रियान्वित्यम् ३४ । नित्यग्रहणमन्त्रेषां कश्चिद्व्यभिचारं (१)
ज्ञापयति ।

इति स्त्र्यधिकारः ।

पुमान् १ । अधिकारोऽयम् । घञञन्तः २ । पाकः ।
त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे
भावे क्तल्युङ्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परि-
शेषात् कर्मादौ घञाद्यन्तमपि विश्लेष्यलिङ्गम् । तथा
च भाष्यम् । सबन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । घाजन्तश्च ३ । वि-
स्तरः । गोचरः । चयः । जयः इत्यादि । भयलिङ्गभग-
पदानि नपुंसके ४ । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् ।
भगम् । पद्म् । नङन्तः ५ । नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् ।
यज्ञः । यत्नः । याज्ञा स्त्रियाम् ६ । पूर्वस्यापवादः । क्यन्तो
घुः ७ । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः ।
उदधिः । क्यन्तः किम् ? दानम् । घुः किम् ? जञ्चि वीजम् ।
इषुधिः स्त्री च ८ । इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । देवसुरा-
त्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधा-
नानि ९ । एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः
दैत्याः । आत्मा चेतनः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः ।
समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो

(१) तेन युक्तमेकाक्षरमित्यनेन (उ६२५४०) नीशब्दादीनां न स्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खङ्गः
करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्हम इत्यादि । त्रिविष्टपं
[त्रिभुवने नपुंसके १० । स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ।
स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । द्यौः स्त्रियाम्
११ । द्यौर्दिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् । इषुवाह स्त्रियाञ्च
१२ । चात् पुंसि । वाणकाण्डौ नपुंसके च १३ । चात्पुंसि ।
त्रिविष्टपेत्यादि चतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः । नान्तः १४ ।
अयं पुंसि । राजा । तक्षा । नच चर्मवस्त्रादिष्वतिव्याप्तिः मन्
ह्यचकोऽर्कर्तरीति (उ६:५:४०) नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ।
ऋतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि १५ । ऋतुरध्वरः । पुरु-
षो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः ।
अभ्रन्नपुंसकम् १६ । पूर्वस्यापवादः । उकारान्तः १७ । अयं
पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । “हनुर्हृद्विलासिन्यां चत्वारम्भे
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे इति” मेदिनिः । “करे-
णुरिभ्यां स्त्री, नेभे” इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनाना-
क्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तञ्च “लिङ्गशेषविधिर्यापी
विशेषैर्यद्यबाधित” इति । एवमन्यतापि । धेनुरज्जुकुङ्कसर-
युतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् १८ । समासे रज्जुः पुंसि
च १९ । कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना । श्मश्रुनानुस्वाहश्च-
जतुतपुतालूनि नपुंसके २० । वसु चार्थवाचि २१ । अर्थ-
वाचीति क्रिम् ? “वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु” । मद्गुमधुशी-
धूसानुकमण्डलूनि नपुंसके च २२ । चात्पुंसि । अयं मद्गुः
इदम्भद्गु । रुत्वन्तः २३ । मेरुः । सेतुः । दारुकसेरुजत्-

वस्तुमस्तूनि नपुंसके २४ । इत्वंन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः ।
 इदन्दासु । सक्तुर्नपुंसके च २५ । चात्पुंसि सक्तुः—सक्तु ।
 प्राग्रश्मे रकारान्तः २६ । रश्मिद्विवसाभिधानानीति (७६३२४०)
 वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । कोपधः २७ ।
 कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः । चिवुकशा-
 लूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके २८ । पूर्वसूत्राप-
 वादः । कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतडाकनि-
 ष्कशृष्कवर्चस्किपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलक-
 पुलाकानि नपुंसके च २९ । चात्पुंसि । अयङ्कण्टकः इद-
 ङ्कण्टकमित्यादि । टोपधः ३० । टोपधोऽकारान्तः पुंसि
 स्यात् । घटः । पटः । किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाट-
 करटलोष्ठानि नपुंसके ३१ । किरीटमित्यादि । कुटकुड-
 कपटकपाटकपर्षटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ३२ । चा-
 त्पुंसि । कुटः कुटमित्यादि । णोपधः ३३ । णोपधो-
 ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः । ऋण-
 लवणपर्षतोरणरणोष्णानि नपुंसके ३४ । पूर्वसूत्रापवादः ।
 कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके
 च ३५ । चात्पुंसि । थोपधः ३६ । रथः । काष्ठपृष्ठरिक्त्यो-
 क्त्यानि नपुंसके ३७ । इदङ्काष्ठमित्यादि । काष्ठा दिगर्था
 स्त्रियाम् ३८ । इमाः काष्ठाः । तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके
 च ३९ । चात्पुंसि । अयं तीर्थः इदन्तीर्थम् । नोपधः ४० ।
 अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । जघनाजिनतुहिनकाननव-
 नवजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचि-

ह्वानि नपुंसके ४१ । पूर्वस्थापवादः । मानयानाभिधाननलिन
 पुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनस-
 म्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ४२ । चात् पुंसि । अयं
 मानः इदं मानम् । पोपधः ४३ । अदन्तः पुंसि । यूपः ।
 दीपः । सूर्यः । पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त-
 रीपाणि नपुंसके ४४ । इदम्पापमित्यादि । सूर्यकुपकुण-
 पद्मीपविटपानि नपुंसके च ४५ । अयं सूर्यः । इदं सूर्यमि-
 त्यादि । भोपधः ४६ । स्तम्भः । कुम्भः । तलभं नपुंसकम्
 ४७ । पूर्वस्थापवादः । जृम्भं नपुंसके च ४८ । जृम्भं जृम्भः ।
 भोपधः ४९ । सोमः । भीमः । रुक्मसिधमयुग्मेधमगुत्तमाध्या-
 त्तकुङ्कुमानि नपुंसके ५० । इदं रुक्ममित्यादि । संग्रामदा-
 ङिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोदामानि नपुंसके च ५१ ।
 चात् पुंसि । अयं संग्रामः इदं संग्रामम् । योपधः ५२ । सम-
 यः । हयः । किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ५४ ।
 स्पष्टम् । गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ५३ ।
 गोमयः । गोमयम् । रोपधः ५५ । क्षुरः । अक्षुरः । हाराग्रस्ता-
 रतक्रवक्रयप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूरकक्षुरन्ध्राश्रवभभीरग-
 भीरकूरविचितकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्च-
 राजरजठराजिरवेरचामरपञ्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरका-
 श्मीरनीराश्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षतक्षेत्तमित्तकलत्तच्छत्तव-
 क्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपातनक्षत्राणि-
 नपुंसके ५६ । इदं द्वारमित्यादि । शुक्रमदेवतायाम् ५७ ।
 इदं शुक्रं रेतः । चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरश्व-

ङ्कारभङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ५८ ।
चात्पुंसि । चक्रः चक्रमित्यादि । षोपधः ५९ । वृषः । वृक्षः ।
शिरीषजोषाश्वरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके
६० । यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ६१ । चात्
पुंसि । अयं यूषः इदं यूषमित्यादि । सोपधः ६२ । वत्सः ।
वायसः । महानसः । पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ६३ ।
चमससरसनिथ्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि
नपुंसके च ६४ । चमसं चमसद्वित्यादि । कंसञ्चाऽप्राणिनि ६५ ।
“कंसोऽस्त्री पानभाजनम्” । प्राणिनि तु कंसो नाम कञ्चि-
द्राजा । रश्मिदिवसाभिधानानि ६६ । एतानि पुंसि स्युः
रश्मिर्मायूखः । दिवसो घञः । दीधितिः स्त्रियाम् ६७ ।
पूर्वस्थापवादः । दिनाहनी नपुंसके ६८ । अयमष्टपवादः ।
मानाभिधानानि ६९ । एतानि पुंसि स्युः । कुडवः प्रस्थः ।
द्रोणादकौ नपुंसके च ७० । इदं द्रोणम् अयं द्रोणः ।
खारीमानिके स्त्रियाम् ७१ । इयं खारी । इयं मानिका ।
दाराक्षतलाजासूनां बद्धत्वं च ७२ । इमे दाराः । नाड्यप-
जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ७३ । यथासंख्यं नाड्याद्युपप-
दानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयन्नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जन-
पदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीवत्त्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।
मरुद्गरुदुत्तरहृत्विजः ७४ । अयम्वरुत् । ऋषिराशिहृतिग्र-
थ्यिक्रिमिध्वनिबलि (१) कोलि मौलिरविकपिमुनयः ७५ ।
एते पुंसि स्युः । अयं ऋषिः । ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ७६ । एते

(१) पूजोपहारे पुंसि उदा. बलिवाचकस्तु स्त्रियामिति न विरोधः ।

पुंसि । हस्तकुत्तान्तवातवातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः ७७ ।
 एते पुंसि । अमरस्तु “मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्” इत्याह । षण्डम-
 ण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः
 ७८ । अयं षण्डः । वंशंशपुरोडाशाः ७९ । अयं वंशः । पुरो
 दास्यते पुरोडाशः । कर्माणि घञ् । भवत्र्याख्यानयोः प्रकरणे
 पौरोडाशपुरोडाशात् छन्निति (५८३४) विकारप्रकरणे व्रीहेः
 पुरोडाश इति (६००४) च निपातनात्प्रकृतस्त्वएव निपातनाद्वा
 दस्य डत्वम् । “पुरोडाशभुजामिष्टमिति” माघः । हृदकन्द-
 कुन्दबुद्बुदशब्दाः ८० । अयं हृदः । अर्घपयिमथ्यृभुक्षिस्तम्ब-
 नितम्बपूगाः ८१ । अयमर्घः । पल्लवपल्ललकफरेफकटाहनि-
 र्यह्मठमणितरङ्गगन्धस्कन्धदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ८२ । अय-
 म्पल्लव इत्यादि । सारथ्यतिथिकुक्षिवक्षिपाण्यञ्जलयः ८३ ।
 एते पुंसि । अयं सारथिः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् १ । अधिकारोऽयम् । भावे ल्युङन्तः २ । हसनम् ।
 भावे किम् ? पचनोऽग्निः । इध्मवश्चनः कुटारः । निष्ठा च ।
 ३ । भावे या निष्ठा तदन्तं स्त्रीवं स्यात् । हसितम् । गीतम् ।
 त्वथ्यजौ तद्धितौ ४ । शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । व्यञ्जः पित्तसा
 मर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामग्र्यम्-सामग्री ।
 औचित्यम्-औचितो । कर्माणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ५ ।
 ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् । यद्यद्व्यगजण्वुञ्छाश्च भावक-
 र्माणि ६ । एतदन्तानि स्त्रीवानि । स्त्रीनाद्यञ्जलोपश्च (६५५४) ।

स्तेयम् । सख्युर्यः (६५५८०) । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् (६५५८०) ।
 कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (६५५८०) । आधिप-
 त्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् (६५६८०) । औ-
 द्रम् । द्वायनान्त्युवादिभ्यो ऽण् (६५८०) । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनो-
 ज्ञादिभ्यो वुञ् (६५७८०) । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यञ्क् (६५७८०) ।
 अच्छावाकीयम् । अव्ययीभावः * (३२३८०) । अधिस्त्रि । द्वन्द्वैक-
 त्वम् ७ । पाणिपादम् । अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे
 च ८ । स्पष्टम् । अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ९ । अधिकारोऽ-
 यम् । अनल्पे छाया १० । शरच्छायम् । राजामनुष्यपूर्वा सभा
 ११ । इनसममित्यादि । सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च
 १२ । परवत् १३ । अन्यस्तत्पुरुषः परवस्त्रिङ्गः स्यात् । रात्रा-
 ज्ञाङ्गाः पुंसि (३६१८०) १४ । अपथपुण्याहे नपुंसके १५ । सं-
 ख्यापूर्वा रात्रिः १६ । तिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् ?
 सर्वरात्रः । द्विगुः स्त्रियाञ्च १७ । व्यवस्थया । पञ्चमूली ।
 तिभुवनम् । इसुसन्तः १८ । हविः । धनुः । अर्चिः स्त्रि-
 याञ्च १९ । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियान्नपुंसके च स्यात् ।
 इयमिदं वा अर्चिः । छदिः स्त्रियामेव २० । इयं छदिः ।
 छाद्यतेऽनेनेति छदेशुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना (७४१२८०)
 इसिः इसन्नित्यादिना (७४१०८०) ह्रस्वः । “पटलच्छदिः”
 इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमर-
 व्याख्यातार उपेक्ष्याः । मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुक-

* अव्ययीभावः इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि सूत्रपाठस्यसूत्रसङ्-
 ग्रहानि एकप्रकरणत्वादिद्व प्रदर्शिनानि ।

विवरजलहलधनान्नाभिधानानि २१ । एतेषामभिधायकानि
 लीवे स्युः । सुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् ।
 वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरा-
 सनम् । विवरं विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धन द्र-
 विणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह तिस्रुव्या । सीरा-
 र्थेदनाः पुंसि २२ । वक्त्रनेतारण्यगाण्डीवानि पुंसि च २३ ।
 वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गा-
 ण्डीवम् । अटवी स्त्रियाम् २४ । लोपधः २५ । कुलम् । कूलम् ।
 स्थलम् । तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि
 २६ । अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्ड-
 लपललमृणालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च
 २७ । चात् लीवे । शीलं शील इत्यादि । शतादिः संख्या
 २८ । शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् ? एको द्वौ बहवः ।
 संख्येति किम् ? शतः शतशृङ्गो नाम पर्वतः । शतायुतप्रयुताः
 पुंसि च २९ । अयं शतः इदं शतमित्यादि । लक्षाकोटी
 स्त्रियाम् ३० । इयं लक्षा । इयं कोटीः । “वा लक्षा नियुतश्च
 तत्” इत्यमरात् लीवेऽपि लक्षम् । महस्रः पुंसि च ३१ ।
 अयं सहस्रः इदं सहस्रम् । मन्द्यचकोऽकर्त्तरि ३२ । मन्-
 प्रत्ययान्तो द्व्यचकः लीवः स्यात् न तु कर्त्तरि । चर्म । वर्म ।
 द्यचकः किम् ? अणिमा । महिमा । अकर्त्तरि किम् ? ददाति
 इति दामा । ब्रह्मन् पुंसि च ३३ । अयं ब्रह्मा । इदं
 ब्रह्म । नामरोमणी नपुंसके ३४ । मन्द्यचक इत्यस्त्रायम्प्र-
 पञ्चः । असन्तो द्यचकः ३५ । यशः । मनः । तपः ।

द्वाचकः किम् ? चन्द्रमाः । अश्वराः स्त्रियाम् ३६ । एता
 अश्वरसः । प्रायेणायं वज्रवचनान्तः । तान्तः ३७ । पत्नम् ।
 छत्तम् । यातामाताभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ३८ । भृता-
 मितच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्तमैत्राः पुंसि ३९ । अयं भृतः । न
 मितम् अभितः । “तस्य मित्राण्यमित्वास्ते इति” माघः । “स्या-
 ताममितौ मित्रे चेति” च । यत्तु द्विषोऽमित इति (३१६८४०)
 सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् अमेर्द्विषति चित् (३६२४४०) इत्यौणादिक
 इतच् “अमैरमितं मितस्तु व्यथयेदित्यादौ” मध्योदान्तस्तु
 चिन्त्यः नञ्समासेऽप्येवम् परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र
 दोषान्तरमिति । तत्प्रकृतसूत्रापय्यालोचनमूलकम् स्वरदोषो-
 ज्ज्ञावनमपि नञो जरसरमित्त्वमृता इति (३५६१४०) घाष्ठसूत्रा-
 स्वरणमूलकमिति दिक् । पत्नपात्रपवित्सूत्रच्छ्रिताः पुंसि च
 ४० । वलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि ४१ । वलं वी-
 र्यम् । पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ४२ । पद्मादयः शब्दाः
 कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह “वा
 पुंसि पद्मवल्लिन” मिति । एवञ्च अर्धर्चादिसूत्रे (३६२४०) तु
 पद्मन्नपुंसकमेवेति वृत्तिप्रत्यो मतान्तरेण नेयः । आहवसं-
 ग्रामौ पुंसि ४३ । आजिः स्त्रियामेव ४४ । फलजातिः ४५ ।
 फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ।
 वृक्षजातिः स्त्रियामेव ४६ । कचिदेवेदम् । हरीतकी ।
 वियज्जगत्सृजत्कृषत्पृषच्छृजदृजदुदृशितः ४७ । एते क्लीवाः
 स्युः । नवनीतावतानृतामृतनिमित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्त-
 पलितानि ४८ । आञ्चकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्य-

स्यास्यदाकाशकण्वजीजानि ४६ । एतानि स्त्रीवे स्युः । दैवं
पुंसि च ५० । दैवम् दैवः । धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्य-
धिष्णाहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुडामद्यहर्म्यतूर्यमै-
न्यानि ५१ । इदन्धान्यमित्यादि । इन्द्रवर्द्धदुःखवडिशपि-
च्छविश्वकुटुम्बकवचकवरटन्दारकाणि ५२ । अक्षमिन्द्रिये
५३ । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः १ । अधिकारोऽयम् । गोमणियष्टिसुष्टिपाट-
लिवस्तिशात्मलित्वटिममिमरोचयः २ । इयमयं वा गौः ।
मन्युसीधुकर्कन्नुसिन्धुकण्डुरेणवः ३ । इयमयं वा मन्युः ।
गुणवचनमुकारान्तन्नपुंसकञ्च ४ । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु ।
पटुः । पट्वी । अपत्यार्थतद्विते ५ । औपगवः-औपगवी ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुन्नपुंसकयोः १ । अधिकारोऽयम् । घृतभूतमुस्तच्छेलि-
तैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः २ । अयं घृतः इदं घृतम् । शृङ्गा-
र्हनिदाघोद्यमशल्यहृदाः ३ । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । व्रज-
कुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदप्पाम्बार्द्धिर्चपुच्छाः ४ । अयं व्रजः इदं
व्रजम् । कवन्धौषधाद्युधान्ताः ५ । स्पष्टम् । दण्डमण्डवण्ड-
श्वसैन्धवपार्श्वकाशाङ्गराकाशकुशकुलिशाः ६ । एते पुन्न-
पुंसकयोः स्युः । “कुशो रामसुते दर्भे योक्तो द्वीपे कुशस्थले”
इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् तथा च जानपदादिस्त्र-
त्वेण (२१८४०) अयोविकारे इतिङीषि कुशी । दारुणि तु टाप्

“कुशा वानस्पत्याः स्थितामायातेति” श्रुतिः । अतः एकमीति सूत्रे (७६४०) कुशाकर्षीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द इति तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवञ्च श्रुतिसूत्रभाष्याणां सेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्दइत्याङ्प्रक्षेपादिपरो भामनीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बलश्रुतैः । गृहसेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ७ ।

इति पुनर्पुंसकाधिकारः ।

अवशिष्टलिङ्गम् १ । अव्ययम् कति युष्मदस्मादः २ । णान्तासंख्या ३ । शिष्टा परवत् । एकः पुरुषः एका स्त्री । एकं कुलम् । गुणवचनञ्च ३ । शुक्लः पटः शुक्ला पटो शुक्लं वस्त्रम् । कत्याश्च ५ । करणाधिकरणयोर्लुट् ६ । सर्व्वादीनि सर्वनामानि ७ । स्पष्टार्थयन्त्रिसूत्रो ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां पाणिनीय-

लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ।

समाप्ता सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

परार्द्धं समाप्तम् ।

सौरे नभसि शकेऽब्दे रसनागाद्रिभूमिने ।

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यासहितेयं विमुद्रिता ॥

सौरे चैतेशकाब्देऽसौ द्विनवर्षिविधुप्रभे ।

लोकेषु सुप्रचाराय पुनर्मुद्राङ्किता शुभम् ॥

शके १७६२ ।